

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

**YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi**

**ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы**

№4 (126) 2022

қазан-қараша-желтоқсан

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология саласы)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСҰРОВ НҰРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика саласы)
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
ТОРЫБАЕВА ЖӘМИЛА ЗАХАНҚЫЗЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (тарих саласы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
ТҮРСҮН ХАЗІРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (философия саласы)
философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
БАЛТАБАЕВА АЛЕНА ЮЛДАШҚЫЗЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/

ТАРИХ

Ержиласун Гүлжанат	- профессор, доктор /Түркия/
Жетібаев К.М.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов З.Е.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа М.Б.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Раджабов К.К.	- т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Т.Х.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Д.Т.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов В.Г.	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Ю.В.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

FIİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Serdali Becigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/

TARİH

Ercilasun Gülcanat	- Prof. Dr. /Türkiye/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Racabov Kahraman	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kencetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Şapoval Yuliya	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/

ИСТОРИЯ

Ержиласун Гулжанат	- профессор, доктор /Турция/
Жетибаев К.М.	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов З.Е.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа М.Б.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Раджабов К.К.	- д.и.н., профессор /Узбекистан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Т.Х.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Д.Т.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов В.Г.	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Ю.В.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/

HISTORY

Erzhilasun Gulzhanat	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Khoja Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Rajabov Kahraman	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 82:81-26; 82:81'38; МҒТАР 17.07.51
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>Д.А. ИСЛАМ¹✉, С.Ғ. НАРМЕТОВА²¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sevara.narmetova@ayu.edu.kzҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗДІ СУРЕТТЕУДЕГІ
КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мәңгілік ел идеясы тарихи негізінің бірі ұлттық идеологиямызға айналған Алаштану-Қазақтану-Адамтану ұғымдары. Алаштану ұғымы өміртану, адамтанудың әдебиеттегі типаждық категорияларымен сабақтасады. Адамтану концепциясы өміртаным философиясы аясында моралдық құндылықтармен өлшенеді. Мақала Алаштану-Қазақтану негізінде азаматтық ой-санаға қозғау салатын «Адамтану» идеясының прозалық туындылардағы суреттелуі жайлы. Адамтану-өміртанудың көркем әдебиеттегі дәстүрлі жолы прозаның шағын жанрында суреткерлікпен көрініс табуда. Алаштану-адамтану идеясының көркем мәтінде бейнелену тәсілдері қазіргі прозаны талдау арқылы жан-жақты сараланады. Қазіргі қазақ әңгімесінде болмысымызға жат мінездің қалыптасуына әсер етуші факторлар персонаж диалогы мен монологы, автор сөзі мен оқиға ситуациясында бейнеленеді. Жат сана иесіне айналған кейіпкердің халық арасында көптеп кездесуі әлеуметтік белсенділігінің арта түсуіне де ықпал етуде. Жазушы қоғамдық сананың осындай өзекті мәселесіне қарсы күресе алатын ұлттық характерді адамтанудың философиялық негіздерімен қалай сомдайды деген сауалдарға мақаланың талдау нәтижелері арқылы қол жеткізіледі. Жазушының суреткерлік ізденісіндегі стильдік даралығы, дүниетанымдық метафоралық ойды бейнелеудегі тіл ұстарту жаңашылдығы шеберлік әдістерімен бірлікте қарастырылады. Әдебиеттегі адамтану – өміртану шығарма концепциясымен астасып, персонаждың ғұмыр жолындағы алуан сәттерден ғибрат немесе керісінше адамдыққа жат әрекеттер себеп-салдарын ашып көрсететіндігіне ғылыми сараптау жүргізілді. Бұл өз кезегінде қазіргі жаһандану мен капиталистік дәуірде ұлттық болмысты сақтауға, ата дәстүрді жаңғыртып, қасиет, кие ұғымдарымен халық санасын кемелдендіруге бастар қарапайым жол екендігі мақалада жете түсіндірілді. Жазушының әр шығармасындағы өміртаным–қазақтаным–адамтаным тұтастығындағы дүниетанымдық философиясы ұлттық менталитетке оралтып, мемлекеттік идеологияны қалыптастыруға болатын сана сөзі жайында ғылыми танымдық талдау жасалды.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ислам Д.А., Нарметова С.Ғ. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 7–18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Islam D.A., Narmetova S.G. Qazirgi qazaq prozasyndagy ul'ttyq minezdi suretteudegi korkemdik izdenister [Artistic Searches of the Description of National Character in Modern Kazakh Prose] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 7–18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>

Кілт сөздер: Мәңгілік ел, адамтану концепциясы, шағын жанр, ұлттық ой-сана, дүниетаным философиясы.

D.A. Islam¹, S.G. Narmetova²

*¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz*

*²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sevara.narmetova@ayu.edu.kz*

Artistic Searches of the Description of National Character in Modern Kazakh Prose

Abstract. One of the historical foundations of the idea of Mangilik El (Eternal country) is the concept of Alash-Kazakh-Human studies, which has become our national ideology. The concept of Alash studies is related to the typical categories of biology, humanity in the literature. The concept of humanity is measured by moral values in the context of the philosophy of life. The article deals with the description of the idea of «Humanity» in prose works, which stimulates civic consciousness on the basis of Alash-Kazakh studies. The traditional way of Humanity and biology in fiction is reflected in the small genre of prose. The descriptive methods of Alash-Human studies idea in the literary text are analyzed in detail through the analysis of the modern subgenre. The factors influencing the formation of alien characters are reflected in the dialogue and monologue of the character, the author's speech and the situation of the story in modern Kazakh story. The fact that the protagonist is often seen among the population also contributes to the growth of social activity. The analysis of the article directs the question of how the writer can play a national character with the philosophical foundations of humanity, which can deal with such a pressing issue of public consciousness. The stylistic individuality of the writer in his artistic searches, the novelty of linguistics in the depiction of worldview and metaphorical ideas are considered in conjunction with the methods of mastery. In the literature, a scientific examination was conducted on that humanity-biography, combined with the concept of the work, reveals the reasons for the actions that the characters make from a variety of life moments, or vice versa, are alien to humanity. This, in turn, is interpreted as a simple way to preserve national identity, to revive traditions, to perfect the consciousness of the people in the modern era of globalization and capitalist. In each work of the author, a scientific and cognitive analysis of the word of consciousness was carried out, in which the worldview philosophy in the integrity of Biography–Kazakh–Human studies can return to the national mentality and form a state ideology.

Keywords: Eternal country, the concept of humanity, small genre, national consciousness, philosophy of worldview.

Д.А. Ислам¹, С.Г. Нарметова²

*¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz*

*²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sevara.narmetova@ayu.edu.kz*

Художественные поиски в описании национального характера в современной казахской прозе

Аннотация. Одной из исторических основ идеи «Мәңгілік ел» являются понятия Алаштану-Қазақтану-Адамтану, которые стали национальной идеологией. Понятие «Алашөведение» тесно связано с типажными категориями жизневедения, человековедения в

литературе. Концепция «Человековедения» измеряется моральными ценностями в рамках философии жизни. Данная статья посвящена описанию идеи «Человековедения» в прозаических произведениях, затрагивающих гражданскую мысль на основе Алашоведения-Казаховедения. Человековедение – традиционный путь жизнеописания в художественной литературе находит свое отражение в малом жанре прозы. «Алашоведение» – способы отражения идеи человековедения в художественном тексте всесторонне дифференцируются путем анализа современного малого жанра. В современной казахской истории факторы, влияющие на формирование чуждого нашему бытию характера, отражаются в диалоге и в монологе персонажа, в слове автора и событийной ситуации. Много чужих среди населения способствует социальной активности сознания героя, ставшего на встречу владельцу нужно рассчитывать на попадание. Рассматривались вопросы о том, как писатель воплощает национальный характер с философскими основами человековедения, которые могут бороться против столь актуальной проблемы общественного сознания, которые достигаются через результаты анализа статьи. Еще в данной статье рассмотрена стилевая индивидуальность писателя в его художественном поиске, новаторство языка в изображении мировоззренческой метафорической мысли в единстве с приемами мастерства. В литературе проведена научная экспертиза, связанная с концепцией человековед-живоведческого произведения, раскрывающая причинно-следственные связи человека с различными моментами его жизненного пути или, наоборот, античеловеческих действий. Это, в свою очередь, трактуется как простой путь к сохранению национального самосознания, к возрождению традиций, к совершенству сознания народа в современную глобализацию и капиталистическую эпоху. В каждом произведении писателя проведен научно-познавательный анализ слова сознание, в котором мировоззренческая философия в целостности жизни – человека-казахстанца может вернуться к национальному менталитету и сформировать государственную идеологию.

Ключевые слова: «Мәңгілік ел», концепция человековедения, малый жанр, национальная мысль, философия мировоззрения.

Кіріспе

Қазір қазақтың тәуелсіз кезеңіндегі прозалық шығармалардың дені іші-тысын жаңартты. Өмір шындығын суреттеудегі көркемдік типтендіру мен жинақтау ұлт мүддесі биіктігінен саралануда. Бірінде постмодернистік әуен, бірінде мінсіз идеалдан бас тарту бағыты, көркемдік идеялық жетістігі де әр алуан. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы көркемдік уақытты адамның «мәңгілік уақытындай» әсерге жеткізуі, әңгіме аумағына «жер жаһанды» сыйдыруы, реалистік суреттеуді символикалық пафоста түйіндеуі жаңашылдық басы болатын. Б. Мұқайдың «Өмірзая» романындағы көркемдік жетістіктің бастауы дәуір шындығын жалаңаш күйінен елеп алып, ұлттық характердің тағдыр-табиғатына салуында жатыр. Роман кешегі бодан елдің фактпен өрілген тарихи шындығын көркем шындықта беріп қана қоймай, бүгінгі елге тәуелсіздік пен ұлттық идея керек екенін нақтылап тұр. Романдағы қай эпизодты алсаңыз да ұлттық мүддені қорғау қажеттілігіне келіп тірелетіні де сондықтан. Жазушының көркемдік тәсілі ұлттық идея қазығымен шеңберлі композициялық құрылымға негізделген сыңайлы. А. Мекебаевтың «Қазына сыры» романы да бодандық қамытын кигізер алдындағы кеңестік империяның ұлтқа көрсеткен нәубеті шытырман оқиғалы жанр желісімен тарқатыла суреттеледі. Шығарма соңында ғана кейіпкер тағдырындағы тауқымет талайы тарай бастайтын, стилі – шығыстың эпосы санада жаңғыратын бұл роман да халықтық трагедияны көркемдеуімен бағалы. Роман жаңалығы: қоғамның адамшылықтан жүдеуі аштықтан да қауіпті; ашаршылық ұлтты жойып қана қойған жоқ, сапалы қасиетімізден де айырды. Тәуелсіздік кезеңі прозасы кеңестік қуғын-сүргін

шындығын жан-жақты ашуда тақырыпты тереңдете қазуға кіріскенінің тағы бір дәйегі «Мінәжәт» романы. С. Елубаев «Мінәжәтта» болмашы оқиға астарынан кеңестік жүйе озбырлығын әшкерелеп суреттеудің тәсілін тудырған жазушы. Романдағы Дәу-апа образы, тәуелсіздік мұраты тудырған жаңа тип. Дәу-ападай жаңа типті қаһарманымыз тәуелсіздік кезеңі тудырған әдебиетіміздің сапалы бағытқа беттегенін айқындап тұр. Ал енді Әкім Таразидың «Жаза» романы ұлт болып ұйысқан шақта да тағдыр сынағына түсер күннің, жағдаяттың кезігетінінен хабардар етеді. Өз туындысын өзгеге телу тәсілін қолданған жазушы жазу стилін бұрынғы дәстүрден ауытқытады. Романның баяндау стилі модернистік сипатта әрі фрейдизм философиясындағы құбылыстарға тән. Тақырыбы ұлттық шеңберден ұзап, адамзат трагедиясымен ұштасады. Психоанализге жүгінген модерншіл романның адамзат баласына айтпағы – зұлымдыққа тойтарыс беру үшін, өркениеттілік пен мәдениеттілікті күшейту керек екендігі. Фрейдистік ағым бір кездегі Мағжан символизмі өзегін құраса, кеңестік идеология оны тұншықтырғаны белгілі. Міне осы олқылықты Тәуелсіздік дәуірі тұсында ұлттық прозамыз санаулы шығармалар бойына қайта дарытты. О. Сәрсенбаевтің «Шеңбер»-індегі Фрейдизм «Жаза»-дағыдай көркем бейнеге жинақталмайды, сөз-мысал тұрғысында пайдаланылады. Есесіне романда «Шеңбер»-ге айналған кеңестік партияның догматшылдығын әшкерелеу ұтымды шыққан. Тәуелсіздік прозасының тағы бір қыры таптық дәуір тақырыптарын ада етіп, адамзаттық рухани мәдениеттің шегіне көтерілді. Жазушы А. Алтайдың «Алтайдың алқызыл модағайы» роман-мифі осы жаңашылдыққа бастаған әдеби процесті тудырды. Мұндағы Айқоңыр физиологиялық әрекетімен – ішкі ерекшелігі ашылған характер. Адам бейсаналылығының айнасын Айқоңыр кейіпкерден табамыз. Ж. Шаштайұлының «Біздің заманның Аязбиі» романымен «Қызыл қар» шығармасы ұлттық саясатты, отаршылдық саясатқа айналдырған нағыз халық жаулары билігін әшкерелеуімен маңызды. К. Ахметбековтің «Қасірет» романының жүгі қазақ салт-дәстүріне сына қағылған жатбауырлықтың салдарын көтеруімен құнды. Ұлт тағдырын ойластыру Ж. Әлмашұлының «Оянған ұрпақ» романының негізгі арқауы десе де болады. Сюжет желісі бір топ қазақ жастарының студенттік өмірінен бастап, газет, комсомол жұмысына, ел тірлігіне араласқан жылдарын молынан суреттей отырып, эпилогында Қазақстанның тәуелсіздік туын желбіреткен кезеңімен аяқталады. Кілең жастар жүрген жерде махаббат жыры жырланбай тұрмайды. Шын асыл жарын тапқан бақыттылар, небірі сүйіп, екіншісі сүймей, не екеуі де бірін бірі өлердей жақсы көрсе де қосыла алмай арманда кеткен жастардың шым-шытырық тағдыры туралы әңгіме қысқа да қайырылады, ұзаққа да кетеді. Автордың барынша баптап күйтейтіні махаббаттың пәктігі хақындағы идея. Оның өтірік, жалғандық жайлаған кең-қоқсық маңайына жуымайтындығы. Тазалыққа кінәрат араласқан бір ағаттықтың өзі ең ғашық жүректер арасындағы махаббат жібін шәксіз қиып түсіретіні. Талапты жас жазушы Алтайдың аузынан алғаш айтылып, сүйген қызы Меруерттің қайталайтыны осы авторлық кредо. Қыздың балалық жасап, бір шалыс басқаны қайтып түзетуге ерік бермейтін өмірлік қателік қасіретке ұрыңдырады. Жастардың және бір өзара қызу талқылайтын тақырыптары – болашағы. Болашағын ойлаған жас ұлт жайын ойламай қоймайды. Өйтпейтіндері сирек. «Әккіс» Арынтай сияқтылар университет табалдырығын аттар аттамас өз қара басының қамында. Замана ығына түсіп жортады. Тағы да бір қаһарман Алтай комсомол жұмысында белең алған бюрократтық формализмде омбылап, малтығып кеп уақытын өткізеді. Комсомол жұмысында Алтайды шаршатқаны – бойкүйез сезім. Ал, Шаһарбек және басқа бір топ алдымен ұлт қамын жейді. Шаһарбек осы жолда көп жапа шегіп жүрсе де алған бағытынан жазбайды. Автор кейіпкерлерін анадан туа ұлтшыл етуден аулақ. Жастар үлкен іске әртүрлі жолмен келеді. Қиындықта ысылады. Туған жерге деген қымбат сезімін аялап ардақтайды. Желтоқсан көтерілісі кезінде жүректеріндегі өз ұлтына деген сүйіспеншілік оты лап етіп тұтанады. Көтеріліс кезінде Меруерт шовинистердің соққысынан қаза табады. Шаһ ақын кетеріліске білек сыбанып қатысқаны үшін сотталып, камерада «асылып өледі». Белгілі тарихи оқиғалардың жаңғырығы. Өттегене,

әдемі басталып, жастар өмірін бірсыдырғы жақсы суреттейтін роман аяқ шенінде бастапқы ырғағынан жаңылғандай, асығыс-үсігіс баяндауларға түседі. Кемерінен аспай, тасымай жылыстап аққан роман стилін саяси публицистика дендеп кетіп, кейіпкерлерді белгілі идеялардың рупорына, жаршысына айналдырады. Жалынды, ақиқат сөз характерлердің ішкі табиғатынан қайнап шығып жатпайды. «Оянған ұрпақ» қайда сонда? Ол момын қазақты жаңа бірлікшіл мінезге, батыл ұйымшыл әрекетке бастап кетпес пе? Дегенмен жазушы Ж. Әлмашұлы қазіргі қазақ прозасына осы заманның «Олигарх» ұғымындағы жаңа типін психоанализдеумен тұңғыш бейнелеуші ретінде тың жаңалық қосып отыр. Шығармадағы тың тақырыптың ұлттық идеяны көтеруі де жаңашыл көркемдік тәсілдерге жетелеген. «Олигарх» романымен өміртаным философиясына үңілген оқырманның жаңа типтің ішкі әлеміндегі қарама-қайшылық тұстарына бетпе-бет келіп бүгінгі моральдық принциптерді сақтаудың оңай болмасын да сезінеді. Жазушы жаңа типтің ішкі дүниесіндегі арпалысты постмодернизммен жанамалас көркемдік тәсілдермен психоанализдеуге ұмтылған. «Өміртанымның алғашқы көркемдік бастаулары ұлттық сөз өнеріміздің көне тарихы арнасымен ағып, адамзат ақыл ойына ортақ көркемтаныммен сабақтасатыны жайында айтып келеміз» [1, 87-б.]. Жазушының суреткерлік концепциясының өміртаным философиясымен тоқайласар төркіні де ұлттық намысты жоқтап, елдік сананы іздеуде жатыр.

Зерттеу әдістері

Мәселені зерттеу бағытында прозадағы ұлттық характерге қатысты сала ғалымдары зерттеулері дәйек, тұжырым ретінде қолданылды. Зерттеу нысанына алынған көркем туындылардың концепциясын салыстырмалы талдау негізінде автордың суреткерлік шешімін пайымдай отырып, ой түйіндеулер жүзеге асты.

Талдау мен нәтижелер

Тәуелсіздік тұсында біршама қазақ жазушысы тоқырады. Ал біршамасы тақырыбын тауып, дәуірді суреттеуде ілгерілеп кетті. Сонау Алаш ұранды әдебиетте ел тағдыры қыл үстінде тұрғанда халық намысын жану, санасын сілку ағартушы ақын-жазушының бірінші мақсаты болды. Елдік намыс көне түрік фольклоры мен жазба мұрасынан, орта ғасыр сөз жаухарларынан аман өтіп жыраулық кезеңде де басын тік ұстаған рухтың өзі болатын. Сол рух тәуелсіздік кезеңі прозасында былайша бейнеленді. «Оның етегінен тартып, еңсесінен езген екі ауыр қайғы болатын: біріншісі ата мирас жау қолынан өлмегені... «Батырдың ажалы жаудан» дейтін қатал кесім бұлардың тұқымына тән ұлағатты ұран сөз; жауға шаба алар қай-қайсысы да ат жалын тартып мініп, қолына найза ұстағаннан, «Е, құдай, сол тілекті бере көр!» десетін-ді. Десетін де, жан алып, жан беріскен қолды қырғанда өлем-ау дейтін ой ешқайсысында болмайтын. Атасы кіндік тұсынан бойлап кірген сұр жебеден әкесі мойын түптен тиген семсердің өткір жүзінен қаза тапты. Ал бұған келгенде... Сондағысы ел мен жердің намысы» [2, 255-б.]. Әрине бұл көріністен рух, намыс тек батырлар образында ғана жақсы бейнеленеді деген біржақты түсінік тумауы тиіс. Оған дәйегіміз бүгінгі «Олигарх» роман-дилогиясы. Біз жоғарыда сөз еткен тәуелсіздік прозасының өкілдері жазған шығармаларының қай-қайсының өн бойында осы намыс ұғымы бірінші кезекте рух өзегі райында суреттеледі. Суреткер Р. Отарбаев сомдаған ұлттық характердің бірегейі Қапардың «Аллам-ау, - шәуілдеген жаман шибөрі Американың ұлттық байлығы болсын. Мен сонда Қазақстанның кімімін? Өкпесіне тебер өгейімін бе? Бұ дүниеде жиғаным, о дүниеде иманым бұйырмай кететіндей сұрауым жоқ па? Оң қол қияметке жүгірсе, сол қол арашаға ұмтылмас па? Бұл ел ел ме әлде ашық-тесік жатқан малқора ма?...» [3, 21–22-б.] - деген ойындағы намыс отына қалай сүйінбейсің. Қазіргі қазақ прозасында өмірлік материалдардан типтік бейне тудырған санаулы суреткер бар. Р. Отарбаевтың Қапары мен Н. Дәутайұлының «Айғыркісі» әңгімесіндегі Бұлди, «Алтын балығындағы» Өстемір [4, 57-б.], Ж. Әлмашұлының «Олигарх және Олимптегі» Аспан [5, 66-б.], А. Мантайдың «Жүрекке оралуындағы» Нарратор (Мен)

[6, 66-б.]. Осы орайда, қазақ прозасына стильдік жағынан қосылған жаңашылдықтың бірін жапондық суреткер Харуки Муракаминің (аударған Д. Рамазан) «Лексингтондағы елестер» туындысындағы хронотоппен табиғаттас болып келетініне таң қаласың. Х. Мураками өз дискурсындағы уақыт пен кеңістік категориясын туындысындағы оқиғадан тыс жатқандығын ескертсе [7, 21-б.] Р. Отарбаев «Американың ұлттық байлығы» туындысындағы фабулалық желі тұтастығын метафоралық көркем ойлаумен суреткерлік шешім бере салады. «Батар күн фәни дүниенің қашты-қуды қызығын қимағандай бір құлағын қылтитып, айналаны жез легендей жылтыратып тұр» [3, 22-б.]. Мұндағы баттар күн арқылы табиғаттың өзіндей өмір құбылысының пейзаждық, ұлттық мифопоэтикалық дүниетаным айқұлақтана образдалған. Өмірдің өзін ұлттық дүниетаным философиясына егіздеген. «Себебі, мифті, мифологияны зерттеудің әдістемелік, дүниетанымдық тұғыры философия» [8, 114-б.]. Күн құлағының қылтиюы деталь болып көзге көрініп тұр. Сол деталь жазушы айтпақ ойдың заттандырылған нұсқасындай. Суреткердің өмір шындығына көзқарасы ретінде тыңнан бедерленген. «Күннің қызарып барып батқан суретін сол пері қызының жез тырнағынан қан саулап, көкжиекті тырнауы түрінде бейнелеу сәттік тіршіліктегі азапты арпалыстарды, қым-қиғаш тартыс пен кереғарлықты аңғарту тәсілі» [9, 114-б.] Ж. Әскербекқызының ғылыми пікірін ескерсек, «Американың ұлттық байлығы» дискурсындағы суреткерлік шешім автордың оқиға баянына қатысты концепциясымен, метафоралық ойлау поэтикасымен қабыса кеткен. Туындыдағы суреткер концепциясы да уақыт өлшемінен тыс елдік мәселенің өміршеңдігін меңзеп тұр. Әдебиеттану ғылымында ұлттық характерді психологизм табиғатында танытқан Б. Майтанов (Көркем әдебиеттегі психологизм), Г. Пірәлі (Қазақ прозасындағы психологизмнің кейбір мәселелері) зерттеулері көбіне өткен ғасыр прозасымен шектелді. Тың идеялы жаңа тақырыпты қозғаушылар қатарында жазушы Жолтай Әлмашұлы шығармаларымен ерекше көзге түсіп, әлеуметті ойландырды. Біз оқыған тарихты тарихи тұлғалардың типажымен жаңа көзқарасқа бұрып жіберді. Ал, романдары жаңа баяндауда модернистік жаңашылдықтық арналарымен ақты. Автор мұнысын «Олигарх» роман-элегиясындағы жазушылық ой тарқатуда «Алған тақырыптың ауыр-жеңілдігіне қатысты кимелейтін қиындықтар дейсің бе? Ол да мүмкін. Кейде бәрі кержорғадай тайпала басталып кетіп, оңай аяқталып та жатады. Бірақ, сол оңайлардың оңғанын көрмеппін. Қиынның аты – қиын. Қиналудың аты да – қиналу!

Алайда...

Олигарх ойды бөле берді.

Көңілжықпас керме қас біреусі айтқан: “Әй, бардың аты – бар ғой, баршылық деген – береке, Жаратушым жоқтан сақтасын!..”

Қосылдым! Қосылмасқа шарам да жоқ.

Қолға қалам алғандағы алғашқы себеп те – осы!

Олигарх туралы жазбас бұрын он ойланып, жүз толғанып, тіпті қиял деген дәуіңізді қара пышақты қайрақ тасқа аяусыз үйкегендей етіп, қайта-қайта жанып-жанып алу ләзім!» [5, 7–8-бб.]. Автор болашақ романы идеясын оқырман танымына ыңғайластырып әкеліп сана дастарханына ақтара салады. Оқырман қызығушылығын бірден оята отырып, бұл қалай екен деген қызығушылықты да арттыра түседі. Автор шығарманы сөз бастаудың құндылығымен, сөз құдыретін, сөз салмағын оқырмандарымен бөлісе отырып, өз қиялындағы ой түйіндеулерімен жеткізгісі келеді. Өз өнері жазу туралы да айтады. Ал осы жазуды айту барысында көкіректі жарып шығар ұлы сөзді сиқырлы әлемге теңеп, оқырмандарын шығармасына тіпті де жақындата түседі. Адамзатқа да, жаратылысқа да жазу туралы еш уәде бермеген автордың, қолына қалам алуына себеп болған кешегі Қарынбай мен Шығайбайдың мүлкінен де санаусыз мүлікке ие болған, ал оның қалай қисапсыз бай екені беймәлім Олигархтар еді. Бірақ бұл туралы жазуда автор қанша қиыншылықты бастан өткізген екен. Тіпті ең жақын досынан, жан бауырынан бұл жазбанды жазған енбегің босқа арам тер, бұл жазбаны дереу отқа жақ деген сөздерді де естіген. Бұдан артық қандай ауыр сөз болсын

жазушыға. Автор бұл сөздерден кейін, тіптен жігерін қайрай түсіп жазуға білек түре кіріскен. Қандай қайсар мінез. Ойлап отырған боларсыздар, яғни ол кісіге түскен пікірлер секілді біз де ата-бабамызда бай-манап болмаған ба, әлде бізде қазақ бай болды деп жаза береміз бе деген ой келеді. Ауқаттыларды сынап жазбай, байлар үшін неге қуанбасқа деп ойлайсың. Елде бай көп болса халқымыздың жағдайы одан бетер көтеріле түсер еді ғой. Шынтуайтында бүгінгі Олигархтардың байлығы қазақтың қолтығы ашық кешегі өткен жомарттарынан мүлде бөлек болған екен. Бірі байлығымен жұртын жарылқаған. Бірі байлығын, билігін пайдаланып елді қанаған. Өзімде болсын деген өзімшілдігімен ешкімге ештеңе татырмаған. Құдайдың берген аспа-төк ырзық несібесімен бөліспеген. Халыққа байлығынан түйір де татырмас шығайбайлар болған. Шығайбай десек аздық етер одан да ауыр. Автордың ашынғаны сонша тіпті сөзінің басын шерлі қала, шер қала деп бастайды. Қазақта сөз бар емес пе жақсы адам сөздің алдын айтса соңын өзі түсінер деген. Жазушы айтпақ бір ауыз сөзден Олигархтардың кісілігі қаншалықты дәрежеде екенін ажырата түсінгендейміз.

«Шерқала – шағын қала! Шерлі қала! Шері көп қала!..

Неге олай? Енді сол жайынан аз-кем әңгіме жібін тарқатып байқалық.

Шағын ел болса да (расында адамдары аса көп емес), тап осы қаладан тәрбие-өнеге алып өскен, сөйтіп жалпақ жұртыңызға кәдімгідей ағалық мінез көрсетіп жүрген, ақыл айтып, көсемсіген жандар көбейген шақ. Тіпті осы күні саусақпен санап та тауыса алмасың анық. Қай-қайсысы да атын айтып жіберсең, тіпті жуас аттың өзі де тулап ала жөнелердей, белгілі-белгілі тұлғаға айналып үлгерген.

Араларында аспандап тұрған Олигархтар да табылып қалады.

Кейде шетелдік қонақтар Шерқаланың қай жерде орналасқанын, оның нендей шахар екендігін, қай ұлтқа тиесілі жағдайын да білмей, бас қатырып қала беретіні бар. Бірақ, жаңағы Олигархтардың бірінің атын айтсаң, дереу елең етіп «білеміз, білеміз» деп, лыпылдап қоя береді. Осында қандай құдірет бар» [5, 7–8-бб.].

Шығармасын шарықтата келе тіптен кішкене ауылдағы Олигархтардың есімін шет елдің мен-мен деген бай манаптарының өзі естісе көздері жарқ ете қалатын көрінеді. Осынау қалада жиі аталатын есім Аспан деп жар салады автор, Аспан, иә бұл кешегі өткен қазақтың баласы Осман. Аты да өзгерген. «Ұлттық характер «халықты» әлеуметтік, тарихи даму жолында қалыптасқан адам уақытқа қарай өзгертін диалектикалық құбылыс қой» [10, 173-б.]. Өзгеруі осы байсымақтардың әсерінен десек те болады. Кішкене қазақтың қаласына, шерлі қаласына Америкадан тіптен үлкен бизнесмендер келетін де күндер болған дейді. Мақсаты бизнесін дамыту. Байлығы басынан асып тұрса да бір балаға зар болған адам осы қазақ деген текті елден бала асырап алып, ұрпақ қалдырғысы келген. Мұндай зымияндық пен сұмырайлыққа қазақ халқын көлденең тартқан сол Олигархтардың өзі. Неткен ашынышты жағдай жүрегің қан жылайды. Сөз ортасында Аспан туралы айтқан едік қой, Аспан Америкаға барып үлкен бизнесменге айналғысы келіп әкесіне асқақ ойын жеткізеді, ал әкесі қосылмайды, себебі сол баяғы қарапайым ауыл тұрмысын көрген қазақ баласының Америкаға барып үлкен іскерлікпен айналыса қалуына сенім білдіре алмаған әке жүрегі ғой баяғы. Бірақ әке қанша қосылмаса да баланың десін қайтара алмайды ғой, ақыры көнеді. Өмір бойы қарапайым ауылдағы етікші баласын шет елге жіберуге қаржы жағынан қысылады. Ал осы сәтте баласы алғашқы көмекті американдық танысы көмектесетіні жайлы да айтып, әкесінің жүрегін тыныштандырады. «Аспан аулаға шығып кетіп, жер үстіндегі ешқашан түгесілмес жыбырлауық шаруадан жерігендей болып, аспанға қараған. Қандай алыс. Өттең, сол биік аспанның түбіне, жо-жоқ, арғы бетіне барып қайтар ма еді! Арғы жағында қандай қызықтар бар екен?!» [5, 8–9-бб.].

Автор осы жерде қарапайым қазақ ауылының тынымсыз тіршілігін суреттей келе тіптен өмір бойы тек етікшілікпен шұғылданған байқұс әкенің баласының бағын көре алмай, бақытын ортақтаса алмай, жалған өмірмен қоштасқаны туралы да айтып өтеді.

Өкінішті өлім, әрине. Шайпау әйелдің қызыл етігін жамап отырып көз жұмған деп әсірелей жазады автор. Осы жерде надандау ауыл әйелдерінің ойсыз шайпау қылығын да тілге тиек етіп, жиіркенішті суреттейді. Аспанның әкесі өлгенде аяқ киімін жаматуға келген шайпау әйел өлімге қайғырып қайырылғанның орнына өлетін кезді тапқан екен деп кейітіні бар. Бұдан біз қанша жерден қазақ болса да ортамызда жүрегі әлі де қатты тастай болған қар жүрек аналардың өмір сүріп жатқанын көреміз. Кейде өзіміз мақтана беретіндігіміз болмаса шынтуайтында ана болған жүректердің де қарайып, адамгершілік мейір махаббаты қалмағынына қарап қатты қынжылып кетеміз. Аспан өз жемісін әкесіне көрсете алмады. Өзінің жетістігін тек жетімдігімен бөлісті. Анасынан ертеде айырылған оның өмірі өзіне жеңіл тиген емес. Осы кезде автор Томас атты американдық бизнесмен туралы айтады. Бұл кезде Аспан өз ауылына асқақ арманын орындап, жетістігін арқалап қайтқан болатын. Шұғыл келген хабарға өз уақытында жауап бере алмаған Аспан кішкене кешігіңкіреп Америкаға өзінің қолдаушысы болған Томастың сырқат үстіне барады. Кешегі барлық көмегін қазақтың қара баласынан аямаған іскер жігіттің, бүгін терісі терісіне жабысып мүлде басқа болғанын, құр сілдері қалған бизнестегі қолдаушысына Аспан жаны ашып та, жүрегі ауырып та қарайды. Бірақ ол жазылмайтын ауруға шалдыққаны туралы және қазақ даласынан бағып алған қарашығын Аспаннан басқа ешкімге сеніп тапсыра алмайтынын өтініп, арғы дүниедегі сапарына аттанады.

«Ішетін кезін де жақсы біледі. Ол айтатын: күндіз бизнестің бітпес шаруасымен басыңды қатыр, ал кеш түсе бір жарты виски ішіп ал, ұйқың тыныш болады; әйтпесе ойжегіге түсіп, ауру тауып тынасың...

– Ал, сонда... - деді Аспан. - ...мен ше? Менің бір түйір еңбегім сіңбей жатқаны ма?

– Әрине, үлес қосып жүрсің!

– Жақсы кәсіпкер кейпінде қалыптасу үшін, сенің ойыңша, міндетті түрде атағы жер жарған үлкен шаһарда туу керек пе? - деп, Аспан шамдана, ашуға булығы даусын көтеріп сөйлеген.

Ронни тіпті самарқау, сен қанша тулап-ашулансаң да, бәрібір менен асып кете алмайсың дегендей ірілік кейіп. Мысымен басар дөрекі дөңдік!

– Ол ғана емес... - деді сосын. - Бизнесті аяқ астынан бастап кете алмайсың, оның тамыры тереңде жатуы керек-ақ. Мысалы, сен... бұл істе мүлде шикі жансың. Балақайсың-ң...

– Болса ше?

– Мұндағылар кімнің кім екенін біледі, сосын да мықтыға қарай икемделіп, ырза ықылас сездіріп, бас шұлғиды. Менің тегім – асыл, әкем де, атам да - бизнеспен айналысқан.

...Байқап қалған. Шамасы, түптің түбінде, бұл шаруаны Ронни Аспанға билетпейтін тәрізді. Тізгін қалайда оның өз қолында. Ендеше, не жорық? Осы арадан жік ажыратып алғаны дұрыс та шығар, сірә! Несіне мұрнынан тесіп жетелеген тайлақтай сау желіп отырады! Не де болса, өз жеке шаруасын дөңгеленткені дұрыс-ақ!.. Сондай ой көңіл көкжиегінде кілкілдеп тұрып алған. ...

О бастағы бастауға қайта оралуы керек сияқты!» [5, 11–12-бб.].

Америка дамыған мемлекет-ақ. Автор осы Томас деген бизнесменнің басынан өткен жағдайы арқылы дамыған Американың былыққан тұсын халыққа ашып бергісі келген. Оны айта кетер болсақ, Томас не себепті қазақ даласынан бала асырап алды деген сұраққа жауап таба аламыз?

Томас өз өмірінде бизнесте тасы өрге домалаған адам болғанымен, отбасылық тұрмыста мүлде бағы жанбаған екен. Ол өз өмірінде екі мәрте үйленген. Бірақ біріншісі мүлде бала көтере алмаған және бала туралы ештеңе ойламайтынның кесірінен ара қатынастары үзілген екен. Ал екіншісі болса Томастың сорына не әйел емес, не еркек емес болып шыққан. Мұндай жағдай кеше ғана Америкада басы ашылмас әңгіме болса, бүгінгі жайсаң халық қазақтың да дәуірінде пайда болды. Бұл халық үшін үлкен бас ауру, әрине.

Міне осы жағдайдан кейін Томас мүлде әйел затынан жүрегі қайтқан. Яғни мейірімділік пен жылулық жетіспеген Томас қазақ даласына бар байлығын көтеріп келіп мейірге ауыстырмақ болған сыңайлы. Ақыры өз аңсаған арманына жеткен Томас бала асырап алған қазақтан. Сонымен өмірін жалғастырғысы келген. Бірақ өз өмірінен айрылған Томас қарыз ретінде қарайласқан қазақтың Аспанына өз асырандысын табыстап, арғы дүниеге орындалмаған армандары мен мақсаттарын арқалай, өкінішті дертпен ерте көз жұмған екен.

Мейірім ұлтқа, жерге бөлінбейтіндей көрінді. Томастың осы бір сөздері мен әрекеттерінен кейін ол былыққан қоғамда былапытталған тағдырлармен тағдырлас болса да, жүрек түкпіріндегі жылт еткен сезімі баяғы сол мейірім іздеп, қазақ шаңырағына, қазақ жеріне, қазақ даласынан жаны таза, тәні таза келешек болатын ұрпақ іздеген екен. Ол мейірімінің орнын толтырған жандар туралы да қарызды қайтаруды ұмытқан емес.

Байлық деген батпақ емес деп бастайды автор сөзді. Аспанның үлкен бизнесмен Доспан деген шекарада істейтін інісі де бар. Бір күні Америкаға інісі жылағандай хабарласады. Себебін сұраған Аспанға сені және бізді байлық қуамын деп батпаққа батып жүр деп жазды дейді. Міне бұл жерден автор оқырманға мынадай ой береді. Шынымен байлық соңынан қуған Аспанға халқының реніші бар ма деп? Жазушы өз сөзінде былай айтқан екен. Байлар байлық үшін бит аяғын санауға дайын-ақ. Бірақ байлық үшін елін, жерін ұмыта ма Аспан. «Контраст – қаламгердің характер ашуда қолданар көркемдік тәсілі. Характер қарама-қайшылығын автор диалогпен де ұтымды ашады» [10, 178-б.]. Жоғарыдағы Ронни мен Аспан арасындағы диалогтан Аспанның ішкі әлеміндегі бұлқыныстың сырын ұққандай боламыз.

Адамның кіндік қаны тамған туған жері өзіне ыстық болатыны ақиқат. Қартайып, қаусап отырған шалдар да өлер шағында өздерінің туған жерінің бір шымшым топырағы бұйырды аңсайды екен деседі. Ханмұрат туралы ойлаймыз ғой сол есейген шағында кеткен екен. Ал ол жат мекен, жат жұртта есейсе ертең өз топырағын аңсар ма екен? Өз туған топырағы туралы не ойлар екен, мейірім ана сүтімен, ата топырағымен дариды деседі. Сонда алыс Америкада өскен Ханмұратымыздың жүрегінде қаншалық мейір болар екен. «...Қалай басталып еді өзі?.. Бұның, Қабыш қария тілге тиек тегендей, Нартүйелік жолының түп-тұнық тұмасы қай тұстан тарқатылады?» [5, 12–13-бб.].

Негізі Аспан өте ақылды әрі байсалды бизнесмен болып қалыптасқан екен. Аспанның небір әлемдік бизнесмендердің сөзіне сынбаған жігері бірден мұқалып кетті. Шынымен де туған жұртымды ұмыттым ба деп өзіне-өзі сұрақ қояды, ойланады. Кім үшін жұмыс жасап жүрмін, кешегі атамның мейлі қай елде, қай жерде аспандап, асқақтап жүрсең де сенің кіндік қаның тамған жер осы деген сөзін мүлде ұмытқан секілді. Бизнес ол еш уақытта қарсылықсыз және жекпе-жексіз болмайды ғой. Кезіндегі Томастың қол ұшын берушісімін деп бейтаныс адам келіп, олардың істес болуын, болмаса қандай да бір көмек сұрайды. Бірақ Аспан ақылы мүлде олармен істес бола алмайтынын және Томастың атын жамылып бопсаламайтын жағдай сұрайды. Солай күндер өтеді, жылдар жылжиды. Аспан Томастың қазақтан асыраған Ханмұратын ауылға тыныстауға жібереді. Ал Ханмұрат қазақ даласына барғанда Аспанға хабарласып өзінің сағынғанын айтады.

Америкада қаншама жүрсе де жыл өткен сезімін айтпаған Ханмұраттың сезімін, махаббатын ашқан ауылды түсінген Аспан еріксіз тебіренеді. Осыны оқып отырған оқырман да қанша жерден қазақ жапа көрсе де мейірімге толы туған жерін ойлап еріксіз көзге жас алатынына сенеді. Өлместе не өлмейді? Ақынның хаты өлмейді батырдың аты өлмейді демей ме? Өзіне бизнестің қыры мен сырын, құпиясын үйреткен Томасты жиі еске алады. Қысқа өмірдің тайғақ жолын құрғатып, қатты тасын жұмсатып, биік шыңын Аспан үшін аласартып берген Томасқа арнап Аспан кітап жазу ойына жиі оралып жүр. Кітап деген әрине өшпес мұра болары анық. Бірақ сол тағдырға қызығып, кітапты келешек ұрпақ оқыса ғана құны мен бағасы көтеріледі ғой. Томас айтқандай бизнестің ең үлкен құпиясы ішіндегі ойды

мүлде ешкіммен бөліспеу керек. Осындай заңдылықты миына сіңіріп алған Аспан көп ойларға шомса да өз ішіндегі мазасыз тақырыптарды ешкіммен бөліспейтін болған. Кітап жайлы ойын да ешкіммен бөліспеді. Асқар тұлға жөнінде бір кітап жазып қалдыру, әрине, ерсі қылық емес. Байлық тек батпан құйрықтарға бұйыратын сый деп білсек, әрине, қателесетін секілдіміз, жоқ бұлай болжап айтуға болмайды, бір сөзбен айтқанда шынымен қателесеміз, мейір ол тәңірдің силаған жылулығы екен, жүректердің жұмсақтығын тыныштық тапқан кеуделерді жаңалығымен жетістігі мол алыстағы Америкадан емес, өз еліміз қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған маңғаз қазақтан іздегеніміз абзал екен. Жалпы бала беріп, ортаға байланыс орнатып, байып, біз халқымыздың алғысымен шапағатын, жүректен шығар ақ тілегі мен мейірін уытып ала алмайды екенбіз. Алыста жүрсем де отанымды, алыстағы ауылымды ұмытпас ем деген мен, мен деген арыстың қолынан келе бермес ерлік болатынын халық біледі.

Автордың шеберлігі бізге көп нәрсені ұғындырады. Жұпыны ауылдың аппақ жүрегі жаураған дененді жылытып әкеткендей, байлықпен басы айналған арыстардың армандарына жетіп тұрса да артындағы халқына қайрылмаған сәттерімен оқырманды да бір қайғыртып алады. Ақ көңіліміз деп адам тағдырын ақшаға алмастырған кездері тіптен тітіркендіріп жіберсе, ашуға мінген шайпау әйел өлім құшып жатқан адаммен өмірде қалған боқ дүниесінің бітпегеніне налып, бізді тағы бір өмір туралы толғандырып тастайды.

Қорытынды

Түйіндеп айтқанда, қазіргі қазақ прозасының тың тақырыпты ала келген «Олигарх» роман-эпопеясы әлеуметтік мәселені кейіпкер жан дүниесіндегі ішкі арпалыс тудырушы басты фактор ұстыны етіп танытады. «Олигархтың» бас кейіпкері Аспан тағдыры арқылы туған ел мен шет ел арасындағы дүниетанымдық қайшылықтар мен нарықтық бәсекелестік психологиясы салыстыру тәсілі арқылы суреттеледі. Американдық әйгілі бизнесмен Томастың қазақ даласынан асырап алған ұлы Ханмұратты туған жеріне оралғанда Жасхан жазушы қонақ ететін тұсы бар. Сонда қазақшаны ұмытып қалмадың ба деген Жасхан сауалына «...Неге ұмытам. Ол менің ана тілім... – Поу, азаматым! Әп, бәрекелді! Намыс сөзіңді мына ел ішіндегі шүлдір-шүлдір еткен өңкей ез немелер өз құлағымен естісе ғой, шіркін... Ханмұрат аң-таң» [5, 57-б.]. Бұл шығармадағы тіл мәселесі ғана. Жасхан мен олигарх Аспан арасындағы диалогты Шерқаладағы онкосырхат салдары, экологияның нашарлауындағы себептер, ғарыш аймағының шуы, заң осалдығы, есірткі ошағы, балалар үйінің салынуы, жүдеген ауыл Тәуелсіз Қазақ еліндегі көңілсіз көріністер болып қамтиды. Автор әлеуметтік мәселені жас жазушы Жасхан (Ойқазан) мен олигарх Аспан арасындағы диалогта әрқайсысының ішкі ой-толғамдарының (контраст) тартыс күйінде көрсетеді. Ойқазан ойларынан елдің руханиятына қат ілім-білімнің қажеттілігіне жеткілікті көңіл бөлінбеуден салт-дәстүрімізге сызат түсіп, ұлттық дүниетанымнан алшақтап, ажырап кетуіміз бүгінгі уақыттың биігіне біткен шер екендігін ұғынасың. Алпауыт американдық бизнесмендермен иық тірескен олигарх Аспанның туған елі «Шерқала» символикасында бейнеленуінің астарында да замана шері тұр. Байлықтың олимпіне жеткен Аспанның Қазақстандағы туған жерінің барлық қаласы осы Шерқала атауымен алмастырыла беруінен-ақ Қазақстан атауы Шерқала ұғымымен суреткер концептісін образдаған. Жазушының бір айтпағы олигархтың бәрі ел мен жерін тонаған жемқорлар емес. Олигарх болу да тағдыр. Олигарх болу үшін де ақыл мен тәуекел керек. Олигарх болу үшін ақылыңды ақиқатқа айналдырар еңбек ептілігі қажет екен. Осының бәріне қол жеткізген олигарх Аспанның өмірдің мәні байлыққа ие болу емес екенін ұғынғандағы өкініші оқырманды әрі-сәрі күйге бөлейді. Ойқазанның (Жасхан) қолжазбасын оқып шыққанда Әбунасыр әл-Фарабидің «шімайлаған» трактаты үшін әмірші Сайдтың байлығын шашуын түсінбеген олигарх Аспанның абыржуы, өмір мәні жайлы екі түрлі пәлсафаны салыстыру тәсілімен терең тәмсілденеді.

Шығармадағы Ойқазан (Жасхан) жазушының – автордың ұлттық идеясын жеткізудегі нарраторлығы олигарх Аспанның рухани азығын берушілік көркемдік қызметімен де композициялық тірек нүктесі іспеттес. Ойқазан бейнесінен өрілген философиялық ой қазығы қоғамдағы жазушы жауапкершілігі мен рөлін асқақтатқан руханият тереңіне жетіп қағылады. Философ халықтың ұрпағы екенімізге Ойқазан ойы кәміл сенгізеді. Ата-бабамыз ой кеңдігімен бірге жер кеңдігін де аманаттап кеткен екен. Бірақ сол жердің қазба байлығын игерерлік білікті мамандар ұрпақ арасында санаулы. Сонда жас ұрпақ ілім- білімді игеруге құлықсыз ба, әлде мүмкіндігі байлаулы ма деп те ойландырады. Олигарх Аспан Ойқазаннан дін ғұламасы Ахмет Ясауи жайлы әңгімелерден пенде пендеден артық тұрмауы керек, егер артықтық сезілсе, көңілге де астамшылық кіріп алады дегенді естіп еді. Сол асыл дініміз Ислам жайында да олигарх Аспан «Ал, мен... онсыз да жаратқанға разымын! Алғысым шексіз. Тек... жалғыз кемшілігім – дін жолына түспегендігім шығар, бәлкім! Дінді тірлігімнің алтын қазығы ете алмағандығым дермін, сірә!»

Сонда кіммін?! Алланың сүйген құлы емеспін бе? Олай десек, осынау байлық пен бақты кім берді? Кімнің несібесі? [5, 127-б.] - деп бүгінгі жамағат санасындағы сұраулы ойды оятады. Бұл бүгінгі әлем мұсылмандары танымын тар шеңберге қамаған түрлі діни экспансиялардың әрекетінен шыққан деп түсіндіріліп жүргенмен, қазақ топырағын да айналып өтпеген күрделі мәселе. Исламды жамылған діни ағымдардың біршамасы ұлттың салт-дәстүрін жоққа шығара отырып, елді фанатизмге ұрындыруы өмірде көрініс беріп жатқанынан бәріміз хабардармыз. «Жазушы – алдымен стиль» [10, 52-б.] – демекші шығармада осындай елді толғандырған әлеуметтік мәселелердің жалаң баяндаумен емес автор- нарратордың ой ағымы көркемдік тәсілімен бейнеленуі өмір – шындығын типтендіруде ұтымды қолданылған. Оқырман өз кезегінде, бүгінгі өмірде алдынан шығып жүрген толғақты өзекті мәселемен бетпе-бет келіп қана қоймай, жаңа типтің мәселені қабылдау, шешу пәлсафасын санаға сіңірсе өміртаным тәжірибесінде бір қадам биікке өседі. Романдағы типтік бейнелермен қатар келетін түрлі персонаж әрекетінің түп-тамырындағы ой өзегінің драмалық сипаты қоғамдық әлеуметтік психологияны ашудың басты кілті райында белсенділік көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Dana Shayakmetova, Aigul Baituova, Kazyna Bekbenbetova, Dosbol Islam, Saule Yerzhanova The development of teachers multicultural competence in the context of modern higher education // Journal is included to Scopus. – 2017 issues. Database: <https://www.scopus.com/sourceid/82170?origin=sbrowse>
2. Дәутайұлы Н. Айғыр кісі. 2 томдық таңдамалы шығармалары. Т.1. – А.: Ан-Арыс, 2008.–276 б.
3. Отарбаев Р. Біздің ауылдың амазонкалары. – Астана: Фолиант, 2012. – 424 б.
4. Дәутайұлы Н. Кісі иесі: повестер мен әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
5. Әлмашұлы Ж. Ащы да тәтті өмір. – Астана: «ҚР Президентінің Әкімшілігі мен Үкіметінің әкімшілік ғимараттары дирекциясы» РМК Баспа-полиграфиялық орталығы, 2018. – 240 б.
6. Мантай А. Жүрекке оралу. – Нұр-Сұлтан: Қаламгер, 2019. – 158 б.
7. Харуки Мураками. Лексингтондағы елестер. Әңгімелер. / Орыс тілінен аударғандар Б. Қожабекова, Д. Рамазан. – Астана: Аударма, 2011. – 344 б.
8. Бекежан Ө.Қ. Серікбол Қондыбайдың мифологиялық концепциясының философиялық негіздері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1(115). – Б. 32–41.
9. Аймұхамбетова Ж.Ә. Мифтің поэтикадағы қызметі: монография. – А.: Жазушы, 2010. – 520 б.
10. Ергөбек Қ.С. Қарасөз. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 600 б.

REFERENCES

1. Dana Shayakmetova, Aigul Baituova, Kazyna Bekbenbetova, Dosbol Islam, Saule Yerzhanova The development of teachers multicultural competence in the context of modern higher education // Journal is included to Scopus. – 2017 issues. Database: <https://www.scopus.com/sourceid/82170?origin=sbrowse>
2. Dautaiuly N. Aigyr kisi. 2 tomdyq tandamaly shygarmalary [Stallion man. Selected works in 2 volumes]. T.1. – A.: An-Arys, 2008. – 276 b. [in Kazakh]
3. Otarbaev R. Bizdin auyldyn amazonkalary [Amazons of our village]. – Astana: Foliant, 2012. – 424 b. [in Kazakh]
4. Dautaiuly N. Kisi iesi: povester men angimeler [Owner of human: novels and stories]. – Astana: Foliant, 2018. – 240 b. [in Kazakh]
5. Almashuly J. Ashy da tatti omir [The bitter and sweet life]. – Astana: «QR Prezidentinin Akimshiligi men Ukimetinin akimshilik gimarattary direktciiasy» RMK Baspa-poligrafiialyq ortalygy, 2018. – 240 b. [in Kazakh]
6. Mantai A. Jurekke oralu [Back to the heart]. – Nur-Sultan: Qalamger, 2019. – 158 b. [in Kazakh]
7. Haruki Murakami. Leksingtondagy elester. Angimeler [Ghosts in Lexington. Stories]. / Orys tilinen audargandar B. Qojabekova, D. Ramazan. – Astana: Audarma, 2011. – 344 b. [in Kazakh]
8. Bekejan O.Q. Serikbol Qondybaidyn mifologiialyq koncepciiasynyn filosofiialyq negizderi [Philosophical Basis of the Myphological Concept of Serikbol Kondybay] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №1 (115). – B. 32–41. [in Kazakh]
9. Aimuhambetova J.A. Miftin poetikadagy qyzmeti: monografiia [Function of myth in poetics: monograph]. – A.: Jazushy, 2010. – 520 b. [in Kazakh]
10. Ergobek Q.S. Qarasoz [Words of edification]. – Almaty: El-shejire, 2013. – 600 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 37.016:81'342.622; МҒТАР 16.01.09
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.02>**Б.К. КӨПБОСЫНОВ¹✉, С.Р. БОРАНБАЕВ²**

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bekaspan@mail.ru
²филология ғылымдарының докторы, доцент
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: sandybai60@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНГАРМОНИЗМНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі сингармонизмнің зерттелу тарихының кезеңдері жайлы сөз болады. Шетелдік ғалымдармен қатар Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы бастаған тұлғалардан бастап, қазақтың лингвист ғалымдарының тұжырымдары негізге алынады. Талдаудың негізінде қазақ тіліндегі үндестік заңының табиғаты ашылады.

Бүгінге дейін көптеген зерттеушілерде сингармонизмді тек дауысты дыбыстардың үндесуі деген пікір басым болды. Қазіргі кезде мектеп оқулықтары мен зеттеу еңбектерінде де осы анықтама беріліп жүр. Авторлар мақалада дауыссыз дыбыстардың да үндесетінін дәлелдейтін мысалдар береді.

Қазақ тіліндегі сингармонизм туралы ғалымдардың теориялық пікірлері бірізді емес, сондықтан да қазақ тілінің фонетикалық жүйесін эксперименттік жолмен зерттеген ғалымдардың тұжырымдарына басымдық берілді.

Авторлар сингармониялық тілде дауыстымен қатар дауыссыз дыбыстың да өзіндік рөл атқаратынын дәлелдеуге тырысады. Авторлардың шешімдеріне кей қағидалар қайшы болғанымен, дыбыстардың жасалым, естілім сипатын лабораториялық жолмен зерттеген ғалымдардың көбінің пікірі олардың талдауымен сай келеді.

Түркі сөзінің негізі болып саналатын үндестік теориялар мен акцентті-фонемалық теориялардың проблемалық мәселелерін тереңірек түсіну маңызды болып табылады. Түркологияның дыбыстық жүйе саласында соңғы жылдарда жаңа, сингармониялық, сингармофонологиялық теориялардың қалыптасып, қолданысқа ене бастағаны осы мақаладағы тұжырымдар арқылы көрінеді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, сингармонизм, үндестік, фонетика, сөз, дыбыс.

В.К. Koppbossynov¹, S.R. Boranbayev²

¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bekaspan@mail.ru
²Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: sandybai60@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Көпбосынов Б.К., Боранбаев С.Р. Қазақ тіліндегі сингармонизмнің зерттелуі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 19–28. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.02>

***Cite us correctly:**

Koppbossynov B.K., Boranbayev S.R. Qazaq tilindegi singlarmonizmnin zerttelui [Study of the Law of Synharmonism in the Kazakh Language] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – Б. 19–28. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.02>

Study of the Law of Synharmonism in the Kazakh Language

Abstract. The article discusses the main stages of the scientific study of vowel harmony in the Kazakh language. The initial data for the study were the works of foreign linguists and Kazakh linguists in charge of A. Baytursynuly and H. Dosmukhameduly. On the base of analyze the nature of the law of consonance in the Kazakh language is described in detail.

To date, many researchers argue that vowel harmony is only the consonance of vowel sounds. So this definition is given in school textbooks and scientific papers. In this article authors gave examples that show one of the types of synharmonism – the harmony of consonant sounds.

The theoretical views of scientists on vowel harmony in the Kazakh language are contradictory, so there was given preference to the conclusions of scientists who studied the phonetic structure of the Kazakh language experimentally.

Authors tried to prove that both the vowel and the consonant sound play an important role in the synharmonic language. Although some principles contradict authors' decisions, the opinion of the majority of scientists who have studied the structure and auditory nature of sounds and other speech units, phenomena and processes experimentally is consistent with the result of their research.

It is important to understand more deeply the problems of consonantal theories and stress-phonemic theories underlying the Turkic word. The conclusions of this article show that in recent years in the field of sound systems in Turkology, new, synharmonic, synharmonic phonological theories have been formed and introduced into practice.

Keywords: Kazakh language, synharmonism, consonance, phonetics, word, sound.

Б.К. Копбосынов¹, С.Р. Боранбаев²

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bekaspan@mail.ru*

²*доктор филологических наук, доцент
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: sandybai60@mail.ru*

Исследование сингармонизма в казахском языке

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы научного исследования сингармонизма в казахском языке. Исходными данными для проведения исследования послужили труды как зарубежных так и казахских ученых-лингвистов во главе А. Байтурсынулы и Х. Досмухамедулы. На основе анализа была подробно описана природа закона созвучия в казахском языке.

На сегодняшний день многие исследователи утверждают, что сингармонизм – это только созвучие гласных звуков. Так это определение дается в школьных учебниках и научных работах. В данной статье авторы привели примеры, которые показывают один из видов сингармонизма – гармонию согласных звуков.

Теоретические взгляды ученых на сингармонизм в казахском языке противоречивы, поэтому было отдано предпочтение выводам ученых, изучавших фонетический строй казахского языка экспериментальным путем.

Авторы попытались доказать, что в сингармоническом языке важную роль играют как гласный, так и согласный звук. Хотя некоторые принципы противоречат авторским решениям, мнение большинства ученых, изучавших структуру и слуховую природу звуков и других речевых единиц, явлений и процессов экспериментальным путём, согласуется с результатом их исследований.

Важно глубже разобраться в проблемах консонантных теорий и ударно-фонематических теорий, лежащих в основе тюркского слова. Выводы данной статьи

показывают, что в последние годы в области звуковых систем в тюркологии формируются и внедряются в практику новые, сингармонические, сингармофонологические теории.

Ключевые слова: казахский язык, сингармонизм, созвучие, фонетика, слово, звук.

Кіріспе

Барлық тілде номинативтік бірлік ретінде сөздің фонетикалық және фонемологиялық құрылымдары өзіне ғана тән ерекшеліктерімен көрініс табады. Сол ерекшеліктердің негізгісі сөздегі дыбыс тіркестерінің ерекше заңдылықтары екені анық. Бұл тұрғыда қазақ тіліндегі сөздердің өзге тілдерден айырмашылығы бар. Оның типтік және басты ерекшелігі – сингармонизм заңдылығы.

Сингармонизм дыбыстар үндестігінің ерекше түрі болып табылады. Түркі тілдеріндегі жалғамалылық сипат бұл үндесімнің ерекшелігін көрсетеді. Тілдегі сөзжасам мен сөз өзгерімдердің түбір морфемаға қосымшалардың жалғануы арқылы жасалатыны анық. Олар бір тілдің нақты құрылымдық-семантикалық заңдылығы негізінде белгілі реттілікпен жасалып отырады. Аффикстердің линиялық өнігу ерекшелігі түркі тіліндегі сөздердің дыбыстық бейнесіне де әсер еткені белгілі болды.

Зерттеудің мақсаты

Қазақ тілінің дыбыстық құрамы мен олардағы фонетикалық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін анықтай отырып, бүгінге дейін қалыптасқан ғылыми пікірлерді сын елегінен өткізу; үндестік заңының негізгі сипатты ерекшеліктерін, ортақ және айырым белгілерін анықтау. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынандай міндеттер қойылды:

– қазақ тілтанымындағы сингармонизм мен сөздік екпінге арналған еңбектер талданды, қазақ тіліне тән сөз просодикасының басы ашылды;

– қазақ тілінің сөз просодикасына арналған еңбектерге ғылыми-теориялық шолу жасалды;

– сөздердің үндесім (сингармонизм) артикуляциялық белгілері анықталды және сипаттамасы берілді.

Қазіргі уақытта қазақ тілдеріндегі сингармонизм заңдылығына, оның фонетикалық және фонологиялық сипаттарына қатысты тюркологтар тарапынан берілген пікірлер мен жасалған зерттеулер жинақталды. Сингармонизм құбылысының фонетикалық теорияларының даму деңгейіне лайық сипаттамалары айқындалды.

Сингармонизм дауыстылардың үндесімі (гармония гласных) ретінде зерттеушілердің назарына ерте ілінді. Лингвистер қазақ тіліндегі үндесім құбылысына тұрақты түрде көңіл бөліп отырды. Алайда тілдік құбылыс ретінде оның фонетикалық (артикуляциясы) сипатына баса көңіл бөліп, оның қызметі жайлы пікір айтылмай келді. Фонетикалық теориялардың әр кезеңінің даму деңгейіне лайық сингармонизмнің фонетикалық сипаттамасы беріліп отырды және пікірлер барлық тілге ортақ үлгіде беріліп отырды. Сондықтан сингармонизмнің ережесі біркелкі болды, зерттелім нәтижелерінде еш алшақтық болған жоқ.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, типологиялық әдістері мен тәсілдері қолданылды. Сингармологиялық талдау, сөздердің үндесімінің құрылымын моделдеу әдістері пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Алғашқы қазақ грамматикасының авторы И. Ильминский таза қазақ тілі туралы «Изучить его можно только среди киргизов» [1, 5-б.] деп жазды. Ғалымның бұл пікіріне арнайы тоқталып отырған себебіміз: қазақ тіліндегі сөздердің дұрыс және таза үндесім үлгілерін тек ауызекі сөйлеу тіліне бақылау жүргізіп қана нақты, дәл қағазға түсіруге

болады. Ал сөздердің жазу үлгісі бұрын да, қазір де тілдің үндесімін бұзып көрсететіні белгілі.

Ғалым қолданған «жуан, жіңішке» атауларының сол кезеңде қалыптаса бастағанын байқаймыз. Ең бастысы, орыс тіліндегі «твердый/мягкий» атауларын тікелей аудармастан, «толстый/тонкий» деген терминдерді қолданғанын көреміз. Осы атаулар бүгінгі қазақ тілінде орнығып, тұрақты, үйреншікті зерттеу құралына айналып кетті. Расында, қазіргі зерттеулерге қарайтын болсақ, онда дауыссыздардың жуан/жіңішкелік ерекшеліктері қазақ тілінің құрылымдық белгілерін көрсететін бірліктер болып қалыптасты.

В. Радлов өзінің неміс тілінде жарық көрген еңбегінде сингармонизмнің фонетикалық сипатын «ерін мен тілдің бірдей позициясында айтылуы» [2, 2-б.] дейді. Зерттеуші ұсынған жіктелім ретінің артикуляциялық атауларында айырмашылық болғанмен, ішкі мазмұны бүгінгі жіктелім белгілермен толық сәйкес келіп тұр.

Бұл жердегі басты көңіл бөлетін мәселе дауыстының басым рөлі болды. «Гармония гласных» идеясы сингармонизмді түсіндірудің негізгі мәні болып қала берді. Сингармонизмнің ерте кезден күрделі тілдік құбылыс ретінде танылуы салдарынан оның төңірегіндегі пікірталастар әлі күнге толастамай келеді.

Соңғы кездегі ғылыми еңбектердің басты тұжырымдарын С. Мырзабековтің еңбектерінен табамыз. Ғалым талдауларында оқулықтар мен оқу-құралдарында қабылданып жүрген үндестік заңының негізгі қағидалары жан-жақты талданған. Қазақ тіл біліміндегі үндестікке қатысты анықтамалар осы жерден табылып отырғандықтан және өзге пікірлерден аздаған ғана айырмашылығы болмаса, осы мазмұндас болғандықтан бәріне бірдей тоқталуды жөн көрмедік. Мысалы, «Тіліміздегі сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке, сондай-ақ бірыңғай еріндік не езулік буынды болып... үйлесіп тұруын дыбыстардың үндесуі немесе үндестік заңы дейміз. Бұл заң – дыбыстау мүшелерінің үнемді қимыл-қозғалысының нәтижесі. Буындар мен дыбыстардың өзара үндесуінің нәтижесі – үндестік» [3, 138–139-бб.] дейді проф. С. Мырзабеков. Бұдан біздің түсінетініміз үндестік заңы ретінде қазақ тіліндегі буын үндестігі де, дыбыс үндестігі де бірге қарастырылады. Жуан буыннан кейін жуан буын, жіңішке буыннан кейін жіңішке буын келетінін буын үндестігіне жатқызса, қатаң дыбыстан кейін қатаң дыбыс, үнді дыбыстан кейін үнді дыбыс, т.б. келетін тіркестерді дыбыс үндестігіне жатқызады. Сонымен қазақ тіліндегі буын мен буынның, дыбыс пен дыбыстың фонетикалық тіркесу заңдылықтары түгелдей үндестік заңына саятынын көруге болады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде, оқулықтар мен оқу-құралдарында үндестік заңын тек дауыстылармен байланыстыру басым болып тұр, тіптен үндестік заңына қатысты дауыссыздар ескерілмей қалуда. Оны жоғарыда келтірілген сілтемелерден де байқаймыз, үндестік табиғаты сөз болғанда тек дауысталарға мән беріледі.

Қазақ тілтанымындағы сингармонизм анықтамасының осындай бірізді және біркелкі берілуінен ауытқыған проф. Ә. Жүнісбек болды.

Бертін келе сингармонизм құбылысына деген көзқарас едәуір өзгерді. Ең бастысы сингармонизм сөздің бүкіл өн бойына тән просодикалық бірлік деп қарала бастады. Мұндай жағдайда сөз құрамындағы буындар немесе түбір мен қосымшалар алдыңғы сегментке қарап үндесіп отырады деген анықтама жоққа шығарылады. Сол себепті сөз құрамындағы буын реті (буын мен буын) мен түбір-қосымша тіркестерінің өзара үндесу заңдылықтары синтагматикалық (тіркестік) құбылыс деп қаралмайды. Нәтижесінде қазақ тіліндегі үндесу құбылысы екіге бөлінді: сөздің өн бойына тән үндесу сингармонизмге жатқызылды, сөздің әуез тұрқына қарай үндесім деп аталды; ал іргелес дыбыстардың өзара үндесуі сингармонизмнен шығарылып, дыбыстың әуез тұрқына қарай үйлесім деп аталды [4, 38-б.]. Үндесім құбылысы сөзге тән просодикалық бірлік, яғни жоғары сөздік деңгейге тән болса, үйлесім құбылысы дыбысқа тән ассимилятив бірлік, яғни төмен дыбыстық деңгейге тән деп қарастырылады. Тілдегі екі деңгейге (просодика және сегмент) тән құбылыстарды бір ұғымға сыйғызуға болмайды деген көзқарас пайда болды.

Осы бағыттағы талдаудың өзіне тән ұғымдары мен оларға тән атаулары қалыптасты: сөз құрамындағы дыбыстардың сөздегі орнына қарамай өзара әуез икемделімі үндесім деп, ал іргелес дыбыстардың сөздегі орнына қарай өзара артикуляциялық икемделімі үйлесім деп аталады.

Қазақ тіліндегі сингармонизмге қатысты А. Байтұрсынұлы пікіріне арнайы тоқталғанды жөн деп білеміз: «Қазақта сөз екі түрлі: бір түрі – жуан, екінші түрі – жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі де жіңішке болады» [5, 390-б.]. Сингармонизм құбылысы жуан-жіңішкелік деп қана жіктелгенімен, ғалым берген анықтаманың мәнді жері «сөз ішіндегі дыбыстардың бәрі...» деген тұсы болып тұр. Өйткені А. Байтұрсынұлы сингармонизм құбылысын тек дауыстылармен байланыстырып отырған жоқ, дауыссыздарды да қамтыған. Қазақ тіліндегі үндестік құбылысы үшін дауыссыздардың да жуан-жіңішке болғаны маңызды.

Жалпы фонетика саласында сөз просодикасы тілдің дыбыстарын бүтін бір сөзге айналдырып, басын құрап тұратын фонетикалық бірлік ретінде түсіндіріледі. Тілде осы анықтама толық қалыптасты. А. Байтұрсынұлы: «Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар қалай сөз ішінде байласады» [5, 392-б.], - дейді. Фонетиканың дыбыстарды қарастыратыны анық болғанмен, дыбыстардың «қалай сөз ішінде байласатынын» қарастыратынын көпшілік біле бермейді. Сондықтан «тілде қандай және қанша дыбыстар бар» деген мәселе маңызды болса, олар «бір-бірімен қалай байласады» деген мәселе одан да маңыздырақ болып табылады. Тілде «қандай және қанша дыбыстар бар?» деген сұраққа тек осы сөз просодикасы арқылы дұрыс жауап табамыз. Орыс тіліндегі дыбыстарды сөздік екпінсіз түгелдеу мүмкін болмайды, ал буынға негізделген тілдердің дыбыс құрамын тілдегі тон арқылы ғана тиянақтау дұрыс болады. Қазақ тілінде қанша дыбыс бар екенін тек үндесім заңы арқылы нақты анықтаймыз.

Өзінің «фонологиялық» пайымдауын ғалым А. Байтұрсынұлы былай түсіндіреді: «Тіл болса, оның заңы боларға керек. Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жіңішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе? ...Менің бұрынғы жазған сөзім хәм осы жолғы жазған сөздерім фонетикаға тиісті сөздер. Біздің сөйлеп, қарастырып отырғанымыз қазақ фонетикасы». Яғни ғалым үндесім (сингармонизм) фонологиясын қазақ тілінің «заңы» ретінде көрсетіп отыр.

А. Байтұрсынұлы былай дейді: «...19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады» [5, 324-б.]. Бұл тұжырымды ғалым қазақ сөзінің үндесім просодикасына сүйеніп айтып тұр. Содан соң қазақ тілінде «43 түрлі дыбыс» бар деген қорытынды жасайды. Ә. Жүнісбектің пікіріне сәйкес, егер «түркі сөзінің сегменттік фонологиясын сингармонизмнен табамыз» [4, 39-б.] дейтін болсақ, онда қазақ фонологиясының бастауын А. Байтұрсынұлының еңбектерінде жатқанын байқаймыз.

А. Байтұрсынұлының пікіріне жақын анықтаманы Х. Досмұхамедұлының «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты белгілі еңбегінен кездестіреміз. Ғалымның өз мақаласында «Тіл-құралға» қайта-қайта жасап отырған сілтемесіне қарағанда, А. Байтұрсынұлымен бір пікірлес болғандығы және оны қолдайтындығы аңғарылады.

Ғалым пікірінше, «Жалпы сөздің түбіріндегі дыбыстардың біреуі жуан болып, біреуі жіңішке болып еш уақытта естілмейді. Қазақтың негізгі жалқы сөзінің түбірінде жуан мен жіңішке дыбыстар араласып ұшырамайды. Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген мағынада... Қазақ тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ. Сингармонизм тілімізді үйренуге, үйретуге жеңілдетіп тұр, жаңа сөздер тудырып, сөздер қосып, ...адастырмайтын қарақшы даңғыл жол болып тұр» [6, 14-б.]. Мұнда да «сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің...» деген сөзінен дауысты-дауыссыздарды түгел қамтып отырғанын көреміз.

Сонымен бірге сингармонизм атауының «үндестік, ұйқастық» деген қазақша баламасын, қазақы үлгісін байқаймыз.

Х. Досмұхамедұлы былай деп жазады: «Бірқатар білгіштердің ойынша, сингармонизм дауысты дыбыстардың үндес болып ұйқасып, бір дауыспен (не жуан, не жіңішке) айтылуынан шығады. Дауысты дыбыстар қалай айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар солай айтылмақшы. Сондықтан сингармонизм заңы дауыстылардың гармондесу заңы я дауыстылардың гармоние заңы деп те айтылады» [6, 62–63-бб.]. Сингармонизм заңын дауыстылардың ғана үндесуі деп қарауға болмайтынын автор сол кезде-ақ аңғарған. Сөйтіп жоғарыдағы пікірге қарсы өз анықтамасын ұсынады. «Бір сөздің я жуан, я жіңішке болып екі түрлі айтылуы қазақ-қырғыз тіліндегі әр дыбыстың біресе жуан, біресе жіңішке болып қос айтылуынан. Дыбыс жуан айтылғанда тілдің түбімен айтылып, тамақтан (көмейден) шыққандай болып, ауыр сезіледі; сол дыбыс жіңішке айтылғанда тілдің ұшымен сөйлегендей болып, ауыздың алдыңғы жағынан шыққандай болып сезіледі. Дауысты дыбыстарда бұл анық байқалады, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстарда дұдамал сезіледі» [6, 63-б.] дей келіп, ойын «Сондықтан біз «дауыстылар гармониеі» дегеннің орнына «дыбыстар гармониеі» деп айтқанды дұрыс көреміз» [6, 63-б.] деп тұжырымдайды. Ендеше сингармонизм заңы үшін дауысты дыбыстармен қатар дауыссыз дыбыстардың да маңызды екенін көреміз. Қазақ сөзінің үндесімі үшін сөз құрамындағы дыбыстардың бәрінің бірдей өзгерісі шарт. Сөйтіп қазақ тілінің іргелі заңдылығы тұрғысынан бірі артық, бірі кем дыбыс болмайды. Сөз әуезін (тембр) құрауда дауысты-дауыссыз дыбыстардың фонологиялық қызметі бірдей деп қарау керек. Бұл жөнінде М. Жүсіпов: «Х. Досмұхамедұлы тіл білімінің тарихында бірінші болып сингармонизмді дауыстылар үндестігі емес, сөз құрамындағы барлық дыбыстардың үндестігі деді. Бұл ғылыми тұжырым сингармонизмді фонологиялық деңгейге көтеріп, түркі тілінің дыбыс жүйесін зерттеу болашағына әрі үлкен, әрі жаңашыл, әрі ғылыми болжамы мол жол ашып береді», - деп бағалады [7, 70–71-бб.]. Мұның өзі – ғалым еңбегінің осы күнге дейін құнын жоғалтпай отырғанының айғағы. Ә. Жүнісбектің жасаған қорытындысы да Х. Досмұхамедұлының пікірін растап отыр: «...сингармонизм арқылы біз барлық дыбыстардың, дауысты дыбыстардың да, дауыссыз дыбыстардың да біртекті тембралды ұйымдастырылуын түсінеміз, бұл сөздің тұтастай фонетикалық көрінісін құрайды» [8, 23-б.].

Х. Досмұхамедұлының дүние жүзі тілдерінің жіктеліміне жасаған шолуына қарағанда, ғалымның сол кездегі жалпы тіл білімінен мол хабары болғандығын көреміз. Дүние жүзіндегі тіл топтарын атап қана қоймай, олардың басты-басты дыбыстық және тілдік белгілерін сараптап шыққан, олардың бір-біріне етер ықпалын болжап берген. Соңғы кездегі қазақ тіліне ене бастаған батыс елдері сөздерінің қазақша қалай икемделе бастағанына көз жүгіртсек, ғалымның сол бір кезде айтып кеткен мына пікірі тілге оралады: «...Ауропа сөздерін орыстың айтуынша қолданып жүрміз. Бұл дұрыс емес. Ауропа сөзін асыл нұсқасынан алып өзгертіп қолдану керек», – дейді [6, 67-б.].

С. Мырзабеков ғалым Х. Досмұхамедұлының қазақ тіл білімі тарихындағы орнын аса жоғары бағалап, әсіресе элеуметтік лингвистика бағытындағы және қазақ сөзінің айтылым үлгісіне қатысты ұсыныстарын талмай насихаттап келеді. «Мамандығы дәрігер бола тұрып, ғылымның түрлі саласында татымды еңбек еткен Досмұхамедұлы Халелді тіл зерттеушісі ретінде бөле-жара айту керек болады», – дей келіп [9, 17-б.], ғалымның сингармонизмді алғаш қазақ тілінде жан-жақты баяндап, жеріне жеткізе талдап бергенін аса жоғары бағалап, ендігі жерде «тіл үндестігін Халелше түсініп, Халелше пайымдаған абзал» [9, 34-б.] екендігін ескертеді. Бұдан біз Х. Досмұхамедұлының тіл біліміндегі бірегей еңбегін ғылыми көпшілік ұмытпай, қайта жаңғыртып келе жатқанын көреміз.

Қазіргі қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеуші ғалымдар фонетиканың зерттелу тарихын бірнеше дәуірлерге бөліп қарайды. Соның ішінде өткен ғасырдың 20–30 жылдары

өз алдына дербес тұр. Бұл – қазақ тілтанымның көш бастаушысы А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы еңбек еткен дәуір еді.

Сол кездегі, сондай-ақ одан кейінгі кездегі (тіптен осы күнге дейінгі) жалпы және қазақ фонетикасында мызғымай келе жатқан, үндестікті тек дауыстылармен байланыстырып отырған «гармония гласных» теориясымен салыстырғанда жоғарыдағы А. Байтұрсынұлы мен Х. Досмұхамедұлының ұсынған ғылыми шешімнің аса дәлдігін ерекше атауға тура келеді. Әрі қарай талдаулар осы ізбен жүргізілу керек екендігін, сонда ғана қазақ сөзінің фонетикалық табиғаты жайлы ақиқат нәтижеге қол жеткізуге болатынын естен шығармаған жөн деп санаймыз.

Жалғамалы қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің негізгі қасиеті – сингармонизм теориясы көп жылдар бойы дауысты дыбыстар үндесімі деп айтылып келді және қазіргі таңда көптеген оқулықтар мен басылымдарда, сөздіктерде де осы пікір жиі кездеседі. Сонымен қатар сингармониялық тілдің дыбыс жүйесі акценттік тілдердің зерттелу заңдылықтарымен түсіндіріліп келді.

Қазақ тіл білімінің дыбыстық жүйесінің зерттелуі мен дамуын профессор Ж. Әбуұлы төрт кезеңге бөледі:

1. XIX ғ. ауызша-сингармонизм талдауы кезеңінде зерттеушілер негізінен қазақ сөйлеу тілінің естіліміне бақылау жасады. Осы кезеңде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі естілім (слуховое восприятие) арқылы жасалды.

2. XX ғ. басынан 1937 жылға дейінгі интуитивті-сингармониялық талдау кезеңінде зерттеушілер сингармонизм заңын интуитивті түрде түсініп, қазақ тілінің дыбыс жүйесін суреттеді. Бұл кезеңнің өкілі А. Байтұрсынұлы өз заманына жаңа әрі тың сингармониялық әліпби мен сингармониялық орфографияның негізін қалап, қазақ тілінің әліпбиі мен орфографиясын сингармонизм теориясы негізінде жасауды ұсынған.

3. XX ғ. 40–60-жылдарындағы асингармониялық талдау кезеңінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі тек үнді-еуропалық тіл білімі теориясының фонологиялық түсініктері мен терминдерінің негізінде түсіндіріліп, сингармонизм дыбыс жүйесінен тыс қалды. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәстүрлі түрде түсіндіріп келген акцентті-фонемалық теория – осы кезеңге тән. Акцентті-фонемалық теория кезеңінде сингармонизм тек дауыстылар үндесімі деген түсінікпен белгілі болды.

4. 70–90-жылдардағы теориялық-сингармониялық талдау кезеңінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі тек сингармонизм заңының қолданылуымен жүзеге асты [10, 38-б.].

Қазақ тіліндегі (түркі тілдеріндегі) сингармонизмнің негізін қалап, теориялық түрде түсіндіріп берген Ә. Жүнісбек пен Ж. Әбуұлы осы кезеңнің көрнекті өкілдері болып табылады.

Қазақ тілі фонетикасының даму тарихындағы екінші кезең, яғни интуитивті-сингармониялық талдау кезеңі өзінің ерекше жаңалықтарына қарамастан ұзақ жылдар бойы мамандар назарынан тыс қалып отырды. Дегенмен бұл кезең зерттеушілері тілді қолданушы әрі ғалым интуициясына сүйене отырып, сингармонизмнің мәнін нақты анықтады. Нәтижесінде қазақ әліпбиі мен жазу ережелері қолданысқа енгізілді.

А. Байтұрсынұлы қазақ сөзінің негізгі просодикалық қасиетінің сингармонизм (үндесім заңы) екенін түсінген. Сондай-ақ Х. Досмұхамедұлы да лингвистикаға сингармонизмді дауыстылардың емес, «дыбыстардың үндесімі (гармония звуков)» анықтамасын енгізген.

Онан кейінгі сингармониялық талдау кезеңінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі үнді-еуропалық тіл білімі теориясының фонологиялық түсініктері мен терминдерінің негізінде жан-жақты зерттеліп, қазақ тіл біліміне ендірілді. К. Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» оқулығындағы «Фонетика» тарауы акцентті-фонемалық теория қағидалары арқылы түсіндірілген және онда сингармонизм деп дауыстылардың бір-бірімен өзара үндесуін атаған да, дауыссыздардың бір-біріне ықпал етіп өзара үндесуін ассимиляция деп атап көрсеткен

және лингвистикалық біршама әдебиеттерде сингармонизмнің ассимиляцияның бір түрі ретінде қарастырылғанын көреміз [11]. Дегенмен ғалым: «Дауыстылардың бір-біріне әсер етіп, өзара үндесіп айтылуы да олардың артикуляциясына байланысты екендігін ескергенде, сингармонизмді ассимиляцияның бір түрі деп қараудың ешбір оғаштығы жоқ екені рас. Бірақ басқа тілдердегідей емес, түркі тілдерінде сингармонизм құбылысы (дауыстылардың бір-бірімен өзара үндесіп айтылу құбылысы) айрықша орын алады. Бұл құбылыс түркі тілдеріне өте-мөте кең тараған», [11, 58-б.] – деп сингармонизмнің түркі тілдеріне тән қасиет екенін байқаған.

Ал қазақ тілінің дыбыс жүйесін жүйелі, ғылыми түрде түсіндіріп берген Ә. Жүнісбек пен Ж. Әбуұлы сингармонизмді дауысты және дауыссыз дыбыстар үндесімінің өзіндік нәтижесі дей келе, сингармонизм теориясының дәстүрлі, яғни акцентті-фонемалық теория қағидалары арқылы қабылданған «дауыстылар үндесімі» деген қате пікірін жоққа шығарып, оны сөздің не буынның фонетикалық келбетін құрайтын барлық дыбыстардың (дауысты және дауыссыз дыбыстардың) біркелкі тембрлік ұйымдасуы деп түсіндіреді.

Жалпы тіл білімінде қабылданған және қалыптасқан просодикалық бірлік болып тек екпін мен тон ғана табылды. Осы орайда Ә. Жүнісбектің түркі тілдерін просодикалық деңгейде зерттеген еңбектерінде түркі тілдеріндегі буын – ең кіші айтылатын бірлік. Мәселен, Ә. Жүнісбектің пікірінше, еуропалық және оңтүстік шығыс тілдеріндегі дауыстылар мен дауыссыздардың сегменттерінің барабарлығының болуы сөз ағынын ең кіші минималды функционалдық бірліктерге мүшелеуге жеткіліксіз негіз екені белгілі. Еуропа тілдерінде бұл ең кіші бірлік – фонема болса, шығыс тілдерінде ол – тонема. Дегенмен, түркі тілдеріндегі осындай сегменттерге фонема не тонема атаулары сәйкес келмейді. Осыдан сингармониялы айтылатын бірлік қажеттілігі туындайды. Түркі тілінде сингармониялық тембрдің қатаң регламенттенген ең кіші айтылатын бірлігі буын болып табылады. Нәтижесінде бұл бірлікке сингармонизм ұғымынан шыққан термин «сингема» ұғымы ұсынылды («сингема» термині ресми түрде әлі қабылданбағандықтан онымен қатар «синема», «сингармема» ұғымдары ұсынылды).

Жалпы тіл білімінде «фонология» ұғымы фонеманы зерттейтін ғылым ретінде белгілі және шығыс тілдеріндегі тонема мен түркі тілдеріндегі сингеманы зерттейтін ғылым ретінде осы кезеңге дейін механикалық түрде қолданылып келеді. Демек фонология – тек фонеманы, яғни еуропа тілдерінің дыбыс жүйесін зерттейтін ғылым. Олай болса, ғалым шығыс тілдеріндегі тонеманы зерттейтін ғылымға тонемология, ал түркі тілдеріндегі сингеманы зерттейтін ғылым саласына сингемология деген терминдерді қолдану қажет деп табады. Оған қоса, аталған жүйені жалпылау және оның терминологиясын жетілдіру мақсатында, тілдің просодикалық элементтері туралы зерттеу типологиясына сәйкес ғалым «фонология» терминін «фонемология» терминімен ауыстыруды ұсынады.

Сонымен, Ә. Жүнісбек сөз екпіні, сөз тоны мен сөз сингармонизмі бірдей қызмет атқаратындығымен қатар, олардың сөздің дыбыстық сегментін (фонема, тонема, сингема) біріктіретіндігін атап көрсетеді. Шын мәнінде, үндіеуропа тілдерінде фонетикалық деңгейде сөз бірлігінің просодикалық құралы болып сөз екпіні, тай-қытай тілдерінде сөз тоны, ал түркі тілдерінде сөз сингармонизмі табылады. Сондықтан ғалым мына жүйелеу сызбасын ұсынады:

1. Дыбыс жүйесін сегменттік түрде зерттеуде «фонема – фонемология», «тон – тонемология» және «сингема – сингемология» ұғымдарын енгізу.

2. Дыбыс жүйесін просодикалық деңгейде зерттеуде «екпін – акцентология», «тон – тонология» және «сингармонизм – сингармонология» ұғымдарын енгізу.

Мұнда атап өтетін жағдай, ғалым интонология ұғымының зерттейтін бірлігіне интонема атауын беріп, оның жүйесін зерттеуді болашақ зерттеулер еншісіне қалдырады.

Ә. Жүнісбек пен Ж. Әбуұлының пікірінше, түркі тілдерінің фонологиялық жүйесі сөз просодиясын анықтаудан басталуы тиіс: тілдің буынға немесе дыбысқа мүшеленуінің

заңдылықтары просодияға байланысты және тек просодия ғана олардың артикуляциялық және акустикалық қасиеттерін анықтай алады.

Теориялық және эксперименталды-фонетикалық зерттеулер нәтижелері көрсеткендей, дауысты және дауыссыз дыбыстар мен олардың реңктерінің артикуляциялық және акустикалық қасиеттерін сипаттау барысында қазақ тілінің дыбыстық жүйесі саласында бірқатар фонетикалық зерттеулер жүргізген Ә. Жүнісбек пен Ж. Әбуұлы еңбектерінің нәтижесінде Ленинград фонологиялық мектебінен бастау алып, ұзақ жылдар бойы кеңінен қолданылып келген акцентті-фонемалық теория тек үндіеуропалық тілдердің дыбыстық жүйесінің табиғатын түсіндіре алатын теория, ал орал-алтай тілдерінің, оның ішінде түркі тілдерінің, дыбыстық жүйесінің табиғатын тек сингармонизм теориясы позициясынан түсіндіруге болады деген көзқарас қалыптасты.

Дегенмен қазіргі қазақ тілінің дыбыс жүйесінде таласты мәселелер әлі күнге жалғасып келеді. Көптеген ғалымдар қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеп, әртүрлі пікірлер қалыптасуда. Мысалы, М. Жүсіпұлы сингармониялық теория бағытындағы зерттеулерді екіге бөледі: сингармонологиялық және сингармофонологиялық теория. К. Аханов сингармонизмді лингвальды және лабиальды деп бөледі.

Қорытынды

Зерттеуде қазақ тіліндегі сингармонизмнің зерттелу тарихының кезеңдері жайлы талданым жасалды. Шетелдік ғалымдармен қатар Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы бастаған тұлғалардан бастап, қазақтың лингвист ғалымдарының тұжырымдары жинақталды. Талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі үндестік заңының табиғаты ашылады.

Бүгінге дейін көптеген зерттеушілерде сингармонизмді тек дауысты дыбыстардың үндесуі деген пікір басым болды. Мектеп оқулықтары мен зерттеу еңбектерінде де осы анықтама беріліп жүр. Біз мақаламызда дауыссыз дыбыстардың да үндесетінін дәлелдейтін мысалдар бердік.

Қазақ тіліндегі сингармонизм туралы ғалымдардың теориялық пікірлері бірізді емес, сондықтан да қазақ тілінің фонетикалық жүйесін эксперименттік жолмен зерттеген ғалымдарының тұжырымдарына басымдық бердік.

Сингармониялық тілде дауыстымен қатар дауыссыз дыбыстың да өзіндік рөл атқаратынын дәлелдеуге тырыстық. Біздің шешімдерімізге кей қағидалар қайшы болғанмен, дыбыстардың жасалым, естілім сипатын лабораториялық жолмен зерттеген ғалымдардың көбінің пікірі біздің талдауымызбен сай келеді.

Түркі сөзінің негізі болып саналатын үндестік теориялар мен акцентті-фонемалық теориялардың проблемалық мәселелерін тереңірек түсіну маңызды болып табылады. Түркологияның дыбыстық жүйе саласында соңғы жылдарда жаңа, сингармониялық, сингармофонологиялық теориялардың қалыптасып, қолданысқа ене бастағаны осы мақаладағы тұжырымдар арқылы көрінеді.

Қазақ тілі дыбыс жүйесінің теориялық және эксперименталды-фонетикалық зерттеу саласында құнды нәтижелерге қол жеткізген Ә. Жүнісбек, Ж. Әбуұлы, М. Жүсіпұлы сияқты қазақ фонетист-ғалымдары сингармониялық теорияның ұғымдары мен терминдерін ретке келтіріп, сингармонизмнің түркі тіліне тән құбылыс екенін дәлелдеп берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ильминский И.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань: Университетская типография, 1861. – 49 с.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-х томах (8-и книгах). – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академіи наукъ 1888–1911. – 318 с.

3. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
4. Жунибек А. Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2009. – 108 с.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
6. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 69 б.
7. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 215 б.
8. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
9. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 200 б.
10. Абуов Ж. Перцептивная фонетика. – Алматы: КазГЮА, 1999. – 226 с.
11. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат. 1993. – 663 б.

REFERENCES

1. Iminski I.I. Materialy k izucheniiu kirgizskogo narechiia. [Materials for the study of the Kyrgyz dialect]. – Kazan: Universitetskaia tipografiya, 1861. – 49 s. [in Russian]
2. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskih narechi [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. V 4-h tomah (8-i knigah). – Sankt-Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 1888–1911. – 318 s. [in Russian]
3. Myrzabekov S. Qazaq tili fonetikasy [Phonetics of the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 247 b. [in Kazakh]
4. Junisbek A. Vvedenie v singarmonicheskuiu fonetiku [Introduction to synharmonic phonetics]. – Almaty: Arys, 2009. – 108 s. [in Russian]
5. Baitursynuly A. Til tagylymy [Language training]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 446 b. [in Kazakh]
6. Dosmuhameduly H. Alaman [Alaman]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 69 b. [in Kazakh]
7. Jusipuly M. Ahmet Baitursynov jane qazirgi qazaq tili fonologiiiasy [Ahmet Baitursynov and the phonology of the modern Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1998. – 215 b. [in Kazakh]
8. Junisbek A. Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics]. – Almaty: Arys, 2009. – 312 b. [in Kazakh]
9. Myrzabekov S. Qazaq tilinin dybys juiesi [Sound system of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 200 b. [in Kazakh]
10. Abuov J. Perceptivnaia fonetika [Perceptual phonetics]. – Almaty: KazGIuA, 1999. – 226 s. [in Russian]
11. Ahanov K. Til biliminin negizderi [Basics of linguistics]. – Almaty: Sanat. 1993. – 663 b. [in Kazakh]

UDK 811.1.8; IRSTI 17.09.91

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.03>Ö. ÇOBANOĞLU¹, K. AŞIRHANOVA^{2✉}, B. DİNAYEVA³¹Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi

(Türkiye, Ankara), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²Dr., Kh.Dosmukhamedov adındaki Atyrau Üniversitesinin Kıdemli Öğretim Görevlisi

(Kazakistan, Atyrau), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³Doç.Dr., Astana IT Üniversitesi

(Kazakistan, Astana), e-mail: dbb-31.05.kz@inbox.ru

KAZAK PAREMİLERİNDEKİ ULUSAL ANLAYIŞ VE ONLARIN TÜRK DİLLERİNDEKİ PAREMİLERLE ANLAM ORTAKLILIĞI

Özet. Bu çalışmada, Kazak piremilerindeki ulusal anlayış ile Türk dillerindeki ortak piremiler karşılaştırılarak bir araştırma metni olarak ortaya konulmuştur. Deyimler ve atasözleri; Türk halklarının milli ve kültürel özelliklerinin yanı sıra evren algısıyla dünya görüşünü de en seçkin biçimde tanımlar. Toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği sözlem, deneyimlediği tecrübelerinden oluşan ortak düşünce, tutum ve tavırlarıyla dünyayı okuma biçiminden müteşekkil, genel kural niteliğindeki kalıplaşmış özlü sözlere genel olarak atasöz ve deyimler denilebilir. Yazarlar, hem konu hem de kişilik açısından benzer olan deyimler ve atasözlerine dilsel bir analiz getirip diller arasındaki ortaklığı ve benzerliği mukayese ederek incelemelerini yapmaktadır. Bu noktada; Kazak, Tatar, Türk, Türkmen, Özbek, Uygur, Azerbaycan, ve Kırgız dillerindeki atasözlerin, anlam bilimindeki ulusal kültürün temsiline odaklanılır. Atasözlerin diller arası ortaklığı ve benzerliği belli bir kurala, tarihi verilere dayandığı söylenmektedir. Türk milletinin deyimler ve atasözleri anlamsal olarak uyumlu olsa bile mutlak olmadığını unutmamak gerek. Türk halklarındaki deyimler ve atasözleri; dil kurallarına göre fonetik, leksik, ve gramatik özelliklerin net bir şekilde görüldüğü örnekler aracılığıyla değerlendirilerek tespit edilmektedir. Deyim ve atasözlerinde yer alan Türk dillerinde ortak değişmez değerlerin özel nüshaları dilsel örnekler ile tahlil edilmiştir. İlgili dillerin birinde atasözlerinin tam versiyonunun ve diğer dilde kısaltılmış versiyonunun varlığı, belirli dilsel verilerle belirtilmiştir. Türk dillerindeki atasözlerin bileşenlerindeki çeşitli değişiklikleri inceler. Yapısal açıdan farklı ancak ortak bir mantıksal düşünce sistemine sahip deyimler ve atasözleri mütalaa edilmiştir. Türk dillerinin bağımsız gelişmesiyle ilgili sözlüksel-anlamsal, dilbilgisel ve fonetik sapmaların olması son derece doğaldır.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, Türk dilleri, deyimler ve atasözler, ortak düşünce sistemi, ortak deyimler ve atasözler, kültürler arası iletişim, milli kültür, fonetik ayırım, sözlük-dilbilgisi ayırımı, ortak nüshalar.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Çobanoğlu Ö., Aşirhanova K., Dinayeva B. Kazak Piremilerindeki Ulusal Anlayış Ve Onların Türk Dillerindeki Paremilerle Anlam Ortaklığı // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 29–42. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.03>

***Cite us correctly:**

Chobanoglu O., Ashirhanova K., Dinayeva B. Kazak Piremilerindeki Ulusal Anlayış Ve Onların Türk Dillerindeki Paremilerle Anlam Ortaklığı [Reflection of the National Mentality in Kazakh Paremies and Their Semantic Commonality With Paremies in Turkic Languages] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 29–42. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.03>

Ө. Чобаноглу¹, Қ. Әшірханова², Б. Динаева³

¹Профессор, доктор, Хаджеттепе университеті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²PhD, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Астана IT университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: dbb-31.05.kz@inbox.ru

Қазақ паремияларындағы ұлттық ділдің көрінісі мен олардың түркі тілдеріндегі паремиялармен мағыналық ортақтығы

Аңдатпа. Мақалада қазақ паремияларындағы ұлттық ділдің көрінісі және түркі тілдеріне ортақ паремиялар салыстырыла зерттелген. Паремиялар арқылы түркі халықтарының ұлттық-мәдени ерекшеліктері айқындалады. Авторлар тақырыбы жағынан да, тұлға жағынан да ұқсас паремияларға лингвистикалық талдау жасайды. Олардың тілара ортақтығын, ұқсастығын салыстыра талдайды. Қазақ, татар, түрік, түркімен, өзбек, ұйғыр, эзирбайжан, қырғыз тілдеріндегі мақал-мәтелдердің семантикасындағы ұлттық мәдениеттің бейнеленуіне тоқталады. Мақал-мәтелдердің түркі тілдеріндегі ортақтығы мен тілдік сәйкестігі белгілі бір заңдылыққа, тарихи дерекке қатысты екендігі талданған. Түркі паремияларының мағыналық тұрғыдан сәйкес келетіндігіне, дегенмен абсолютті сәйкестік болмайтынын атап өтеді. Түркі паремияларында тіл заңдылықтарына сәйкес фонетикалық, лексика-грамматикалық ерекшеліктердің айқын көрінетіндігін мысалдар арқылы талдап көрсетеді. Паремиялардағы түркілік ортақ инварианттың жекелеген варианттарын тілдік фактілер арқылы талдаған. Туыстас тілдердің бірінде мақал-мәтелдердің толық нұсқасының, ал екінші бір тілде ықшамдалған қысқа нұсқасының болуы нақты тілдік деректер арқылы көрсетілген. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрамындағы компоненттердің түрлі өзгеріске ұшырағанын талдайды. Авторлар құрылымы мен құрамы жағынан басқа, бірақ логикалық ой жүйесі ортақ түркі паремияларын талдау арқылы түркі тілдерінің дербес дамуына байланысты лексика-семантикалық, грамматикалық және фонетикалық ауытқуларды заңды құбылыс деп қарайды.

Кілт сөздер: паремиялар, түркі халықтары, түркі тілдері, ортақ ойлау жүйесі, ортақ мақал-мәтелдер, мәдениетаралық коммуникация, ұлттық мәдениет, фонетикалық ерекшелік, лексика-грамматикалық ерекшелік, ортақ инвариант, жекелеген вариант.

O. Chobanoglu¹, K. Ashirkhanova², B. Dinayeva³

¹Professor, Doctor, Hacettepe University

(Turkey, Ankara), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²PhD, Senior Lecturer of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University

(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Astana IT University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: dbb-31.05.kz@inbox.ru

Reflection of the National Mentality in Kazakh Paremies and Their Semantic Commonality With Paremies in Turkic Languages

Abstract. The article examines the reflection of the national mentality in Kazakh paremies and the paremies common to Turkic languages. The national and cultural peculiarities of the Turkic peoples are determined through the pemia. The authors conduct a linguistic analysis of paroemias that are similar both in subject matter and in form. Compare and analyze their linguistic community, similarity. In the semantics of proverbs and sayings in Kazakh, Tatar, Turkish, Turkmen, Uzbek,

Uighur, Azerbaijani, Kyrgyz languages, the main attention is paid to the image of national culture. It is analyzed that the commonality and linguistic identity of proverbs and sayings in the Turkic languages belong to a certain pattern, a historical source. They note that the Turkic paremias are semantically congruent, although there is no absolute coincidence. Analyze by examples that phonetic, lexical and grammatical features are expressed in accordance with linguistic patterns in Turkic paroemias. Individual variants of the Turkic general invariant in paremias were analyzed using linguistic facts. The presence of the full version of proverbs and sayings in one of the related languages, and in the other-an abbreviated version in one language, is shown using specific language data. Analyzes various changes in the components of proverbs and sayings of the Turkic languages. The authors consider lexico-semantic, grammatical and phonetic deviations associated with the independent development of Turkic languages by analyzing Turkic paroemias, which differ in structure and composition, but have a common system of logical thought, as a natural phenomenon.

Keywords: paremia, Turkic peoples, Turkic languages, common way of thinking, common proverbs and sayings, intercultural communication, national culture, phonetic specificity, lexico-grammatical specificity, general invariant, separate variant.

О. Чобаноглу¹, К. Аширханова², Б. Динаева³

¹профессор, доктор

Университет Хаджеттепе

(Турция, г. Анкара), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²PhD, старший преподаватель

Атырауского университета имени Х. Досмухамедова
(Казахстан, г. Атырау), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³кандидат филологических наук, доцент

Университет Астана IT

(Казахстан, г. Астана), e-mail: dbb-31.05.kz@inbox.ru

Отражение национального менталитета в казахских паремиях и их семантическая общность с паремиями в тюркских языках

Аннотация. В статье сравнивается проявление национального менталитета в казахских паремиях и паремии, общие для тюркских языков. Через паремии определяются национально-культурные особенности тюркских народов. Авторы проводят лингвистический анализ паремий, схожих как по тематике, так и по форме. Сравнивают и анализируют их языковую общность, сходство. В семантике пословиц и поговорок на казахском, татарском, турецком, туркменском, узбекском, уйгурском, азербайджанском, кыргызском языках основное внимание уделяется изображению национальной культуры. Проанализировано, что общность и языковая идентичность пословиц и поговорок в тюркских языках относятся к определенной закономерности, историческому источнику. Отмечают, что тюркские паремии семантически конгруэнтны, хотя абсолютного совпадения не существует. Анализируют на примерах, что фонетические, лексико-грамматические особенности выражены в соответствии с языковыми закономерностями в тюркских паремиях. Отдельные варианты тюркского общего инварианта у паремий анализировались с помощью языковых фактов. Наличие полной версии пословиц и поговорок на одном из родственных языков, а на другом – сокращенной версии на одном языке, показано с помощью конкретных языковых данных. Анализируются различные изменения компонентов в составе пословиц и поговорок тюркских языков. Авторы рассматривают лексико-семантические, грамматические и фонетические отклонения, связанные с самостоятельным развитием тюркских языков, путем анализа тюркских паремий, которые отличаются по

структуре и составе, но имеют общую систему логической мысли, как закономерное явление.

Ключевые слова: паремии, тюркские народы, тюркские языки, общий образ мышления, общие пословицы и поговорки, межкультурная коммуникация, национальная культура, фонетическая специфика, лексико-грамматическая специфика, общий инвариант, отдельный вариант.

Giriş. Geçen yüzyılın son yıllarında gelişmeye başlayan dil biliminin antropolojik paradigmaya göçüm hareketi “insan – dil – medeniyet” ve “insan – dil – düşünce” bu üçüne dayanan insani araştırmaların çoğunluğuna vesile olmuştur. Yeryüzünde bulunan etnik grupların dünyaya bakış açısını, gelenek-göreneğinin, düşüncelerinin ölçütü olarak bulunan premileri, semantik, konu ve gösterge bilimi bakımından çok yönlü bir meseledir. Düşünmekle tanınmanın, bilincin tasarımı, duygusallık, etkileyici farklılıklarına sahiptir. Dil hazinesindeki halk yaşam biçiminden bilgi veren, günlük hayatını sürdüren hareketlerini tanıtan bir sürü atasözlerinin gelişimi, ortaya çıkış sebeplerinin, onların dil bakımındaki kurallar dizimi, kuramı tarafından kendine göre farklılıkları vardır. Zaman geçtikçe, halkın tümüne ortak miras olan çeşitli atasözlerinin mazmun açısından kodlanan her tür malumatları ortaya çıkarmak şimdiki dilcilerin ilgisini çekmektedir. Ulusal seviyedeki bir dilin en önemli ve kapsamlı alanlarından birisi de atasözleridir. Gerçeğin insan zihninde oluşup, düşünce süzgecinden geçip, sürekli olarak kullanılıp deyimleşmiş olarak söylenişi neticesinde dünya biçimi dilde ikinci kere farklı bir görünüme sahip olur. Dünyanın dil biçimi idrak kategorisiyle bağlantılı olduğundan, o kişi düşünmesiyle, dildeki birikimlerin semantiği ile bir seviyede görülür. Aslında dünyanın dil biçimi dediğimiz o şahsın kendisini evrendeki olaylarla birlikte her türlü değişimlerini dil üzerinden tanıtmaktır. İnsan gerçeği nasıl bir şekilde görürse, nasıl anlarsa, ona göre dünyaya bakışı oluşur. Dildeki dünya biçimi insan zihni ile düşünce hizmetiyle oluşmuştur. Bu bir dilde konuşanlar için gerçekle hakikatin alışlagelen şeklidir. Dildeki belli bir etniğin kalıplaşan örnekleri, evreni kabul etmesi, düşünmesi dildeki ulusal dünya biçimi bakımından gözetlenir. “Dünyanın ulusal biçimi (görünüm, bakış)” o halka özel bir düşünce kategorisinden oluşan daimî biçimlere dayalı oluşur. Bu nedenle herhangi bir dil olayının, onun içinde paremlerinin tabiatını da onun dil kaidelerine dayanarak değil, aynı zamanda halkın bakış açısına, gelenek-göreneğine, ulusal varlıklarına değinerek araştırmakta fayda vardır. Günümüz dil biliminde bu yöndeki araştırmalar sistemli şekilde antroposantrizmi ve kognitif lengüistiğin “dünyanın dil biçimi” teorisinin esasında yürütülmektedir. Dili araştırmanın tanımlık (kognitif) paradigması “evreni dil dünyasında tanımak” kaidesine uyarak yürütülmesi dil bilimindeki esas meselelerden birisidir.

Herhangi bir halkın düşünce özelliği, ulusal diline yansır. İnsanlığın düşünce sistemi ile dünyadaki fenomenleri tanımlamaları genellikle aynıdır. Sadece düşüncelerin yansıtılmasının aracı olan dil onları birbirinden ayırır. Diğer bir deyişle, düşünce sistemi bütün insanoğluna ortak olduğu için deyimler ve atasözlerinin benzerliği ve özünde aynı anlamı vermesi doğal bir olgudur. Bütün dünya halklarının paremlerindeki ortak düşünce yapısı “muhtemelen dünya görüşünün çeşitli mitsel hazinelerinin, bilinçli yaşamdan bu yana onunla karışmış olan dilin orijinal katmanlarında gizlenmiş olması gerçeğinde yatmaktadır” [1, 320 s.]. İnsan zihninin mitsel-bilişsel katmanlarındaki arketipler, her insanın özünde var olan ve bir kavramı algılamada, aynı zamanda bilinç dışı ruh sürecini kurmakta en önemli etkenlerdir. Bir tanımın oluşumuna katılır ve bilişsel süreci etkiler.

Herhangi bir etnik grubun kültürel hayatı ve kendine has yaşam tarzı ile özellikleri diğer halkların hayatı ve ömründe tam olarak tekrarlanması bile benzeşlik olması son derece doğaldır [2, 17 s.].

Araştırma Yöntemi

Araştırmamızın kaynağı olarak alınan Kazak dilindeki paremilerin tanım farklılığı betimleme ve sistemleştirme yöntemleri kullanılarak, Türk dillerindeki paremilerin yapısı ve bileşimi, onların anlamsal benzerlikleri, fonetik, leksik ve dilbilgisel analiz yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

Sonuçlar ve tartışmalar

XIX. yüzyılda yeni teorik tanım yöntemine dayalı dili “kendi içinde ve kendi için” bakacak içkin araştırmalar yeteri kadar olmayıp onu düşünce, zihniyet, medeniyet ve insan yaşam tarzıyla, tanımıyla, felsefesiyle, diniyle, kültürüyle bağlantılı araştırmaya ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç, lengüistikte yeni bir bilimsel yönün ve onun esasında kalıplaşan antroposantrizli paradigmanın gelişimini doğurmuştur. Demek ki, bu dili araştırma hareketini objektiften subjektife değiştirmek, yani insanı dili üzerinden ve tersine, dili insan üzerinden ortaya çıkarmak olmuştur. Dili tanım olmadan araştırmak mümkün değildir. Tanımın esas maksatı evrendeki olayların iç ve dış tabiatın zihin ve tanım bilgisi yetene kadar öğrenmek, onu tasavvur etmek ve onun sonucu olarak insanoğlu iş hareketlerinde, gören, bilen, algılayan ve tanımlayan bilgilerini kendi zaruriyetlerinde kullanmaktır. Tanım hakkında söz ettiğimizde değinmeden geçilemeyecek meselelerden biri de dahillik meselesidir. O bir millet anlayışının gelişme farklılıklarının manevi esasıdır. Dahilik, Kazak halkının manevi hayatında ayrıca bir yer tutar. Onun esası kültür ve geleneğe, hayata bakış prensipleriyle görüşlerinde görülmektedir. Dahilik, fenomenik açıdan önemli bir yer tutmaktadır. Onun beraberliği insan ve tabiat, toplumla insan, insanla insan arasındaki bağlantılarda görülmektedir. Dahiliğin beraberliği bilim ve insaniliğin, akıl, gayret, yüreğin birliği, onların birbiriyle astar olmasıyla verilmiştir. Ona delil olarak, beraberliğin bir görünüşü olarak insanla tabiat arasındaki ilişkiye bakalım.

Kazak her zaman tabiatla, doğayla uyum sağlamış bir millettir. Onlar kendilerini hiçbir zaman tabiata karşı koymamışlardır. Kendisine tabiatın “bel oğluyum” demiştir. O, tabiatın güzelliğine başını eğmiştir, duyana düşünce, dilde laf edip, atasözlerine, şarkı, türkülere katmıştır. Mesela:

İnsanlık için özel üç önemli sevap vardır; çölde kuyu kazmak bir sevap, nehre köprü yapmak bir sevap, yola ağaç dikmek bir sevap.

Yağmur bir yağsa, ağaç iki yağar.

Altmış gün taşıyan su, altı günde geri döner.

Yaylası iyinin her ağacının dini bir dilim et.

Ağacın kökü bir fakat nefesi bindir diye kullanılan atasözlerinden doğayla uyum sağlamak dahiliğin göstergesi olduğu kaanatindeyiz. Aynı zamanda tabiata sadece çiftçilik açısından değil, moral, etnik ve estetik açısından bakmanın bu yönü dahiliğin bir göstergesidir, böyle bir beraberlik bakımından tabiatla ilişki neticesinde onların manevi dünyası, düşünme sistemi, düşüncesi, tanıma anlayışları ile mantalite varlığı oluştuğunu görüyoruz.

Dahiliğin izlerini Kazak halkının ruhani dünyasını oluşturan folklor, atasözü ve deyimler, özlü sözler, vecize, özdeyiş, didaktik şiirler, gelenek-göreneğinden, anane/geleneklerden bulmak mümkündür. Bu anane/geleneklerden birisi Yedi Ata anane/geleneğidir. Bu anane/gelenek Kazaklar'ın neslinin karışmamasında etkili olmuştur. Asilzadelik olan yerde dahillik, mantalite beraberliği oluşur. Ayrıca nesiller arasındaki özgün bağlantıyı sağlamakta da önemli bir durumdur. Sonuç olarak sözü edilenlerin tamamı nesil temizliğini ortaya çıkartmaktadır. Nesil temizliği olan yerde zenginlik, fikirsel birikim vardır. Nesiller arası bağlantının koptuğu yer rüzgarda uçan çöpler gibidir. Bu yüzden Kazaklar “köküne çeksen uçmazsın”, “soyuna benzersen ölmezsin” (тегіңе тартсаң тозбайсың) denilmiştir. Dünyanın paremiolojik biçiminde yedi ata geleneği, asilzadelik:

Yedi atasını bilmemek, yetimliğin göstergesi.

Yedi atasını bilen er, yedi yurdun gamını yer.

İyi baba kötü oğula kırk yıllık rızaktır vb. atasözleri de soyluluk bakımından toplumda kabul edilen geleneği gösterir.

Ulusal düşünmeye dayalı haysiyet onun her zaman gelişme, yenilenme ve değişme sürecinin oluşumundandır. O sürekli gelişmezse, o zaman toplum içerisinde olgunlaşan değişimlerle olayları tasarım yapmak mümkün olamazdı. Bu nedenle ulusal düşünmenin ölçütü – gelişmedir. O ulusal düşüncenin hayatını sürdürme yöntemi, iç enerjisi, ilerleten gücü, yönünü açıklayıcısıdır. Mesela, çünkü oluşan göçmenlik medeniyeti esasında kalıplaşan bazı düşüncelerle anlamlar ulusal düşünce sisteminde günümüze kadar kendi hizmetini sunmaktadır. Aynı zamanda toplum ilişkilerinin değişmesi sonucunda yeni anlayışlar ortaya çıkmaktadır. Ulusal düşünce dille ilişkilidir. Dil olmadan ulusal düşünce de yoktur. Ulusal düşüncenin ayrıcalığı – onun dilinde, sebebi dil üzerinde milletler mantalite oluşumunu, hayat yaşamını, dünyaya bakış açısını biçimler. Ulusal dil ne kadar zengin olursa, dünyayı biçimlemek o kadar güçlü, etkileyici olur. Kazak dilin kudretini, insan yaşamındaki rolünü değerlendirmeyi bilmişlerdir. Örneğin:

İnsan gönülle kinlenir, diliyle yazar (*Адам көңілінен азады, тілінен жазады*).

Kişinin sözü ulaşamadığı yere sözü ulaşır (*Адамның өзі жетпеген жерге сөзі жетеді*).

Az söz altın, çok söz kömürdür (*Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір*).

Söylenmezse, sözün atası ölür (*Айтпаса, сөздің атасы өледі*).

Ana sütü boy güçlendirir, ana dili düşünceyi güçlendirir (*Ана сүті бой өсіреді, ана тілі ой өсіреді*).

Bas kesmek varsa da dil kesmek yoktur (*Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ*).

Dizimle süründürürsen, süründür, dilimden süründürme (*Тіземнен сүріндірсең, сүріндір, тілімнен сүріндірме*).

Dilde eklem, düşüncede dip yoktur (*Тіл – буынсыз, ой – түпсіз*).

Dil yürüğü başka, kol yürüğü aşadır (*Тілде сүйек жоқ, ерінде жиек жоқ*).

Dil yürük değil, gerçek yürüktür (*Тіл жүйрігі – басқа, қол жүйрігі – асқа*).

Dille diken de alınır (*Тілмен тікенді де алады*).

Dil taş yarar, taş yarmazsa baş yarar (*Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады*).

Birinin sözü güzeldir, birinin gözü (*Біреудің сөзі әдемі, біреудің көзі әдемі*).

Yüz sözden bir örnek daha iyidir (*Жүз сөзден бір өнеге артық*).

İyi söz ere azık, bir söz bin sözün kazığıdır (*Жақсы сөз – ер азығы, бір сөз – мың сөздің қазығы*), diye dilin kudretine baş eğmişlerdir. Kazak astarlayarak söylemeyi, söyleyecek sözünü uzaktan döndürmeyi, yorumlayıp, astarlı, mecazı konuşmayı istemiştir. Konuşmaya ima ile başlayıp sözü derin düşünceyle bitirmiştir. Astarlayarak söylemek ulusal düşünceyi geliştirmeye, onun keskinliğinin güçlenmesine etki etmiştir. Yani dil halkın mantalitesi sayılır. Dil bakımından her halkın gelişme seviyesini, üstünlüğünü, onun tarihini, medeniyetini anlamak mümkündür. Dünyanın paremiolojik biçiminde Yedi yurdun dilini bil, yedi farklı ilim bil atasözünün anlamı bunu göstermektedir. Aynı zamanda dilsiz hiçbir halk ta, özgür insan da yoktur. Dille halk birbiriyle irtibat kurar, anlaşır. Dili zengin, düşünceleri de zengindir, sebebi dil düşüncenin göstergesidir, isimleşmesidir. Belli bir şey, ne de değişim türü, hareketi, biçimi verilmeyecek, onlardan uzak, sade, düşünerek bakarsak dille geliştirilmeyen düşünce olamaz. Elbet, dilin gelişme seviyesi tüm halklarda aynı değildir. Dil her halkta her türlü seviyede gelişmiştir. O onun tarihin, üretim yöntemine, çiftçiliğine, manevi hayatına, başka halklarla iletişimine, alışverişine bağlıdır. Öyleyse, hiçbir halkın dili, yaşamı, gelenek-göreneği karışmayan, temiz bir dil olması mümkün değildir, ayrıca dünyada milletlerle uluslar olduğu için, onun kendine has niteliği, gelenek-göreneği, dili olacaktır. Mesele onu korumak, ondan sonraki nesillere ulaştırmak, geliştirmektedir. Kendi milletinin dilini, müziğini, gelenek-göreneğini, sözlü edebiyatını, atasözlerini bilmemek, o kendi milletinin, büyüdüğü ortamından, milletin mantalitesinden uzak kalmak demektir. Kendi halıyla manevi bağlantısı olmayan kişi, o damarsız büyüyen bitki gibi, içinde boşluk oluşur. Kendisinin dilini, medeniyetini bilmeyen kişi kendi halkının tarihini, gelenek-göreneğiyle gurur duyamaz. Bu nedenle her insan kendi halkının sadece tür, niteliği bakımından bir vekili değil, aynı zamanda kendi halkının ruhuyla gelişmiş olması gerekir. Ulusal mantalite onun yürüyüş biçiminden, düşünce sisteminden, dünyayı manevi bakımdan uydurmasından, tasavvur etmesinden vb. ortaya çıkacaktır.

Dil zenginliği ile milletin oluşumunu ve karakterini tanımlamak mümkündür. Kazaklar konuşurken acele etmeden, her şeyin farkına varıp anlamaya çalışırlar. Konuşurken her zaman konuşmanın sorununu aramışlardır. Mesele çok ya da az konuşmakta değil. Konuşulanların anlamı ve manasındadır. Onu milletimiz sayıları esas alan atasözlerinde:

Toqsan awız sözdiñ tobiqtay tüyini; Uzun lafin kıyası.

Çok sözün şifası bir laftır, boş söze derman yoktur.

Bin kere siz bizden, bir kerelik sofra daha iyi.

Kılıç biri öldürür, dil bini öldürür.

Bin sözü, bir lafla durdurur.

Bin yerine bir söz.

Bin çuval taşıyan kişi bir lafı bile hazmedemez.

Otuz diştен çıkan söz, otuz boya dağılır.

Düşünceli, namuslu kişiye bir laf bile yeter, namussuza bin söz de az olur, diye biçimlenip Kazak halkının mantalite anlayışında maksat çok ya da az konuşmakta değil, mazmun dolu, anlamlı konuşmaktır.

Bizim soyumuz Türk, aracımız – attır. Bu nedenle atın yelesine kıyamet gününe dek iyilik bağlı durur der. At, Kazaklardaki dört kutsal hayvandan biridir. Kibirli, sevgili, titiz, hassas, süslü ve kutsal bir hayvandır. Kazak Türkleri, bir ulus olarak ortaya çıkışından beri at ve anneye borçludur düşüncesine sahip. Bu kadar geniş bir alanı dedelerimiz atın yelesinde, devenin üstünde, bileğinin gücüyle, mızrağının ucuyla koruyup, bize emanet etmiştir. At hayvanının haysiyeti ayrıdır, yeri bambaşkadır. O, hem ulaşım aracı, hem yemek, hem de sütü şifa, derisi ile yünü giysidir. Atın eti de derman, sütüyle kanı da dermandır. Kazısının (*at etinden yapılan sucuk gibi et çeşidi*) yağı kemiğe bile etki eder. Kırıkçılar at yağını insanın eğik bitişen kemiğini tekrar tekrar yerine getirmek için kullanırlar. At sağan kadının sağlığı güçlü olur, sütünün haysiyeti tırnağının altından tüm vücuduna dağılır. “At, canım, kımız da kanım”, demiş Aqtaylaq bi (*kadı*). “Atın sütü şeker, eti bal” derler dahi halkımız. Kazaklarda kutsal bilinen at hayvanı Kazaklar için yaratılıp, Kazak’la onun bozkır “dalası” ata özel gibidir. Birbirinsiz günü de, süsü de, anlamı da yoktur. “At beslemek kişiye sevap kazandırır”, demiş Peygamberimiz. Atın sütü tüm hastalıklara derman, şifadır. Kımızı kutsal yemek sayan Kazaklar onu boşa dökmeye engel olmuşlardır. Dökerse, evden bereket gider diye inanmışlardır. Kımızı ayrıca saygı gösterip, saygıdeğer misafirlere özel sunmuşlardır. Bunun en güzel örneğini aşağıdaki atasözlerinden fark edebiliriz. Mesela:

Bir atın kımızı, kardeşle paylaşılır, bir devenin sütüyse akrabayı buluşturur;

Atın zayıfsa, bir kere koştur, odunun azsa bir kere yak;

Bir at evindir, iki at halkındır;

İki at halkın aş, üç at bulak başı, bir at yokluktur;

Halkın iyiyse, bir iyiyi sınırsın, atın kötüyse, tekenin koçunla oyna;

Atın başı bin şehri geçe geriye döner;

Kötü at iki iyi aygırı dövüştürür;

Atın otlaması aynı olsa da, çiğnemesi farklıdır, diye at hayvanının haysiyeti insanın her yaşınla pekiştirip, dile dayandırmışlardır. Aynı zamanda Kazaklarda “Er kişiyi yaşlandıran üç şey vardır: tembel at, kötü eş, kesmez bıçak” atasözü vardır.

Kazak halkının mantalitesinden bahsettiğimizde, onun ayrıca bir farklılığı terbiyelilik haysiyetidir. Kazak halkının tüm görüşleri, gelenek-göreneği, atasözleri, masal, jır, türküleri, oyun geleneği, bulmacalarıyla tekerlemelerinin tümü terbiyeye dayanmaktadır. Onlar insanlığa, halk yanlısı olmaya, yardımseverliğe çağırıştır. Bunların çoğu atasözlerinde görülmektedir. Yani çocuğun yeni doğuşundan başlayarak, insanoğlunun hayatının sonuna kadarki batıl inançları, yüce düşünceli atasözleri halkımızda yeteri kadar bulunmaktadır. Milletın mantalitesini gösteren atasözlerine değinirsek, örneğin:

İnsan eder, alışkanlık ayaktan çalar;

İnsan olacak çocuk uzağa bakar;
İnsan olarak doğduktan sonra, insan olarak ölmek gerekir;
İnsan gönlünden kinlenir, dilinden söyler;
İnsan konuşana, at kişneyene kadar;
İnsan doğduğunda kötü olmaz, yaşayarak kötü olur;
Az kaygıyı aş basar, çok kaygıyı dost basar;

Akıllı ahmaktan da bir şeyler öğrenir vb. atasözlerinden Kazak halkının seneler boyunca edindiği tecrübelerinden doğan halkının bilen, düşünen, kavrayan, altın gibi koruyan, mercan dizmiş gibi toplayan dahilik düşüncelerini görüyoruz. Bu söylenenlerden biz Kazak halkının manevi dünyasının yüksek seviyede olduğunu görebiliyoruz.

Dilin kaderi milletin tarihi ile bağdaşlaşıyor. Halkın gelenek görenekleri, zihniyeti, sosyal durumu, kültürel düzeyi o milletin diline yansır. Çoğu milletlerde olduğu gibi Türk halklarının dilinde de bilincini, kültürünü, yaşam tarzını ve tarihini yansıtan paremler vardır. Paremler, milli dilin gelişmesi yanı sıra ulusal değerlerin niteliğini belirlemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla dilin hem ayrılmaz hem de vazgeçilmez parçasıdır. Türk dünyası arasındaki sınırlar kaldırılarak araştırma kapıları açıldıktan sonraki dönemden itibaren Türk halklarının birbirlerinin dil ve edebiyatını tarihi ve kültürünü, hayatı ve değerlerini merakla incelemeye başladı. Türk dünyasına ortak özelliklerini karşılaştırma ve değerlendirmeye, milli kültür özelliklerini tanımlayıp ortaya koymaya başlamasının, onların yapısal doğasını gün yüzüne çıkarmakta Türkiyat ilminin hem pratik hem de teorik temeli var denilebilir. Pek çok araştırmacı, bilim insanının bugüne kadar söylediği gibi, Türk halklarının eski çağlardan bu yana yani nesilden nesile aktarılan konuşma sanatında benzerlik hakimdir. Bunların arasında özellikle ortak atasözler de vardır. Türk halklarındaki atasözlerin benzerliği neyin göstergesidir? Her şeyden önce bu dil akrabalığı, yakınlığı, ortak tanımlama göstergesi ise diğer taraftan kültür ve gelenek göreneklerdeki yakın ilişkinin bir sonucudur. Bir halkın paramiyolojik fonunda yer alan tüm atasözleri aynı dil temelinde oluşturulmamakta, başka bir dilden katkı olarak eklenmektedir. Atasözlerin çoğu Türkçe konuşan tüm halklara ortak olduğu için, ilgili halkların dilinde korunmuş ve günümüze kadar öz anlamlarını kaybetmeden ulaşılabilmiştir. Atasözleri sadece bir milletin ya da tek bir dilin nadide mirası olduğunu söylemek güçtür, çünkü çoğu Türk milletlerinde de aynı anlamı taşımaktadır. Paremiyoloji bilim insanları, Türk atasözlerinin benzerliği ile alakalı farklı yorumlarında bulunur. Bazıları bu benzerliği halkın etnik ve dilsel akrabalığına bağlarken diğer birisi grubun ekonomik ve kültürel ilişkileri temelinde ortaya çıktığını söylüyor. Başka bir araştırmacı ise, aynı toplumsal gelişme aşamasında ortak tarihsel deneyim ve manevi birliğin sonucundan ibaret olduğu kanaatinde [3, 8 s.].

Türk atasözlerinin anlamsal benzerliği farklı şekillerde ortaya çıkmış kanısında. Örneğin, farklı soy gruplarına ait halkların paremlerindeki anlamsal benzerlik, o halkın tarihsel, sosyal, ekonomik, kültürel ve diğer faktörlerle ortaklığıyla bağlantılıdır. Aynı zamanda Türk halklarındaki ideolojik yaşamlarındaki benzerlik ise aşağıdaki faktörlerle iç içedir. Mesela, bilim, sanat, sözlü edebiyat dahil olmak üzere literatürdeki paramilerin birbirleriyle eşleşmesi, bu halkların tarihi gelişim yolundaki hem etnik hem de dilsel yakınlıklarını tanımlayıcı bir dilsel materyal olabilir.

Bu bağlamda Türk dillerinde: Kazak [4, 5, 6, 7], Kırgız [8], Tatar [9], Uygur [10, 11], Özbek [12], Türk [13, 14], Türkmen [15, 16], Azerbaycan [17] konu ve kişilik bakımından karşımıza çıkacak eski atasözlerinin ortaklığını ve benzerliğini diller arasında karşılaştırarak iyi bir çalışma ortaya sunulabilir. Günümüz dilbiliminde kalıplaşmış deyimlerin anlamsal tarafındaki ulusal kültürün temsiline ayrıca önem verilir. Buna göre dil bilim çalışmalarının içinde halk dil bilimi çok yaygındır. Halk dil biliminin teorik temeli V.G. Kostomarov ve E.M. Verashchagin eserlerinde konu edilir [18, 18 s.]. Bu yazarların halk dil bilimi ile ilgili tanımları, kavramları ve genel dil bilimdeki halk biliminin temeli kültürler arası iletişime dayanır.

Atasözleri iletişimsel ifadelerdir bu yüzden milletin kimliği ve özüdür. O yüzden yerli kültürde korunan mühim ana kaynaklardır. Atasözlerin ulusal ve kültürel özelliklerinde milli karakter görülmektedir. Dilin ulusal özellikleri bakımından zengin kaynaklardır.

Türk dillerindeki atasözlerin ortaklığı dilsel yakınlıkları belli bir kurala ve tarihsel verilere dayanmaktadır [19, 34 s.]. Ona Türkçe konuşan etniklerin eski çağlardan beri komşu olmaları, onların yaşamındaki, medeni kültüründeki ortak düşünce sistemi, dilsel akrabalık ilkeleri, sadece bir dilde üretilen atasözler kendi dillerine şekillendirip algılayabilmesini sağlamıştır. Atasözleri, gerek sahip oldukları kelime dağarcığı ile gerekse anlam derinliği ile incelenmesi gereken bir dil hazinesidir. Türk dilleri arasındaki atasözlerin kelime kullanımı, tanımı ve kavramı farklılık gösteriyor olsa da anlam olarak benzemektedir. Bazen de tamamıyla benzemektedir. Fakat bu durum mutlak değildir. Buna sebep deyimler ve atasözlerin fonetik, dilbilgisel, sözcüksel gibi dil kurallarının açıkça belirlenmesidir. Kazakların eski dönemlerde kullanılan atasözlerinin temeli, Türk milletinin ortak hazinesiydi. Onlar bir zamanlar tüm Türk milletinin ortak ürünü mahiyetindeydi. Zira her milletin tarihi gelişim süreci esnasında ortak atasözleri kendi dil kurallarına göre değiştirilmiştir.

a) Atasözlerin iki ya da üç dil arasındaki mutlak varyantlarını birkaç dil temelinde gözlemleyecek olursak eş anlamlı veya anlamsal bakımdan çok yakın örneklere rastlanacağız. Örneğin:

- Kazakça: İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında;
- Türkmence: Adama alası-içinde, hayvan alası-daşında;
- Özbekçe: Mol olası sirtında, odam olası içinde;
- Kırgızca: Adam alası içinde, mal alsı tışında;
- Türkçe: Adamın alası (alacası) içinde, davarın (hayvanın) alacası dışında;
- Kazakça: Ananın könili-balada, balanın könili dalada;
- Uygurca: Atinin könli-balida, balinin könli talida;
- Tatarca: Ana künele-balada, bal küneli-dalada.

Birinci atasözündeki Kazak, Kırgız, Özbek dillerindeki **mal** kelimesi Türkmencede **hayvan** eş anlamlı kelimeyle değiştirilmiştir. Yukarıda gösterdiğimiz örneklerin ikisinde de kullanılmış olan **ana** kelimesi Uygurcada **ata** kelimesi ile yer değiştirmiştir. Daha açık anlaşılması için birkaç örnek gösterelim.

- Kazakça: Canlmas cah, sürünbes tuiah bolmaidy;
- Kırgızca: Canılbas caak, müdürülbes tuiak bolboit;
- Kazakça; Emen ağaştın yilgeni-sınganı, Er cigittin eki söylegeni- ölgeni;
- Azerbaycan: Ağaç aysıldı-sındı, ikidu tandı-öldü;
- Kırgızca: Cas butaktın yilgeni-sınganı, cas cigittin uyalganı-ölgenü;
- Kazakça: Oтті kozğasan-öşer, körşini kozğasan-köşer;
- Türkmence: Odı gozgasan-göçer, tonşını gozgasan-göçe;
- Kazakça: Anasın körip, kızın al, matasın körip, bözün al;
- Azerbaycan: Anasına bah, gızına al, gıragına bah, bezini al;
- Türkmence: Enesini gör de, gızını al;
- Türkçe: Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.

Bu atasözlerde görüldüğü üzere birkaç Türk milletlerinde varlığını sürdürmektedir. Bu paremlerin içerindeki kelimeler diğer dillerde aynı kullanılsa da netice itibarıyla atasözlerinin içerdiği anlam ortaktır ve bu durum içeriğine ve görselliğine zarar vermez. İfade edilirken kullanılan biçimsel özellikleri benzerdir.

b) Türk halklarına ait değişmez değerlerin özelleştiren varyantlarının birinde tam versiyonu ile diğer bir varyantında ise yoğunlaştırılmış. Kısa versiyonuna rastlanmaktadır. Örneğin:

- Kazakça: Az aska bakauyl bolma, azelge casauıl bolma;
- Kırgızca: Az akşa casool bolbo;

Kazakça: At baspaymın degen cerin üç ret basady, Er körmeymın depen cerin üç ret köredi;

Kırgızca: At baspaim degen cerin uç basat;

Kazakça: Jaudı ayağan caralı;

Kırgızca: Coo aygan caraluu, katını karaluu;

Kazakça: Etiğın tar bolsa, dünyenin kendiginden ne payda? Ayelin uruskak bolsa eldin beybitşiliginen ne payda?

Tatarca: Ayak kiyemin tar bulsa, dönyanın kinlegennan ni fayda?

Türkmençe: Adığın dar bolsa, gin cahandan ne peyda

Kazakça: Böri arığın bildirmes, sırtka cünün kampaytıp;

Türkmençe: İt arrıklygyn gurda bildirmez.

Bu misalden anlaşıldığı üzere Kazakça iki atır olan atasözleri diğer dillerde tek yol olarak kısaltıldığını görüyoruz.

B. Atasözlerin bileşenleri farklı şekillerde kullanılır.

1. Atasözünün bir bileşenini değiştirme. Örneğin:

Kazakça: Bes sausak birdey emes;

Uygurca: Baş kol birdak amas;

Kazakça: Şegirtkeden korıkkın eğin ekpes;

Türkmençe: Serçeden gorkan darı ekmez;

Kazakça: Baydın aşın baykuş kıskanadı;

Kırgızca: Baydın aşın baykuş ayıt;

Kazakça: Külme doska, keler başka;

Azerbaycan: Külma gonşuna, kalar başına.

2) Atasözlerin iki bileşinini değiştirme: Örneğin:

Kazakça: Togız kabat torkadan toktışağımın terisi artyk;

Kırgızca: Toguz karar torkodon toktuçağındın tersisi cakşı;

Kazakça: Sen salar da men salar, atka tokım kim salar?

Yugurca: San sala, man sala, aşka poçaknı kim sala;

Kazakça: Kurgak kasık auyz cırtar;

Azerbaycan: Boş gasıg kırmaz

Kazakça: Sırın bilmegen attyn sırtınan cürme;

Özbekçe: Sinamagan otnin sirtından utma;

3) Atasözlerin üç bileşinini değiştirme. Örneğin:

Kazakça: Bitke ökpelep, tonındy otka cakpa;

Kırgızca: Bitke öçüşüp, köynögündü otka salba;

Kazakça: Jana bayıgannan karız surama;

Türkmençe: Taze bayandan pul karız alma;

4) Atasözlerin dört bileşenini değiştirme. Örneğin:

Kazakça: Kişi elinde sultan bolganşa, öz elinde ultan bol;

Özbekçe: Kişinin elida podşo bulgandan, uz elinda poda bakkanın yakşı;

Kazakça: Ayağı kişi suigenin kiyer, ayağı ülken sıyganın kiyer;

Uygurca: Putu küçük çakkını kiyar, putu yogan-tapkanı

Gerek içeriği gerek yapısı gerekse tanımlama açısından farklı içerdiği anlam ortak düşünme sistemine yönelik atasözler de var. Mesela, *Tırnamen dos bolsan, töbeñnen hihi ketpes* diyen atasözün Türkmenler *Eldaşın eşek bolsa, yimitin saman bolar* diye kullanıyor. Bu konuda fin paremiolog M.Kuusi “atasözlerin içeriği ile kullanılan mecazi resimlerin hiçbir ilgisi yok” diyor. Atasözlerinde verilen ortak mesaj farklı imgelerin yardımıyla gerçekleşebilir [1, 17 s.].

Neticede bu da akraba halkların dünya görüşündeki, varlığındaki çeşitli fenomenleri değerlendirebilme yeteneğidir. Aynı zamanda kulağa farklı gelse de farklı telaffuz edilse de aynı anlama gelen atasözleri karşımıza çokça çıkmaktadır. Mesela Kazakçadaki “körpene karay kösül” Türkçede “Yorganına göre ayağını uzat”, Tatarcada “yurganına karap ayak suz” diye kullanılıyorsa

Uygurcada “yotkanga karap put sun” diye kullanılmakta. Böyle birbiriyle benzer atasözleri hakkında Rus bilim adamı V.V. Cvozdev şöyle diyor: “Herhangi dildeki atasözlerin çoğunluğu başka dilin hazinesinde bulunabilir. Kullanılan alternatif ifadeler birbirine çakışabilir ya da farklı olabilir” [20, 194 s.]. Bu görüşü destekleyerek, Türk halklarının atasözleri yapısal ve bireysel farklı olsa bile aynı anlama, ortak fikre, ortak bir içeriği sahip olduğunu söylüyoruz. Atasözlerin anlamsal yakınlığı halkların bir eşya veya bir fenomen hakkındaki tanımları aynı ve bir anlayışa sahip olduklarını gösteriyor. Sadece diller farklı seslendiriliyor. Aslında akraba diller için fonetik yasalar büyük önem taşımaktadır. Fonetik yasalar, dilin bileşimi ve dilbilgisel yapısına göre hızlı değişime uğradığı için belirleyici rol oynamaktadır. Böyle ses değişimleri Türk halklarının atasözlerinde açıkça görülmektedir. Örneğin:

Kazakça: Kazanşının erki bar, kaydan kulak şığarsa;
Kırgızca: Kazançının öz erki, kaydan kulak çığarsa;
Uygurca: Kazançının erkida, kaydan kulak çıkarsa;
Kazakça: Kızım sagan aitamyn, kelinim sen tynda;
Özbekçe: Kızım, senga aitaman, kelinim, sen eşit;
Türkmence: Gızım, sana ayzan, gelinim, sen eşit;
Kırgızca: Keregem, saa aytam, kelinim sen uk;
Uygurca: Kızım, sana eytay, kelinim, sen eşit;
Azerbaycan: Gızım sana deyrım, kelinim, sen eşit;
Türkçe: Kızım, sana söylüyorum gelinim sen anla.

Türk halklarının herhangi atasözüne baktığımızda fonetik, sözlüksel, dilbilgisel farklılıklarına rağmen akraba millete anlam ve içeriği bakımından anlaşılabilir. Çünkü bugünkü Kazak, Kırgız, Türk, Türkmene, Özbek, Uygur, Tatar, Azeri, Başkurt vb. milletler hanlık kurulmadan önce bir aradaydı ve ulustan önce tek bir ulusal dil oluşturmuştu. Bu yüzden bir halkın birkaç tane hanlığa ayrılması, hatta feodalizm döneminde birbirleriyle düşman olmalarına rağmen birleşik konuşma sistemi bozulmamıştır ve kelime dağarcığı asıl hâlini koruyabilmiştir.

Dilimize çok eskiden giren zihnimize kazınan atasözleri kağıda aktarılmadığından bugünlerde gerçek sahibinin kimliğine ulaşmak ve onları ayırt etmek bir türlü mümkün olmamaktadır. Bugünde her milletinkendi işçilik mesleğini hatırlatan atasözleri vardır, o Kazak atasözleri olarak kullanılmaktadır. “ne eksen sonı orasıñ” (“kar kim ekkanın orar”), “Jer kazına, su altın” (“Er-kazuna, suv-oltyn”), “dihan bolsan, küz ayda, küz aydasañ, cüz ayda” (“Dekhan bulsang kuz hayda, kuz haydasang yuz hayda”) vb. atasözleri Özbekçeden çevrilmiş görüşündeyiz. Böyle söylememizin nedeni, Türkçe konuşan halklar arasından Özbek ve Tatarlar erken dönemlerden itibaren toprağı sürerek, ekinler ekerek, el sanatları, hafif sanayi, mübadele ve ticaret işleriyle uğraştığı bilinmektedir. Bu yüzden yerleşik hayata ilk geçen milletlerdir. Dolayısıyla tarım, bahçecilik, ticaret ile ilgili atasözlerinden bazıları onlardan türeyip yayılması muhtemeldir. Tarihin her döneminde her milletin mesleki ve ekonmik özellikleri o milletin dili dahil olmak üzere atasözlerinde de iz bırakır. Zira atasözlerin yarısından çoğu belirli bir coğrafi bölgeye ve o halka has yaşam tarzı ve varlığını var sayarak oluşturulur. Gelenek göreneklere, tarihi kaderi özellikle dili benzer olduğundan akraba milletin yukarıda gösterdiğimiz atasözleri Kazakların çok eskilere dayanan değerli atasözlerinden ayırmak epey zordur. Yalnızca bağlamda saklanan bazı kelimeler ya da halka özgü yaşam tarzı ve ticareti betimlediğine bakarak “hangi halka ait olabileceği” yorumu yapabilirsin. Örneğin, “Halık aitpaıdy, halık aitsa qalp aitpaıdy” diyen atasözünü kırgız dilinden aktarıldığını söyleyebiliriz, çünkü “qalp” kelimesinin anlamı ve kökü kazaklar için pek açık değil ve Kırgızca “qalp” kelimesi “yalan” anlamına gelmektedir [21, 63 s.]. Kazak dilindeki atasözde “qalp” (қалп) kelimesi tek başına kullanılmaz. Kırgız dilinde ise: qalp ait, qalptı çınday şeklinde kullanılmakta. “Pazarı yakın bayıbait, kalp aitkan kişi jarybait”, “Kalptyn arışı kıska” gibi atasözlerin içinde geçmektedir. [22, 332 s.]. Bunu gibi “Darah bir jerde kögeredi”, “Özindi er tutsan, duşpanındı şer tut” atasözlerinin Özbekçeden gelme ihtimali vardır. Zira “darah” (ağaç), “şer” (kaplan) - özbek dilinin özelliklerini

taşımaktadır. Bu paremlerin hepsini bir geçişin sonucu olarak düşünemeyiz. Bu nedenle eski, yerli atasözleri “Alaca altın aşık atışan, tepişik bir döşekte yatışan “kökü bir Türk halklarının bölünmemiş malı, ortak hazinesi, atalar mirası olarak kabul edilmelidir. Atasözleri akraba ülke Azerbaycan ve Türkçede “atasözü”, Çuvaç dilinde “yaşlılardan kalan söz” (vattisam kalanı) diye adlandırılması boşuna değildir. Bundan çıkan sonuç herhangi Türk ulusu atasözüne çok değer vermekte, varlığını derinden anlayıp günlük hayatında kullanmaktadır [23, 95 s.].

Sonuç

Dünya biçiminin paremlerinin fragmanında toplanan bilim hazinesi “insanla tabiat”, “toplumla insan”, “insanla insan” arasındaki ilişkilerin binlerce “dahilik” görüşü bakımından anlatan Kazak mantalitesinin kendisine has özelliğiyle görülmektedir. Mantalite, manevi oluşum tarihinin elenen ve daimî olarak biriken, şahıslarla sosyal toplumların hayata bakışında yer alan ayrıcalıktır. Bunların oluşumunda medeniyetin, sanatın, dinin, felsefenin, ulusal gelenek-göreneğin, evrenin, yaşamın, toplumdaki sosyal ortamın, siyasetle ideolojinin, ekonomik ilişkilerin önemi ayrıcadır. Her milletin kendine has düşünce sistemi, dünyayı biçimlendirme yöntemi vardır. Düşünce sisteminde o milletin manevi özelliği, yaşam-biçimi, sezgisi, dünyaya bakışı, kişilerin kendi aralarındaki ilişkileri, değerli şeyleri anlayış biçimleri yer alır. Ulusal düşünce sisteminin manevi esaslarına Tanrılığ, Şamanizm’i, Sofi’liği, İslam’ı, hatipliği, folkloru, atasözlerini, gelenek-göreneği, dahilik bilimini, felsefeyi de katabiliriz. Bu söylenenlerin manevi esasları ulusal düşüncenin kalıplaşması, oluşumuyla gelişimine kendine has etkisini geçirip, Kazak halkı mantalitesinin iç görünümünü göstermektedir.

Türk Dillerinin karşılıklı akrabalığı, kültürel ve manevi ortaklığını hatta sonraki dönemlerdeki bireysel gelişim özelliklerini ortak değişmez değer olan atasözlerinden çok açık görebiliriz. Türk halklarının paremlerinden yapısal, kelime benzerlikten başlayıp mantıksal görüşünden, dünyaya bakış açısından ve onu tefsirlediğinden ortalık olduğunu fark edebiliyoruz. Türk halklarının atasözlerindeki ortalık ile diller arası benzerliği belli bir kurala, tarihsel faktöre dayanan oluşum. Özellikle onlar:

1. Türk uyruğu, soy;
2. Türkçe konuşan etnik grupların eski çağlardan beri iç içe yaiamaları, komşu oturmaları;
3. Hayatında, manevi kültüründe, dünya görüşünde ve düşüncesinde tanımlama yetneğinde benzerlik;
4. Bir dilde oluşan atasözünü diğer akraba millet kendi diline uyarlayıp hazırlaması veya hazır örneğe bakarak yapması.

İncelediğimiz Türk dillerindeki atasözleri arasında ilkel yoktur. Onlar geçmiş devirlerde yaşayan gelenek görenek, dünya görüşü, ortak dil benzerliği olan atalarımızın yüzyılları arkaya bırakıp bize ulaşabilen ortak manevi mirasımız. Buna göre, dillerin bağımsız gelişimi nedeniyle, dilbilgisel, anlamsal, gramer ve fonetik sapmalar normal kabul edilmektedir. Düşünce sistemi insan ırkına ortak olduğu için Türk halklarına göre deyledir.

Bu araştırma, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğretim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından «Kazakça ve Türkçedeki Atasözlerin Türklük temeli» Hibe AP13268788 tarafından finanse edilmiştir.

This research has been funded by the Science Committee of the Science and High education Ministry of the Republic of Kazakhstan Grant AP13268788 «The Turkic basis of Proverbs and sayings in Kazakh and Turkish languages».

KAYNAKLAR

1. Дандис А. О структуре пословиц. В кн.: Паремнологический сборник. – Москва: Наука, 1978. – 320 с.
2. Адамбаев Б. Мақал-мәтелдер. – Алматы: Ғылым, 1996. – 270 б.

3. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда. В кн.: Типологические исследования по фольклору. – Москва: Наука, 1975. – 251 с.
4. Қазақ мақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 228 с.
5. Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы: Жазушы, 1980. – 99 б.
6. Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 420 б.
7. Саттаров Қ. Ақылдың көзі. Мақал-мәтелдер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 279 б.
8. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955. – 99 б.
9. Татарча-русча сүзлек. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 864 с.
10. Уйгурские пословицы и поговорки. – Москва: Наука, 1981. – 182 с.
11. Уйғур мақал вә тәмсиллири. – Алмута: Қазақ дәвләтнәшр, 1960. – 203 б.
12. Узбекча-русча луғат. – Москва: Советская энциклопедия, 1959. – 839 б.
13. Türk Atasözleri. – İstanbul: Arkadaş yayınları, 2012. – 250 s.
14. Mehmet Musaoğlu. ‘Türk Halkları Atasözlerinin Konu ve Dil Özellikleri’ // Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi. – Şubat 1997. – Sayı: 11. – S. 312–318.
15. Түркменче-русча луғат. – Москва: Советская энциклопедия, 1959. – 832 б.
16. Түркмен дилиниң сөзлүги/Словарь Туркменского языка. – Ашгабат: Издательство Академии Наук Тукменской ССР, 1962. – 866 б.
17. Аталар сөзү. – Бакы: Кызыл Шәрг мәэтбаси, 1956. – 279 б.
18. Верещагин Е.И., Костомаров В.Т. Язык и культура. – Москва: Русский язык, 1990. 246 с.
19. Uğur, Gürsu. Kazak Türkçesi’ndeki ve Türkiye Türkçesi’ndeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi. Yayımlanmış doktora tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2009. 1608 s.
20. Гвоздев В.В. О структурно-семантических особенностях текста пословиц (на материале французского языка) // Сборник научных трудов. – Москва: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1979. – С. 186–197.
21. Адамбаев Б. Мақал-мәтелдің ұлтаралық сипаты // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1974. – №1. – Б. 27–34.
22. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1965. – 973 с.
23. Айтбаев Ө. Мақал-мәтелдердің жазуымыз бен сөйлеуіміздегі қызметі. Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1978. – 330 б.

REFERENCES

1. Dandis A. O strukture poslovis [About the structure of proverbs]. V kn.: Paremiologicheski sbornik. – Moskva: Nauka, 1978. – 320 s. [in Russian]
2. Adambaev B. Maqal-matelder [Proverbs and sayings]. – Almaty: Gylym, 1996. – 270 b. [in Kazakh]
3. Permiakov G.L. K voprosu o strukture paremiologicheskogo fonda [On the issue of the structure of the paremiological fund]. V kn.: Tipologicheskije issledovania po fölkloru. – Moskva: Nauka, 1975. – 251 s. [in Russian]
4. Qazaq maqal-matelderı. Kazahskie poslovisy i pogovorki [Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Qazaqstan, 1990. – 228 s. [in Kazakh]
5. Turmanjanov O. Qazaqtyn maqal-matelderı [Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Jazushy, 1980. – 99 b. [in Kazakh]
6. Turmanjanov O. Qazaq maqal-matelderı [Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 420 b. [in Kazakh]
7. Sattarov Q. Aqyldyn kozi. Maqal-matelder [The source of the mind. Proverbs and sayings]. – Almaty: Jazushy, 1990. – 279 b. [in Kazakh]
8. Kyrgyz elinin makal jana lakaptary [Proverbs and sayings of the Kyrgyz people]. – Frunze: Kyrgyzmambas, 1955. – 99 b. [in Kirgiz]
9. Tatarcha-ruscha suzlek [Tatar-Russian dictionary]. – Moskva: Sovetskaia ensiklopedia, 1966. – 864 c. [in Tatar and Russian]
10. Uigurskie poslovisy i pogovorki [Uyghur proverbs and sayings]. – Moskva: Nauka, 1981. – 182 s. [in Russian]
11. Uıǵur maqal vә tämsilliri [Uyghur proverbs and sayings]. – Almuta: Qazaq dövlätinäşr, 1960. – 203 b. [in Uyghur]

12. Uzbekcha-ruscha lugat [Uzbek-Russian dictionary]. – Moskva: Sovetskaia ensiklopedia, 1959. – 839 b. [in Uzbek and Russian]
13. Turk Atasozleri [Turkish Proverbs]. – Istanbul: Arkadash yayınlary , 2012. – 250 s. [in Turkish]
14. Mehmet Musaoglu. Turk Halkları Atasozlerinin Konu ve Dil Ozellikleri [The Subject and Language Characteristics of the Proverbs of the Turkic Peoples] // Turk Lehcheleri ve Edebiyatları Dergisi. – Shubat 1997. – Sayı: 11. – S. 312–318. [in Turkish]
15. Turkmenche-ruscha lugat [Turkmen-Russian dictionary]. – Moskva: Sovetskaia ensiklopedia, 1959. – 832 b. [in Turkmen and Russian]
16. Turkmen dilinin sozlugi/Slovar Turkmenskogo iazyka [Dictionary of the Turkmen language]. – Ashgabat: Izdatelstvo Akademii Nauk Tukmenskoi SSR, 1962. – 866 b. [in Turkmen]
17. Atalar sozu [Proverb]. – Baky: Kyzyl Sharg maatbasi, 1956. – 279 b. [in Azerbaijan]
18. Vereshagin E.I., Kostomarov V.T. Iazyk I kultura [Language and culture]. – Moskva: Ruski iazyk, 1990. 246 c. [in Russian]
19. Ugur Gursu. Kazak Turkchesindeki ve Turkiye Turkchesindeki Atasozlerinin Karshylashtyrmaly Bichimde Injelenmesi [Comparative Analysis of Proverbs in Kazakh Turkish and Turkish Turkish]. Yayımlanmysh doktora tezi. – Istanbul: Istanbul Universitesi, 2009. 1608 s. [in Turkish]
20. Gvozdev V.V. O strukturno-semanticheskikh osobenostiah teksta poslovic (na materiale fransuzskogo iazyka) [On the structural and semantic features of the proverbial text (based on the French language)] // Sbornik nauchnyh trudov. – Moskva: MGPIIA im. M.Toreza, 1979. – S. 186–197. [in Russian]
21. Adambaev B. Maqal-mateldin ultaralyq sipaty [Interethnic character of the proverb] // Qazaq SSR GA Habarlary. Til-adebiet seriasy. – 1974. – №1. – 27-34 b. [in Kazakh]
22. Iudahin K.K. Kirgizsko-ruski slovar [Kyrgyz-Russian Dictionary]. – Moskva: Sovetskaia enciklopedia, 1965. – 973 s. [in Russian]
23. Aitbaev O. Maqal-matelderdin jazuymyz ben soileuimizdegi qyzmeti. Soz oneri [The function of Proverbs and sayings in our Writing and speech. Word art]. – Almaty: Gylym, 1978. – 330 b. [in Kazakh]

UDC 821.512.161; IRSTI 17.82.10

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.04>**B.S. BAYESHOVA¹✉, E.K. PERTAYEVA²**

¹*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Sh. Murtaza International Taraz Innovation Institute
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: auditor.59@mail.ru*

POETRY IN THE WORK OF THE MEDIEVAL POET M.H. DULATY «TARIKH-I RASHIDI»

Abstract. The article tells in detail about the work of the public figure, the first Kazakh historian Mohammed Haydar Dulaty. Various genres were explored that were written in the direction of poetry in the famous work of the thinker and scientist «Tarih-i Rashidi» («The history of those who are on the way to the Almighty»). Also, poems written in the rubai genre are analyzed in depth.

Each of them is differentiated from a meaningful, artistic point of view.

Rubai is a one-syllable type of verse. The peculiarity of the genre is that even one verse has a deep meaning. Ancient philosophers, sages, and ruling bi-orators conveyed their wise thoughts through this genre. The article focuses on the etymology, and specifics of the development of this genre. Poems by M.H. Dulaty are systematized by content in several forms and examples are given, and his poems by construction, content, meaning are also analyzed in depth. Many literary genres are reflected in the classical work of the great scientist. Absolutely each of the works will give a person joy and warmth. The poetry itself in this work of the poet is partially divided into several contents. Rubayats of M.H. Dulaty are written in two big motifs. The first motif is philosophical, the second is lyrical. The article provides a comprehensive analysis of these areas.

Keywords: poetry, genre, quatrain, rubai, arafat, bayit, poem, chronogram.

Б.С. Баешова¹, Е.К. Пертаева²

¹*филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

²*филология ғылымдарының кандидаты,
Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: auditor.59@mail.ru*

Орта ғасыр ақыны М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы поэзия

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Баешова Б.С., Пертаева Е.К. Орта ғасыр ақыны М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасындағы поэзия // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 43–51. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.04>

***Cite us correctly:**

Baeshova B.S., Pertaeva E.K. Orta gasyr akyny M.H. Dulatidin «Tarih-I Rashidi» shygarmasyndagy poezia [Poetry in the Work of the Medieval Poet M.H. Dulaty «Tarikh-i Rashidi»] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 43–51. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.04>

Аңдатпа. Мақалада қоғам қайраткері, қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің шығармашылығы туралы жан-жақты айтылады. Ойшыл ғалымның әйгілі «Тарих-и Рашиди» («Хақ жолындағылар тарихы») еңбегіндегі поэзия бағытында жазылған түрлі жанрлар зерттелген. Төрттаған (рубаи) жанрында жырланған өлең шумақтары терең талданады.

Әрбір өлең мазмұндық, көркемдік тұрғысынан сараланады.

Рубаи – бір шумақты, уезін өлшеммен жырланатын өлең түрі. Жанрдың ерекшелігі сол – бір ғана шумақта үлкен ой, түйінді тұжырым жатады. Байырғы философтар, данышпандар, ел билеген би-шешендер өздерінің даналық ойларын осы жанр арқылы бұқараға жеткізіп отырған. Мақалада осы жанрдың этимологиясына, даму ерекшелігіне назар аударылады. Осы жанрда жыр жазған М.Х. Дулатидің өлеңдерін мазмұнына қарай бірнеше түрде жүйелеп, мысалдар келтірілген. Ақын өлеңдері құрылысына, мазмұнына, мағынасына қарай терең талданған. Ұлы ғұламаның классикалық туындысының ішінде көптеген әдеби жанрлар көрініс тапқан. Қай жырын алсақ та, адам жанына жылулық сыйлар, көркем жырлар. Ақынның аталмыш шығармаларындағы поэзияның өзі ішінара бірнеше мазмұнға, тақырыпқа, түрге бөлінеді. М.Х. Дулати рубаяттары үлкен екі сарында жырланған. Алғашқы сарын – философиялық, келесісі – лирикалық. Мақалада осы аталған бағыттар жан-жақты талдау тапқан.

Кілт сөздер: поэзия, жанр, төрттаған, рубаи, арафат, бәйіт, өлең, хронограмма.

Б.С. Баешова¹, Е.К. Пертаева²

¹кандидат филологических наук, доцент

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Қазақстан, г. Туркестан), e-mail: balziya.bayeshova@ayu.edu.kz*

²кандидат филологических наук, доцент

*Таразского международного инновационного института имени Ш. Муртазы
(Қазақстан, г. Тараз), e-mail: auditor.59@mail.ru*

Поэзия в произведении поэта средневековья М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди»

Аннотация. В статье подробно рассказывается о творчестве общественного деятеля, первого казахского историка Мухаммеда Хайдара Дулати. Исследованы различные жанры, которые были написаны в направлении поэзия в знаменитом труде ученого-мыслителя «Тарих-и Рашиди» («История тех, кто находится на пути к Всевышнему»). Также, глубоко анализируются стихотворения, написанные в жанре рубаи.

Каждое из них дифференцируется с содержательной, художественной точки зрения.

Рубаи – односложный тип стиха. Особенность жанра в том, что только в одном куплете заложен глубокий смысл. Древние философы, мудрецы, правящие би-ораторы передавали свои мудрые мысли через этот жанр. В статье обращено внимание на этимологию, специфику развития данного жанра. Стихи М.Х. Дулати систематизированы по содержанию в нескольких формах и приведены примеры, также глубоко анализированы его стихи по построению, содержанию, смыслу. В классическом произведении великого ученого нашли отражение многие литературные жанры. Абсолютно каждое из произведений подарит человеку радость и тепло. Сама поэзия поэта, писавшего в данном жанре, частично разделена на несколько содержаний. Рубаяты М.Х. Дулати написаны в двух больших мотивах. Первый мотив – философский, второй – лирический. В статье дан всесторонний анализ указанных направлений.

Ключевые слова: поэзия, жанр, четверостишие, рубаи, арафат, байит, поэма, хронограмма.

Introduction

The son of the 16th century M.H. Dulaty (1499–1551) was a public figure, a scientist-thinker, and the first historian of our people. «Muhammad Haidar Dulaty is a great reformer, activist, writer, poet, and scientist who stood at the origins of the development of medieval Eastern civilization on a par with Zahiraddin Muhammad Babir. Thus, we must recognize the great science and assess his place in the history of mankind» [1, p. 3]. In his famous work «Tarikh-i Rashidi» («The history of those who are on the way to the Almighty») there was a detailed, full-scale speech about the history, ethnography, and geography, literature and culture of the peoples of Central Asia in the 14th-16th centuries. In this literary memoir, M.H. Dulaty very pithily describes the historical circumstances in several states: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Iran, Afghanistan, East Turkestan, India, Kashmir, gives a lot of facts concerning traditions, ethnography, the state structure of the people living there. This work is currently the best classical work of several languages – Tajik, Persian, Turkic, as well as Kazakh people in Persian. M.H. Dulaty wrote this work in Kashmir around the years 1544–1546. It includes two large sections. The work is considered a literary and artistic, historical work. «Any historical work not only artistically illustrates the path of a nation but also reflects traditions, spiritual essence, language, culture, specifics of the use of words, the art of war, relations with each other, types of games, nature, etc.» [2, p.138]. The work is full of poetry.

If we talk about the poetry underlying our work, then many literary genres are reflected among the classical works of the great scientist. The poetry in this work of the poet is partially divided into several contents, themes, and types. For example, the following genres can be distinguished in the noise: rubai (tortagan) four lines, bayit, poem, praise (sano), nazim, shastit, chronogram (abjad), one-line poem, etc. And there are also winged words written in rhyme.

According to the content, M.H. Dulaty's poems can be systematized as follows:

- About the Islamic religion;
- about the attractiveness of nature;
- about the joy of life;
- about love, friendship;
- praise the kings, the rulers of the country;
- philosophical and educational poems;
- poems from the battlefields, i.e. the poet created lyrical, philosophical, didactic themes.

The talented poet sang each verse with all his soul, with a great love for poetry. Moreover, the poems written on these topics do not cease to excite the reader. The themes are eternal.

In the process of researching and studying the issues, the poet's stanzas are analyzed and the methods of explaining their meaning are considered.

Research methods

In the research work, a comparative analysis of the poems of M.H. Dulaty was used. Poems published in all genres were taken as a basis. Poems of the poet are never sung in only one direction. Often it is added to the poem in a «mixed» state. In the work, there is also a cruel war and a peaceful day, and eternal love and carefree happiness. Sometimes there are ups and downs. If we are talking about the unreality of life, then importance, significance is put forward. He is sometimes an optimist, and sometimes falls into pessimism. Such a changeable mood is characteristic of all creative people. In the course of the study, many of the poet's poems were analyzed from a relative point of view.

Results and discussion

In terms of content: Sufi genres, that is religious, nature lyrics, poems dedicated to love and friendship, memorable psalms from the battlefields, praising psalms to kings and rulers, and much more. In the work of the scientist «Tarikh-i Rashidi» four poems were presented, which attracted

attention with their picturesqueness. We would prefer that the poet's quatrains were conventionally called rubai, because that's what the quatrains were called in the work.

According to the encyclopedic reference about the genre of Rubai is «Rubai, rubayat, quatrain (Arabic four lines)». A type of lyrical verse was widely used in Eastern poetry in the oral works of the Arab, Persian, and Turkic peoples. Rubai consists of four lines, the rhyme is a b a or a a a b, sometimes one word is repeated after each rhyme. Rubai expresses one thought, contained in the content and completed» [3, p. 491].

M.H. Dulaty sang the rubai in the genre of Sufism in the chapter of «Tarikh-i Rashidi» called «Kyzyr Khan ibn Tolyk story about the first period of Temir Khan's life». In this quartet, the poet prayed to Allah and even spoke:

«Hey, Allah, if you want to save me, save me from the sin!

Tightly button the lid of the evil in the body.

I'm looking for your support and assist,

Save my heart from troubles and grief!» [4, p. 94] - he asks the Creator for his advice. And to let the earthly army not show the reproaches of the main lenders, but asks with all his heart and soul to direct the path without misleading.

«Promising, swearing, not in vain, Do not play with the double-edged sword of Allah» [3]. In this poem, the poet takes as a basis the principle of «the promise is the word of God».

In the chapter «The story of the first period of the life of Kyzyr Khan, the son of Togyz Temir Khan», Myrza Haidar again appeals to the Creator with a request and a wish:

Hey, Allah, none of the people will make me an enemy,

There is no mercy in this world, no rage.

May my heartbreak, Lord,

The only desire: whatever you give, whatever you do unfairly [1, p. 125] - we see in the lines of the rubai sung in the true Sufi motif.

He speaks of his boundless love for the Creator and once again emphasizes that everything except Allah is in vain:

One day everything disappears in this world,

Nothing comes back,

Only eternal Allah does not die in this world.

M.H. Dulaty wrote not only in the Sufi rubai genre. He wrote about everything that a person experiences in his life, his difficulties, and his joy. The poet's skill in writing rubai is the ability to subtly and attractively convey human psychology.

«This is a great difficulty of fate and life,

A human puzzle that has never been solved.

In the absence of the thought that always came to the heart, suddenly,

If you say it's not enough, a hundred more disputes will be added to your head» [4, p. 207], then the gift of hope and joy is a thousand times greater than in the mouth.

We will wail like birds from the path of this falsehood,

It's better if you don't understand the key of the country and solve it.

If the heart knows that it is stained,

I suffer the pains of the stain after stain - he insists that life is fleeting and that it is better to pass it without leaving a stain on the heart in that short life. We understand the reference to the rubai in the stanza with philosophical undertones. Since the word «Rubai» means 'four lines', it consists of four «mysra». According to the scientist I. Zhemeny: «The first, second, and fourth verses sound similar. If the third verse of the rubai is combined with other verses, the melodiousness of the rubai will naturally increase». [5, p. 161].

Unbearable injustices and abuses in that worldly life are unimaginable. He writes about the infidelity of people and the hardships he suffered from them, and adds it to the poem. He said: «It is a time of cruelty from the enemy, I have been humiliated by him, and I have not found a friend in

the world» or «There is no such thing as a friend in this world, and those who seek pure transparency from him will not be successful» [3] - sings with their poetic heart their grief from people.

Poets who pay attention to every beat of their heart never get tired of looking for a spiritual companion. This verse of the poet proves it:

Let my lips never stop talking about you
Let your voice full of hope be my confidant.
The treasure of your heart is your kind word,
Let my whole soul listen.

He is frustrated and suffers from people who only care about material conditions, and he includes it in his poems. He does not get tired of looking for a spiritually rich person. The poet M.H. Dulaty expressed his anger and grievances:

«To the mind that cannot meet you,
Is it okay if I call my tear is a ruby?
Some people do not understand the truth of the heart,

I can say that my tears stream down face when you cried [4, 484 p.] - he stated with these lines. It is known that if the poet continues to be disappointed in life, if he is driven by pessimism, he will become exhausted and his light will go out. It is like a lamp. Sometimes it's a mess, and sometimes it's a rush.

The poet M.H. Dulaty also gives up on disappointment and indulges in lofty feelings. In such moments, he becomes a great lyricist. In the chapter «Description of Kashmir» of his mentioned work, there are points of looking for the elements of beautiful nature in man. He compares the nature of his beloved with the beautiful flowers in the nearby garden. In one stanza, the beauty of Kashmir is described from all sides. «The water like the water of a flower does not flow in all directions, its soil is as coarse as the soil of heaven» - he described the watery and bare earth with beautiful and rich colors.

The four-line poem is a very convenient genre for giving advice, wise thoughts, and summarizing conclusions. The writer, who has seen a lot in his life and has a lot of experiences, told the young generation some wonderful thoughts through this four-line poem. Advice and words of wisdom are written through Jauhar Zhyr. The poet's verse about friendship is also found in the work:

Even if you hurt him, he does not your apologize.
Even if he does it, he will never make it a duty.
In support of your request, I would like to say:

You need to find a friend who does not expect extra work - he glorifies honest friendship. M.H. Dulaty rubayats are performed in two big verses. The first motive is philosophical, the next is lyrical. In the philosophical motive, the painful actions of many lives are sung, in the lyrical - the connecting force of nature and man, as well as a subtle feeling.

Another topic written by M.H. Dulaty is about religion. Being a religiously literate person, he was deeply interested in the purity of Islam, its conditions, and principles. «Religion clearly states that for the purity of Islam, there is only one God, the need to worship only God, and any kind of preaching of false religion leads to disbelief. It can be seen from the issue of religion that Dulaty is a great statesman. Dulaty is a well-educated person, a real religious scholar. He made a great contribution to Islamic civilization with his works» [4, p.36]. From his poems, one can draw attention to his boundless love and respect for God. There are lines of verses not only about the Prophet himself but also about his followers surrounding him. For example, about Ali ibn Abu Talip, the continuer of the path of the descendants of the batyrs (heroes), who achieved the high status of the Kurgan of the country:

The heir of Muhammad, whom God loved from the beginning,

The Prophet's confidant was undoubtedly Ali.
It's like a new day in front of me
He would be born from the fourth heaven.
Science and knowledge, the ore of honor was broken,
Hazrat Ali, the man born of a lion, is now standing - he says that.

He expresses his invisible love for the Creator. He adds in his poem that human beings are helpless and poor before God:

Foolish and wretched I was,
I can't find words to praise God.
The beat of my heart is God's intercession,
I am happy with your hadith if I put it on (Bayit)

And:

When I am pressed, O God, you are the refuge of all,
He asks for your intercession and forgiveness.

One drop of your gratitude is enough,
To wash away his sins, slander and guilt. (Poem)
The invisible that cannot be reached by the path of one mind,
After all, there is no unseen in this world except the Truth. (Poem)

The poet is not tired of saying that there is no power enough against to God. When thinking about God, the poet's heart is crushed. It also promotes the infinite love of all creatures for God. All creatures on earth continue to exist only if God is their partner. They say that all power is in the hands of God. No matter who has power in the world, he is weak and weak in front of God. For example:

Even if this sea of the world is full of nahars*,
Even if the mountains and fields are full of sharks (leopards),
My great majesty God is there, nothing happens.
Not a single strand of his hair will be lost. (Poem).

Comment:

* shark, crocodile

He also wrote that God is too powerful, and whoever opposes him will be severely beaten:
I will blow out the candle lit by God -
Every man's beard will be burned by fire. (Bayit).

In addition, in this one-line poem, he says that everything is powerless in the presence of God's love. The poet's sincere desire for God shines through all his verses.

The light of God's love does not become a dwelling place. (One-line poem).

Again:

In the one-line poem «Sorrow or healing, everything is good from you», God glorifies that every gift given by God, even if it is sorrow, is a good deed.

It is known that he always destroys disbelief with the path of truth.

In fact, the eyes of a Hanafite whose religion is perfect cannot be destroyed.

The poet does not get tired of talking about the religiosity, and purity of Islam. «I don't want you to know that I can't», he said.

The poet claims that «a promise is the word of God». You promised you promise that you will definitely do «what is said is equivalent to a shot»:

If you are able, stay away from promises and oaths.
Do not put your hand to your sword to oppose God.
They will be thrown from the cliff, you will be helpless,
It will take your life if you break your oath one day . (Rubai).

Everyone is helpless before death. There is no doubt that he remembers Allah and prays when his soul is very depressed or when he is faced with a great misfortune. The poet successfully

conveyed the time when humanity thought of God and asked for forgiveness for his sins during the time of tragedy:

The world trembles in fear of you,
He confesses his humanity in front of you.
At the moment of surrender, think again,
What other lust is there in this world?!

The poet's religious verses (bayit) are also numerous. The genre of the verse we are going to talk about is a poem with independent meaning consisting of two lines. This is a type of verse composed of two lines, a double stanza in the poetry of Arabic, Persian and Turkic languages. It is said that the thought is more concrete. This is the main trick of making stanzas in Eastern poetry.

Such poetic forms of the East as gazelle, Qaeda, masnavi, rubayat originate from bayit. In his work, the poet M.H. Dulaty gave a commentary on the word «bayit». M.H. Dulati's work «Tarikh-i Rashidi» used a lot of double lines. Noises attract with their picturesqueness, engraving, and depth. The poet's bayits often have the character of thanksgiving to Allah, and repentance, i.e. many of the poet's poetic lines are found in a religious genre. So the author of the first book:

His light is like a ray of the sky of angels,
His glory is like the Supreme of the Heaven.

The head of this world, crowned by the prophets,
He is the keeper of the world under his authority, and he is the keeper of paradise - he expresses his love for God in a song. Along with praising God and repenting, he did not forget to sing about the prophets.

O Jesus, you came with good news,
But God gave you the holy breath that will give the life
And also,
He perfected the bright day of Islam,

All Muslim ruler was aghzam Omar - saying that «May the peace and gratitude of Allah be upon the grandsons of Rassul (prophet), who were like the twin brothers of the Prophet, and may the Creator give thanks to the close brothers of our Prophet, the master of the world, who suffered from the machinations and cruelty of the enemy». Bayit:

I wandered the world for the sake of religion.

A thousand thanks and prayerful greetings to the two brothers* (**the two brothers are referring to Assan and Ussen, the grandsons of the prophet**) – he said.

In his work, the great poet offered the reader valuable information, data and facts. For example, it is said about the Prophet: «The first and last perfect and scholar of scholars [our prophet], who is worthy of the commandment of the Creator, the beginning and the end of this [light] world, who is perfect at the beginning and end of the world, [our prophet], who was able to spend an hour of his life for justice is considered equal with the result of 60 years of worship. Bayit:

From the bottom of his heart, looking for justice,
«Prophecy is about to knock on the door».

The poet says in chapter 41 of Tarikh-i Rashidi ("Abstract from Tarikh-i Jahangushay"): "One thing is clear: whoever obstructs the religion of the Prophet and the way of Sharia of Muhammad, never wins. And every person who kept his tradition even if he did not follow his path, the prosperity and status of every person was increasing day by day. Bayit:

Who tries to turn off the lamp lit by Allah –
«That one's beard will be on fire», he finished in two ways.

In every work of M.H. Dulaty, one can immediately see the firmness of religion, and boundless love for Allah. Even he called for the religion of the people around him and promoted adherence to Islam. This is evidenced by the chapter «the author's journey to Tibet and the events of

those days» (chapter 93): «I set off at the end of the month of Zu-l-hijjah of the same year [938] (August 2, 1532). At the beginning of the month of the trip [939] (September 2, 1532), I reached Nubra, subordinate to the Tibetan Velayat. Having sent a man to all his regions, I called the country to a mass religious.

Bayit:

The whole country appealed to the religion of Muhammad,

Happy is everyone who believes in him and receives nourishment, - he completes his words with a blessing. We can clearly see his gratitude to God in this verse:

It's true that I suffered from other misfortunes.

I was dead, but Allah gave me life again by making me alive, he gathers a special spirit and takes wings through the power of poetry. Our commander-in-chief did not forget God even for a moment in his happy and sad moments. He praises God, repents and gives thanks. People are encouraged to submit to all difficulties and be thankful only to Allah.

Fasten the belt of worship,

Served without breaking the tradition of the country.

Nothing happens by itself in this world.

Dominion and victory are supported by God himself.

Myrza Haidar asks with all his heart and soul that our grandfather, even if he shows the cruelty of the hard-headed people on earth, will guide him on the right path without going astray. He asks for forgiveness not only for himself but for all mankind:

God, God, Oh, God! We made mistake,

Don't punish us, we are what we did.

A special respect and devotion to God is reflected in the stanzas: «Do not make a promise, take an oath, and do not let it be in vain, and do not play with the double-edged sword of God». In these lines, the poet seems to take the principle that «Promise is the word of God» as the main basis.

If you're headed for heaven

And they would go to Hell, which means the balance between the sins committed by human beings and their rewards. It is clear in two ways that if a person does not indulge in any evil in front of God, he will go to the paradise, and if he does not do good, he will go to the hell.

Conclusion

In conclusion, rubai genre is a genre that requires compactness and artistry. According to researcher Aminov's opinion about rubai, rubai are short philosophical treatises or poems that require consistency, clarity and compactness, which do not create tautology. It is a small, deep genre, which includes the most artistic patterns in folk creativity. This genre puts a thought in just four lines and creates a big meaning and public opinion in these four lines.

The rubayats of M. Kh. Dulati are sung in two big verses. The first poem is philosophical, the next is lyrical. As the name suggests, he wrote about philosophical thinking and development of public and social issues in life in four ways. In his lyrical stanzas, he added love and feelings, honesty and common sense to the song. The poet's stanzas in this direction are numerous. His deeply philosophical and emotional lyrical poems cover various topics.

There are few poets who did not rely on Rubai genre in their works. The artistry, idea, and content of the genre sung by the Far East resins have impressed from ordinary readers to researchers. The rubai genre is an understudied genre. The genre was created by scientists such as N.G. Leontiev, A. Aminov, E.E. Bertels, A. Haytmetov, T.Kovalsky, M.K. Khamraev, I. Jemenei and was used as a basis for their scientific works. This genre is often encountered in the works of M. Kh. Dulati. In his work "Tarikh-i Rashidi" there are many poems on the above-mentioned topic. The poet did not write poems in only one genre, he wrote poems in many directions.

The number of verses found in the works of the poet is very large. Lyrically, and philosophically written bayits are a big topic in themselves. The content of the poem called "The

Twin Road" also attracts attention from an artistic point of view. Many researchers know and appreciate Mirza Muhammad Haidar as a historian, although some of his works show his poetry as well. As mentioned above, the author's work "Tarikh-i Rashidi" contains poetry.

He compiled the historical conditions of that period with verses. Hence, Mirza Haidar's poetry will definitely need to be studied in the future. The creativity of the historian, poet, public figure will require a lot of research in the future. The poet, who wrote poems in various genres, still has many unexplored works. Its study will take place in the coming days.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди: әдеби-мемуарлық шығарма / ауд. М. Қазбек, Ә. Нұралиев. – Алматы: Мирас, 2015. – 768 б.
2. Мұқашев Т., Мұқашева А. Әдебиеттегі ұлттық дүниетаным мен идеология көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №2 (112). – Б. 133–143.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. 7 т. – Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 2005. – 728 б.
4. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди: Хақ жолындағылар тарихы. – Алматы: Тұран, 2003. – 616 б.
5. Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат (1499–1551) тарихшы-қаламгер: монография. – Алматы: Зерде, 2007. – 352 б.
6. Аминов А. Рубайи дубейти // Памир. – 1977. – №1. – С. 91–93.
7. Дулатитану белестері: Ғылыми жинақ / Құраст. С. Құлбарак. – Тараз: «Тараз университеті» баспасы, 2018. – 320 б.
8. Баешова Б. Қазақ әдебиетіндегі төрттаған (рубай) жанры: монография. – Астана: «Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ» типографиясы, 2017. – 131 б.
9. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме: (Дастан) / Құраст. Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: Білім, 2006. – 432 б.
10. Mansura Haidar, Mirzo Haider Dughlat as depicted in Persian sources. – New Delhi, Manohor, 2002.

REFERENCES

1. Dulati M.H. Tarih-i-Rashidi: adebi-memuarlyq shygarma [History-I-Rashidi: literary and memoir work] / aud. Muhtar Qazbek, Absattar Nuraliev. – Almaty: Miras, 2015. – 768 b. [in Kazakh]
2. Muqashev T., Muqasheva A. Adebiettegi ulttyq dunietanym men ideologiya korinisi [The reflection of national world knowledge and ideology in Kazakh literature] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2019. – №2 (112). – B. 133–143. [in Kazakh]
3. Qazaqstan. Ulttyq enciklopedia [Kazakhstan. National Encyclopedia] / Bas red. B. Aiagan. 7 t. – Almaty: Qazaqstan enciklopediasy, 2005. – 728 b. [in Kazakh]
4. Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi: Haq jolyndagylar tarihy. [Tarih-i Rashidi: The history of those who are on the way to the Almighty]. – Almaty: Turan, 2003. – 616 b. [in Kazakh]
5. Jemenei I. Muhammed Haidar Dulat (1499–1551) tarihsy-qalamger [Muhammad Haidar Dulaty (1499–1551) historian and writer: monograph]. – Almaty: Zerde, 2007. – 352 b. [in Kazakh]
6. Aminov A. Rubai i dubeity [Rubai and dubaitis] // Pamir. – 1977. – №1. – S. 91–93. [in Russian]
7. Dulatitanu belesteri: [Milestones of Dulaty studies] Gylymi jinaq / Quras. S. Qulbaraq. – Taraz: «Taraz universiteti» baspasy, 2018. – 320 b. [in Kazakh]
8. Baeshova B. Qazaq adebietindegi torttagan (rubai) janry: monografia [Four lines (Rubai) genre in Kazakh literature: monograph]. – Astana: «L.N.Gumilev atyndagy EUU» tipografiasy, 2017. – 131 b. [in Kazakh]
9. Myrza Muhammed Haidar Dulati (Aiaz). Jahan name: (Dastan). [(Ayaz/Frost). Jahan Nameh] / Qurastyrgan Absattar qajy Derbisali. – Almaty: Bilim, 2006. – 432 b. [in Kazakh]
10. Mansura Haidar, Mirzo Haider Dughlat as depicted in Persian sources. – New Delhi, Manohor, 2002.

А.К. КОЛПЕНОВА^{1✉}, Е.Ж. ӨМІРБАЕВ²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: k.asiya_k@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ САНДАР СЫРЫ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдердің мағынасы зерделенеді. Фразеологиялық мағынаның прототипі болып табылатын фондық мағынада түркілік эмикалық шындық жататыны, сандардың «киелілік» және «қасиеттілік» мағынасы осы шындықтың бір парасы екендігі тұжырымдалады. Осы тұжырымды басшылыққа алып, сандар жүйесіндегі бірлік сандардың сандық мағынасымен астасып жатқан символдық, сакралдық мәнін ашып, сан мен сапаның тоғысуынан пайда болған компаративті қырын айқындау арқылы фразеологизмдерді мәдени-семантикалық құрылым ретінде таныту, жалпытүркілік семантикалық ортадағы ортақтықты, ерекшелікті және даралықты анықтау көзделеді. Тіл жүйесіндегі құрылысы мен құрылымы күрделі бірлік – фразеологизмдердің өзіне тән ерекшелігі ішкі форма – образ арқылы айқындалатындықтан, зерттеу нысанына негізінен бейнелі фразеологизмдер алынды.

Образға «нөл» арқау болған фразеологизм қазақ тілінде кездеспейді, түрік тілінің фразеологиялық сөздігінде 2–3 тіркес берілген. Олардың мағынасын интерпретациялау арқылы «нөл»-ге латенттілік пен әлеуеттіліктің тән екендігі түйінделді. Екі тілдегі сан компонентті фразеологизмдерді сұрыптау барысында түрік тілінде «бір» санымен келетін фраземалардың өте көп екендігі айқындалды. Бір образ негіз болған немесе әр түрлі образбен өрілген бір мағына беретін екі тілдің фразеологизмдері салыстырылды. Екі саны арқау болған фразеологизмдерде сапа мен санның синтезі – компаративті семантика қалыптасатыны тұжырымдалды. Квалитативті семантикаға ие болған бұл күрделі құрылымдардың тілдің үш қызметін де жүзеге асырушы, түркілік семантикалық ортаның сипатын танытушы негізгі лингвоиндикаторлар, ақпарат легін жинақтаушы этномәдени бірлік екендігі түйінделді.

Кілт сөздер: эмикалық шындық, киелі сандар, квалитативтілік, образ, лингвоиндикатор.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Колпенова А.К., Өмірбаев Е.Ж. Қазақ және түрік тілдері фразеологизмдеріндегі сандар сыры: семантикалық трансформация // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Kolpenova A.K., Omirbaev E.J. Qazaq jane turik tilderi frazeologizmderindegi sandar syry: semantikalyq transformacia [The Semantic Transformation: Secret of Numbers in Kazakh and Turkish Phraseological Units] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.05>

А.К. Kolpenova¹, E.Zh. Omirbayev²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: k.asiya_k@mail.ru*²*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz***The Semantic Transformation: Secret of Numbers
in Kazakh and Turkish Phraseological Units**

Abstract. The article studies meanings of phraseological units with digit components in Kazakh and Turkish languages. It states that in the background value which is to be a prototype of phraseological meaning, there lays emic truth, and meanings of «holiness» and «sacredness» are one of the characteristics of this truth. Taking this theory into account, the article aims to discover the sacral and symbolic meaning of numbers in numeric units, and introduce phraseological units as cultural and semantical structures distinguishing their comparative features which appear out of traversal of number and value, also to define commonality, peculiarity and uniqueness in common Turkic semantic environment. The object of research are mainly figurative phraseological units since the peculiar features of phraseological units are defined through inner form of image. There are not any phraseological units with image of «zero» in Kazakh language, and only 2–3 phrases in Turkish. Interpreting their meanings it can be concluded that «zero» has typical characteristics of latency and potentiality.

Analyzing phraseological units with digit components in two languages it was discovered that there are a lot of phrases with number «one» in Turkish language. Phraseological units in two languages with one or different images, but which have the same meaning are compared. It was concluded that comparative semantics – the synthesis of value and number, is formed in phraseological units with number «two». These structures which have qualitative semantics are inferred to be main linguistic indicators carrying out all three uses of language, showing the characteristics of Turkic semantic environment, and ethnocultural unit which collects information.

Keywords: emic reality, sacred numbers, quality, image, linguo indicator.

А.К. Колпенова¹, Е.Ж. Омирбаев²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: k.asiya_k@mail.ru*²*кандидат филологических наук,
доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz***Тайна цифр во фразеологизмах казахского и турецкого языков:
семантическая трансформация**

Аннотация. В статье интерпретируется значение числовых фразеологизмов в казахском и турецком языках. Делается вывод о том, что тюркская эмиическая реальность заключается в фоновом значении, являющемся прообразом фразеологического значения, «священное» значение чисел является частью этой реальности. Руководствуясь этим выводом, намечена цель раскрыть символическое, сакральное значение единичных чисел во фразеологизмах и этим представить фразеологизмы как культурно-семантическую структуру, определить компаративную семантику, появившейся в результате пересечения категорий количества и качества, различать общее, особенное и единичное общетюркской

семантической среды. Особенность фразеологизмов определяется внутренней формой – образом, поэтому объектом исследования в основном являются образные фразеологизмы.

Произшедшие от «нуля» фразеологизмы в казахском языке не встречаются, в фразеологическом словаре турецкого языка даны 2–3 сочетаний. С помощью интерпретации их значений заключается, что «нулю» характерны латентность и потенциальность. В процессе сортировки фразеологизмов с числовыми компонентами на двух языках было выявлено, что на турецком языке очень много фразем с числом «один». Сопоставлены фразеологизмы двух языков, которые основаны на одном образе или имеют одинаковое значение, переплетенное с разными образами. В фразеологизмах, в основу которых взято число «два», формируется синтез качества и количества – компаративная семантика. Сделан вывод, что эти сложные структуры с качественной семантикой являются основными лингвоиндикаторами, реализующими три функции языка, которые определяют характеристику тюркской семантической среды, а также этнокультурной единицей, собирающей поток информации.

Ключевые слова: эмическая реальность, сакральные числа, качественность, образ, лингвоиндикатор.

Кіріспе

Тіл жүйесіндегі құрылысы мен құрылымы күрделі тілдік бірлік – фразеологизмдер. Фразеологизмдер бағалауыштық қасиет, эмоционалды-экспрессивті реңкке ие болғандықтан, тыңдаушыға әсер ету мәнінде жұмсалып, тілдің коммуникативтік қызметін ерекше сипатта жүзеге асырады; ішкі форма – фразеологиялық образ және осы образды әдіптейтін метафора, метонимия, айшықты теңеулер, т.б. бейнелеуші-көркемдеуіш құралдар тілдің эстетикалық қызметінің әлеуетін арттыра түседі; ал фразеомағынада сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратын этнос болмысы туралы маңызды ақпарат тілдің кумулятивтік қызметін танытады. Фразеологизмдердің тілдің осы үш қызметін де атқара алу қасиеті оның ішкі құрылымының күрделілігімен айқындалады. «Ішкі құрылымды мазмұндық компоненттер: фондық мағына, уәждік негіз, образдық негіз, образ, этнографиялық мағына құрайды десек, олардың қай-қайсысы болмасын, сайып келгенде фразеологизмнің фондық негізінен тамырланады» [1, 287-б.]. Фразеологизмнің осы фондық негізінде этносқа тән эмикалық шындық жатады. «Эмикалық шындық дегеніміз – ақиқат болмысты тікелей қабылдаудан туған ойлардың, сезімдер мен сезінулердің өрісі; белгілі бір жердің белгілі бір уақыттағы мәдениеті; семантикалық орта» [2, 2-б.]. Қазақ және түрік тілдерінде сақталған сан компонентті фразеологизмдердің мағынасын интерпретациялау жалпытүркілік эмикалық шындықты танытады, өйткені фразеологиялық мағына фондық негізден өрбиді. Сол себепті де академик Ә. Қайдар фондық негізден, яғни фондық мағынадан өрбитін фразеологиялық екінші мағынаны «этнолингвистикалық мағыналар» деп атайды [3, 21-б.]. Ал жалпытүркілік эмикалық шындықты тану түркілік рухтың жаңғырып, түбі бір халықтардың бір-біріне жақындай түсуін, түркілік бірегейліктің нығаюын аса қажет етіп отырған бүгінгі күнде аса маңызды. Қазақ және түрік фразеологизмдеріне арқау болған сандардың сырын ашу, ең алдымен, осы тұрғыдан пайымдағанда өзекті. Екіншіден, сан есімдердің киелілік, қасиеттілік, магиялық, мифтік мәнін ашу фразеологиялық мағынаға қатысты тұжырымдардың аясын кеңейтуімен, сол арқылы түркітануды әлемдік ғылымдармен сабақтастыра түсуімен де өзектеледі.

Жалпы сандар жүйесіндегі «киелі» және «дәстүрлі» сан есімдер антропоцентристік бағыттағы этнолингвистикалық, мәдениеттанымдық, концептуалдық, психоллингвистикалық талдаулар арқылы біршама зерттеліп, зерделенген. Сан компонентті фразеологизмдер нақты зерттеу нысаны болған еңбектерді сараласақ, тіркестердегі сан есімдер туралы пайымдаулар қазақ тіл білімінде профессор І. Кеңесбаев еңбегінен бастау алады. Ғалым тұрақты

тіркестерге түп қазық болған *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандарының мән-мағынасын халықтың наным-сенімімен, салт-дәстүрімен байланыстырады және бұл сөздердің сандық мағынамен қатар басқа ұғымға да икемделіп, екі түрлі қасиетке ие болатынын айтады [4, 612-б.]. Халық тілінде байырғыдан келе жатқан сөз орамдарының (мақал, мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер, т.б.) құрылымындағы *жеті, он екі, тоғыз, бес, төрт* сандарының сырын Н. Уәлиұлы «Фразеология және тілдік норма» еңбегінде қарастырып, олардың ұлттық мәдени мазмұнын ашады. Р. Авакова «Фразеосемантика» монографиясында фраземаларға өзек болған *бірден тоғызға* дейінгі, *он екі* және *қырық* сандарының семантикасын түркі тілдеріндегі ерекшеліктеріне қарай талдайды, символдық мәнін зерделейді. Қазақ тіліндегі культтік фразеологизмдерді зерттеу нысанына алған Г. Рысбаева кейбір фразеологизмдердегі сан есімдерге тоқталады. Қ. Ғабитханұлы «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» еңбегінде *үш, жеті, тоғыз, он екі, қырық* сандарының киелілік қасиетіне қатысты пайымдауларына сөз және сөз тіркестерімен бірге фразеологиялық материалдарды да арқау етеді. Сол сияқты «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктерін қарастырған Н.Д. Кошанова мен Ж.С. Ергубекованың мақаласы да танымдық зерттеулердің қатарынан орын алады.

Түрік тіл білімінде сан компонентті фразеологизмдер М. Сомунджу, С. Актай, М. Улыташ, Н. Топчунның зерттеу мақалаларында қарастырылған. Мәселен, М. Сомунджу *тоғыз* және *қырық* сандары арқау болған фразеологизмдердің мағынасын зерделесе, С. Актай *бір, екі, үш, төрт, бес, жеті* сандары арқау болған орыс және түрік фразеологизмдеріне лингвомәдени аспектіде салыстырмалы талдау жасайды. М. Улыташ мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер құрамындағы сандардың жиілігін анықтайды, сан компонентті тұрақты тіркестерді мағынасына қарай топтастырып, салыстырмалы түрде мәдениеттанымдық қырын танытады. Н. Топчун түрік және француз тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдерге негіз болған сандардың мәнін салыстырмалы түрде түсіндіреді. Сонымен қатар сандардың танымдық мағынасы мен символдық мәнін ашуда фразеологизмдерді дереккөз ретінде алған А. Карадауттың, С. Шенайсойдың, Т. Сачылдың диссертациялық зерттеулерін де атап өтуге болады.

Қазақ және түрік фразеологиясының зерттелу бағытын айқындайтын бұл еңбектерде сандық атаулардың жалпы адамзат өмірінен алар орны, нақты бір этностың дүниетанымын білдірер ерекше белгісі сипатталады, семантикалық талдаулар арқылы теориялық тұжырымдар жасалады. Біздің де мақсатымыз қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің ішкі формасына арқау болған «киелі» және «дәстүрлі» сан есімдердің квалитативті сипатын, сан мен сапаның тоғысуынан пайда болған компаративті қырын айқындау арқылы фразеологизмдерді мәдени-семантикалық құрылым ретінде таныту, жалпытүркілік семантикалық ортадағы ортақтықты, ерекшелікті және даралықты анықтау болып табылады. Мақсатқа жету үшін қазақ және түрік тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдерді саралау, сандық жүйедегі нөлден бастап тоғызға дейінгі бірлік сандардың негізгі сандық мағынасымен астасып жатқан символдық, сакралдық және мифтік мәнін ашу міндеттері жолға қойылды. Тіл жүйесіндегі күрделі бірлік – фразеологизмдердің өзіне тән ерекшелігі ішкі форманы қалыптастыратын образ арқылы айқындалатындықтан, негізінен бейнелі фразеологизмдерді талдау көзделді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында дәстүрлі салыстырмалы-синхронды талдау әдісі, семантикалық талдау, сипаттау тәсілдері негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

Фразеологизмдердің қалыптасуына ұйытқы болатын сөздердің бір тобы – сан есімдер. Сан есімдер фразеологиялық мағынада көп жағдайда символдық мәнде, ауыспалы мағынада

жұмсалып, квалитативтілік пен квантативтілік ұғымдарын тереңірек шендестіре түседі, тіпті сандар арқалаған «киелілік» пен «қасиеттілік», ассоциацияға негізделген эмоционалды-экспрессивтік реңк әсерінен фразеомағынаның квалитативтілік сипаты басымдық алады десек те болады. Мәселен, түрік тіліндегі *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* ‘қолы мен қойнының арасы қырық жылдық жол – өте сараң’ фразеологизміндегі қырық сөзі тура мағынасында емес, «көп» мағынасында ассоциацияланып, образды түрде өте сараң адамның сипатын беріп тұр. Сол сияқты екі тілде де кездесетін *жеті ықылым ел* ‘әлем, дүние’, *yedi iklim dört köşe* ‘жеті ықылым, төрт бұрыш – бүкіл әлем, әр жер’ фразеологизмдеріндегі *жеті* санының мән-мағынасы «тігімен үш қат, көлденеңнен төрт құбыла, екеуінің қосындысы жеті – бүкіл әлемнің символы» [5, 17-б.] ретінде танылады. Х.Э. Керлоттың айтуы бойынша, символ мәнді сандар – тек санды білдіруші емес, әрқайсысы ерекше сипатқа ие күш-идея. Барлық сандар «1»-ден (мистикалы, анықталмаған және көлемі жоқ нүкте эквиваленті) басталады. Грек жүйесі бойынша алғашқы он сан немесе шығыс дәстүрі бойынша он екі сан, олар – заттар, архетиптер, символдар. Қалғандары – осы негізгі сандардың комбинациясының өнімі [6, 574-б.]. «Сандық өлшем – сапаның негізі» идеясы фразеологизмдер семантикасындағы сандардың сырын, символдық мәнін ашу арқылы анықталады.

Санау бірден басталғанмен, сандық жүйеде нөл бар. «Нөл – болымсыздықтың, сонымен бірге жасырынның (латенттілік) әрі әлеуеттіліктің символы. Өлімді де бейнелейді, өзінің домалақ пішініне қарай мәңгілікті де білдіреді» [6, 576-б.]. Қазақ тілінде нөл компоненті бар фразеологизмдер кездеспейді, тек бүгінгі тілімізде *нөлден бастау* ‘бір істі, кәсіпті басынан бастау’ мағынасындағы бір тіркес бар, бұл тіркес түрік тілінде де қолданылады: *sifirdan başlamak*. Түрік тілінің фразеологиялық сөздігінде бұдан басқа тағы екі-үш фразеологизм берілген: *sifira sifir, elde var sifir* ‘нөлге нөл, қолда да нөл – барлық жұмыс босқа кетті, қалаған нәтижеге қол жеткізілмеді’, *sifiri tüketmek* ‘нөлді тауысу – 1. күші қалмау 2. жоқшылыққа душар болу, кедейлену; 3. өлу’. Бұл фразеологизмдердегі «нөл» болымсыздық мәнін, яғни жоқ болуды білдірсе, *sifir numara* ‘нөл нөмірлі – бір істе өте тәжірибелі, өте білікті’ фразеологизмінің мағынасы, керісінше, бар болуды, әлеуеттілікті сипаттайды. Демек «нөл» жоқ /болуы мүмкін /жоқ болады. «Нөл ол – жаратушының құдіретімен жаратылғандар: жаратушы қаласа, жоқ та болады, бар да болады, ал бір (1) жаратушыға қатысты символды белгілейді» [7].

Бір – дүниенің басы, бардың, болмыстың, жасампаздықтың белгісі. Бір саны түркілерде Тәңірінің біріншілігін, өзі жалғыз және жоғары екендігін, барлығын құшағына алған бір ғана барлық екендігін білдіреді [8,15]. Оған қазақ тіліндегі *бір құдай біледі, бір Аллаға аманат, бір Алла, өзің жар бола гөр, сенерім бір Алла, бір құдайдан тілегенім, бір құдайдың ұрғаны* тіркестері, түрік тіліндегі *bir Allah bilir bir ben bilirim* ‘бір Алла біледі, бір мен білемін’, *bir Allah’ın kulu* ‘бір Алланың құлы’, *bir kararda bir Allah* ‘бір шешімде бір Алла’, *bir Allah’a can borcu olmak* ‘бір Аллаға жан борышы бар’, *bir Allah seni inandırısın* ‘бір Алла иман берсін’ фразеологизмдері дәлел. Сан есім мағынасын білдіретін «жалғыз» сөзінің негізінде жасалған *жалғыздық құдайға ғана жарасқан* тұрақты тіркесі де жаратқанның жалғыздығын білдіреді.

«Бір саны біріктірушілік қасиетке ие және өзгермейтін ақиқат: бірді бірге көбейтсең бір ($1 \times 1 = 1$), бірді бірге бөлсең де бір ($1 : 1 = 1$). Кез келген натурал санды бірге бөлсең, өзі шығады, ал өзін-өзіне бөлсең, бір шығады, яғни бір өзінің жасампаздық мәнін сақтайды, төркінін жоғалтпайды» [7]. Қазақ тілінде *бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарды* ‘бірікті, ұйымдасты, ауызбірлік жасады’ деген фразеологизм бар, түрік тілінде осы фразеологизмнің тек екінші компоненті сақталған: *bir yakadan baş çıkarmak*. Фразеологизмнің мағынасы Ө.А. Аксой, А. Пүскүллүоғлуның және ТДК (Türk Dil kurumu – Түрік тіл қоғамы) фразеологиялық сөздіктерінде ‘бір жағадан бас шығару – бір шаңырақ астында тату, тұзу өмір сүру’ мағынасында берілсе, С.Ө. Шакар «Ескі түрікшедегі фразеологизмдер» сөздігінде *bir yakadan baş çıkarmak* ‘бір жерде, ұйымдасып, бірлікте өмір сүру’ [9, 85-б.] деп түсіндіреді,

яғни фразеологиялық мағынаның ескі тілде сақталған нұсқасы қазақ тіліндегі мағынамен жақынырақ ұштасып, тілдегі түбі бір туыстықты танытады. Фразеологизм құрамындағы «бір»-дің бірлікті дәріштеп, сапалық мән арқалап тұрғанын аңғарамыз.

Семантикасына бір саны арқау болған фразеологизмдер қазақ тілінде біршама, түрік тілінде одан көп кездеседі деуге болады. Мәселен, А.Т. Синанның «Türkçenin deyim varlığı» еңбегінде компоненті бір санынан болған 300-ге жуық фразеологизм берілген. Бұл фразеологизмдердің бірі қазақ тіліндегі фразеологизмдермен образ жағынан ұқсас болып жатса, енді бірінде фразеологиялық жиынтық мағына бірдей түсіп жатады. Мысалы: түр. *bir ayağı kuyuda, bir ayağı kuyuda* ‘бір аяғы жағада, бір аяғы құдықта’, қаз. *bir aяғы жерде, бір аяғы көрде* ‘жасы ұлғайған, өмір мен өлімнің арасында; кәрі қойдың жасындай ғана жасы қалған’ фразеологизмдерінде образ әр түрлі болғанмен, фразеологиялық мағына ұқсас. Түрік тілінде осы мағынаны *bir ayağı çukurda olmak* ‘бір аяғы шұңқырда болу’, *bir ayağı üzengide olmak* ‘бір аяғы үзенгіде болу’ фразеологизмдері береді. Сол сияқты түр. *bir dudağı yerde bir dudağı gökte* ‘бір ерні жерде, бір ерні көкте – мысалдардағы дәу сияқты қорқынышты және ұсқынсыз’, қаз. *бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп* ‘бәрін де жасай алатын, бәрі қолынан келетін’ фразеологизмдерінде, керісінше, образ ұқсас болғанмен, бір-біріне қарама-қайшы екі түрлі фразеологиялық мағынаны көреміз. Қаз. *бір ұрты май, бір ұрты қан* ‘бірін жарылқап жатса, екіншісін тонап жататын залым’, түр. *bir eli kan bir eli katran* ‘бір қолы қан, бір қолы қатыран (шайыр) – әр уақытта жамандық жасайтын адам’ фразеологизмдерінің алғашқысында «бір» адам сипатын даралап тұрса, екіншісінде тұтастықты бейнелейді. Бірдей мағына беретін *бір көйлекті бұрын тоздырған, bir gömlek fazla eskitmiş* ‘жасы үлкендеу, көргені де көп’ фразеологизмі ит көйлек ұғымымен байланысты, өйткені қазақ тілінде бұл мағынаның *ит көйлекті бұрын тоздырған* деген нұсқасы жиі қолданылады.

Сонымен бірге түрік тілінде *bir ісім су* ‘бір ішім су – өте сұлу, әдемі әйел’ мағынасын беретін фразеологизм бар. Ескі түрікшеде *бір ішім судың* екінші бір мағынасы ‘өте тәтті, латиф (жағымды) бір су; ауырған кісіге шипасы болар деген үмітпен немесе өлмес бұрын берілетін бір жұтым су’ дегенді білдіреді екен [9, 84-б.]. Қазақ дәстүрінде адам жан тәсілім етер алдында бір жұтым су ұрттатады немесе аузына тамызады, «иманы өзімен бірге барсын» деген мақсатпен берілетін бұл су «имансу» деп аталады [10, 91-б.]. Осылайша *бір ішім судың* халық танымындағы мәні, яғни этнолингвистикалық мағынасы тұрақталып, бейнелі фразеологизм қалыптасқанын пайымдаймыз. ‘Әдемі, сұлу’ мағынасы қазақ тілінде *бір қасық сумен жұтып жіберерлік* фразеологизмі арқылы беріледі, сөйтіп *бір ішім су, бір жұтым су, бір қасық су* фразеологизмдерінің ішкі құрылымындағы «1»-дің квантитативті мағынасына қарағанда квалитативті мағынасы маңызды мәнге ие болғанын көреміз. Қорыта келгенде, «бір» фразеологиялық мағынада тұтастық пен бүтіндікті, қарама-қайшылықты айқындайды, бір ұғымды басқамен салыстырып, ерекшелейді, халықтық өлшем атауларын білдіреді.

Түркілер дүниетанымында екі (2) саны «екеулесу-ікіleşim (dikotomi)» немесе «екі негіз» ілімімен байланысты. Түркілер Тәңірі ғана жалғыз, оның жаратқанының бәрі егіз, жұп деп сенген және болмыс осы «екеудің» бірімен-бірі байланысып, бірін-бірі толықтыруы арқылы дамиды деп түсінген. «Көне түркілер пайымында әлем – аталық пен аналықтан тұрады. Аталықтың көктегі символы – күн, аналықтікі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су» [11, 180-б.]. Екі дүние – бұл дүние және о дүние ұғымының ықылым заманнан адамзат санасынан берік орын алып, сенім тұғырына айналғанын фразеологизмдерден көреміз. Мысалы: қаз. *екі дүние* ‘діни ұғымда екі дүние бар деп есептейді: бірі тірліктегі кез – жалған дүние, екіншісі – адам өлгеннен кейінгі кез, шын дүние’, *екі дүние – бір қадам* ‘сырдың суы сирағынан келмейді, айтқан қаперіне де кірмейді’, түр. *iki cihan* ‘екі жиһан – дүние және ақырет’, *iki cihan fahri* ‘екі жиһан пақыры – екі дүниені де құрметтеп, мақтан еткен Хазіреті Мұхаммед үшін қолданылады’. Түрік

зерттеушісі Т. Сачыл исламға дейінгі түркі мәдениетінде екі саны берекенің, молшылықтың да символы болған десе [8, 19-б.], ал Р.А. Авакова екі сөзінің мағынасы тұрақсыз, сатқын, опасыз сияқты жағымсыз коннотациямен де байланысты екендігін айтады [12, 143-б.]. Мысалы: қаз. *екі жапсақ, бір епсек* ‘еселеп пайда табу’, *бір басы екеу болды* ‘үйленді, үй болды’ дегенде еселенді, көбейді деген ұғымды білдірсе, *екі кеме құйрығын ұстаған* ‘екі-үш істі қатарынан бітірмекші болған’, *екі сөзді* ‘өтірікші, тиянақсыз’, *екі жүзді* ‘кісінің көзінше бір түрлі, сыртынан екінші түрлі сөйлейтін адам’ фразеологизмдері тұрақсыз, тиянақсыз, опасыз адамның сипатын береді. Соңғы берілген фразеологизм түрік тілінде де дәл осы қалпында, осы мағынада қолданылады. Түрік тілінде өзі мен сөзі бір болмаған адамға қатысты тағы *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* ‘бір жүзі адам, бір жүзі ит’ фразеологизмі де бар.

Сол сияқты қазақ тіліндегі састырды, апшысын қуырды мағынасын беретін *екі аяғын бір етікке тықты* фразеологизмі түрік тілінде де дәл сол қалпында қолданылады: *iki ayağını bir rabuca sokmak* ‘бір істі жылдам істеуге итермеледі, асықтырды’. Қаз. *екі қоянды бір таяқпен ұрып алды* ‘жолы бола кетіп, бірден екі шаруаны бітірді’ фразеологизміне мағыналас түр. *iki karpuzu bir koltuğa sığırdı* ‘екі қарбызды бір жерге сыйдырды’ тіркесі бар. Қазақ тіліндегі *екі құлағынан басқа адал қарасы жоқ* ‘нағыз кедей, қу кедей’ мағынасын түрік тілінде *iki hurtu bir pırtı* ‘екі сылдыр, бір діріл – асқан жоқшылық’ фразеологизмі береді. Сондай-ақ түр. *iki ahbar çavuş* ‘үнемі бірге жүретін, бір-бірінен айырылмайтын достар’, *iki dirhem bir çekirdek* ‘екі дирхем, бір чекірдек (дирхем – 3,1 гр., чекірдек – 0,05 гр. ескі өлшем бірлігі) – әдемі, жарасымды киінген’, *iki ekmek arasında bir dilim peynir* ‘екі нанның ортасында бір тілім ірімшік – әр істе тек өзін көрсеткен’, *iki şilte bir yastık, onu da terkiye astık* ‘екі бөстек, бір жастық, оны да теркіге астық – өте аз затымыз бар, көшуге оңай’, қаз. *екінің бірі, егіздің сыңары* ‘кез келген адам, жұрттың бәрі’, *екі туып, бір қалғаным емес* ‘ет бауыр жақыным емес’, *екі көзінің бірі* ‘ең жақыны, бауыры, досы’, *екі сөз жоқ* ‘тұрақты, уәдесіне берік’, *екі ауыз сөз* ‘қысқа, тұжырымды әңгіме’ сынды екі санымен келетін біршама фразеологизмдердің екі тілдің де фразеологиялық қорынан орын алғанын көреміз. Бұл фразеологизмдер мағынасынан «екі» санының қандай да бір символдық мәннен гөрі квалитативтілік пен квантитативтілік категориясының синтезінен құралатын компаративті семантиканы қалыптастыратынын топшылауға болады.

Үш (3) санының киелілік мәні түркілер дүниетанымындағы үш қаттық (жоғары – көк, ортаңғы – жер, төменгі – жер асты дүниесі) дүние моделі арқылы және түркілердің «үш заман», яғни «үш шақ» принципімен танылады. Түркі мифологиясын зерттеуші ғалым Б. Өгел түркілерде «үш заман» циклі болғанын, тіпті ғаламның үш қатының түп негізі де осы «үш шақ» принципінде жатуы мүмкін екендігін айтады. Түркілер танымындағы үш шақ: өткен шақ – «Ertmiş», осы шақ – «Közünür», келер шақ – «Kelmedük» [14, 424-б.].

Үш саны кез келген құбылыстың тұрақтылығы мен орнықтылығын бейнелейтін сан қилы үштік одақтар мен өзара тығыз байланыстағы үштік құрылымдардың (триада) символикасы ретінде жұмсалатыны байқалады [5, 17-б.]. «Үш»-тің мистикалық және мифологиялық наным-сеніммен байланысы ырымдарға қатысты орындалатын архаикалық салт-дәстүрлердің үш рет қайталануында сақталған. «Үш» қажетті динамикалық процесс үшін идеалды үлгіні жасайды [13, 489-б.]. Мәселен, нәрестеге үш күннен қалмай, ат қойылады; азан шақырып, ат қойғанда сәбидің оң құлағына есімін үш рет қайталайды; келін оң аяғымен босағаны аттасымен, тізесін бүгіп, қайын атасына үш рет сәлем береді; туар кезде бала теріс келсе, әжелер «оң ба, теріс пе» ырымын жасаған: әйелді жаймаға жатқызып, үш рет оң жаққа, үш рет сол жаққа, үш мәрте аяқ жағынан, үш мәрте бас жағынан көтеріп, «оң ба, теріс пе?» деп қайталап тұрады; ұшықтағанда «ұшық» деп үш рет айтылады; үрейлі түс көрсе, таңертең жерге үш рет түкіріп, «түс түлкінің боғы» деп үш рет қайталады; исламда «талақ» сөзі үш рет айтылса, ажырасқан болып есептеледі. «Бүлдіршіннің тілі жеке-жеке сөздерді айтуға икемделе бастағанда, тілі тез шығу үшін «тілашар тойы» жасалады, қариялар балаға қойдың тілін жегізеді, қой ішегімен буындрып тұрып, «сөйлейсің бе?» деп

үш рет «сөйлеймін» деген уәде алады» [10, 81-б.]. Сол сияқты хакастарда мынадай ескі наным болған екен: бала өлімі уақытсыз өлім деп есептеліп, ол қайтып келеді деп сенген, денесін жерлер алдында бір кейуана сүт құйылған ыдыспен мүрдені үш рет айналған және «мәңгіге кетпе, қайтып кел» деп үш рет қайталаған, кейін анасына сүтті ішкізген [8, 96-б.].

Үш рет қайталану әрекеті қазақ тіліндегі мына фразеологизмдерде көрініс береді: *үш ұйықтаса ойда жоқ, үш ұйықтаса түсіне кірмеген* ‘ешбір ойына келмеген’, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды* ‘мүлде бөлек’, түрік тілінде ауызекі тілде сақталған *üç talaktan şart etmek* ‘үш талақтан шарт ету – ажырасу’ тіркесі бар.

Жалпы үш санымен келетін фразеологизмдер қазақ тілінде де, түрік тілінде де көп емес. Олар: қаз. *үш күндік пәни*, түр. *üç günlük ömür* ‘қысқа өмір, өтпелі өмір’. Түрік тілінде *üç gün yatak, dördüncü gün toprak* ‘үш күн төсек, төртінші күн топырақ’ деген тілек мәнді тіркесті қартайған кісілер айтады екен, «ұзақ төсек тартып жатпайын, ешкімге күнім қарамасын» деген мағынада айтылатын бұл фразеологизмде «үш» шектеу мағынасын білдіреді. Сол сияқты қаз. *үш мүйіз болды* ‘үш топқа бөлінді’, түр. *üç nalla bir ata kaldı* ‘үш таға бір атқа қалды – қолына болмашы мүмкіндік келгенде, үлкен нәрселерді армандайтын адам үшін айтылады’, *üç otuzunda* ‘үш отызында – кәрі кісі’, *üçkâğıda bağlamak* ‘үш жағынан байлады – адамды тосыннан алдады’, Түркияның Битлис жерінде ауызекі тілде сақталған *üç gün Heno bezenir, kılını çeker uzanır* ‘үш күн Хено сәнденер, шашын жұлып жатар – майдалап илеп, жиі тоқу, бірденені тым әсірелеу, яғни тырнақ астынан кір іздеп, түймедейді түйедей ету’ фразеологизмдерінің мағынасын тереңірек зерделесек, үш санын әрі сан мағынасында, әрі тәмамдалғанның, аяқталғанның символы ретінде тануға, сонымен қатар іс-әрекеттің сипатын айқындайтын астарын да аңғаруға болады.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, дүниенің төрт бұрышы – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді [15, 14-б.]. Төрт саны дүние моделіне енетін белгілі бір құрылымның бүтіндігін сипаттап, оны құрайтын барлық элементтердің түгел екендігін білдіреді [5, 18-б.]. Мәселен, *төрт құбыласы тең, төрт құбыласы түгел, төрт жағы құбыла, төрт түлігі сай, төрт көзі түгел* фразеологизмдері байлықты, бүтіндікті, тұтастықты білдіреді. Бұл мағынаны түрік тілінде *dört başı tamur* ‘төрт басы мамыр, түгел’, *dört üstü, murat üstü* ‘ісі әрдайым оңға басқан’ фразеологизмдері береді. Сол сияқты қаз. *төрт аяғын тең басты*, түр. *dört ayak üstüne düşmek* ‘қиын жағдайдан шықты, ісі оңға басты’ фразеологизмдеріндегі «төрт» тұрақтылықты білдіреді. Түрік тілінің сөздік қорында сонымен бірге *dört gözle ağlamak* ‘төрт көзбен жылау, қатты шағымданып жылау’, *dört yanı deniz kesilmek* ‘төрт жаны теңізбен кесілді – шарасыз, үмітсіз’ бейнелі фразеологизмдері кездеседі, төрт ауыспалы мағынада сапаны білдіріп тұр.

Қазақ тілінде де, түрік тілінде де бес (5) санымен келетін фразеологизмдерде «бес»-тің бірде шектеу мәнінде, енді бірде «көп» мағынасында жұмсалғанын көреміз. Бұдан «бес саны көнеден келе жатқан сандық жүйеде аздықтың шегі, көптіктің басталар тұсының белгісіне алынатыны байқалады» [5, 18-б.]. Мысалы: қаз. *бес тиынға тұрмады, бес тиындық құны жоқ*, түр. *beş paralık* ‘түкке тұрғысыз, құны жоқ’, *beş paralık etmek* ‘түкке тұрғысыз қылу, басқалардың алдында кішірейту’, *beş paralık olmak* ‘дәнеңесі қалмады’ фразеологизмдеріндегі «бес» екі тілде де құнсыз, түкке тұрғысыз, яғни шектеу мәнін білдіреді. Ал *бес биенің сабасындай* ‘толық, үлкен, тым семіз’, *бетінің кірі бес батпан, кірі бес елі* ‘лас, кір’, *маңдайының соры бес батпан* ‘бақытсыз, сорлы’, *маңдайының ырысы бес елі* немесе *маңдайының бес елі бағы бар* ‘бақытты, ырысы тасыған’ мағынасын беретін фразеологизмдерде бес саны мөлшерлік мәнмен тұрақталып, көптік ұғымда тұр. Сондай-ақ түр. *beşlik simit gibi kurulmak* ‘өзін керемет санап, бір жерде жайылып отыру’, *beşlik simit gibi*

sırtmak ‘көпшілік ішінде себепсіз күлу’ фразеологизмдеріндегі «бестік симит» мағынасы тек түрік халқына етене таныс: симит – түрік халқының танымал нан өнімі.

Алты (6) санының символикалық мәні ғаламның алты күнде жаратылуымен байланысты. Мифология зерттеушісі С.Қондыбай алты санының еселенуі болып табылатын алпыс санының актуалдануы осы күнгі сағаттық, минуттық, бұрыштық (градустық) есептеулерден көрінетінін, бұл есептеулердің Шумер заманынан белгілі екендігін, мұндай есептеу жүйесіне бастапқы «алтылықтың» қатысы барын айтады [16, 183-б.]. Ғалым Р. Авакованың пайымдауынша, алты саны халық ұғымында алыстық, күштілік, қаһарлық мағынасын береді [12, 148-б.]. *Алты аласы, бес бересі жоқ* ‘ешбір қатысы, таныстығы, жақындығы жоқ’, *алты қабат аспанның ар жағында, алты қырдың ар жағында* алыстықты білдірсе, *алты батпан* ‘аса зор, тым үлкен’, *алты батпан азап* ‘ауыр жол, қиянат-қасіреті мол өмір’ дегенде ауырлық, қиындық мағынасын береді. Батпан – 10 пұтқа жуық ауырлық өлшемі [10, 119-б.]. Түрік тілінде алты санымен келетін екі-үш фразеологизм ғана бар: *altı aylık seyisliği var, kırk yıllık fıski karıştırır* ‘тәжірибесі болмаса да, көп білетін адамдай көрінеді, бірді-бірге атыстырады’, *altı karış beberuhi* ‘қысқа бойлы’ фразеологизмдерінде алты мөлшерлік мағынаны білдіріп тұр.

Жеті (7) саны алдында айтып өткеніміздей, тігінен үш қат, көлденеңнен төрт тарап – барлығы жеті – бүкіл әлемнің символы болуымен ерекшеленеді. С. Қондыбай «бір негіз + алты нәтиже (ғаламның алты күнде жаратылу нәтижесі)» моделі жеті санының киелілігі мен қасиеттілігінің негізі екендігін тұжырымдайды [16, 183-б.]. Қалай болғанда да барлық халықта жеті саны маңызды саналады, қазақ танымында да жеті санының мәні наным-сенімге, дәстүр-ғұрыпқа қатысты түйін-түсінікті арқалап жатады. Мысалы: баланы алғаш бесікке бөлеу рәсімінде бесіктің үстіне жеті нәрсе жабылған; баланың ержетуін жеті жасымен мөлшерлеген; қазақтар жеті атадан асқанша бір-бірімен қыз алыспаған; кісі қайтқанда сүйекке (егер өзі тапсырмаса) әр атадан 1 адам, жеті адам түскен; қайтқан адамның жаны жетінші күні өз шаңырағына бірінші рет оралады деген сеніммен жетісін берген, жеті шелпек пісірген, т.б. Осыған байланысты халықтың дүниетанымында жеті санымен келген *жеті ата, жеті қазына, жеті амал, жеті қат жер, жеті қат көк, жеті күн, жеті жұт, жеті жетім, жеті жарғы* ұғымдары пайда болған. Халықтың наным-сенімі, тұрмыс-тіршілігінің тәжірибесін түйіндеп, тұжырымдауының нәтижесі болып табылатын бұл ұғымдар тілімізде тұрақталып, образды тілдік бірліктер – фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *жеті ата жау* ‘ежелгі дұшпан’, *жеті атасына бітпеген* ‘үрім-бұтағына дәулет бітпеген’, *жеті атасынан түк көрмеген* ‘ататегінен бері қарай аузы жарымаған’, *жеті атасын мал өлтірген* ‘дүниеқор, дүниеқоңыз’ фразеологизмдеріне жеті ата ұғымы арқау болып, адамның жағдайы мен мінез-құлқын сипаттаса, *жеті дарияның ар жағы, жеті қабат тау үсті, жеті қабат жер асты, жеті қырдың асты* фразеологизмдерінде жеті саны алыс жер, қиыр шет мағынасын береді. Ал *жеті дуан ел* ‘байтақ ел, дүйім жұрт’, түр. *yedi düvel* ‘бүкіл мемлекет, әлем’, *yedi mahalle* ‘бәрі, барлығы’ фразеологизмдерінде жеті саны көптік мағынаны білдіріп тұр. Сол сияқты түрік тіліндегі *yedi emin* ‘жеті сенім’, *yedi düvelle barışık* ‘барлығымен тіл табыса алатын’, *yedi kat yabancı* ‘ешқандай жақындығы жоқ, бөтен’, *yedi kubbeli hamam kurmak* ‘тек армандайды, дәнеңесі жоқ’, *yedi denizin dışarı attığı* ‘бар-жоғы білінбейтін, елеусіз адам’, *yedi canlı* ‘жеті жанды’, *yedi deliler, hep bize gelirler* ‘жеті жынды, ол да бізді тауып алар’ фразеологизмдерінде де жеті саны саннан гөрі сапалық мәнді иеленгенін аңғарамыз.

Сегіз (8) саны түркі халықтарында діни және мифологиялық түсініктерді бейнелейді [12, 153-б.]. Десек те сегіз санымен келетін фразеологизмдер екі тілде де көп емес, түрік тілінде, тіпті, белгілі бір аймақта, ауызекі тілде қолданылатын бір-екі фразеологизм ғана табылды. Қаз. *segiz kesse de sirkedei қан шықпайды* ‘безеріп қалған, жібіп-иілмейтін қатыгез кісі’, *segiz қиыр шартарап* ‘күллі әлем’, *segiz қырлы, бір сырлы* ‘өнері мол, байсалды жақсы адам’, түр. *sekiz eşekliyi o beğenmez dokuz eşekli de onu beğenmez* ‘сегіз есектіні ол ұнатпайды,

тоғыз есекті оны ұнатпайды’ отырып қалған кәрі қызға қатысты айтылатын бұл фразеологизм Самсун жеріне, *sekiz evin sergelesi* ‘әр үйді кезген’ Иешилюрт жұртына танымал. Берілген фразеологизмдерде сегіз саны сапалық мағына береді.

«Тоғыз – түркі космогониясы мен мифологиясында ең маңызды сан. Мәселен, Алтайдың жаратылыс жайлы дастандарында Тәңрі Үлгеннің жеті ұлы, тоғыз қызы бар деп беріледі. Орхон ескерткіштеріндегі ең көп кездесетін де – тоғыз Оғыз тайпасы. Бұл жердегі тоғыз саны «көп» мағынасында, құт, қасиет символдық мәнде қолданылған» [17, 173-б.]. Қ. Ғабитханұлы: «Тоғыз саны да жеті санына ұқсас, көбінесе салыстырмалы түрдегі көптік, тұрақтылық, киелілік мәнімен өзге сан есімдерден ерекшеленіп, рухани мәдениетіміздің әр қырынан көрініс тапқан» [18, 127-б.], – дей келе, тоғыз саны ұйтқы болып келетін тұрақты тіркестерді мысал етеді. Н. Топчу да түрік тіліндегі фразеологизмдерде тоғыз санының көптік, бүтіндік мағынасын беретінін айтады [19, 178-б.]. Қазақ және түрік тіліндегі қалыптасуына тоғыз саны уәж болған фразеологизмдер мағынасынан осыны аңғарамыз. Мысалы: қазақ тіліндегі *тоғыз қатынның толғағы қатар келді* ‘қат-қабат шаруаға килікті, жұмысбасты болды’ мағынасы түрік тілінде *dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek* ‘тоғыз айдың сәрсенбісі бір араға келді’ фразеологизмі арқылы беріледі. Қаз. *тоғыз жолдың торабы* ‘сан жолдың түйіскен, көп жолдың тоғысқан жері’, *тоғыз қырлы, тоқсан сырлы* ‘өте тапқыр, өнері мол, икемді’, түр. *dokuz yorgan parçalayan* ‘ұзақ өмір сүрген’, *dokuz okka kuzu yiyip, dokuz ay su içmeyeen* ‘ұзақ уақыт қиындық көрген’, *dokuz düğüm atmak* ‘қаржысын жұмсауға қимайтын сараң», *dokuz körün bir değneği* ‘бәрінің бір жәрдемшісі, тірегі’, *dokuz köyden kovulmuş* ‘сөзі мен мінезі үшін бір жерге сыймаған, біраз жерден шеттетілген’, *dokuz kurda, bir hurda* ‘ортақ көп, түскен пайда аз’ фразеологизмдерінде тоғыз ауыспалы мағынада жұмсалып, сапаны фразео-семантикалық өріс өзегіне айналдырып тұр.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерді сұрыптап, топтау барысында тоғыздан соң сандық жүйеден орын алатын он, он екі, қырық, елу, алпыс, сексен, тоқсан, жүз, мың сандарының ұйтқы болуы арқылы жасалған сан компонентті фразеологизмдердің екі тілдің де фразеологиялық қорында бар екенін аңғардық. Фразеологиялық құрылымды күрделендіретін ол сандардың астарлы мағынасын зерделеуді келесі бір зерттеудің еншісіне қалдырып, бірлік сандар сырына қатысты ойларымызды түйіндейтін болсақ, біріншіден, сандық атауыштық мағыналармен ұштасқан «болымсыздық», «белгісіздік», «көптік», «ретсіздік», «шексіздік» сынды мағыналық реңктер әсерінен квантитивтілік квалитативтілік сипатына ауысады, яғни семантикалық трансформация жүзеге асады, нәтижесінде квалитативтілік категориясы фразео-семантикалық өрістің өзегіне айналады, екіншіден, сандардың символдық, сакралдық мағыналары белгілі бір этносқа тән эмикалық шындықты арқалап, фразеологизмдерді адам және ақиқат шындыққа қатысты ақпарат легін жинақтаушы этномәдени бірлік, мәдени-семантикалық құрылым ретінде танытады. Квалитативті семантикаға ие болған бұл күрделі құрылымдар түркілік семантикалық ортаның сипатын танытушы негізгі лингвоиндикаторлар болып табылады және олардың мағынасын интерпретациялау үдерісі фраземосемиозис мәселелерін ортаға шығарып, алдағы уақытта түркітану ғылымында осы мәселелерді қарастыру міндеттерін жолға қояды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. – Астана: Кантана Пресс, 2011. – 355 б.
2. Уилсон Р.А. Новая инквизиция. – Санкт-Петербург: Экслибрис, 2003. – 240 с.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

5. Касымова С.К. Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: ф.ғ.к. ... автореф. – Астана, 2009. – 27 б.
6. Керлот Х.Э. Словарь символов. – Москва: Refl-book, 1994. – 608 б.
7. Баятұлы Е. Санадағы сандардың құпиялары. [Электронды ресурс]. URL: <https://adyna.kz/post/22953> (қаралған күні 26.09.2019)
8. Saçıl T. İslamiyet öncesi türk kültüründe sayılar: (PhD) doktora tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019. – 130 s.
9. Şakar S.Ö. Eski Türkiye türkçesinin deyimler sözlüğü. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s.
10. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 128 б.
11. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.
12. Авакова Р. А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
13. Celal Beydili. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü. – Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2003. – 639 s.
14. Ögel B. Türk Mitolojisi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. – 657 s.
15. Қошанова Н.Д., Ергубекова Ж.С. Түріктану ғылымында «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4(122). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>.
16. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 507 б.
17. Karadavut A. Eski türkçede sayılar: yapısal ve anlamsal bir yaklaşım: (PhD) doktora tezi. – Ankara, 2020. – 227 s.
18. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдері көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
19. Topçu H. Fransızca ve Türkçede rakamli deyimlerin karşılaştırmalı incelemesi ve fransızca yabancı dil öğretiminde kullanımları // Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 1999. – №15. – S. 173–180.

REFERENCES

1. Sagidolda G.S. Turki-mongol tildik bailansy: toponimia jane frazeologia [Turkic-Mongolian language interrelations: toponymy and phraseology]. – Astana: Kantana Press, 2011. – 355 b. [in Kazakh]
2. Uilson R.A. Novaia inkviziciia [New inquisition]. – Sankt-Peterburg: Ekslibris, 2003. – 240 s. [in Russian]
3. Qaidar A. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Specific issues of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. [in Kazakh]
4. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologiialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
5. Kasymova S.K. San komponentti maqal-matelderdin ulttyq-madeni negizi: f.g.k. ... avtoref. [National-cultural basis of number-component proverbs]. – Astana, 2009. – 27 b. [in Kazakh]
6. Kerlot H.E. Slovar simbolov [Symbol Dictionary]. – Moskva: Refl-book, 1994. – 608 b. [in Russian]
7. Baiatuly E. Sanadagy sandardyn qupiialary [Secrets of numbers in the mind]. [Electronic resource]. – URL: <https://adyna.kz/post/22953>, (qaralghan kuni 26.09.2019) [in Kazakh]
8. Sachıl T. İslamiyet onjesi turk kulturunde sayılar: (PhD) doktora tezi [Numbers in pre-Islamic Turkish culture: (PhD) doctoral thesis]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019. – 130 s. [in Turkish]
9. Shakar S.O. Eski Türkiye turkchesinin deyimler sozlugu [Dictionary of idioms of old Turkish]. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s. [in Turkish]
10. Quraluly A. Qazaq dasturli madenietinin anyqtamalygy [Handbook of Kazakh traditional culture]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1998. – 128 b. [in Kazakh]
11. Sartqojauly Q. Baiyrgy turik jazuynyn genezisi [The genesis of ancient Turkish script]. – Almaty: Arys, 2007. – 304 b. [in Kazakh]
12. Avakova R. A. Frazeosemantika [Phraseosemantics] – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 246 b. [in Kazakh]
13. Jelal Beydili. Turk Mitolojisi Ansiklopedik Sozlugu [Encyclopedic Dictionary of Turkish Mythology]. – Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2003. – 639 s. [in Turkish]
14. Ogel B. Turk Mitolojisi [Turkish Mythology]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. – 657 s. [in Turkish]

15. Qoshanova N.D., Ergubekova J.S. Turiktanu gylymynda «ush», «tort», «beh» sozderimen keletin turaqty tirkesterdin jasalu erekshelikleri [Features of Formations of Stable Phrases with the Words «Three», «Four», «Five» in Turkology] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01> [in Kazakh]
16. Qondybai S. Argyqazaq mifologiiasy [Ancient Kazakh mythology]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 507 b. [in Kazakh]
17. Karadavut A. Eski turkchede sayılar: yapısal ve anlamsal bir yaklashym: (PhD) doktora tezi [Numbers in old Turkish: a structural and semantic approach: (PhD) doctoral thesis]. – Ankara, 2020. – 227 s. [in Turkish]
18. Gabithanuly Q. Qazaq mifologiiasynyn tildegi korinisi [Language representation of Kazakh mythology]. – Almaty: Arys, 2006. – 168 b. [in Kazakh]
19. Topchu N. Fransızca ve Turkchede rakamli deyimlerin karshilashtyrmaly injelemesi ve fransızja yabanji dil ogretiminde kullanymlary // Hacettepe Üniversitesi Eğitim FakÜltesi Dergisi. – 1999. – №15. – S. 173–180. [in Turkish]

ӘОЖ 808.1; 82.08; МҒТАР 17.07.29
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

Ж. ӘБДИҒАППАРОВА

*филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор
Назарбаев университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Әйел тағдыры, әйел құқығы қай заманда да өзекті болған мәселе. Мақалада автор адамзат тарихындағы гендерлік мәселелерге шолу жасай отырып, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамында көтерілген әйел мәселесі, оны шешу жолындағы қазақ зиялыларының жасаған еңбектері сол кезеңде жазылған әдеби шығармалар мен публицистикалық мақалалар негізінде әдеби теориялық және тарихи аспектіде талдау жасайды. Қазақ халқы өмірдегі әйел рөлін ерекше бағалаған және сол себепті қыз баланың тәрбиесіне, жүріс-тұрысына, жалпы тірлігіне назар аударып, өмір жолын бағдарлап отырған. Қазақ әйелі ел басына күн туғанда атқа мініп, жауға шауып, даналығымен ел басқарған кездері де болды. Бірақ уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел мәселесі күрделене түсті. XX ғасыр басында қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің маңызын түсінген алаш зиялылары халықтың санасына әсер ету үшін арнайы мақалалар, көркем шығармалар жазды. Оны баспасөз құралдары арқылы халыққа таратты. Қазақ әдебиетіндегі тұңғыш роман да осы әйел мәселесіне арналды. Әйелдердің азаматтық құқықтары, қоғамдағы орны XX ғасырдың бас кезінде алаш қайраткерлерінің араласуымен оң шешімін таба бастады. Зерттеу мақалада XX ғасыр басында қазақ даласындағы гендерлік мәселелерді көтерген М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романдары, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Н. Құлжанова сияқты алаш зиялыларының публицистикалық мақалалары талдауға алынды.

Бұл мақалада автор XX ғасыр басындағы әйел теңдігі үшін күрес атты күрделі үдерістің пайда болу тегі, қазақ зиялыларының әйелдердің азаматтық құқығын қорғау жолында жасаған нақты іс-әрекеттерін тарихи деректер мен әдеби-публицистикалық шығармаларға сүйене отырып зерттейді, қажырлы күрестің нәтижесі сол кезеңде жазылған шығармалар арқылы дәлелденеді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, гендерлік мәселе, әйел тағдыры, әйел құқығы, даналық, қазақ қоғамы.

Zh. Abdigapbarova

*Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
Nazarbayev University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz*

Gender Issues in the Kazakh Literature of the Early 20th Century

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбдіғаппарова Ж. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелер // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 64–78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Abdigapbarova J. XX gasyr basindagy qazaq adebietindegi genderlik maseleler [Gender Issues in the Kazakh Literature of the Early 20th Century] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 64–78. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.06>

Abstract. Women's rights and fate have always been a significant issue. In the article, the author reviews the gender issues in human history and analyzes the literary theoretical and historical aspects of the problem of women in Kazakh society of the early 20th century with the help of Kazakh intellectuals' works which were written to solve the problems of women, and literary works and journalistic articles of that time. The Kazakh people valued the role of women, therefore, paid a lot of attention on the upbringing, behavior of a girl and planned her general life. There were times when a Kazakh woman rode a horse, fought the enemy and ruled the country wisely. But over time, the issue of women in Kazakh society has become more complicated. At the beginning of the 20th century, Alash intellectuals, who understood the importance of gender issues in Kazakh society, wrote special articles and works of art to influence people's consciousness. It was disseminated to the public through the media. The first novel in Kazakh literature was dedicated to the issue of women. Women's civil rights and their place in society began to find a positive solution in the early 20th century with the intervention of Alash activists. In the research article we analyzed M. Dulatuly's «Bakytsyz Zhamal» (Poor Zhamal), Zh. Aimauytov's «Akbiyek» novels, also M. Auezov, M. Zhumabayev, N. Kulzhanova's journalistic articles.

In this article, the author examines the origins of the struggle for women's equality in the early 20th century, and the specific actions of Kazakh intellectuals to protect women's civil rights. The study is based on historical data and literary and journalistic works. The results of the hard struggle is proven by the works written in that period.

Keywords: Kazakh Literature, gender issues, women's fate, women's rights, wisdom, Kazakh society.

Ж. Абдигапбарова

кандидат филологических наук, ассистент-профессор

Назарбаев университет

(Казахстан, г. Астана), e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz

Гендерные проблемы в казахской литературе начала XX века

Аннотация. Судьба женщины, права женщины были актуальны во все времена. Проводя обзор статей по гендерной проблеме в истории человечества, в данной статье автором в художественно-теоретическом и историческом аспектах проведен анализ на основе созданных казахской интеллигенцией той поры художественных произведений и публицистических статей о проблемах женщины в казахском обществе начала XX века и путях их решения. Казахский народ особо ценил роль женщины в жизни и именно по этой причине уделял внимание воспитанию девочки, ее поведению и ее образу жизни, в целом, таким образом направляя на жизненный путь. Когда на родную землю приходила беда извне, казахская женщина верхом на лошади шла на врага, были периоды, когда женщины очень мудро управляли страной. Но со временем проблема женщины становилась все сложнее и в казахском обществе. Казахская интеллигенция, осознавая значимость гендерной проблемы в казахском обществе начала XX века, чтобы повлиять на сознание народа, начала писать специальные статьи и художественные произведения. Их распространяли среди народа через печатные издания. И первый роман в казахской литературе был посвящен женскому вопросу. Гражданские права женщин, ее место в обществе начали решаться при непосредственном участии интеллигенции Алаша в первые годы XX века. В исследовательской статье для анализа взяты произведения интеллигенции Алаша: романы «Бақытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») М. Дулатулы, «Ақбілек» Ж. Аймауытова, публицистические статьи М. Ауезова, М. Жумабаева, Н. Кулжановой, в которых рассматривались гендерные проблемы в казахской степи начала XX века.

В настоящей статье автор исследует рождение сложного процесса борьбы за равенство женщин, конкретные действия казахской интеллигенции в начале XX на пути защиты гражданских прав женщины, опираясь на исторические сведения и художественно-публицистические произведения, результаты упорной борьбы доказываются через произведения, созданные в ту пору.

Ключевые слова: казахская литература, гендерные проблемы, судьба женщины, права женщин, мудрость, казахское общество.

Кіріспе

«Қыз – қонақ», «Қыздың қабағы күлімдесе – құт келеді» дейтін қазақ халқы әйел затын аса жоғары қадірлеп, қыз баланы алақанында аялап, мәпелеп өсірген. Қазақтар өмірдегі әйел рөлін айрықша бағалаған және сол себепті қыз баланың тәрбиесіне, жүріс-тұрысына, жалпы тірлігіне ерекше назар аударып, өмір жолын бағдарлап отырған. Қай кезде болмасын, үлкендер үнемі балаларға кішкене бүлдіршін кезінен бастап анасына, апа-әжелеріне, қарындастарына, басқа да қыз балаларға тиісті құрметпен қарауды, өкпесіне қалмауды, оларға қорғаныш болуды насихаттаған. Сондықтан да қазақ халқы «Қыздың жолы қырық кісінің жолын бөгейді» деп қызға ерекше көңіл бөлуді, тәрбиесіне жіті назар аударуды міндеттеген. Қазақтар қызды еркін өсірді. Оған тарих куә. Қазақ тарихында аты аңызға айналған қаншама қыздарымыз бен аналарымыз соның дәлелі.

Ежелгі эпостық жырлардағы Гүлбаршын мен Құртқа, Ақжүніс пен Назым бейнелері, шежірелі тарихтағы Домалақ-ана, Айша-бیبі мен Абақ-ана, таңбалы тарихтағы Қасым ханның анасы Жаған-бегім ханым, Абайдың анасы Ұлжан, арғы тарихымызда қаншама алыпты туғызған, есімдері сақталмаған әулие аналар, бергі тарихымызда ел билеген Айғаным мен қол бастаған Бопай – қазақ әйелінің асқақ бейнесі. Рас, қазақ әйелі ел басына күн туғанда атқа мініп, жауға шапқан, ақылымен ел басқарған кездері де болды. Иә, сондай болғаны рас, оған жоғарыда аты аталған аналарымыздың жүріп өткен жолы дәлел. Бірақ уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел мәселесі күрделене түсті.

Өкінішке орай, Ресей империясының отаршылдық қамытын киген кезден бастап, қазақ даласында мұсылман діні әлсіреді. Сол кезеңде дінді дұрыс түсінбеген әрі ақылға салып ойлана алмайтын дүмше молдалардың догмалық түсініктері себебінен әйелдер әлсіз, қорғансыз, реті келсе қамшымен сабап алуға болатын, керек десеңіз малға сатып алуға да болатын зат секілді дәрежеге түсті. Әйелдер қауымының құқықтары аяққа тапталды. Әлгінде айтылған «қорғаншы» қорлаушыға, ал әйел қорлық құрбанына айналған көрініс тарихқа таңсық емес. Әйелдің азаматтық құқықтары, оның ер азаматпен теңдік мәселесі тек XX ғасырдың бас кезінде алаш қайраткерлерінің араласуымен оң шешімін таба бастады. Бұл мақала әйел теңдігі үшін күрес атты күрделі үдерістің пайда болу тегін, ондағы қазақ зиялыларының жасаған еңбектеріне тарихи деректер мен әдеби шығармаларға сүйене отырып зерттейді және қажырлы еңбектің нәтижесін сол кезеңде жазылған шығармалар арқылы зерделейді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізіне адамзат тарихындағы әйел мәселесіне шолу жасай отырып, қазақ қоғамындағы әйел мәселесі, оның шешу жолындағы алаш қайраткерлерінің жасаған еңбектері әдеби шығармалар мен публицистикалық мақалалар негізінде әдеби теориялық және гендерлік аспектіде талданады. Жұмыс барысында негізінен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әйел мәселесіндегі өзгерістер мен оның тарихи дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық әдіс қолданылады. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің тарихи, саяси сипатын ашу үшін сол кезеңде жазылған көркем мәтіндерге гендерлік ұстаным тұрғысынан сараптама жасалып, контент талдау жүргізіледі.

Зерттеу материалдары

Зерттеу барысында ХХ ғасырдың басында қазақ даласындағы әйел мәселесін көтерген Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романдары мен қатар Мағжан Жұмабайұлының «Қатын алу, ерге шығу» (1913), Мұхтар Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» (1917), Міржақып Дулатұлының «Әйел теңдігі» (1921), «Сол қыздың атын ұмыттым» (1924), Ә. Бөкейханның «Роман не нәрсе?» (1914) сияқты алаш зиялыларының әдеби-публицистикалық шығармалары басшылыққа алынды.

Сонымен бірге тарихшы Л. Гумилев (Көне түріктер, 1993), Гейнс А.К. (Собрание литературных трудов. Т.1. – СПб., 1897), Ибн Баттута (Дешті-қыпшаққа саяхат) және осы тақырыпта қалам тартып жүрген О.Х. Мұхатова, К.С. Бижигитова сынды зерттеуші ғалымдардың еңбектері назарға алынды.

Мақаламызда ХХ ғасыр басындағы әдебиеттегі гендерлік мәселелерді қарастыруды мақсат тұтқандықтан әдебиеттанудағы гендер мәселесі қаншалықты зерттеліп, зерделенгенін анықтауды жөн көрдік. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесі, қазақ фольклорындағы әйелдер бейнесі жеке тақырып ретінде зерттелген. Алайда әдебиеттегі гендерлік проблемаларды зерттеу уақыт талабынан туып отыр. Қазақ қоғамындағы әйелдің рөлі, гендерлік мәселелер әлеуметтану, дінтану, тарих, мәдениеттану, педагогика мен психология, лингвистика салалары бойынша зерттеу нысанына алынған, алайда қазақ әдебиетіндегі гендерлік аспект әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттану ғылымына феминизм ХХ ғасырдың жетпісінші жылдары келді. Феминистік әдебиеттің пайда болуына себеп болған жайт – неліктен әйел әрдайым бағынышты өмір сүрген деген сауалға жауап іздеу болды. Феминизм әр кезеңдердегі әйелдердің таным-түсінігінің, талап-тілегінің, талғамының қаншалықты өзгергенін, олардың ер адамдардан ерекшелейтін қасиеттерін бағалап, бағамдайды. Әдебиеттану ғылымында бұл мәселелер көркем мәтіндерде көрініс табады. Көркем шығармалардағы әйел бейнесі, психологиясы, болмыс бітімі, қоғамға қатынасы – түгел дерлік әдебиеттегі феминистік бағыттың зерттеу нысанының назарында қаралатын мәселелер.

Гендер туралы Ж. Лакан [1], М. Фуко [2], Ж. Делез [3], Ж. Дерриданың [4] еңбектерінде, сондай-ақ, Симона Де Бовуардың кеңінен танымал «Екінші жыныс» (Второй пол) [5] атты еңбегінде жан-жақты талданған. Алғашында психоаналитикалық бағытта дамып, уақыт өте модернистік, постмодернистік, постструктуралистік бағытта жалғасқанын жоғарыда аталған еңбектерден көз жеткіземіз.

Гендерлік әдеби зерттеулердің бір бағыты әйелдер шығармашылығын, әйел қаламгер шығармаларын, әсіресе әйел әдебиеттанушылардың шығармаларын, сондай-ақ «әйелдер әдебиетіндегі әйел образдарын зерттеуді» білдіреді. Осы орайда, феминистік ұстанымдағы зерттеушелірі: «Әйелдердің өз дауысы қайда?» – деген сұрақ төңірегінде ізденіс жасады. Джордж Элиот пен Джейн Остин, Уилла Катер мен Эмили Дикинсоннан басқа қандай әйел жазушылар бар? Міне осындай ізденісті Элейн Шоуолтердің әйел жазушылардың тарихын қарастырған «A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing» еңбегінен көре аламыз [6].

«Әйел» де, «ер» де гендерлік мәселелерге де, көркем шығармалардың авторлығына да қатысы бар. Гендерлік әдебиеттанудың ерекшелігін түсінуге ғалым А.Ю. Большакова алғаш қадам жасағандардың қатарында. Ол феминистік сынның гендерлік анықтамасына сілтеме жасап, гендерлік тәсіл белгілі классикалық мәтіндерді қайта қарауға және жаңаша пайымдауға ықпал етеді деп тұжырымдайды.

А.Ю. Большакованың пайымдауынша, гендерлік мәдени-символдық мәнге ие, бұл ең алдымен дәстүрлі түрде «ер» және «әйел» қағидаларын бейнелейтін архетиптерге байланысты екенін көрсетеді. Мәселен, жыныстық бөлініске еш қатысы жоқ сияқты көрінетін көптеген құбылыстар «еркек» немесе «әйелмен» байланысты. Сонымен бірге, «ер»

дәстүрлі түрде Құдай, шығармашылық, парасаттылық, жарық және т.б. сияқты ұғымдармен, ал «әйелдік» табиғатпен, хаоспен, дәрменсіздікпен, енжарлықпен, бағыныштылықпен, т.б. сәйкес келеді. Осылайша, А.Ю. Большакова қоғам гендерлік иерархияға құрылған деген қорытындыға келеді [7, 144-б.]. Фрейдтің шәкірті, «Әйел психологиясы» (1925) еңбегінің авторы Хелен Дейч әйел психологиясы үшін – тәуелділік пен құрбандық қалыпты жағдай екенін айтады [8].

Демек, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі Жамал, Шұға, Қамар сынды әйелдер дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел мінезін ашатын классикалық образдар.

Қазақ әдебиетінде гендерлік мәселелерді алғаш көтерген қазақтың оқыған азаматтары еді. XX ғасыр басында әйелдің азаматтық құқығын қорғап, әйелдердің теңдігін қамтамасыз ету үшін күрескен қазақ зиялыларының мақсаты – Ресейдің отарлық езгісін көріп отырған қазақ халқын азаттыққа ұмтылдыру еді. Олар санасы азат ұрпақты тәрбиелеуші әйел қауымы екенін жақсы түсінді. Сондықтан «қазақ әйелінің басындағы сасық тұман айықпай, халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды» (М. Әуезов) деп ұғынған қазақ оқыған азаматтары қоғамдағы әйелдің рөлін көтеруге барынша тырысты. Біз мақаламызда XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әйел мәселесі көтерілген көркем мәтіндерді сарапқа сала отырып, гендерлік аспектіде қарастыратын боламыз.

Талдау мен нәтижелер

Әйел теңдігі, әйел құқығы ықылым замандардан бері өзекті болған мәселе. Әйел тақырыбы, соның ішінде әдебиеттегі әйел мәселесі мен құқығы өзіндік маңызға ие өзекті тақырып. Әр дін әйелдердің отбасындағы, қоғамдағы орны мен құқықтары жайлы өзіндік ұстанымдарға ие. Адамзат тарихы сан ғасырлардан бері алуан түрлі күрделі жолдармен дамыған болса, әр кезеңде діни ұстанымдар мен қағидалар да әртүрлі болды. Сырттай қарағанда жалпы ұстанымдары ұқсас болып көрінгенімен, іштей әр діннің түрлі мәселеде ерекшеліктері анық көрінеді. Мәселен, әйел адамының орны да әр дінде әрқалай. Ислам діні келгенге дейін бүкіл әлемде әйелдер мен қыз балалар кемсітіліп, адам қатарына қосылмай, көп қорлық көргенін тарихтан білеміз. Әйелдердің арын аяққа таптау, туған әке-шешесінің мұрасынан шектеу сияқты әдеттер араб қоғамында да болған. Ислам дінінің келуімен әйелдер мен қыз баланың отбасы мен қоғамдағы орны белгіленді. Әйелдердің тиісті міндеттері анықталып, ары мен абыройы қорғалды. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «Жұмақ – аналардың табанының астында», әрі «Сендердің ең ізгілерің – әйелдеріңмен жақсы мәміледе болғандарың» - деді. Ислам дінінің әйелдерге қамқорлық жасауы – адамзат тарихында елеулі өзгерістерді алып келді.

Себебі, әлемнің өзге елдерінде де әйел мәселесі күрделі, аянышты халде еді. Мәселен, XIX ғасырға дейін Еуропада әйелдердің қоғамдағы рөлі төмен еді, тіпті оларды жан иесі ретінде санамады. Исламға дейінгі қоғамдардағы әйелдің әлеуметтік бейнесі атты мақалада бұл жайында: «Ғалымдар мен философтар әйелдің жаны бар ма, егер бар болса, ол адами жан ба, әлде хайуани жан ба, деген сұрақтың шешімін табуға тырысты» – деп жазады [9, 106-б.]. Демек, өркениетті батыс қоғамында да әйел теңдігі өзекті мәселе болғанын көруімізге болады. Осы мақалада автор ғалым Эволаның еңбегінен: «На Соборе 1555 года обсуждался тезис: «женщины не суть люди...», с поправкой на то, что женщины, конечно люди, но суть в другом смысле» [10, 233-б.] деген пікірін келтіреді. Әйелдерді моральдық тұрғыдан кемсіткен мұндай пікірлерді көптеп кездестіруге болады. Қоғамның осындай теперіштеріне шыдамаған әйелдер қауымы өз құқықтарын қорғау үшін көтерілістер, митингілер, манифестер ұйымдастырды. Әйелдердің өз құқығын қорғау тарихы бірнеше кезеңдерден тұрады. Қазіргі уақытта бұл қозғалыс феминизм деп аталады. Шығу тәркіні Батыс өркениетінен бастау алатын «феминизм» термині «femina», яғни «әйел» деген мағынаны білдіреді. Әйелдердің қоғамдағы құқығының аясын кеңейтіп, рөлін күшейтуді мақсат еткен, сондай-ақ, ерлермен тең құқықты жағдай жасауды талап еткен қоғамдық қозғалыс. Феминизм деген термин алғаш француз философы Шарль Фурьенің еңбектерінде кездеседі.

«Феминизм ұғымын екі түрлі түсінуге болады. Ол, бір жағынан, әйелдердің өз құқығы мен бостандығын қорғау үшін бастаған қоғамдық қозғалысы болса, екінші жағынан, әйелдің қоғамдағы орнын анықтайтын әлеуметтік-философиялық, психологиялық және мәдениеттанулық ілімдердің жиынтығы болып табылады» [11, 2-б.]. Ал түркілердің танымында әйел – отбасының құты, жарығы мен жылуы деп танылған. Түркі дүниесін зерттеген тарихшы ғалым Лев Гумилев өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде: Түркілер әйелдерді сал-серілердей қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргенде, әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында да апа-қарындастары қалып қойып, оларға ажал қауіпі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланды. Түркілерде анасының шыққан тегіне айрықша мән берген, - деп жазады [12, 103-б.]. Түркі халықтарының әйелдерге қарым-қатынасы туралы жағымды пікірлерді басқа да деректерден кездестіреміз. Мәселен, атақты араб саяхатшысы ибн Батута «Дешті Қыпшаққа саяхат» атты еңбегінде: Бұл шаһарларда мен көріп таң қалған нәрселерімнің біреуі – түрік халықтарының әйелдерін ерекше құрметтейтін әдеттері еді. Бұл елде әйелдер еркектерден жоғары тұрады. Мен әмірдің әйелдерін Қырым шаһарынан бастап шыққанда бұған көзім жетті», - деп жазған [13]. Бұл пікірден жалпы түркі әлемі әйел кісіні ерекше бағалағанын, оларға құрметпен қарағанын аңғартады. Қазақ халқын түркі әлемінің бір бөлшегі ретінде қарасақ, мұнда да әйелдердің қоғамда өзіндік орны болғанын көреміз. Қыз-келіншектерге арнап қаншама жыр-дастандар, шығармалар жазылған. Тарихи жер-су атаулары әйел кісінің атымен аталған. Тіпті, бейнелі түрде көкке көтеріп, әйел жаратылысын космогониямен де байланыстыра білген. Бұл нені білдіреді? Әрине әйел жайлы пайымдаулар қазақ дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналғанын айқындаса керек. Қазақ даласында әйелдердің қоғамдағы рөлі өткен ғасырлардың өзінде басқа мұсылман елдердегі ахуалмен салыстырғанда біршама прогрессивті, демократиялық талаптарға жақын болғаны байқалады. Қазақ тарихында ақылымен елдің құрметіне бөленіп, ел басқарған әйелдер соның дәлелі. Дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің орнын даладағы қалыптасқан ру-тайпалық қатынастар, дәстүрлі шаруашылық, ықылым замандардан негізі қаланған діл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып ережелері анықтаған. Қыз баланы болашақ ана, бір әулеттің ұйытқысы ретінде санаған, оларды сыйлап, құрметтеген. Қыздың көрікті болып өсуіне, сәні мен салтанатына ерекше мән берген, ол үшін ештеңе аямаған. Белгілі ғалым, этнограф Х. Арғынбаев былай деп жазады: «Сән-салтанат құруға мүмкіндігі бар ірі байларды былай қойғанда, шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ отбасының өзі ең алдымен қыз салтанатына көңіл бөлген. Киімнің асылын қыз бала киетін, алтын күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлер де, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалар, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелер бойжеткенге арналатын» [14, 84-б.]. Расында да қазақ халқы қыздың тәлім тәрбиесі мен қатар оның әсемдігіне де аса назар аударғаны, оның әдемі боп жүруі әулеттің мақтанышы іспетті еді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында Ақбілектің әкесі Мамырбайдың қызы жайында мынадай суреттеулер кездеседі: «Жат жұрттық бала ғой, бізбен қанша жолдастығы бар? Оң жақта аз күн тайтандап, дәурен сүрсін!» деген бәйбішесінің тілін екі қылмай, Ақбілегін маңдайға шерткен жан емес еді. Оның тана-моншағына, сән-салтанатына дүние аяған жоқ еді» [15, 130-б.].

Қазақтардың қыз тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін кезінде көзімен көрген орыс ғалымы А.К. Гейнс бұл жөнінде: «Жены у киргиз приобретаются, как у всех магометан, покупкою, называемою «калым», поэтому родителям тем выгоднее, чем у них более красивых дочерей и нередко случается, что бедные киргизы при помощи своих дочерей не только поправляли свое состояние, но даже и очень богатели. С этой целью в некоторых киргизских семействах для сохранения красоты девушек вошло в обычай до замужества избавлять их от всех тяжелых работ и хлопот, ... хвалить красавиц считается у киргиз

поступком благопристойным, красавицы же, заслужившие общую похвалу, нередко прославляются в степях» деп жазған екен [16, 76-б.].

«Қыз өссе елдің көркі» деп түсінген қазақ халқы қыздың көркімен қоса ақылы мен парасатына да мән беріп, жастайынан еңбекке баулыған. Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда деген қағидамен үй тіршілігіндегі барлық шаруаны атқаруды жастайынан үйреткен.

«Әйелдердің қоғамдағы орны патриархалдық-рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты болған. Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрдің негізінде әйелдердің қоғамдағы рөлі айқындалып, беки түскен» деген тарихшы О. Мұхатованың пікірі орынды [17].

Расында уақыт өте келе қазақ қоғамында да әйел тағдыры, олардың құқықтары жөнінде мәселелер күрделене түсті. Ресей отаршылдығының әсерінен қазақ даласында мұсылман діні әлсіреді. Далада сауаты төмен дүмше молдалар көбейді. Олар әйелдің орны отбасы-ошақ қасы, әйелге білім алудың қажеті жоқ деген сияқты стеротип түсініктер қалыптастырды. Әрі қазақтың ескі әдет-ғұрыптарының да әйел тағдырына кері әсер тиді. Бұл жөнінде Міржақып Дулатұлы: «Ескі hükümet біздің қазақ-қырғызды жүгенсіз етіп, арқасын жауыр, құйрығын шолақ, ерқашты қылса да, hükümet жаласынан аулақ, өзіміздің сүйекке сіңген ескілікті әдет-ғұрпымыздан болған үлкен кемшіліктеріміз толып жатыр. Солардың бірі – әйелді кемдікте ұстау» дейді. Автор қазақтың қалың мал беру салтын сынайды. Қыз бала сол қалың малдың құрбаны болып жатқанына да жаны ауырады «...Қазақ әйелдері мал есебінде көрінуінде шек жоқ», - деп ашына жазады алаш арысы. [18, 32-б.]. Сондықтан да Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиетіндегі тұңғыш романын да осы әйел мәселесі тақырыбына арнайды. Жазушының қаламынан туған қазақтың тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» (1910) сол замандағы қазақ ауылының әлеуметтік құрылысын, тұрмыс-тіршілігін шынайы суреттеп, әйел бостандығы, оның азаматтық құқықтары мен теңдігі мәселелерін көтереді. Қазақ әдебиеті тарихындағы алғашқы романның дәл осы тақырыпқа арналып жазылуы сол заманда бұл мәселенің күн тәртібіндегі аса өзекті болғанын аңғартса керек. «Сөз басы» деп аталатын романның кіріспесінде автор – «Мақсаты романның – халық түзетпек, Жазылған еріккеннен ертегі емес», - деп романның басты идеялық мақсатын анық көрсетеді. «Айырсын оқушылар мағынасын, Жай ғана хикая деп қарамасын. Көрген кім шарифаттан деген сөзді, «Қор етіп әйел халқын аямасын» деп жазуы автордың ислам дінінде де әйел адамды қорлауға жол бермейтінін оқырманға ұқтырғысы келеді [19, 7-б.]. Оқиганың бас кейіпкері – тумысынан өзгеше, дарынды, ақылына көркі сай, өнерлі Жамал қыз. Құдайдан тілеп алған жалғыз қызы Жамалды әкесі Сәрсенбай болыстық қызметке қызығып, беделді әрі қу Байжанның ақылсыз баласына атастырып, қызының тағдырына балта шабады. Белгілі әдебиеттанушы Зинойл-Ғабден Бисенғалидің ойынша: «Шығармадағы авторлық концепция Жамалды трагедияға ұшыратқан әлеуметтік күштерді айқындай бейнелеуде» [20]. Расымен де, Жамалдың кеудесінде сөнген от – өз заманындағы сол «әлеуметтік күштердің» қысымына түсіп, теңіне қосыла алмай кете барған мыңдаған қазақ қызының тағдыр тауқыметі. Бақытсыз Жамал романында автор ойран болған қарапайым қазақ қызының тағдыры арқылы ұлттық санадағы өзгерістерге де назар аудартады.

XIX ғасырда Патша үкіметі Қазақ даласындағы бұрыннан қалыптасқан басқару жүйесін өзгертіп, әкімшілік басқару жүйесін, болыстық басқару жүйені енгізді. Бұл жайында арнайы зерттеу жүргізген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: «Бір болыс 12 ауылдан тұрады. Онда 2 мыңға жуық үй болады. Сол 12 ауыл төртке бөлінеді. 4 би болады, 4 ауылнай болады, елубасы, онбасы дегендер болады. 12 ауыл бір рудан болмайды. Міндетті түрде әртүрлі рудан болады. Міне, қазақтар болыс, би, ауылнай, елубасы мен онбасы болуға таласып, өзара қырқыса бастайды», - дейді [21]. Ғалымның пікірінше, қазақ халқын өзара қырқыстыру үшін жасалған патша билігінің бұл жымьсық саясаты өз «жемісін» берді. Билікке таласқан халықтың мінез-құлқы да өзгерді. Әр ру өкілдері өз руынан болыс болғанын қалады, руға бөліну, арыз жазуды білмейтін қазақ бірінің үстінен бірі арыз жазғыш болды, ел ішінде жала

жабу, партияға бөліну, өзара айтыс-тартыс көбейіп кетті. Бұл жайында ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров:

Абай тұсы қазақтың бұзылғаны,
Қаралыққа айналып қызыл қаны...
Ақ пейіл бауырмалдық қалып кетіп,
Даланың табиғатын бұзып алған.
Елдігіне, жеріне һәм дініне
Құрылды талай тұзақ, талай қақпан... [22].

Ақынның «Абай тұсы» деп отырғаны сол XIX ғасырдың екінші жартысы. Абай да қазақтың осындай дертке ұшырағанына қатты қынжылды. «Бақытсыз Жамал» романында Сәрсенбай болыстық сайлауда жеңіске жету үшін жалғыз қызы Жамалды құрбан ету себебі осында жатыр. Романда Сәрсенбай бір перзентке зар болып, Жамал қызы дүниеге келгенде қатты қуанады. Жамалды сағынып көрген баласы болғандықтан, ата-анасы әлпештеп өсіреді. Жасы тоғызға келгенше ұл балаша киіндіріп, өз-өздерінің көңілін жұбатып жүрді. Сәрсенбайдың үйіне келген ескіше оқыған молданың айтуымен бай қызы тоғыз жаста балиғ болады, енді Жамалға намаз үйретіп, оқытып, шашын қойыңыз деген кеңес береді. Осы жерде молданың да дүмшелігі анық көрінеді. «... оқытқанда хат жазып кетерліктей оқытпаңыз, хұсуса жәдид молдалардан оқытпаңыз, не үшін десеңіз, олар әуелі дін, иман білгізіп, намаз оқытпай, «Иман шарт, «бәдуәм», «әптиек», «әйжіктерді» былай қойып, орыстарша а, б, т деп орыстың ісін қуаттап, балаңды бұзады, - деді» [19, 11-б.]. Мұндағы хұсуса жәдид деп отырғаны – жаңаша оқу әдісі еді. Бұл жаңа әдіс бойынша мұсылмандық мектептерде оқушылар дін пәндерімен қатар жазу, есеп, жағрапия, тарих, орыс тілі сияқты өмірге қажетті зайырлы пәндер де оқытылатын. Бұл оқу жүйесінің негізін салушы татардың ағартушы ғалымы Исмайл Гаспыралы еді. XIX ғасырдың аяғында бұл оқу жүйесі Ресей империясында тұратын түркі мұсылман халықтарының арасында кеңінен тарай бастаған еді. Қазақ даласында білім алушы оқушыларды көбіне татар, ноғай, башқұрт молдалары келіп оқытатын. Бірақ ескішіл сауаттанған молдалар бұл оқу жүйесін қолдамайтын. «Бақытсыз Жамал» романында да Сәрсенбайға кеңес берген молданың көзқарасынан осыны байқаймыз. Жамалды оқытуға келген Уфа медресесінен білім алған Ғазиз есімді ноғай жігіт жәдидше оқытатын молда еді. Алайда Сәрсенбайдың жәдид оқуы туралы ойын білгендіктен, Жамалды хадимше, яғни ескіше оқытуға келісті. Жамалмен бірге ауыл тұрғындарының балаларынан он шақты шәкірт Ғазиз молдадан білім алмақ болды. Мұғалім қанша ұсұлжәдид тәртібінде оқытқысы келгенімен, балалардың ата-аналары:

- «Молда! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ», - дейді [19, 13-б.]. Осы жерде жазушы сол кезеңдегі халықтың сауаты төмендігіне, жаңа нәрсені саналары мүлде қабылдағысы келмейтініне назар аудартады. Алайда Жамал шәкірттердің ішіндегі ең зерегі болғандықтан, анасы Шолпанның рұқсатымен Ғазиз молда Жамалды оңашада хат жаздырып үйретеді. Өйткені Жамалдың анасы Шолпан атақты Жарас молданың қызы, көзі ашық, сауаты бар жан еді. Сондықтан анасы Жамалға ұсұл жәдидпен хат жазуды үйренуіне жағдай жасады. Бас аяғы бес айда Жамал ыждағаты мен өткір зейінінің арқасында хат танып, жазу жазарлықтай деңгейге жетті. Алайда Ғазиз молданың елге қайтатын уақыты жетіп, Жамал оқуын тоқтатты. Ғазиз мұғалім кеткен соң Сәрсенбай тағы молда ұстаймын деп жүргенде қыс болып, ол ойы іске аспады. Оның үстіне адамдардың «Жамалды оқытпай-ақ қой, әйел баласы дәріс айтып, елге бас болмас», - деген сөзіне Сәрсенбай айналып, молда ұстамады. Жамалдың білімін жалғастырмауы қыз баланың сол қоғамдағы рөлінің аса төмен екендігін тағы да дәлелі. Жазушы Міржақып Дулатұлы шығарма арқылы қарапайым халықтың надандық шырғауында қалғанын, оқу-білімді аса қажет етпейтінін, соның нәтижесінде қоғамда ақылға қонымсыз жайттардың орын алып жатқандығын сынайды. Сәрсенбайдың сол

сауатсыздығы, мансапқұмарлығы Жамалдың тағдырын құрбан етті. Билікке қол жеткізу үшін атақты әрі ықпалды бай Байжанмен құдаласуды көздеп, қызына тең емес, ақылсыз таз Жұманға Жамалды атастырды. Қалың малын алды. Шығарманың соңы өзінің сүйгені Ғалимен қосыла алмай арманда кеткен Жамал қыздың топас күйеуі Жұманның қорлығына шыдай алмай, жапан далада декабрьдің рақымсыз боранды түнінде жан тәсілім болуымен аяқталады. Жамалдың қалтасынан шыққан хатында:

Қыздың құны бес байтал,
Сатылып кетті базарға.
Басымнан кешкен уақиға,
Емес пе, лайық жазарға?...
Тоты құс едім бақшада,
Қарақұсқа жем еттің.
Хан қызындай басымды,
Бір жаманға тең еттің.
Ботасыз нардай боздатып,
Мінекей, мені еңіреттің.
Қаһарыңды жіберіп,
Тең құрбымнан кем еттің.
Мұндай зарлы қылғандай

Мен бейшара не еттім?, - деген Жамалдың жоқтау жазылған жыр шумақтары бар еді.

Бұл Жамалдың қыз баланы қорлықта ұстаған сол қоғамға шаққан мұңы еді.

Көріп отырғанымыздай, жап-жас қыздың бақытсыз тағдыры осындай аянышты халде үзілді. Жазушы Жамалдың басынан кешкен бұл оқиғаны кездейсоқ болған оқиға деп қарамайды. Бақытсыз қыздың трагедиясын автор қазақ даласындағы әлеуметтік мәселе дәрежесінде көтеріп отыр. Жамалдың басынан өткен хикая арқылы қазақ қыздарының бас бостандығы, жастардың өз қалауымен өмір сүру қажеттігі жайлы өз ойын анық көрсетеді. Міржақып үшін әйелдің бас еркіндігі болуы, өзі қалған адамымен тұрмыс құрып, өмір сүруіне мүмкіндік алуы ең басты мәселе болатын. Әйелдің құқығын шектеп, арын аяққа таптайтын ескі әдет-ғұрыпқа жан-тәнімен қарсы шықты.

Романда суреттелген ауыл өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әртүрлі көзқарастағы әлеуметтік топтар, олардың қарым-қатынастары, жекелеген адамдардың таным-түсініктеріндегі қарама-қайшылықтар, ескі көзқарастарға шырмалған адамдардың талқысына түскен Жамал мен Ғалидың махаббаты, еркіндікке жету үшін жасаған ұмтылыстары романда барынша шынайы суреттеледі. Өкінішке орай ескішіл көзқарастағылар басым түсіп, оқиға трагедиямен аяқталады. Дегенмен білім алумен біршама көзі ашылған Жамал мен көзі ашық Ғали махаббаттары үшін соңына дейін күресе білді. Бұл романның жаңалығы деуге болады. Сол кездегі еркінен тыс атастырылған көптеген қазақ қыздары секілді Жамал «тағдырына мойынұсынған» жоқ. Романдағы Ғали – сол кезеңдегі оқыған, мәдениетті жастардың типтік бейнесі ретінде суреттеледі. Екі ғашық махаббаты мен бас бостандықтары үшін соңына дейін күресті. Алайда басым күш қарсы жақта еді.

Романда сол кезеңдегі адамдардың таным-түсінігі олардың санасындағы қақтығыстар да анық көрінеді. Мәселен, романдағы Байжан бай, оның баласы Жұман, Жамалдың әкесі Сәрсенбай, үлкен анасы Қалампыр – ескішіл сананың адамдары. Оларға адамгершіліктен гөрі байлық, атақ пен мансап құндырақ.

«Бақытсыз Жамал» романы туралы алғаш пікір айтқан Әлихан Бөкейхан еді. 1914 жылы «Қазақ» газетіне «Арыс ұлы» деген бүркеншік есімімен «Роман не нәрсе?» деген өзінің мақаласын жариялады (*Арыс ұлы. «Қазақ», 1914 ж., №48. Орынбор қаласы*). Алаш көсемі өз мақаласында: «Осыдан 150 жыл соң Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара роман тілі туған. Осы тілмен француз жазушылары сол заманның кемшілігін, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазғаны үшін

«роман» деп атаған», - дейді де: «Романның ішкі мағынасы: тіршіліктің жарық һәм күңгірт жағын бейне өзіндей етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші, баға жетпес айна. Романның асыл мақсұды: адамзаттың мінез-құлқын түзетпек, кемшілікті, қараңғылықты адамзаттан қумақ. Мұнан мұрад, ол адам баласына үйретінді үлгі, тәрбие бермек», - деп жазады [23, 254-б.]. Сол кезеңдегі қазақ оқырманы үшін жаңа жанр роман туралы толық мәлімет беріп, әр түрлі мысалдармен ұғындырып, сосын қазақтың тұңғыш романын таныстырады: «Қазақта роман бұрын болған жоқ еді. Біздің арамызда қазақша бірінші роман шығарған Мир Яқұб Дулат. Оның «Бақытсыз Жамал» деген романы 1910 жылы басылып жарыққа шықты... «Бақытсыз Жамалда» қазақтың хазіргі жайынан біразы көрінеді. Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып я партияға қызығып қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынмен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көксеп қайғыға бату бар...» [23, 254-б.]. Әлихан Бөкейхан бұл жерде жалпы әдебиеттің адамзат үшін атқаратын қызметі мен рөліне арнайы тоқталып отырғаны бекер емес. Өйткені әдебиет – ұлтты тәрбиелейтін, сананы қалыптастырушы құралдардың бірі. Бұл – шындық! Ал, Ресейдің отаршылдық езгісіне қарсы саналы ғұмыры мен барлық күш-жігерін жұмсаған алаш көсемі өз қазақ халқының көзінің ашық, ұлттық санасының биік болуына жан-тәнімен мүдделі еді. Қазақтың тұңғыш романының авторы М. Дулатұлы да «Мақсаты романның – халық түзетпек, Жазылған еріккеннен ертегі емес», - деуі осыдан болса керек.

«Өз мезгілінің күрделі әлеуметтік-қоғамдық мәселесін көтерген, махаббат бостандығын жыр еткен, жанрлық тұрғыдан қазақ әдебиеті үшін жаңалық болған «Бақытсыз Жамал» прозалық туындысы жиырма бес жастағы Міржақып Дулатов ұлттық рухани тарихында терең із қалдырды, бірінші романшы атанды» - деп баға береді алаштанушы ғалым Рымғали Нұрғали [24].

Расында «Бақытсыз Жамал» романы сол дәуірдің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси шындығын реалистік тұрғыда көркем бейнелеуімен, авторлық идеяның ашық та терең берілуімен өзінен кейінгі қазақ прозасының қалыптасып, дамуына жол ашты, үлгі болды.

Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиетінде гендерлік мәселелерді көп көтерген қаламгердің бірі. Публицистикалық еңбектерінде де әйел мәселесін жиі көтерді. Жалпы әйелдердің құқығын қорғау мәселелерін алаш арыстары өз кезеңінде ұдайы көтеріп отырды. Мәселен, Мағжан Жұмабайұлының «Айқап» газетінің 2-санында жариялаған «Қатын алу, ерге шығу» атты мақаласында (1913) да осы жағдай сөзге тиек болады: автор халық көзінің ашылуын, қыз балаға көзқарастың өзгеруін қалайды, қыздың тек ата-ананың шай-суы болып кеткеніне қатты қынжылады.

«Дүниеде қыздан сорлы пенде бар ма,

Пұлындай саудагердің тозғындаған, - [25] деген жолдардан-ақ автордың бұл мәселедегі ұстанымын аңғаруға болады. Сыршыл ақын Мағжан қыз баланы қалауынсыз, сезімсіз неке құру әйел денсаулығына зиян екенін, болашақ ұрпағына да кері әсерін тигізетінін ескертеді. «Құда болып, құдай десіп, бір жасар қызды айттырып қоюды тастаңыз, әйел затын кем көрмей, еркекпенен тең көріңіз! Қатынымыз күң болса, баламыз құл болады. Көрмей, сүйіспей некеленген себепті арада махаббат болмайды. Сол себепті іреніш көбейіп, ауру жайылып, тұқым бұзылып, халықтың құруына себеп болады. Соның үшін бар күшімізбен осы кемшілікті бітіруге ыждаһат қылайық» [25].

Әйелдер құқығының ерлермен бірге тең дәрежеде қорғалуы өзін өркениетті санайтын елдің ең қарапайым негізі, іргетасы десек болады. Мұны қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу, елінің болашағына алаңдайтын ұлт қайраткерлері ертеден-ақ білді, түсінді. Әйелдің халі оңалмай, қоғам түзелмейтінін түсінген Мұхтар Әуезов 1917 жылы (небәрі 20 жасында - Ж.Ә.) «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласын жазды. «Әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Яғни, жамағатты аузына

қарататын шешен де, ел қорғаны болар батыр да, халқының мұңын жырлайтын ақын да әйелдің құрсағынан шығып, әйелдің тәрбиесін көреді. Сол себепті әйел адамның жағдайы, қоғамдағы орны түзелмей, ел дамымайды, мәңгі қараңғылық құрбаны болып қала береді. Әйелді қорғай алған ел түбінде бәрін қорғай алады дейді. Өйткені әйелді қорғау, болашақ ұрпағынды қорғау деген сөз. Бүгінгі қыз, ертең бір отбасының келіні, болашақ ана. Жас бала ең әуелі үлгіні өзі шын жүрегімен сүйген кісіден алады. Сүйген адамынан алған үлгі баланың жүрегіне бек орнайды дейді. Мақалада автор осы ойын былай жалғастырады: «Бұған қарағанда біздің ой буынымыз қатпай тұрған бала күнімізде ең әуелі елжіреп сүйетін кісі кім? Ол анамыз... Бұлай болғанда біз адамшылығымызға ірге болатын құлықты әкеміз қандай ғалым болсын, қой сауып, тезек теріп жүрген анамыздан аламыз. Бұлай болғанда өмірінде әділет, мархамет, махаббат деген нәрсенің атын естімеген ананың харекеті үй іші мен от басынан, ғайбат өсектен аспаған анадан ақ жүрек, адал ниетті қамқор жан тууы мүмкін бе?», - деп жазады [26, 7–8-бб.]. Сондықтан М. Әуезов әйел адам да білім алып, қоғамда өз орнын табар болса, ұрпағына да сауатты тәлім-тәрбие береді дейді. Көзі ашық анадан сауатты ұрпақ өсетіні әмбеге аян. Сондықтан М. Әуезов алаш жұртына «Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағлімінді, бесігінді түзе! Оны түзейім десең, әйелдің халін түзе!» деп жар салды. XX ғасыр басында әйелдердің теңдігі мәселесін алғаш мемлекеттік деңгейде көтеріп, үлкен сынға алған Алаш қайраткерлері болатын. Олар халқымызды ұзаққа созылған ұйқыдан оятқысы келді, надандықтан арылсын деді, Отанымызды өркениетті елдер қатарына қосуға ұмтылды. Ал бұл әйелдердің азаматтық құқықтарының бекітілуінсіз жүзеге аспайтуғын дүние болатын.

Алаш қайраткерлерінің әйел теңдігі тақырыбында қалам тербемені кемде кем еді. Осындай «әлеуметтік әділетсіздік» орнаған қоғамға көңілі толмаған алаш қайраткерлері енді іске кірісті. Әрине әйел теңдігі мәселесін көтеретін көркем шығармалар жазу арқылы көпшілік қауымға әсер ету – қаламгерлер қолданатын қоғамды трансформациялау әдістерінің бірі екені анық. Алайда, алаш арыстары қыз баланың құқығын таптайтын ескі салт-дәстүрлерді жою үшін ресми, мемлекеттік деңгейде әрекет қылу қажеттігін түсінді.

Жалпы XIX–XX ғасырларда әлем бойынша әйелдердің құқығына байланысты жағымды өзгерістер орын алған болатын. Мысалы, АҚШ-та әйел адам толыққанды дауыс беру құқығын 1920 жылы ғана алған, ал ең соңғы болып Сауд Арабиясында әйел адамдар 2015 жылы ғана осы құқыққа ие болды [27]. Бұл үдеріс қазақ қоғамында да қозғалған еді. Әйелдердің теңдік алу мәселесі ресми түрде 1917 жылы Орынборда өткен I Жалпықазақ съезінде бірқатар мәселелермен көтерілген болатын. I Жалпықазақ съезінің тарихи маңызы өте зор. 1917 жылдың 21–26 шілде аралығында өткен Бірінші жалпықазақ съезінде «Алаш» партиясын құру туралы шешім қабылданып, ең өзекті он төрт мәселені қарастырғанда, әйел теңдігі мәселесі де күн тәртібіне қойылды. Саяси аренаға жаңа бой түзеп жатқан партия әйелдердің азаматтық құқығын қорғау жолында арнайы қаулы шығарды. I Бүкілқазақ съезі әйел мәселесі жөнінде былай деп қаулы қабылдады: 1) әйел мен ер адам арасындағы саяси құқықтың тең болуы, 2) күйеуге шығу құқығы әйелдердің өздеріне байланысты, 3) қалың мал жойылсын, 4) молдалардың 16 жасқа толмаған қыздар мен 18 жасқа толмаған жасөспірімдердің некесін қиюына тыйым салынады, 5) неке қию кезінде молдалар екі жақтың: қалыңдық жағының да, күйеу жағының да келісімін алуға тиіс, 6) Жесір әйел күйеуге өз еркімен тиюі тиіс, бірақ тіпті де туыстық байланыс (әмеңгерлік) бойынша емес, 7) екінші әйел алу үшін бірінші әйелдің рұқсатын алу, жеті атаға келмеген жерден қазақ қыз алмасын [28, 49–50-бб.]. Әйелдердің азаматтық құқығын қорғаған «Алаш» бағдарламасында неке қию мен ажырасу молдаларға жай беріле салмаса керек. Мұхтар Құлмұхаммедтің пікірінше «Онда бұл мәселелер қазақ салтының, сондай-ақ мұндай істерді сол салт негізінде шешкен билер сотының ықпалынан құтқарған. Мәселенің бұлайша қойылуы, сөз жоқ, прогресшілдік болатын» [29]. Бұл әрекеттер қазақ қоғамында әйелдің құқығын қорғауға бағытталған алғашқы қадамдар еді.

Қазақстан Орталық Атқару комитеті 1920 жылы қалың малды жою туралы декретке қол қойды. Бұл әйелдің қазақ қоғамындағы әлеуметтік статусын бір сатыға көтерген тарихи жайт болатын.

Дегенмен, заңнамадағы өзгерістер қырдағы қазақ жұртына бірден әсер етпеді, аймақтарда қыздарды еркінен тыс тұрмысқа беру жағдайлары орын алып жатты. Халықтың бұл мәселеге көзқарасын өзгерту үшін көптеген жұмыстар жүргізілуі тиіс еді.

Әйелдерді жаңа өмір салтына шақыру үшін ауыл-аймақтарда арнайы кеңестер құрылып, ағартушылық жұмыстар атқарылды. Жаңа заман туғанын, азаматтық, құқықтық қоғамның белең алып келе жатқанын алаш қайраткерлері көркем шығармалары арқылы да насихаттады. Бұған дейінгі әдеби шығармалардағы әйел бейнесі момын, нәзік, отбасы ошақ қасынан аспайтын жан ретінде суреттелген болса, алаш қайраткерлері жасаған «гендерлік революциядан» кейін бұл образдар жаңаше бейнеге енді, әйел образдары жаңа қырынан таныла түсті. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» (1927) романындағы басты кейіпкерлердің бейнесі соның дәлелі. Басты кейіпкер тағдыр талқысына түсіп, әділетсіздікке тап болса да, оған мойымай, ескі ұстанымдарға, өмірлік қиындықтарға қарсы тұрады. Азаттық пен теңдікке ұмтылған қазақ қызы ерен еңбектерінің нәтижесінде көкірегі ояу, білім нәрін сусындап, санасы жетілген қуатты әйелге айналады. Автор осы арқылы қазақ қыздарын еркіндікке, азаматтық құқықтарын қорғауға, білім алып, саналы болуға жетелесе, олардың ата-аналарына жаңа заманның туғанын, ендігі ескі әдет-ғұрыптың жақсылық әкелмейтінін, құқықтың қорғалуы заңмен белгіленгенін аңғартқысы келеді.

Міржақып Дулатұлы өзі куә болған оқиғасын 1924 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған «Сол қыздың атын ұмыттым» атты мақаласында былай деп жазады: «...Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемшіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі күштілігі, әйел табының көзі ашылып кетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың салақтығы-олақтығы, тағы-тағылар. Қара басының бостандығын көксеген әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң қызметін біліп істеп, жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанымен, жоғалмасқа шарасы жоқ», - деп ескі әдет-ғұрыптың шырмауынан арыла алмай отырған қоғамға ашынады [30]. «Сол жолы бір қыз көрдім», - деп жазады М. Дулатұлы. «Осы қыз 7 аудан сотына арыз береді: ата-анасы жастай қалың мал алып, біреуге атастырып қойғанын, енді бойжеткен соң, күйеуі жаман екенін біліп, оны сүймейтіндігін баяндап, басына бостандық сұрайды. Сот қызды шақыртады. Қыздың әке-шешесі, туысқандары, бәрі шұбырып ере келеді». Қыздың туыстары жабылып «Арыз бергенім жоқ, бұрынғы күйеуіме баруға ризамын», - деп айту керектігін үйретіп, қызға қысым көрсетеді. Қызға туыстары еркінен тыс әрекеттерді жасатып жатқанын түсінген М. Дулатұлы қызды жеке шақырып, өзінен ашық сұрайды. Сонда қыз бәрін мойындап, сотқа басына бостандық сұрап арыз бергенін айтады. Сол жерде Міржақып қыздың басына бостандық әпереді. «Сөйтіп қыз бостандық алды, арманына жетті. Сүйгенімен кетті. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршілікте адамның азаттығынан артық ешнәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасы қарсы келсе де, еш нәрсе айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жұртқа айқын көрсетті», - дейді мақала авторы М. Дулатұлы [30]. Сол кезеңдерде Міржақыпқа өзінің басына еркіндік әперуге көмек сұрап жазған қазақ қыздарының арыздары жиі келетін еді.

Алаш азаматтары ескіні аңсаған кертартпа әдеттерді жақтамай, әйелдерді азаттық жолында барынша қолдау көрсетті. Олардың талпыныстары текке кетпеді, әйелдің әлеуметтік даусы баспасөз арқылы шыға бастады. Осыны қолға алғандардың ішінде сол кезде қаламгерлік қарымы айрықша көрінген Нәзипа Құлжанова, Ғанижамал Дулатова, Сара Ескызы секілді әйел қаламгерлері болатын. Олар қазақ қоғамында кеңінен танымал «Қазақ»,

«Айқап», «Ақжол» газеттерінде мақалаларын, өлең-жырларын, әйелдерге маңызды болар деген ақпаратты жазып отырған. Бұл әрекеттер елдегі әйел қаламгерлер қоғамының, ал кейіннен жеке әйел баспасөзінің қалыптасуына алғышарт болатын. Қазақ әйелдерінің азаттығын, олардың әлеуметтік белсенділігін, жұмыста, білім алуын насихаттаған газет-журналдардан «Теңдік», «Жетісу әйелі», «Әйел бостандығы», «Әйел теңдігі» газет-журналдарын атауға болады. Әйел баспасөзінің даму динамикасы қазақ қыздарының құқықтық қорғалуын нық қамтамасыз ететін дәрежеге жетеді. Осылайша, XX ғасырдың бірінші жартысында әйелдер сөйлеу құқығына, сөз және ой еркіндігіне ие болады. Сол кезде бастау алған әйел баспасөзі жылдар өте қанат жайып, қазіргі кезеңге дейін жетіп, қазақ баспасөзінің дамуына үлес қосып келеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басында басталған гендерлік теңсіздік Алаш қайраткерлерінің назарында болып, қажырлы еңбектерінің арқасында біршама оң шешімдерін тапты. Олар қаламымен де, ісімен де әйелдердің құқығын қорғауды өздеріне міндет санады. Сол еңбектердің жемісі ретінде қазақ қыздары да білім алуға, қоғамның тең мүшесі ретінде өмір сүруге мүмкіндік алды. Бұл жағынан алғанда көркем әдебиет санаға әсер ететін құрал ретінде өз міндетін жоғары деңгейде атқарды. XX ғасыр басындағы қазақ қаламгерлерінің шығармашылығынан әйел мәселесін көтермегені кемде кем. Мақаламызда солардың бір парасына талдау жүргіздік.

Алайда кеңес өкіметі орнағаннан кейін әйел міндеттері біршама өзгерді. Оны келесі зерттеулерімізде айтатын боламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. – М.: Русское феноменологическое общество, издательство Логос, 1997. – 109 с.
2. Фуко М. История сексуальности. – М.: Грунт, 1998. – 280 с.
3. Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. – Москва: Раритет, 1998. – 474 с.
4. Деррида Ж. Шпоры стили Ницше // *Философские науки*. – 1991. – №2. – С. 118–142.
5. Де Бовуар С. Второй пол. Éditions GALLIMARD, Paris, 1949. / Пер. с франц. А. Сабашвикова (т. 1), И. Малахова и Е. Орлова (т. 2). – Москва: Прогресс; СПб.: Алетейя, 1997. – 832 с.
6. Elaine Showalter. *A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing*. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977. – 384 p.
7. Большакова А.Ю. Гендер // *Западное литературоведение XX в.: Энциклопедия*. – М.: Intrada, 2004. – 144 с.
8. Helene Deutsch. *Psychoanalysis of the Sexual Functions of Women*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig/Wien/Zürich, 1925. (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse No. 5). Translated to English in 1991. – P. 152.
9. Бағашаров Қ., Шайкенова Р., Табашев Ғ., Тутинова Н. Исламға дейінгі қоғамдардағы әйелдің әлеуметтік бейнесі // *Адам әлемі*. – 2020. – №4 (86). – Б. 104–113.
10. Эвола Ю. *Метафизика пола*. – Москва: Наука, 1996. – 233 с.
11. Қазақстанның ашық университеті. Әдебиет теориясы. Әдебиеттегі феминистік бағыт. [Электронды ресурc]. URL: https://openu.kz/storage/lessons/1949/debiet-teoriyasu-krspе_17_lecture.pdf (қаралған күні 20.04.2022)
12. Гумилев Л. *Көне түріктер*. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
13. Ибн Баттута. *Дешті-қыпшаққа саяхат (1330-миләді жылы, 730-хижра жылы)*. [Электронды ресурc]. URL: <https://bilim-all.kz/article/9301-Ibn-Battuta-deshti-qypshaqqa-sayahat-1330-miladi-zhyly-730-hizhra-zhyly> (қаралған күні 13.06.2019)
14. Аргынбаев Х. *Семья и быт казахского народа*. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 84 б.
15. Аймауытов Ж. *Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 2. Романдар*. / Құраст. Н. Қуантаев. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
16. Гейнс А.К. *Собрание литературных трудов*. – Т.1. – СПб., 1897. – 76 с.

17. Мұхатова О.Х. Қазақ қоғамындағы әйел-ананың орны мен рөлі // Вестник ПГУ. – 2010. – №2. Серия Гуманитарная. – С. 31–37.
18. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 3 том. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б.
19. Дулатұлы М. Оян қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 192 б.
20. Бисенғали, З. Қазақ прозасы. XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында. – Алматы: Арыс. 2010. – 296 б.
21. Мырзахметұлы М. Ұлтты тану рухани кемелдікке сүйенеді. [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-ultty-tanu-rukhani-kemeldikke-suyenedi>. (қаралған күні 7.01.2017)
22. Торайғыров С. Айтыс. [Электронды ресурс]. URL: <https://sites.google.com/site/torajgyrov/home/kitaptar> (қаралған күні 20.06.22)
23. Бөкейхан Ә. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. V том. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010. – 560 б.
24. Нұрғали Р. Бақытсыз Жамал. Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/387> (қаралған күні 17.11.2015)
25. Жұмабайұлы М. Қатын алу, ерге шығу //Айқап. – 1913. – №2. [Электронды ресурс]. URL: <https://uvision.kz/post/314236> (қаралған күні 05.01.2013)
26. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 15. – Алматы: Жазушы, 1984. – 328 б.
27. Rich A.K., & Walker K. (2019). Gender Equality: Overview. Salem Press Encyclopedia. [Электронды ресурс]. URL: <https://discovery.ebsco.com/c/r2k2hr/viewer/html/gm4f6or67b> (қаралған күні 05.05.2020)
28. Мартыненко Н. (сост.) Алаш-Орда: Сборник документов. – Алма-Ата: Малое издательство «Айқап», 1992. – 192 с.
29. Құл-Мұхаммед М. «Алаш» бағдарламасы: Қиянат пен ақиқат // Qazaq. 26.02.2019.
30. Дулатов М. Сол қыздың атын ұмыттым // Еңбекші қазақ. – 1924. – №294.

REFERENCES

1. Lakan J. Instanciya bukvy v bessoznatelnom ili sudba razuma posle Freida [The instance of the letter in the unconscious, or the fate of the mind after Freud]. – М.: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo, izdatelstvo Logos, 1997. – 109 s. [in Russian]
2. Fuko M. Istoriya Seksualnosti [History of sexuality]. – М.: Grunt, 1998. – 280 s. [in Russian]
3. Delez J. Logika smysla [Logic of meaning]. Fuko M. Theatrum philosophicum [The philosophical theatre]. – М.: Raritet. 1998. – 474 s. [in Russian]
4. Derrida J. Shpory stili Nishce [Spurs styles of Nietzsche] // Filosofskie nauki. – 1991. – №2. – С. 118–142. [in Russian]
5. De Bovuar S. Vtoroi pol [Second gender]. Editions GALLIMARD, Paris, 1949. / Per. s franc. A. Sabashnikova (t. 1), I. Malahova i E. Orlova (t. 2). – М.: Progress; SPb.: Aletejya, 1997. – 832 s. [in Russian]
6. Elaine Showalter. A Literature of Their Own. The British Women Novelists from Bronte to Lessing. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977. – 384 p.
7. Bolshakova A.Iu. Gender // Zapadnoe literaturovedenie XX v.: Enciklopediia. – М.: Intrada, 2004. – 144 s. [in Russian]
8. Helene Deutsch. Psychoanalysis of the Sexual Functions of Women, Internationaler Psychoanalytischer. Verlag, Leipzig/Wien/Zürich, 1925. (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse No. 5). Translated to English in 1991. – P. 152.
9. Begasharov K., Shaikenova R., Tabashev G., Tutinova N. Islamga deingi kogamdagy ayeldin aleumettik beinesi [The social image of women in pre-Islamic societies] // Adam Alemi. – 2020. – №4(86). – B. 104–113. [In Kazakh]
10. Evola Yu. Metafizika pola [Metaphysics of Gender]. – М.: Nauka, 1996. – 233 s. [In Russian]
11. Qazaqstannyn ashyq universiteti. Adebiet teoriiasy. Adebiettegi feministik bagyt [Literary theory. Feminist trend in literature]. [Electronic resource]. URL: https://openu.kz/storage/lessons/1949/debiet-teoriyasy-krspe_17_lecture.pdf (qaralghan kuni 20.04.2022) [In Kazakh]
12. Gumilyov L. Kone Turikter [Ancient Turks]. – Almaty: Bilim, 1994. – 480 b. [In Kazakh]

13. Ibn Battuta. Deshti Qypshaqqa sayahat (1330-miladi jyly, 730-hijra jyly) [A Journey to Kypchak]. [Electronic resource]. URL: <https://bilim-all.kz/article/9301-Ibn-Battuta-deshti-qypshaqqa-sayahat-1330-miladi-zhyly-730-hizhra-zhyly> (qaralghan kuni 13.06.2019) [In Kazakh]
14. Argynbayev H. Semya i byt kazahskogo naroda. [Family and life of the Kazakh people]. – Almaty: Nauka, 1979. – 84 s. [In Russian]
15. Aimauytov J. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [A six-volume collection of works]. – Almaty: El-Shejire, 2013. – 384 b. [In Kazakh]
16. Heinz A. Sobraniye literaturnyh trudov [Collection of literary works]. – T.1. – SPb., 1897. – 76 s. [In Russian]
17. Mukhatova O. Qazaq qogamyndagy ayel-ananyn ornı men roli [The place and role of the mother in Kazakh society] // Vestnik PGU. – 2010. – №2. Seriya Gumanitarnaia. – C. 31–37. [In Kazakh]
18. Dulatuly M. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. T. 3. – Almaty: Mektep, 2013. – 400 b. [In Kazakh]
19. Dulatuly M. Oyan, Qazaq! Roman, olen-jyrlar, angimeler [Wake up, Kazakh! Novel, poems, stories]. – Almaty: Atamura, 2003. – 192 b. [In Kazakh]
20. Bisengali Z. Qazaq prozasy. XX Gasyr Basy: Jana Roman Jolynda [Kazakh prose. The beginning of the twentieth century: On the way to a new novel]. – Almaty: Arys, 2010. – 296 b. [In Kazakh]
21. Myrzahmetuly M. Ultty tanu ruhani kemeldikke suienedi [Recognition of a nation is based on spiritual maturity] [Electronic resource]. URL: <https://ult.kz/post/mekemtas-myrzakhmetuly-ultty-tanu-rukhani-kemeldikke-suyenedi> (qaralghan kuni 7.01.2017) [In Kazakh]
22. Toraiyrov S. Aitys [Poem contest] [Electronic resource]. URL: <https://sites.google.com/site/torajgyrov/home/kitaptar> (qaralghan kuni 20.06.2022) [In Kazakh]
23. Bokeihan A. Shygarmalarynyn 7 tomdyq tolyq jinagy [Complete collection of works in 7 volumes]. T. 5. – Astana: Saryarqa, 2010. – 560 b. [In Kazakh]
24. Nurgali R. Baqytsyz Jamal [Poor Zhamal]. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/387> (qaralghan kuni 17.11.2015) [In Kazakh]
25. Jumabaiuly M. Katyn alu, erge shygu [Getting married] // Aiqap. – 1913. – №2. [Electronic resource]. URL: <https://yvision.kz/post/314236> (qaralghan kuni 05.01.2015) [In Kazakh]
26. Auezov M. Jyirma tomdyq shygarmalar jinagy [A collection of works in twenty volumes]. T. 15. – Almaty: Jazushy, 1984. – 328 b. [In Kazakh]
27. Rich A.K., & Walker K. (2019). Gender Equality: Overview. Salem Press Encyclopedia. [Electronic resource]. URL: <https://discovery.ebsco.com/c/r2k2hr/viewer/html/gm4f6or67b> (qaralghan kuni 05.05.2020)
28. Martynenko N. (sost.) Alash Orda. Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]. – Alma-Ata: Maloe izdatelstvo «Aikap», 1992. – 192 s. [In Russian]
29. Kul-Mukhammed M. Alash bagdarlamasy. Qiyanat pen Aqiqat [Program of Alash: Abuse and Truth] // Qazaq. 26.02.2019. [In Kazakh]
30. Dulatov M. Sol kyzdyn atyn umyttym [I forgot the name of that girl] // Enbekshi Qazaq. – 1924. – №294. [In Kazakh]

ӘОЖ 801.83; 81-26; МҒТАР 16.01.11; 16.21.45

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>**Б.М. СҮЙЕРҚҰЛ¹, Қ.А. ҚЫДЫРБАЕВ²**¹филология ғылымдарының докторы, доцент

Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақ-Америка университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: akbotakoz@mail.ru

²PhD, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: afira-62@mail.ru

**«ТӘРЖҰМАНДАҒЫ» ҚҰС АТАУЛАРЫ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Тіл тарихын көне жазба мұралардағы тілдік деректерді қазіргі социумда белсенді жұмсалып жүрген қолданыстармен салыстыру негізінде зерттеудің маңызы зор. Шығу тегі бір халықтардың сөздік қорын салыстыру арқылы олардың когнитивтік санасында орныққан ұғымдар мен түсініктерді, сан ғасырлық тарихы бар тіліндегі ұқсастықтар негізінде олардың тұрмыс-тіршілігімен қатар ойлау жүйесіндегі, діліндегі ортақ тұстар мен кейбір айырмашылықтарды анықтауға болады. Мақалада осындай мақсатпен түркі халықтарының орта ғасырларда жарық көрген ортақ жазба мұрасы «Тәржұмандағы» орнитонимдер қазіргі қазақ тілі материалымен салыстырыла қарастырылған. Сондай-ақ кейбір құс атауларының ауыспалы мәнде жұмсалыу ерекшеліктерін анықтау үшін зерттеуде орта ғасырларда жарық көрген басқа да қыпшақ әдеби жазба мұраларының деректері пайдаланылған.

Авторлар қазіргі қазақ мақал-мәтелдеріндегі құс атауларының семантикалық әлеуеті мен бірқатар прагматикалық ерекшелігін анықтаған. Қазақ тіліндегі құс атауларына байланысты қалыптасқан мақал-мәтелдердің, тұрақты тіркестердің, бейнелі қолданыстардың тіл иесі халықтың этникалық сарасанасына байланысты жұмсалымдық өзгешеліктерін саралап, тың тұжырымдар жасаған. Зерттеу барысында орта ғасыр жазба ескерткіші «Тәржұманда» берілген құс атауларының мағыналық шеңбері, олардың тарылуы немесе кеңеюі, соның нәтижесінде семантикалық әлеуетінің артуы, ауыспалы мәнде жұмсалыуы сияқты құбылыстар, оларға халықтың берген оң және теріс бағасы, солар арқылы көрініс табатын рухани құндылықтар жүйесі, қазіргі қазақ халқының діни танымындағы орны мен маңызы мақал-мәтелдер негізінде салыстырыла талданған.

Кілт сөздер: «Тәржұман», құс атауы, жазба мұра, мақал-мәтел, тілдік сана, діни таным, семантика, метафора.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сүйерқұл Б.М., Қыдырбаев Қ.А. «Тәржұмандағы» құс атаулары және олардың прагматикалық ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 79–91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Suierqul B.M., Qydyrbaev Q.A. «Tarjumanalogy» qus ataulary jane olardyn pragmatikalyq erekshelikleri [Bird Names in «Tarjuman» and Their Pragmatic Features] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 79–91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>

В.М. Suiyerkul¹, К.А. Кыдырбайев²

*¹Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
International Educational Corporation, Kazakh-American University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akbotakoz@mail.ru*

*²PhD, Acting Associate Professor of «Nur-Mubarak» Egyptian University of Islamic Culture
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: afira-62@mail.ru*

Bird Names in «Tarjuman» and Their Pragmatic Features

Abstract. The study of the history of a language based on a comparison of linguistic data in ancient written monuments with language units actively used in modern society is of high importance today. Comparing the vocabulary of peoples of the same origin, it is possible to identify common points and some differences in the system of thinking, mentality, as well as on the basis of similarities in the language with a long history, concepts fixed in their cognitive consciousness. For this purpose, the article considers ornithonyms from the Turkic written monument "Tarjuman" in comparison with the materials of the modern Kazakh language. Also, to identify the features of some names of birds in a variable meaning, the study used data from other Kipchak literary written sources published in the Middle Ages.

The authors revealed the semantic potential and a number of pragmatic features of bird names in modern Kazakh proverbs and sayings. In connection with the names of birds in the Kazakh language, the native speaker of the language of proverbs and sayings, set expressions, figurative usages drew conclusions by analyzing the features of usage associated with the ethnic differentiation of the people. In the course of the study, such phenomena as the semantic circle of bird names assigned to the monument of medieval writing «Tarjuman», their narrowing or expansion, resulting in an increase in semantic potential, depending on a variable value, positive and negative assessment given to them by the population, the system spiritual values through which they are expressed, the place and significance in the religious knowledge of modern Kazakh people were compared on the basis of proverbs and sayings.

Keywords: «Tarjuman», bird's name, written heritage, proverbs, linguistic consciousness, religious knowledge, semantics, metaphor.

В.М. Суйеркул¹, К.А. Кыдырбаев²

*¹доктор филологических наук, доцент
Международная образовательная корпорация, Казахско-Американский университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: akbotakoz@mail.ru*

*²PhD, и.о. доцента Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак»
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: afira-62@mail.ru*

Названия птиц в «Тарджуман» и их прагматические особенности

Аннотация. Изучение истории языка на основе сравнения языковых данных в древних письменных памятниках с активно используемым в современном социуме языковыми единицами имеет высокую значимость на сегодняшний день. Сравнение словарного состава языка родственных народов позволит определить устоявшиеся в их когнитивном сознании понятия и восприятия, выявить сходства, формировавшихся в многовековой истории языка, особенности бытовой жизни, единые черты и различия в системе их мышления и ментальности. С указанной целью в статье рассматриваются орнитонимы из тюркского письменного памятника «Тарджуман» в сравнении с материалами современного казахского языка. Также для выявления особенностей применения в переносном смысле наименований некоторых птиц в исследовании используются данные из других средневековых кипчакских литературных памятников.

Авторы выявили семантический потенциал и ряд прагматических особенностей названий птиц в современных казахских пословицах и поговорках. Были проанализированы и сделаны новые выводы касательно особенностей применения образных аппликаций, пословиц, поговорок и устойчивых выражений, касающихся названий птиц в казахском языке в соответствии с этнической принадлежностью носителей языка. В процессе исследования сравнительному анализу на основе пословиц и поговорок были подвергнуты смысловой круг, наименований птиц, встречающихся в средневековом письменном памятнике «Тарджуман», их распространение и последующее широкое применение, повлекшее к увеличению их семантического потенциала, положительная и отрицательная оценка, данная им носителями языка, отражаемая ими система духовных ценностей, их место и значимость в современном религиозном сознании казахского народа.

Ключевые слова: «Тарджуман», наименования птиц, письменный памятник, пословицы и поговорки, языковое сознание, религиозное сознание, семантика, метафора.

Кіріспе

Өркениет дамуының бір кереғар (кұлаққа қаншалықты жағымсыз естілсе де!) сипатын экологиялық ортаның бұзылуынан, оның жалпы табиғатқа, оның ішінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне теріс әсер етуінен көреміз. Соның салдарынан құстардың кейбір түрі жер бетінен мүлдем жоғалып кетсе, енді бірі жойылу алдында тұр. Олармен қоса құс атауларының да ұмытылуы – заңдылық. Бұл жерде биологтардың міндеті – құстарды қорғау болса, тіл мамандарының парызы – олардың атауларын сақтап қалу. Өйткені орнитонимдерде және олардың қатысуымен жасалған түрлі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктерде белгілі бір дәрежеде ұлттық діліміз, сан ғасырлық тарихы бар дүниетанымымыз көрініс табады. Сондай-ақ орнитонимдерді тіліміздің байлығын, бабалардан мирас болып қалған сөз маржанымен бірге танымдық, рухани мәдени-этикалық құндылықтарды жеткізуші деректер ретінде қарастыру тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Орнитонимдер тіл бірлігі ретінде қашан да адамдардың қызығушылығын тудырған. Бір қарағанда, жай ғана құс атауы ретінде түсінілгенімен, мұқият зер салсақ, бұл сөздердің мағынасы сан қырлы екені байқалады. Тіпті туыстас тілдердің өзінде орнитонимдерге әр алуан символдық мағына жүктелген, бұл адамның құсқа деген ерекше қызығушылығымен байланысты. Себебі, адам ерте заманнан бері армандаған қанат пен ұшу қабілеті осы құстарға берілген.

Қазақ халқы ежелден-ақ қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына жіті назар аударған. Көк пен жердегі көзіне түскен барлық жаратылысқа өзіндік дүниетанымы тұрғысынан атау беріп отырған. Солардың бірі аспан әлеміне, оның ішінде жұлдыздарға қатысты қалыптасқан *Құс жолы* қолданысы да зеңгір көкте еркін самғайтын, ұша алатын ерекше жаратылысқа деген қызығушылықпен байланысты болса керек. Түнгі ашық аспанға көз салған адам – Сүмбіле (Үлкен төбет шоқжұлдызы), Таразы – Шідер – Үшарқар (Орион), Үркер (Торпақ шоқжұлдызы), Персей, Андромеда, Акку, Бүркіт, Жылан, Мерген және Бүйі шоқжұлдыздарының бойымен қоса қабаттаса ұзыннан ұзақ түйенің ақ шудасындай созылып жатқан тұмандықты байқайды. Бұл ақ тұмандықты халқымыз ежелден *Құс жолы* деп атаған. Себебі, жыл құстары көктемде осы ақ тұмандық бойымен жерімізге ұшып келіп, күзде осы жолмен кері қайтады. Ал ақиқатында бұл ақ тұмандық – шоғырланған сан миллиард жұлдыздың өте алыстан көрінген көмескі ғана сұлбасы.

Қазақ ғалымдары құстарға арналған көптеген зерттеулер жүргізген. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімінің өзінде 389 тілдік бірлік келтірілген, солардың әрқайсысы өз ішінен бірнеше түрге жіктеледі. Әр құс түріне жеке тоқталған ғалым бір ғана

«бозторғай» орнитонимінің жеті түрін атап көрсеткен: *айдарлы бозторғай, аққанат бозторғай, дала бозторғайы, кіші бозторғай, қара бозторғай, мүйізді немесе құлақты бозторғай, теңбілтас бозторғай*. Сөздікте олардың әрбіріне жеке түсіндірме берілген [1, 409-б.]. Сондай-ақ қазіргі тіл ұстанушылардың барлығына бірдей таныс емес «бұлдырық» деген құстың *ит табан бұлдырық, қарабауыр және ақбауыр бұлдырық, қылаң төс бұлдырық* сияқты түрлеріне сипаттама берілген. Осы *қылаң төс бұлдырықтың* қазақ тілінде «*қылқұйрық*» деген баламасы бар екенін де осы кітаптан көреміз [1, 410-б.]. *Қылқұйрық* сөзінің «Тәржұманда» да берілгенін атап өткеніміз жөн.

Осылайша, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында ерекше орын алатын құс атауларының басым бөлігіне қатысты қызықты мәліметтерге этнолингвистикалық сөздіктің алпыс беті арналған екен [1, 404–463-б.]. Мұның өзі қазақтардың тұрмысы табиғатпен етене жақын болғанын, адам өмірі мен құстар тіршілігі арасындағы тығыз байланысты айғақтай түседі.

Бұл зерттеудің мақсаты – тарихи жазба мұралардағы және қазіргі қазақ тіліндегі құс атауларының мағынасын ауыспалы мәнде жұмсалуы, яғни *метафора* тұрғысынан қарастыру. Сонымен бірге орнитонимдердің коннотативті компонентіне, яғни үстеме мағынасына, кейін қалыптасқан ауыс мәнде жұмсалуына назар аудару және құс атауының паремияның құрамдас бөлігі ретіндегі қолданыстық ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін алдымен метафора ұғымының мазмұнын ашып алу керек.

Жалпы құстардың түркі және басқа да халықтардың өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқарғаны мәлім. Сондықтан фольклорымызда құстарға байланысты аңыз-әңгімелер де өте көп. Олардың бірқатары діни танымға негізделген.

Көне түркілік Тәңірлік ұғым бойынша *құс көктің иесі, аспанның киесі, жоғарғы әлемнің елшісі, қанаттылардың төресі* саналады. Аталған құс бейнелерін зерттеушілер *бүркіт, көгершін, самұрық* тәрізді деп жорамалдайды. Демек, байырғы түркілердегі таным-түсінік бойынша *төрелік, билік* мәңгілік көк аспаннан жаратылған. Ал Тәңір жарылқаушының *киесі* де, *иесі* де *құс* деп таныды. Соның ішінде көшпелілер қырағылығы мен алғырлығына байланысты ерекше қастерлеп, биліктің рәмізі ретінде ту-байрақтарын да *қыран құс* бейнесімен көркемдеген.

Жалпы қазіргі кезде құстар бейнесі символ ретінде геральдикада, ұлттық валюталарды басып шығаруда кеңінен қолданылады. Олардың көптеген елдердің мемлекеттік рәміздерінде айшықталуы да кездейсоқ жайт емес. Мысалы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туындағы зеңгір көкте қалықтаған *қыран құс* бейнесі еркіндік пен тәуелсіздіктің асқақ белгісі ретінде түсіндіріледі. Ал империялық және мемлекеттік биліктің дәстүрлі нышаны ретінде танылған *бүркіт* – Ресейдің, АҚШ-тың елтаңбасында, Албания, Замбия, Біріккен Араб Әмірліктері, Оман сынды бірқатар мемлекеттің ақша банкноттарында бейнеленген құс бейнесінің геральдикадағы қолданысы мен символдық мәні де арнайы зерттеуді қажет етеді [2, 28-б.].

Осылайша құс атауларының лексикалық мағынасынан бөлек, коннотативтік мағынасына жіті назар аудару арқылы олардың халық өміріндегі, дүние жүзіндегі әр алуан ұлттардың ұжымдық санасындағы орны мен рөлін анықтауға болады.

Ал жекелеген тілдердегі құс атаулары санын өзара салыстыру арқылы сол тіл иесі халықтың әлемді, дүниені қаншалықты жақсы танығанын, құстарға қатысты қалыптасқан ырымдар мен тыйымдарға қарап, табиғатты қалай қастерлегенін, балаға ат қоюда, адамдардың мінез-құлқына, жағымды-жағымсыз әрекеттеріне баға беруде, ұрпақ тәрбиелеуде құс атауларын қалай тиімді пайдаланғанын бағамдау арқылы қоршаған ортамен қаншалықты етене байланыста өмір сүргенін аңғаруға болады. Бұлар, түптеп келгенде, этностың тарихи жадында сақталған танымдық ақпаратты оның жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректерді саралау арқылы айқындаудың маңыздылығын дәлелдей түседі. Осымен байланысты, зерттеу нысаны ретінде «Тәржұман» ескерткішіндегі «орнитонимдер» лексика-семантикалық тобына жататын атаулар алынды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, этнолингвистикалық, прагмалингвистикалық талдау әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Жалпы тіл білімінде құс атауларына байланысты көптеген салғастырмалы зерттеулер жүргізілген (Костина Н.Ю., Сахибуллина К.А., Кутьева М.В., Симакова О.Б., т.б.), кітаптар жазылған (Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А., Марғұлан Ә., Раушанов Е.), ғылыми мақалалар (Kamil Önal, Serkan Köse, Сүйерқұл Б.М., Бигелдиева Н.Н., Болыс А.Е., т.б.) жарық көрген. Алайда құс атаулары жүйесі бөлек тілдер материалында көбірек қарастырылған, ал салыстырмалы тарихи аспектіде жүргізілген зерттеулер әзірге аз екен. Сондықтан зерттеу өзектілігі мынаған байланысты: *біріншіден*, талданатын лексика-семантикалық топтың қазіргі түркі халықтарының өмірінде маңызды рөл атқаратындығы және олардың тілінде барынша кеңінен көрініс тапқандығы; *екіншіден*, қазақ тіліндегі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктердің құрамдас бөлігі ретінде «орнитонимдер» лексика-семантикалық тобы мен құс атауларына салыстырмалы талдау жасалған еңбектің аз екендігі.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі түркі халықтарына ортақ мұра саналатын, ғылыми ортада «Тәржұман...» атауымен танымал «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» ескерткішінде құс атаулары біршама қамтылған. Еңбектің жазылған уақытына қатысты 1245 ж. 28 қаңтарда (кейбір жазбада 1343 ж.) аяқталғаны туралы дерек бар. Сөздік Хажы Мәуләнә Кемал әд-Дин кітапханасына арналып жазылған. Түпнұсқасы Голландиядағы Лейден академиялық кітапханасында (№517) сақтаулы [3].

1970 ж. ғалым Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М.Т. Хоутсманың зерттеуін басшылыққа ала отырып, сөздікті кешенді түрде зерттеп, орыс тіліне аударды [4, 64-6].

«Тәржұман...» ескерткішінің лексикалық құрамын автор сол кезеңде қалыптасқан үлгіге сәйкес «есімдер/атаулар» және «етістіктер» деп үлкен екі топқа бөлген. Сөздіктің есімдерге арналған бірінші бөлімі едәуір көлемді және мағынасына қарай 26 бөлімнен тұрады.

Екінші бөлім араб әліпбиіндегі 27 әріпке сәйкес ретімен берілген етістіктерден тұрады. Сондықтан сөздіктің бірінші бөлімі *тақырыптық топтар* бойынша жүйеленген, екіншісі *әліпби ретімен* бөлінген деуге болады. Екі бөлімде де араб сөздері түркі тіліндегі нұсқасынан бұрын келеді. Тек жалқы есімдерге арналған бөлімде ғана (22-бөлім) керісінше, түркі сөздері араб тіліндегі нұсқасынан бұрын ұсынылған.

Құс атаулары сөздіктің алтыншы бөлімінде қамтылған. Онда орта ғасырларда түркі тілдерінде белсенді қолданылған 30 орнитоним берілген:

қуш – قُوش – құс,
aṭmаса toḡan - اَطْمَاجَا طَغَان – ақ түйғын,
baуқуш - بَائِي قُشْن – байғыз,
balaban – بَلْبَان – қаршыға,
bildirçin – بِلْدِرْچِين – бөдене,
daḡıқ – دَغِقْ, дақуқ – دَقُقْ – тауық,
deglükeç – دَكْلُوکْچ – кезкүйрық
yabalақ – يَبَلَقْ – жапалақ,
yarasa – يَرَسَا – жарғанат,
küverçin – كُورْچِين – көгершін,
köçken – كُچْكَن – күшіген,

қаз – قاز – қаз,
қарақұс – قَرَاقُش – қарақұс, құзғын,
қарға – قَرَاغَا – қарға,
қарлағаш – قَرَلَاغَاش – қарлығаш,
қартай – قَرَطَل – бүркіт,
қалқуық – قَالْقُورِق – қарақұйрық, қылқұйрық,
лашын – لَاشِيْن – лашын,
өгейік – اُكَايِيْك – кептер,
өрдек – اُوْرَدَاك – үйрек,
сағызған – صَاغَزْغَان – сауысқан,
сарша – سَرْشَا – сарша,
сұңқар – سُنْقُر – сұңқар,
сігіршұқ – صِيْغِرْشُق – қара торғай,
ташқаншыл – طُوْشَانْشِيْل /қазақ: бүркіт қартайса, тышқаншыл болады/
тұған – طُغَان – тұйғын, жыртқыш құс,
туы – طِي – дуадақ,
тырна – طُرْنَا – тырна,
қораз – قُرُوْس – қораз, әтеш,
шымшық – شِيْمْشِيْق – шымшық [5].

Келтірілген құс атауларының басым бөлігі, аздаған дыбыстық ерекшелігімен, қазіргі түркі тілдерінде белсенді жұмсалады. Бұған Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі, сондай-ақ туыс түркі тілдерінің сөздіктеріндегі нұсқалары дәлел бола алады.

Қазіргі антропоэлекті парадигма шеңберінде қарастырсақ, құс атаулары «ғалам бейнесі» ұғымы негізінде зерттеледі. Адамтану бағытында дамып жатқан заманауи зерттеулерде бұл термин этностың құндылықтар жүйесіне қатысты көзқарастары жиынтығын білдіреді, дүниетанымынан хабар береді. Ғалам бейнесі концептілер мен олардың арасындағы байланыстардан тұрады. Концепт «мәдениет, сана, тіл саласындағы ғылыми зерттеулерді өзара байланыстыруға бағытталған бірлік, өйткені ол санаға жатады, мәдениетпен анықталады және тілде нақты көрініс табады, яғни объективтеледі» [6].

Әрбір жекелеген ұлт түсінігінде ғалам/әлем әр түрлі көрініс табады. Бұл, әсіресе, этнос тілінде айқын байқалады. Тілдегі ғалам бейнесі – адамның қоршаған әлемді тануының негізі. Әр ұлт ғаламды өзінше танып, өзінше пайымдайды. Демек, тіл бабаларымыздың санасында орныққан «ғалам бейнесін» қалпына келтіруімізге мүмкіндік береді, яғни тілімізде сақталған білім қоры, ғасырлар бойы жинақталып, қатталған танымдық ақпарат арқылы ата-бабаларымыз қалыптастырған «ғалам бейнесін» елестетеміз. Сондықтан адам дүниетанымының басты элементі – ғалам бейнесі деуге болады. Өйткені онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған.

Тіл білімінде сөз мағынасына толық лексика-семантикалық талдау жасау сөздің үш өлшемін қамтиды. Бір мағыналы немесе көпмағыналы сөз семантикасының құрылымын анықтау *эпидигматикалық талдау* деп аталады және сөздің ішкі мәндік құрылымын ашады, оның лексика-семантикалық варианттарының арасындағы байланыстарды анықтайды, лексикалық мағынаның типтерін, мағыналар ауыспалылығын, лексика-семантикалық варианттардың семалық құрамын, олардың семалық өзара әрекеттестігі түрлері мен тәсілдерін айқындайды [7, 35-б.]. Сонымен *эпидигма* дегеніміз – қазіргі тіліміздегі көпмағыналы сөздің тарихи тұрғыдан қалыптасқан, бір-бірінен туындайтын мағыналарының сатылы жиынтығы. Сөз эпидигмасы төрт мағынаны қамтиды. Олар: *сигнификаттық, құрылымдық, эмотивтік, денотаттық мағыналар*.

Тілдік бірліктің *сигнификаттық мағынасы* – объективті дүние үзіктерінің жалпыланған бейнесі, сөздің білдіретін ұғымы. Сөздікте ол *түсіндірме* ретінде ұсынылады.

Құрылымдық мағына бірліктердің бір-біріне қатынасы арқылы ашылады. Жүйеде орныққан әр бірлік өзге бірліктермен өзара тоғысып, қиылысып жататын көлденең, желілік немесе *синтагматикалық және тік, парадигматикалық қатынастарға* түседі. Бұл сөздің жекелеген *лексика-семантикалық варианттарын* бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Эмотивтік мағына прагматикалық сипатқа ие және сөйлеушінің сөзге, оның білдіретін мәніне, сондай-ақ адамға тигізетін әсеріне деген көзқарасын, тілдік тәжірибеде орныққан қатынастарын білдіреді.

Денотаттық мағына лексикалық мағынаның қатысым барысында өзі таңбалайтын затқа қатысты түрлі бағыттылығын қаттайды (бұл сөз осы жағдаятта нені білдіріп тұр?) [7, 36–37-бб.].

Сөз мағынасына эпидигматикалық талдау жасағанда мағыналардың деривациялық сөзішілік тәуелділіктерін анықтайтын, оның бір мағынасын екіншісінен ажыратып-бөлетін интегралды және дифференциалды белгілері қарастырылады, сондай-ақ олардың қарапайым бірліктерден тұратын құрылымдар екені анықталады. Мысалы, *Құс* 1. *Дене пішіні әртүрлі, қауырсынды, қанатты, екі аяқты, тұмсықты, көбіне ұшып жүріп тіршілік ететін жәндік.* 2. *Сән үшін және қауырсынын, етін, жұмыртқасын пайдалану үшін қолда өсірілетін, ауланатын құс* [8, 445-б.].

Саятшылардың айтуынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі – *желбесін құстар*, екіншісі – *тұяқты құстар* [9].

Желбесін құс – етін, жұмыртқасын жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы құстар тобы.

Тұяқты құстар – жаратылысынан түйсігі мол, сезгіш болғандықтан, аңшылық кәсіпке ең керектісі саналған. *Бүркіт, қаршыға, сұңқар* сияқты қыран құстар осы топқа жатады. Халқымыз қанаттыларды қорегіне қарай етпен қоректенетін, яғни еті жеуге жарамсыз, аң-құс аулауда пайдаланылатын «жыртқыш құстар» (қыран, бүркіт, кезкүйрық, жапалақ, үкі, қарға, т.б.) және жем-шөппен қоректенетін, сондықтан еті жеуге жарамды саналатын «адал құстар», яғни *тауық, қаз, үйрек, күрке тауық* сияқты *үй құстары* немесе *жабайы құстар* деп бөлген.

Сондай-ақ түркі халықтарының танымында *киелі құстар* ретінде орныққан: *аққу, көк кептер, бүркіт, үкі, қарлығаш* сияқты орнитонимдерге қатысты қызықты танымдық мәліметтерді түрлі аңыз, айтыс, әңгімелерден де кездестіруге болады. Мысалы, түрік ғалымы Serkan Köse *Үкі* орнитонимінің түркі мәдениетіндегі орнын аңыздар негізінде сипаттап, бай тілдік материал ұсынған [10, 288-30-б.].

Бұдан бөлек, тілімізде құстың «ұшу//қону» әрекеттеріне қатысты түсінілетін «бақыт құсы», «көңіл құсы», «арман құсы» сияқты коннотаттық мағыналары бар. Олардың сөзжұмсамдағы қолданысы ассоциативті мәні арқылы қабылданады.

«Құс» сөзінің қатысуымен жасалып, қалыптасқан тілдік бірліктерді бір семантикалық өріс шеңберінде қарастырсақ, оған мыналар жатады:

Арман құсы. Аузымен құс тістеген. Бақыт құсы. Басынан құс ұшырмады. Бейбітшілік құсы. Дәулет құсы. Жортқан /жүгірген/ аң, ұшқан құс атаулы. Жыл құсы. Ит жүгіртіп, құс салды. Көлінен құсы ұшты. Көңіл құсы. Қиял құсы. Құсың құтты болсын, т.б. [8, 445–449-бб.].

Тізімді жалғастыра беруге болады. Құсқа қатысты фразеологизм, мақал-мәтел, әсіресе поэтикалық қолданыстар саны мұнымен шектелмейді. Алайда мақсатымыз – олардың санын анықтау емес, мазмұнына үңіліп, мағыналық шеңберінің кеңеюі не тарылуы, яғни ауыспалы мәнде жұмсалыуы сияқты құбылыстарға талдау жасау.

Жалпы өзгеру, даму – тілдің табиғатына тән қасиет. Демек тіл-тілде сөз мағынасының да өркен жайып дамуы заңды. Бұл – тіл ұстанушының когнитивтік санасымен тығыз

байланысты жүретін үдеріс. Сананың дамуына байланысты ұғым өрісі де ұлғаяды, ал ол сөз мағынасының дамуына әсер етеді.

Тілдегі лексикалық бірліктерге тән семантикалық өзгерістерге, түрлі мағыналық ауысуға түйіске ықпал ететін факторлар алуан түрлі, күрделі болады. Зерттеушілер оларды екі топқа бөліп қарастырады: ұқсастығына байланысты туындайтын ассоциациялар (метафора) және араластығы мен шектестігіне қатысты ассоциациялар (метонимия) [11, 231–239-бб.].

Қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды, олардың байланысын, түрлі белгілерін, сыр-сипатын адам баласы қоғам дамуы барысында біртіндеп таниды. Жаңадан танылған зат-құбылыстарға атау беру қажеттігіне орай үнемі жаңа сөз ойлап табу мүмкін емес. Сондықтан ол жаңа ұғымдар көбінесе тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздермен аталады да, ол сөздердің бұрыннан қалыптасқан негізгі мағынасының үстіне қосымша мағына үстеледі. Мұндай құбылыс тіл білімінде *сөз мағынасының ауысуы* делінеді. Мақалада сөз мағынасының ауысу тәсілдерінің бірі – *метафораға* арнайы тоқталамыз.

Болмыстағы заттар мен құбылыстар бір-біріне түр-түсі, қимылы, көлемі, аумағы, қандай да бір формасы жағынан ұқсас болуы мүмкін. *Белгілі бір ұқсастығына қарай екі я одан көп заттың не құбылыстың бір атаумен аталуы, соның негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора* деп аталады. Тілімізде көбінесе заттық ұғымдағы сөздер, етістіктер мен сын есімдер метафоралық амалмен ауысып айтылады. Мысалы, тілімізде «Құстай ұшу» деген тұрақты теңеу бар. Оны естіген қазіргі тіл ұстанушының ойына бірден «қатты қуану, асығу, жеңілдік сезіну, сағыныш» сияқты ұғымдар оралады. Бұл – тіркестің қазіргі социумның ұжымдық санасында қалыптасқан ауыспалы мағынасы. Ал фразеологизмнің әуел бастағы тура мағынасы адам баласына Жаратушы тарту еткен Рухпен бірге даритын тоқсан тоғыз рухани қасиетін ерекше жоғары деңгейде дамытуы арқылы *әулие* дәрежесіне жетуі, сөйтіп *шын мәнінде ұшу* қабілетіне ие болуын білдіреді. Тарихымызда ондай тақуа кісілер көп болған: Қ.А. Ясауи, Бекет ата, Алтыбай әулие, т.б. Осымен байланысты паремиологиялық қорымызда мынадай мақал қалыптасқан:

Аллаға сенген құстай ұшады,

Адамға сенген мұрттай ұшады.

Алайда оның бастапқы мағынасын қазіргі тілдік ұжым мүшелерінің бәрі бірдей біле бермейді.

Сонымен тіл-тілде сөз мағынасының ауысу тәсілдерінің ішінде жиі кездесетіні және ең бастысы – метафора деуге болады. Метафора құбылысының әбден үйреншікті болып кеткені соншалық, оның негізінде туған қосымша мағынаның туынды мағына екендігі көп жағдайда аңғарыла да бермейді. Мұндайда метафора негізінде туған мағына сөздің сөздіктегі мағыналық мазмұнына еніп, орнығып қалады. Мысалы, *қыздың төркіні, сөздің төркіні*, т.б.

Ғылыми әдебиетте метафора қолданылу сипатына қарай *тілдік метафора, поэтикалық метафора* болып бөлінеді. Тілдік метафора белгілі бір тілдік ұжымға, әлеуметке толық таныс болады. Тұрақты сөз айшығы ретінде жиі жұмсалады. Осындай жалпыхалықтық сипатына қарай тілдік метафораны *дәстүрлі метафора* деп те атайды. Тіліміздегі көп мағыналы сөздердің үлкен бөлігі метафора есебінен жасалған.

Метафора адамның ойлау жүйесімен, әсіресе көркем ойлауымен тікелей байланысты болғандықтан, барлық стильде, барлық жанрда бірдей кездесе бермейді. Көбіне поэзияда жиі ұшырайды. Ақын-жазушылар шығармаларында кездесетін әсерлі сөз өрнектерін *поэтикалық метафора* деп атаймыз.

Поэтикалық метафораның бір түрі – *жеке қолданыстағы метафора* – белгілі бір қаламгер шығармасында ғана кездеседі. Сөздерге әртүрлі мән беріп бейнелеп қолдану арқылы ақын-жазушылар өмір құбылысын әрі жанды, әрі әсерлі етіп суреттейді. Көркем сөз шеберлері көбінесе метафоралық сөз қолданысының мынадай амал-тәсілдерін пайдаланады: 1) жанды заттың қасиетін жансыз затқа, немесе керісінше ауыстырып айтады, 2) жанды заттардың біреуінің қасиетін, ерекше қылығын екіншісіне ауыстырып айтады, 3) жансыз

заттардың біреуіндегі ерекшелікті басқасына ауыстырып жұмсайды [12, 204-б.]. Абайдың *асау жүрек, көңіл құсы* (орта ғасырлардан келе жатқан қолданыс), *талаптың тұлпары* сияқты қолданыстары *контекстік метафораға* мысал бола алады.

Көне түркі және орта түркі дәуірлерінде жазылған ескерткіштерде де образды метафоралар өте көп. Олардың қолданылу сипаты мен мағыналық ерекшелігі таңқаларлық.

Мәселен, *ұйықтау, қалың ұйқыда жату* – адамға немесе жан-жануарларға тән әрекет. Алайда XIV ғ. ескерткіші «Мұхаббатнаме» авторы бұл тіркесті «Бақыт» ұғымының атауымен қатар қолдану арқылы ерекше образ жасаған:

Ағыр уйқучы бахтим неча йатқай (Бақытым қашанға дейін қалың ұйқыда жата береді) [13, 154–156-бб.]. Мұндағы «ауыр» және «қалың» сөздерінің мағыналарында ортақ семалармен қатар едәуір айырмашылық та бар: бір жағынан, екеуі де бір процестің ұзақтығы мен барынша қанықтығын білдірсе, екінші жағынан «ауыр» сөзінің семантикалық құрылымындағы «қиын, адам жанына бататын, оны қинайтын» сияқты семалар кейіпкердің эмоционалдық-психологиялық күйінен хабар береді. Бұл да – поэтикалық мәтінге метафора тәсілі арқылы үстелетін көркемдік амалдың бір мысалы [14, 35–51-бб.].

Осы «бақыт» сөзінің «құс» атауымен тіркесуі арқылы жасалған метафоралық қолданыс әлем халықтарының барлығында дерлік кездеседі. Яғни осы әмбебап метафора үлгісінің негізінде «басына бақ қонды» («басына бақ құсы қонды»), «басынан бағы ұшты» («басынан бақ құсы ұшты») сияқты *құстың қону, ұшу* әрекеттерін бейнелейтін етістіктің де семантикалық шеңбері кеңейіп, ауыспалы мәнде белсенді жұмсалатын болғанын аңғарамыз.

Хорезми тілдік тұлғасының концептуалдық әлемін айшықтайтын тағы бір қолданыс – «көңіл» эмотиві. Бүгінгі тіл ұстанушы біреуге, бір нәрсеге «көңіл бөледі не аударады». Ал орта ғасыр ақыны ғашығынан «көңілін алады», оны басқа біреуге «береді», қажет болса «байлайды»:

Көңүл сиздин алыб, кимга берайин (Көңілімді сізден алып, кімге берейін?..);

Көңүлни баглағайын өзга йара (Көңілімді байлайын өзге жарға).

Вали көңүл қутулмас дамыңыздин (Бірақ көңілім (құрған) тұзағыңыздан құтыла алмайды) [15, 228-б.].

Аталмыш эмотив атауды адамның жан-тәні, болмысы (мұндағы тірек ұғымдар – жан мен тән, іш-бауыры түгел) ретінде түйсіну когнитивтік санамызда «Көңіл – болмыс» жұбы арқылы таңбаланады. Хорезми шығармасында осымен байланысты мысал көп. Солардың ішінде *құс* семантикалық өрісіне қатысты бірнеше қолданысқа назар аударамыз:

А 497 Мениң көңлүм қушы базың фидасы //

Қ 497 Көңілімнің құсы қаршығаға пида болсын...

А 545 Көңүл жаврүң елиндин жана келди //

Қ 545 Жүрегім (көңілім) жәбір тырнағынан жаңа босанды...

А 559 Вали көңүл қутулмас дамыңыздин //

Қ 559 Бірақ көңіл (жүрек) құрған тұзағыңыздан құтыла алмайды [15, 228-б.].

Бұл үзінділерден кейінгі кезеңдерде тілдік санамызда берік орныққан бірқатар метафоралық қолданысты көреміз: «Көңілімнің құсы», «жәбір тырнағынан босану», «құрылған тұзаққа түсу, құтыла алмау». Бұлардың қай-қайсысы да түркі халықтарының тұрмысында ерекше орын алған *құсбегілік, құс салу, саятшылық өнерге* қатысты ұғымдар мен әрекеттерді еске түсіретіні сөзсіз.

«Тәржүманда» «құстар» семантикалық өрісіне қатысты 12 сөз ұсынылған:

ag – آغ – ау,

bala – بلا – балапан,

dumşuq – دُمَشِقْ – тұмсық,

dırğaq – دِرْغَاقْ – тырнақ,

yavrı – يۈري – балапан,
yuva – يۈا – ұя,
yumurtқа – يۈمۈرتقا, йумурда – يۈمۈردا – жұмыртқа,
yüñ – يۈن – жүн, қауырсын,
қанат – قانت – қанат,
құсақ – قۈساق – бөтеге,
тұзақ – طۈزاق – тұзақ,
çiten – چتان – тор [5].

Бұл сөздер «Құстар» лексика-семантикалық өрісіне енеді және аталмыш ұғымның этнос сарасанасындағы орнын барынша нақты айқындауға септігін тигізеді. Ол үшін осы сөздердің қатысуымен жасалған, қазіргі тілімізде белсенді жұмсалатын паремиялардың мағынасына назар аудару қажет:

Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады.

Мағынасы жеке дара жүрген адамның ісі өнімсіз болады, айналасындағы достарымен, бауырларымен бірлесіп, ынтымақтастықта еңбек еткен кісінің ісі нәтижелі болмақ дегенге саяды. Бұл – тіліміздегі «Адамның күні адаммен» деген мәтелмен орайлас мән.

Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілер.

Бұл мәтелді қазіргі қазақ, ең алдымен, бала тәрбиесіне қатысты қолданады. Өйткені баланың болашағына отбасының, өскен ортасының міндетті түрде әсер ететіні түсінікті. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілетін» бала үшін әке-шешенің әрбір іс-әрекеті маңызды. Бұл – қазіргі ұжымдық санамызда орныққан көзқарас. Ал осы мәтелдің шығу тарихына зер салсақ, халқымыздың табиғатпен етене байланысын көрсететін қыран құстар тіршілігіне қатысты аялық біліміне барып тірелеміз.

Қазақ құсбегілері қырандарды аңды алу әдісіне қарай *іліп алатындар* және *теуіп алатындар* деп екіге бөлген [16, 5-б.]. Бірінші топқа өте қарулы, көкте ұзақ уақыт бойы қалықтап ұшып, жердегі жемтігін көргенде, яғни бұзау, қозы, лақ сияқты төлдерді, тіпті қой, ешкі сияқты ұсақ малдардан бастап, кейбір аңдарға дейін *іліп әкететін* мықты құстарды жатқызған.

Ал екінші топқа аспанда ұшып жүрген дене тұрқы шағындау желбесін құстарды қатты екпінмен келіп, *теуіп жіберу арқылы* теңселтіп барып *іліп әкететін* қырандарды жатқызған. Яғни көкте алаңсыз ұшып бара жатқан аққу, қаз, үйрек сияқты адал құстар тұтқиылдан келіп соқтыққан жыртқыш құстың тепкініне шыдай алмай, әуеде тепе-теңдігін жоғалтып, төмен қарай құлдилай жөнеледі, сол кезде алғыр жауы оны іліп әкетіп, шың басындағы ұясына апарып, сарыауыз балапандарына жемтік ретінде береді...

Осылайша қыранның балапаны көзін ашқаннан бастап көрген қорегін – бұзау, қозы, лақ, қой, ешкі, т.б. жануарларды – қанаты қатайып ұшқанда, яғни ашық аспанға шыққанда, көрген жерінде жазбай танитын көрінеді. Ол да өзі сияқты тіршілік иесі екеніне қарамастан, құстың көзіне ол «қорек», «жемтік» ретінде елестейтіндіктен (солай қалыптасқандықтан), қыранның баласы да оны аулауға кіріседі екен... Бұл туралы академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде қызықты мәліметтер келтірілген [1, 608-б.].

Тұңғыш энциклопедист ғалым М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-түрік» (XI ғ.) еңбегінде де құсқа байланысты мақал-мәтел көп. Солардың біразы қазірге дейін қолданылады.

Қаз ұшып кетсе, көлді үйрек жағалар [17, 155-б.].

Қаз – үйрекпен салыстырғанда үлкенірек, семізірек құс. Адамдарға қатысты алғанда бұл мәтел беделді, өзіндік орны бар кісі кетсе, елді, ауыл-аймақты онымен салыстырғанда жасы кішірек, тәжірибесі азырақ, қай жағынан да дәрежесі төменірек адам билейді дегенді меңзейді. Енді аталмыш орнитонимдерге қатысты қазір қолданыста жүрген «*Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында*» деген мәтелге тоқталамыз.

Қазақ – ежелден-ақ адамдар арасындағы сыйластыққа, алыс-беріс, барыс-келіске ерекше мән берген халық. Әсіресе, алысқа ұзатылған қызының артынан барып, құдаларының үйіне қонақ болып, араласу әдеттегі жайт болған. Арнайы қонағына жылқы сойған қазақ сыйлы кісі келгенде міндетті түрде қой сойып, дастархан жайып, алдына барын қойып, ерекше ықыласпен күтетін болған. Бұл – малы бар адамның тірлігі. Ал тұрмысы орташа, өзі аң аулап, таз жүгіртіп, құс салып күнелтіп жүрген кедей үйіне келген кісіге тым болмағанда құс (атып алған жабайы үйрек, т.б.) асатын болған.

Аттанарда қонақ шаңырақ иесіне ризашылығын білдіріп, өз үйіне шақыруды парызым деп санаған. Жол түсіп келген жағдайда бұрын өзіне жасалған сый-құрметтен де артық қошемет көрсетуге тырысқан. Осындай сыйластыққа негізделген қонақжайлық дәстүрі қазақ тілдік санасында «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазынды дайында» деген бір ауыз сөзбен түйінделген. Паремнологиялық қорымызда мұнымен мағыналас «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген мәтел бар. Бұл «біреуден титтей жақсылық көрсең, оны еселеп қайтаруға дайын бол» дегенді білдіреді.

Сонымен тіл кумулятивтік қызметі арқылы бабаларымыз бен қазіргі ұрпақ арасындағы диалогты қамтамасыз етеді. Осыған орай, тілдің фразеологиялық бірліктері мәдени стереотиптер ролін де атқарады. Олардың қатарына паремнологиялық қор да жатады, өйткені мақал-мәтелдерді халық санасындағы таптаурындар ретінде қарастыруға болады. Мақалдарды қарапайым, әдепкі мәдениеттің ғасырлар бойы қалыптасқан тілі деуге болады, оларда халықтың өмірлік ұстанымы, философиясындағы негізгі категориялар мен көзқарастар қысқа да нұсқа пішінде көрсетіледі. Яғни олар халықтың ділін, ақыл-ойын, мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, жаңғыртып отыратын «даналық қоймасы» іспеттес.

Қорытынды

Тілдің паремнологиялық қоры үнемі толығып, жаңарып отырады. Мақал-мәтелдер арқылы өзімізден сандаған ғасыр бұрын өмір сүрген бабаларымыздың рухани келбетінің маңызды ерекшеліктерін болжамдап білуге, моралдік бейнесін қалпына келтіруге болады. Адамзаттың қайнаған тұрмыс-тіршілігінде әр түрлі жағдаяттарға байланысты пайда болып, қалыптасқан мақал-мәтелдер қоғамда тез таралып, жалпыхалықтық сипатқа ие болады. Қазіргі қоғамда да ғасырлар бойы қалыптасқан халық даналығының бөлшегі саналатын мақал-мәтелдер біршама жиі жұмсалады. Мұндағы басты тұжырым – адамның айналасындағы әлеммен бірлігі, етене жақындығы.

Жоғарыда баяндалған ой-пікірлерді түйіндей келе, құс атауларын зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

– Метафора – тілімізде ертеден бар құбылыс. Ол адам баласының ойлау жүйесі дамуымен байланысты туындап, тілдік ұжымның когнитивтік санасында орнығатын ғаламның тілдік бейнесінде айрықша орын алады. Атап айтқанда, жеке тілдік тұлғаға тән әлем бейнесінде ол ерекше түрленуге бейім болады. Мәселен, XIV ғ. дастанындағы метафоралық қолданыс Хорезмидің көркемдік әлемін ғана танытып қоймайды, сонымен бірге тіл иесі халықтың дүниетанымы мен менталдық кеңістігі дамуының сол кезеңіне тән күрделі процестер мен құбылыстарды да көрсетеді.

– Этнолингвистикалық зерттеу мәселелерін халықтың сан ғасырлық тәжірибесінен түзілетін аялық білімімен сабақтастықта қарастыру – ұлттық болмыс пен діл сипатының ерекшелігін анықтауда және түсіндіруде айрықша басымдыққа ие болады;

– Халқымыз көшпелі тұрмысында жабайы құстарды аулау, қолға үйрету, бағып-баптау ісін ежелден меңгергендіктен, құсбегілік қазақ танымындағы айрықша маңызды өнер түрі ретінде саналған;

– Қазақ тіліндегі құс атаулары қатысуымен жасалған фразеологизмдер, паремиялар аксиологиялық әлем бейнесін құраушы негізгі тілдік материал болып табылады;

– «Тәржұман» түркі халықтарының орта ғасырлардағы сөздік қорын сипаттайтын, оның

ішінде этностың табиғатпен етене байланысын көрсететін құс атаулары жайында мәлімет беретін құнды мұра. Ондағы жекелеген лексика-семантикалық топтарға кешенді лингвистикалық талдау жасау арқылы бабаларымыздың ұжымдық санасында орныққан ғалам бейнесін қалпына келтіре аламыз, бұл диахрондық тіл білімін дамытуға өзіндік үлесін қосады;

– Орнитонимдердің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер халқымыздың когнитивтік санасындағы *ғаламның паремнологиялық бейнесін* сипаттайтын тілдік бірліктер ретінде баға жетпес құндылықтар қатарына енеді. Оларды басқа жазба мұралар материалымен салыстыра зерделеу ісі – келешек еншісінде.

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты есебінен қаржыландырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. III том. Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
2. Костина Н.Ю. Названия птиц как специфическая группа слов (на материале русского и английского языков): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Орел, 2004. – 206 с.
3. Houtsma M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden, 1894.
4. Курышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.
5. Toparli R., Çögenli S., Yanih N. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s.
6. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
7. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1985. – 159 с.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том. / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
9. Марғұлан Ә. Саят құстары және олардың жаратылыстағы ерекшеліктері. [Электрондық ресурс]. URL: <https://cutt.ly/eGBKZjT> (қаралған күні 06.01.2015)
10. Köse S. Türk kültüründe baykuş // Kültür Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt: 1, Sayı: 3. – S. 288–301.
11. Прищепова И.Л. Изменение семантики слова и его историческая обусловленность // Материалы IX республиканской научно-теоретической конференции. – Грудно: ГрГУ, 2004. – С. 231–239.
12. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 204 б.
13. Сүйерқұл Б.М. Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосемиотикалық кеңістік: монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 376 б.
14. Омаров Е.С. Бақыт онтологиясы // «Қайнар» университетінің Хабаршысы. – 2009. – №3/1. – Б. 35–51.
15. Сағындықұлы Б., Тәшімбаев С. «Мұхаббатнаме» (XIV ғ.) ескерткішінің мәтіні: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.
16. Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Қайнар, 1983. – 176 б.
17. Ештаева Н.А. Қазақ және батыс тілдері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 361 б.

REFERENCES

1. Qaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik. III Tom. Tabıgat [Kazakhs in the mother tongue world: ethnolinguistic dictionary. Volume III. Nature]. – Almaty: Sardar. 2013. – 608 b. [in Kazakh]
2. Kostina N.Y. Nazvania ptits kak specificheskaja gruppa slov (na materiale russkogo i anglisskogo iazykov) [Names of Birds as a Specific Group of Words (on the Material of Russian and English Languages)]: avtoref. diss. ... kand. philol. nauk. – Orel, 2004. – 206 s. [in Russian]

3. Houtsma M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar [A Turkish-Arabic Glossary]. – Leiden, 1894. [in German]
4. Kuryshjanov A. Issledovanie po Lexike starokypchakskogo pismennogo pamiatnika XIII v «Turksko-Arabskogo slovaria» [Study on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century. «Turkic-Arabic Dictionary»]. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 234 s. [in Russian]
5. Toparli R., Çögenli S., Yanih N. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s. [in Turkish]
6. Slyshkin G.G. Ot teksta k simbolu: lingvokulturnie koncepty presedentnyh tekstov v soznanii a diskurse [From Text to Symbol: Linguistic and Cultural Concepts of Precedent Texts in Consciousness and Discourse]. – M.: Academia, 2000. – 128 s. [in Russian]
7. Kildibekova T.A. Glagoly deistvia v sovremennom russkom yazike: Opyt funkcionalno-semanticeskogo analiza [Verbs of action in modern Russian: Experience of functional-semantic analysis]. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo Universiteta, 1985. – 159 s. [in Russian]
8. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 10-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 10] / Qurast.: M. Malbaqov, N. Ongarbaeva, A. Uderbaev jane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
9. Margulan A. Sayat qustary jane olardyn jaratylystagy erekshelikteri [Nesting birds and their natural features]. [Elektronдық resurs]. URL: <https://cutt.ly/eGBKZjT> (qaralghan kuni 01.06.2015) [in Kazakh]
10. Köse S. Türk kültüründe baykuş [Owl in Turkish Culture] // Kültür Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt: 1, Sayı: 3. – S. 288–301. [in Turkish]
11. Prishchepova I.L. Izmenenie semantiki slova i ego istoricheskaya obuslovlennost [Changing the semantics of the word and its historical conditioning] // Materialy IX respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii. Belarus. – Grudno: GrGU, 2004. – S. 231–239. [in Russian]
12. Bolganbaev A. Qazaq tilindegi sinonymder [Synonyms in the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1970. – 204 b. [in Kazakh]
13. Suiyerkul B.M. Horezmidin «Muhabbatnamesindegi» (XIV g.) lingvo-semiotikalıyq kenistik [Linguosemiotic space in Khorezmi's «Muhabbatnames» (XIV century)]: monographia. – Almaty: Dike-Press, 2011. – 376 p. [in Kazakh]
14. Omarov E.S. Baqyt ontologiasy [Ontology of happiness] // «Qainar» universitetinin Habarshysy. – 2009. – №3/1. – B. 35–51. [in Kazakh]
15. Sagyndykuly B., Tashimbay S. «Muhabbatname» (XIV g.) eskertkishinin matini: oqu quraly [The text of the monument «Muhabbatname» (XIV century): textbook]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2007. – 228 b. [in Kazakh]
16. Babalyqov J., Turdybaev A. Qyrandar [Eagles]. – Almaty: Qainar, 1983. – 176 b. [in Kazakh]
17. Eshtaeva N.A. Qazaq jane batys tilderi [Kazakh and Western languages]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 361 b. [in Kazakh]

А. АМАНБАЕВА¹✉, Ж. ШАЙМЕРДЕНОВА²

¹филология ғылымдарының кандидаты

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aaisaule@mail.ru

²Сулейман Демирель атындағы университеттің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhadyra.shaimerdenova@etu.edu.kz

Оқулық тілінің танымдық негізі: психолингвистикалық талдау (Жаратылыстану пәндері негізінде)

Аңдатпа. Елімізде жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқулықтар жазылып, сапасын жақсарту мақсатында жұмыстар жасалып жатыр. Оқулық сапасы бойынша жетістіктер де бар, алайда олқылықтар да жоқ емес. Сапалы оқулық – білімнің негізі, еліміздің болашағының берік діңгегі. Елімізде түрлі баспалар, әдістемешілер мен мұғалімдерді жұмылдырып, оқулық сапасын жақсартуда көптеген жұмыстар жүргізілу үстінде. Осы мақсатта «Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау» орталығы «Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолингвистикалық талаптар» тақырыбында ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асырып отыр. Жоба барысында гуманитарлық және жаратылыстану бағытындағы оқулықтар талданды. Берілген мақала осы жоба аясында оқулықтардың мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына психолингвистикалық талдау жүргізу бойынша ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жүргізілді. Мақалада қазіргі мектеп оқулықтары, оның ішінде жаратылыстану бағытындағы алгебра, физика және география пәндері бойынша психолингвистикалық талдау жүргізіліп, оқулықтың баланың танымына, түсінігіне сәйкес пе? Сәйкеспейтін тұстары қандай? – деген мәселе қозғалды. Сондай-ақ оқулықтағы мәтіннің мазмұны мен көлемінің оқушының танымына сәйкестігі, лингвистикалық тұрғыдан сөйлемнің дұрыс құрылуы және түсініктілігі қарастырылды. Жалпы қазіргі оқулықтардың жақсы жақтары мен ондағы кетіп жатқан олқылықтар талдау барысында ашылып беріледі.

Кілт сөздер: психолингвистика, педагогика, оқулық, таным, физика, алгебра, география.

A.Zh. Amanbayeva¹, Zh. Shaimerdenova²

¹Candidate of Philological Sciences

The Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aaisaule@mail.ru

²Senior Lecturer of Suleiman Demirel University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhadyra.shaimerdenova@etu.edu.kz

Cognitive Basis of the Textbook Language: Psycholinguistic Analysis (Based on the Subjects of Natural Sciences)

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Аманбаева А.Ж., Шаймерденова Ж. Оқулық тілінің танымдық негізі: психолингвистикалық талдау (Жаратылыстану пәндері негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Amanbayeva A.J., Shaimerdenova J. Oqulyq tilinin tanymdyq negizi: psiholingvistikalıyq taldau (Jaratylystanu panderi negizinde) [Cognitive basis of the textbook language: psycholinguistic analysis (Based on the subject of Natural Sciences)] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.08>

Abstract. Kazakhstani scientists are working on improvement of the quality of textbooks updating the content of education. Consequently, there are accomplishments in the field of textbook quality as well as drawbacks. A high-quality textbook is the basis of education, a strong pillar of the future of our country. Various publishers, methodologists and teachers put a lot of effort in improvement of the textbook quality. For this purpose, the Republican Center for Examination of the Content of Scientific and Practical Education has launched a research project on the topic ‘Psycholinguistic Requirements for the Language, Textual and Non-textual Apparatus of Educational Literature’. In the framework of the project, textbooks in the fields of humanities and natural sciences were analyzed. This article was carried out as a part of aforementioned project. It provides a scientific and methodological perspective on psycholinguistic analysis of the textual and non-textual apparatus of textbooks. A psycholinguistic analysis of modern school textbooks, including natural sciences: algebra, physics and geography. Furthermore, the following questions were raised: does the textbook correspond the child's knowledge and understanding? Does it have any disadvantages or discrepancies? The correspondence of the content and volume of the text in the textbook to the student's knowledge, the correct construction and interpretation of the sentence from a linguistic point of view were also considered. To sum up, the analysis reveals pros and cons of modern textbooks.

Keywords: psycholinguistics, pedagogy, textbook, cognition, physics, algebra, geography.

А.Ж. Аманбаева¹, Ж. Шаймерденова²

¹кандидат филологических наук

*Институт языкознания имени А. Байтурсынова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aaisaule@mail.ru*

*²старший преподаватель университета имени Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zhadyra.shaimerdenova@etu.edu.kz*

Когнитивная основа языка учебника: психолингвистический анализ (на материале предметов по естественным наукам)

Аннотация. В нашей стране пишутся учебники по обновленному содержанию образования и ведется работа по повышению их качества. Есть достижения в качестве учебника, но есть и недостатки. Качественный учебник – это основа знаний, прочная опора будущего нашей страны. В стране проводится большая работа по повышению качества учебников с привлечением различных издательств, методистов и преподавателей. С этой целью в Республиканском центре анализа содержания научно-практического образования реализуется исследовательский проект «Психолингвистические требования к языковому, текстовому и внетекстовому аппарату учебников». В ходе проекта были проанализированы учебники по гуманитарным и естественным наукам. Данная статья представляет собой научно-методологический подход к психолингвистическому анализу текстовых и нетекстовых устройств учебников в рамках данного проекта. В статье были подняты вопросы: Проводится ли психолингвистический анализ современных школьных учебников, в том числе алгебры, физики и географии в области естественных наук, соответствует ли учебник знаниям и пониманию ребенка? В чем несоответствия? Также рассматривается актуальность содержания и объема текста в учебнике для познания учащегося, лингвистически правильного построения предложений и понятности. В целом при анализе выявляются преимущества и недостатки современных учебников.

Ключевые слова: психолингвистика, педагогика, учебник, познание, физика, алгебра, география.

Кіріспе

Қазіргі таңда қазақ мектептерінде оқытылып жатқан оқулықтар жайы өзекті мәселелер қатарында деп айтуымызға болады. Өйткені «Оқулық» баланың дүниетанымын кеңейтіп, ұлттық және патриоттық сезімін оятып, тұлға болып қалыптасуына негіз болады. Осы орайда танымал педагог В.А. Сухомлинский: «Менің педагогикалық ұстанымымның бір ақиқаты, кітаптың тәрбиелік күшіне деген шексіз сенім саналады. Мектеп дегеніміз, ең алдымен, кітап. Тәрбие – ең алдымен, сөз, кітап, жанды адамдық қарым-қатынастар. Кітап – күдіретті қару. Дұрыс жазылған кітап көп ретте адам тағдырын шешеді», – деген ой айтады [1]. Яғни оқулық оқушының танымының кеңеюіне, білімін жетілдіруіне және ұлттық тәрбие алуына ықпал етеді. Ең алғаш баланың сауатын ашуды көздеген Ы. Алтынсариннің жолын әрі қарай жалғастырып, қазақ балаларының сауатты болуына үлес қосқан ғалым А. Байтұрсынұлы екені баршаға аян. А. Байтұрсынұлының оқулық жазудағы басты принципі – түсініктілік, жүйелілік, көрнекілік. Сондай-ақ тілдік деректерді өмірмен байланыстыра отырып дамыта оқыту принципін басшылыққа алған. Ол оқулықты жазу барысында баланың ойлау, түсіну қабілетін ескере отырып, баланың психологиясына сай келетін білімді ғана берген. Оқулықты жазу барысында: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» – [2] деген ұстанымды басшылыққа алып, оқушының танымы мен түсінігін ескере отырып жазғандығы көрінеді. Ғалымның зерттеулеріне сүйенер болсақ, ол оқушыға дайын ақпаратты бергеннен гөрі ой-өрісін дамытатын, өзіндік ой қалыптастыратын, әсіресе белгілі бір мәселеге өзіндік көзқарасы тұрғысынан бақылай отырып зерттейтін, талдайтын және бағалайтын мәліметтерді берген жөн деген көзқарасты ұстанады. Сондай-ақ оқушыны сауаттандыруда «аздан – көпке, белгіліден – белгісізге, оңайдан – қиынға» – деген принципті ұстанады. Яғни баланың білімін жетілдіріп, танымын кеңейтуде осы әдістің берері мол.

Жалпы мектеп оқулықтары гуманитарлық және жаратылыстану бағытындағы оқулықтар деп бөлінетіндігі белгілі. Осы орайда гуманитарлыққа бағытқа тіл, әдебиет және тарих пәндерін жатқызатын болсақ, ал жаратылыстану бағытына математика, физика, химия, информатика, биология және география, т.б. жатқызамыз.

Осы орайда гуманитарлық бағыттағы оқулықтар мен жаратылыстану бағытындағы оқулықтар бала ұғымына немесе түсініп қабылдауына сәйкес келе ме? Қазіргі мектеп бағдарламалары мен соған сәйкес оқулықтардың мазмұны оқушының танымы мен түсінігіне лайық па? Немесе оқушының танымына лайық болу үшін не істеу керек? – деген сұрақ туындайтыны анық. Қазіргі оқулықтардың мазмұнына қоятын талап та күрделі. Яғни оқулық идеологиялық, дидактикалық, психологиялық, логикалық, тілдік, әдістемелік, эстетикалық, полиграфиялық, экономикалық жағынан талапқа сәйкес болу керек. Осы орайда мектеп оқулықтарына психолінгвистикалық талдау жүргізу қажеттілігі туындайды.

Зерттеу әдістері

Қазіргі мектеп оқулықтарының оқушының танымына сәйкестігін қарастыруда орыс ғалымдары Ю.Н. Караулов, Л.С. Выготский, В.И. Карасиктің еңбектерін, ал қазақ тіл білімінде алғашқы оқулық авторлары А. Байтұрсынұлынан басталып, әрі қарай Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Қ. Жұмалиев, С. Аманжолов, Е. Бекмаханов, Б. Кенжебаев, М. Ақынжанов, М. Ғабдуллин, Т. Тәжібаев жалғастырған тілге және әдебиетке қатысты оқулықтарды, кейін келе әртүрлі жаратылыстану бағытында еңбек еткен О. Жәутіков, Т. Дарқанбаев, Б. Бірімжанов, М. Ысқақов, Т. Мұсақұлов пен Р. Бөкейхановтардың оқулықтарын қарайтын болсақ, бала танымын ескергендігін көруге болады. Әрине мұның өз себебі бар. Өйткені А. Байтұрсынұлынан бастап, ғалымдардың қайсібір алсаңыз да еңбек жолын мұғалімдіктен бастап, оқу-ағарту ісіне етене араласқанын көруге болады. Яғни оқушының танымы мен түсінігін, әр оқушының қабілетін мұғалім ғана біле алады. Осы орайда оқулық жазу ісіне тікелей оқушымен қарым-қатынас асайтын мұғалімдерді тартқан жөн деп санаймыз.

Оқулық жазу ісінде қазақ тілінің орны ерекше. Тілдің атқаратын қызметі тек гуманитарлық бағытта ғана емес, жаратылыстану бағытында да ерекше. Өйткені жаратылыстану бағытындағы қайсібір пәнді алсаңыз да тілдің қызметінсіз жүзеге асуы мүмкін емес. Осы орайда мектеп оқулығының қайсібірін алсаңыз да оқушы танымына тіл арқылы әсер етеді, түсініп, ойына тоқиды. Оқулықтың мазмұнына қатысты И. Фогельсон оқушының танымын кеңейтетін қасиеттерді атап өтеді: 1) ғылыми материалдарды ойлы және эмоционалды түрде жеткізу; 2) кітапты таңдап оқуға үйрету; 3) күнделікті басылымдардан өтіп жатқан тақырыпқа қатысты материал табу; 4) сол материалды түсініп, өзінің пікірін білдіру; 5) оқушының ауызша және жазбаша тілін дамыту [3]. Осы орайда А. Құсайынов оқулық жазуда тек пәнді жақсы білу жеткіліксіз екенін, оқушының жас ерекшелігін, психологиясын терең түсіну керектігін, оқушыны қызықтыратындай тартымды тілмен жүйелі етіп жазу қажеттілігін, сонымен қоса жан-жақты білім қажеттілігін және оқулыққа қойылатын дидактикалық әдістемелік талаптарды да терең білген жөн деген ой айта келе, «Оқулық теориясын, екінші сөзбен айтқанда, оқулық жазуға қойылатын дидактикалық талаптарды үңіле зерттеп, сол негізде жазбақшы оқулығына қатысты тыңғылықты әзірлік жұмысын жүргізбей тұрып, кім де болса, төтеден килігіп, сапалы оқулық жазып шығам десе, онысы – күпіршілік» – дейді [4]. Осы орайда оқулық жазудың қиын екенін ескерер болсақ, әсіресе жаратылыстану бағытындағы оқулықтарды жазуда үлкен дайындық қажет. Өйткені жаратылыстану бағытындағы оқулықтар нақтылықты, дәлдікті қажет етеді. Мысалы, математика пәнін оқушы басынан жақсы түсінбесе, әрі қарай алып кетуі де екіталай. Осы орайда: «Мектеп математика курсы оқушылардың интеллектуалды дамуына, жаңа ақпаратты игеру қабілетіне, ақыл-ойдың икемділігіне, сыншылдыққа, іс-әрекетті жоспарлай білуге, ой қорытуына үлкен әсер етеді. Оқушылар мектеп математика курсына тұтастай түсінуі үшін, ең алдымен олардың алғашқы түсініктерді толық меңгеруі маңызды» – деп беруінің өзі жаратылыстану бағытындағы оқулықтардың ерекшелігін көрсетеді [5].

Талдау мен нәтижелер

Жалпы оқулық тілінің түсініктілігін, оқушының танымына сәйкес болуын ескере отырып, психолінгвистикалық талдауға қазіргі жаратылыстану бағытындағы оқулықтардан география (10–11 сынып), алгебра (8) және физика (7–11) пәндері алынды. Психолінгвистикалық талдауға бірнеше критерийлер негізге алынды. Айталық оқулықта негізгі, қосымша және түсіндірме мәтіндердің болуы, олардың байланысы; оқулық мазмұнының А. Байтұрсынұлы ұстанымдарына негізделуі; оқу материалдарының көлемі мен күрделілік деңгейінің оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігі; сөйлем мен сөз тіркестерінің оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес келуі; берілген мәтіндердің оқушының жас ерекшелігіне және дүниетанымына сәйкес келуі; жаңа ұғымдар мен терминдердің оқушының қабылдауына сәйкес келуі; тапсырмалардың дұрыс берілуі; оқушыны отансүйгіштікке тәрбиелеу, ұлттық құндылықтардың дәріптелуі; оқулықтың мазмұндау тілінің және лексикасының оқушының жас ерекшелігіне сәйкестігі; иллюстрациялық материалдардың оқушылардың жас ерекшелігіне сай келуі бойынша талдау жұмысы жүргізілді.

10-сыныпқа арналған «География» («Мектеп» баспасы, 2019 ж.) пәнінің оқулығындағы кемшілікке келер болсақ, психолінгвистикалық талдау барысында оқулықтың мазмұнында жеңілден күрделіге қарай принципі сақталмағандығы көрінеді. Оқулықтың тілі ауыр, аударма мәтін екені көрініп тұр. Оқушының түсінуіне қиындық келтіреді. Тілі шұбалаңқы. Мысалы: *Мемлекеттің табиғи ресурстары пайдалануға егемендік қағидаты* [6, 53-б.]; *Аз қалдықты, одан әрі қалдықсыз өндірістің жаңа технологияларын тұйық цикл бойынша жүзеге асыру экологиялық тепе-теңдікті сақтауға, өмір сүрудің жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді* [6, 60-б.]. Мұнда тұйық цикл деген не? Түсіндірмесі жоқ, түсініксіз. Оқулықта сөйлем мен сөз тіркестері дұрыс құрылмаған.

Аударма екені байқалады. Тілі қарапайым емес, оқушының жас ерекшелігіне сай келмейді. Сөйлемдері шұбалаңқы. Мысалы: *Геоэкология – экологиялық жағынан таза ортаны сақтау және табиғи ресурстарын қалыпты пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында жоғары иерархиялық деңгейдегі (физикалық-географиялық зона, провинция, ландшафт) географиялық жүйелердің экологиялық ерекшеліктерін зерттейді* [6, 61-б.]. Оқулықтағы мәтін оқушының жас ерекшелігіне сәйкес болғанымен, мәтіннің тілі түсінуге кедергі келтіреді. Түсініксіз ақпараттар кездеседі. Мысалы: *«Табиғатты тиімді пайдаланудың қағидаттары»; Экологиялық апаттың алдын алуға бағытталған шараларды жүзеге асыру табиғатты пайдалану үдерісіне жаңа көзқарасты талап етеді.* Оқулықта аударма, табиғи-антропогендік ландшафт, мемлекеттік аумақтың морфологиясы, т.б. деген термин берілген. Алайда сол терминдердің мағынасы ашылмаған. Бұл оқушының сол термин туралы танымы мен түсінігіне кедергі келтіреді. Оқулық мәтіні аударма мәтіндерден құралғандықтан, стильдік қателер мен түсініксіз сөйлемдер кездеседі. Мысалы: эстетикалық және демалыс сұраныстарының материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын қоршаған ортаның жай-күйімен қамтамасыз ету [6, 46-б.]. Осы мәселемен ішінен бейбітшілікті сақтау мәселесін бірінші кезекке қоюға болады, себебі Жер бетінде тіршіліктің сақталуының өзі тікелей бейбітшілікке тәуелді екендігі баршаға түсінікті, т.б. Кейбір мәтіндердің сөйлемдері лингвистикалық нормаға сәйкес құрылмаған. Мысалы: *Қазіргі кезде жекелеген елдер мен аймақтар әлемдік экономикада алатын орны жөнінен бір-бірінен үлкен айырмашылық жасайды* [6, 116-б.]. *Ғылымға негізделген, ресурстарды үнемдеуші өндірістер басым дамып, ақпараттық технологиялар қоғам өндірісі мен тұрмыстың барлық саласына енеді* [6, 139-б.], т.б. Ал оқулықтың жақсы жағы, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық таза өндіріс, геоэкологиялық жоспарлау, озон қабатының жұқаруы, т.б. сияқты оқушының табиғат пен қоршаған орта туралы білімін кеңейтетін тақырыптар жақсы берілген. Оқулықта оқушының шығармашылығын дамытатын және өздігінен орындауға арналған тапсырмалар бар. Оқулықта мәтін мен мәтіннен тыс ақпараттар толықтай берілген, оқушының ұғымдық ойлауын дамытуға бағытталады. Иллюстрациялық материалдар оқушының жас ерекшелігіне сәйкес келеді.

11-сыныпқа арналған «География» пәнінде де оқушының танымына сәйкес келмейтін тұстары байқалды. Берілген мәтіндік аппарат оқушының жасына және дүниетанымына сай болғанымен, кейбір мәтіндердегі ақпарат оқушының түсінуіне ауыр тиеді. Мысалы: *Табиғат пайдалануды басқарудың басты мақсаты – өндіріс үдерістерінің және шығарылатын өнімнің қоршаған ортаға зиянды әсерін шектейтін нормалар мен талаптардың орындалуын қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, оларды қалпына келтіру және қайта өңдеу* [7, 17-б.]. Оқулықта жаңа тақырыпқа байланысты мәтін беріліп, ондағы ұғымдар мен терминдер глоссарий түрінде берілген. Алайда берілген глоссарий аударма болғандықтан түсініксіз, оқушының қабылдауына қиындық келтіреді. Мысалы: *Геожүйе – географиялық қабықтың зат, энергия және ақпарат тасымалымен біріккен, өзара байланысқан құрамбөліктерінің жиілігі. Модель – нақты нысанның, құбылыс немесе үдерістің маңызды белгілері мен байланыстарын жалпылама түрде бейнелейтін жеңілдетілген үлгісі* [7, 17-б.]. *Аумақтың экологиялық сыйымдылығы – табиғи ортаның экожүйелердің негізгі функцияларын бұзбай, белгілі бір антропогендік жүктемені қабылдай алу мүмкіндігі* [7, 65-б.]. Оқулықтың мазмұндау тілі ауыр және күрделі болып келеді. Аударма мәтін болғандықтан, оқушы түсінбейді және жадында сақталмайды. Мысалы: *Мұнай-газ саласы кәсіпорындарының шаруашылық қызметі табиғатқа техногендік теріс әсер етуімен байланысты және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, табиғатқа теріс әсерді барынша азайтуға және оны қалпына келтіруге бағытталған шараларды іске асыруды талап етеді.* Бұл оқулықтың жақсы жағы, оқушының ұғымдық ойлауын дамытуға бағытталған мәтіндер мен мәтіннен тыс ақпараттар жан-жақты берілген. Көрнекі құралдар

тақырыпқа сай алуантүрлі кестелермен, сызбалармен, суреттермен, карталармен, фотосуреттермен жақсы берілген, оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады.

Ал енді 8-сыныпқа арналған «Алгебра» («Атамұра» баспасы, 2018 ж.) пән оқулығының зерттеуіне тоқталар болсақ, психолінгвистикалық талдау барысында оқулықтың мазмұнында жеңілден күрделіге қарай принципі жалпы алғанда сақталғаны байқалады. Оқулықтың тілі жеңіл, бірақ алгебра бағытына тән арнайы терминдер көп, жас ерекшелігін ескере отырып, жаңа терминдерді есте оңай сақтау бағытында жұмыс жасалу керек, себебі оқушының түсінуіне қиындық келтіреді. Мысалы: *Рационал өрнектерден құралған теңдеу рационал теңдеу деп аталады. Ал құрамында бөлшек өрнек болмайтын рационал теңдеу бүтін теңдеу деп аталады. Құрамында бөлшек өрнегі бар теңдеу бөлшек теңдеу деп аталады* [8, 87-б.]. 2, 6 жаңа тарауы бірден осындай анықтамамен немесе түсіндірмемен басталған. Әр сөйлемінде жаңа терминдер немесе анықтама кездеседі. Тілі қарапайым болғанымен, оқушының жас ерекшелігіне сай келмейді және есте сақтау қиындық тудырады. Сөйлемдері шұбалаңқы. Келесі мысалы: *Көп жағдайда әсіресе таңдама көлемі мен құлашы үлкен болғанда ығыспалы қатардың жиіліктер кестесі мен жиіліктер алқабы бас жиынтығын сипаттау дәлдігі ойдағыдай бола бермейді. Мұндай жағдайлар интервалдар жиілігі (салыстырмалы жиіліктер) қатарын қарастырады* [8, 120-б.]. *Көп жағдайларда бас жиынтықтың үлестірімділік заңдылықтарын оқып-үйрену үшін оның кейбір белгісіз параметрлерін білсе немесе осы параметрлерді бағалап, жуық мәндерін анықтаса, жеткілікті. Осындай параметрлер санатына орта мән (арифметикалық орта), дисперсия, стандартты ауытқу (орташа квадраттық ауытқу) сияқты параметрлер енеді.* Оқулықтағы мәтін оқушының жас ерекшелігіне сәйкес болғанымен, мәтіннің тілі түсінуге кедергі келтіреді. Түсініксіз ақпараттар кездеседі. Кейбір мәтіндердің сөйлемдері лингвистикалық нормаға сәйкес құрылмаған. Мысалы: *Арбаның алдыңғы доңғалағы шеңберінің ұзындығы 225 см, артқы доңғалағы шеңберінің ұзындығы 325 см. Ең кем дегенде неше метр жүргеннен кейін арбаның екі доңғалағы да жасайтын толық айналымының саны бүтін санға тең болады?* [8, 172-б.], т.б. Негізінен танымдық мәтіндер қамтылмаған. Жеке тұлға алдындағы жауапкершілікке қатысты жағдаяттық тапсырмалар қосу керек шығар. Нақты сала болғандықтан, қазақстандық контенттің: мемлекеттік рәміздер, патриотизм, отансүйгіштік және ұлттық құндылықтарды дәріптеу, мемлекет, қоғам, отбасы және жеке тұлға алдындағы жауапкершілік ұғымдарының көрініс табуы қиын болуы мүмкін. Бірақ ең азынан, мәтін мысалдарда құрастырған кезде енгізуге болады деп ойлаймын.

Енді, оқулықтың жақсы тұстарына келетін болсақ, кестелер, схемалар, сызбалар оқулықта тапсырманы орындату мақсатында берілген. Сызбаларда берілген ақпараттар тапсырмаға қатысты жеткілікті мәлімет қамтиды, яғни артық емес немесе кем емес. Сурет пен сызбалар қарапайым, аз түстер қолданылған, яғни оқушының ойы тапсырмадан бөлек заттарға ауытқуы екіталай. Иллюстрациялық материалдар оқушының жас ерекшелігіне сәйкес келеді. Ақпаратты визуалды қабылдау қолайлы, себебі айтылымның, жазылымның әрқайсысының ажыратып тұратын белгілері бар. Мәтіннен тыс ақпараттың негізі күнделікті өмірдегі мысалдармен келтірілген. Бұндай ақпараттардың тәрбиелік мәні болуы мүмкін, және оқушылардың танымдық белсенділіктерін ынталандырады деп сенеміз.

7-сыныпқа арналған «Физика» («Мектеп» баспасы, 2017 ж.) пәнінің оқулығына келер болсақ, психолінгвистикалық талдау барысында оқулықта қамтылған мәтіндерде тақырыпты баланың дүниетанымына сай әңгімелеу әдісімен түсіндіре келе, нақты ережені шығарып отырған. Осы ережелер теорияларды түсіндіргенде баланың жас ерекшелігі ескерілмеген. Алайда оқулық мағынасын түсінуге қиындық тудырып жатады, яғни аударма мәтіндер екені көрініп тұр. Мысалы: *Физиканың жетістіктері негізінде адамның кілем-ұшақ, сиқырлы жүрдек етік, басқа жерде не болып жатқанын көрсететін гажайып айна туралы қиялы*

жүзеге асты [9, 14-б.]; Кейбір өлшеу құралдары конструкцияларының жетілдірілмегендігінен және біздің сезім мүшелеріміз бәрін бірдей қабылдай алмайтындықтан, кез келген өлшеу кезінде өлшенетін шаманың нақты мәнінен аздап артықтау немесе кемдеу, яғни жуық мәндер алынады [9, 22 б.].

8-сыныпқа арналған «Физика» («Атамұра» баспасы, 2018 ж.) Оқулықта сөйлем мен сөз тіркестері дұрыс құрылмаған. Аударма екені байқалады. Сөйлемдері шұбалаңқы. Мысалы: *Егер сол қолдың жазылған төрт саусағын өткізгіштегі тоқтың бағытымен бағыттап, ал алақанды магнит өрісінің күш сызықтары тесіп өтетіндей етіп ұстасақ, онда бас бармақ магнит өрісінің токқа әрекет ететін күшінің бағытын көрсетеді* [10, 166-б.].

Осы мәселе 11-сыныпқа арналған «Физика» («Арман ПВ» баспасы, 2019 ж.) пәнінің оқулығында да кездеседі. Мысалы: *Тербелістер өлшеу үшін тербелмелі жүйеге сырттан қандай да бір периодты энергия көзімен әсер етіп, тербеліс энергиясының кемуін үнемі толықтырып отыру қажет (31-б.)*. Оқулықтағы мәтін оқушының жас ерекшелігіне сәйкес болғанымен, мәтіннің тілі түсінуге кедергі келтіреді. Түсініксіз ақпараттар кездеседі. Мысалы: *Механикалық және электрлік жүйелерді механикалық тербелмелі жүйемен үлгілеуге болады* [11, 38-б.].

Сонымен қатар 10-сыныпқа арналған «Физика» («Арман ПВ» баспасы, 2019 ж.) пәнінің оқулығында да осы мәселе кездеседі. Мысалы: *Идеал газ – молекулалар арасындағы өзара әрекеттесудің потенциалдық энергиясын ескермеуге болатын, молекулалары арасындағы арақашықтық молекулалардың өлшемдерінен біршама үлкен болатын газдың физикалық моделі* [12, 107-б.]. Оқулық мәтіні аударма мәтіндерден құралғандықтан, стильдік қателер мен түсініксіз сөйлемдер кездеседі.

7–11 сыныпқа арналған «Физика» оқулықтарын талдау барысында байқағанымыз, жоғары сынып оқулықтарының оқу материалдарының көлемі мен күрделілік деңгейі оқушыларға қиындық тудырады. Оқулықты оқушының ғылымға деген қызығушылығын қызықтыру мақсатында ғылыми күрделі тілде емес нақты, жүйелі етіп ұсыну қажет. Физика бағытына тән арнайы терминдер көп, жас ерекшелігін ескере отырып, жаңа терминдерді есте оңай сақтау бағытында жұмыс жасалу керек, себебі оқушының түсінуіне қиындық келтіреді. Мысалы: 9-сыныпқа арналған «Физика» оқулығында «Ньютонның бірінші заңы. Инерциялық санақ жүйелері» атты бір тақырыпшасында *динамика, классикалық механика, инерция, Ньютонның бірінші заңы, инерттілік, инерциялық санақ жүйесі* сияқты бірнеше терминнің анықтамасын беріп өткен. «Физика» оқулығының [13, 67-б.] 14 жаңа тарауы бірден осындай анықтамамен немесе түсіндірмемен басталған. Әр сөйлемінде жаңа терминдер немесе анықтама кездеседі. Тілі қарапайым болғанымен, оқушының жас ерекшелігіне сай келмейді және есте сақтау қиындық тудырады.

8-сыныпқа арналған «Физика» («Атамұра» баспасы, 2018 ж.) «Жылу мөлшері. Заттардың меншікті жылу сыйымдылығы» деп аталатын 7-тараушасына назар аударсақ, тарауша басталғаннан *Ішкі энергияны өзгертудің екі тәсіліне* берілген формуладан бастау алып, тараудың соңына дейін формулалар жиынтығын түсіндіруге ұласқан. «Физика» оқулықтарында дәл осы сияқты тек формулалар арқылы жазылған тараушалар көптеп кездеседі. Оқушының бір сабақта бірнеше формуланы қабылдап, есте сақтауына қиындық тудырады сөзсіз.

Сонымен қатар 10-сыныпқа арналған «Физика» («Арман ПВ» баспасы, 2019 ж.) пәнінің оқулығында да осы мәселе кездеседі. Мысалы: 51-параграф. *Өзіндік индукция құбылысы. Индуктивтілік. Магнит өрісінің энергиясы* тақырыбында *Өзіндік индукция, Шарғының индуктивтілігі* терминдеріне анықтама берумен қатар, 13 формула берілген.

Оқулықта сөйлеу әрекетінің барлық түрі бір сабақта кездеседі десе де болады. Барлық тақырып оқылым тапсырмасынан басталады. Кейіннен есеп және эксперименттік тапсырмалармен жұмыс жасайды. Бұл жұмыстарды жазылым тапсырмасына жатқызуға

болады. Әр тақырыпта, сұраққа жауап бөлімі кездеседі, сол кезде ғана оқушылар сөйлесім дағдысын дамытады.

Негізінен жаратылыстану, яғни, нақты сала болғандықтан, қазақстандық контенттің: мемлекеттік рәміздер, патриотизм, отансүйгіштік және ұлттық құндылықтарды дәріптеу, мемлекет, қоғам, отбасы және жеке тұлға алдындағы жауапкершілік ұғымдарының көрініс табуы көп кездеспейді. Бірақ мәтінде, есептерде, зертханалық жұмыстарды құрастырған кезде қосуға болар еді деп ойлаймыз. Ауыл мен қала өмірі ерекшеліктерін бейнелейтін жағдаяттар кездеспейді. Тек есептерде қалалар арасындағы қозғалысты есептеу кезінде қала атаулары кездеседі. Оқылым мәтіндерінде тақырыпты баяндау, әңгімелеу әдісімен қатар түсіндіру әдісі қолданылған. «Физика» пәні нақты ғылым болғандықтан, нақты ғылыми терминдерді, түсініктерді оқушыларға жеткізуде жас ерекшелік ескерілген. Оқулықтың мазмұндалуы тақырыпқа байланысты берілген. Оқылым мәтіндерінде тақырыпты баяндау, әңгімелеу әдісімен қатар түсіндіру әдісі қолданылған.

«Физика» пәнінің оқулығы басқа пән оқулықтармен салыстырғанда, ұлттық мәдениет, отбасы құндылықтар және адами құндылықтарға қатысты мәтіннен тыс ақпараттар, суреттер жоқтың қасы. Нақты ғылым болғандықтан қосу қиын болар, алайда, осындай садақ ату немесе, басқа да ұлттық ойындарды ұлттық құндылықтарды қосып жіберуге болады деп ойлаймыз.

Оқу әдебиеттерінің мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолінгвистикалық талаптар бойынша жоғарыда аталған оқулықтардың жай-күйіне тоқтала кетейік. Оқулықтарда иллюстративті материалдар баланың жас ерекшелігіне сай берілген. Бұл материалдар оқу мазмұнын толық ашып бере алады. Иллюстрациялар мазмұнының эстетикалық нормаларға сәйкес кестелер, схемалар, сызбалар оқулықта тапсырманы орындату мақсатында берілген. Сызбаларда берілген ақпараттар тапсырмаға қатысты жеткілікті мәлімет қамтиды, яғни артық емес немесе кем емес. Сурет пен сызбалар қарапайым, аз түстер қолданылған, яғни оқушының ойы тапсырмадан бөлек заттарға ауытқуы екіталай.

Мәтіннен тыс ақпаратты визуалды қабылдау қолайлы, себебі айтылымның, жазылымның әрқайсысының ажыратып тұратын белгілері бар. Сонымен қатар оқулықтағы шрифттің өзіндік мазмұндық сипаты бар.

Иллюстрациялардың оқушы санасына тікелей әсері бар түстер психологиясына сай берілген. Оқулықта оқушыға түсінікті болу мақсатында немесе маңызды деген ақпараттарды басқа түрлі түстермен безендірген. Қолданылған түстер көзге жағымды және көзді шаршатпайтындай таңдалған.

Мәтіннен тыс ақпарат мазмұны оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыруға ықпал етуі. Мәтіннен тыс ақпараттың негізі күнделікті өмірдегі мысалдармен келтірілген. Бұндай ақпараттардың ғылыми тұжырымдарды балаға жеткізуге, қызығушылығын арттыруға, бір сөзбен айтқанда, пәнге ынталандыруға ықпал етеді.

Қорытынды

Қазіргі таңда мектеп оқулықтарындағы кейбір тапсырмалар мен мәтіндердің оқушы таным-түсінігіне сәйкес келмей жатқандығы белгілі. Осы орайда зерттеуге жалпы білім беретін мектепке арналған «Жаратылыстану» бағытындағы оқулықтардан география, алгебра, физика пәндері бойынша психолінгвистикалық талдау жүргізілді. Зерттеу жүргізу барысында бірнеше критерийлер басшылыққа алынды. Айталық, оқулықта негізгі, қосымша және түсіндірме мәтіндердің болуы, олардың бір-бірімен байланысы және өз міндеттеріне сәйкестігі; Оқулық мазмұнының А.Байтұрсынов ұстанымдарына (жеңілден күрделіге, т.б.) негізделуі; Оқу материалдарының көлемі мен күрделілік деңгейінің оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігі; Мәтіндік аппараттың оқушылардың жас ерекшелігіне сай дүниетанымына негізделуі. Мәтінде және мәтіннен берілген ақпараттың

баланың өмірлік тәжірибесіне сәйкестігі (түсініктілігі); Мәтіндегі сөйлемдердің лингвистикалық нормаларға сәйкестігі (сөйлем құрылымы мен көлемінің оңтайлылығы); Иллюстрациялардың оқу мазмұнын меңгерту мақсаттары мен міндеттеріне, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі, т.б. Осы критерийлерге сәйкес «Жаратылыстану» бағытындағы оқулықтарды қарастыру барысында кейбір мәтіндердің оқушы танымына ауыр екендігі, яғни оқушының тақырыпты толық түсіне алмайтындығы белгілі болып отыр. Өйткені берілген мәтіндер аударма болғандықтан, тілі ауыр және сөйлемдері түсініксіз. Кейбір мәтіндерде терминдер беріледі, алайда сол терминдердің түсініктемесі берілмейді. Бұл оқушының толықтай білім алуына және сол пәнге деген қызығушылығының оянуына кедергі келтіреді.

Ұсынылып отырған мақала гранттық қаржыландыру бойынша [ИРН: AR08855878] «Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолінгвистикалық талаптар» атты тақырып аясында жүргізілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: в 3-х т. – М.: Педагогика, 1981. – 196 с.
2. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. Шығармалары, өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1989. – 469 б.
3. Фогельсон И.А. Учебники и пути его развития. В кн.: Вопросы теории составления школьного учебника. – М.: Педагогика, 1982. – 260 с.
4. Құсайынов А.Қ., Асыллов Ұ.Ә. Оқулықтану. Өзекті мәселелер. – Алматы: Рауан, 2000. – 32 б.
5. Аширбаев Н.К., Нурмагамбетова Ж.А., Бекмолдаева Р.Б. Алгебрада квадраттық функцияларға қатысты физикалық мазмұнды есептерге талдау // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 197–213.
6. Каймулдинова К., Әбілмәжінова С. География. 10-сынып. – Алматы: Мектеп, 2019. – 289 б.
7. Каймулдинова К., Әбілмәжінова С. География. 11-сынып. – Алматы: Мектеп, 2019. – 290 б.
8. Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә., Жұмабаев Р.Н. Алгебра. 8-сынып. – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 б.
9. Кронгард В., Токбергенова У.Қ. Физика. 7-сынып. – Алматы: Мектеп, 2017. – 201 б.
10. Шүйіншина Ш., Башарұлы Р., Сейфоллина К. Физика. 8-сынып. – Алматы: Атамұра, 2018. – 224 б.
11. Тұяқбаев Е.М. Физика. 11-сынып. – Алматы: Арман ПБ, 2019. – 240 б.
12. Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика. 10-сынып. – Алматы: Арман ПБ, 2019. – 336 б.
13. Қазақбаева Д.М., Насохова Ш.Б., Бекбасар Н. Физика. 9-сынып. – Алматы: Мектеп, 2019. – 264 б.

REFERENCES

1. Suhomlinski V.A. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya: v 3-h t. [Selected pedagogical essays: in 3 vols.] – М.: Pedagogika, 1981. – 196 s. [in Russian]
2. Baitursynuly A. Aq jol. Shygarmalary, olender, audarmalar, zertteuler [Aq jol. Works, poems, translations, research]. – Almaty: Jalyn, 1989. – 469 b. [in Kazakh]
3. Fogelson I.A. Uchebniki i puti ego razvitiya [Textbooks and ways of its development]. V kn.: Voprosy teorii sostavleniya shkolnogo uchebnika. – М.: Pedagogika, 1982. – 260 s. [in Russian]
4. Qusainynov A.Q., Asylov Y.A. Oqulyqtanu. Ozekti maseleler [Textbook studies. Current issues]. – Almaty: Rauan, 2000. – 32 b. [in Kazakh]
5. Ashirbaev N.K., Nurmagambetova J.A., Bekmoldaeva R.B. Algebrada kvadrattyq funkciyalarga qatysty fizikalyyq mazmundy esepтерge taldaу [Analysis of Physical Content Tasks Connecting Quadratic Functions in Algebra] // Yasauі universitetinіn habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 197–213. [in Kazakh]

6. Kaimuldinova K., Abilmajinova S. Geografiya. 10-synyp [Geography. 10th grade]. – Almaty: Mektep, 2019. – 289 b. [in Kazakh]
7. Kaimuldinova K., Abilmajinova S. Geografiya. 11-synyp [Geography. 11th grade]. – Almaty: Mektep, 2019. – 290 b. [in Kazakh]
8. Shynybekov A.N., Shynybekov D.A., Jumabaev R.N. Algebra. 8-synyp [Algebra. 8th grade]. – Almaty: Atamura, 2018. – 192 b. [in Kazakh]
9. Krongard V., Tokbergenova U.Q. Fizika. 7-synyp [Physics. 7th grade]. – Almaty: Mektep, 2017. – 201 b. [in Kazakh]
10. Shuinshina Sh., Basharly R., Seifollina K. Fizika. 8-synyp [Physics. 8th grade]. – Almaty: Atamura, 2018. – 224 b. [in Kazakh]
11. Tuyaqbaev E.M. Fizika. 11-synyp [Physics. 11th grade]. – Almaty: Arman PV, 2019. – 240 b. [in Kazakh]
12. Zakirova N.A., Ashirov R.R. Fizika. 10-synyp [Physics. 10th grade]. – Almaty: Arman PV, 2019. – 336 b. [in Kazakh]
13. Qazaqbaeva D.M., Nasohova Sh.B., Bekbasar N. Fizika. 9-synyp [Physics. 9th grade]. – Almaty: Mektep, 2019. – 264 b. [in Kazakh]

UDK 82:801.6; IRSTI 17.07.41

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.09>

Y. ZHIYENBAYEV¹✉, Z. ASANOVA²

¹Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zamira.assanova97@mail.ru

FARİZA ONGARSİNOVA'NIN ŞİİRLERİNDE AKRABALIK İLİŞKİLERİ VE KAHRAMANLIK TEMASININ İNCELENMESİ

Özet. 1960'lı yıllarda Kazak edebiyatının en popüler şairlerinden biri olarak ün kazanan Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde vatanseverlik teması özel bir yere sahiptir. Şefkatli bir ruha ve keskin sözlere sahip olan şairin ateşli şiirleri, milletin geçmiş tarihini ve kahramanlık olaylarını geniş bir şekilde anlatmaktadır. Kazakistan halk yazarı, devlet adamı, Abay Devlet Ödülü sahibi, seçkin şair Fariza Ongarsınova, Kazak edebiyatının en ünlü lirik şairlerinden biridir ve aynı zamanda onun eserleri çağdaşları ve gelecek nesil şair ve yazarlar için bir örnek teşkil etmiştir. Farklı temalara yer verilen manzum eserleriyle toplumun kalbini kazanan şairin seçilmiş şiirleri çeşitli dillere çevrilmiştir. Fariza Ongarsınova'nın şairliğiyle ilgili yazılmış akademik çalışmalarda onun şiirlerinin daha çok edebi tür ve estetik bakımından ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmamızda, Fariza Ongarsınova'nın manzum eserlerinde ele alınan folklor unsurlarını göstermeye çalıştık. Bu bağlamda onun şiirlerinde yer alan halk bilimi unsurlarının kullanım şekilleri gösterilmiştir. Bunun yanı sıra onun şiirlerindeki akrabalık isimleri ve ilişkileri, millî kahramanların anısına yazılmış manzumeler yapısı bakımından tahlil edilmiştir. Fariza Ongarsınova'nın "Ananı Joqtau" (Ana Ağıtı), "Anamen Qoştasu" (Ana ile Veda), "Ağalar" (Ağabeyler), "Sağındım ağa sizdi" (Özledim sizi Ağabey), "Keybir Jengeyler" (Bazı Yengeler), "Eke Turalı Oy" (Baba Hakkında Düşünceler) manzumelerindeki akrabalık şahısların önemi ve rolü, anlatım üslubu ele alınmıştır. "Qabanbay Batır", "İsatayğa", "Almas Qılış nemese Men Mahambetpen Qalay Kezdestım" (Elmas Qılış veya Ben Mahambet ile Nasıl Buluştum), "Qıran Turalı Cır" (Kartal Hakkında Manzume), "Qazaqtın Batırları" adlı manzumelerinde betimlenen tarihi kahramanların kişilikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak edebiyatında şiir, folklor, şiir tahlili, kişi unsuru, millî kimlik.

Е. Жиенбаев¹, З. Асанова²

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zamira.assanova97@mail.ru

Фариза Оңғарсынованың өлеңдеріндегі туыстық қатынастар мен қаһармандық тақырыбының көрінісі

*Bize doğru alıntı yapınız:

Zhiyenbayev Y., Asanova Z. Fariza Ongarsınova'nın Şiirlerinde Akrabalık İlişkileri Ve Kahramanlık Temasının İncelenmesi // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 102–117. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.09>

*Cite us correctly:

Jiyenbayev Y., Asanova Z. Fariza Ongarsynovanyn shiirlerinde akrabalyk ilishkileri ve kahramanlyk temasyнын injelenmesi [Expression of the Theme of Kinship and Heroism in the Poems of Fariza Ongarsynova] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – Б. 102–117. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.09>

Аңдатпа. 1960-жылдары қазақ әдебиетінде адуынды жырларымен көпшілікті елең еткізген ақынның бірі – Фариза Оңғарсынованың өлеңдерінде патриотизм тақырыбының орны ерекше. Жаны нәзік, сөзі өткір ақынның отты жырларында ұлттың өткен тарихы мен қаһармандық оқиғалар кеңінен суреттелген. Қазақстанның халық жазушысы, қоғам қайраткері, Абай атындағы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, көрнекті ақын Фариза Оңғарсынова – қазақ әдебиетінде өзіндік стилімен танымал лирикалық ақындардың бірі болумен қатар, замандастары мен кейінгі буын ақын-жазушыларға үлгі бола білген. Ақынның таңдамалы өлеңдері түрлі тілдерге аударылған. Фариза Оңғарсынованың поэзиясы туралы жазылған академиялық зерттеулерде оның өлеңдері көбінесе әдеби жанр мен эстетика тұрғысынан талқыланатыны байқалады. Бұл зерттеуде авторлар Фариза Оңғарсынованың өлеңдері қазақ халқының фольклорын зерделеу және тану үшін құнды ақпарат көзі бола алатындығын көрсетуге тырысады. Бұл тұрғыда оның өлеңдеріндегі фольклорлық элементтерді нақтылау арқылы олардың қолдану заңдылықтары сараланады. Сонымен қатар, оның өлеңдеріндегі туыстық атаулар мен халық қаһармандары жайлы өлеңдер құрылымы тұрғысынан талданады. Ақынның «Ананы жоқтау», «Анамен қоштасу», «Ағалар», «Сағындым, аға, сізді», «Кейбір жеңгейлер», «Әке туралы ой» өлеңдерінде қазақ қоғамындағы туыстық қатынастың рөлі бейнеленген. Ал «Қабанбай батыр», «Исатайға», «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім», «Қыран туралы жыр» өлеңдерінде тарихи кейіпкерлердің бейнесі сипатталып, олардың ерен ерліктері кейінгі ұрпаққа үлгі етілген. Осы ерекшеліктерге сүйене отырып мақалада аталған өлеңдердің рухани жаңғыру тұрғысынан маңызы айшықталады.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, фольклор, поэзияға әдеби талдау, кейіпкер, ұлттық болмыс.

E. Zhienbayev¹, Z. Asanova²

¹*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zamira.assanova97@mail.ru*

Expression of the Theme of Kinship and Heroism in the Poems of Fariza Ongarsynova

Abstract. The theme of patriotism has a special place in the poems of Fariza Ongarsynova, one of the most popular poets in Kazakh literature in the 1960s. The fiery poems of the poet, who has a tender soul and sharp words, widely describe the past history and heroic events of the nation. People's writer of Kazakhstan, public figure, laureate of the State Prize named after Abai, outstanding poet Fariza Ongarsynova is one of the most famous lyric poets in Kazakh literature, as well as an example for contemporaries and the next generation of poets and writers. The poet, who wrote in various content and won everyone's hearts with her works, was mentioned in various articles and works about her poems. However, all of them were about her literary genre and her aesthetical feature. In this study, we tried to prove that we can use Fariza Ongarsynova's works as valuable information to study and learn the folklore of Kazakh people. By specifying the folkloric elements in her poems, the way of using them in poetry will be examined. General information will be given by determining the poems written for relative's names and heroes. "Anany zhoqtau" (The mourning for mother), "Anamen qoshtasu" (Farewell to mother), "Agalar" (Brothers), "Keybir zhengeyler" (Some sister's in law), "Ake turaly oi" (The thought about father) the importance and relations of kinship in poems and the way they are told in poetry, "Qabanbay Batyr", "Isataiga" (to Isatai), "Almas qylysh nemese men Mahambetpen qalay kezdestim" (Blade-sword or how I meet Mahambet), "Qyran turaly zhyr" (Epic about an eagle), "Qazaqtyn' batyrlary" (Kazakh's heroes) poems will examine the historical heroes of Kazakh people and the way the poet depicts them.

Keywords: poetry in Kazakh literature, folklore, poetry analysis, person element, national identity.

Е. Жиенбаев¹, З. Асанова²

¹*PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, Түркістан қ.), e-mail: zamira.assanova97@mail.ru*

Выражение темы родственных отношений и героизма в стихах Фаризы Онгарсыновой

Аннотация. Тема патриотизма занимает особое место в стихах Фаризы Онгарсыновой, одной из самых популярных поэтесс казахской литературы 1960-х годов. Пламенные стихи поэта, обладающего нежной душой и острым словом, широко описывают прошлую историю и героические события народа. Народный писатель Казахстана, общественный деятель, лауреат Государственной премии имени Абая, выдающийся поэт Фариза Онгарсынова является одним из самых известных лириков в казахской литературе, а также примером для современников и следующего поколения поэтов и писателей. Избранные стихи поэта переведены на разные языки. Академические исследования поэзии Фаризы Онгарсыновой показывают, что ее стихи часто обсуждаются с точки зрения литературного жанра и эстетики. В этом исследовании авторы попытались показать, что стихи Фаризы Онгарсыновой могут быть ценным источником информации для изучения и признания фольклора казахского народа. В этом контексте законы их использования дифференцировались, уточняя элементы фольклора в его стихотворениях. Кроме того, родственные имена и отношения в его стихотворениях были проанализированы с точки зрения структуры стихов, посвященных памяти национальных героев. Обсуждаются значение и роль родственников в стихотворениях Фаризы Онгарсыновой «Ананы жоктау» (Скорбь по матери), «Анамен коштасу» (Прощание с матерью), «Ағалар» (Братья), «Сағындым, аға, сізді» (Тоска по брату), «Кейбір жеңгейлер» (Некоторые невестки), «Әке туралы ой» (Мысли об отце). Выявлены образы исторических персонажей, описанных в стихотворениях «Қабанбай батыр», «Исатайға» (Исатаю), «Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім» (Алмазный меч или как я встретил Махамбета), «Қыран туралы жыр» (Песня об орле).

Ключевые слова: казахская поэзия, фольклор, литературный анализ поэзии, характер, национальная идентичность.

Giriş

Kazak edebiyatının meşhur şairi Fariza Ongarsınova, 5 Aralık 1939 tarihinde Atırav İli Novobogat ilçesine bağlı Manaş köyünde dünyaya gelmiştir. 1958 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan şiirleri halk arasında günümüzde de sevilerek okunmaktadır. İlk şiirlerinden itibaren Kazak bozkırlarındaki halkın yaşamını dile getiren şair, eserlerinde daha ziyade toplumdaki kadınların hakları konusuna ağırlık vermiştir. 1966 yılında Sanduğaş adlı ilk şiir kitabı yayınlanmıştır. Kazak edebiyatında ayrı yeri olan şairin şiir külliyatı daha sonraki yıllarda da ciltler halinde basılmaktadır. Öğretmen ve gazeteci olarak çalıştığı yıllarda adalet ve gerçeğin temsilcisi olarak tanınan şair, 23 Ocak 2014 tarihinde 74 yaşında hayatını kaybedene kadar toplumda yaşanmakta olan meselelerin sözcüsü olmuştur. 1996–2004 yılları arasında milletvekili olarak seçildiği yıllarda da kadın ve çocuk haklarıyla ilgili yasaların geliştirilmesinde katkıda bulunmuştur.

Ğ. Musirepov (“Eki Auız Söz”) ve E. Tajibayev’in (“Oy men Sezim Naqıştarı”) yazarında ve E. Şeripov, M. Qaratayev, Z. Ahmetova, Z. Qabdolov, T. Toqbergenov gibi bilim adamlarının çalışmalarında, Fariza Ongarsınova’nın edebi kişiliğiyle ilgili bilgi verilmiştir. Kekilbayev’in ifade

ettiği gibi [1, s. 46], Fariza Ongarsınova kaleme aldığı eserlerinde sadece kendi döneminin değil, kendisinden önceki dönemin ve çağdaş neslin gerçeği, sırrı ve kederi betimlenmektedir. Onun şairlik mirası, lirik dünyası, gelenek devamı üzerine görüşleri birçok araştırmada ele alınmıştır. Örneğin, S. Aybergenova'nın “Kazak kadın şairlerinin eserlerinde geleneğin devamı” başlıklı yazısında Ongarsınova'nın toplumsal temada keleme alınmış şiirlerinden örnekler sunulmuştur.

Qamarova'nın “Günümüz Kazak şiirlerinde psikoloji” adlı doktora tezinde ise [2, s.s. 15–20], Ongarsınova'nın şiirleri örneğinde psikoloji incelemesi yapılmıştır. Kirabayev'in çalışmasında da [3, s. 347], Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde ferdi temalarla birlikte, millî geleneğin ziyadesiyle işlendiği söz edilir. Bunun yanı sıra Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde folklor unsurlarına da bolca rastlamak mümkündür.

Araştırma yöntemi

Çalışmamızda Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde bahsedilen akrabalık ilişkilerin manevi yenilenme açısından önemi gösterilmekle birlikte kahramanlıkla ilgili betimlemelerin içerik yönünden incelenmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak konuyla ilgili veri toplanarak şiir incelemesi yapılmıştır. Böylelikle şiir incelemesinde ortaya çıkan tespitlere istinaden şairin edebi kişiliği belirtilmeye çalışılmıştır. Şiirlerden alınan örnekler hem kaynak dilde sunulmuş hem de Türkçe anlamına yer verilmiştir. Giriş ve Sonuç hariç, iki bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, Fariza Ongarsınova'nın bilinen şiirleri incelenerek, akrabalık ilişkilerin toplumdaki önemi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise, kahramanlık temasıyla ilgili şiirler ele alınıp, şairin manzum eserlerinde yer alan millî kimlik temasına değinilmiştir.

Sonuçlar ve tartışma

Akrabalık İlişkilerin Önemi

Her edebi metin, oluştuğu dönemi temsil eder. Çünkü o dönemde ortaya konulmuş insan başarılarının ve bilgi birikiminin tümünden yararlanarak oluşur. Ayrıca yazıldığı veya oluştuğu dönemin dilinin özellikleri edebi metinde açıkça görülür. Kısaca edebi metin, teması, işlenişi, dili, yansıttığı zevk ve anlayışıyla tarihi belge özelliği taşıyabilir [4, s. 25]. Bu bağlamda yaşadıklarını şiirlerinde yansıtan Ongarsınova, manzum eserlerinde gerçekçi bir tarz sergilemektedir. Sovyetler birliği döneminde hâkim olan zihniyetin Türk kökenli milletlerin üzerine olan baskıcı etkisi bellidir. Bu dönemde kaleme aldığı eserlerinde millî değerlere değinen Fariza Ongarsınova'nın cesur tavrından onun milletperverlik kişiliğini görebiliriz. Bu bağlamda şair, manzum eserlerinde millî örf-âdetleri, akrabalar arasındaki ilişkilerde bireylerin rolünü, aile içindeki anne baba ve kardeşlerin birlik beraberliğine duygu dolu ifadelerle yer vermiştir.

Kazaklarda, her fert kendi ulusunun değerlerini korumak için öncelikle kendisinin kim olduğunu öğrenmiş; kendi halkına, doğup büyüdüğü ortamına kendinden önceki büyüklerinin buldukları katkıları, yaptıkları faaliyetleri, gösterdikleri kahramanlıkları örnek alarak nesilden nesle ulaştırmıştır [5, s. 47]. Akrabalık ilişkisi tek erkek tarafından oluşmayıp kızlar tarafından yani kızların çocukları yani “jiyenler/yeğenler” ile “nağışı/dayı” arasındaki ilişki de dikkat edilmesi gereken önemli bir konudur [6, s. 43]. Ongarsınova'nın şiirlerinde akrabalık ilişkilerinin ayrı bir yeri vardır. Örnek vereceğimiz ağıt üslubu ile kaleme alınan “Ananı Joktau”/ (Anne Ağıtı) [7, s. 97] adlı manzum eser, şairin annesinin vefatından sonra yazıldığı bilinmektedir. Bu şiirde şairin annesine olan sevgisi ve ölümü üzerine duyduğu acısı ve hasreti şöyle sunulmaktadır:

*Aysaule ana-ak ana,
Balauşı em seni danağa,
Ösiyet söziñ sanada.
Uzatıp seni saparğa,
Jalgız qaldım jağada*

*Ay ışığım annem
Sanki yanımdaki bilgem
Nasihât sözün zihnimde
Uğurladık seni sefere
Yalnız kaldım sahilde*

*“Ak patşam” dep aldımnan,
Şığışı ediñ can ana.*

*Beyaz sultanım diye karşımdan
Karşıladın can annem*

Bu mısralarda şair annesini kaybettikten sonra ortada yalnız kaldığını ve artık ona kimse “Ak patşam”, yani “Beyaz sultanım” diye seslenmeyeceğini hüznüyle şekilde dile getiriyor. Onun nasihatlerini asla unutmayacağını, her sözün kalbinde taşıyacağını belirterek, annesini uzun yolculuğa yolcu ediyor. İstifham sanatı ile duygularını şöyle canlandırmaktadır:

*Endi kimmen sırlasam,
Endi kimmen muñdasam?
Ornuñ tolmas cırlasam,
Öziñdi izdep qırğa asam.*

*Artık kime sorsam,
Artık kiminle danışıırım?
Yerin dolmaz ne yapsam,
Arayıp seni tepe aşarım.*

Annesine artık kiminle dertleşip konuşacağını sorup, onun yerini kimsenin dolduramayacağını söylüyor.

Şiirin son bendinde ise şair, Kazak halkına ait güzel geleneklerden biri bata/dilek, yani annesinin cennette olmasını, arkasında kalan gelin ve torunlarına sağlıklı ve uzun ömür yaşaması dileği ile şiiri bitiriyor:

*Cannatta bolgay canı dep,
Qol jayıp tilek tiledim.
Artağı el, bala- şağağa,
Car bolsın, Alla-tağala,
Cebey goy barın, Can Ana!..*

*Cennette olsun canın diye,
Avucumu açıp dua ettim.
Arkada millet, çoluk çocuk,
Yardımcımız olsun, yüce Allah,
Destekle herkesi, can Anne!*

Ana/Anne sevgisi işlenen diğer şiirleri Ana (1992), “Anama”(Anneme) (1957), “Ana Dausı” (Anne Sesi) (1963), “Anamen Koştasu” (Anne ile Veda) (1968), “Ana Mahabbatı” (Anne Sevgisi) (1973), “Ananın Tileği” (Annenin Dileği) (1989), “Ana, Onda Jas Edim Uıldegen” (Genç idim Anne), “Sırlasu” (Sırdaşmak) “Jurmın, Ana” (Yaşıyorum, Anne)’dir. Bu şiirlerinde annesine olan sonsuz sevgi, hayranlık, özlem ve hürmet duygularını vurgulamaktadır. Bir çocuk hayatındaki annenin yeri ve değeri ölçülmezdir. Fariza Ongarsınova’nın şiirlerinde ifade edilen “Ulusun sen ana”, “Ananın yüreği gibi yürek”, “Sonsuzluk güneşim annem” gibi ifadeler anne kavramını yüceltmekle birlikte bütün annelere ithaf edilmiştir.

Şairin kendisi de bir anne olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Anne olma mutluluğunu Tanrı’nın lütfü olarak kabul ettiğini “Ananın Tileği” (Annenin Dileği) [7, s. 249] şiirinin son bendinde görebiliyoruz:

*Ey, Ömür, sağan datım bar
Calgız-ak tilek mendegi
Toğıtpa meyliñ aq nurğa
Sınağıñdı ali dayında,
Neziktigimdi tek qaldır da,
Analığımmnan ayırma!*

*Ey hayat, sana sözüüm var
Yalnız arzu bendeki
Nur içinde olmasam da
Sınavını hazırla,
Nazikliğimi bende bırak da,
Annelik gururumdan ayırma!*

Bu bentte şairin hayata seslenerek, “Yaptığın her sınava razıyım, tek dileğim annelik gururumdan ayırma” demektedir.

Akrabalık isimleri sadece insanlar arasındaki yakınlığı değil, aynı zamanda insanın toplumdaki yerini de gösterir. Sadkam’ın aktardığı gibi [4, s. 43] sevgi, saygı, yakınlık, uzaklık, yaşça ve aile ilişkilerinde büyüklük, küçüklük, cinsiyet gibi duygu ve durumları dile getirmede kullandığımız sözcüklerin akrabalık ilişkilerimizin kan bağı yoluyla mı, evlilik yoluyla mı, ne derecede olduğunu açıklayıcı ve düzenleyici bir güç içerdiğine inanırız. Dolayısıyla akrabalık isimlerinin psikolojik etkisi olan bir içeriğe sahip olduğunu görürüz.

Fariza Ongarsınova’nın Jengeler/Yengeler adlı şiirinde de akrabalık ilişkileri söz edilmektedir. Yenge konusunda şairin kaleme aldığı şiirler şunlardır: “Keybir Jengeyler” (Bazı Yengeler) (1956), “Jengelerim” (Yengelerim) (1995), “Kelin” (Gelin) (1995).

“Keybir Jengeler” (Bazı Yengeler) [7, s. 32] şiirinde şair yengelerin kötü tipini şöyle çağrıştırmaktadır:

Özi suygenin arkim qımbat sanaydı,
Key jengeyler “meñgerip” ap aǵaydı
“Calǵız sonıñ babın tapsam carar”- dep
Özgelerge taytuñ-taytuñ qaraydı.
Otırǵan son aǵay ulken orında
Jel ürgendey köñili öser onıñ da.
“üy jumustı- mindeti, - der, kempirdiñ”,
Qaiter edi erteñ sol qart joǵında?
Oǵan barqıt, şıt tipti ajeıge
Joldasınıñ anası oǵan ögey me..
Qart kiyinip şalqıp jurse, özgeler
“Kelini bir tayır can au”- demey me?

Herkes için sevdiği değerlidir,
Bazı yengeler yönetir ağaları
Yalnız onun gönlünü alsam diye
Başkalarına ters bakar.
Ağa bir makamda oturduktan sonra
Havalanıp gibi gönlü şişer onun da.
Ev işi ninenin görevidir, der
O nine yoksa ne yapardı?
Üzerinde değerli bezden gömlek
Eşinin annesi ona yabancı mıdır...
Yaşlı kişi huzurlu yaşarsa etraftakiler
“Gelini iyi insanmış” demez mi?

Geleneksel Kazak ailesinde küçük oğlan evlenince ayrı eve çıkmaz ve baba ocağında kalır. Ama son zamanlarda aile büyükleri gelinin karakterine göre karar vermektedirler. İşte bu mevzu Fariza Ongarsınova'nın şiirinde ziyadesiyle işlenmiştir. Şiirde kaynanasına kötü davranan yengeye hitap edildiği görülmektedir. “Sadece sevdiğim kocamın gönlünü alsam yeterli, başkaları umurunda değil” muamelesi yapan yengeye uyarıda bulunmaktadır. Diyor ki: “Kendi eşinin annesi sana yabancı mıdır ki, ona sevgi ve hürmetle bakmıyorsun. Yarın öbür gün yaşlı kişi uçup gittiğinde ne edeceksin? Ne kadar iyi bakarsan o kadar mutlu gözükecek kadıncağız, işte o zaman senin için iyi laflar edecekler” şeklindeki ifadelerle şair, gençlere nasihat vererek, büyüklere hürmet gösterilmesi gerektiğini tembih etmektedir.

Bir bayan için ağabeyi her zaman bir sığınaktır, koruyucusudur. Dünyadaki tüm zulümlerden kurtaran, duvar gibi koruyan ağabeydir. Kim istemez ki böyle bir dağ gibi ağabeyi? İşte Fariza Ongarsınova şiirlerinde ağabey ile kız kardeş arasındaki saygıdan sık sık bahseder. “Ağalar” (Ağabeyler) (1958), “Sağındım Ağa Sızı” (Özledim Ağabey Sizi) (1997), “Ağalar”(Ağabeyler) (1995), “Baurılastarıma” (Kardeşlerime) (1983), “Ağa Ruhımen Sırlasu” (Ağabey Ruhı İle Sırlaşmak) (1985) adlı şiirlerinde ağabeyleri tasvir edilmektedir.

“Ağalar” (Ağabeyler) [7, s. 23] şiirinde şair, babasını çok erken kaybetse bile, onun yokluğunu hissettirmeyen ağabeylerine seslenerek, onlar onun her şeyi olduğunu anlatıyor:

Ağalar asqar tauım goy
Asqaqtap turǵan kök tırep
Jabıqtırǵanda dauıldı oy,
Mañdayımnan meniñ öpti kep.
Ağalar barda demegen-
Barinen biik şoqtıǵım,
Erkelep östim nege men,
Akeniñ sezbey joktıǵın?

Ağabeylerim büyük daǵlarım
Gökdelen gibi büyüktür
Fırtınalı düşünce bastığı anda,
Alnımdan benim öptü gelip.
Ağabeylerim varken destekçi
Herkesten üstündür gönlüm
Şımarıp yetiştim neden ben,
Babamın yokluğunu hissetmeden?

Divan edebiyatında bülbül kuşu güzelliğın sembolüdür, Kazak halkında ise, kırlangıç kuşunun yeri ayrıdır. İşte Fariza Ongarsınova da ağabeylerinin qarlıǵaş/kırlangıç kuşu gibidir. Bunu şairin yazdığı şiirlerinde görebiliyoruz:

Qay jerde otırsa da qarlıǵaşıñ,
Sen onıñ jureginde, canındasıñ.
Sabidey seniñ appaq köniline
Küdiñ küngirt bultı şalınbasın.
Qay jerde otırsa da qarlıǵaşıñ,
Uq, canım, onıñ catqa tabınbasın.
Bil canım, onıñ albirt jureginiñ
Calınıp, özgelerge caǵınbasın...
Ömirde, qarap tursam, baǵındasın

Nerede bulunsa da kırlangıcın,
Sen onun yüreğinde, yanındasın.
Bembeyaz seniñ saf gönlüne
Şüphenin koyu bulutu örtmesin.
Nerede bulunsa da kırlangıcın,
Anla canım, o başkaya tapınmaz
Bil canım, o nazik kalbiyle
Başkalara dilenip yakarmaz...
Ömürde, bakarsam, itaat etmez

*Tek canıñ calınınan arılmasın!
Közinen oy oqıǵan sonay küni
Arnaǵan sözün saǵan qarlıǵaşıñ.*

Nerede olursa olsunlar hep onun kalbinde, aklında olduklarını ve bu şiiri onlar için yazdığını belirterek şiiri bitiriyor.

Aǵabey konusunda şairin yazdığı şiiri daha “Sağındım Sizde Aǵa” (Özledim Sizi Aǵabey)’dir [7, s. 233]. Bu şiirde, Fariza Ongarsınova’nın manevi aǵabeyi olan ve Kazak edebiyatının temsilcisi Adi Şaripov’ten söz edilmektedir.

*Ardaqtı ake, asıl car canuyaǵa,
Sizdey adam bolsa ğoy ar uyada...
Biz qıñalsak, “qaraǵım” deüşi ediñiz,
Jürmin sizdi saǵınıp, Adi aǵa!
Quyın – zaman saluda taǵy lañın,
Küzgi bulıtay qonadı canıma muñ.
Saule izdeydi köñilim, Aǵalardıñ
Alaqañın, meyrimin saǵınamın.
San suraqtar qaumalap qamalǵanda,
Tuñǵıık bop köriner dala, mañ da.*

*Yüksek ruhun sönmesin!
Gözünden düşünceni anlayan
İthaf eden sözünü sana kırlangıcın.*

*Değerli baba, asil yar aileye,
Sizin gibi kişi bulunsaydı her hanede
Zor durumda kalsak “yavrum” derdiniz
Yürümekteyim siz özleyip Adi aǵa!
Dönemin hortumu yine başlamaktadır,
Güz bulutu gibi konmakta canıma keder
Işık aramakta gönlüm, aǵabeylerin
Avucunu, merhametini özlemekteyim.
Nice sorular kafamda takıldığında,
Sonsuz çıkmaz görünür etrafımda*

İlk iki dörtlükte Adi Şaripov’un iyi bir baba, iyi bir eş olduğunu, zor zamanlarda hep destek olup, yanında bulunduğu dile getirilmektedir. Böyle bir zor zamanlarda aǵabeyinin şefkatine daha da çok hasret kaldığını, hatırladıkça tepesinde sonbaharın bulutların çöktüğünü anlatıyor. Sonbaharın bulutları ifadesiyle benzetme sanatı kullanılmıştır. Sonbaharın bulutları hüzün sembolüdür.

Faaliyetlerinde kadın eşitliğini savunan şair, kadınlara destek gösterenlerin az olduğuna dikkatleri çekmek istemektedir. Kadınların desteğe ihtiyacı olduğunu şu dizelerde çağrıştırmaktadır:

*Sirek tartıp baradı sonday satte
Suyeu bolar da, aǵalar da.
Tosatınday aldımnan cat añǵarlar,
Qaulap ösip keledi qatal candar.
Canaşırı siregen minau elge
Kerek bop tur dal sizdey kaharmandar.
Erkin samǵap şarlaǵan dala-tüzdi
Qus sezuşi em özimdi qanatı izgi.
Şaqırmaytın sekildi şırqaularım...
Şarşaudamın. Sağındım, aǵa, sizdi.
Sağındım, aǵa, sizdi...*

*Seyrek olmaktadır bu günlerde
Destek olan aǵabeyler de.
Karşımda yabancılar bekliyor gibidir
Çevremi kaplayan sert insanlar.
Merhamet edeni azalan bu halka
Sizin gibi kahraman lazımdır.
Engelsiz gezen bozkırı
Kanatlı kuş hissederdim kendimi
Davet etmez gibi sözlerim...
Yorulmaktayım, özledim aǵabey sizi
Özledim aǵabey, sizi*

Adi Şaripov bir toplumcu olarak yazılarında çevresini birlik beraberliğe davet eder. İşte Fariza Ongarsınova bunu şiirinde anlatıyor. Halkın onun gibi kahramanlara ihtiyaç duyduğu ve onun gibi halkına tüm kalbi ile acıyanların az olduğu, özlemekten gerçekten yorulduğu şiirin son dizelerde betimlemektedir.

1983 yılında yazılan “Baurılastarıma” [7, s. 247] şiirinde ise, şair tüm aǵabeylerine, küçük kız ve erkek kardeşlerine, hatta gelinlerine sesleniyor:

*Armısıñdar, baurılar, barmısıñdar!
Aǵalarım- asqar tau, qarlı şındar.
Jengelerim- canımniñ jaylauı edi,
İnilerim- şım bolat şalǵısıñdar.
Siñli, kelin- perişte tileulesim,
Barlıǵın da aytur barmısıñdar?
Bar bolıñdar,*

*Merhaba kardeşler, nasılsınız!
Aǵabeyler, daǵ gibi karlı zirveler.
Yengelerim canımın yaylasıdır,
Kardeşlerim çelik gibi biçersiniz.
Kız kardeş, gelin melek gönüllüm
Hepiniz iyi misiniz?
Sağ olunuz,*

*Sender bolsandar, tuarday irkit күнім,
Qaşar menin canımnan sılıp muñım.*

*Siz varken bereketli güneşim doğar,
Canımdan kaçар benim üzüntüm.*

Seslenerek, herkese ayrı ayrı selam veriyor, onları güzel benzetmelerle anımsıyor. Ağabeylerini zirveli yüksek dağlara, yengelerini yaylaya, erkek kardeşlerini çeliğe benzetmektedir. Kız kardeşlerini ve gelinlerini sırdaş meleğe benzetiyor. Siz yanımda iken her sabah güneşim doğar, kalbimdeki üzüntüm geçer diyerek onların sağ olmasını diliyor.

Bir aile hayatında önemli kişilerden biri de babadır. Baba, aile ocağın direği, oğlan evladın özeneceği kahramanı, kız evladının koruyucusudur. Ama ne yazık ki, amansız savaş yıllarında birçok çocuk baba ve ağabeylerini kaybetmiştir. İşte o zavallı kız çocukların biri de Fariza Ongarsınova'dır. "Ake turalı oy" (Baba Hakkında Düşünceler) [7, s. 33] şairinde babasına olan hasretini şöyle canlandırmaktadır:

*Besikte cattım uildep, sol bir
Surapıl soğıs künderde,
Qan keşip bizdiñ akeler sonau
Batista cıraq jurgende.
"Can papa" degen bir auız sözdi ayta
alмай*

*Beşikte yattım evde
Amansız savaş günlerinde
Babalarımız uzak diyarlarda
Batıda mücadele ederken
Can baba diyen sözü söyleyemedim*

*Qalğandar köp qoy, bir men be?
Jurmada, qızdar, jayqalğan güldey
Köz tartıp beyne janasıñ,
Sol ciurma jasta quşaktap meni
Qalıptı calğız anaşım.*

*Kalanlar çoktur, tek ben değil
Yirmi yaşında kızlar çiçek gibi
Çekicidir ışıldar
İşte yirmi yaşında ben kucağında
Kalmış yalnız anneciğim*

Şair daha beşikte iken, babası cephede savaşıyordu. "Canım babam diyemeden büyüyen bir tek ben miyim?" sorusu ile okuyucunun kalbini sızlatıyor. Annesi o zamanlar yirmi yaşında imiş. Şiirin son bendinde savaşın zaferle sonlandığından dolayı babasının döneceğine çocuk kalbi ile inanan şair, aynı zamanda hem sevinç hem de hüznü hissettiğini söylüyor. Savaşın bittiğini ifade eden al bayraklar, şaire babasının onun uğruna döktüğü kanı hatırlatıyor:

*Alaulap tular, alqızıl tular,
Jarqıldap jenis culdızı,
Can akem biraq oralmay ketti,
Köre almay ketti ul-qızın.
Biz jurmiz bugün şım-şıtır jolıñ
Qualap ülken ömirdiñ,
Ayalı sol bir alaqañdı añsap,
Soladı keyde köñil-gül.
Alandardağı alaulı tudı
Körgeñ satterde toqtalam:
Akemniñ, sira, men üşin tökken
Qanı emes pe eken dep qalam.*

*Alev gibi bayrak, al bayrak
Parıldar zafer yıldızı
Can babam ancak dönmedi
Bir daha görüşemedi evladiyla
Biz yaşamaktayız bugün yolunu
Peşinden büyük ömrün,
Merhametli okşamanı hayal edip,
Solar bazen çiçek gönül
Meydanlardaki al bayrağı
Gördüğüm anda dururum
Babacığımın belki ben için dökmüş
Kanı değil miymiş diye düşünürüm.*

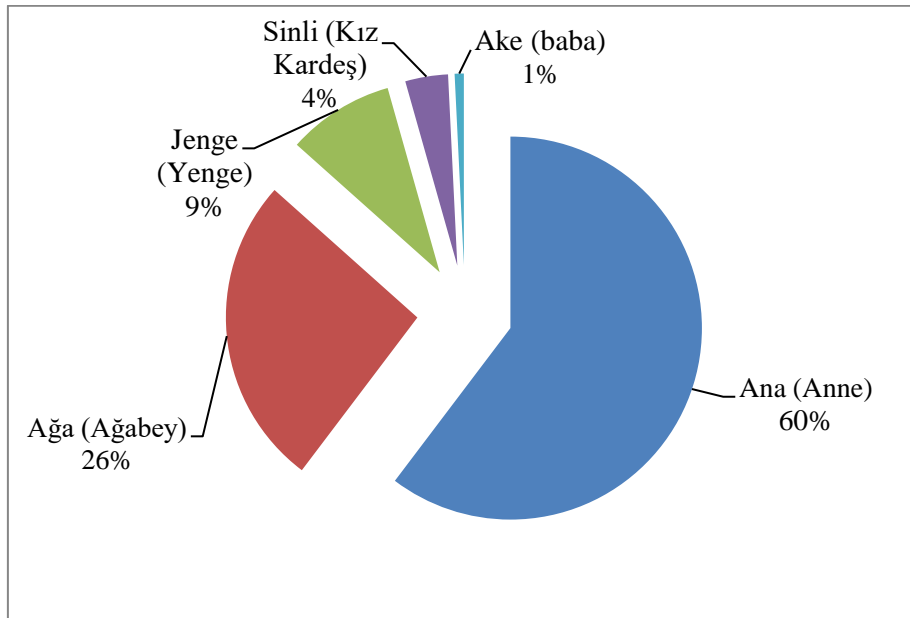
Fariza Ongarsınova'nın eserlerinde temel konuların biri kadın kaderi, kadınların toplumdaki yeridir. *Kadın eşitliği, kadınlara olan sevgi ve saygıyı* milletin tarihinden araması onun edebi kişiliğinin bir özelliğidir. Manzum eserlerinde Kazak kadınlarının asi karakteri, benzersiz kimliği ve toplumdaki yerini sanata has bir şekilde betimler [8, s. 470].

"Siñlilerim" (Kız kardeşlerim) [7, s. 87] şiiri, kız kardeşlerine olan sevgi söz edilmektedir. Yukarıda "Baurılastarıma" şiirinde sunulduğu gibi kız kardeşlerin de sırdaş meleklerle benzetiyor. Bu şiirinde de doğup büyüdüğü köyüne döndüğünde, karşısından koşarak çıkan kız kardeşlerini gördüğü andaki duyduğu mutluluğu anlatılıyor. Halkının kızlara verdiği önemi vurgulanarak, ileride o kızların da halkı için hayırlı evlat olacağına inandığını dile getiriliyor:

*Jürsem de el aralap, taudan asıp,
Tuğan jer tütinine arman asıq.
Bir jasap qalam ulğı, siñlilerim
Aldımnan şıqqan kezde qaumalasıp.
Solardı körıp men de tinistadım,
Tileymin tasıǵay dep ırıs- baǵın.
Qızdarın qadirlegen halık- dana,
Miñ alǵıs özderine, tustarım!
Tileymin külimdeyin qabaǵınıñ,
Senderge şaşsa eken dep dala nurın...*

*Bölge gezerek daǵ aşsam da
Doǵduǵum bölge dumanı arzumdur
Çok sevinirim hep, kız kardeşlerim
Karşımdan çıktığı anlarda
Onları görünce ben de ferahlarım
Dilerim huzur ve mutluluk
Kızlara saygı gösteren halk bilgedir
Bin teşekkür sizlere akrabalarım
Çehreniz açık olmasını dilerim
Bozkırın nuru sizin üzerinizdedir*

Fariza Ongarsınova'nın bilinen şiirlerinde akrabalık isimlerin kullanım yüzdesine baktığımızda (Şekil 1) anne sözcüğünün daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Sonra sırasıyla *ağa*, *yenge kız kardeş* ve *baba* sözcükleri gelmektedir. Çocukluk yaşlarında babasını kaybeden Ongarsınova'nın edebiyata olan ilgisinin artmasında annesinin etkisi büyüktür.

Şekil 1 – Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde akrabalık isimlerin kullanım yüzdesi

Tartışma

Kahramanlıkla ilgili Şiirleri

Edebî metin; diğer sanat eserleri gibi yaşanan, düşünülen, tasarlanan gerçekliği eserin ortaya konulduğu dönemin zihniyeti, zevki ve anlayışından hareketle yorumlayıp insana ait bir özelliği somut biçimde ifade eder [4, s. 21]. Nitekim edebi eserlerin yaşamdan alındığını ve yaşama yön verdiğini de göz önünde bulundurmalıyız.

Bir şairin kendi bireysel dünyası yerine topluluğun sorunlarına, özelliklerine ya da görüntülerine yer verdiği şiirlere ideolojik şiir denir [9, s. 37]. Bu bağlamda Fariza Ongarsınova'nın sosyal gerçekçi şiirlere sıkça işlediği görülmektedir. Onun şiirlerinde milli kahramanların yeri ayrıdır.

İsatay, Mahambet, Akan Seri, Akın Sara, Mayra, Meriyem Hakimjanova, Aliya, Manşük Mamedova, Bibigül ve Kamşat gibi şahısların yaşamı, kişiliği ve karakterinden aldığı motifleri duygu dolu betimlemelerle sunarak bu şahısların yaşadığı dönemin zihniyetini çağırıştırır [2, s. 354].

Nurullah Çetin'in ifade ettiği gibi [9, s. 18], şiirin değeri konuyla değil; konuyu işleyiş biçimiyle ölçülür. Ongarsınova'nın şiirlerinde Kazak halkının geleneği, medeniyeti, tarihi ve

zihniyetini duygu dolu ifadelerle betimlendiğini görmek mümkündür. Bu yüzden Kazak lirikasının kraliçesi olarak anılıyor. Şiirlerinde milletin yaşamını ele alarak geçmiş günleriyle kıyaslar. Batırlar cırı, kahramanların hikâyesini anlatan şiirlerinde telmih sanatına başvurur. Kahramanlık olaylar Kazak folklorunun en mühim parçasıdır. Bu tür şiirlerinde şairin başarılı üslubunu görmek mümkündür. “Qabanbay Batır” (1991), “Qazaqtın Batırları” (1980), “Almas Qılış Nemese Men Mahambetpen Qalay Kezdestim” (Elmas Kılıç Yada Ben Mahambetle Nasıl Buluştum), “Canqoja Batır Basında Calbarını” (Canqoja Batırın Mezarında Yalvarmak) (1994), “İsatayğa” (1966), “Qıran Turalı Cır” (Kartal Hakkında Manzume) (1982), “Barlauşılar” (İzciler) (1966) şiirleri Kazak halkının tarihi kahramanlarını anlatan şiirlerdir.

Bir şiirin izleği (teması) açıkça belirtilebildiği gibi motiflerin tekrarı yoluyla da ortaya çıkabilir. Şiirin söz varlıkları, imgeleri vs. bütün unsurları, temel düşünceye ve izleğe bağlıdır [9, 19]. “Almas Qılış nemese Men Mahambetpen Qalay Kezdestim” (Elmas Kılıç ya da Ben Mahambetle Nasıl Buluştum) [7, s. 173] adlı eserler, Fariza Ongarsınova'nın kahramanlık olayları işlediği en uzun şiirlerindendir. Bu şiirlerde şairin rüyası anlatılmaktadır. Yani şairin bilinçaltının yansıtıldığı söylenebilir. Şiir “birinci buluşma”, “ikinci buluşma” ve “üçüncü buluşma” olarak üç bölümden oluşuyor. Şiirin birinci bölümünde, hâkim anlatıcı, Kazak halkının ünlü batırı hem ozan şairi Mahambet'i rüyasında gördüğünü anlatır. Rüyasında Mahambet şöyle demektedir: “Hey, genç şair, atalarımızdan miras kalan vatani, millet uğruna mücadele etmekten vazgeçme, onları hep koru ve iyiliğini dilemelisin. Madem şair olduğun iddia ediyorsun, adına uygun işler yap, beşeri aşkı değil, halkına olan sevgini icra etmelisin”. Bu ifadenin şiir metnindeki nüshası şu şekildedir:

*Ey, öner quğan carqınım,
Öleñ quğan carqınım!
Balausa balğın şağın bul,
Aynalañ tunğan sağım-nur,
Armanıñ – asqaq, canıñ - gül,
Qara halıqtıñ qamı uşin
Qorğauğa eldiñ namısın
Jalın jastığıñ urlatqan
Tüzderde jortıp tüñ qatqan
Babalarınñ armanın,
Urpağım bolsan, jalğağın!
Jürgende halkıñ qan jılap,
Jatqanıñ mınau
Uyqığa batıp albirap,
Babañnıñ jeri bal quraq
Cat tabandarğa taptaluda ali qaljırap.*

*Ey, sanatçı yavrım
Şiir yazan yavrım!
Yetişkin çağındasın
Çevren dolu vahadır
Hayalin büyük, canın çiçektir
Halkın huzurlu yaşamı için
Savunmalısın milletin gururunu
Gençliğini kaybeden
Bozkırda gece gündüz gezen
Ecdat hayalini
Neslim olsan, devam et!
Halkın ağlıyorsa,
Neden yatarsın
Uykulu halde tedbirsiz
Ecdat toprakları değerlidir
Yabancıardan tepki görmektedir.*

Görüldüğü gibi, bu mısralarda da Mahambet, milletin hür ve huzurlu yaşamasını istemektedir. Atalarının izini takip etmeye çağırıyor. “Qara halık”, “qan jılap” gibi ifadeler Kazak halkının zor zamanlar geçirdiğini belirtiyor. Qara halık – basit, sıradan insanlar anlamındadır. “Qan jılap” ifadesi ise, Türkçedeki kana boğulmak anlamına geliyor.

Şiirin ikinci bölümünde, şair rüyasında meşhur İsatay batırla buluştuğunu betimlemektedir. İsatay ve Mahambet Kazak halkının ünlü kahramanlarıdır. 1836–1838 yıllar arasında Çarlık Rusya'sına karşı gerçekleşen isyanın önderleridir. Hürriyet uğruna yapılan bu eylemde milletin tarafında olmuşlardır. İkisi yakın arkadaşdır. Savaş meydanında omuz omuza milleti için mücadele etmiş şahıslardır.

*Dumanmen ötip künderim,
Şarıqtap şırqap aytam an,
Könilimde köktem.
Jasıl terektey jayqalam.*

*Eğlenceyle geçip günlerim,
Yüksek sesle şarkı söyledim,
Gönlüm bahar gibidir
Yeşil kavak ağacı gibi sallanıırım.*

*Külimdeğendi dos deymen,
Sezimimdi satqan candardı men de
keşpeymen...*

*Arıstanım edi ay İsatay,
Duşpanın körse – köktemdegi jasınday.
Canına qurban bolsam- au degen men beybaq
Artında qaldım mañdaydağı sorım aşılmay,
Canımniñ şeri basılmay.*

Şiirin ikinci bölümünde, İsatay'ın milli mücadelesi betimlenmektedir. Şair onun için “aslan”, “halkın asil evladı”, “gerçek dost”, “insan koruyucusu” gibi ifadeler kullanıyor:

*İsatay... halkımniñ asıl ulı edi,
Armanğa tolıp juregi,
Qazaqtıñ baydaq dalasın,
Aş, ariq bala-şağasın
Jetkızsem deytin baqıttı cumaq künderge,
Ömirin arnap sorı arılmağan muñdı elge...*

*Tebessüm edeni dost bildim
Duygularımı satan kişileri ben de
affetmem...
Aslanım idi İsatay,
Düşmanı görse bahar şimşeği gibidir
Canına kurban olayım derdim ben çaresiz
Arkasında kaldım alnımda keder doludur
Gönlümün üzüntüsü dinmedi.*

*İsatay... milletin asil evladı,
Hayale dolu yüreği,
Kazak bozkırını,
Aç kalan evladını
Huzurlu ve mutlu günlere ulaştırmak istiyordu,
Hayatını kederli milletine feda etmiştir...*

Üçüncü bölümde, şair Mahambet'i konuşurur:

*Keşirip bastan qatal kiin,
Tentegi eldiñ atandım.
Tağı da kelgen sır ayta
Mahambet – sindi atañmın.
Örim jas Albirt urpağım,
Ömirdiñ keşip burqağın
Zapıran qusqan zamanda
Arman men ümit – sanañda,
Qatıgez, qarau qoğamda,
Kutkendey dañğıl jol alda
Jügendep jirdiñ tulparın
Talıqsıp örge şırqadıñ.
Mas bolıp jastıq calınğa
Umutpa, qalqam, cır qamın.*

*Geçirip başından çetin günleri,
Delikanlısı halkın adandım.
Yine gene sır söyleyip
Mahambet isimli senin dedenim
Genç ve tedbirsiz neslim
Ömrün yaşayıp zorluğunu
Kederli zor zamanda
Hayal ile ümit zihninde,
Merhametiz toplumda,
Beklenen yol ileride
Şiir söyleyip
Nazıkçe yukarı tırmadın.
Mest olup gençlik alevine
İhmal etme, yavrum şiirin durumunu*

Bu mısraların ilk biriminde, Mahambet kendisini takdim etmektedir. Albirt soyundan olduğunu ve halk arasında delikanlı olarak anıldığını belirtiyor. Gençlik hevesle asıl şairlik görevini ihmal etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

*Şın aqın bolsañ, tartınba,
Nayzağay bolıp carqılda.
Jer oşağının basında
Baqıtña maz bop qalmağın!
Künasiz birdi dattaydı,
Bireuden beyuaq baq taydı –
Elsizderdi ali bir jerde
Küştiler taqap, taptaydı –
Aqınğa jerdiñ betinde
Bolmaydı eşbir cat qayğı.
Alemdi üy dep qarasañ –
Ozbırlıq, ösek jan-jağın.*

*Gerçek şair isen çekinme,
Şimşek gibi çak.
Yer ocağının başında
Bahtına aldanma!
Günahsız birine laf atar
Birisinin huzuru bozuldu
Soysuzları hala bir yerde
Güçlü olanlar sıkıştırır
Şairlere yeryüzünde
Olmaz hiçbir keder
Dünyayı ev olarak sanırsan
Taciz dolu, dedikodu her taraf*

Bu dizelerde hâkim anlatıcı, dönemin siyasi ve toplumsal sorunlarını çağrıştırmaktadır. Şiirin son bendinde Mahambet, hakikatten vazgeçmemesi gerektiğini tembih etmektedir. Çünkü

Mahambet şiirleri ile hakikati anlattığında sürgün edimleştire. Buna rağmen, ömrünün sonuna kadar adaleti savunmuştur.

18. asırda Kazak halkı için önemli isim Qabanbay Batır'dır. Asıl adı Erasıl ama savaşlarda gösterdiği becerileri ve cesurluğundan dolayı batır ismini almıştır. Fariza Ongarsınova “Qabanbay Batır” [7, s. 120] şiirinde Kazak halkının tarihini özetliyor. Milleti asırlar boyunca düşmanları olan Cungarlar, Qarluqlarla olan savaşını, Rusların bizi işgal altına aldıklarını anlatıyor. Bu duruma acıyarak “Nerede benim kahraman ecdadımın varisleri?” diye genç nesle sesleniyor:

<i>Qazaqtıñ jasıl jerine,</i>	<i>Kazak halkının bozkırına</i>
<i>Betegesi börtken beline</i>	<i>Yemyeşil beldesine</i>
<i>Qızıǵıp qırmızı örine</i>	<i>İmrenip kırmızı ovasına</i>
<i>Közderin kimder satpaǵan,</i>	<i>Çoǵu gözünü dikmiştir</i>
<i>Taltanday basıp cat taban,</i>	<i>Sallana basıp yabancılar</i>
<i>Satumen keledi ali de;</i>	<i>Satmaktadır halen</i>
<i>Qulaqtarın salmay anime,</i>	<i>Kulak vermeden sözüme</i>
<i>Jerimdi jaypap taptaǵan,</i>	<i>Topraǵımı çiğneyen</i>
<i>Auliyelerimnen attaǵan;</i>	<i>Ecdat ruhuna saygı göstermeyen</i>
<i>Cotası jüнди coǵarlar,</i>	<i>Arkası yünlü Cungarlar,</i>
<i>Qiqulap quba qalmaqtar,</i>	<i>Ses çıkaran Kalmuklar,</i>
<i>Dambalsız orıs-ormannan –</i>	<i>Donsuz Rus ormandan</i>
<i>Japırlap kelip can-caqtan</i>	<i>Toplanıp gelip her taraftan</i>
<i>Dalama ürey ornatqan...</i>	<i>Bozkırına dayanmış</i>
<i>...Suurlıǵa men şıǵayın,</i>	<i>...Ortaya ben çıkayım,</i>
<i>Jeldiqaraǵa jılayın,</i>	<i>Jeldikara 'ya yalvarayım</i>
<i>Kezeyin qırat-qırqanı,</i>	<i>Gezeyim beldeleri</i>
<i>“Batırlarımniñ urpaǵı qayda,- dep, - bugün</i>	<i>Kahramanların nesli nerede deyip,</i>
<i>surayın?</i>	<i>Bugün sorayım?</i>

Kazak tarihindeki savaşlara değinen şair, millî kahramanları anarak, onların mücadelelerinden bahsetmektedir.

Aşağıda sunulan bentte şair, Qabanbay batır şöyle tasvir ediyor:

<i>Qabanbay batır, has ulan,</i>	<i>Kabanbay batır, kahraman,</i>
<i>Kaharı suday tasıǵan,</i>	<i>Şanı su gibi şahlanan,</i>
<i>Halkına canı aşıǵan,</i>	<i>Milletini savunan,</i>
<i>Baur men dosqa karaǵan</i>	<i>Kardeş dosta bakan</i>
<i>Qabaǵınan Ay külip,</i>	<i>Çehresinden ay gibi gülüp,</i>
<i>Jauların alsa jaǵadan</i>	<i>Düşmanı yakadan aldığı anda</i>
<i>Qaltırar duşpan qayǵı urıp;</i>	<i>Titrer düşman kederlenip;</i>
<i>Qarındaşqa qayırılıp,</i>	<i>Kız kardeşine destek olup,</i>
<i>Jel-jalaǵa bermegen,</i>	<i>İftiraya sokmamış</i>
<i>Ösek sözge ermegen,</i>	<i>Dedikoduya yüz vermemiş</i>
<i>Jetimderdi cubatıp,</i>	<i>Yetimleri avutup,</i>
<i>Judeulderdi emdegen,</i>	<i>Dertililere derman bulan,</i>
<i>“Uranım – tuǵan el!” – degen,</i>	<i>Sloganım milletim, diyen</i>
<i>Qarakerey Qabanbay –</i>	<i>Karakerey Kabanbay</i>
<i>Bir tuar ulı halkımniñ,</i>	<i>Milletin benzersiz oǵludur</i>
<i>Bayraǵı bolǵan danqımniñ,</i>	<i>Bayraǵı olan şanımnın</i>
<i>Qaymaǵı bolǵan saltımniñ.</i>	<i>Kaymaǵıdır geleneǵimin.</i>

“Has oǵlan” yani “asil kahraman”; “kaharı suday tasıǵan” – gazabı su gibi akıp gidiyor anlamına geliyor; “Jauların alsa jaǵadan, Qaltırar duşpan qayǵı urıp” – Qabanbay düşmanının yakasından çekince düşmanını korkudan titretiyor; “Ösek sözge ermegen” – dedikoduya asla

karışmaz; “Jetimderdi cubatıp” – yetimlere hep sahip çıkan vs ifadeler kullanmıştır şair. Ayrıca şiirde günümüzde de hala devam eden Şamanizm’den kalan ruhların ve kutsallığın inancını şöyle çağrıştırılmaktadır:

*Hanteñirime tağzım qılayın,
Tınıstap bir sat tınayın,
Aruaq qonğan el edik,
Qoldağay meni ılayım –*

*Hantanrı 'ya hürmet göstereyim,
Dilenip bir an durayım,
Ecdat ruhu destekleyen halk idik,
Yardımcım olsun daima*

“Aruaq” – ruh demektir, Kazak halkı ecdat ruhuna saygı gösterir ve kendilerini sürekli koruduğuna inanır.

“Qazaqtın batırları” [7, s. 313] şiirinde tarihi kahramanlar şöyle takdim edilmektedir:

*Şetinen qaysar qılıq, batır qağan,
Eli üşin otqa küyip lapıldağan,
Cat bireu jau niyetpen jerin bassa,
Tımağın basa kiip taqımdağan,
O, meniñ batır babam!*

*Hepsi cesur kağan
Milleti uğruna ateşte coşan,
Ters niyetli yabancı işgal etse,
Başlığını giyerek ata binen,
O, benim kahraman atam!*

“Qaysar qılıq” – inatçı , “el uşın otqa kuyıp” – vatani için ateşte yanmak gibi ifadeleriyle batırları çağrıştırıyor. Düşmandan çekinmeden topraklarını ve milletini koruyan batırlar şöyle tasvir edilmektedir:

*Canına quat quyip jaysan dalam,
Hannın da kaharınan taysalmağan,
Köz ilmey jerin qorğap, elin qorğap,
Tau asıp, say şarlağan,
O, menin batır babam!*

*Ruhuma güç veren bozkırım,
Han 'ın da gazabından çekinmeyen,
Göz kırpmadan halkını koruyan,
Dağdan aşıp, belde gezen,
O, benim kahraman atam!*

Bu şiirin son bendi dikkate değer parçasıdır:

*Köşse de jerden jasıl şatırları,
İzi men oğı jatır taqırda ali –
Uaqtıñ daulında urpağına
Eldiktiñ jolın siltep jatır bari –
Qazaqtıñ batırları!*

*Taşınsa da yeşil çadırları
İzi ve okları yatmakta hala
Zamanın fırtınasında nesline
Hürriyetin yolunu göstermektedir
Kazak kahramanları!*

Hâkim anlatıcı, bu mısralarda “Ölümünden sonra bile milletin kalbinde yerini alır ve geleceğe doğru ışık tutacaklar, çünkü onlar bir Kazak batırlarıdır” diyerek milli kahramanlara olan hürmetini dile getirmektedir.

“İsatayğa” [7, s. 104] yukarıda bahsettiğimiz meşhur Kazak batırı İsatay hakkında yazılmıştır. Onun bütün kahramanlık mücadelesi, Cungarlarla savaşı, adi zenginlere karşı fakir fukaranın taraftarını tuttuğu duygu dolu ifadelerle kaleme alınmıştır. “Kazak milletinin hürriyeti uğruma mücadele ederek, masumların hakkını yiyen zenginlerin haddini bildiren batır babam İsatay!” diyerek kahramanın kişiliğini şöyle tasvir etmektedir:

*Semserdi kökke suarıp,
Qolına jasıl tu alıp,
Qorlıqpen jürgen halkına
Azattıq izdep şarq ura,
Qara taban kedeydiñ
Üstem qılsam dep mereyin,
Balpandap jürgen murzaniñ
Qurtuğa basın milja ğıp,
Qanjariñdı qandap qayradiñ...*

*Kılıcı göğe sulayıp
Eline yeşil bayrak alıp
Kederli yaşayan milletine
Hürriyet arayıp
Karataban fakirin
Yükseltmek ister gönlünü
Sallana gezen beylerin
Başını ezmek için
Hançerini kanla biledin...*

Fariza Ongarsinova'nın halkına olan bağımlılığı ve sevgisi sonsuzdur. Bu bağlamda Canqoja “Batır Basında Calbarını” (Canqoja Batır'ın Mezarında Yalvarmak) [7, s. 110]:

*Ey, er babam!
Bası aynalıp sen qorğağan keñ dalam
Asau attay quyqılığan zamanda,
Sauisqandar bilik aytıp ğalamğa
Alastalıp asıldar men ardalar,
Tağdır şeşse kül şoqığan qarğalar
Esi ketken elim soğan aldanar,
Batır qayda şamırqanar, şamdandar?*

*Hey cesur atam!
Başın dönüp sen savunan bozkırım
Asi at gibi şahlanan zamanda
Saksağanlar hâkimiyet eden âleme
Asil cesurlar uzaklaştırılıp
Kader böyle kül içindeki kargalar
Saf milletim onlara inanmakta
Batır nerede baş kaldıran, savunan?*

Canqoja batır 19. yüzyılda Rus Çarlığının idaresine karşı isyan eden millî kahramandır. Şair, şiirinde ona seslenerek derdini, düşüncelerini anlatıyor. Şaire göre o zaman ile bu günlerin kahramanlık anlayışı farklıdır. Eskisi gibi artık gerçek batırların dünyaya gelmeyeceğinden endişelendiğini söylüyor. Şair döneminin şartlarından memnun olmadığını dile getirmektedir. Adeta halkı düşmanlara kolaylıkla kanabileceğini düşünüyor. Okuyucuya bir uyarı niteliğini taşıyan şu mısralarda şairin endişesi sergilenmektedir:

*Ey, ardaqtı er baba!
Ersiz bolsa, El – bala,
Kölsiz bolsa, Jer nala,
Oñup baradı kilem- jer.
Batırlar az jauızdıqtı jugender.
Urpağına birlik penen jiger ber!
Er könildi halkıñ bolsa jalğanda,
Tuar eli tu ustaytın şın erler!*

*Hey, değerli atalarım!
Kahramansız kalsa halk çocuktur,
Gölsüz kalsa belde bozuktur,
Rengini kaybetmektedir toprak
Adaleti savunan cesurlar az.
Milletin birlik ve gayreti artsın!
Kahraman halkın varsa dünyada
Milleti uğruna bayrak tutar er doğar!*

Yıldırım'ın ifade ettiği gibi [10, s. 57], Kazak destanlarında tasvir edilen kahraman imgesi sadece bahadırılıktan ibaret değildir. Bundan dolayı kahraman, eylemlerinde sadece atalar ruhuna ve ervahlara değil kendi özelliklerine, bileğinin gücüne de güvenmektedir. Nitekim Fariza Ongarsınova'nın şiirlerinde Kazak destanlarına has anlatım üslubu belirgindir. Şair rasyonalizm kavramına dayanarak kahramanların kişiliğini yüceltir.

“Qıran Turalı Cır” (Kartal Hakkında Manzume) [7, s. 280] adlı şiir Fariza Ongarsınova'nın yazar Seydahmet Berdikulov'a ithaf etmiş şiiridir. Bu şiir diğer batırlar hakkındaki şiirlerden biraz farklıdır, zira yeni zamanın batırı, çağdaş asker hakkındadır:

*Tıñda, Qastek, Qaskelen, tında, dalam!
Tıñda, caqpar cotalar şıñ qamağan!
Öziñ qosqan baygege bir juyrigin
Keldi ortaña surinbey sinnan aman!*

*Dinle Kastek, Kaskelen beldem
Dinle zirveli tepeler
Yarışmaya hazırladığın bir evladın
Sağ geldi ortaya sürünmeden sınavdan!*

Şair, bu şiirinde askerlere cesaret duygusu aşılamaktadır. “Dinle Qastek, Qaskelen (yer adlarıdır), Hiç bir aksilik yoktur, katılmaya karar verdiğiniz yarışmada asla pes etmeyin, sürünmeden geçin!” diyor.

*Quşağındı aş, tuğan el, şalğın dalam –
Ağa boldı urpaqqa balğın balañ!
Eludegi ulanıñ bir süyuge
Keledi, ane, top jarıp Cambil danam!
Ey, halayık, turındar!
Tağzım, babam!*

*Kucağını aç, halkım, beldem
Ağa oldu nesle yavrun!
Eli yaşındaki evladın destek vermeye
Geliyor, Cambil bilgem
Hey, millet ayağa kalkın!
Hürmetler, atam!*

Şiirin son bendinde halka seslenerek, yeni dönemde halkın huzurlu yaşamı uğruna gayret gösteren çağdaş nesle hürmet göstermesini istemektedir.

“Barlauşılar” (İzciler) [7, s. 148] şiiri askerlerin özel bölgesi, yani izcilerin kahramanlığını anlatıyor:

*Men ğaşıqpın
Ulı isterdi gübirletken bul ğasırğa,*

*Ben âşığım
Ulu işleri gerçekleştiren bu yüzyıla,*

*Oy-armanı asqaq jildasına –
Dariyalardı seldetip saylarınan,
Munaralardı samsatqan qır basına!
Jete almaytın şığar-au qıran da, sira,
Aq-munaralardıñ şınar basına!
Batırлық degendi bilmeytinderin
Osınau barlauşılardan sura!*

*Hayali büyük akranıma
Irmak akar beldelerden
Minareleri dizen bölge başına!
Ulaşamaz şahin bile
Beyaz minarelerin zirve başına
Kahramanlığın ne olduğunu bilmeyenler
İzcilerden sorun!*

Nehirleri, dereleri geçen, tüm zorlukları aşan izcilerin hayranı olduğunu söylüyor. “Batır olmak onlara sorulur” ifadesiyle izcileri telmih sanatı kullanarak Mahambet, İsatay gibi tarihi kahramanlara benzetiyor.

*Barlauşı jurer
Şatırlap ayaz, dala qar quşqanda,
Örtep özekti “saratan” qısqanda.
Barlauşı barda başqanıñ bari
Uqsaydı kilen balapan qustarğa!*

*İzci gezer
Dışarıda ayaz yerde kar yağdığıнда
Canını yakan sorun olduğunda.
İzciler varken diğerleri
Benzemektedir civciv kuşlara*

Şiirin son bendinde şair, izcilerin mücadelesini, soğuk günlerde bile görevlerine devam ettiğini belirtmektedir. Çağdaş izcilerin günümüzün kahramanları olduklarını vurgulamaktadır.

Mutiyev’in ifade ettiği gibi [11, s.188], Ongarsınova’nın manzum eserlerinde şiirsel yeteneğin tanınması, sanatçının üslubunun ayırt edilmesiyle mümkün olur. Onun üslubunun özelliği (örneğin, kelime dağarcığı, dil özellikleri, kullanım ve anlatım yöntemleri vb.) dönemin siyasi ve sosyal durumuyla yakından ilgilidir.

Sonuç

Fariza Ongarsınova şiirlerinde Kazak halkının geçmişi, yaşamı, inancı ve geleneği çağrıştırılmaktadır. Akrabalık ilişkileriyle ilgili kaleme aldığı şiirlerinde, geleneksel halk kültürüne değinir ve manevi değerlerin devam ettirilmesini istemektedir. Böylece topluma seslenerek, millî örf-âdet ile geçmiş tarihini hissettirmeye çalışmaktadır. Yeniçağdaki gelişmelerin etkisinden soyut olan millî değerlerin kaybolmaya başladığına endişe duymaktadır. Bu bağlamda manevi yenilenme açısından onun şiirleri günümüzde de değerlidir. Eserlerinde etkileyici bir şekilde edebi sanatları kullanması ve ahenk bakımından yeniliklere başvurması şiirlerinin büyüleyici yönünü daha da arttırmaktadır. *Ana, Ananı joqtau, Ağalar, Sağındım ağa sizdi, Ake turalı oy, Siñlilerim, Keybir jengeyler* gibi şiirleri ile Kazak geleneğindeki akrabalık ilişkilerin önemini, *Qabanbay Batır, Almas Qılış, İsatayğa, Qıran turalı cır, Barlauşılar* vb. şiirleri ile millî kahramanların mücadelelerinden söz ederek, yeni nesle milliyetperverlik duygusunu aşılacaktır. Sovyetler birliği döneminde hâkim olan zihniyete rağmen, millî duyguyu ön planda tuttuğu görülmektedir. Şiirlerinde tarihi verilerden yararlanmakla birlikte günlük yaşamın rutin olaylarını da kültürel unsurlarla pekiştirdiği ortadadır. Böylece millî kültür ve kimlik ekseninde kendine has şiir dünyası yaratmayı başarmıştır.

KAYNAKLAR

1. Кекілбаев Ә. Сыр десте. – Алматы: Жалын, 2009. – 584 б.
2. Қамарова Н. Қазіргі қазақ өлеңдеріндегі психологизм: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2000. – 25 б.
3. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 396 б.
4. Акташ Ш. Шіір тahlili. Теори-Уygulama. – Ankara: Ağçağ Yayınları, 2009. – 280 s.
5. Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. Kazak Kültüründe “Yedi Ata” Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği // Millî Folklor. – 2021. – №129. – S. 45–57.
6. Shadkam Z. Kazakça Akrabalık İsimleri ve Onların Sözlü İletişimde Kullanım Özellikleri // Millî Folklor. – 2019. – №123. – S. 40–53.
7. Оңғарсынова Ф. Толық шығармалар жинағы. I-II-III-IV-V-VI том. – Алматы: Жалын, 2015. – 320 б.

8. Керімбекова Б. Қазақ ақыны Фариза Оңғарсынова поэмаларының тарихи-сюжеттік негіздері // А.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2015. – №54. – S. 467–488.
9. Çetin N. Şiir Çözümleme Yöntemi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2015. – 288 s.
10. Yıldırım S. Kazak Kahramanlık Masalları. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017. – 480 s.
11. Мутиев З. Фариза Оңғарсынованың лирикасы. – Орал: Шұғыла принт, 2019. – 222 б.

REFERENCES

1. Kekilbayev A. Syr deste [Pile of secrets]. – Almaty: Jalyn, 2009. – 584 b. [in Kazakh]
2. Qamarova N. Qazirgi qazaq olenderindeki psihologizm [Psychology in contemporary Kazakh poetry]: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Almaty: Al Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universiteti, 2000. – 25 b. [in Kazakh]
3. Kirabayev S. Ult Tauelsizdigi jane qazaq adebiyeti [National independence and Kazakh literature]. – Almaty: Jibek joly, 2011. – 396 b. [in Kazakh]
4. Aktash Sh. Shiir tahlili. Teori-Uygulama [Poetry analysis. Theory-Practice]. – Ankara: Agchag Yaiynlary, 2009. – 280 s. [in Turkish]
5. Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. Kazak Kulturunde “Yedi Ata” Kavramı ve Yedi Kushaga Kadar Evlilikin Yasaklanması Gelenegi [The Concept of «Seven Ancestors» in Kazakh Culture and the Tradition of Prohibition of Marriage for Up to Seven Generations] // Milli Folklor. – 2021. – №129. – S. 45–57. [in Turkish]
6. Shadkam Z. Kazakcha Akrabalyk Isimleri ve Onlaryn Sozlu Iletishimde Kullanym Ozellikleri [Kazakh Relative Names and Their Usage in Oral Communication] // Milli Folklor. – 2019. – №123. – S. 40–53. [in Turkish]
7. Ongarsinova F. Tolyq shygarmalar jinagy [Complete collection of works]. I-II-III-IV-V-VI tom. – Almaty: Jalyn, 2015. – 320 s. [in Kazakh]
8. Kerimbekova B. Kazak Akyny Fariza Ongarsynova poemalarynyn tarihi-siujettik negizderi [The historical basis of the poems of the Kazakh poet Fariza Ongarsinova] // A.U. Turkiyat Arashtyrmalary Enstitusu Dergisi. – 2015. – №54. – S. 467–488. [in Kazakh]
9. Chetin N. Shiir Chozumleme Yontemi [Poetry analysis method]. – Ankara: Akchag Yaiynlary, 2015. – 288 s. [in Turkish]
10. Yyldyrym S. Kazak Kahramanlyk Masalları [Kazakh heroic tales]. – Ankara: Hoja Ahmet Yesevi Uluslararası Turk-Kazak Universitesi, 2017. – 480 s. [in Turkish]
11. Mutiyev Z. Fariza Ongarsynovanyñ lirikasy [Lyrics by Fariza Ongarsinova]. – Oral: Shugyla Print, 2019. – 222 s. [in Kazakh]

F. TOLTAY

*Pamukkale Üniversitesi Doktora Öğrencisi
(Türkiye, Denizli), e-mail: faizulla.toltai@gmail.com*

MUHAMMED SALİH'İN ŞİİRİNDEKİ MUHALİF GÖRÜŞLERİN İNCELENMESİ

Özet. Bu makalede Özbek şair, Sovyet Özbek edebiyatındaki “Metaforistler” okulunun üyesi, muhalif ve göçmen şiirinin kurucusu Muhammed Salih şiirindeki muhalif görüşler incelenmiştir. Bu meseleyi farklı yönlerden incelemek için şairin muhalif yöndeki şiirleri Sovyetler dönemindeki (anti-Sovyetçi görüş) ve Sovyetler sonrası dönemdeki muhalif görüşler (post anti-Sovyetçi görüş) olarak iki döneme ayrılarak incelenmiştir. Şair Muhammed Salih şiirindeki muhalif motifinin Kazakistan’daki Özbek edebiyatı araştırmalarında ilk defa ele alınması bu makalenin alana getirdiği yeniliklerden birisidir.

Makalenin birinci bölümünde Muhammed Salih’in son 40 yıldaki eserlerindeki ana konuya dönüşmüş olan milliyetçilik (Türkçülük) ve anti-Sovyetçilik meselesi kapsamlı olarak incelenmiştir. Birkaç edebi yöntem kullanılarak şairin şiirlerindeki anti-Sovyetçilik adındaki muhalefet, bağımsızlık arzusunun ve egemenliği kazanma gibi fikirlerin hususiyeti ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde yazılan “Annenin Söylediği”, “Kafesteki Fare”, “Uyanış” gibi şiirlerinde “uyanış” motifi üzerinde durulmuştur. Şiirlerin fiziksel ve metafiziksel özellikleri üzerinde durulup, şairin kendisinden önceki Cedit edebiyatının etkisi ortaya çıkarılmıştır. Şiirlerdeki alegori ve metaforun edebi estetiği ve özelliği, şiirin içerdiği mecaz anlamları ele alınmıştır. Cedit edebiyatının kendine özgü sembolleri ile motiflerinin şairin şiirlerindeki kullanışı araştırılmıştır.

Makalenin ikinci bölümünde, Sovyetler sonrası, modern Özbekistan Cumhuriyeti’ndeki muhalif şiirin özgünlüğü üzerinde durulmuştur. Muhammed Salih’in şiiri çerçevesinde bağımsızlık, sivil toplum, ifade özgürlüğü, insan hakları gibi fikir ve değerler tahlil edilmiştir. Şairin “Garip Ağaç”, halk düşmanının vatan aşkı”, “Sürgündeki Dervişin Duası” gibi şiirlerini örnek alarak, modern Özbek edebiyatındaki göçmen edebiyatının gelişim süreci analiz edilmiştir. Muhammed Salih’in şairlik kimliğine özgü edebi estetiği ile özellikleri geniş bir çerçevede gösterilmiştir. Şairin yurtdışındaki siyasi ve edebi hayatının birbirine etkisi karşılaştırmalı-kıyaslamalı ve sinerjik açılardan incelenmiştir.

Muhammed Salih’in muhalif şiirinde özel öneme sahip Türk birliği ve Türkistan bağımsızlığı konuları milliyetçilik (Türkçülük) yönündeki şiirleri ile birlikte ele alınmıştır. Bu şekildeki çalışmalar çerçevesinde modern Özbek edebiyatındaki muhalif edebiyatın gelişimine, ele alınan konuya ve meselelere, sivil toplum oluşumundaki etkisine analitik tahlil ve tahmin yürütülmüştür.

Makalede Sovyetler dönemindeki ve Sovyetler sonrası dönemdeki muhalif görüşlerin Muhammed Salih yayınlarındaki tezahürlerine yer yer dikkat çekilmiş, şiirler çeşitli açılardan araştırılmıştır. Adalet yolundaki mücadelesi ve dünyayı tanımaya sağladığı katkısı da göz önünde bulundurulmuştur.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Toltay F. Muhammed Salih’in Şiirindeki Muhalif Görüşlerin İncelenmesi // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 118–132. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.10>

***Cite us correctly:**

Toltay F. Muhammed Salih’in Şiirindeki Muhalif Görüşlerin İncelenmesi [Protest Scenes in the Poetry of Muhammed Salih] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 118–132. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.10>

Anahtar Kelimeler: Muhammed Salih, anti-Sovyetçilik, post anti-Sovyetçilik, Ceditçilik, Özbek şiiri.

Ф. Төлтай

*Памуккале университетінің PhD докторанты
(Түркия, Денизли қ.), e-mail: faizulla.toltai@gmail.com*

Мұхаммед Салих поэзиясындағы наразылық көріністері

Аңдатпа. Бұл мақалада өзбек ақыны, Кеңестік өзбек әдебиетіндегі «Метафористтер» мектебінің өкілі және протесттік және эмиграциялық поэзияның негізін қалаушы Мұхаммед Салих поэзиясындағы протесттік элементтер көрінісі қарастырылды. Аталған мәселені әр қырынан айқындау үшін ақынның протесттік бағыттағы өлеңдері Кеңес одағы кезеңіндегі (антисоветизм) және Кеңес одағынан кейінгі кезеңдегі протест (пост-антисоветизм) деп екі макротопқа жіктеліп зерттелді. Ақын М. Салих поэзиясындағы протест мотиві Қазақстан әдебиеттануында осы мақала аясында алғаш рет қарастырылу жағдайын зерттеу жұмысының жаңа қыры ретінде атап өтуге болады.

Мақаланың бірінші бөлімінде М. Салихтың соңғы қырық жылдағы шығармашылығында басты тақырыпқа айналған ұлтшылдық (түрікшілдік) және антисоветизм мәселесі жан-жақты талданды. Бірнеше әдеби әдістерді қолдану арқылы ақынның өлеңдеріндегі антисоветтік протестің, тәуелсіздікті аңсау мен егенмендікке қол жеткізу сынды идеялардың ерекшелігі айқындалды. Бұл кезеңде жазылған «Ананың айтқаны», «Тордағы тышқан», «Ояну» секілді өлеңдерінде «ояну» лейтмотивінің объектісі және субъектісі зерттелді. Өлеңдердің физикасы мен метафизикасына тоқталып, өзіне дейінгі жәдітшілдердің әдебиетінің тигізген әсері талқыланды. Өлеңдеріндегі аллегория мен метафораның көркемдігі және жазылу ерекшелігі, поэзиясының тасасына жасырынған мән-мазмұнына жіті назар аударылды. Жәдітшілдер әдебиетінің өзіне тән символдары мен мотивтерінің ақын өлеңдеріндегі қолданыстар зерттелді.

Мақаланың екінші бөлімінде Кеңес одағынан кейінгі, қазіргі Өзбекстан Республикасындағы протесттік поэзияның ерекшелігі зерттелді. М. Салих поэзиясы негізінде тәуелсіздік, азаматтық қоғам, сөз еркіндігі, адам құқығы сынды идеялар мен құндылықтардың көрінісі талданды. Ақынның «Ғаріп ағаш», «Халық жауының отанға деген махаббаты», «Сүргіндегі дәруіштің дұғасы» сынды өлеңдерін басшылыққа ала отырып, қазіргі өзбек әдебиетіндегі эмиграциялық әдебиеттің даму үдерісі сараланды. М. Салихтың ақындық болмысына тән көркемдік пен ерекшеліктері жан-жақты көрсетілді. Ақынның эмиграциядағы саяси және әдеби өмірінің бір-біріне тигізген ықпалы салыстырмалы-салғастырмалы және синергетикалық аспектіде талданды.

М. Салихтің протесттік поэзиясында ерекше мәнге ие түркі бірлігі мен Түркістан тәуелсіздігі тақырыптары ұлтшылдық (түрікшілдік) бағыттағы өлеңдерімен ішінара байланысқан қырлары сараланды. Осындай зерттеулердің аясында қазіргі өзбек әдебиетіндегі протесттік әдебиеттің дамуына, көтерілген тақырыптар мен мәселелеріне, поэтикалық қуатылығына, азаматтық қоғам қалыптастырудағы ықпалына аналитикалық болжам жасалды.

Мақалада Кеңес одағы кезеңіндегі және Кеңес одағынан кейінгі кезеңдегі протесттердің М. Салих шығармашылығындағы көріністеріне мән беріліп, өлеңдері бірнеше қырынан зерттелді. Әділдік жолындағы күрес пен әлемді танудағы үлесі де жіті назарға алынды.

Кілт сөздер: Мұхаммед Салих, протест, антисоветизм, пост-антисоветизм, жәдітшілдік, өзбек поэзиясы.

F. Toltay

*PhD Doctoral Student of Pamukkale University
(Turkey, Denizli), e-mail: faizulla.toltai@gmail.com*

Protest Scenes in the Poetry of Muhammed Salih

Abstract. This article examines the appearance of protest elements in the poetry of Muhammed Salih, an Uzbek poet, a representative of the «Metaphorist school» in Soviet Uzbek literature and the founder of protest and emigration poetry. In order to clarify this issue from all angles, the poet's protest poems were classified into two macrogroups: Soviet Union period (anti-Sovietism) and post-Soviet period protest (post-anti-Sovietism). The protest motif in the poet Salih's poetry can be noted as a new facet of the research work in the context of this article for the first time in the literature of Kazakhstan.

In the first part of the article, the problem of nationalism (Turkism) and anti-Sovietism, which have become the main theme in M. Salih's work in the last forty years, was comprehensively analyzed. By using several literary methods, the characteristics of anti-Soviet protest, longing for independence and the achievement of sovereignty in the poet's poems were determined. The object and subject of the leitmotif «awakening» were studied in such poems as «Mother's Word», «Mouse in the Cage», «Awakening» written in this period. Focusing on the physics and metaphysics of the poems, the influence of the literature of the modernists before him was discussed. Special attention was paid to the beauty of allegory and metaphor in his poems and the peculiarity of writing, the meaning hidden in the surface of his poetry. The use of symbols and motifs characteristic of the classicist literature in the poet's poems was studied.

In the second part of the article, the feature of protest poetry in the post-Soviet Republic of Uzbekistan was studied. On the basis of M. Salih's poetry, the expression of critical ideas and values such as independence, civil society, freedom of speech, and human rights were analyzed. The process of development of emigration literature in modern Uzbek literature was differentiated based on the poet's poems such as «Strange tree», «Love of the enemy of the people for the homeland», «Prayer of the exiled exile». The characteristics of Salih's poetic nature were comprehensively demonstrated. The influence of the poet's political and literary life in emigration was analyzed in a comparative and synergistic aspect.

In M. Salih's protest poetry, the themes of Turkish unity and independence of Turkestan, which are of special importance, are partially connected with his nationalist (Turkish) poems. In the framework of such studies, an analytical forecast was made for the development of protest literature in modern Uzbek literature, the topics and issues raised, poetic power, and influence in the formation of civil society.

The article focuses on the manifestations of protests during the Soviet Union and the post-Soviet period in M. Salih's works, and his poems are studied from several angles. His struggle for justice and his contribution to world knowledge were also taken into consideration.

Keywords: Muhammed Salih, protest, anti-Sovietism, post-anti-Sovietism, modernism, Uzbek poetry.

Ф. Төлтай

*PhD докторант Университета Памуккале
(Турция, г. Денизли), e-mail: faizulla.toltai@gmail.com*

Протестные сцены в поэзии Мухаммеда Салиха

Аннотация. В данной статье рассматривается появление элементов протеста в поэзии Мухаммеда Салиха, узбекского поэта, представителя «метафористической школы», основоположника протестной и эмиграционной поэзии в советской узбекской литературе.

Для всестороннего исследования данной темы протестные стихи поэта были разделены на две макрогруппы: стихи советского периода (антисоветизм) и стихи постсоветского периода (постантисоветизм). Исследование мотивов протеста в поэзии Мухаммеда Салиха в контексте данной статьи можно отметить как новую грань исследовательской работы, впервые поднимающуюся в литературе Казахстана.

В первой части статьи всесторонне проанализированы проблемы национализма (тюркизма) и антисоветизма, ставшие основной темой в творчестве М. Салиха в последние сорок лет. С помощью литературоведческих методов в стихах поэта определены черты антисоветского протеста, стремления к достижению суверенитета и независимости. Объект и предмет лейтмотива «пробуждение» изучены в стихотворениях, написанных в тот период, таких как «Слово матери», «Мышь в клетке», «Пробуждение». Сосредоточено внимание на физике и метафизике стихов, обсуждается влияние литературы модернистов до Мухаммеда Салиха. Особое внимание уделено красоте аллегории и метафоры в его стихах, своеобразию письма и смыслу, скрытому на поверхности его поэзии. В стихотворениях поэта исследовано использование символов и мотивов, характерных для литературы классицизма.

Во второй части статьи исследованы особенности протестной поэзии в постсоветской Республике Узбекистан. На основе поэзии Салиха проанализировано выражение таких критических идей и ценностей, как независимость, гражданское общество, свобода слова и права человека. Особенности поэтической натуры М. Салиха, процесс развития эмиграционной поэзии в современной узбекской литературе исследованы и всесторонне продемонстрированы на основе таких стихотворений поэта, как «Чужое дерево», «Любовь врага народа к Родине», «Молитва ссыльного изгнанника». Влияние политической и литературной жизни поэта в эмиграции проанализировано в сравнительно-синергетическом аспекте.

В протестной поэзии М. Салиха темы тюркского единства и независимости Туркестана, имеющие особое значение, частично связаны с его националистическими (тюркскими) стихами. В рамках этих исследований сделан аналитический прогноз развития протестной литературы в современной узбекской литературе, поднятых в ней тем и проблем, поэтической силы и ее влияния на формирование гражданского общества.

В статье акцентируется внимание на проявлениях протеста в творчестве М. Салиха в советское и постсоветское время, а его стихи всесторонне исследуются. Учитывается также его борьба за справедливость и его вклад в мировое познание.

Ключевые слова: Мухаммед Салих, протест, антисоветизм, постантисоветизм, джадидизм, узбекская поэзия.

Giriş

1917 yılındaki Ekim Devrimi'nden sonra Komünist Parti'nin yazarlara uyguladığı baskı, özellikle milletin değerlerini yasaklayarak onun yerine rejimin önerdiği ve 15 cumhuriyete ortak kavramları empoze etme ve propagandasını yapma siyaseti, milli edebiyatın yeni edebi yöntem ve tekniklerini ortaya çıkartmıştır. Yani, Özbek yazarlar eserlerindeki yazarlık yeteneklerini semboller ile aktarmaya ve bu yol ile şiirin öğelerine gizli anlamlar vermeye geçmişlerdir. Çeşitli baskı ve işkencelerle beraber aşırı sansür, milli duygu içeren bütün araçlara olan yasaklama, 1956 yılına kadar edebiyatın bütün mecralarını etkilemiştir [1, s. 390]. Modern Özbek şiirindeki şairlerin semboller ve metaforlar ile yazması veya ifade tarzının ilk işaretleri 60'lı yıllardaki Rauf Parfi ile başlayan bir grup şairin eserlerinde görünmeye başlamıştır.

Modern Özbek edebiyatının seçkin şairlerinin içine Rauf Parfi'e ek olarak Abdulla Oripov, Erkin Voxidov, Hurşid Davron, Halimo Hudoyberdiyeva, Oman Matjan, Şavkat Rahmon, Usmon

Azim ve Özbek şiirindeki muhalif edebiyatın özelliklerini ortaya koyan, bu araştırmanın incelediği şair Muhammed Salih de girmektedir.

Araştırma Yöntemi

Araştırmanın materyali olarak Özbek şair Muhammed Salih'in "Val-Fajr" adındaki Kazakçaya çevrilmiş şiir külliyatından yararlanılmıştır. Bu kitap 2022 yılında, bu makalenin yazarının tercümesi ile Kazakçaya kazandırılmıştır. Bununla beraber, araştırma sürecinde Muhammed Salih şiirlerindeki anti-Sovyetçilik ve post anti-Sovyetçilik izlerini göstermek için yazarın şiiri ile ilgili ortaya atılmış eleştiriler ve teorik metodik yayınlar kullanılmıştır. Şairin şiirlerini tahlil etmek için kültürel-tarihi, karşılaştırmalı-tarihi ve metinlerarası yöntemler kullanılmıştır. Kültürel-tarihi, karşılaştırmalı-tarihi ve sinerjik yöntemler her bir tarihi dönemdeki siyasi ve edebi süreçlerin Muhammed Salih'in eserlerine ne kadar etkide bulunduğunu ortaya çıkarmada, metinlerarası yöntem yazarın eserlerindeki metin katmanlarının ortaya çıkarılmasında ve sinerjik yöntem sömürgeci kurtulduktan sonra onun halk bilinci ve şiirdeki etkisini göstermek için kullanılmıştır.

Sonuçlar ve tartışma

Muhammed Salih'in Türkistan edebiyatındaki diğer şairlerden farkı, onun muhalif eserlerinin ve muhalif yaşantısının Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlık aldıktan sonra da devam etmesindedir. "Muhalik" motifi birbirine sıkıca bağlı birkaç genel sorunu kapsamaya ile kendini göstermektedir. Bunların arasında sosyal ve politik eşitsizlik, eski geleneklerin baskısı ve bunun sonuçları [2, s. 58–59], özgürlük ve egemenliğin kısıtlanması yer almaktadır. İşte bu tür çözümsüz sorunların bir sonucu olarak, protesto kavramı ön plana çıkmaktadır. Muhammed Salih'in de eserlerindeki muhalih görüşleri, Sovyetler Dönemi ve Sovyetler sonrası Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki sosyo-politik yaşamda karşılaşılan eşitsizlikten dolayı ortaya çıkmıştır. Kazakistan halk yazarı, şair Oljas Süleymanov, Muhammed Salih'in edebi-siyasi hayatı hakkında "Ben Muhammed Salih'i 80'li yılların sonunda SSCB dağılıp, şairler siyaset ile haşır neşir olmaya başladığı dönemde tanıdım. Yetenekli şair Muhammed Salih yeni, demokrat Özbekistan'ı arzu etti. Ama bu hayaller cumhuriyetin başında duran önceki yönetim üyelerinin planları ile uyuşmadı. Muhammed Salih vatanının geleceğine yönelik fikrini değiştirmemiştir, bu düşünce onun şairlik yeteneğine güç vermiştir [3, s. 273]." demiştir. Modern Özbek şiiri adlı "kağanlığın kağanı" olarak kabul edilen Rauf Parfi, "Ulu Türkistan'ın dokuz büyük nehri vardır. Bu Amu Derya, Sır Derya, bu Abdurrauf Fitrat Nehri, Abdullah Kadiri Nehri, Abdullah Çulpan Nehri, Muhtar Avezov Nehri, Cengiz Aytmatov Nehri, Olcas Süleymanov Nehri, Muhammed Salih Nehri. Benim damarlarımda bu dokuz nehrin suyu akar. Bu büyük nehirlerin kıyılarında dolaşır hep aç muhtaç gezerim" [4, s. 19] şeklinde fikir bildirmiştir. Büyük şahsiyetlerle aynı derecede olup, Ceditçiler'in manevi varisi olarak kabul edilen Muhammed Salih'in eserleri Özbek milletinin 20. yüzyıldaki Firat, Çulpan, Kadiri [5, s. 24–42] gibi büyük şahsiyetleri Sovyetler'in, Sovyetler sonrası Özbekistan Cumhuriyeti'nin açık olarak eleştirilmesi ile ön plandadır.

Şairin muhalif eserleri ilk olarak 1985 yılı ocak ayında "Politbüroya mektup" adlı ünlü manifestosu ile başlamaktadır. Bu eser Özbek devleti ile beraber, bütün SSCB'ye büyük etki etmiştir. Böylece, esere konu olan sosyal depresyon, şairi siyasete yönlendiren bir faktör haline gelmiştir. Bu bölümde, şairin muhalif yöndeki şiirlerinin derinlemesine incelenmesi için Sovyetler dönemi (anti-Sovyetçilik) ve Sovyetler sonrası dönemi (post anti-Sovyetçilik) olarak iki döneme ayırmak uygun görünmektedir. Ancak iki dönemde de ortak motif ezilen halk ile ezen ise yönetimdir.

Özbek Şair Muhammed Salih'in şiirine 20. yüzyıldaki Ceditçiler'in eserleri ve düşünceleri oldukça etki etmiştir. Ceditçiler'in Türk birliği, Türkistan bağımsızlığı gibi kavramları, "uyanmak" ve "uyandırmak" motifleri, onların siyasi ve edebi tutumları Muhammed Salih'in "Ananın dediği", "Kafesteki fare", "Uyanış", "Sır", "Teşbihsiz şiir", "Şairin esprisi" gibi şiirlerinde tamamen görünmektedir. Şairin anti-Sovyet şiirindeki mızrak, sivrisinek, bülbül gibi semboller, yenilenip

yeni önem ve anlama sahip olmuştur. “Garip ağaç”, “Prag hapishanesinde yazılmış bir şiir”, “Vatan Hainin Vatan Sevdası”, “Sürgündeki Dervişin Duası”, “Dönüş”, “Vatan Üzere Bir Barış Var, Savaştan Beter” gibi post anti-Sovyetçilik şiirlerinin anti-Sovyetçiliğin devamı olduğu ortaya konmuştur. Şairin eserlerindeki bu dönemde de sivil toplum, ifade özgürlüğü, insan hakları ile birlikte Türkistan’ın bağımsızlığı, Türk birliği başta olmak üzere incelenmiştir.

1. Muhammed Salih şiirlerindeki anti-Sovyetçilik

Muhammed Salih’in 2021 yılında “Yitik Şifa” yayınevinden çıkmış olan “İmperativ” adlı kitabında şiirlerin siyasileştirilmesi süreci ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yazar bu kitabında Edgar Allan Poe yöntemi ile kendi eserlerini kendisi analiz etmiştir. Burada genel olarak şiirlerin anlamı anlaşılır olsa da, şair kısıtlamanın yeni anlamlar doğurduğunu öne sürmektedir [6, s. 176]. Yani, 80’li yıllardan itibaren siyasileşmiş eserlerin kavramsal özelliğini kaybetmediği ve duygusal coşku seviyesinin düşmediği görülmektedir.

Milliyetçilik (Türkçülük) ve anti-Sovyetçilik yazarın son 40 yıldaki eserlerinin ana konusu haline gelmiştir. Anti-Sovyetçilik ile anti-Komünizm’i değiştirmekte olan ideolojiden korunma ideolojisi [7, s. 197] olarak kabul etmek mümkündür.

Şairin Sovyet ordusunun saflarındaki askeri yaşamı doğasını tamamen değiştirdi. Şair askerdeki Rus şovanizm şeklini görüp, ona karşı mücadelenin ilk tecrübesini de burada yaşamıştır. Daha sonra bu tecrübe Muhammed Salih’in eserlerini de etkilemiş, Ceditçiler’den sonraki ateşli anti-Sovyetçi şahsiyete dönüşmüştür. Aradan yıllar geçip, bağımsızlık kazanıldıktan sonra da Salih muhalif siyasi-edebi yaşamını sürdürmüştür. Bunun sebeplerinden biri, bağımsızlık kazanmış olan Türkistan ülkelerinin Sovyet ideolojisinden vazgeçmemeleri olmuştur. Sömürgeci çıkın ülkelerin neosömürgecilik siyaseti Muhammed Salih’in hayal ettiği bağımsızlık değildir. Ancak bugüne kadar Batı’da hala popüler olan post-Sömürgecilik Rusya’nın edebi haritasında yaygın değildir [8]. Türkistan ülkelerinin neo-Sömürgecilik’i konusu üzerinde bir sonraki bölümde durulacaktır. Bu bölümde Sovyet iktidarının Kolonizm’e karşı direniş kavramının gösterildiği Muhammed Salih şiirleri üzerinde durulmaktadır.

Sovyet ideolojisi, Türkistan ülkelerinin kolonileşmesinde ve koloni olarak tutulmasının tek aracı olmuştur. Bu tek araca karşı çıkan, egemenliği talep eden, binlerce kişi bu ideoloji yolunda ölmüş, şehit olmuştur. Bunlardan biri, Ceditçi, Özbek şair Abdulhamit Çulpan’dır [5, s. 25]. Ceditçilerin manevi mirasçısı Muhammed Salih’in anti-Sovyetçi şiirlerinin analizine Çulpan’a adadığı şiirinden başlamak doğru olacaktır.

Ananın dediği

(Abdulhamid Süleyman Çolpan hatırasına)

Sen de o yoldan gittin, Ah Balam,
Dön dedim, dönmedin, artık geç, eyvah
Ram etti seni de şüpheli ahenk,
Ram etti yurdundan kovulan ervah!

Neyleyim, sen de gittin onun yolundan,
Gül değil, dikene basarsın sen de,
Sen de ervah gibi gezersin yalnız,
Lisanını tabana asarsın sen de!

O yoldan gittin ve korkmadan baktın
O karanlık korkunç mağaraya sen!
Eyvah, sen de vuracaksın başını
Ervah başını vuran eski duvara! [3, s. 216].

Şiirde Muhammed Salih Ceditçiler’in manevi mirasçısı kimliği ile görünmektedir. Ceditçiler’in ortak amacı Türkistan’ın özgürlüğü, Sovyetler’e karşı durmak, Türkistan’ın bağımsızlığına ulaşması, Türk birliği arzusu olmuştur. Bu yol için hareketi farz olarak kabul eden

şairin hayatı, şiirinden farklı olmamıştır. Aslında, Muhammed Salih için bu yol bağımsızlığa kadar da, bağımsızlıktan sonra da bu sıkıntılı olmuştur. Ama bu yol halkın özgürlüğüne kapı açan yoldur. Yani 19. Yüzyılın sonu ile 20. Yüzyılın başındaki Özbek edebiyatı “milli uyanış edebiyatı” [9, s. 97] olmuştur.

Türk birliği, Türkistan bağımsızlığı gibi düşüncelerin tamamında Altay’dan Anadolu’ya kadar oluşan bazı motifler vardır. Bunlardan biri uyanış motifidir. Kazak bozkırında “Uyan Kazak” sloganı ile öne çıkmış, Oğuzlar ve Karluklar edebiyatında da görüldüğü bugüne kadar birkaç kez söylenmiş, yazılmış ve etraflıca analiz edilmiştir. Bu araştırmada da bu motife tüm yönleri ile bakılacaktır.

Muhammed Salih’in şiirlerinde uyanmak motifini tahlil etmeden önce, uyanış sürecinin nasıl başladığına bakmakta fayda vardır. Uyanış süreci, A ve B noktaları frekanslarından ulaşılan netice “uyanık” obje, “uyandıran” subjedir. Yani uyumakta olan insanı, kendi isteği olmadan uyandırmak için dış faktörlerin etki etmesi lazımdır. Türkistan edebiyatında uyanışı simgelemek için sivrisinek, mızrak, bülbül gibi kavramlar kullanıldığı bilinmektedir. Buradaki temel husus uyandırılması istenen kişinin uyandırılması ya da uyanmasıdır.

Şairin Sovyetler dönemi ya da anti-Sovyetçilik dönemlerinde kullandığı “uyanmak” motifi iki alt gruba ayrılarak incelenebilir. Onlar “uyandıran” ve “uyanık” gruplarıdır. Muhammed Salih klasik Türkistan edebiyatındaki “mızrak ile dürtse de, yatıyorsun Kazak uyanmadan” dediği gibi sürecin kendisini değil, sebeplerini dile getirmektedir. Örneğin şakıyıp yorulan bülbülün sonunda fareye dönüşmesinin okuyucuları da düşündürmesi mümkündür.

Kafesteki fare

Kafesteki işte şu gri fare,
Bir zamanlar bülbüldü,
Bir zamanlar pır pır uçardı o,
Şimdi ise sürünür ayak altında.

Evvelce avcıdan korkardı,
Şimdi ise kediden korkar.

Şu gördüğünüz gri renk fare
Bizi uyandırır bir zamanlar
Seher vakti “cik-cik” öterek, [3, s. 206].

Şiirin yapısından ‘uyandırıcı konusu artık ‘uyandırıcı durumunda olmadığı görünmektedir. Daha doğrusu, fare artık hiç kimseyi uyandıramamaktadır. Bununla birlikte, “ayak altında dolanıyor” söyleminin ifadesinden fareye dönüşmeden, bülbülün de insanların ayağa kaldırdığını görmekteyiz. “Ayak altı” ile “dolanmak” hareketi bir mekanda birkaç hareketin yaşanmakta olduğunu bildirir. Yani, klasik editçi Türkistan edebiyatında uyandırıcı konumunda olan bülbül belli bir derecede insanları uyandırabilmiştir. Yoksa, Ceditçi bülbülün fareye dönüştüğünü uyanmayan insan nereden bilsin. Ancak, en önemli mesele bu değildir. En önemlisi uyanık insanların, “uyandırdığı mekân” nasıl olmalı? Uyanık insanın bağımsız ve egemen bir devlette uyanmadığı kesindir. Eğer böyle olduğunu hesaba katarsak, bülbül hiçbir zaman fareye dönüşmezdi. Burada bülbül ile farenin konumuna dikkat çekmemiz doğru olacaktır. Bülbül yüksekte, fare aşağıdadır. Yani, yükseği arzulararak uyanık insanlar gözlerini açtıklarında hala aşağıda olduklarını bilmişlerdir. Şair bunu fare sembolü ile anlatmıştır. Psikolojik olarak farenin görünüşü, onun yapısı ve soğukluğu alacakaranlığı hatta karanlığı simgeler. Yani, şairin söylediğine göre uykudakiler karanlık ya da dar bir yerde uyanmışlardır. Bu “uyanış” şiirinden de görülmektedir.

Uyanış

Henüz peydah olmadı Cenup
Uykudadır Şark dahi henüz,

Ama benim tanım attı çoktan
Attı tanım gece yarısı

Uyandın sen, çaren yok artık
Gözlerin reddetti uykuyu eyvah!
Şimdi sen ellerini uyandır
Kulağını uyandır, sen – tansın!

Çekmeceye gizle günahını
Umumun yaptıklarının içinde gizle.
Emret, neyi terennum etsin
Tan, gögsündeki yapıyınız kuşu! [3, s. 73].

Şiirin metafiziğine bakıldığında “uyandırıcı” durumundaki bülbülün ruhu uyananın vücuduna geçip, bedeni fareye dönüştüğünü söylemek mümkündür. Fare sembolü ise uyanan insanların gözlerini karanlık mekanda açtıklarını göstermektedir. Hatta onların şafağı da karanlıktır. Bu karanlığın Sovyetler’in baskısı ve zulmü olduğu anlaşılmaktadır. Ceditçiler’in mızrak ile dürterek sivrisinek gibi ses çıkararak bülbül gibi şakıyarak uyandırdığı insanların bundan sonraki amacı mirası devam ettirmek, Türkistan’ın bağımsızlığı yolunda can vermektir. Burada sıkı sansür ve baskıcı ideolojinin kısılcından çıkarıp özgürlüğü halk arasında nasıl öğütlemek mümkündür? sorusu ortaya çıkabilir. Hiçbir zaman çıkılamayacak gibi görünen bir zindanın dibinde egemenlik hakkında düşünmek sadece şairin yapabileceği bir iştir. Onun “Sır” adlı şiirinde:

Ağzın kulağında,
Neyi işitti acaba kulağın?
Moralin yerinde görünüyor,
Cümbüş desen hangi haberden?

Ne vakit? Ne zaman? Sabahleyin mi?
Seher vaktinde mi? Hangi saatin?
Hangi saniyesinde? Hangi radyo?
Hangi halkın? Hürriyete?
Nasıl kavuştuğunu ilan edecek?

Ağzın kulağında,
Moralin yüksek,
Biz de vakıf olalım bu sırta,
Biz de senin gibi
Sabaha kadar uyuyamadan dolaşalım, söyle! [3, s. 208].

Şiirde görüldüğü gibi “ağız kulağında olan” insanın “bağımsızlığa ne zaman, hangi saatte” ulaşacağını bilmekten daha büyük nasıl bir mutluluğu olabilir? Üstelik bu Türkistan özgürlüğüdür. Bu bakımdan baktığımızda, Anadolu’daki ünlü şair Ziya Gökalp’in “Vatan ne Türkiye’dir Türkler’e ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan” [10, s. 195] şeklindeki dizeleri ile Muhammed Salih’in de görüşü uyuşmaktadır. Bu hususta Muhammed Salih şiirlerinin yapısına, yani eserlerindeki anlatım biçiminin özelliklerine de değinilmesi gerekmektedir. “Sır” adlı şiirinde olaylar “ben, sen, o” sınırından aşır, dördüncü bir boyutta meydana gelmektedir. Günümüzde dördüncü boyuta hangi ismin verilmesi gerektiği hakkında kesin sonuca ulaşılamamıştır. Sadece dikkatlice okunduğunda olayların birinci taraf ile dördüncü taraf arasında geçtiğini görmek mümkündür. İkinci taraf ise olayların şahididir. Bunun gibi hususlara Muhammed Salih’in eserlerinde çokça rastlanmaktadır. Bunu Fransız filozof Michel Foucault’un felsefi görüşlerini dikkate alarak yaşanılmakta olan yerin aynı zamanda hem mitolojik hem de gerçek çekişme alanı olduğunu öne sürerek “heterotopik taraf” ya da “heterotopik mekan” [11, s. 197] olarak adlandırılması önerilmektedir. Dördüncü taraf meselesinin de incelenmesi gerekmektedir.

Klasik kavramlara karşı çıkmak ya da muhalefet etmek belli bir düzeyde slogan atmak ya da lirik kahramanın kahramanlığının öne çıkarmakla sınırlı kalır. Yine de sanatın hepsi bir muhalefet olsa bile muhalefetin hepsini sanat olarak kabul edemeyiz. Bu hususta, muhalefet etmenin sadece slogan atmak olmadığını Muhammed Salih şiirleri vasıtasıyla okurlara ispatlamak istemiştir. Şair muhalifliği, ironi yöntemi ile ortaya koymaktadır. Yani şaire göre artık uyananlar, ne olursa olsun bir daha uyuyamayacak durumda olanlardır. Onlar, kendilerinden ister gücü ister işi bakımından olsun, büyük olan imparatorluğu bir anda yıkamasalar da onunla dalga geçebilirler. Bu tür muhalefet, dili ironi ile kullanabilen postmodernistlere özgü bir yöntemdir [12, s. 15] Örneğin şairin “Teşbihsiz şiir” adlı şiirinde

O tevazu sebebiyle yalnız,
Gizlenmez zenginliği, malı ardına.
O bizden insanca gizlenir,
Meselâ, kendi sakalı ardına. [3, s. 233]

Diyerek keçinin sakalı gibi sakalı olan Lenin ile dalga geçmektedir.

Eğer moda değilse bırakmak sakal,
Büyük için yeter basit bir bıyık
Bize şu bıyık da ağır gelirse,
O kaşı ardına gizlenir derhâl. [3, s. 233].

Bu dörtlükte siyah bıyıklı Stalin ile gür kaşlı Brejnev’i betimlediği anlaşılmaktadır. Sakal, bıyık, kaş sembollerini kullanarak “Teşbihsiz şiir” adlı şiirinde eşsiz benzetmeler yarattığını görmekteyiz. Bu semboller vasıtası ile şair Lenin’ci Komünist Parti’nin insanları ile alay edilebileceğini göstermiştir. Kızıl Sovyetler’in kısır ideolojisini empoze edip, ayrıca bu dönemin komünist insanının imajını betimleyen “Şairin esprisel şiiri de alaylı üslubun en önemli örneklerindedir.

Şairin esprisi
(Çocuklara)

Babasının taktığı madalya
İlgisini çeker çocuğun;
-Bu yuvarlak Babacığım,
Kapağı mı çaydanlığın?
-Anlamıyorsun ki yavrum
Anlatmak istesem de,
Bu çaydanlığın kapağı değil,
Bu ağzımın kapağı! [3, s. 238].

İncelenen şiirler üzerinden Muhammed Salih’in eserleri anti-Sovyetçilik’in oldukça yüksek seviyede olduğunu görmek mümkündür. Semboller ile süslenen “Val-Fajr”, “Kuş ile Sohbet”, “Sovyet Kişisinin Gündemi” ve bunun gibi pek çok şiiri ayrı ayrı incelemeye değerdir. Bu makalede anti-Sovyet edebiyatındaki bazı klasik kavramların Muhammed Salih eserlerindeki yenilenmiş şekli tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede anti-Sovyetçilik’in ne kadar yazıldığını, arttığını ve geliştiğini tahmin edebilir.

2. Muhammed Salih şiirlerindeki post anti-Sovyetçilik

Rus İmparatorluğu’nun manevi olarak da çökmesini Hegel felsefesi büyük ölçüde etkilemiştir. Hegel’den sonra Karl Marks ile Engels çıkmış, o ikisinden sonra ise yıkılan imparatorluğun yerine Lenin gelmiştir. Böylelikle sömürgeciliğin yeni devri başlamıştır. Komünist ideoloji Türkistan ülkelerini sömürme aracına dönüşmüştür. Anti-sömürgeciliğin temsilcileri kendi ömürlerini sömürgeci siyasete karşı çıkmaya adanmışlardır. Sonunda Muhammed Salih’in ifadesi ile zincirlerinden kurtularak Türkistan coğrafyasındaki halklar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Daha doğrusu bağımsızlıklarını kazandıkları kabul edilmektedir. Sömürgecilikten kurtulan devletler, bağımsızlıklarını kazandıkları günden itibaren neo-sömürgecilik ile karşılaşmışlardır. Muhammed

Salih edebi ve siyasi hayatının bir kısmını sömürgecilığe yani Sovyet ideolojisine karşı olarak geçirmişse, kalan kısmını neo-sömürgecilığe karşı durmaya adanması gerekmiştir. Yoksa bağımsız devletin sömürgecilikten kurtuluşu gelmemiştir. Sömürge olarak serbest kalmayı uygun görmüştür. Bu Sovyet ideolojisinin belli bir kısmının bağımsız devletlerde hala devam etmesiydi.

20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan sömürgecilik sistemini dünya çapında görülmüş ve buna rağmen tüm ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ancak sömürgecilik hala vardı. Bu tez günümüz dünya sisteminde neo-sömürgecilığın temel ekonomik belirtilerinin korunması ile açıklanmaktadır. Bunun için de üretim ile kapitalin bir yere toplanması neticesinde monopolinin oluşması sanayi ve bankacılık kapitalinin ortaya çıkması oligarşinin oluşması kapitali ihraç etme ivmesinin artması, kapital saatlerinin monopolik örgütlerinin oluşması [13, s. 96–97] neo-sömürgecilığın belirtileri idi. Bununla birlikte milli devlet kavramının ortadan kalkması, devlet egemenliğinin yıpranması ve çeşitli gayri resmi ve resmi yapıların bununla birlikte yeni medeniyetler ile devletin bölgeleri gibi başka da oluşumların ortaya çıkması neo-sömürgecilığın bir göstergesi idi. Türkistan ülkeleri bağımsızlıklarını kazansalar da yukarıda bahsedilen problemler ile karşı karşıya kalmışlardır. En acısı da neticede zarar gören halk idi. Sadece sonunda değil bütün süreç boyunca, acılar ile azapları halk çekmiştir. Bu Sovyet ideolojisinin mirasçıları için zenginleşmenin eşsiz bir yoluna dönüşmüştür. Sömürgecilığın kısılcından perişan halde kurtulan halkı kimse düşünmemiştir. Bu dönemde Muhammed Salih eserlerinin yeni devri başlamıştır. Yeni devir şiirlerindeki post anti-Sovyetçilik'i tahlil etmek için tarihi-siyasi olayları, kronolojik sıraya göre karşılaştırmak icap etmiştir.

Muhammed Salih, 1991 yılı aralık ayında Özbekistan'daki cumhurbaşkanlığı seçiminde İslam Karimov'un tek rakibi olmuştur. Resmi bilgilere göre yüzde 12.7 oy alan Salih seçimi kaybetmiştir [3, s. 13]. Seçimden sonra Salih ve onun taraftarları kovuşturulmaya uğramışlardır. Muhafif gazeteler kapatılıp, imtiyaz sahiplerine dava açılmıştır. Muhammed Salih uluslararası örgütlerin yardımı ile dört gün sonra serbest bırakılmıştır. 1992 yılının 2 temmuzunda Muhammed Salih kovuşturmalara karşı çıkar ve onun milletvekilliği düşürülür. Ancak 1993 yılının nisan ayında tekrar tutuklanarak devlete hainlik yaptı diye suçlanır. Uluslararası örgütlerin müdahalesiyle çok geçmeden Taşkent dışına çıkmamak şartı ile tahliye edilir. Böylece Muhammed Salih zorunlu bir şekilde önce Bakü'ye oradan da Türkiye'nin o dönemdeki cumhurbaşkanının daveti ile Anadolu'ya göç eder. Ancak Muhammed Salih Türkiye'de de uzun süre kalmaz. 1994 yılında Türkiye'den Almanya'ya, ondan sonra Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'ya sürülür.

Şairin edebi kronolojisine dikkatle bakıldığında, 1990 yılından itibaren edebiyattan uzaklaşmaya başladığı görülmektedir. Bunun en temel sebebi, şairin 1990 yılından bugüne kadar, edebiyattan ziyade siyaset ile ilgilenmesidir. Gerçeküstü sebebi ise doğup büyüdüğü topraklardan, uzaklaşan şair tıpkı kökünden uzaklaştırılan ağaç gibi olmuştur. Biz bunu şairin 1994 yılında yazdığı “Garip Ağaç” adlı şiirinden fark etmekteyiz.

Garip Ağaç

Şairler gibi ben dünyayı gezip,
Yazamadım hiç şiir ve türküler.
Çünkü atayurttan çıktığım sezip,
Terk ederler beni hece, rükünler

Çünkü dolaşması için gözde yaş,
Zâhir olması için yürekte ilham,
Bana zarur idi acı bir güneş,
Keskin kara iklimi lazımdı bana.

Bana güzel deniz ve ırmaklardan
Yeşil ormanlardan dostum söz açma.

Ben yalnız Türkistan topraklarında
Yaşayabilen bir garip ağacım. [3, s. 239].

Şiirden görüldüğü üzere şair sadece Türkistan'da yetişen garip ağacın, atayurdu dışında bir yerde meyve vermeyeceğini yazar. Hatta sözlerinin şiir olarak kafiyeli yazılmadığını öne sürer. Şair için önce vatan lazımdır. Vatanın ılık havası lazımdır. Ülkesinin yarını için çalışan şairin Sovyetler'in mirasçılara karşı muhalefeti böyle başlar. Biz bunu şairin şiirlerindeki post anti-Sovyetçilik olarak adlandırdık. Şairin şiirlerindeki post anti-Sovyetçilik'in tamamıyla yurtdışında gerçekleştiğine de dikkat çekmek gerekir. Yani Muhammed Salih Özbek edebiyatında sadece post anti-Sovyetçilik'in değil, aynı zamanda da göçmen edebiyatının da güçlü bir temsilcisi sayılmaktadır. Bu bakımdan ele alınınca Muhammed Salih şiirlerindeki post anti-Sovyetçilik ile birlikte göç şiirlerini de incelememiz gerekmektedir.

Beş sene sınır dışı edildikten sonra 1999 yılında Türkiye'ye dönen Muhammed Salih, Taşkent'te meydana gelen patlamadan dolayı suçlanmış ve gıyabında 15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Daha sonra Salih'in bu suçla herhangi bir bağlantısının olmadığı kanıtlanmış ve aklanmıştır. 2021 yılının 28 kasımında Azatlık Radyosu'nun davetiyle Salih Amsterdam'dan Prag'a gelmiştir. Ancak Prag havalimanında Özbek hükümetinin isteği üzerine tutuklanmıştır. Onu bir zamanlar Çek Cumhurbaşkanı Vatslav Gavel'in tutuklu kaldığı Pankrak Hapishanesi'ne kapatmışlardır. Toplumun büyük tepkisine rağmen Prag İl Mahkemesi 30 kasımdaki duruşmada Muhammed Salih'i daha sonra Özbekistan'a iade etmek üzere 40 günlüğüne hapse mahkûm etmiştir.

"New York Times" gazetesinin gazetecisi Piter Grin, Muhammed Salih ile görüşmesi hakkında, Pankrak Hapishanesi'nden şunları yazmıştır:

Pankrak Hapishanesi'nin görüşme odasındaki (beyaz badana ile boyanmış) sallanan masada, yıpranmış hapishane kıyafeti ile kendi halkının ünlü şairi oturuyordu. Onun baş tarafındaki tellerin arasında bulutlu gökyüzünün bir kısmı gözüküyordu [3, s. 14].

Şair ise bu dönemi, şu şekilde betimlenmiştir:

Prag hapishanesinde yazılmış bir şiir

Bugün düşman gülüp dost ağlayan an,
Ümidini yalnız sana bağlayan an,
Ya Rab, bizi kolla, kap-kara zağlar
Bülbüller yerinde "çah-çah"layan an! [3, s. 241].

Bülbülün yerine kargalar ötüp, düşmanı güldüğü zaman yaradan, şaire destek vermiş gibi olur. Daha sonra şehir mahkemesi Özbek tarafının sunduğu materyallerin hepsinin siyasetleştirildiğini öne sürerek, Muhammed Salih'i Özbekistan'a iade etmeye vazgeçmeye karar almıştır. Hapisten çıktıktan sonra Çek cumhurbaşkanı onu görüşmeye davet edip, Salih'i Çek Devleti'nin suçsuz yere tutuklamasından dolayı, özür dilemiştir.

Kovuşturmadan başı kurtulamayan Muhammed Salih'e bugüne kadar üç defa suikast düzenlemiştir. Üç defa Muhammed Salih'i planlı bir şekilde öldürmeye teşebbüs edilmiştir. Ancak bunun hepsine rağmen sağ kalmıştır. 2017 yılının eylül ayının başında İnterpol Muhammed Salih'i arananlar listesinden çıkartmıştır [3, s. 14]. Şair 2018 yılında yıllardır gölgesi gibi peşini bırakmayan güvenlik teşkilatına ithafken "Vatan Hainin Vatan Sevdası" şiirini yazmıştır:

Güvenlik Hizmeti iyice dinle
Vatan Hainiyim yurtdan uzakta
Bilin ki söyleyecek bir gün şairler
Hainlerin Vatan sevgisi hakkında [3, s. 256].

Geçen yüzyıldaki kızıl imparatorluğunun mirasçıları kendi vatanına sığdırmadığı halk düşmanının ülkesine olan aşkı ile ilgili ciltler dolusu efsaneye engel olamamıştır. Ağızdan ağıza Muhammed Salih ile ilgili ve onun vatanına olan aşkı hakkında pek çok efsane vardır.

Sovyetler Birliği dağıldığı sırada sömürgecilikten kurtulan halkı kucaklayarak şair, Sovyet ideolojisine karşı muhalefetim bitti diye düşünmüştür belki. Ancak her şey bitti dediği anda

başlamıştır. Sovyetler Birliği'ne karşı muhalefeti, daha sonra Özbekistan hükümetine karşı muhalefete dönüşmüştür. Yıllardır evsiz, barksız ülkeden ülkeye göç ederek dolaşsa da siyasi ve edebi konularda yazmaya devam eden şairin, 1990 yılından sonraki edebi faaliyetleri göçmen olarak yaşadığı dönemde gelişmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bağımsızlık dönemindeki Özbek edebiyatında Muhammed Salih'in post anti-Sovyetçilik'i göç ile ikiz kavram haline gelmiştir. Şairinde kendisinin sevdiği ülkesinde adalet ve eşitlik oluşmayınca vatanına dönmeyi utanç saymıştır. Hatta bu mücadelesinin ebediyen süreceğine inanmıştır, örneğin “Sürgündeki Dervişin Duası” adlı şiirini ele alalım:

Yurdumda adalet olmazsa baki,
Rabbim, bu kuluna huzur buyurma,
Zulüm devam ederken yurdumda ta ki,
Mazlum makamından beni ayırma!

Dilimi öttürme Ey Yaradanım,
Hakikati söylemek mümkün değilse,
Ta ki halkım ayak altında iken,
Bana haram olsun Vatana dönmek! [3, s. 260].

Şairin şiirini okurken kendi düşüncesi ve kararlarından hiçbir zaman vazgeçmeyen bir insan olduğunu görüyoruz.

Hatta katillere nasip etmiştir,
O sevgili Vatan visali,
Hırsız döndü, veledi zinalar döndü,
Dönmedi vatana yalnız M.Salih! [3, s. 261].

30 yıla yakın zaman içerisinde Salih'ten başka herkesin ülkesine döndüğünü yazar. Sadece kendisinin ülkesinden uzakta olması canını acıtır. Ancak Salih bey ülkesine dönerse:

Baht kuşu dolanıp uçmaz başımda,
Fakat bak ayaktayım, biraderim bil!
Necmeddin Kübradek yetmiş yaşımda,
Savaşa dönüyorum, Vatan'a değil! [3, s. 261] diyecektir.

Şairin vatanına henüz dönmediğine bakılırsa, o mekânda bugüne kadar “adaletin şafağı sökmemiş” demektedir.

Bu hususta dikkat çekilmesi gereken bir başka mesele ortaya çıkmaktadır. Yukarıda söylendiği gibi, post anti-Sovyetçilik, anti-Sovyetçilik'in devamıdır. Demek, bazı kavramlar her iki gruba da ortak olmuştur. Örneğin birinci bölümde dikkat çekilen uyanma motifi, şairin şiirlerinde bağımsızlık sonrasında da kendini göstermiştir. Birinci bölümde tahlil edilen “Kafesteki Fare” ve “Uyanış” şiirlerinin devamı olarak huzur var ülkemde savaştan daha tehlikeli adlı şiirini incelemek mümkündür. Fakat öncelikle, Muhammed Salih şiirlerindeki uyanış motifinin kronolojisini tekrar oluşturmak gerekir. Fareye dönüşen bülbülün halkın belli bir kısmını, daha doğrusu Ceditçiler'den sonraki entelektüelleri uyandırdığını bilmekteyiz. Onlar kendilerini uyandıran subjenin artık uyandıran statüsünde olmadığını görürler. Kendilerinin umduğu mekânda uyanmamışlardır. Yani uyanan ile uyandıran, nesne ile subjenin zamanı değişse de mekânı değişmemiştir. İşte bu yüzden güle âşık bülbül fareye dönüşür. Dar ve karanlık yerde gözlerini açan entelektüeller bayrağı kendi ellerine alıp halkın uykudaki kısmını uyandırma işine koyulmuş. Uyandırma sürecinin ikinci dönemi Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği döneme denk gelir. Yani uyandırma vazifesi bülbüle değil, fareye de değil, karanlıkta uyanan insanlara verilir. Bundan sonraki süreçte Ceditçiler'in kuşunun uyandırdığı insanların halkı uyandırması gerekir. Böylece uyanma motifinin kronolojisini oluşturduktan sonra bu sürecin Muhammed Salih'in şiirlerindeki yansımalarına dikkat çekelim.

Vatan üzere bir barış var, savaştan beter
Savaştan da beter bir barış asılı yurdum üzere
Vebadan beter bir sıhhat var
Kıvanç var, tıpkı cenazede tebessüm misali
Bir sarhoşluk var; ölüm mestliği gibi.
Milletim, uyuma sanatını bana da öğret,
Otuz yıldır kapanmıyor kum dolu bu gözlerim
Bir azıcık uyku ver, şu asırlık uykundan
Şu mehabetli rahatlığından bulaştır biraz bana [3, s. 253].

Şairin şiirlerindeki “uyandırıcı” duruma sahip insanların 30 yıl boyunca hiç kimseyi uyandıramadığını görmekteyiz. Hatta uyandıramadıkları için şair, rahatsızlık duymaktadır. “Huzur Var Ülkemde Savaştan da Tehlikeli” adlı şiirinde savaştan daha kötü bir sessizliğin ülkesini işgal ettiğini, hatta Yurdunun geleceğin, Türk birliğini, Türkistan’ın özgürlüğünü düşünerek kederlenen insanların bu keder karşısında sağlıklarının da iyi olduğunu söylemektedir. Fakat şiiri aşırı duygusallık ile değil, soğukkanlılıkla ve akılla tekrar okursak, halkın uykuda da olsa yaşamakta olduğunu görürüz. Yaşamakta olan herhangi bir halk, uyanmaya ihtiyaç duymayabilir. Yani Türkistan halkı uyanmadan da yaşayabilir. Zira onların ölümüne benzer gülüşü ve cenazeye benzer sevinci vardır. Böyle bir davranış tabii ki iktidardakilerin de işine gelmektedir. Çünkü uykudaki halk en güvenli sermayedir. Onları uyutmaya devam etmek kölelikten kurtulup millet olmasını sağlamamak neo-sömürgeciliğin belirtilerinden biridir.

Muhammed Salih kendi ülkesinin bağımsızlığını kazanmasına rağmen, hala Rusya’nın etkisinden kurtulamamasına üzüldü ve utanır. “1989–2019” adlı şiirinde Özbekler’in 30 yıllık hayatını değerlendirmeye çalışmıştır:

Biri bana gelip, otuz yıl evvel,
«Otuz yıldan sonra da Özbekistan’a
Bereket gelmeyecek» deseydi eğer,
İnanabilir miydim ben bu insana?
«Daha da sefil, başı daha da eğik,
Olacak halkının» deseydi eğer...
«Değil oğulları, torunları da
Hariç de, kölelikte ölecek» deseydi!
«Milletin utanıp Özbek’liğinden,
Kimliğini gizleyip derbeder,
İş için müracaat edecek,
«Siz» leyerek Rus köpeğine, [3, s. 261].

Kendi devletinde kazandıkları ile geçinemeyen halkın çalışmak için yurtdışına akın etmesi, sadece Özbekler’e değil sömürgeci çıkaran bütün Türkistan devletlerinin halkına ortak bir olgudur. Şiirdeki Özbek kelimesinin yerine Kırgız, Kazak gibi sömürülen herhangi bir halkın adını koyarsanız, hiçbir şey değişmeyecektir. Sömürgeciliğin şimdiki türü neo-sömürgecilik, halkı sosyal-psikolojik açıdan fakir tutması ile kendi değerini kaybetmemiştir.

Sonuç

Özbek şair Muhammed Salih’in “Val-Fajr” adlı kitabındaki muhalif yönde yazılmış olan şiirleri tahlili sonucunda 20. yüzyıldaki Ceditçiler’in eserleri ile fikirlerinin önemli derecede etki ettiği ortaya çıkmıştır. Ceditçiler’in Türk birliği, Türkistan bağımsızlığı gibi kavramları Muhammed Salih’in edebi ve siyasi hayatının temel taşlarına dönüşmüştür.

Şairin anti-Sovyet şiirindeki “tışqan”, “qara tañ”, “sır” gibi sembollerin yeni önem ve anlama sahip olduğu metinler arası yöntem ile ortaya çıkarılmıştır. Sovyet dönemindeki şiirlerin tahlili “kısıtlamaların yeni bir anlam doğurduğunu” güçlü kanıtlar ile ortaya çıkarılmış. Örneğin, yazar

“fare” sembolü üzerinden güzel günlerin henüz gelmediğini, “kara sabah” tasviri üzerinden sömürgecilik unsurlarının halk belleğinde sağlam bir şekilde kaldığını göstermektedir. “Sır” üzerinden ise hala devam etmekte olan Sovyet döneminin mitik ve gerçekçi tartışmalarını heterotopik açıdan açıklamıştır.

Muhammed Salih’in şiirleri modern Özbek şiirindeki muhalif ve göç şiirleri kapsamında ele alınmış, şairin, post anti-Sovyetçilik şiirleri kültürel-tarihi, karşılaştırmalı metotlarla tahlil edilmiştir. Sovyetler Birliği’ne üye ülkelerin sömürgeciliğe maruz kaldığı ve bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da sömürgeciliğin belirtilerinin halkın milli hafızası ile psikolojisinde yer edinmeye devam ettiği, Muhammed Salih’in şiirleri üzerinden gözler önüne serilmiştir. Bu bağlamda şairin “Garip Ağaç”, “Prag Hapishanesinde Yazılmış Bir Şiir”, “Vatan Hainin Vatan Sevdası”, “Sürgündeki Dervişin Duası”, “Dönüş”, “Vatan Üzere Bir Barış Var, Savaştan Beter”, “1989–2019” adlı post anti-Sovyetçilik şiirleri sömürgeciliğe karşı çıkma, yani anti-Sovyetçilik’in devamı olarak değerlendirilmiştir.

Şairin bu dönemdeki şiirlerinde de sivil toplum, ifade özgürlüğü, insan hakları ile birlikte Türkistan’ın bağımsızlığı ve Türk birliği en önemli konular olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak Muhammed Salih’in bütün hayatı boyunca yaptığı çalışmaların ideolojik omurgası milliyetçilik, tavizsiz anti-Sovyetçilik ve post anti-Sovyetçilik olmuştur. Dolayısıyla Özbek Ceditçileri sonrası milli uyanışın ikinci dalgası Muhammed Salih’in adı ve eserleri ile damgalanmıştır.

Bu makale Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Bilim Komitesi desteği ile AP13067896 ‘Orta Asya Edebiyatı: Sömürgecilik Sonrası Estetik ve Edebi Bağlantılar» konulu bilimsel-araştırma projesi çerçevesinde yazılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı. – İstanbul: Kesit, 2018. – 824 s.
2. Бурсина М.В. Мотив протеста в литературе «Рассерженных молодых людей» // Вестник государственного гуманитарно-технологического университета. – 2018. – №2. – С. 58–62.
3. Салих М. Вал-Фажр / Ауд. Ф. Төлтай. – Астана: AR, 2022. – 278 б.
4. Парфи Р. Сакина. – Ташкент: Мухаррир, 2013. – 376 с.
5. Науит В. Türkistanda Öldürülen Türk Şairleri. – Ankara: Kardeş, 1971. – 52 s.
6. Salih M. İmparatif. – İstanbul: Yitik Şifa, 2021. – 416 s.
7. Батлер А. Мирология. Прогресс сила в мировых отношениях. Т. II. SCHOLARICA, 2019. – 818 с.
8. Шафранская Э. О русском ориентализме, «русском мире» в колониальной литературе и их переосмыслении в литературе постколониальной. [Электронный ресурс]. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21984/. (дата обращения: 23.07.2022)
9. Halikova N. Millî Uyanış Dönemi Özbek Şiirinde Millet Ruhunun Betimlenmesi / Türkologia. – 2021. – №2 (106). – Б. 96–109. <https://doi.org/10.47526/turkology.v106i2.628>
10. Жиенбаев Е.Б., Семиз К. М. Жұмабаевтың өлеңдеріндегі ұлттық романтизмнің түркиялық ақындардың шығармашылығымен салыстырылуы / Керуен. – 2022. – №1. – Б. 190–206. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-15>
11. Фуко М. Интеллектуалы и власть. Часть 3. – Москва: Праксис, 2006. – 320 с.
12. Хикс С. Объясняя постмодернизм. – Москва: Рипол, 2021. – 320 с.
13. Сироткина А.И., Альпидовская М.Л. Неоколониализм XXI века: глобализм и мир-системность // Теоретическая экономика. – 2020. – №12. – С. 97–109.

REFERENCES

1. Turk dunyasy chagdash edebiyatları el kitabı [Handbook of Contemporary Literatures of the Turkic World]. – İstanbul: Kesit, 2018. – 824 s. [in Turkish]

2. Bursina M.V. Motiv protesta v literature “Rasserjennyh molodyh liudei” [The motive of protest in the literature of “Angry young people”] // Vestnik gosudarstvennogo gumanitarno-tehnologicheskogo universiteta. – 2018. – №2. – S. 58–62. [in Russian]
3. Salih M. Val-Fazhr [Val-Fazhr] / Aud. F. Toltai. – Astana: AR, 2022. – 278 b. [in Kazakh]
4. Parfi R. Sakina. – Tashkent: Muharrir, 2013. – 376 s. [in Uzbek]
5. Haiyt B. Tukistanda oldurulen turk shairleri. – Ankara: Kardesh, 1971. – 52 s. [in Turkish]
6. Salih M. Imperatif [The Imperative]. – Istanbul: Yitik Shifa, 2021. – 416 s. [in Turkish]
7. Batler A. Mirologija. Progress sila v mirovyh otnoshenijah [Metrology. Progress is a force in world relations]. T.II. Scholarica, 2019. – 818 s. [in Russian]
8. Shafranskaia E. O russkom orientalizme, «russkom mire» v kolonialnoi literature i ih pereosmyslenii v literature postkolonialnoi [About Russian Orientalism, the “Russian world” in colonial literature and their reinterpretation in postcolonial literature]. [Electronic resource]. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21984/. [in Russian]. (data obrashenia 23.07.2022)
9. Halikova N. Milli uyanysh donemi Uzbek shiirinde millet ruhunun betimlenmesi [Depicting the National Spirit in Uzbek Poetry of the National Awakening Period] // Turkologiya. – 2021. – №2 (106). – B. 96–109. <https://doi.org/10.47526/turkology.v106i2.628> [in Turkish]
10. Jienbaev E.B., Semiz K. M. Jumabaevtyn olenderindegi ulttyq romantizmni turkiyalıq aqyndardyn shygarmashylygymen salystyrylyuy // Keruen. – 2022. – №1. – B. 190–206. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-15> [in Kazakh].
11. Fuko M. Intellektualy i vlast [Intellectuals and power]. Chast 3. – M.: Praxis, 2006. – 320 s. [in Russian]
12. Hiks S. Obiasniaia postmodernizm [Explaining Postmodernism]. – M.: Ripol, 2021. – 320 s. [in Russian]
13. Sirotkina A.I., Alpidovskaia M.L. Neokolonializm XXI veka: globalizm i mir-sistemnost [Neocolonialism of the XXI century: Globalism and the world-system] // Teoreticheskaia ekonomika. – 2020. – №12. – S. 97–109. [in Russian]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 37.013.2; МҒТАР 14.01.45

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11>Г.Б. ИСАБЕКОВА¹, Н.Т. ДҮЙСЕНОВА²✉¹PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: nazym.duisenova@gmail.comЦИФРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕКТЕП ПЕН МҰҒАЛІМНІҢ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Цифрландыру педагог мамандарға қойылатын кәсіби талаптардың қатарына ақпараттық-коммуникативті құзыреттілікті қосып отыр. Мақалада цифрлы білім беру жағдайында мектеп пен мұғалімнің цифрлы құзыреттілігінің маңызы мемлекеттік бағдарламалар мен авторлардың орта білім беру мекемелерінде үштілді білім беруді жүзеге асыру процесінің басы-қасында жүрген пән мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнамасына сүйене отырып қарастырылады. Пән мұғалімдерінің цифрлы оқыту технологияларының білім беру үдерісіндегі рөлі, оның қолданылуы мен мұғалімнің цифрлы құзыреттілігіне, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар (АКТ) бойынша біліктілігін арттыруды ұйымдастыруға байланысты пікірлері сауалнама нәтижесі негізінде сарапталады. Цифрлы білім беру жағдайында кездесетін инфрақұрылымдық, технологиялық және кәсіби олқылықтар аталып, цифрлы технологияларды оқу үдерісінде қолданылуы мектепте арнайы цифрлы концепция түзілуін және оның жоспарлы, жүйелі түрде, сатылай жүзеге асырылуын қажет ететіні негізделеді. Цифрлы технологияларды қолданудың педагогикалық концепциясы мен соған сәйкес техникалық жабдықталуымен қатар мұғалімдердің ақпараттық-коммуникативті құзыреттіліктері де аса маңызды да шешуші факторлардың бірі болып табылатындықтан мектеп базасында мұғалімнің кәсіби біліктілігін арттырудың практикалық үш қадамы қарастырылады. Цифрлы оқыту технологияларын қолдана отырып, оқу мен оқытуды жүзеге асыру үшін бұл істерді үйлестіру және мектептің күнделікті өміріне кіріктіру қажет. Осы тұста медиалық білім беруді дамытудың рамкалық жоспарын жасау қажеттігі негізделеді.

Кілт сөздер: цифрлы білім беру, цифрлы білім беру жағдайындағы мектеп, мұғалімнің цифрлы құзыреттілігі, мұғалімнің біліктілігін арттыру, цифрлы оқыту технологиялары, мектептің цифрлы концепциясы.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т. Цифрлы білім беру жағдайындағы мектеп пен мұғалімнің құзыреттілігін арттыру мәселесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Isabekova G.B., Duisenova N.T. Cifrlly bilim beru jagdaiyndagy mектеp pen mugalimnin quzyrettiligin arttyru maselesi [The Problem of Improving the Competence of Schools and Teachers in the Context of Digital Education] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11>

G.B. Isabekova¹, N.T. Duisenova²

¹PhD, M.H. Dulati Taraz Regional University

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²Senior Lecturer of M.H. Dulati Taraz Regional University

(Kazakhstan, Taraz), e-mail: nazym.duisenova@gmail.com

The Problem of Improving the Competence of Schools and Teachers in the Context of Digital Education

Abstract. Digitalization in the field of education has added the information and communication competence of a teacher to the number of professional requirements for teachers. The article considers the importance of the digital school and the digital competencies of teachers in digital education, based on state programmes and a survey conducted by the authors among the subject teachers involved in the implementation of trilingual education in secondary education institutions. The opinions of subject teachers about the role of digital learning technologies in the educational process, its application, the digital competence of the teacher, the organization of advanced training in informative-communicational technologies (ICT) are analyzed on the basis of the survey results. The authors note the infrastructural, technological and professional gaps that arise in the conditions of digital education, justifies that the use of digital technologies in the educational process requires the development of a special digital concept at school and its systematic, systematic, phased implementation. Three practical steps are proposed to improve the professional qualifications of teachers in the conditions of digital education.

In order to implement teaching and learning using digital learning technologies, it is necessary to coordinate these processes and integrate them into the daily life of the school. Here the necessity of developing a framework plan for the development of media education is justified.

Keywords: digital education, digital school, digital teacher competence, teacher professional development, digital education technology, digital school concept.

Г.Б. Исабекова¹, Н.Т. Дуйсенова²

¹PhD, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

²старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати

(Казахстан, г. Тараз), e-mail: nazym.duisenova@gmail.com

Проблема повышения компетентности школы и учителя в условиях цифрового образования

Аннотация. В связи с цифровизацией в сфере образования информационно-коммуникационная компетентность учителя относится в число профессиональных требований к педагогам. В статье рассматривается значение цифровых компетенций школы и учителя в условиях цифрового образования на основе государственных программ и опроса, проведенного авторами статьи среди учителей-предметников, участвующих в процессе реализации трехязычного образования в учреждениях среднего образования. Мнения учителей-предметников о роли цифровых технологий обучения в образовательном процессе, его применение, цифровая компетентность учителя, организация повышения квалификации по информационно-коммуникативным технологиям (ИКТ) анализируются на основе результатов опроса. Отмечаются инфраструктурные, технологические и профессиональные пробелы, возникающие в условиях цифрового образования, обосновывается, что применение цифровых технологий в учебном процессе требует разработки специальной цифровой концепции в школе и ее планомерной, системной, поэтапной реализации. Предлагается три

практических шага повышения профессиональной квалификации учителей в условиях цифрового образования.

Для осуществления преподавания и обучения с использованием цифровых технологий обучения необходимо скоординировать эти процессы и интегрировать их в повседневную жизнь школы. Здесь обосновывается необходимость разработки рамочного плана развития медиаобразования.

Ключевые слова: цифровое образование, школа в условиях цифрового образования, цифровая компетенция учителя, повышение квалификации учителя, цифровые образовательные технологии, цифровая концепция школы.

Кіріспе

Бүгінгі күні Интернет жоғары қарқынмен дамып келе жатқаны сондай, оған ілесудің өзі оңай болмайын деп тұрғанын түсінеміз. Барлық жаһандық деректердің 90%-ы бар-жоғы соңғы екі жылдың ішінде жасалды. Қазірдің өзінде Интернетке 35 миллиард құрылғы қосылған және деректермен алмасуды жүзеге асырады, бұл цифр әлемдегі тұрғындардың жалпы санынан бес есе артық. Цифрлық революция біздің көз алдымызда өтуде. Әлем елдері ұлттық цифрландыру бағдарламаларын іске асыруда. Осындай өзгерістер соңғы жылдары білім беру саласында қолданылатын көптеген жаңа технологиялық инновациялардың енгізілуіне алып келді [1].

Білім саласындағы цифрландыру мәселесі «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының төртінші бағытына, «Адам капиталын дамыту» үдерісімен сабақтастықта сөз болады. Адам капиталын дамыту үшін Қазақстанда сапалы кадрлық әлеует құрылуы керек. Сол себепті «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасында қарастырылған барлық деңгейдегі білім беруде цифрлық сауаттылықты арттыру шараларына байланысты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан бірқатар бастамалар қолға алынды, атап айтқанда:

1) бастауыш сыныптарда оқуда және күнделікті өмірде ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану үшін заманауи ақпараттық технологиялармен жұмыс істеудің жалпы базалық білімдерін қалыптастыратын «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді;

2) робототехника шеңберінде бағдарламалаудың жалпы негіздеріне үйрететін үйірмелер жұмыс істеуде;

3) педагогикалық мамандықта (негізі барлық бағытта) білім алып жатқан студенттерге таңдаған мамандық шеңберінде іс жүзінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды (АКТ) пайдаланудың базалық білімдерін қалыптастыратын «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді.

Ұсынылып отырған мақала «цифрландыру мектеп мұғалімдерінің алдына қандай талаптар қойып отыр? Мұғалімдер үшін сабақта АКТ қолданудың рөлі мен маңызы қандай? Пән мазмұны мен шетел тілі кіріктірілген сабақта қандай АКТ түрлері қолданылады? Мұғалімдердің АКТ құзыреттілігін арттырудың кешенді амалдары қандай болу керек?» сынды мәселелерді мектеп мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнамаға сүйене отырып қарастырады.

Сонымен цифрландыру педагог мамандарға қойылатын кәсіби талаптардың қатарына АКТ құзыреттілігін қосып отыр. Еңбек нарығы мен білім беру жүйесі арасында жедел байланыстың арқасында талап етілетін кадрларды, яғни цифрлық дағдылары қалыптасқан мамандар даярлау және педагогикалық қызметті жүзеге асырып жүрген мұғалімдерді қайта даярлау мен АКТ біліктілігін арттыруға баса назар аударылуы қажет. «Бұл ретте жаңа білімді игеру үшін жаңа цифрлық технологиялар бойынша тұрақты негізде мұғалімдердің

біліктіліктерін арттыру қамтамасыз етілетін болады» делінген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында [1]. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында республика мектептерінде педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын қалыптастырып, дамытуға ерекше мән берілді. Жаһандану заманында цифрлық қоғам мен білім беруді цифрландыру және электрондық оқыту (e-learning) жүйесін білім беру ұйымдарына енгізу жағдайында педагогтердің қашықтықтан біліктілігін арттыру ең өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Бүгінгі таңда тұжырымдамалық түрде білім беру жүйесі негізгі үш бағыт бойынша жүргізілуде: білім беру үдерісін цифрландыру, цифрлық білім беру контенті, білім беруді басқаруды цифрландыру. Алайда, пандемия бұл бағытқа өзінің түзетулерін енгізді. Цифрлық білім беру контентін жасақтау жылдам қолға алынды. Қазір білім беру контенттері Bilimland, Kundelik.kz, Daryn.Online.kz, Online Мектеп сынды платформаларында ұсынылып отыр. Пандемия білім беру контентін цифрландыру бағытының жүзеге асуын тездетті [2].

Цифрлы білім беруді жүзеге асыратын мұғалімдерден оны сыныпта қолдана алу үшін арнайы құзыреттілік қажеттілігін соңғы TALIS-зерттеулері де көрсетіп отыр. Өйткені цифрлы технологиялардың сабақтағы педагогикалық аспекті мұғалімнің құзыреттілігіне байланысты.

Мұғалімнің цифрлық құзыреттілік деңгейі ғана емес, сондай-ақ цифрлы технологиялардың оқушылардың оқу практикасы мен оқу тәжірибесі үшін құндылығын түсіну де маңызды. Еуропада бұл құзыреттіліктер мұғалімнің цифрлы құзыреттіліктері ретінде анықталып отыр. Сонымен қатар цифрлы компетентті білім беру ұйымының критерийлері жасалып (DigCompOrg), мектептерде цифрлы технологияларды оқыту мен оқуда қолданылуының әлді және әлсіз тұстарын анықтауға арналған SELFIE (Self-reflection on Effective Learning by Fostering the use of Innovative Educational Technologies) онлайн-аспап қарастырылған. Осы еуропалық үш критерий ұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейде дискуссиялар мен цифрлы технологияларды дамытуға негіз болуы тиіс. Ал еуропалық деңгейде бұл азаматтар (DigComp), мұғалімдер (DigCompEdu) мен мектептердің (DigCompOrg/SELFIE) өзін өзі бағалауына арналған [3].

Педагогикалық концепция тұрғысынан цифрлы оқыту құралдары сабақтың құрамдас бір бөлігі бола алады. Бұл процесс жүзеге асырылуы үшін өзара үйлесімді әрекет ететін педагогика, технология және инфрақұрылым үштігімен қатар мұғалімдерді дайындау мен мұғалімдердің кәсіби біліктілігін де арттыру қажет.

Цифрлы оқыту технологиялары балалар мен жастардың өмірінде маңызды рөл ойнайтыны белгілі. 2018 жылы Германияда Оңтүстік-батыс зерттеу одағы (Medienpädagogischer Forschungsverbund Südwest) 12 мен 19 жас аралығындағы 1200 жасөспірім мен жас қамтылған Жастар, Ақпарат, Медиа-2018 (JIM-Studie 2018 (Jugend, Information, Media) зерттеуін жүргізіп, медианы жалпы қолданылуын анықтауға тырысты. Респонденттердің 97%-ында смартфон бар екені және олардың 91%-ы Интернетті күнделікті пайдаланатыны анықталды. Мектептерде цифрлы технологиялардың қолданылуына келсе, осы зерттеуге сәйкес, 2017 жылы интерактивті тақта (31%) және компьютер (22%) аптасына кем дегенде бір рет қолданылатыны анықталған [4].

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеудің әдіснамасы негізінен кіріктіре оқытуды жүзеге асырып жүрген педагогтар арасында онлайн форматта өткізілген сауалнамаға сүйенді де, жаратылыстану бағытындағы пәндер мен шетел тілін кіріктіре оқытуда АКТ қолдану жайлы ақпарат жинақтауды көздеді.

Зерттеуді жүргізудегі мақсат мектептерде АКТ қолданудың қазіргі жағдайын, пән мұғалімдерінің АКТ құзыреттіліктерін анықтау болды. Зерттеудің құндылығы зерттеуге пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқытуды тікелей жүзеге асырып жүрген мектеп мұғалімдерінің тартылуында, олар бүгінде бұл білім беру бағытындағы жаңа жасалып

жатқан қадамның басы мен қасында жүрген білікті ұстаздар және жағдайды жақсы біліп, біте қайнасып жүрген әріптестер. Зерттеу аясында сауалнама арқылы ақпарат жинақтау тәжірибесі ғалымдар арасында кеңінен қолданылып жүрген тәсіл, мысалы, Kent & Facer (2004), Slechtova (2014), Алимбаева С., Сматова К., Нұрадин Г. (2020). Сауалнама арқылы мәліметті тез жинақтауға және процеске қатысушыларды көбірек қамтуға болады. Мысалы, Kent пен Facer-дің сауалнамасы 1800 астам оқушыны, Алимбаева & Нұрадиннің сауалнамасы 1800 астам мұғалім, оқушы, ата-ананы қамтыған.

Сауалнама сұрақтары негізінен жабық сұрақтар болып келді, алайда таңдау мүмкіндігі мен өз пікірін білдіру мүмкіндігі шектелген жоқ: қатысушыларға ұсынылған нұсқалардан бірнеше вариантты таңдау, өз ойын білдіру мүмкіндігі қоса ұсынылды. Ал жауап варианттарының ұсынылуы салыстыруды немесе қорытындылауды оңайлататыны белгілі.

Сауалнамаға Жамбыл облысы мен Тараз қаласындағы жалпы орта білім беру мекемелерінде пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқытуды қолданып жүрген 70 мұғалім қатысты. Респондент кіріктіре оқыту әдістемесі мен шетел тілі бойынша біліктіліктерін арттырған, кем дегенде бес жылдық еңбек өтілі бар, ер және әйел азаматтар.

Біздің зерттеуіміз онлайн форматта жүргізілді, бұл өз кезегінде мәлімет жинақтауға қажетті процесс қатысушыларын (әртүрлі жастағы, әртүрлі пән мұғалімдерін, ауыл мен қалалы жерде орналасқан мектеп мұғалімдерін) көбірек қамтуға мүмкіндік берді. Пән мазмұны мен шетел тілі кіріктірілген сабақта АКТ қолданудың сәтті/ сәтсіз тұстарын оқыту мен оқуда технологияларды тәжірибе жүзінде қолданып жүрген мұғалімдердің көмегімен ғана анықтауға болатыны анық. Сауалнама қорытындылары сарапталып болғаннан кейін кіріктірілген сабақта АКТ қолданудың маңызын, тиімді немесе тиімсіз екенін, мұғалімдердің АКТ біліктілігін арттыруға деген қажеттілігін көруге болады.

Талдау мен нәтижелер

Сонымен Жамбыл облысында орта білім беру мекемелерінің мұғалімдері арасында жүргізілген зерттеу барысында мақала авторлары пән мен тілді кіріктіре оқытуда қандай технология түрлері оқушыларға қолжетімді деген сұраққа алынған жауапта оқушылар негізінен ұялы телефонды қолданатыны (100%) анықталды. Бұл ұялы телефонның көпфункционалдылығымен түсіндірілсе керек. Себебі бүгінде ұялы телефон қолжетімді, қолдануда ыңғайлы, оны бір орынға таңылмай, кез келген жерде қолдануға болады және ондағы алуан түрлі веб-қосымшаларды жүктеу мүмкіндігі оқушылар үшін оны тартымды ете түсетіні анық. Сонымен қатар тағы бір маңызды фактор ретінде оқушылар ұялы телефонды күнделікті өмірде коммуникация құралы ретінде қолданатынын айтуға болады, яғни техникалық терминдер сөздігінде АКТ берілген анықтамамен ұштасады: «Technologies that provide access to information through telecommunications. It is similar to information technology (IT) which includes the internet, wireless networks, cell phones, and other communication mediums» [5]. Бұл анықтама технологиялық құралдардың коммуникативтік мақсатқа бағытталғандығын айқындай түседі.

Мұғалімдерге арналған тізбеде жиі қолданылатын АКТ құралы ретінде компьютер (71,4%) аталып отыр. Бұл түсінікті де. Мұғалімдер әртүрлі онлайн платформаларда жұмыс жасайтын болғандықтан, әртүрлі ресурстардан оқыту материалдарын жинақтайтын және құрастыратын және сақтап қоятын болғандықтан, осы құрылғыны жиі қолданатыны белгілі. Дегенмен мұнда да ұялы телефон (64,2%) сұраныс пен үлкен қолданысқа ие екенін көруге болады. Интерактивті тақтаның (34,2%) үшінші орынға тұрақтануын сауалнаманың карантин уақытында өткізілуімен түсіндіруге болады деп ойлаймыз. Дәстүрлі форматтағы оқыту процесінде бұл АКТ құрылғысының қолданыс жиілігі мен аясы зор болатыны анық.

Мұнда цифрлы технологиялардың сабақта сирек қолданылуының себебі ретінде мектептердің құрылғылармен жабдықталуы мен инфрақұрылымның нашарлығы, сондай-ақ интернет байланысының жеткіліксіздігі аталады.

Дегенмен цифрлы оқыту технологиялары сабақты байыта түседі деп санайды мұғалімдердің басым бөлігі (65%). Оқу процесі балалардың тәжірибесімен, олардың ойлауы мен әрекеті өзара байланыста болғанда жақсы үйренеді деген пікір айтады педагогтар. Сондықтан да әрбір үшінші мұғалім болашақта компьютер мен жаңа технологияларды қолданып оқытуды үйренгісі келетінін мойындады. Сонымен қатар болашақта кәсіби біліктілікті арттыру үшін ақпараттық технологияларды жақсы білу керек деп санайды мектеп әкімшілігі өкілдері (70%) мен мұғалімдер (55%). Ал өз бетімен біліктігін арттыруды жоспарлап, ұйымдастырып, іс жүзінде оны стратегиялық тұрғыдан жүзеге асыратын мұғалімдердің үлесі тым аз болып шықты (небары 16%), олар мұны ең алдымен жұмысбастылықпен байланыстырады. TALIS-2018 нәтижелері бойынша 48 қатысушы елдің ішінде қазақстандық мұғалімдер жүктемелері көптердің қатарына жатады (2-орын). Бұл ретте осы жүктеменің негізгі бөлігін (69%) сабақтан тыс қызмет (ЭЫДҰ бойынша орташа алғанда – 47%) құрайды [6]. Келесі себеп ретінде тәжірибенің аздығы, формалды емес біліктілікті арттырудың нәтижелі болатынына күмән келтіру, өз қажеттілігін қанағаттандыратын оқу курстарын табудың қиындығы аталады. Мұғалімдер оқушыларды өз бетімен білім алуға бағыттауды жүзеге асыратын болғандықтан, алдымен өздері өз бетімен оқып-үйренуі қажеттігін және бұл іскерлік аса маңызды болып табылатынын естен шығармаған жөн екені белгілі.

Цифрлы құралдар мұғалімге оқу процесін ұйымдастыруға көмектеседі. Сабақты түрлендіре отырып, оқушылардың білімін қалай жақсартуға болады? Өйткені ең басты мәселе – осы емес пе. Мұнда маңыздысы, ең алдымен педагогикалық концепцияны дамыту, ал кейін оған Software мен Hardware секілді цифрлы оқыту құралдары қосылады.

Сонымен, цифрлы медиа технологиялар балалар мен жастардың өмір әлемінің бір бөлігіне айналған смартфон, компьютер, ноутбук, планшет немесе электронды кітаптар олардың бос уақыттарында кең қолданысқа ие болып отыр. Цифрлы медиа құралдарын қолдану ақпарат көзі мен оқу үшін, коммуникация мен коллаборация үшін зор әлеуетке ие.

Цифрлы медианы қолдана отырып және медиа арқылы оқудың маңызының артуына байланысты балалар мен жастарға қойылатын құзыреттілік талабы да артып отыр. Медиа арқылы оқу медиалық білім беруге үлкен міндеттер жүктейді. Әлемнің цифрландырылуы мен медиа технологияларды қолданудың артуы оқушылардан медиа құзыреттілікті талап етеді, ал бұл өз кезегінде мектеп пен мектептегі әрбір сабақтың алдына маңызды міндеттер қояды.

Цифрлы оқыту технологияларын қолдану оқу тиімділігін арттырады деген сөз емес, қайта, оқудың алға шарттары, мақсаты, оқыту мен оқу әрекеттері, оқу мазмұны, әлеуметтік формалар мен сандық медиа ұсынысы арасындағы сәйкестік деп танылады. Егер осы сәйкестілік болса, демек, оқушылардың танымдық мүмкіндіктері жақсартуға, сондай-ақ коллаборативті және өз бетімен оқуға жағымды жағдай жасалады. Олай болса, мұны жүзеге асыруға көмектесетін мектептің өзіндік концепциясы жасалып, ол сандық технологияларды қолдануды үйлестіру, инфрақұрылымды жоспарлау және мұғалімдердің ақпараттық-коммуникативтік біліктіліктерін арттыруды қамтуы тиіс.

Мектептің өз цифрлы концепциясын дамыту.

Цифрлы оқыту технологияларын қолдана отырып, оқу мен оқытуды жүзеге асыру үшін және де мектепте айрықша іс-шараларды өткізу үшін бұл істерді үйлестіру және мектептің күнделікті өміріне кіріктіру қажет. Осы тұста медиалық білім беруді дамытудың шеңберлік жоспарын жасауға кеңес берген болар едік. Мұнда әр саты оқушыларының ерекшеліктерін ескере отырып, іс-шаралар ауқымын жоспарлауға болады. Әрине бұл жоспарлау информатика пән бірлестігімен келісіліп жүзеге асырылатынын түсінікті де. Төмендегі кестеде біз осындай жоспар үлгісін беруге тырыстық (1-кесте).

1-кесте – Тақырыптық жоспар үлгісі

Тақырыптық жоспар		
Қолдануға бағытталған тапсырмалар легі		
Ақпарат алу мен оқуға арналған медиалық ұсыныстарды пайдалану	Ақпарат	Үйрену
Цифрлы технологиялар көмегімен коммуникация мен коллаборация	Ақпарат	Қолдану
Мазмұнға бағытталған тапсырмалар легі		
Медиаландшафтты және оның сандық инфрақұрылымын түсіну және бағалау	Медиа түрлері	Ақпарат, жұмыс қағидасы мен алгоритмі
Ақпаратты, цифрлы мазмұнды бағалау	Ақпарат түрлері	Ақпаратты сараптау және ақ-қарасын анықтау
Бағдарламалау/ кодтау	Цифрлы контентпен жұмыс	Цифрлы контент құрастыру алгоритмі

Мұғалімдердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін арттыру.

Мектепте цифрлы білім беру – педагогикалық мақсатқа тиімді жолмен қол жеткізу үшін сабақты цифрлы құралдарды қолдана отырып ұйымдастыру деген сөз. Цифрлы білім беру мұғалімдер үшін де өмір бойы білім алу дегенді білдіреді. Цифрлы технологияларды қолданудың педагогикалық концепциясы мен соған сәйкес техникалық жабдықталуымен қатар мұғалімдердің ақпараттық-коммуникативті құзыреттіліктері де аса маңызды да шешуші факторлардың бірі болып табылады.

Мұғалімдер сандық технологияларды қолдануға ашық және оның артықшылықтарын лайықты бағалайды. 2020 жылы Жамбыл облысы мен Тараз қаласындағы жалпы орта білім беру мекемелерінде пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқытуды қолданып жүрген пән мұғалімдері арасында жүргізілген зерттеуге сәйкес мұғалімдер сабақта сандық технологияларды қолданудың артықшылығын жоғары бағалайды және олар оны жиі қолдануға дайын. Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 92,85%-ы АКТ пән мазмұны мен шетел тілін қатар меңгеруге көмектеседі деп санайтынын көрсетеді. «Ағылшын тілінен алған білімін физика пәнінде қолдану арқылы дағды дамиды». «Тілді кіріктіру арқылы пәнді еркін кеңістікке алып шығу құзіреттілігіне ие болады». Өйткені олар осылайша оқу мазмұнын өзекті, соңғы ақпараттармен толықтыруға (76%), оқушылардың ынтасын арттыруға (74%) немесе мазмұн мен олардың өзара байланысын сандық технологиялар арқылы жақсырақ көрсету арқылы оқушылардың оқу мазмұнын түсінуін жеңілдетуге (73%) болады деп санайды. Сондай-ақ сабақты түрлендіруге және көрнекілендіруге көмектеседі (75%), оқушылардың өз бетімен оқуы мен өзіне деген сенімділігін арттырады (72%), оқушылардың танымдық құзыреттілігі мен креативтілігін арттырады (77%), оқушылардың коллаборативтік жұмысын жақсартады (58%) деген себептер де аталады.

Білім беру ұйымдарында IT-инфрақұрылымды, цифрлық білім беру ресурстарын, ашық онлайн-курстардың желілері мен платформаларын дамытуға [6] екпін жасалып отырғанымен, мұғалімдер даярлауда және мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруда цифрлы оқыту мазмұны мен әдістері өте аз мөлшерде қарастырылған. Бұл факт креативті, интерактивті және саралап оқытуға қолдау көрсететін ақпараттық-коммуникативті оқыту технологияларының аз қолданылуының себептерінің бірі болып табылады. Мектеп мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнама барысында мұғалімдердің басым бөлігі АКТ қолдануда өздерінің біліктіліктеріне сенімді екендерін айтқан. Дегенмен, АКТ-ны өздігінен

қолдана алмайтындар мен АКТ қолдануда қорқақтайтындардың үлесі – 14%. Ал АКТ қолдануда өзіне сенімді бола тұра «Маған CLIL оқытуда АКТ қолдану бойынша біліктілікті арттыру қажет» деушілер – 36%. Мұнда респонденттер «АКТ мүмкіндігі шексіз екеніне көзім жетті, сондықтан әлі де үйренетін нәрсе көп деп ойлаймын». «Қазіргі кезде АКТ қолданудың маңыздылығы жоғары: білмейтін нәрселерді үйрендім, әлі үйренерім қаншама» секілді пікір білдірген. Демек, мұғалімдер АКТ дамуынан кейін қалмай, ұдайы ізденісте болып, біліктіліктерін жетілдіріп отыруы қажет екенін түсінеді. Мұнда арнайы дайындық курстарынан өтудің маңыздылығын жоққа шығаруға болмас, өйткені технологияларды қолдана білу интуитивті түрде жүзеге асатын нәрсе емес, оны үйрену керек. Осы идеяны ары қарай дамыта отырып мұғалімдер АКТ қолдануда кәсіби тұрғыдан дайын болуы және оны технологиялық тренингтер арқылы шыңдай түсуі керек екені түсінікті де, өйткені CLIL оқу мен оқытуда қолданылатын Software мен Hardware алуан жаңа түрлері қолданыста күн сайын көбейіп келеді. Осы орайда инновациялы мұғалімдердің кәсіби қауымдастығының көмегі зор боларына күмән жоқ. Өзара әрекеттестікте пән мұғалімдері педагогикалық инновациялық өнімдер жасап, ХХІ ғасырда білім беруде өздерін сенімді сезінетін болады. Осы тұста ҚР БҒМ «Қазақстан Республикасында үштілді білім беру саясатын жүзеге асыру аясында орта білім беретін мектептерде пән мен тілді кіріктіре оқыту технологиясын (CLIL) енгізу» жобасы» гранттық ғылыми-зерттеу тақырыбы аясында авторлардың «Пән мұғалімдерінің кәсіби біліктілігін арттыруға арналған «Орта білім беретін мектептегі CLIL» кешенді бағдарламасын» атауға болады. Кешенді бағдарламада қамтылған жаратылыстану бағытындағы пән мұғалімдеріне арналған кәсіби біліктілікті арттыру білім бағдарламасының бірі «CLIL-сабақта ақпараттық-коммуникативтік технологияларды (АКТ) қолдану бойынша кәсіби құзыреттілікті арттыру» (72 сағат) болып табылады [7]. Австрияда Вена педагогикалық ЖОО (college of education) мұғалімдерге арнап CLIL әдіснамасы бойынша модульдерінің бірі «Modul 4. Blended learning in CLIL» деп аталатын біліктілікті арттыру курстарын ұсынады. Мұндай курстар ұзақтығы мен интенсивтілігі жағынан бірнеше күндік қысқа семинардан екі семестрлік курсқа дейін болуы мүмкін. Олар негізінен тәжірибеге бағытталып, мұғалімдердің өз CLIL сабақтарына арналған оқу материалдарын құрастыру және дамытуға қолдау көрсетуді мақсат етеді [8].

Педагогикалық қызметпен айналысып жүрген мұғалімдер ұдайы біліктілігін жетілдіріп отыруы қажет екені белгілі. Мұнда қажетті білім, дағды және құзыреттіліктер жиынтығына ие Қазақстан азаматының моделін (бейнесін) айқындайтын өмір бойы оқытудың бірыңғай тұжырымдамасы жоқ екенін айта кеткен жөн [6]. Осы тұрғыдан алғанда мұғалімдер даярлауда ақпараттық-коммуникативті технологияларды қолданудың технологиялық және әдістемелік жағы қамтылған, әдістемелік-дидактикалық қабілетті дамытуға арналған стандарт жасалуы қажет деп санаймыз.

Мұғалімдер көбінесе өз сабақтарында қолдануға қолайлы сандық технологияларды тауып, оны қашан және қай жерде оқу материалымен ұштастыруды өздері ойластырады. Мұндай өздігімен ізденуге негізделген формалды емес оқуға мұғалім өз бос уақытын сарп ететіні анық. Мұның орнына міндетті біліктілікті арттыру мен оны ұдайы жүзеге асыруға қажетті уақыт ойластырылғаны құба-құп. Бүгінде ақпараттық-коммуникативті технологиялар мұғалімдер даярлау мен кәсіби біліктілікті арттырудың ажырамас және міндетті бөлігі болуы қажет екенін эксперттер айтып отыр. Техника мен тренд тез дамып ауысып отырған бүгінгі күні, заман ағымынан кейін қалмай, білім беру мен педагогикалық мақсаттарға қол жеткізуді оқушылардың әлемімен ұштастыра білу өте маңызды. «Барлық білім беру деңгейіндегі ұйымдардың педагогтері білім беру деңгейлері арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету бойынша педагогикалық шеберлікті жетілдіруге мүмкіндік беретін аудиториялық және қашықтықтан оқыту нысанында біліктілікті арттыру курстарынан өтетін болады. Курстан кейінгі жүйелі сүйемелдеуді, оқыту практикасын одан әрі өзгертуді және жетілдіруді көздейтін үздіксіз кәсіби дамуды қамтамасыз ету жағына

педагогтердің біліктілігін арттыру тәсілі өзгереді. Біліктілікті арттыру курстары бағдарламаларының мазмұны педагогикалық қызметтің барлық түрлерін іске асыру үшін педагогке қажетті пәндік, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік және басқа да құзыреттердің оңтайлы арақатынасын қамтитын болады» делінген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [6].

Мұғалім даярлау мен мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруда келесідей үш қадам жасалуы керек сияқты:

- Кәсіби біліктілікті арттыруды үш кезеңде жүзеге асыру;
- Мектептен тыс тәжірибе алмасуды жүзеге асыру;
- Қолда бар оқу мен оқыту контентін пайдалану.

Жаңа цифрлы оқыту технологиялары мен оқытудың жаңа дидактикалық-әдістемелік концепциялары бойынша үздіксіз біліктілікті арттыруды үш кезеңде жүзеге асыру болжанады:

1-кезең: *Жаңа сандық оқыту технологияларына үйретумен кәсіби мамандар айналысады.*

Техникалық қызмет түрлерін ұсынушылар мен техникалық қолдау көрсетушілер жаңа технологиялық аспаптар мен құрылғылармен таныстыруды өз жауапкершіліктеріне алады. Ол үшін сертификатталған мамандар техникалық қолдау көрсетсе, жекелеген пән саласы бойынша арнайы дайындалған мультипликаторлар түсіндіру жұмыстарын жүргізеді. Әдістемелік нұсқаулықтар түріндегі оқу және оқыту материалдары бастапқы кезеңде кіріспе тренингтерге қолданылады.

2-кезең: *Барлық мұғалімдерге арналған техникалық оқыту*

Өндірушінің тренерлері немесе мультипликаторлыққа дайындалған мұғалімдер жаңа Soft- және Hardware бойынша оқыту семинар-тренингтерін өткізеді. Осылайша мектептің барлық мұғалімдері жаңа мультимедиалы құрылғыларды, мысалы, интерактивті тақтаны немесе Веб 2.0 технологияларын, бұлтшаларды немесе желілік өлшем құралдарын күнделікті сабақта қолдануға дайындалады. Олар технологияларды қолдана отырып сабақты дайындау мүмкіндіктерімен танысады және оны іс жүзінде сынап көреді. Әрбір құрылғыға байланысты білімді толықтыруға арналған әдістемелік нұсқаулықтар, вебинарлар немесе видео-сабақтар ұсынылады.

Мұнда барлық әріптестердің ақпараттық-коммуникативтік технологиялар бойынша білімі бірдей деңгейде емес екенін ескерген жөн. Сондықтан оқыту семинар-тренингтерін 0-дік деңгей, АКТ еркін қолданушылар және кәсіби мамандар деп бөлуге болады – осылайша әр деңгей қатысушылары үшін сәйкес семинар-тренингтер қызықты болары анық. Мұнда жаңадан жұмысқа келген мұғалімдер үшін және қалғандарының білімін еске түсіріп, жаңа импульс беріп отыру үшін 0-дік деңгейге арналған базалық оқыту курстарын ұдайы ұсынып отыруға кеңес беріледі.

3-кезең: *Дидактикалық-әдістемелік қолдау*

Мектепте жаңа Soft- және Hardware енгізіле бастаған сәтте дидактикалық-әдістемелік қолдау көрсету кезеңі басталады. Бұл арнайы біліктілікті арттыру әр пән бірлестігі арасында кіші топтарда ұйымдастырылады және оны негізінен тәжірибелі және жаңа құрылғыға байланысты курстың дайындық бейіні бойынша жұмыс тәжірибесі бар педагогтердің өздері немесе педагогикалық және біздің жағдайымызда, бейінді мамандықтар бойынша мамандар даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы өткізеді. Қатысушылар бірлесе отырып, кішігірім жобалар құрастырады немесе жаңа педагогикалық тәсілдерді сынап көреді. Мұнда техникалық мүмкіндіктер оқу жоспарындағы контентпен оқу бағдарламасының міндеттерімен байланыстырылып күнделікті сабаққа байланысты нақты көмекші нұсқаулықтар құрастырылады. Оқыту семинар-тренингтерінің

тәжірибемен байланыстылығы жаңа медианың сабаққа оңай кірігу мүмкіндігін арттырады. Сондай-ақ өзге пән бірлестіктерімен және өзге мектептегі әріптестермен ұдайы шеберсыныштар, семинарлар арқылы тәжірибе алмасып отыру идеясын да қолданып отыруға кеңес беріледі.

Цифрлы сабаққа арналған жақсы оқу материалын мұғалімдер көбіне өздері құрастыратыны белгілі, немесе дайын материалдарды қолдануға да болады. Дегенмен CLIL мұғалімдерінің басты проблемаларының бірі олардың өз сабақтарына арналған сәйкес материалдарды таба алмауында. Өкінішке қарай, CLIL оқулықтар жеткіліксіз. Таңдау үлкен емес. Ағылшын тілінде табылған оқу материалдарының өзі біздің оқушыларымыздың жас ерекшеліктері мен тілдік деңгейіне сәйкес келе бермейді. Сол себепті мұғалімдер көбінесе L1, яғни ана тілінде дайындалған оқу материалдарына сүйене отырып, өз оқу материалдарын құрастырады [9].

Қорытынды

Ресми құзыретті мекемелер тарапынан біліктілікті арттыру шаралары ұйымдастырылуын күтіп отырудың қажеті жоқ. Әркім өзі белсенділік танытып, ізденуі тиіс. Осылайша мұғалімдер желілік қауымдастықтарға бірлесіп, өзара цифрлы медиа құралдарын қолдану бойынша тәжірибелерін бөлісуде. Интернетте алуан түрлі және түрлі форматтағы мұндай бірлестіктерді табуға болады: Вебинарлар, MOOK, форумдар, блогтар, іс-шаралар. Мұның бір мысалы ретінде CLIL мұғалімге күнделікті сабағын ұйымдастырып өткізуге арналған практикалық және әдістемелік кеңестер жинақталған, ұдайы онлайн курстар мен материалдар ұсынылып отыратын <https://www.clilmedia.com/> атауға болады. Пән мұғалімдерінің бірлестігі жұмысын жандандыру мәселесі БЖҒМ 27 қаңтарда (2022) өткен алқа мәжілісінде де сөз болды.

Сонымен бүгін цифрлы оқыту технологияларының зор мүмкіндікке ие екені анық. Сандық ұрпақ деп аталатын бүгінгі балалар жаңа технологияларға қатты қызығады және сабақта технологиялардың қолданылуы олардың оқуға деген ынтасын арттыра түседі [10]. Мұғалім оны өз сабағында қолдануға дайын, тек оны қалай пайдалану жолын үйрену қажет. Бүгінде әртүрлі бағытта біліктілікті арттыру ұсыныстары көп-ақ. Дегенмен оларды стандарттау керек: бастауыш мектептен бастап, оқу бағдарламасына сәйкес цифрлы оқыту технологияларын қолданудың дидактикалық-әдістемелік жағы, болашақ мұғалімдерді даярлау және болашақ педагогтардың технологиялық құзыреттіліктерін қалыптастыру. Сондықтан да мұғалімдер бүкіл әлемде кәсіби қауымдастықтарға бірлесіп жұмыс жасауда. Интернет сабақ әдістерін және жаңа идеялармен алмасу, жаңа оқыту формаларын талқылау платформасына айналды. Онда теория мен практика саласының эксперттері кездесіп оқу процесі үшін маңызды болып табылатын тақырыптарды ортаға салады. Өмір бойына білім алу әрбір жекелеген адамнан басталады да біліктілікті арттыру мәдениетін дамыту мектептерде, ЖОО-да жалғасын табуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні 20.12.21)
2. Цифрлы Қазақстан: пандемия цифрландыру үрдісіне қандай түзетулер енгізді. [Электронды ресурс]. URL: <https://strategy2050.kz/news/tsifrlly-aza-stan-pandemiya-tsifrlandyru-rdisine-anday-t-zetuler-engizdi/> (қаралған күні 16.12.21)
3. Bourgeois A., Birch P., Davydovskaia O. Digital Education at School in Europe. Eurydice Report. – Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, European Commission. Available from EU Bookshop, 2019. – 22 p.
4. Wegweiser Digitale Bildung. Für zeitgemäßen Unterricht mit digitalen Werkzeugen. 3. überarbeitete Auflage (2020). [Электронды ресурс]. URL: https://padlet-uploads.storage.googleapis.com/1153207672/21bf183c277628ef67ede095b43190e8/Wegweiser_NETZWERK_3_Auflage_2020.pdf (қаралған күні 16.12.21)

5. ICT Definition. [Электронды ресурс]. URL: <https://techterms.com/definition/ict>. (қаралған күні 16.12.21)
6. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://primeminister.kz/assets/media/r-bilim-berudi-zhne-lyymdy-damytydy-2020-2025-zhyldara-arnalan-memlekettik-badarlamasy.pdf>. (қаралған күні 20.12.21)
7. Kozhamzharova D.P., Issabekova G.B., Duisenova N.T., Akhmetova A., Eskermesova G. The main results of research on the CLIL project in Taraz State Pedagogical University // Journal of Advanced Pharmacy Education & Research. – 2019. – Vol 9. Issue 1. – P. 38–43.
8. Pädagogische Hochschule Wien. 2016. «CLIL Lehrgang». [Электронды ресурс]. URL: <https://www.phwien.ac.at/hochschullehrgaenge-fortbildungsangebot/hochschullehrgaenge/28-hochschullehrgaenge-und-fortbildungsangebot/lehrgaenge/496-710289dc-dlp-clil-foundation-of-content-and-language-integrated-learning>. (қаралған күні 16.12.21)
9. Исабекова Г., Дүйсенова Н.Т. CLIL сабағында АКТ қолдана отырып оқу материалдарын құрастырудың дидактикалық жағы // Дулати университеті Хабаршысы, «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. – 2020. – №3 (43). – Б. 119–124.
10. Keengwe J. Faculty integration of technology into instruction and students' perceptions of computer technology to improve student learning // Journal of Information Technology Education: Research. – 2007. – Т. 6. – №1. – С. 169–180. doi:10.1080/03054985.2011.577938

REFERENCES

1. «Cifrlı Qazaqstan» memlekettik bagdarlamasy [State program «Digital Kazakhstan»]. [Elektronny resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>. (qaralghan kuni 20.12.21) [in Kazakh]
2. Cifrlı Qazaqstan: pandemia cifrlandyru urdisine qandai tuzetuler engizdi [Digital Kazakhstan: what adjustments the pandemic has made to the digitalization process]. [Elektronny resurs]. URL: <https://strategy2050.kz/news/tsifrlı-aza-stan-pandemiya-tsifrlandyru-rdisine-anday-t-zetuler-engizdi/> (qaralghan kuni 16.12.21) [in Kazakh]
3. Bourgeois A., Birch P., Davydovskaia O. Digital Education at School in Europe. Eurydice Report. – Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, European Commission. Available from EU Bookshop, 2019. – 22 p.
4. Wegweiser Digitale Bildung. Für zeitgemäßen Unterricht mit digitalen Werkzeugen. 3. überarbeitete Auflage (2020). [Elektronny resurs]. URL: https://padlet-uploads.storage.googleapis.com/1153207672/21bf183c277628ef67ede095b43190e8/Wegweiser_NETZWERK_3_Auflage_2020.pdf (qaralghan kuni 16.12.21) [in German]
5. ICT Definition. [Elektronny resurs]. URL: <https://techterms.com/definition/ict>. (qaralghan kuni 16.12.21)
6. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jane gylymny damytudyn 2020–2025 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy [State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. [Elektronny resurs]. URL: <https://primeminister.kz/assets/media/r-bilim-berudi-zhne-lyymdy-damytydy-2020-2025-zhyldara-arnalan-memlekettik-badarlamasy.pdf>. (qaralghan kuni 20.12.21) [in Kazakh]
7. Kozhamzharova D.P., Issabekova G.B., Duisenova N.T., Akhmetova A., Eskermesova G. The main results of research on the CLIL project in Taraz State Pedagogical University // Journal of Advanced Pharmacy Education & Research. – 2019. – Vol 9. Issue 1. – P. 38–43.
8. Pädagogische Hochschule Wien. 2016. «CLIL Lehrgang». [Elektronny resurs]. URL: <https://www.phwien.ac.at/hochschullehrgaenge-fortbildungsangebot/hochschullehrgaenge/28-hochschullehrgaenge-und-fortbildungsangebot/lehrgaenge/496-710289dc-dlp-clil-foundation-of-content-and-language-integrated-learning>. (qaralghan kuni 16.12.21) [in German].
9. Isabekova G., Duisenova N. CLIL sabagynda AKT qoldana otyryp oqu materialdaryn qurastyrudyn didaktikalıq jagy [Didactic side of the compilation of educational materials using ICT in the CLIL lesson] // Dulati universiteti habarshysy, «Pedagogika gylymdary» seriasy. – 2020. – №3 (43). – B. 119–124. [in Kazakh]
10. Keengwe J. Faculty integration of technology into instruction and students' perceptions of computer technology to improve student learning // Journal of Information Technology Education: Research. – 2007. – Т. 6. – №1. – С. 169–180. doi:10.1080/03054985.2011.577938.

UDC 373; IRSTI 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.12>

K. MOLDABEK¹, A. KURALBAYEVA²✉, G. ABDULLINA³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: moldabek.kulakhmet@bk.ru

²PhD, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

³PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: abdullina.gulzhan@ayu.edu.kz

QUANTITATIVE MORPHOLOGY MODEL OF CHILDREN'S LITERATURE AND TEXTBOOKS OF PRIMARY SCHOOL

Abstract. The article defines a quantitative morphological model of children's literature and primary school textbooks. Quantitative morphological model of children's literature and primary school textbooks in primary school involves intensive development of speech, intellectual, creative abilities of the student, gaining knowledge about the structure and functions of language as a communicative system, the formation of skills and abilities of full, competent use of the richness of the native language in speech practice.

The assimilation of information for teaching and developing a quantitative morphological model of children's literature and primary school textbooks has a great impact on the overall development of students, contributes to the intellectual development of students, creates favorable conditions for the formation of theoretical thinking of children. Allows you to use grammar lessons to master the numerical morphological model of children's literature and elementary school textbooks in elementary school. Traditionally, the problem of continuity and prospects is considered primarily at the level of methods of organizing training at related stages. For primary schools, the emergence of educational standards, changes in the leading learning goals, the predominance of a personality-oriented approach, taking into account the psychological and age-related features of children's development, certain mental functions of various age periods, the possibilities of formation of neoplasms, as well as the role of leading activities in their formation, are of particular importance in building a learning system.

Keywords: morphology, model, children, literature, textbooks, elementary school.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Moldabek K., Kuralbayeva A., Abdullina G. Quantitative Morphology Model of Children's Literature and Textbooks of Primary School // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 144–153. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Moldabek K., Kuralbayeva A., Abdullina G. Quantitative Morphology Model of Children's Literature and Textbooks of Primary School // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 144–153. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.12>

Қ. Молдабек¹, А. Куралбаева², Г. Абдуллина³¹*педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: moldabek.kulakhmet@bk.ru*²*PhD, доцент**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz*³*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: abdullina.gulzhan@ayu.edu.kz***Балалар әдебиеті мен бастауыш мектеп оқулықтарының
сандық морфологиялық моделі**

Аңдатпа. Мақалада балалар әдебиеті мен бастауыш мектеп оқулықтарының сандық морфологиялық моделі анықталған. Бастауыш мектептегі балалар әдебиеті мен оқулықтарының сандық морфологиялық моделі оқушының сөйлеу, интеллектуалдық, шығармашылық қабілеттерін қарқынды дамытуды, тілдің коммуникативті жүйе ретіндегі құрылымы мен қызметі туралы білім алуды, сөйлеу тәжірибесінде ана тілінің байлығын толық, сауатты пайдалану дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыруды қамтиды.

Бастауыш мектепке арналған балалар әдебиеті мен оқулықтарының сандық морфологиялық моделін оқыту және әзірлеу үшін ақпаратты игеру оқушылардың жалпы дамуына үлкен әсер етеді және оқушылардың интеллектуалды дамуына ықпал етіп, балалардың теориялық ойлауын қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Бастауыш мектепте балалар әдебиеті мен бастауыш мектеп оқулықтарының сандық морфологиялық моделін игеру үшін грамматикалық сабақтарды пайдалануға мүмкіндік береді. Дәстүр бойынша сабақтастық пен перспектива мәселесі ең алдымен сабақтас кезеңдерде оқытуды ұйымдастыру әдістері деңгейінде қарастырылады. Бастауыш мектептер үшін білім беру стандарттарының пайда болуы, оқытудың жетекші мақсаттарының өзгеруі, балалардың дамуының психологиялық және жас ерекшеліктерін, әртүрлі жас кезеңдерінің белгілі бір психикалық функцияларын, неоплазмаларды қалыптастыру мүмкіндіктерін, сондай-ақ оларды қалыптастырудағы жетекші іс-әрекеттің рөлін ескеретін тұлғаға бағытталған тәсілдің басым болуы оқыту жүйесін құруда ерекше маңызға ие.

Кілт сөздер: морфология, модель, балалар, әдебиет, оқулықтар, бастауыш мектеп.

Қ. Молдабек¹, А. Куралбаева², Г. Абдуллина³¹*доктор педагогических наук, профессор
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: moldabek.kulakhmet@bk.ru*²*PhD, доцент**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz*³*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: abdullina.gulzhan@ayu.edu.kz***Количественная морфологическая модель
детской литературы и учебников начальной школы**

Аннотация. В статье определена количественная морфологическая модель детской литературы и учебников начальной школы. Количественная морфологическая модель детской литературы и учебников начальной школы в начальной школе предполагает интенсивное развитие речевых, интеллектуальных, творческих способностей учащегося,

получение знаний о строении и функциях языка как коммуникативной системы, формирование умений и навыков полноценного, грамотного использования богатства родного языка в речевой практике.

Усвоение информации для обучения и развития количественной морфологической модели детской литературы и учебников начальной школы оказывает большое влияние на общее развитие учащихся, способствует интеллектуальному развитию учащихся, создает благоприятные условия для формирования теоретического мышления детей. Позволяет использовать грамматические уроки для освоения числовой морфологической модели детской литературы и учебников начальной школы в начальной школе. Традиционно проблема преемственности и перспективы рассматривается, прежде всего, на уровне методов организации обучения на смежных этапах. Для начальных школ особое значение в построении системы обучения приобретает появление образовательных стандартов, изменение ведущих целей обучения, преобладание личностно-ориентированного подхода с учетом психологических и возрастных особенностей развития детей, определенных психических функций различных возрастных периодов, возможностей формирования новообразований, а также роли ведущей деятельности в их формировании.

Ключевые слова: морфология, модель, дети, литература, учебники, начальная школа.

Introduction

By the time entering a school children-speakers of all languages, including Kazakh, master the main kernel of the grammatical system of the native language. Linguistic goal of the primary school teaching in grammar is that, on the one hand, to carry out normalizing correction of assimilated grammatical material in preschool period, and on the other hand - to develop this system. The construction and concrete grammar material filling the texts of textbooks and children's literature together with organization of the native language grammar studying plays the significant role here [1].

In connection with it the particular tasks of this article are to conduct a linguistic and statistical analysis of quantitative data obtained from the results of quantitative (statistical) development of texts of textbooks and children's literary texts and reveal the dynamics of the development of the quantitative-grammatical system of children's books and textbooks [2].

- to carry out a comparison of the results of grammatical statistics of fiction and nonfiction texts;

- to compare the dynamics of quantitative characteristics of children's literature and books with the seven years children's knowledge entering the first grade, and third graders;

- to evaluate the level of impact of children's literature and books for normalization and development of the use of mother tongue grammar of primary school age Kazakh students.

The textbook differs from other publications in the following different features:

- firstly, its functions;

- secondly, the content;

- third, special requirements for the text;

- fourth, it has a special structure.

One of the channels for improving the methodology of teaching the Kazakh language is recognized as the writing and development of textbooks of the Kazakh language. There is a theory of creating a textbook. When creating new textbooks, advanced teaching practices and the theory of textbook creation are taken as a basis. When analyzing the system-structural features of textbooks of the Kazakh language, textbook theory reveals certain patterns.

In the system-structural features of the Kazakh language textbook, the main requirement of didactics is the consistent allocation of sections, chapters, topics, paragraphs. The general theory of the textbook deals with the study of the most universal principles of textbook creation and logical

justification. At the same time, the ways of creating textbooks of the Kazakh language can also provide information for the general theory of the textbook. This is explained by the fact that the role of the textbook in the development of cognitive abilities of the student, the connection of the textbook and other textbooks, the structural connection with other chapters of the theory is obvious. The private theory of the textbook reflects the laws of application of the principles of general theory, namely:

- 1) a specific scientific source of the discipline;
- 2) type of school;
- 3) teaching methods;
- 4) studies the psychological characteristics of students.

The textbook is one of the main didactic means in mastering the content of education. One of the main means of personal development and the formation of its basic culture is the content of education.

Methods

These tasks will be mainly solved on the material of nominal parts of speech (primarily, noun) as nouns and words, belonging to another class name, are the main means of fixation of new objects of the external world in the developing a child 's intellectual-logical mind.

This section first detailed the history of the study and the role of the researcher, followed by the study design, participant characteristics, data collection and analysis.

Children between the ages of 2 and 6 acquire language so rapidly that by 6 they are competent language users. By the time children are of school-age, they have an amazing language ability; it is a seemingly effortless acquisition. There remains a great deal that we do not know about language development in children. A child's language is constantly developing and changing. Children are actively engaging in communication as they are learning to communicate. The child is the active party in the language-learning process and in the process of making sense of language. His experience and interaction with others give him the background to relate language to the sound meaning relationship and to the purpose it represents. Children naturally obtain a "communicative competence," intrinsically understand the rules of grammar, and gain knowledge of the rules of using language. Linguistic structure comes through the child's own cognitive and social activity. Although there is great variation between individual children and the rate of their language acquisition, there is little variation in the pattern of development between languages. One language is not more difficult than another, as we can establish by observing the ease with which children acquire different languages by the same age. Virtually every child develops linguistic and communicative competence, and it is learned naturally and in context, not arranged in an easy-to-difficult sequence. The fact that both children and adults constantly communicate with a high degree of success is evidence that we are all following the same rules for appropriate communication behavior [3]. Patton Tabors asks educators to think of language as a "puzzle" with all of the pieces needing to come together for language to really work. These pieces of the puzzle are phonology, vocabulary, grammar, discourse, and pragmatics [4].

Language is also an important way for us to make sense out of our past experience, to learn from it, and to make it comprehensible. In the beginning, children's language growth comes from their direct experience. It is personal and related to the present. As their language understanding grows, children can relate to ever more expanding situations. This early language experience is necessary to be able to use language symbols apart from actual situations. Children use language metaphorically, providing evidence that for children language is creative as well as imitative. For children, language is a powerful tool for understanding the world around them. By questioning, children become active in their attempt to comprehend and learn

Children are constantly modifying their speech depending on their audience. An example of this behavior is when children modify their speech when talking to younger children. As children

develop their ability to use language, they become more and more understanding of social situations and learn how to control their own actions and thoughts. By listening to children's self-corrections, questions, and language play, we realize the extent of their knowledge of language structure. Those things that children can articulate give us an understanding of what they can comprehend. Their active, creative invention of language is amazing and unique to each child. Language development is a gradual process and reflects a child's cognitive capacities. Language is purposeful. As children play and work, they do so through language.

Laura Wagner, according to the scientist, is an object of research and a fertile area for identifying specific hypotheses that contribute to the development of children's history. A detailed quantitative analysis of these books not only allows us to take a fresh look at the structure of books, but also supports a number of specific assumptions that these books can have a huge impact on children's ability to understand and tell good stories [5].

What educational goals should be set in the process of teaching the Kazakh language in primary school and how to effectively achieve these goals? We believe that this question can be answered unambiguously only from the point of view of the technology of organizing the collective creative activity of students.

To apply the technology of education, it is necessary to determine the following points. What is the result to be achieved? what phenomena can be impressive, other than the result?

The expected result to be achieved is nothing more than a pre-planned goal, a model. The realization of the intended, conceived goal is the result, and in the technology of education, in addition to the result, there will be other effects. In the educational process, the teacher uses many educational techniques in an effort to achieve his goal. Ultimately, the educational methods used determine not only the goal, but also unexpected results.

Results and discussion

There is a large place of various methods used in the process of developing morphology training, the formation of a child's speech activity. Grammatical basis of students correctly formed speech can serve as a basis for great progress in their intellectual development. Then the theoretical knowledge obtained can be recognized as a unique phenomenon, which, in turn, imposes an incredible intellectual imprint on itself.

A word is a special linguistic unit that still remains in the language system with many aspects. An invaluable function of language in playing the human game through special exercises of both the grammatical nature of the word and its various stylistic shades.

It is necessary not only to learn again and again that a word belongs to a certain class of words, but also to master the possibilities of this word, that there may be grammatical homonymy, grammatical synonymy in the lesson.

In addition, in the process of developing morphology training, in order to correctly solve the problems of speech development, it is necessary to maintain close interdisciplinary ties with the style of speech and art objects.

Again, we consider it necessary to add that the most intensively studied area in linguistics in recent years is semiotics. Based on this principle of semiotics or symbolism, the symbol of language, every spoken word is a product of the inner thought of the person who utters it. In addition, the perception of the works of two writers, the analysis of them by one student, the replacement of any word between two texts and the analysis of what changes have occurred is an effective method that leads to an unconventional, different approach of the word to the symbol. the outside world is the same, but the consciousness of the people who perceive it is different and conveys thought.

Among the cool words, there is a special emphasis on the nature of the noun and verb. In these two words, you can see how great a person's ability to perceive the world around him, create thoughts, bring the game out, communicate with others.

The didactic interaction of the teacher and the student is of great importance in the process of teaching younger schoolchildren the development of grammatical concepts. Communication (communication) is an urgent problem both from a pedagogical and psychological point of view. Much attention is paid not only to psychologists and educators, but also to philosophers, sociologists, journalists, age and educational psychologists, since the nature of communication varies depending on the age characteristics of people, the course of personal development [6].

Considering the problem of communication from the point of view of perception by a primary school teacher and a primary school student of each other, we can once again emphasize its special importance in the process of assimilation and assimilation of theoretical concepts.

In the work of the scientist K. Moldabek, R. Kenzhebekova, such issues as human perception of each other are highlighted-the most important process, the form of comprehensive consideration and perception of the process, age-related features and the level of human development, the system of moral values, the peculiarities of the functioning of human physiological mechanisms in the process of perception [7].

Considering the perceptual aspect of communication, scientists pay great attention to the versatile nature of perception. Focusing on the ways of perception in the process of human interaction, the scientist argues that attention should be paid to the features of “a certain group of perception in a particular activity”.

In the works of E. Garcia, who studied the mechanisms of assimilation of theoretical concepts for younger schoolchildren, it is noted that the possibilities for the formation of scientific thinking of younger schoolchildren are enormous [8].

Considering a topic closely related to this problem, we are guided by the position that in the systematic, consistent assimilation of theoretical concepts by primary school students, pedagogically and psychologically correctly structured didactic communication between teacher and student is important.

Therefore, the core of the research work is the perception of the native language - the Kazakh language - especially by primary school students, as a subject from a theoretical and practical point of view. The perception of younger schoolchildren, which acquires special significance in the proposed teaching methodology, is considered more deeply from the point of view of the theory of communication.

With a simple eye, you can see that in younger preschool-age schoolchildren, the period at school acquires a special rate of change. Starting from entering the first grade and ending with the fourth, the student's relationship with adults, peers, and the teacher also increases.

In this growth, the teacher clearly sees that students are experiencing various difficulties related to communication, expanding their horizons.

Guided by the theory of developing teaching of younger schoolchildren in the process of mastering grammatical concepts, we rely most of all on the cognitive interest of students and the activity of educational and cognitive activity.

Therefore, much attention is paid to the issue of a comprehensive analysis of the forms and methods of work to activate the educational and cognitive activity of students and determine their place in the methodology. After all, it is only through a system of scientifically based methods of developmental learning that it is possible to model the personality of a student who has graduated from primary school. Before turning to the solution of just now listed tasks let us define some initial positions when considering Kazakh morphology [9].

The literacy textbook of 2016, prepared by Hayati and Kuralbayeva for schools by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, and “İlkokul Turkche 1. Ulif Ders Kitabı”, prepared by the Ministry of Education of Turkey in 2018. Methods of teaching reading and writing, topics, types of text, text exercises and distribution of visual material were

considered. In total, 42 texts on the types and topics of texts are considered in the textbooks. As a result, some differences and similarities were identified and discussed [10].

It is known that specific of generation of word forms in Kazakh language, as well as in other Turkic languages, is that these word forms are not “retrieved” as a ready-made type of language paradigms, but are generated by adding affixes of a different nature to the root (base) in a certain order at the time of speaking . By this approach the elementary sign unit in the structure of Kazakh and other Turkic languages is a morpheme.

Highlighting, according to Turkological grammatical tradition of different kinds of morphemes (see classification diagram, shown in Figure 1) we will illustrate it by linguistic examples taken from Kazakh sentence *zhylky.shy. at. tar.dykora. ga. baila. dy* - the groom put the horses in the stable, and tied them. 2) hereinafter a breakdown of written together word forms into its constituent morphemes with insert points is shown.

Turkic morphemes (in other terminology - morpheme) or affixes.

Roots (R) are morphemes: *zhylky, at, kora, baila*; the rest morphemes (*shy, tar, etc.*) are affixes (A).

Affixal morphemes fall into lexical-grammatical word forming morphemes (called word forming affixes). An example of word forming affix (SA) is a morpheme *-shy*, the other morphemes - *tar, dy, etc.* essence (AFG) and (0).

Word changing morphemes are called a word changing affix. The example of AFG in our tested sentence is affix - *dy* (past tense of the word *bailady* - put, tied), affixes - *tar, dy, ga* are endings. The combination of a root with a word forming affix or morpheme of a functional-grammatical inflection provides a stem (N).

The general scheme of generating Kazakh nominal word form at the level of morpheme types (connection of the flexion (0) to the stem (N) is given above. Here we give examples of some variants of the generation of nominal word forms by affixation to the root (R).

1. R + SA; R + AFG; R + 0

zhumys.shy “worker” *kyran.day* “like a falcon” *zhumys.ka* “to the job”.

2 . R + O + AFG

ayna.lar.y.n.day “like a mirror”.

3 . R + SA + SA + SA

tu.ys.kan.dyk “affined”

4 . R + SA + SA + SA + O

tu.ys.kan.dyk.tyn “genitive case, affined”

5 . AFG RA + + 0

kala.shyg.y.nda . “in town”

6. R + + 0 + AFG AFG

k.ala.shyg.y.nda.gy “is in (his/her/their) town”

7. + R + AFG AFG

uy.shik.tey “as a house, like a house”

8. R + SA + AFG

bol.im.she “diminutive: office”

9. R + SA + AFG + 0

bol.im.she.de “diminutive: in the office”

10 . R + SA + + 0 + AFG AFG

bol.im.she.ler.i.nde.gi “diminutive: at their office”

11. R + SA + O

zhyl dam.dyk.pen “with speed”

12.R + SA + 0 + AFG

bol.im.de.gi “located in the department (people, things)”

13. R + SA + 0 + 0 + AFG

bol.im.de.gi.ler.ge “located in the department”

14. R + SA + SA + + AFG AFG + SA + 0

kanagat.tan.dyr.ma.gan. - dyk.tar.ynyz.dan “from not getting satisfaction, from no ability to satisfy”

15. R + 0 + AFG

ake.m.diki “father’s”

16. R + 0 + 0 + 0

bala.lar.ym.a “for my children”.

Following these examples, we can say that:

- the system of Kazakh language and all other Turkic languages requires a strict order (see affixation of the morpheme to the root or stem) that is why the morphology of Turkic languages refers to the morphology orders;

- morpheme of lexical and grammatical derivation (SA) is not connected after the flexion (0);

- morphemes of functional - grammatical inflection denoting belonging to somebody - diki, niki, tiki canjoin to already ready-made word form after the flexion turning the latter into a new stem. They are used very rarely;

- the length of Kazakh noun is potentially an infinite value.

As our observations have shown the older preschoolers and the 1st grade students’ speech in the first months of their being in school (these observations apply to both urban and rural children), they mostly use the dialogic form of communication, which is characterized by;

1) Using a simple in extended and nominative sentences;

Muhametzhan, karashy!?! Muhametzhan, look!?! (Balausa K. 6 years and 11 months old, 13.05.2006. Shymkent).

Mama! Mama! Ane! Ane! Keldi! Mom! Mom! Look! Look! Come!

(Akylbay S. 7 years and 10 months old. 26.12.1996 vil. Shubar)

2) Widespread use of pronouns (men - “I”, sen - “you”, ol - “he” , “she” , biz - “we” bul - “this”, kim - “who”, ne - “what”, etc. Especially often it is used the first-person pronouns and forms of nouns of the first person. Compare:

Men kosmonavtpyn - “I am a cosmonaut”.

Menin Atym - “My horse”.

Menin mashinam – “My car”.

Sen traktorshy bol – “Be a tractor driver”.

Biz kazakstandykyz – “We are people of Kazakhstan”

Ol Doktor bolsyn – “Let him be a doctor”, etc. ;

3) A notable predominance of nouns in the initial (root) form (R) or as a stem (N) formed from the root and word form suffix (R + SA), such simple structures of two, rare three morphemes are used, four component word forms are met extremely rare.

Older preschoolers and elementary school students’ oral and written speech are characterized by the following grammatical errors:

a) lexical - stylistic: Taudyn betinde maldar zhaylyp zhur – “There is a cattle grazing on the mountain surface” – wrong, right variant; Taudyn baurayynda mal zhaylyp zhur – “on the foothills there is a grazing cattle”; Klastyn arkasynda suretter ilingen – “In the classroom there are paintings” - is wrong , right variant; Klastyn artky kabyrgasynda suretter ilingen – “There are pictures on the back walls of the classroom”;

b) morphological and stylistic: Bizdin uydin agashtarynyn zhapyraktarynyn tusi sargysh - Bizdin uydegi agash zhapyraktarynyn tusi sargysh. “The leaves of the trees of our house are yellow”. Bidaylar koktey bastady - Bidai koktey Bastady. “Wheat began to grow”; On shakty adamdar keldi - On shakty adam keldi. “About ten people have come”.

Statistical survey of these texts on the computer have showed that the quantitative-grammatical organization of these texts carry out two psycholinguistic and linguodidactic tasks.

First, this organization develop younger Kazakh students' grammar 'sense' of style.

Secondly, a sequential dynamic of the expansion of the grammatical system of the native language in the direction of more complex syntactic and morphological construction of presentation and word forms is provided.

In the noun morphology the dynamics of children's literature and textbooks is developed:

1. In sequential increase of the number of grammatical schemes of word formation from grade to grade;

2. In sequential increase of nominal word forms of the 3rd person, develop children's norms of monological speech peculiar to a modern written literary language.

A variety of techniques are employed in the process of morphology training development and the creation of a child's speech activity. The grammatical foundation of a student's perfectly structured speech can lay the groundwork for significant intellectual growth. A word is a unique linguistic component with numerous functions that continues to exist in the language system. An essential role of language is played in human interaction through exercises that focus on the word's grammatical structure as well as its many aesthetic nuances. It is vital to note that semiotics has recently received the greatest attention in the field of linguistics. According to the semiotics or symbolism, the symbol of language, principle, every spoken word is a manifestation of the speaker's inner thoughts. A particular focus is placed on the noun's and verb's nature. One can tell how well a person is at communicating with others.

When it comes to primary school kids' methodical, consistent assimilation of theoretical concepts, pedagogically and psychologically soundly designed didactic contact between teacher and student is crucial.

The primary focus of the research is how elementary school kids, in particular, see the Kazakh language as a subject from both a theoretical and practical standpoint. From the perspective of communication theory, the perception of younger students, which has special significance in the suggested teaching approach, is examined more thoroughly.

Conclusion

The result of the development of the grammatical system of the Kazakh language of younger school children, carried out in the process of active learning, the assimilation of grammatical rules borrowed from the texts of children's literature and textbooks, is the complexity of the syntactic and morphological organization of the formation of speech of younger school children at the end of the school year.

In order to determine the pedagogical function and impact of children's literature, this research study considered the personal stories of teachers. This study used the life story interview method within the qualitative narrative survey methodology. Data were collected through interviews and analyzed using thematic approaches and narrative structure. The narrative structure consisted of three components: problems, actions, and solutions.

Teachers who connect their stories with children's books achieve positive results for themselves and their students. This experience helps students to understand themselves and their environment, while also helping teachers to change personally and professionally.

Therefore, children's books have a pedagogical value for both students and teachers. This result shows that, first of all, we need to increase the awareness of teachers about the pedagogical importance of the values of children's literature. Future narrative research should focus on students' narratives to determine the impact of children's literature on children.

BIBLIOGRAPHY

1. Джубанов А.Х. Статистика буквосочетаний в казахских текстах. В кн.: Статистика казахского текста. – Алматы: ҚазССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. – С. 614–629.
2. Бектаев К.Б., Ризаев С. О критерии принадлежности диалектов к одному языку. В кн.: Статистика казахского текста. – Алматы: ҚазССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. – С. 643–685.
3. Cole M., Cole S. The development of children. – New York: Scientific American, 1993. – 346 p.
4. Tabors P. One child, two languages. Baltimore: Brookes, 1997. – 255 p.
5. Lindfors L.W. Children's language and learning (2nd). – Boston: Allyn and Bacon, 1991. – 438 p.
6. Петленко Л.В. О проблеме содержания обучения морфологии в начальной школе // Инновации в образовании. Сборник материалов научно-практической конференции молодых ученых. – М., 2004. – С. 256–261 с.
7. Молдабек Қ., Кенжебекова Р.И. Бастауыш мектепте қазақ тілін қатысымдық технологиямен оқыту. – Алматы: ЭСПИ, 2020. – 184 б.
8. Garcia E. Understanding and meeting the challenge of student cultural diversity. – Boston: Houghton Mifflin, 1994. – 316 p.
9. Молдабек Қ., Кенжебекова Р.И., Сманова Б.И. Бастауыш сыныптағы сауат ашу жүйесі: теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. – Шымкент: Әлем, 2017. – 152 б.
10. Hayati A., Kuralbayeva A. Kazakhstan ve Türkiye'deki 1. Sınıf Ana Dil Öğretim Ders Kitaplarının Karşılaştırılması // Bilig. – 2021. – №97. – S. 109–136.

REFERENCES

1. Djubanov A.H. Statistika bukvosochetani v kazahskih tekstah [Statistics of letter combinations in Kazakh texts]. V kn.: Statistika kazahskogo teksta. – Almaty: QazSSR-nyn «Gylym» baspasy, 1973. – S. 614–629. [in Russian]
2. Bektaev K.B., Rizaev S. O kriterii prinadlejnosti dialektov k odnomu iazyku [On the criteria of belonging of dialects to one language]. V kn.: Statistika kazahskogo teksta. – Almaty: QazSSR-nyn «Gylym» baspasy, 1973. – S. 643–685. [in Russian]
3. Cole M., Cole S. The development of children. – New York: Scientific American, 1993. – 346 p.
4. Tabors P. One child, two languages. Baltimore: Brookes, 1997. – 255 p.
5. Lindfors L.W. Children's language and learning (2nd). – Boston: Allyn and Bacon, 1991. – 438 p.
6. Petlenko L.V. O probleme soderjaniia obucheniia morfologii v nachalnoi shkole [About the problem of the content of teaching morphology in primary school] // Innovacii v obrazovanii. Sbornik materialov nauchno-prakticheskoi konferencii molodyh uchenyh. – M., 2004. – S. 256–261 s. [in Russian]
7. Moldabek Q., Kenzhebekova R.I. Bastauysh mektepte qazaq tilin qatysymdyq tehnologiiamen oqytu [Teaching the Kazakh language in primary school with participatory technology]. – Almaty: ESPI, 2020. – 184 b. [in Kazakh]
8. Garcia E. Understanding and meeting the challenge of student cultural diversity. – Boston: Houghton Mifflin, 1994. – 316 p.
9. Moldabek Q., Kenjebekova R.I., Smanova B.I. Bastauysh synyptagy sauat ashu juiesi: teoriiasy men adistemesi: oqu quraly [The system of literacy in Primary School: theory and methodology: manual]. – Shymkent: Alem, 2017. – 152 b. [in Kazakh]
10. Hayati A., Kuralbayeva A. Kazakhstan ve Türkiye'deki 1. Sınıf Ana Dil Öğretim Ders Kitaplarının Karşılaştırılması [Comparison of the first grades native language textbooks of Kazakhstan and Turkey] // Bilig. – 2021. – №97. – S. 109–136. [in Turkish]

A. FILATOVA¹, J. SHNAIDER², B. ZHAPAROVA^{3✉}, F. SHNAIDER⁴

¹Doctor of Psychological Sciences, Professor

Omsk State Pedagogical University

(Russian Federation, Omsk), e-mail: filatovaaf@omgpu.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

Pavlodar Pedagogical University

(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: djakk@mail.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Pavlodar Pedagogical University

(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: baglan_kaz@mail.ru

⁴Master's Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: Shnaider_F@mail.ru

REMOTE MODEL OF SOCIALIZATION

Abstract. The article substantiates the theoretical aspects of the remote model of socialization. Based on the psychological analysis of the theoretical provisions of socialization, the essence of the concept of the “remote model of socialization” is clarified. In the process of analysis, the relationship between the growing popularity of the virtual online space and the emergence of new types of social activities and forms of social interaction of individuals on the network is revealed, which in turn confirms that the virtual online space has become a dynamic new environment for the socialization of the individual. This theoretical approach allowed the authors of the article to substantiate the dynamic new environment of personality socialization as a remote model of socialization. The authors of the article theoretically substantiate the position that the remote model of socialization creates the conditions for a developing personality to manifest its social activity about social action or inaction, or a social act using the mechanism of social self-expression. This remote mechanism is also present in the real social space, but in the remote model of socialization, in a network, it acquires dominant relevance, prevails, and takes center stage. The authors of the article believe that in the conditions of the remote model of socialization, this mechanism will become the basis for constructing the virtual personality of the individual and its network social space and be the basis for the process of expanding the social experience of the individual in the real social space.

Keywords: remote, model, socialization, virtual personality, virtual reality, social space, individual.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Filatova A., Shnaider J., Zhaparova B., Shnaider F. Remote Model of Socialization // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 154–162. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Filatova A., Shnaider J., Zhaparova B., Shnaider F. Remote Model of Socialization // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 154–162. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.13>

А. Филатова¹, Дж. Шнайдер², Б. Жапарова³, Ф. Шнайдер⁴

¹психология ғылымдарының докторы, профессор
Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті
(Ресей Федерациясы, Омбы қ.), e-mail: filatovaaf@omgpi.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Павлодар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: djakk@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Павлодар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: baglan_kaz@mail.ru

⁴Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: Shnaider_F@mail.ru

Әлеуметтенудің қашықтағы моделі

Аңдапта. Мақалада әлеуметтенудің қашықтағы моделінің теориялық аспектілері негізделеді. Әлеуметтенудің теориялық ережелерін психологиялық талдау негізінде «әлеуметтенудің қашықтағы моделі» түсінігінің мәні нақтыланады. Талдау барысында виртуалды онлайн-кеңістіктің танымалдылығының артуы мен әлеуметтік қызметтің жаңа түрлерінің және жеке тұлғалардың желідегі әлеуметтік өзара әрекеттесу формаларының пайда болуы арасындағы байланыс анықталды, бұл өз кезегінде виртуалды онлайн-кеңістіктің танымалдыққа тұлғаның әлеуметтенуінің динамикалық жаңа ортасына айналғанын растайды. Бұл теориялық көзқарас мақала авторларына әлеуметтенудің қашықтағы моделі ретінде тұлғаның әлеуметтенуінің динамикалық жаңа ортасын негіздеуге мүмкіндік берді. Мақала авторлары әлеуметтенудің қашықтағы моделі дамып келе жатқан тұлғаның әлеуметтік әрекет немесе әрекетсіздік немесе әлеуметтік өзін-өзі көрсету механизмін пайдалана отырып, әлеуметтік әрекет туралы өзінің әлеуметтік белсенділігін көрсетуге жағдай жасайды деген ұстанымды теориялық тұрғыдан негіздейді. Бұл қашықтағы механизм нақты әлеуметтік кеңістікте де бар, бірақ әлеуметтенудің қашықтағы моделінде, желіде ол басым өзектілікке ие болады, басым болады және орталық орын алады. Мақала авторлары әлеуметтенудің қашықтағы моделі жағдайында бұл механизм жеке тұлғаның виртуалды тұлғасын және оның желілік әлеуметтік кеңістігін құруға негіз болады және әлеуметтік тәжірибені кеңейту үдерісіне нақты әлеуметтік кеңістіктегі жеке тұлға негізі болады деп есептейді.

Кілт сөздер: қашықтағы, модель, әлеуметтену, виртуалды тұлға, виртуалды шындық, әлеуметтік кеңістік, жеке тұлға.

А. Филатова¹, Дж. Шнайдер², Б. Жапарова³, Ф. Шнайдер⁴

¹доктор психологических наук, профессор
Омский государственный педагогический университет
(Российская Федерация, г. Омск), e-mail: filatovaaf@omgpi.ru

²кандидат педагогических наук, профессор
Павлодарский педагогический университет
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: djakk@mail.ru

³кандидат педагогических наук, доцент
Павлодарский педагогический университет
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: baglan_kaz@mail.ru

⁴преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: Shnaider_F@mail.ru

Дистанционная модель социализации

Аннотация. В статье обосновываются теоретические аспекты дистанционной модели социализации. На основе психологического анализа теоретических положений социализации уточняется сущность понятия «дистанционная модель социализации». В процессе анализа выявляется взаимосвязь между ростом популярности виртуального онлайн-пространства и появлением новых видов социальной деятельности и форм социального взаимодействия индивидов в сети, что в свою очередь подтверждает, что виртуальное онлайн-пространство может стать динамичной новой средой для социализации личности. Такой теоретический подход позволил авторам статьи обосновать динамичную новую среду социализации личности как дистанционная модель социализации. Авторы статьи теоретически обосновывают положение о том, что дистанционная модель социализации создает условия для проявления социальной активности развивающейся личности по поводу социального действия или бездействия, либо социального акта с использованием механизма социального самовыражения. Этот дистанционный механизм присутствует и в реальном социальном пространстве, но в дистанционной модели социализации, в сети, он приобретает доминирующее значение, преобладает, занимает центральное место. Авторы статьи считают, что в условиях дистанционной модели социализации этот механизм станет основой конструирования виртуальной личности индивида и его сетевого социального пространства и станет основой процесса расширения социального опыта личности человека в реальном социальном пространстве.

Ключевые слова: дистанционное, модель, социализация, виртуальная личность, виртуальная реальность, социальное пространство, индивид.

Introduction

Socialization is the process by which individuals learn the characteristics of the social norms of a society, community, group, social values, social relations, and social behavior. Children master a different level of socialization in the process of studying at school. This socialization is associated with the process of teaching, organized upbringing at school, where teachers, caregivers, classrooms, micro-groups, and small school groups act as socialization agents. Children understand that they are monitored, assessed for educational, training indicators, behavior at school. Getting approval from teachers and school workers requires tremendous compliance with school, social norms. In the process of specialized training, at a college, university, children are socialized in the student body, must learn to cooperate in large youth groups, learn youth social speech norms, speak correctly, interact with other students, share their achievements, cope with their emotions, follow youth social rules, and grow up to become social identical in youth society. They study a youth subculture that is new for them, which goes beyond their narrow children culture. This new social reality with its complexities and problems requires efforts on the part of children and creates stress factors for them. Friends, classmates, and peers are becoming more and more important in the lives of children. After graduating from college, university, children are faced with the amazingly harsh social reality of their adult life. It takes months and even years for young people to discover new regulatory social norms that will adapt them to independent lifestyles in society. It should be noted that among the large number of works devoted to the problems of the virtual online space, virtual reality, there are works that consider virtual reality directly from the point of view of its participation in the process of human socialization and the formation of society. However, the range of such works is small (Nezhebetskaya I.A. [1], Sakenov D. et al. [2]) and is predominantly theoretical and or descriptive. Virtual reality is really understood as a socialization environment but still has an artificial technological nature. Pronchev G. et al. [3]; Sakenov D., Shnaider Y. et al. [4] study the virtualization of the moral values, political, and social life. Luchinkina A.I.[5] study human-media interactions and explore their psychological and social consequences. Yu L. et al. [6] study human vulnerability to computer technology. Volobuyev S. [7] subjected to a deeply conceptual and

semantic analysis of the phenomenon of virtual reality and tries to identify the influence of virtual reality on the functioning and development of education, society, and a man. Lothary A. et al. [8] explore virtual reality in the socio-philosophical aspect as a socialization space.

However, there is no common understanding of virtual reality within the framework of socialization. The importance of the very problem of human socialization in the virtual space suggests the need to study virtual reality precisely as a space of socialization. Virtual social reality can be created by people themselves at a distance.

Since this prevents a holistic consideration of the process, there is a need to introduce the definition of the “remote model of socialization”, which would determine the socialization of the individual in virtual reality. As a working definition of virtual socialization, we propose *a remote model of socialization*. This is the process of expanding the user’s social experience when entering the socio-cultural environment of virtual reality, which occurs through the assimilation of information technologies, and information culture.

We singled out the following contradiction as the leading one:

- between the high level of society’s requirements for a socialized personality and the insufficient effectiveness of socialization in a real social space;
- between the need to create new remote, virtual models, programs, and certain means of socialization, human-human interaction in the online space, and the absence of such in the traditional system of socialization.

The identified contradictions and the resulting research problem determined the choice of the research goal to substantiate theoretically the remote model of socialization as the basis for constructing the virtual personality of the individual in the process of expanding the social experience of the individual in the real social space.

The relevance of the chosen research topic thus owes to the fact that the space of modern society virtualizes under the influence of informatization and the broad dissemination of computer networks. The virtual space, meanwhile, can majorly affect social processes, including socialization, in the space of modern society.

Materials and research methods

The authors used theoretical and scientific research methods. Theoretical: analysis of the literature on the problem under study. Identification and theoretical justification of the remote model of socialization, as the basis for constructing the network personality of the individual in the process of expanding the social experience of the individual in the real social space. This chosen method was a way of accumulating, and systematizing scientific material that characterizes the process under study, its comprehension, choosing the direction of research, determining the goal, development of methodology, and methods of research. The method of developing the theoretical provisions of the study was chosen as a way to systematize the problem of identifying, theoretically substantiating the remote model of socialization, as the basis for constructing an individual’s network personality. The methodological basis of this study is made up of both general scientific and philosophical methods. Among the scientific methods were used the method of unity of historical and logical; methods of analysis, synthesis and comparison; the method of ascent from the abstract to the concrete; the system method.

Results

The remote model of socialization is a construction, an ideal space built on top of the real one, but which has become an integral factor in human existence. It is the space of socialization produced by a person due to the presence of flaws in the actual world that do not allow a person to go through the traditional process of socialization. Staying in virtual worlds, as well as the very movement from the actual world to the virtual and vice versa, human-human interaction in the online space, can give a person the opportunity to achieve their own fullness of life. Personality, as

a product of such complex socializing interactions, often balances between life positions embodied in active social transformations or neglect of actual reality in favor of virtual reality.

We have determined that the remote model of socialization, in its essence, is an ideal education, a kind of socializing structure that has become an integral factor in human development. The value aspect of virtual and actual realities arises when a person evaluates the existing and virtual realities and forms an idea of what should be. This is how the remote model of socialization is launched. A person begins to live in this virtual space and begins to socialize, and acquire their social essence. The remote model of socialization based on virtual social space absorbs social reality, transforms it, and then, reflecting it, gives a person a different perspective, and a different vision of the real world around. Virtual social reality can be created by people themselves at a distance, due to the imperfection of a real society, and the presence of deep social flaws in it, because of which a person has to resort to the help of virtual worlds in the processes of socialization and self-identification.

We believe that in the remote model of socialization, on its virtual platform, in contrast to socialization in real space, personal activity as an internal subjective factor of socialization is of particular importance. However, among the main psychological mechanisms of personality socialization (copying, identification, imitation, social facilitation, conformity), there are none that fully take into account the internal activity of the personality. From our point of view, in the remote model of socialization, a person shows activity in relation to an action or deed using the mechanism of self-expression. This mechanism is also present in real space. However, in the remote model of socialization, it acquires the greatest relevance and takes center stage. We believe that this mechanism underlies the construction of a virtual personality by the user and its social space. The users imagine themselves in the online space, establish their connections with the virtual environment, choose activities in it, create their own history, and choose names. The subjectivity of the user grows, contributes to the formation of a personal system of personal meanings and social identity of the individual and expands the boundaries of the user's social experience. We believe that entry into the social environment in the remote model of socialization occurs due to the mechanism of inclusion, in particular its subjective component, which is realized in the active involvement of the individual in the Internet.

Three groups of motives characterize the motivational component of the distance model of socialization as motives inherent in the real and online space, for example: business, cognitive, self-realization, recreational; motives that are difficult to satisfy outside the online space; motives inherent in personality only in the online space.

In the remote model of socialization, a person acts not only as a consumer, but also as a producer of information, entertainment, services, and here the user forms a virtual personality. We tend to believe that the emergence of a virtual personality occurs because of the motivation to replicate oneself in new images and the need to live not one life, but several. There are multiplicity effects. For example, a person can be in many places at the same time, have different images, while creating different virtual personalities. This point of view allows us to consider a virtual personality as such, which not only has its own activity, but also initiates the user's activity, takes it outside the object. Considering that, people on the Internet have a multivariate choice for constructing not only personal space, but also themselves. We define a virtual personality as a desired image of a subject that does not have a physical representation, but is a self-presentation of people in the Internet space, with the help of which they establish their connections with the virtual environment and spreads their social experience. In our opinion, the signs of a virtual personality are the priorities of the virtual over the real, the desire to replicate the image on the Internet or incarnate in a role, a sense of belonging to a network subculture.

In the remote model of socialization, the expansion of the social experience of the individual in the course of Internet socialization is facilitated by cognitive attitudes, the image of the world,

and the essence of the individual, which are the basis of the worldview. The possibility of virtual death and a new virtual birth lead to a change in the user's perception of the value of human life.

Thus, in the remote model of socialization, there is a process of expanding the social experience of the individual in the socio-cultural space of the Internet takes place, leading to the construction of a social space by the , children, and in some cases to the formation of a socialized personality.

Discussion

The novelty and originality of our work is evident in that, unlike the studies of Ardeshiri M. [9]; Sangwan S. et al. [10]; Iskakova P.K., Zubairaeva Z.A. [11] we substantiated the remote model of socialization in the following provisions:

- the socializing foundations of virtual reality as a space of socialization have been identified, which makes it possible to present this phenomenon as a remote model of socialization along with actual reality;

- it has been established that a person in the distance model of socialization as a result of social movement from actual reality to virtual reality and vice versa can be represented as an active subject of social relations. A person who realizes the values of virtual reality against all odds; a person who neglected the actual reality in favor of the virtual one;

- in the remote model of socialization, motivational foundations are laid that allow us to distinguish between virtual reality, in which a person turns only into a representative of a certain subculture, and virtual reality, which forms an active subject of social transformations. The latter is possible only with a value approach to reality;

- the remote model of socialization creates the conditions for a developing personality to manifest its social activity in relation to social action or inaction, or a social act using the mechanism of social self-expression. This remote mechanism is also present in the real social space, but in the remote model of socialization, in a network, it acquires dominant relevance, prevails and becomes the leader.

The remote model of socialization is a process of qualitative changes in the need-motivational sphere of the individual, as well as the structure of the individual's self-consciousness, occurring under the influence and as a result of the use of virtual reality by a person in the context of life.

The remote model of socialization is a construct, an ideal space, which is superimposed over the real but has become an integral factor in human existence. This model, first and foremost, is a space of socialization produced by a human person due to the presence of flaws in the actual world that prevent a person from going through the traditional process of socialization. Personality, as a product of such complex socializing interactions, often balances between the life positions embodied in active social transformation and a disregard for actual reality in favor of virtual reality.

We established that the remote model of socialization is essentially an ideal construct, a kind of socializing construct that has become an integral factor of human development. There emerges the value aspect of the virtual and actual realities: a person evaluates the present and virtual realities and develops a notion of what is right. This is the way the remote model of socialization is launched. A person begins to live in the virtual space and socialize, acquiring their social essence in it. The remote model of socialization based on virtual social space absorbs social reality, transforms it, and then, reflecting it, gives a person a different perspective and a different vision of the real world around them. Virtual social reality can be created by people themselves at a distance because of the imperfection of the real society, the presence of profound social flaws that force a person to resort to virtual worlds in the processes of socialization and self-identification.

The utilization of the remote model of socialization as part of the process of personality socialization ensures the assimilation and acquisition of social experience, knowledge, skills, and abilities, which greatly facilitates the real social adaptation of the individual. The use of information dissemination modeling can provide insight into the mechanisms of the spread of socializing information in social networks.

Conclusion

1. Virtual reality, along with actual reality, is one of the worlds where a person lives. Due to its subject limitations, science is not able to give a full description of this scientific reality. Only within the framework of scientific analysis is it possible to adequately understand the socializing status of the phenomenon of virtual reality.

2. Virtual reality, one way or another, always affects socialization processes. The remote model of socialization states that being only in virtual reality does not provide full-fledged socialization. Socialization is the result of a person's permanent movement from the actual world to the virtual worlds and back.

3. In the remote model of socialization, virtual reality is considered as a process of expanding the user's social experience when entering the socio-cultural environment of the Internet, which is part of the process of socialization of the individual as a whole. Socialization impacts on a person from virtual reality in relation to the influences of other socialization institutions can be balanced, which contributes to the formation of new forms of interaction between subjects in the Internet environment.

4. The use of the remote model of socialization as part of the process of socialization of the individual ensures the assimilation and acquisition of social experience, knowledge, skills and abilities, which greatly facilitates the process of real social adaptation of the individual. The use of information dissemination modeling makes it possible to understand the mechanisms for the dissemination of socializing information in social networks.

In one way or another, virtual reality inescapably affects social processes. Human socialization in the virtual reality of the web is realized by virtue of the individual's belonging to some online community or through the virtual reconstruction of their real status, or through the active and free construction of a virtual self and personal identity. In the virtual space, along with the processes of socialization, there occurs resocialization, i.e. the assimilation of new values, models of behavior, etc. by individuals and social groups arising from interaction with a different environment. Thus, the remote model of personality socialization in the virtual space proceeds as an interrelation of two processes, namely the transfer of certain norms and rules of social space and the assimilation of norms and rules that exist in the virtual space overall and in particular online communities and groups. Meanwhile, the remote model of socialization establishes that exclusive existence in virtual reality does not provide complete socialization. Instead, socialization results from the perpetual movement of a person from the present world to the virtual world and back again.

In the remote model of socialization, virtual reality is considered as a process of expansion of the user's social experience when entering the socio-cultural environment of the Internet, which in general presents an inherent part of the personality socialization process. Socializing influences on the personality coming from virtual reality can be balanced with the impact of other socializing institutions, which contributes to the formation of new forms of interaction between subjects in the Internet environment. In the meantime, the virtual environment is structured on different grounds than social. This applies first and foremost to online communities, where an individual builds their own system of values, preferences, and hierarchical relationships that expand personal experience, social circle, opportunities for self-expression, and the like. In this environment there arise social structures that would be impossible in a real society. Thus, the virtual space becomes an integral attribute of the life of modern society that changes the socio-cultural life overall through the intensification of social interactions, the increase in the volume of information, expansion of the range of behavioral models, the emergence of new means of retranslation of social experience, and so on.

A prospect of further research could be a more specific piece-by-piece construction of the remote model of socialization. A limitation of the present study is the expert sample being limited to academic researchers. Further research into socialization in virtual reality is advisable to include

parents and teachers.

Published according to the project AP08857520 “Pedagogical basis for the development and use of a remote model of gender socialization of children in an orphanage during quarantine” at the expense of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

BIBLIOGRAPHY

1. Нежебицкая И.А. Влияние виртуальной реальности на подростков // Молодой ученый. – 2017. – №51 (185). – С. 259–262.
2. Sakenov D.Z., Zhaparova B.M., Kenzhebayeva T.B., Mambetalina A.S. Model of Socialization in an Orphanage // European Journal of Contemporary Education. – 2022. – №11 (2). – P. 483–490.
3. Pronchev G., Proncheva N., Shisharina E.V. Social inequality in virtual social media (objective constraints) // Political Science Issues. – 2020. – №10. – P. 483–490.
4. Sakenov D.Z., Kushnir Y.V., Abdulkhamidova D.Z., Shnaider Y. Ethnic traditions as a means of formation of moral beliefs of seniors // World Applied Sciences Journal. – 2012. – №19 (10). – P. 1443–1448.
5. Лучинкина А.И. Специфика интернета как института социализации // Научный результат. Педагогика и психология образования. – 2019. – №5 (1). – С. 59–69.
6. Yu L., Li Y. An Empirical Study of Virtual Social Networks // International Journal of Social Media and Online Communities. – 2021. – №13. – P. 1–21.
7. Volobuyev S. Socially oriented business communities in the virtual social networks // Общество: социология, психология, педагогика. – 2021. – №6 (7). – С. 46–52.
8. Lothary A., King J., Mudar R., Myers D., Rogers W., Shende S. Content Development for a Virtual Social Engagement Intervention // Innovation in Aging. – 2021. – №5. – P. 426–427.
9. Ardeshiri M. The Impact of Virtual Social Networks on Teaching and Learning // International Journal of Social Science and Human Research. – 2021. – №04(10). – P. 471–491.
10. Sangwan S., Guan C., Siguaw J. Virtual Social Networks // International Journal of Virtual Communities and Social Networking. – 2011. – №1. – P. 1–13.
11. Исакова П.К., Зубайраева З.А. Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 176–187. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15>.

REFERENCES

1. Nejebitskaya I.A. Vliianie virtualnoi realnosti na podrostkov [The influence of virtual reality on adolescents] // Molodoi uchenyi. – 2017. – №51 (185). – S. 259–262. [in Russian]
2. Sakenov D.Z., Zhaparova B.M., Kenzhebayeva T.B., Mambetalina A.S. Model of Socialization in an Orphanage // European Journal of Contemporary Education. – 2022. – №11 (2). – P. 483–490.
3. Pronchev G., Proncheva N., Shisharina E.V. Social inequality in virtual social media (objective constraints) // Political Science Issues. – 2020. – №10. – P. 483–490.
4. Sakenov D.Z., Kushnir Y.V., Abdulkhamidova D.Z., Shnaider Y. Ethnic traditions as a means of formation of moral beliefs of seniors // World Applied Sciences Journal. – 2012. – №19 (10). – P. 1443–1448.
5. Luchinkina A.I. Specifika interneta kak instituta socializacii [The specifics of the Internet as an institution of socialization] // Nauchnyi rezultat. Pedagogika i psihologiya obrazovaniia. – 2019. – №5 (1). – P. 59–69. [in Russian]
6. Yu L., Li Y. An Empirical Study of Virtual Social Networks // International Journal of Social Media and Online Communities. – 2021. – №13. – P. 1–21.
7. Volobuyev S. Socially oriented business communities in the virtual social networks // Obshestvo: sociologiya, psihologiya, pedagogika. – 2021. – №6 (7). – S. 46–52.
8. Lothary A., King J., Mudar R., Myers D., Rogers W., Shende S. Content Development for a Virtual Social Engagement Intervention // Innovation in Aging. – 2021. – №5. – P. 426–427.

9. Ardeshiri M. The Impact of Virtual Social Networks on Teaching and Learning // International Journal of Social Science and Human Research. – 2021. – №04(10). – P. 471–491.
10. Sangwan S., Guan C., Siguaw J. Virtual Social Networks // International Journal of Virtual Communities and Social Networking. – 2011. – №1. – P. 1–13.
11. Iskakova P.K., Zubairaeva Z.A. Jetkinshek jastagy balalardyn qundylyq bagdarlaryn qalyptastyrudyn tiimdi adis-tasilderi [Effective Methods and Techniques for the Formation of Value Orientations of Adolescent Children] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 176–187. [in Kazakh]

УДК 378; ГРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.14>Д.М. КАБЕНОВА^{1✉}, Н.С. БИСАЛИЕВА²¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева(Казахстан, г. Астана), e-mail: diana.kabenova@mail.ru²старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана
(Казахстан, г. Уральск), e-mail: nurbikebisaliewa@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПОЗИТИВНОЙ ЭТНОИДЕНТИФИКАЦИИ И КУЛЬТУРЫ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье освещаются теоретические вопросы категорий «этноидентификация», «межэтническая коммуникация». Авторы рассматривают вопросы теоретических предпосылок исследования этнической идентичности студентов в отечественной и зарубежной науке. Подробно описаны показатели и свойства этнической идентичности. Особое внимание уделяется вопросам взаимовлияния и взаимообусловленности позитивной этноидентификации студента и культуры его межэтнической коммуникации. Авторами обосновывается тезис о роли дисциплины «Иностранный язык» в развитии этнической идентичности студентов и в совершенствовании культуры межэтнической коммуникации. В статье предлагаются различные методы, формы и приемы работы по развитию этнической идентификации студентов. В данном исследовании широко представлен методический инструментарий педагогов – преподавателей иностранного языка: методы проблемного обучения, научно-поисковая деятельность студентов, работа с аудио-, видеоматериалом и др. Важная роль в развитии этноидентификации и межэтнической коммуникации принадлежит работе с малыми жанрами устного народного творчества, а также с переводами известных произведений на английский язык. Представлены результаты исследования этнической самоидентификации студентов, изменения отношения студентов к представителям других этносов вследствие целенаправленной деятельности в данном аспекте. Позитивная самоидентификация студентов рассматривается как предпосылка и залог позитивной межэтнической коммуникации.

Ключевые слова: этноидентификация, культура межэтнической коммуникации, этническая самоидентификация студентов, иностранный язык, методы развития этноидентификации.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кабенова Д.М., Бисалиева Н.С. Развитие позитивной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации студентов на занятиях иностранного языка // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 163–174. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.14>

***Cite us correctly:**

Kabenova D.M., Bisaliewa N.S. Razvitie pozitivnoi etnoidentifikacii i kultury mejetnicheskoi kommunikacii studentov na zaniatiiah inostrannogo iazyka [Development of Students' Positive Ethnic Identity and Culture of Interethnic Communication in Foreign Language Lessons] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 163–174. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.14>

Д.М. Кабенова¹, Н.С. Бисалиева²

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: diana.kabenova@mail.ru*

²*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: nurbikebisaliev@mail.ru*

Шет тілі сабақтарында студенттердің позитивті этноидентификациясын және этносаралық байланыс мәдениетін дамыту

Аңдатпа. Мақалада этноидентификация, этносаралық қатынас категорияларының теориялық мәселелері көрсетілген. Авторлар отандық және шетелдік ғылымда студенттердің этникалық ерекшелігін зерттеудің теориялық алғышарттары мәселелерін қарастырады. Этникалық бірегейліктің көрсеткіштері мен қасиеттері жан-жақты қарастырылады. Студенттің жағымды этникалық идентификациясы мен оның этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің өзара ықпалы мен өзара тәуелділігі мәселелеріне ерекше назар аударылады. Авторлар «Шетел тілі» пәнінде студенттердің этникалық бірегейлігін дамытудағы және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін арттырудағы рөлі туралы айтады. Мақалада студенттердің этникалық идентификациясын дамыту бойынша жұмыстың әртүрлі әдістері, формалары мен тәсілдері ұсынылған. Бұл зерттеуде шет тілі мұғалімдерінің әдістемелік құралдары: проблемалық оқыту әдістері, студенттердің зерттеушілік әрекеттері, аудио және бейне материалдармен жұмыс кеңінен ұсынылады. Этникалық идентификация мен этносаралық коммуникацияны дамытуда халық ауыз шығармашылығының шағын жанрларымен, сондай-ақ белгілі шығармалардың ағылшын тіліндегі аудармаларымен жұмыс істеу маңызды рөл атқарады. Студенттердің этникалық өзін-өзі анықтауын, осы аспектідегі мақсатты іс-әрекет нәтижесінде студенттердің басқа этнос өкілдеріне деген көзқарасының өзгеруін зерттеу нәтижелері берілген. Студенттердің өзін-өзі позитивті сәйкестендіруі ұлтаралық жағымды қарым-қатынастың алғышарты және кепілі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: этникалық идентификация, этносаралық қатынас мәдениеті, студенттердің этникалық өзін-өзі сәйкестендіруі, шет тілі, этникалық идентификацияны дамыту әдістері.

D.M. Kabenova¹, N.S. Bissaliev²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: diana.kabenova@mail.ru*

²*Senior Lecturer of Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: nurbikebisaliev@mail.ru*

Development of Students' Positive Ethnic Identity and Culture of Interethnic Communication in Foreign Language Lessons

Abstract. The article highlights the theoretical issues of the categories of ethnic identity, interethnic communication. The authors consider the issues of theoretical prerequisites for the study of the students' ethnic identity in domestic and foreign science. The indicators and properties of ethnic identity are considered in detail. Particular attention is paid to the issues of mutual influence and interdependence of a student's positive ethnic identity and the culture of his interethnic communication. The authors substantiate the thesis about the role of the discipline «Foreign language» in the development of students' ethnic identity and in improving the culture of interethnic communication. The article proposes various methods, forms and techniques of work on the development of students' ethnic identity. This research widely presents the methodological tools of teachers - foreign language teachers: problem-based learning methods, students' research activities, work with audio, video, etc. An important role in the development of ethnic identity and interethnic communication belongs to work with small genres of oral folk art, and with translations

of famous works into English. The results of the study of students' ethnic self-identification, the change in the students' attitude towards representatives of other ethnic groups are presented as a result of purposeful activity in this aspect. Positive self-identification of students is considered as a prerequisite and guarantee of positive interethnic communication.

Keywords: ethnic identity, culture of interethnic communication, ethnic self-identification of students, foreign language, methods of ethnic identification development.

Введение

В эпоху глобализации человечество столкнулось с противоречивой проблемой: с одной стороны – низкий уровень этноидентификации у некоторой части населения, который проявляется в незнании языка, истории, культуры родного этноса, с другой стороны – рост национального самосознания, иногда в крайне негативном его проявлении. В результате проведения советской идеологии, которая была нацелена на отождествление человека с одной родиной, на формирование единого советского народа, многие культурные особенности, знания об истории этносов были утрачены. При возрождении этнического сознания в современном обществе наблюдаются перекосы, которые способны привести к деструктивным последствиям. Проявление радикального, нетерпимого отношения к особенностям чужой культуры, мировоззрения перерастает в межэтнические конфликты. Напряжение в обществе, в котором не проводится объективная политика по соблюдению прав разных этносов, нарастает до ущемления прав этнического меньшинства со стороны большинства, что негативно сказывается на политическом, экономическом благосостоянии общества. Рост националистических настроений, агрессии связан с неприятием давления на этническое самосознание, оскорблений родного этноса, что часто воспринимается личностью острее, нежели выпады в адрес отдельного индивида. Изменение статуса титульного этноса и этнического меньшинства вследствие этнополитических процессов, рост межэтнической напряженности в мире, поиск путей аккультурации в новых политических и культурных условиях привели к вопросу о важности развития культуры межэтнической коммуникации для проживания в согласии на общей территории. В полиэтнических государствах, каковым является Казахстан, адаптация любого этноса объективно положительна через интеграцию. Интеграция возможна при позитивном отношении к родной и чужой культуре. Актуальность данной статьи в связи с наблюдаемым в мире нарастанием этнополитических (этнокультурных) конфликтов, дестабилизирующих жизнь миллионов людей, и необходимостью вследствие этого развития позитивной этноидентификации студентов, ведущей к культуре межэтнической коммуникации, не вызывает сомнений.

В эпоху информационных технологий формирование национального сознания выходит на новый уровень. В средствах массовой информации поток информации негативного свойства, не соответствующей действительности, стал преобладать. Мы наблюдаем манипуляции сознанием людей, усиление риторики ненависти, примером тому являются военные события в Украине. Вследствие этих факторов воспитательная деятельность организаций образования порой сводится к минимуму. В связи с современными мировыми тенденциями развития межэтнических отношений, наблюдаемыми нами в режиме реального времени, необходимо усилить деятельность вузов в развитии культуры межэтнической коммуникации. Развитие позитивной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации в системе высшего образования возможно в процессе обучения общеобразовательным дисциплинам. Особая роль в этом принадлежит дисциплине «Иностранный язык».

В связи с обозначенными вопросами нами определена цель данной статьи, которая заключается в теоретическом обосновании и практической разработке теоретико-методических основ развития позитивной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации студентов на занятиях иностранного языка. Для реализации этой цели поставлены следующие задачи:

- изучить научную литературу по теории этноса, научно-педагогическую литературу об этноидентификации и ее влиянии на межэтническую коммуникацию, об этнокультурном образовании;
- выявить этнический самоидентификационный уровень студентов;
- определить и описать активные методы обучения иностранному языку, способствующие развитию позитивной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации студентов;
- проверить эффективность применяемых активных методов обучения иностранному языку.

В научной литературе имеются труды ученых, в которых рассматриваются различные аспекты решения искомой проблемы. Для освещения роли этнической идентичности студентов в процессе развития и поддержания культуры межэтнической коммуникации для нас важен анализ идей и эмпирического материала, содержащегося в работах исследователей по теории этноса и национально-языковой жизни народов (Ж.О. Артыкбаев, Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилёв, Л.М. Дробижева, В.И. Матис, Г.У. Солдатова и др.), по этнокультурному образованию (К.Ж. Кожаметова, Ж.Ж. Наурызбай, С.Т. Ускенбаева и др.), по теоретическим подходам к проблемам поликультурного образования (Л.Н. Бережнова, А.Н. Джурицкий, Г.Д. Дмитриев, Ш.М. Мухтарова и др.).

Анализ научной проблемы позволил выявить некоторые аспекты, на которые, на наш взгляд, необходимо обратить внимание. Так, мы считаем, что установлению и ведению конструктивной коммуникации между этносами способствует прочная позитивная этноидентификация личности, основанная на объективном восприятии родного этноса. Главным тезисом нашего исследования в данной плоскости являются идеи П.Ф. Каптерева, в которых подчеркивается прочное единство национального и общечеловеческого в обучении и воспитании. Согласно идеям П.Ф. Каптерева, воспитание сначала осуществляется на основе образцов и ценностей нации, а затем осуществляется как деятельность по достижению общечеловеческих идеалов [1].

Обратимся к терминам и понятиям, которые будут использованы в рамках нашей статьи. Теоретическими вопросами учебно-воспитательного процесса вуза в этом направлении являются этноидентификация студентов, ее влияние на культуру межэтнической коммуникации. В словаре терминов межкультурной коммуникации мы находим следующее определение этноидентификации, под которой понимается отождествление индивидом себя с этнической общностью, в результате чего усваиваются важные стереотипы поведения, требования к основным культурным ролям [2]. Этноидентификация проявляется через знание родного языка, культуры, особенности которых закрепляются в общей языковой картине мира; через морально-нравственные установки, отображенные в образе «совершенного человека»; историческую память, которая сохраняется в художественной литературе, и через осознание генетической связи с родным этносом. Под этнической толерантностью мы подразумеваем принятие ценностей иного этноса, его культуры. На основе этнотолерантности базируется позитивная межкультурная коммуникация. Под межэтнической коммуникацией, по В.Е. Черниковой, понимается взаимодействие представителей различных этнических групп [3].

Изучив труды ученых по вопросам этноидентичности, мы пришли к выводу, что освещение этой категории у большинства исследователей разнится и имеет несколько классификаций. Так, например, Ю. Платонов выделяет три основных типа этнической

идентичности: этноцентрическую, полиэтническую, трансэтническую [4]. Ученый детально описывает особенности каждого типа, выделяя 1) обращенность человека только к своему этносу, с присущей для него мыслью о превосходстве родного этноса над чужими; 2) полиэтническая идентичность, основанная на паритете культуры и языка этносов; 3) трансэтнизм, который отличается тем, что личность идентифицирует себя со всем человечеством. По А. Садохину существует семь типов этноидентификации: нормальный, этноцентрический, этнодоминирующий, этнический фанатизм, этническая индифферентность (равнодушие к собственной этнической идентичности), этнонигилизм (построенный на отрицании ценностей), амбивалентная этничность (характеризуется неярко выраженной и типична для смешанной этносреды) [5].

Выявленные классификации этноидентификации базируются на национальной самооценке. Например, заниженная самооценка, при которой человек не знает о достоинствах своего этноса, стыдится принадлежности к определенному этносу. Адекватно низкая национальная самооценка, суть которой заключается в том, что человек понимает значимость родного этноса, соотносит себя с ним. Адекватно высокая самооценка, при которой человек гордится принадлежностью к родному этносу. Завышенная самооценка, которая опасна тем, что человек демонстрирует высокомерие при контактах с чужим этносом [6].

Методы исследования

В рамках данной работы мы использовали следующие методы исследования:

- теоретические методы: анализ научно-педагогической литературы по исследуемой проблеме, анализ материалов СМИ;
- эмпирические методы: беседа, анкетирование, педагогическое наблюдение;
- статистические методы: методы обработки полученных педагогических данных, анализ и обработка типологии этнической идентичности.

Анализ и результаты

В нашем исследовании участвовали студенты Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, Esil-University. Этнический самоидентификационный уровень студентов мы выявляли по их отношению к основным его признакам, к которым они отнесли следующие понятия: язык, общая Родина, культура, народные традиции и обычаи, историческое прошлое (таблица 1).

Таблица 1 – Критерии этноидентификации студентов

№ п.п.	Казахи	Русские	Другие этносы
1	Язык – 88,9%	Родина – 74,9%	Язык – 81,8%
2	Родина – 72,5%	История – 72,4%	Родина – 67,5%
3	Культура, обычаи и традиции – 54,3%	Язык – 56,7%	История – 64,4 %

Примечание: респондентам предлагалось выбрать три критерия из нескольких представленных.

Как отмечалось ранее, важное значение имеет формирование культуры межэтнической коммуникации студентов на основе привития знаний, умений и навыков этноопределяющих факторов в процессе преподавания иностранного языка. На занятиях иностранного языка мы применяем активные методы обучения и воспитания, в том числе, ориентированные на ведение научно-исследовательской работы студентов. На основе совершенствования знаний

лингвистики и развития речевых навыков необходимо обогащать знания студентов о родной стране, а также о стране изучаемого языка, этнокультурных особенностях речевого поведения носителей языка, обусловленных особой языковой картиной мира. Кроме того, важно их использование в процессе общения, а это предполагает умение представлять свой этнос и свою страну, в том числе на иностранном языке. В этом случае преподаватели иностранного языка отмечают, что студенты плохо знают историю, культуру страны изучаемого языка, более того, некоторые студенты плохо ориентируются в истории и культуре родного этноса. По причине недостаточных знаний и умений искать точки соприкосновения своих этнокультурных особенностей и страны изучаемого языка необходимо «сопоставительное соизучение культур» [7, с. 96]. В связи с этим важно насыщать содержание занятий подобного рода материалом, использовать методы, средства и формы обучения с учетом данных факторов.

Аудиторные занятия иностранного языка и внеаудиторная самостоятельная работа студентов способствуют достижению обучаемыми высоких результатов в совершенствовании знаний о родном и чужом этносе, о стране изучаемого языка. Это зависит от выбора преподавателями активных методов и форм обучения, которые пробуждают творческий потенциал и желание студентов самостоятельно находить ответы на интересующие их вопросы. Такая работа способствует применению в учебном процессе элементов проблемного обучения. Наряду с традиционными методами обучения (дискуссии, диспут, деловые игры, инсценировка диалога) преподаватели иностранного языка широко используют в практике методы проблемного обучения (мозговой штурм, решение ситуационных задач, кейс-метод). Научные проекты занимают особое место в осознанном восприятии особенностей родного и чужого этносов. При работе над научным проектом преподаватель выступает в качестве руководителя, который организует деятельность студента, дает ему рекомендации по выполнению задания. Все эти методы повышают познавательную активность студентов, и самое важное – направлены на развитие речевых навыков и умений в иноязычной репродуктивной и продуктивной речевой деятельности. Постоянное использование активных методов обучения иностранному языку создает благоприятные условия для обучения, в котором студент оптимально участвует в учебном процессе, а его речевая и познавательная деятельность направлена на овладение знаниями об истории, культуре, обычаях и традициях родного и чужого этносов.

Так, по В.И. Матису, изучение культуры отдельно взятого народа невозможно в отрыве от культуры других народов; национальные ценности являются неотъемлемой частью общечеловеческих ценностей, вместилищем всего прогрессивного, что раскрывается в общечеловеческом [8]. А «образование должно способствовать тому, чтобы, с одной стороны, помочь человеку осознать свои корни и тем самым определить своё место в мире, и с другой – привить ему уважение к другим культурам и воспитать толерантные отношения между людьми, принадлежащими к различным этносам, конфессиям, расам» [9, с. 93].

В процессе обучения иностранному языку с целью развития культуры межэтнической коммуникации на основе актуализации материала об этносах с иноязычным дискурсом важно создание приемлемых условий для ведения речемыслительной деятельности обучаемых с погружением их в определенные рамки аутентичной коммуникации. Выбор и ведение студентами речемыслительных операций на иностранном языке способствует осмыслению и оптимизации восприятия информации, что развивает саму речемыслительную деятельность и совершенствует грамотное формулирование мыслей.

Согласно одному из принципов изучения иностранного языка по М.О. Гузиковой и П.Ю. Фофановой [10], изучение языка способствует аккультурации, усвоению норм и ценностей чужой культуры, что способствует формированию положительного отношения к ней и ведет к позитивной межкультурной коммуникации. В связи с этим важно рассмотреть содержание учебного материала. В процессе обучения иностранному языку с целью

формирования культуры межкультурной коммуникации на основе позитивной этнокультурной идентичности мы используем тексты художественного, публицистического стилей. Важным способом интеграции этих идей в учебный процесс является также работа с аутентичными текстами из учебной литературы. Кроме того, на образовательных порталах сети Интернет имеется множество текстов о культуре, истории и достопримечательностях разных стран. Использование лингвострановедческого компонента на занятиях иностранного языка значительно расширяет кругозор обучаемых. Например, мы используем фрагменты переводов произведения А. Кекильбаева о любви, о творчестве «Конец легенды» в переводе Марины Влади Карцевой и И.К. Так, в произведении повествуется о возвышенной любви, символизирует которую воздвигнутый молодым зодчим минарет в честь Ханши [11]. Фрагменты перевода Катрины Фитцпатрик на английский язык романа-трилогии «Одинокая юрта» С. Елубая освещают некоторые трагические события в истории Казахстана начала XX века [12]. Студенты с огромным интересом знакомятся с переводом Саймона Гейгана и Саймона Холлингворта произведения С. Жунусова «Аманай мен Заманай» [13]. На основе данных произведений они пишут эссе на иностранном языке. Некоторые студенты, проявляя инициативу, готовят презентации, в которых освещают исторические факты об описываемых в произведениях событиях.

Также проводится работа с текстами из газет и журналов, в которых освещаются деятельность этнокультурных центров и последние события из жизни этносов. В качестве заданий по развитию речи мы используем видео- и аудиоматериалы об истории, обычаях и традициях казахов и других этносов, а также страны изучаемого языка, способствующих повышению познавательного интереса. Перед просмотром видео, прослушиванием аудиоматериала, чтением текста проводится словарная работа по значениям незнакомых слов и над их произношением. После первичного восприятия материала студенты отвечают на вопросы, которые выявляют понимание содержания. На основе просмотренного видео или прослушанного аудиоматериала проводится творческая работа с использованием новой лексики, например, написание эссе, составление диалога и др.

Изучение малых жанров устного народного творчества страны изучаемого языка и сравнение их с эквивалентами, при условии их наличия, на родном языке позволяют узнать об образе мышления другого этноса. Так, например, работа с пословицами и поговорками представляет собой их перевод и сравнение с эквивалентами на казахском и русском языках (таблица 2).

Таблица 2 – Пословицы на казахском, русском и английском языках

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
1	2	3
Жалғыздың үні шықпас.	Один в поле не воин.	United we stand, divided we fall.
Отансыз адам – ормансыз бұлбұл.	Человек без Родины, что соловей без леса.	A man without a Motherland is like a Nightingale without a song
Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің.	На чужбину попав, поймешь, как дорога Родина.	There is a lot of gold in some places, but still the Motherland is dearer than gold.
Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол.	В гостях хорошо, а дома лучше.	East or West - home is best.
Жүз теңге болғанша, жүз досың болсын	Не имей сто рублей, а имей сто друзей.	A friend in court is better than a penny in purse.

Продолжение таблицы 2

1	2	3
Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен де жақсы.	Все земли хороши, но своя – лучше всех.	Any land is good but the Motherland is the best.
Құртақандай торғай да өз ұясын қорғайды.	Маленький воробей и тот своё гнездо оберегает.	As small as a sparrow is, it still protects its nest.
Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас.	Нет земли лучше родины, нет людей лучше, чем на родине.	The best people are in your therland

Наиболее важным и результативным в формировании положительной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации является работа над проектами. Такая исследовательская деятельность студентов повышает уровень знаний о культуре, истории и языке родного этноса и страны изучаемого языка, а также учит работать в команде, что содействует сплочению обучаемых, позитивной межкультурной коммуникации с представителями другого этноса. Работа над проектами значительно расширяет словарный запас студентов, способствует развитию знаний и умений по всем уровням языка, совершенствованию четырех видов речевой деятельности: чтению, письму, аудированию и говорению. Студенты ведут поиск информации из различных источников, включая официальные документы, газеты, журналы, Интернет и др. Мы предлагаем следующие темы проектов: «Славлю тебя, мой Казахстан», «Исторические деятели Казахстана», «Памятники культуры Казахстана», «История моей страны», «Культура и искусство страны изучаемого языка», «Исторические деятели страны изучаемого языка», «Памятные даты страны изучаемого языка», «Обычаи и традиции моего народа» и др. Защита проектов проводится в виде презентации, научного доклада, научно-популярного фильма, статьи, видеорепортажа и т.д.

При подборе дидактического материала мы руководствуемся следующими вопросами:

- подходит ли учебный материал для восприятия обучающимися,
- насколько ситуация в текстах приближена к реальности,
- способствует ли материал толерантному восприятию особенностей иных культур,
- предусмотрены ли задания на поисковую деятельность студентов и т.д.

Для выполнения заданий студентам важно давать ссылки на дополнительные ресурсы, например: учебные пособия, монографии, образовательные порталы и др. Студенты должны самостоятельно анализировать, оценивать речевое поведение и поступки собеседников-представителей разных культур.

Все эти формы и методы работы способствуют формированию знаний о других культурах, позволяют выделить общее и особенное в традициях и образе жизни представителей различных этнокультур. С этой точки зрения важно формирование личности, позитивно относящейся к собственной культуре и открытой к продуктивному взаимодействию с представителями других культур [14].

Оценка и отношение студента к собственному этносу влияют на осознание и принятие особенностей культуры других этносов, что способствует развитию его межэтнической коммуникации. В рамках исследования мы сочетали различные методы: опросники самооценки, анкетирование, беседа и др. Для определения развитости культуры межэтнической коммуникации мы составили вопросы так, чтобы определить способность студента к межкультурной коммуникации, а именно предрасположенность к восприятию чужой культуры, владение коммуникативными средствами и их грамотное использование в речи, знание и соблюдение норм поведения, принятых представителями чужой культуры. После внедрения вышеназванных методов, форм и приемов работы нами были использованы метод незаконченных предложений, анкеты, беседы. При опросе мы предлагали 4 варианта ответа для удобства определения сформированности этноидентификации. А при применении

метода незаконченных предложений мы составляли начала предложений так, чтобы респондент в ответе использовал такие слова, по которым можно выяснить уровень искомых качеств:

1. Мое отношение к представителям других культур после работы с таким материалом...

3. Мои чувства, связанные с представителями других культур, ...

4. Мое эмоциональное состояние...

5. Самым важным, что я узнал, было...

6. Сегодня я понял, что

7. Я себе не мог представить, что...

8. Я узнал, что моя культура...

При анкетировании мы обратили внимание на этническую принадлежность родителей респондентов, полагая, что этот фактор влияет на их межкультурную коммуникацию. Важно знать о предыдущем опыте коммуникации, а также взаимодействии с представителями иных культур, например, проживание в полиэтническом регионе. Кроме того, весомое значение имеет знание языка этносов, рядом с которыми проживает респондент. Эти факторы являются основополагающими в установлении и поддержании позитивной межэтнической коммуникации, в желании узнать о нормах поведения у представителей чужого этноса, и самое важное – способность принять чужую культуру как равную родной. Это проявляется в умении адаптироваться к особенностям чужой культуры, регулировать свое поведение при межэтнической коммуникации.

Студенты по 5-балльной системе оценили свои знания языка, культуры и истории родного этноса. 22,3 % опрошенных определили данный уровень на «5», на «4» оценили 48,4%, а 23,4% респондентов – на «3», 5,9% считают свои знания языка, истории и культуры родного этноса низкими. При проведении беседы выявлено, что низкий уровень данных показателей идентификации объясняется отсутствием знаний вследствие пробелов в семейном воспитании, отсутствием планомерного воздействия на эти аспекты учреждений образования. Интересен тот факт, что при собственной оценке студенты опираются часто на оценки по таким дисциплинам, как история, язык и литература и др. Это было выявлено в процессе беседы со студентами. Важно отметить, что высоко оценивают свою этноидентификацию студенты, проживавшие до поступления в вуз в сельской местности.

Для выявления этноидентификации обучающихся мы использовали методику анализа типов этнической идентичности и некоторые вопросы об оценке межэтнических отношений С.В. Рыжовой. Согласно методике Г.У. Солдатовой и С.В. Рыжовой, этноидентификацию определяют по 6 шкалам: этнонигилизм, этническая индифферентность, позитивная этническая идентичность, этноэгоизм, этноизоляция, этнофанатизм [15, 16].

На основании исследования этноидентичности и межэтнической коммуникации в студенческой среде мы в целом отметили позитивную оценку. Согласно анкетированию и опросу такие факторы, как этноэгоизм и этнофанатизм показали незначительный уровень (2% и 3% соответственно). Это объясняется, на наш взгляд, тесными постоянными взаимоотношениями между этносами вследствие длительного проживания на одной территории, консолидации на основе общей истории, длительных культурных связей, что приводит к схожему образу мышления и поведения. Вследствие реализации этнокультурных интересов обучаемых в образовательном процессе, например, освещение роли родного этноса в общей истории Казахстана, представленность культуры, обычаев и традиций этноса на общеобразовательных дисциплинах и во внеаудиторных мероприятиях вуза студенты отмечают удовлетворенность данным важным составляющим жизни человека. Сохранение и освещение этноопределяющих факторов в образовательном процессе и реализация этнокультурных интересов студентов влияют на позитивную межэтническую

коммуникацию. Вызывает определенную напряженность показатель этнонигилизма – 9%. В связи с этим необходимо совершенствовать работу по знакомству обучаемых с достижениями родного этноса, воздействовать на их эмоции с целью развития чувства гордости за принадлежность к родному этносу.

Заключение

Как отмечалось ранее, оценка межкультурной коммуникации зависит от уровня этноидентификации студента. Во взаимосвязанном и взаимообусловленном мире межэтнических отношений важно придерживаться диалога культур. Огромную роль в этом процессе играют организации образования, средства массовой информации, которые должны транслировать идеи мира и согласия.

По повышенному интересу ученых к данной проблеме мы можем констатировать, что тема актуальна и постоянно обсуждается не только в научных кругах, а также, судя по средствам массовой информации, рассматривается во всех аспектах современного мира. Мы со своей стороны попытались продемонстрировать влияние позитивной этноидентификации на межкультурную коммуникацию студента как одно из решений данного вопроса, вследствие этого мы обратились к оптимальным методам преподавания ИЯ, которые способствуют формированию положительной этноидентификации студента и влияют на межэтническое взаимодействие в полиэтническом и поликультурном Казахстане.

В процессе изучения вопроса мы пришли к выводу, что коррекция негативной этноидентификации студента и формирование позитивного его восприятия в высшем учебном заведении зависит от преподавания цикла общеобразовательных дисциплин и проведения внеаудиторных мероприятий. Согласно утверждениям В.И. Матиса, как отмечалось ранее, изучение культуры отдельно взятого народа невозможно в отрыве от культуры других народов; национальные ценности являются неотъемлемой частью общечеловеческих ценностей, вместилищем всего прогрессивного, что раскрывается в общечеловеческом. Мы всецело поддерживаем утверждения ученых: нравственные ценности всех этносов универсальны. В связи с этим важно находить точки соприкосновения в общечеловеческих ценностях, присущих всем этносам, и пропагандировать их в процессе изучения ИЯ. Так, по мнению К.Ж. Кожаметовой, это предполагает, что «образование должно способствовать тому, чтобы, с одной стороны, помочь человеку осознать свои корни и тем самым определить своё место в мире, и с другой – привить ему уважение к другим культурам и воспитать толерантные отношения между людьми, принадлежащими к различным этносам, конфессиям, расам».

Таким образом, этноидентификация влияет на поведение студента по отношению к родному этносу. Позитивная самооценка представителя этноса способствует сохранению этноидентификации и имеет важное значение в установлении и поддержании культуры межэтнической коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / Под ред. А.М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
2. Словарь терминов межкультурной коммуникации / [И.Н. Жукова и др.]: под ред. М.Г. Лебедько и З.Г. Прошиной. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 263 с.
3. Черникова В.Е. Межэтническая коммуникация в контексте современного поликультурного пространства // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. – № 3. Ч. 3. – С. 196–200.
4. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. – СПб.: Речь, 2003. – 452 с.
5. Садохин А.П. Основы этнологии: учебное пособие. – М.: Юнити-Дана, 2012. – 354 с.

6. Карнышев А.Д. Феномены межэтнического взаимодействия и межкультурная компетентность // Сибирский психологический журнал. – 2008. – №28. – С. 21–28.
7. Кенжебаева А.Т., Сансызбаева Д.Б., Касымова Г.К. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетенции у студентов // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – С. 92–101.
8. Матис В.И. Поликультурное образование в современном обществе: монография. – Барнаул: Изд-во АГИК, 2016. – 307 с.
9. Кожаметова К.Ж. Поликультурное образование в условиях многоэтнического Казахстана: проблемы и перспективы // Вестник Челябинского государственного университета. Образование и здравоохранение. – 2016. – №1. – С. 93–96.
10. Гузикова М.О., Фофанова П.Ю. Основы теории межкультурной коммуникации: учебное пособие. – Екатеринбург: Урал, 2015. – 124 с.
11. Kekilbaev A. End of the legend. / Translated by Marina Vladi Kartseva and I.K. – Brooklyn; NY.: Metropolitan Classics Press, 2016. – 286 p.
12. Yelubay S. Lonely Yurt. / Translated into English by Katrin Fitzpatrick. – Brooklyn; NY.: Metropolitan Classics Press, 2016. – 294 p.
13. Zhunusov S. Amanai and Zamanai. / Translated into English by S.Geoghegan, edited by S. Hollingsworth. – London: Create Space, 2018. – 296 p.
14. Ускенбаева С.Т. Формирование этнокультурных интересов студентов Казахстана: монография. – Караганда: ИП Боровский А.А., 2017. – 181 с.
15. Рыжова С.В. Этническая идентичность в контексте толерантности. – М.: Альфа-М, 2011. – 280 с.
16. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой, Т.Ю. Прокофьевой, О.А. Кравцовой – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

REFERENCES

1. Kapterev P.F. Izbrannye pedagogicheskie sochineniia [Selected pedagogical writings] / Pod red. A.M. Arsenieva. – М.: Pedagogika, 1982. – 704 s. [in Russian]
2. Slovar terminov mejkulturnoi kommunikacii [Glossary of intercultural communication terms] / [I.N. Jukova i dr.]: pod red. M.G. Lebedko i Z.G. Proshinoi. – М.: FLINTA: Nauka, 2013. – 263 s. [in Russian]
3. Chernikova V.E. Mejetnicheskaiia kommunikaciia v kontekste sovremennogo polikulturnogo prostranstva [Interethnic communication in the context of modern multicultural space] // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – Tambov: Gramota, 2015. – № 3. Ch. 3. – S. 196–200. [in Russian]
4. Platonov Iu.P. Osnovy etnicheskoi psihologii [Fundamentals of ethnic psychology]. – SPb.: Rech, 2003. – 452 s. [in Russian]
5. Sadohin A.P. Osnovy etnologii: uchebnoe posobie [Fundamentals of ethnology: textbook]. – М.: Iuniti-Dana, 2012. – 354 s. [in Russian]
6. Karnyshev A.D. Fenomeny mejetnicheskogo vzaimodeistviia i mejkulturnaia kompetentnost [Phenomena of interethnic interaction and intercultural competence] // Sibirski psihologicheski jurnal. – 2008. – №28. – S. 21–28. [in Russian]
7. Kenjebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mejkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – S. 92–101. [in Russian]
8. Guzikova M.O., Fofanova P.Iu. Osnovy teorii mejkulturnoi kommunikacii: uchebnoe posobie [Fundamental of the theory of intercultural communication: textbook]. – Ekaterinburg: Ural, 2015. – 124 s. [in Russian]
9. Kekilbaev A. End of the legend. / Translated by Marina Vladi Kartseva and I.K. – Brooklyn; NY.: Metropolitan Classics Press, 2016. – 286 p.

10. Yelubay S. Lonely Yurt. / Translated into English by Katrin Fitzpatrick. – Brooklyn; NY.: Metropolitan Classics Press, 2016. – 294 p.
11. Zhunusov S. Amanai and Zamanai / Translated into English by S.Geoghegan, edited by S. Hollingsworth. – London: Create Space, 2018. – 296 p.
12. Uskenbaeva S.T. Formirovanie etnokulturnykh interesov studentov Kazakhstana: monografiia [Formation of ethnocultural interests of students of Kazakhstan: monograph]. – Karaganda: IP Borovski A.A., 2017. – 180 s. [in Russian]
13. Ryjova S.V. Etnicheskaia identichnost v kontekste tolerantnosti [Ethnic identity in the context of tolerance]. – M.: Alfa-M, 2011. – 280 s. [in Russian]
14. Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniuu tolerantnosti lichnosti [Workshop on psychodiagnostics and the study of personal tolerance] / pod red. G.U. Soldatovoi, L.A. Shaigerovoi, T.Iu. Prokofievoi, O.A. Kravcовой – M.: MGU im. M.V. Lomonosova, 2003. – 112 s. [in Russian]
15. Matis V.I. Polikulturnoe obrazovanie v sovremennom obshestve: monografiia [Multicultural education in modern society: monograph]. – Barnaul: Izd-vo AGIK, 2016. – 307 s. [in Russian]
16. Kojahmetova K.J. Polikulturnoe obrazovanie v usloviiah mnogoetnicheskogo Kazahstana: problemy i perspektivy [Polycultural education in conditions of multiethnic Kazakhstan: problems and prospects] // Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Obrazovanie i zdavoohranenie. – 2016. – №1. – S. 93–96. [in Russian]

Ғ.И. ИСАЕВ¹, Д.Б. АПТАРБЕК²¹*техника ғылымдарының кандидаты, доцент**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: danagul.aptarbek.99@bk.ru*

СТУДЕНТТЕРГЕ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА SYRINGA VULGARIS ТҰҚЫМДАСЫН КӨБЕЙТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕМЕСІН МЕНҒЕРТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада Ахмет Ясауи университетінің зертханасында мамыргүлдің *Syringa vulgaris* тұқымдасын клонды технологиямен зертханалық жағдайда көбейтудің тиімді зерттеу жолдарын анықтау және оны жоғары оқу орнында оқу үдерісіне ендірудің жолдары қарастырылған. Қазіргі уақытта студенттерге өсімдіктерді микроклонды көбейтуді зертханалық жағдайда көрсету олардың практикалық жұмыстарын ұйымдастыру қабілетін қалыптастырады.

Ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуде морфологиялық, физиологиялық бақылау, салыстыру және өлшеу әдістері қолданылды. Мамыргүлдің *Syringa vulgaris* тұқымдасының өкілдеріне биотехнологиялық әдістерді, *in vitro* әдісімен зертхана жағдайында микроклонды көбейту және өсімдіктерді сауықтыру әдістерін қолдана отырып, құнды генотиптерді көбейту бойынша кешенді зерттеулердің нәтижелері берілді. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орнының «Биотехнология» пәнінің силлабусына 1 сағат көлемінде оқыту ұсынылды.

Зерттеу барысында студенттерге өсімдіктердің клондық микрокөбеюі, *in vitro* жағдайында жыныссыз жолмен көбеюдің теориялық негізі қалыптастырылды. *In vitro* қоректік ортасына эксплантты енгізудің қолайлы мерзімі анықталды. *In vitro* жағдайында өсімдіктің экспланттарын қоректік ортаға енгізе отырып, мамыргүлді өсіру барысында өсінділерін залалсыздандырудың тиімді әдісі ұсынылды. Ахмет Ясауи университетінің «Биотехнология» зертханасында жүргізілген зерттеулерге биология білім беру бағдарламасынан қатысқан «ЖБИ-811» тобының 15 білім алушы мамыргүл эксплантын Мурасига-Скуга қоректік ортасында өсу қабілеттілігіне бақылау жүргізді. *In vitro* да мамыргүл өскіндерін өсіруге қоректік ортаның генотиптік сипаттамалары мен гормондық құрамының әсері, мамыргүлдің экспланттарының тамыр түзу қабілетіндегі қоректік ортаның құрамы анықталынды.

Ғылыми зерттеу жұмыс нәтижесі ретінде жалпы микроклонды көбейтудің тиімді жолдарын мамыргүл сәндік бұтасының көбейту технологиясы негізінде болашақ биология саласының мамандарына, студенттеріне көмекші құрал ретінде қолданыла алады және бұл

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исаев Ғ.И., Аптарбек Д.Б. Студенттерге лабораториялық жағдайда *Syringa vulgaris* тұқымдасын көбейтудің тиімді әдістемесін менгерту // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 175–188. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.15>

***Cite us correctly:**

Isaev G.I., Aptarbek D.B. Studentterge laboratoriallyq jagdaida *Syringa vulgaris* tuqymdasyn kobeitudin tiimdi adistemegin mengertu [Teaching Students an Effective Methodology of Reproduction of *Syringa Vulgaris* in the Laboratory] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 175–188. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.15>

жұмыстың нәтижесі «Биотехнология», «Дендрология» пәндерінің контентіне енгізілетін болады.

Кілт сөздер: *Syringa vulgaris*, мурасига-скуга қоректік орта, микроклонды көбейту, эксплант, каллус, әдістеме, технология, in vitro, инновация.

G.I. Isaev¹, D.B. Aptarbek²

¹*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: danagul.aptarbek.99@bk.ru*

Teaching Students an Effective Methodology of Reproduction of *Syringa vulgaris* in the Laboratory

Abstract. This article describes the methods of identifying effective ways to study the reproduction of the genus *Syringa vulgaris* in laboratory conditions in the laboratory of Akhmet Yassawi university and its introduction into the educational process at the University. At the present time, students are developing the ability to organize their practical work, demonstrating microclonal propagation of plants in the laboratory.

When conducting scientific research, morphological and control, comparative and measuring methods were used. Representatives of the siren family *Syringa vulgaris* were given the results of complex studies on the reproduction of valuable genotypes using biotechnological methods, micropropagation and plant health improvement in the laboratory in vitro. It is recommended to study the results of the study in the syllabus of the discipline «Biotechnology» of the University in the amount of 1 hour.

During the study, students were formed the theoretical foundations of clonal micropropagation of plants, asexual reproduction in vitro. The optimal time for the introduction of the explant in vitro was determined. Under in vitro conditions, an effective method for disinfecting shoots when growing lilacs with the introduction of plant explants into a nutrient medium is proposed. In the research conducted in the laboratory «Biotechnology» of Akhmet Yassawi University, 15 students of the group «ZhBI-811» in biology conducted a control of the ability to grow in the nutrient medium of Murasiga-Skuga explant lilac. The influence of genotypic characteristics and hormonal composition of the nutrient medium on the cultivation of lilac shoots In vitro, the content of nutrient media in the root formation of lilac explants were revealed.

As a result of research work, effective methods of reproduction of microclone in general, based on the technology of reproduction of ornamental shrub lilac can be used as auxiliary tools for future specialists, students in the field of biology and the results of this work will be implemented in the content of the disciplines «Biotechnology», «Dendrology».

Keywords: *Syringa vulgaris*, murashige-skuga nutrient medium, microclonal reproduction, explant, callus, technique, technology, in vitro, innovations.

Г.И. Исаев¹, Д.Б. Аптарбек²

¹*кандидат технических наук, доцент*

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gani.isayev@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: danagul.aptarbek.99@bk.ru*

Обучение студентов эффективной методике размножения *Syringa vulgaris* в лаборатории

Аннотация. В данной статье описаны способы выявления эффективных способов изучения репродукции рода *Syringa vulgaris* в лабораторных условиях в лаборатории университета Ахмеда Ясави и его внедрение в учебный процесс в университете. В настоящее время у студентов формируется умение организовать свою практическую работу, демонстрируя в лабораторных условиях микрклональное размножение растений.

При проведении научных исследований использовались морфологический и физиологический контроль, сравнительные и измерительные методы. Представителям семейства сирен *Syringa vulgaris* были даны результаты комплексных исследований по воспроизводству ценных генотипов с использованием биотехнологических методов, микрклонального размножения и оздоровления растений в лаборатории *in vitro*. Результаты исследования были представлены на симпозиум дисциплины «Биотехнология» вуза в объеме 1 часа.

В ходе исследования студентам были сформированы теоретические основы клонального микроразмножения растений, бесполого размножения в условиях *in vitro*. Определены оптимальные сроки введения эксплантата *in vitro*. В условиях *in vitro* предложен эффективный способ обеззараживания побегов при выращивании сирени с введением эксплантатов растения в питательную среду. В исследованиях, проведенных в лаборатории «Биотехнология» университета Ахмеда Ясави, 15 обучающихся группы «ЖБИ-811» по специальности биология провели контроль способности к росту в питательной среде Мурасига-Скуга экспланта сирени. Выявлены влияние генотипических характеристик и гормонального состава питательной среды на выращивание побегов сирени *in vitro*, содержание питательных сред в корнеобразовании эксплантатов сирени.

Как результат научно-исследовательской работы, эффективные способы размножения микрклона в целом, на основе технологии размножения декоративного кустарника сирени могут быть использованы в качестве вспомогательных средств для будущих специалистов, студентов в области биологии и результаты этой работы будут внедрены в контент дисциплин «Биотехнология», «Дендрология».

Ключевые слова: *Syringa vulgaris*, питательная среда мурасига-скуга, микрклональное размножение, эксплант, каллус, методика, технология, *in vitro*, инновация.

Кіріспе

Қазіргі таңда селекционер ғалымдар микрклонды көбейту әдісінің бірқатар жағымды ерекшеліктерін атап өтті, олардың арасында өмір сүрудің жоғары коэффициенті, маусым бойы жаңа дақылдарды алу мүмкіндігі, өсімдіктерді вирустардан сақтау жолдары зерттеліп жатыр.

Мамыргүлдің шамамен 27 жабайы түрі бар, Еуразияның қоңыржай аймақтарында өсетін, Зәйтүндер тұқымдасына жататын сәндік бұталы өсімдік. *Syringa* өсімдігінің түрінің барлық дерлік түрлері азды-көпті декоративті және төзімді мәдени өсімдіктер. Ең кең тараған мамыргүл *Syringa vulgaris* L., осы түрінің негізінде сорттардың басым көпшілігі алынды. Қазіргі кездегі Халықаралық тіркелімдегі мамыргүлдің шамамен 2000 түрлі сорттары шығарылды [1]. Соңғы жылдары жер шарының климатының өзгерісі және табиғаттағы жалпы тепе-теңдіктің бұзылуы салдарынан өсімдіктер жабыны, қауымдастықтары мен құрылымының түбегейлі өзгеруіне алып келсе, кейбір жағдайда белгілі бір түрлердің азаюына және де жойылып кетуіне алып келеді. Қазіргі кезде биологиялық алуантүрлілікті сақтап қалудағы тиімді жолдардың бірі – биотехнологиялық жолмен микрклонды көбейту әдісі болып отыр.

Микрклонды көбею шөпті, бұталы және ағаш өсімдіктерін тез өсіру үшін кеңінен қолданылады [2]. Мамыргүлді көбейтудің заманауи әдістерін *in vitro* ағзалар мен ұлпа

культурасын қолдана отырып көбейту. Микроклонды көбейту зерттеудің жаңа бағыттарын ашты, дәстүрлі көбейту әдістеріндегі мәселелерін шешіп, өсімдіктердің өндірістік масштабта тез көбеюіне мүмкіндік берді. Сәндік өсімдіктер өнеркәсібі жыл сайын бүкіл әлем бойынша кеңейіп келеді [3]. О.И. Молканова және оның әріптестері өсірудің барлық кезеңдерінде жағдайларды оңтайландырумен лабораториялық жағдайда мамыргүл сорттарын микроклональды көбейтудің жоғары тиімді технологиясын жасады [4].

Мамыргүлдің кейбір құнды сорттарын вегетативті көбейтудегі қиындықтарына байланысты, олар питомниктерде іс жүзінде жоқ, бұл олардың мәдениетте таралуын шектеп қана қоймайды, сонымен қатар генофондтың сарқылуына әкелуі мүмкін, құнды сорттардың жоғалуының нақты қаупі бар. Жүргізілген зерттеулер мамыргүлдің барлық түрлері мен сорттарында бастапқы эксплант ретінде меристеманы қолдана отырып көбею кезінде қарапайым *in vitro* мамыргүл сорттарын сәтті өсіру мүмкіндігі көрсетілді. Бұл тәжірибеде эксплант 4 ай бойы +8°C температурада өсіріліп сақталды және сорттарды сәтті микроклональды көбейту жүзеге асырылды. Бұл қарапайым мамыргүл сорттарының клонды технологиямен көбейту үшін өте маңызды [5].

Өсірудің барлық этаптарындағы жағдайларды оңтайландыра отырып, *in vitro* әдісі арқылы мамыргүл сорттарын микроклонды көбейтудің тиімді технологиясы жасалды. *Syringa L.* мамыргүл өкілдеріне анатомиялық, морфологиялық, физиологиялық және биотехнологиялық әдістерін қолдана отырып, құнды генотиптерді көбейтудің биотехнологиялық әдістеріне зерттеулер жүргізген [5, 120-б.].

Цитокининдер клеткалық бөлінуді ынталандыратын фитогормондар класына жатады. В.И. Кефелидің анықтауы бойынша, цитокининдер негізінен туынды пуриндерді білдіреді, олар клеткалардың бөлінуін және тұқымның өсуін жандандырады, бүршіктердің дифференциациясын арттырып, сарғыш тартқан жапырақтардың көгеруіне жағдай жасайды. Цитокининдер дифференциацияланған клеткалардың өсуін күшейтеді [6].

Микроклонды көбею технологиясының маңызды кезеңдерінің бірі – алынған микроөскіндердің тамырлануы. Қосалқы тамырлардың стерильді ортада қалыптасуы, гормоналды реттеушілермен тығыз байланысты, сондай-ақ жарық сапасын реттеу арқылы өсірілді [7].

«П.П. Кончиловский» және «Великая Победа» сорттарына жасалған тәжірибеде қоректік орта құрамының және әртүрлі ауксиндердің әсері зерттелген, сонымен қатар әр түрлі жарық көздері (люминисцентті және биспектральды индукциялық шамдар) қосалқы тамырларды қалыптастыруға арналған. Нәтижесінде микро өскіндердің тамырлау қабілеті ауксин түріне ғана емес, сонымен қатар жарық сапасына да байланысты екендігі зерттелген. Стандартты жарықтандыру жағдайында зерттелген сорттар үшін стерильді ортада тамырлаудың оңтайлы шарттары Мурасига және Скуга (MS) индолил-май қышқылы (ИМК) қосылған жартылай (макросолдар бойынша) қоректік ортаның үйлесімі болды. Ауксин гормондарының тиімділігі тамырлы өсімдіктерді жарықтандыру ерекшеліктерімен байланысты болды. Тамырлаудың алғашқы кезеңдерінде, процестер болған кезде, жара бетіндегі жасушалардың дедифференциациясымен байланысты, екі люмиофоралды шамдар басқа ауксин – индолил-сірке қышқылының (ИСК) тиімділігін арттырды және индолил-майқышқылы ИМК әсерін азайтты, бұл биспектральды жарық көздері бар көк диапазонның кең спектрінің өсімдік тіндерінің экзогендік ауксинге сезімталдығына әсер етуімен байланысты болуы мүмкін [8; 9].

Қазіргі уақытта мамыргүлдің ең құнды сорттарын сақтау, әртүрлі деңгейдегі тірі коллекцияларды құру және оларды бірыңғай ақпараттық кеңістікке біріктіру арқылы мүмкін болады [10]. Қысқы жылыжайларда, стерильді жағдайларда өсімдіктерді өсіру арқылы мамыргүл сорттарын жыл бойына көбейту арқылы бірқатар мәселелерді шешуге болады.

Қазақстанда *Syringa vulgaris* тұқымдасын *in vitro* зертханасында көбейту бойынша ғылыми зерттеу жұмыстары әдебиеттерде кездестірілмейді. Сондықтан Қазақстан климатына

бейімделген *Syringa vulgaris* тұқымдасын *in vitro* зертханасында микроклоналды көбейту аса өзекті мәселе.

Мамыргүл өсімдігін биотехнологиялық әдіс арқылы зертханалық жағдайда көбейтудің оқу үдерісінде интеграцияланған әдістемесі жоқ, зерттеу жұмыстарының аздығынан және осындай олқылықтарды жою мақсатында, Қазақстандағы жоғары оқу орындарында мамыргүлді *in vitro* әдісін қолдана отырып зертханалық жағдайда көбейту және оларды сауықтыру жолдары әдістемесін жасау мәселесі туындап отыр. Сондықтан студенттердің зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруда баса назар аудару қажет.

Зерттеушінің интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың, өз бетінше ойлауын қалыптастырудың маңыздылығына мән бере отырып, мәселе білімді меңгеруде емес, мәселе сол білімді игеру әрекетін ұйымдастырудың тетігін табуда екенін есте ұстаған жөн. Ал мәселені өздігінен шешуге дайын адамның бойында өзінің танымдық әрекетін жоспарлау, ойлау жүйесінің икемділігі, нәтижеге жетуге деген құлшыныс, өз қатесін түсіну және оны дер кезінде жөндей білу жолдарын іздестіре алу сияқты қабілеттер қалыптасады [11].

Мамыргүл (*Syringa*) өсімдігінің түпнұсқалығы мен түсінің тазалығына, гүлдің мөлшері мен формасына, өсімдіктің бойына, гүлденуінің ұзақтығына, суыққа төзімділігі мен зиянкестерге төзімділігіне вегетативті көбеюдің жоғары коэффициентіне сәйкес клонды технологиямен лабораториялық жағдайда микроклонды көбейтіп, нәтижелерін оқу үдерісінде қолдану қаралып отыр.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Мамыргүлді микроклоналды жолмен көбейтудің оптимальды тәсілдерін зерттей отырып, студенттердің ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін қалыптастыру әдістемесін жасау және оның тиімділігін эксперимент жүзінде дәлелдеу болып табылады.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- *In vitro* да мамыргүл өсімдіктерін өсірудің әдістемелік негізін жасау;
- *In vitro* қоректік ортасына эксплантты енгізудің қолайлы мерзімін анықтау;
- *In vitro* әдісі арқылы қолайлы орта құрамы мен қажетті жағдайларды анықтау;
- Зерттеу нәтижелерін оқу үдерісіне ендіру.

Зерттеу әдістері

Мамыргүлдің *Syringa vulgaris* тұқымдасының жасыл өркендері Ахмет Ясауи университетінің ботаникалық бағынан алынды. Зерттеу әдістемесі морфологиялық зерттеу және биотехнологиялық әдістерге негізделді соның ішінде микроклональды көбейту әдісі қолданылды. «Биология» мамандығының 3 курс «ЖБИ-811» тобының 15 білім алушының қатысуымен мамыргүл көшеттерінің сыртқы құрылымына салыстырмалы морфологиялық зерттеулер жүргізілді. Биотехнологиялық әдіс тұрақты көбеюді және бастапқы формалардың генетикалық сәйкестігін қамтамасыз етеді. Клональдык микрокөбейту әдісі бірнеше кезеңнен тұрады: *in vitro* культурасына енгізу, жасанды қоректік ортада көбею, өркендердің микрокалемшеленуі, тамырлануы және *in vivo* бейімделуі.

Өсімдіктің морфологиясын анықтаудың негізгі әдістері – бақылау және салыстыру. Оның әртүрлі бағыттары бар: а) сипаттаушы морфология – өсімдіктердің сыртқы құрылымын әртүрлілігін зерттейді; б) салыстырмалы морфология – салыстыру арқылы өсімдіктердің сыртқы құрылымын зерттейді; с) эволюциялық морфология – өсімдіктер мүшелерінің эволюциялық бағыттары мен жолдарын анықтау мақсатында өсімдіктердің сыртқы құрылымын зерттейді.

Ахмет Ясауи университетінің ботаникалық бағында мамыргүл *Syringa vulgaris* өсімдігінің түрлерін анықтау, сыртқы құрылымының әртүрлілігін және геоботаникалық сипаттамасын анықтауда морфологиялық зерттеу әдісі қолданылды. Мамыргүл *Syringa vulgaris* өсімдігінің экспланттарын *in vitro* культурасына наурыз-сәуір айларында енгізе отырып микроклонды көбейту әдісі қолданылды. *In vitro* ортасын индукциялау үшін

эксплант ретінде сабақтың кішкене бөлігі бар жетілген және жас өскіндердің апикальды және бүйірлік бүршіктері, сондай-ақ белсенді өсу кезеңінде бір-екі аксиларлы бүршіктері бар ұзындығы шамамен 1–2 см сабақтарының бөліктері қолданылды. Алынған материал ағынды сумен 1 сағат бойы жуылды, содан кейін ламинар боксте 70% спиртте (1 мин.) зарарсыздандырылды, одан әрі натрий гипохлориттің ерітіндісінде 5–15% (20 мин.) немесе сулемада (5 мин.) одан кейін тазартылған автоклавталған сумен шайылды. Көлемі 1–2 см, бір немесе екі аксиларлы бүршіктері бар сабақтарының бөліктері Мурасига-Скуга (МС) ортасына отырғызылды (стандартты әдіс 1962 ж.), құрамында 8 г/л агар-агар, 30 г/л сахароза, 2,5 мг/л БАП және 0,025 мг/л ИМҚ бар. *In vitro* жағдайында өсірілген зерттеу объектілері температурасы +15°C немесе +20°C, 16 сағаттық 80 мк моль/с лампалармен қамтамасыз етілген, фотопериодтық жарық камерада өсірілді. Ауаның ылғалдылығы 55–60% болды. Эксплантты культураға енгізгеннен кейін 4 аптасында бақылау мен өлшеу әдістері жүргізілді. Бір экспланттағы өскіндердің санын, буынаралық санын есептеп, әр өскіндердің ұзындығынанықтауда өлшеу әдісі қолданылды.

Көбейту процесінде стерильді ыдыстармен, өңделген құралдармен жұмыс жасадық, көбею процесін Ламинар-боксте стерильділік шарттарын сақтай отырып, биологиялық объектілермен жұмыс істеуге арналған зертханалық аспапта жүргізілді. Бұл ультракүлгін және люминесцентті лампалармен және НЕРА сүзгі жүйесімен жабдықталған шкаф.

Құрал-жабдықтар: Биотехнологиялық зертхананы ұйымдастыру үшін стерильді (асептикалық) жағдайларды, заманауи жабдықтар мен жоғары сапалы реактивтерді ұстауға болатын кең, оқшауланған бөлмелер қажет.

Биотехнологиялық зертханаға мыналар кіруі керек:

- жуу бөлмесі;
- қоректік орталарды дайындауға арналған бөлме;
- зарарсыздандыруға арналған бөлме (автоклавтау);
- ламинарлы бокс;
- культуралды (жарық) бөлме.

1) Жуу бөлмесінің жабдықтары: ыстық және суық сумен жуғыштар; ыдыстарды кептіруге арналған жұмыс режимі бар кептіру шкафтары – 100–130°C дейін, құралдар үшін – 170°C дейін; таза ыдыстар мен құралдарды сақтауға арналған шкафтар.

2) Стерильдеуге арналған жабдықтар: Ламинар бокс, 70% спирт, натрий гипохлориттің ерітіндісі және сулема, автоклавталған су; стерилді материалдарды сақтауға арналған шкафтар.

3) Қоректік ортаны дайындауға арналған жабдықтары: 8 г/л агар-агар, 30 г/л сахароза, 2,5 мг/л БАП және 0,01 мг/л ИМҚ; тұздардың, гормондар мен дәрумендердің ерітінділерін сақтауға арналған тоңазытқыштар; аналитикалық және бұралу таразылары; ыдыс-аяқ жиынтығы (колбалар, стакан, өлшеуіш цилиндрлер, мензуркалар, пробиркалар және т.б.)

4) Өсімдік экспланттарын қоректік ортаға инокуляциялауға арналған бөлменің жабдығы: ламинар-бокс, зертханалық үстелдер, стелаждар, бактерицидті шамдар, материалдар мен жабдықтарға арналған шкафтар.

5) Культура (жарық) бөлмелерінің жабдығы: жарық бөлме – Күндізгі жарық спектріне жақын спектрі бар жарық көздері (3-тен 80 кЛк-ға дейін), температураны (25 ± 2°C) және ауа ылғалдылығын (60%) реттеуге арналған салқындатқыш, өңделетін материалы бар штативтерге арналған стелаждар.

Жұмыстың жүргізілу барысы:

1. Донор өсімдікті таңдау, яғни стерильді ортада жақсы өсетін эксплантты алу. Мамыргүлдің сау экспланты наурыз, сәуір айларында таңдап алынды. *In vitro* ортасына енгізу үшін эксплант ретінде сабақтың кішкене бөлігі бар жетілген және жас өскіндердің апикальды және бүйірлік бүршіктері, сондай-ақ белсенді өсу кезеңінде бір-екі аксиларлы бүршіктері бар ұзындығы шамамен 1–2 см сабақтарының бөліктері кесіп алынды.

2. Таңдап алынған эксплантты залалсыздандыру жұмыстары жүргізілді. Алынған экспланттарды 70% этил спиртімен өңдеу – 1 мин., содан кейін сулеманың 0,1% ерітіндісімен – 10 минут және стерильді суда үш рет жуу – 15–20 мин. бойы өңдеу жүргізілді.

3. Қоректік органы дайындау бойынша Мурасига Скуга рецепті бойынша минералды тұздары бар ортаны, сондай-ақ объектіге байланысты әртүрлі комбинацияларда әртүрлі биологиялық белсенді заттар мен өсу стимуляторларын (ауксиндер, цитокининдер) қолдандық. Таңдап алынған эксплантымыз Мурасига-Скуга (МС) ортасына отырғызылды (стандартты әдіс 1962 ж.), құрамында 8 г/л агар-агар, 30 г/л сахароза, 2,5 мг/л БАП және 0,025 мг/л ИМК бар. Температурасы +15°C немесе +20°C, 16 сағаттық 80 мкмоль лампалармен қамтамасыз етілген, фотопериодтық жарық камерада өсірілді. Ауаның ылғалдылығы 55–60 % болды.

4. Бұл саты микроөскіндердің тамырлануын жақсарту, олардың топырақ жағдайларына бейімделуі және далаға отырғызылуы клональды микрокөбейтудің сәтті жүргізілуіне байланысты болатын көп уақытты қажет ететін кезеңнің бірі болып табылады. Тамыр түзілімін арттыру барысында микрокалемшелерді ИМК 0,5 мг/л қосылған Мурасига Скуга ортасына ауыстырылды. Сонымен қатар экспланттағы пайда болған өскіндердің санын, бұйнаралық санын есептеп, әр өскіндердің ұзындығына өлшеулер жүргізілді.

5. Тамырланған өсімдіктер өсу белсенділігі бар микроорганизмдерден тұратын макро және микроэлементтердің жақсы дозасымен қаныққан табиғи жоғары дисперсті материалдар мен жоғары шымтезек негізінде бейімделу субстратына – топыраққа отырғызылды. Мамыргүлді стерильді емес жағдайларға бейімдеу процесі өте маңызды технологиялық кезең ғана емес, сонымен қатар барлық ұсынылған технологияның сапасын бағалау болып табылады.

Талдау мен нәтижелер

Белгілі факторлар жиынтығы, олардың әрқайсысы жеке және басқалармен бірге *in vitro* меристемаларының дамуына айтарлықтай әсер етеді. Олардың ішінде ең маңыздылары – эксплант түрі, өсімдіктердің генотипі, донор өсімдіктердің өсіру шарттары, қоректік орталардың құрамы және т.б. Өз кезегінде әр фактордың әсер ету дәрежесі генотипке байланысты [12].

Бұрын біз микроклонды көбею ерекшеліктері мен *in vitro* өсірудің оңтайлы моделін таңдау түрдің биологиялық ерекшеліктерімен және оның табиғатта көбеюімен тығыз байланысты екенін анықтадық. *In vitro* ортасында мамыргүл экспланттарында бастапқы бүйірлік бүршіктерінің морфогендік потенциалы, сонымен қатар қосалқы меристема жасушаларының белсенділігі артты. Регенерантты өсімдіктер каллус түзілу сатысын айналып өтіп, тікелей органогенез арқылы дамиды [13].

Француз мамыргүл буданы *Syringa vulgaris* тұқымдасының сорттары «Katherine Havemeuer» және «Charles Joly» сортын жыл бойы *in vitro* да көбейтудің толық әдісін ұсынған. 3°C температурада 35 күн немесе одан да көп сақтау 2–4 жастағы ағаштарда бүршіктердің тыныштық күйін бұзу үшін жеткілікті болды. Экспланттардан көрінген вирустарды жоюға вирулицидті фунгицид вирконды 20 және 30 г/л мөлшерінде қолдану арқылы қол жеткізілді. *In vitro* культурасына 2iPA цитокининін енгізгенде екі сорттың инициация және көбею сатысында қоректік ортада экспланттардың өсуі жақсарды [14].

Syringa vulgaris тұқымдасының үш түрлі сорты алынды: Сенсация, Флора, Примроуз сорттары. Мамыргүл экспланттарын іріктеу екі мерзімде жүргізілді: 20.03.21 және 18.04.21.

1-ші кестеде көрсетілгендей, мамыргүлдің экспланттарын іріктеу мерзімдері, өну және вирус инфекциямен ластануына әсері бар екенін көрсетті. Алынған деректерді талдау нәтижесінде 20.03.21 күндеріндегі іріктеу микро өскіндердің ластану пайызының аздығымен және тамырлау белсенділігі жоғары экспланттар санының көп болуымен жақсы нәтиже

көрсетті. Жүргізген бақылау жұмыстарымыздың нәтижесінде инфекциямен ластанудың (56%) жоғары деңгейін көрсеткен 18.04.21 ж. күндері таңдалған экспланттар болды, ал ерте іріктеу мерзіміндегі экспланттар инфекциямен ластануы (35%) пайыздық көрсеткішті көрсетті (1-кесте).

1-кесте – Мамыргүлдің экспланттарын іріктеу мерзімінің өну және вирус инфекциямен ластануына әсері, %

Syringa vulgaris сорттары	Эксплант алынған күндер	
	20.03.21	18.04.21
	Экспланттардың өну белсенділігі, %	
Сенсация	59	29
Флора	43,4	15,7
Примроуз	64	18,22
Орташа мәні	55,46	20,97
	Инфекциямен ластануы, %	
Сенсация	29	59
Флора	49,1	74
Примроуз	29	36,4
Орташа мәні	35,7	56,46

Экспланттардың өну белсенділігі 20.03.21 ж. сенсация сортында Экспланттардың вирустармен ластануы бастапқы кезеңде (микроөскіндер пайда болғанға дейін) және одан кейінгі кезеңдерде де әсер етті (1-сурет).

А

Б

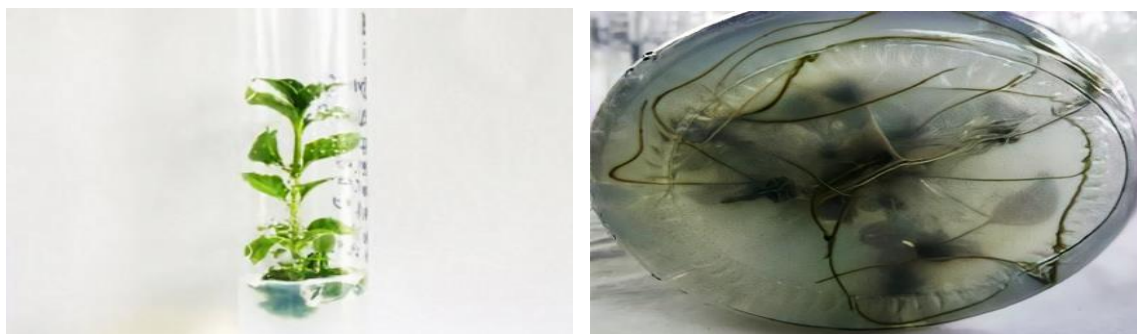
1-сурет – Экспланттардың вирустармен ластануы

А – экспланттардың дамуының ерте мерзімдері; Б – 3 апталық мерзіміндегі экспланттар

1-суретте көрсетілгендей, экспланттардың вирустармен ластануы, олардың қоздырғышы микоплазмалар, яғни вирустар мен бактериялар арасындағы аралық байланысты алатын микроорганизмдер. Микоплазмалық аурумен зақымданған мамыргүлде паникула байқалады. Олар бүйірлік өскіндер өсе бастағандықтан пайда болады, ал түйін аралықтары дамымайды, нәтижесінде бұтақтар кішкентай бұталарға ұқсайды, ал жапырақтары өте кішкентай болады, ал өсімдік тұтастай ергежейлі болады және көп ұзамай қурап өледі. Микоплазма инфекциясымен өсімдіктің сарғаю, хлороз, кішкентай жапырақтар, қалыптан тыс бұтақтану, бүршіктердің мерзімінен бұрын үзілуі және қурап қалу белгілері де болуы мүмкін. Мұндай аурулардың күшті дамуымен өсімдіктер өледі. Мамыргүлдің вирустық ауруларымен күресу шаралары негізінен алдын алу жолдарын ұйымдастыру арқылы азаяды. Ең алдымен, тиісті сапа сертификаты бар мамандандырылған мекемелерден сатып алынуы керек, сау, сапалы отырғызу және егу материалын пайдалану қажет.

Зерттеулер нәтижесінде мамыргүл өсімдігінің жасыл өркендерді залалсыздандырудағы тиімді өңдеу схемасы: алдымен экспланттарды 70% этил спиртімен өңдеу – 1 мин., содан кейін сулеманың 0,1% ерітіндісімен – 10 минут және стерильді суда үш рет жуу – 15–20 мин. бойы өңдеу оң нәтиже көрсетті. Бұл ретте стерильді өміршең экспланттардың шығуы 76%-ды құрады.

20.03.21-дан бастап өсірілген экспланттар ластанудың аз пайызын ғана емес, сонымен бірге өмір сүрудің жоғары деңгейіне ие болды, олар сыртқы түрімен де ерекшеленді. Микрокалемшелер ертерек өсіп, хлороз және жапырақ гипергидризмнің белгілері жоқ, ашық қаныққан жасыл түске ие болды.

2-сурет – Сау микро өскіндердің пайда болуы

Бүршіктің өсуі экспланттарды отырғызғаннан кейін бір аптадан кейін басталды. 2-ші суретте сау микро өскіндердің пайда болуы көрсетілген. Бақылау жүргізу арқылы өскіндердің көбісінің жасыл түсі сақталды. Өсірудің төртінші аптасының соңында биология білім беру бағдарламасының 3-курс «ЖБИ-811» тобындағы 15 білім алушының қатысуымен қалыптасқан микро өскіндердің ұзындығын өлшедік. Айта кету керек, жоғары жиілікте экспланттың екі қолтық бүршіктерінен бір уақытта микро өскіндердің дамуы байқалды (2-сурет), бұл оңтайлы өсіру жағдайларын (қоректік орта компоненттері, гормоналды құрамы, залалсыздандыру шарттары) көрсетті. Мамыргүлдің микро өскіндерінің дамуы сорттың генетикалық ерекшеліктеріне байланысты болды. Әр түрлі таксондарға жататын өсімдіктер жасушалардың тотипотенттілік деңгейімен және қалпына келтіру потенциалымен ерекшеленеді, бұл *in vitro* ортасында зерттелген түрлерді сақтау және көбейту әдістерін одан әрі дамытуға сараланған көзқарасты қажет етеді.

2-кесте – Экспланттағы өскіндер саны және олардың ұзындығы

Syringa vulgaris L. сорттары	Экспланттағы өскіндер саны, орт. мәні, дана	Өскін ұзындығы, Орт. мәні, см
Сенсация	1,6	2,93
Флора	1,2	1,39
Примроуз	1,3	3,25

2-ші кестеде көрсетілгендей, өскіндердің ең үлкен ұзындығы Примроуз сортында байқалды – 3,25 см; ең кішісі – Флора сортында (1,39 см). Экспланттағы дамып келе жатқан микро өскіндердің саны бойынша Сенсация сорты басым болды (1,6 дана). *In vitro* да өскіндерді тамырландыру, бейімделу жолдары жасалды.

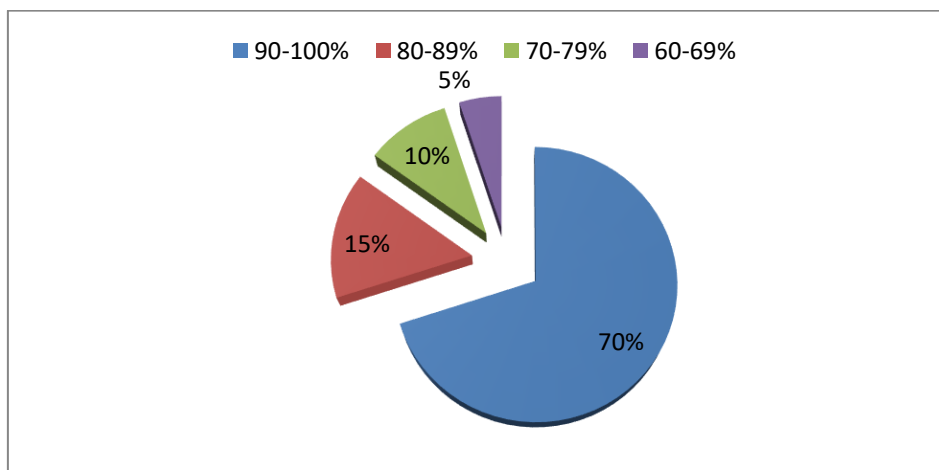
Асептикалық жағдайларда бұл процеске минералды тұздар концентрациясының төмендеуі де, 30 г/л сахароза, ауксиндердің қоректік ортаға енгізілуі де оң әсер еткені анықталды. Микрокөбейтудің ең тиімді қоректік ортасы құрамы БАП 2 мг/л және ИМҚ 0,01 мг/л қосылған Мурасига Скуга ортасы болды. Сонымен қатар бұл орта мамыргүлдің *Syringa*

vulgaris сорттарының өскінін тамырлау үшін оңтайлы орта болып табылды. Тамыр түзілімін арттыру барысында микро қалемшелерді ИМҚ 0,5 мг/л қосылған Мурасига Скуга ортасына ауыстырылды. Осы қоректік ортада тамыр өсімі шамамен 90% пайыздық көрсеткішті көрсетті.

Экспланттардың өсуі мен дамуына қоректік ортаның құрамы және экспланттарды залалсыздандыру шарттары ғана емес, сонымен қатар экспланттарды таңдау күні де әсер етеді. В.А. Крючкованың зерттеу жұмысында мамыргүлдің аналық өсімдіктерінің даму фенофазалары: мамыргүл өсімдігінің бүршік жаруы мамыр айы, микро өскіндердің белсенді өсуі маусым айы, тыныштық кезеңі ақпан-наурыз айлары екенін көрсеткен, белгілі болған фенофазалары *in vitro* культурасында олардың өмір сүруіне және ластануына әсер ету нәтижелері көрсетілген. В.А. Крючкованың жұмысының зерттеу нәтижесі бойынша өмір сүру деңгейі мен контаминация дәрежесі тұрғысынан мамыргүл өсімдігінің өскіндерінің белсенді өсу кезеңі-маусым айы екенін көрсеткен [15].

Микроклонды көбею жағдайларын оңтайландыру кезінде *in vitro* культурасында *Syringa L.* микро өскіндерінің өсуіне және дамуына қоректік ортаның минералды құрамының әсері зерттелді. Сui Н. және Брель Н.Г. басқа да қызметкерлерімен жүргізген зерттеулерінде *in vitro* культурасында әр түрлі қоректік орталарды қолдана отырып, мамыргүл микро өскіндерін өсірген, нәтижесінде барлық сорттарға жүргізілген зерттеулер үшін ең тиімді клондау Мурасига Скуга ортасында байқалғанын көрсеткен [16; 17]. Көптеген зерттеушілер экспланттардың дамуына қоректік ортаның компоненттері, әсіресе фитогормондар үлкен әсер ететіндігін атап өтеді [5, 121-б.]. Біздің жүргізілген зерттеу жұмысымызда меристемалардың дамуы үшін цитокининдер мен ауксиндердің қосындысын қосу арқылы ынталандырылды.

Ахмет Ясауи университеті ботаникалық бағында биология білім беру бағдарламасының 3-курс «ЖБИ-811» тобындағы 15 білім алушымен мамыргүл өсімдігінің сорттарының морфологиялық ерекшеліктерін қарастырдық. Мамыргүл өсімдігінің сорттарын ажырату барысында бүршік құрылымына, гүлі мен гүлдену құрылымына, хош иісі, гүлдену уақыты, түсі, формасы мен жапырақтарының тақтасына баса назар аударылды. Бірақ әлі күнге дейін мамыргүл сорттарын сенімді түрде ажыратуға мүмкіндік беретін бірыңғай сипаттайтын схема жоқтың қасы. Мамыргүл түрлері дамудың кеш ырғағына ие, алайда олар қысқа вегетациялық кезеңінде гүлдену, жеміс беру және өнгіш тұқымдардың пайда болу кезеңдерінен өтеді. Білім алушылармен жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін көру мақсатында кері байланыс ретінде сауалнама жүргізілді. Студенттердің көрсеткен нәтижелері 100% жүйемен бағаланды.

3-сурет – Студенттердің мамыргүл өсімдігіне жүргізілген морфологиялық және микроклонды көбейту әдісін меңгеруі бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері

Студенттердің мамыргүл өсімдігінің жасанды жолмен көбейту және сорттарының ерекшелігі туралы ақпаратты 10 – өте жақсы (A+), 2 – жақсы (B+), 2 – жақсы (B-), 1 – орташа (C+) деңгейде түсінгендігі белгілі болды. Студенттермен жүргізілген зерттеу жұмысы қойылған мақсатқа қол жеткізе алды. Оның нақты көрінісі зертхана жағдайында мамыргүл өсімдігінің жасанды жолмен көбейтуді жүзеге асыра білгені және сорттарының ерекшелігін анықтай алғанын айтуымызға болады.

Syringa өсімдігін клонды технологиямен лабораториялық жағдайда көбейту әдістемесі жасалды.

Өсімдіктердің микроклонды көбеюі – «in vitro» жағдайында вегетативті көбею, генетикалық тұрғыдан бастапқы үлгіге ұқсас өсімдіктер алу әдістерінің бірі. Дәстүрлі әдістермен салыстырғанда көбеюдің бұл түрінің артықшылығы – көбеюдің едәуір жоғары коэффициенттері, әр түрлі инфекциялардан таза материалын алу. Көбейту барысында оқшауланған жасушаларды, ұлпаларды, мүшелерді жасанды қоректік орталарда залалсыздандырылған жағдайда in vitro культурасында өсіру. Соңғы жылдары in vitro өсімдік дақылдарын өсіру әдістеріне қызығушылық едәуір өсті. Бұл студенттерге әдістемелік құрал ретінде *Syringa* өсімдіктерінің көбею биотехнологиясы мәселелеріне арналған, бұл in vitro культурасына енгізу және өсіру кезеңіндегі туындайтын мысалы in vitro қоректік ортасына эксплантты енгізудің қолайлы мерзімін анықтау, контаминацияның жоғары пайызы, каллустың пайда болуы, витрификация сияқты мәселелерді сәтті шешуге мүмкіндік береді. In vitro технологиясының көмегімен қажетті өсімдіктердің жаңа сорттарын тез алу мүмкіндігі немесе коллекцияны сақтау мүмкіндігі туралы мәселені шешуде қолдануға болады. In vitro жағдайында өсірілген *Syringa* өсімдік жасушалары бірқатар ерекше сипаттамаларға ие болады. Біріншіден, оларды in vivo өсімдіктеріне тән ерекше қосылыстарды синтездеу қабілетін сақтайтын ұйымдастырылмаған жасуша массасы (каллус) ретінде өсіруге болады. Екіншіден, оқшауланған жасушаларды ынталандыруға арқылы бастапқы өсімдікке ұқсас қалпына келетін өсімдіктердің пайда болуына түрткі болады. Микроклонды көбейту процесі бірнеше кезеңдерді қамтиды. Олардың негізгілері:

1-кезең – эксплантты in vitro культурасына енгізу;

2-кезең – микрокөбейту;

3-кезең – микро өскіндерді тамырландыру процесі;

4-кезең – тамырланған өсімдіктерді стерильді жағдайдан стерильді емес жағдайға ауыстыруды жүзеге асыру.

Әлемнің көптеген елдерінде микроклонды көбейтудің биоиндустриясы үздіксіз өндірістік негізге алынған және осы салада ондаған кәсіпорындар белсенді жұмыс істеп жатыр. Сондықтан да Қазақстанда өсімдіктерді микроклонды көбеюі бойынша қарқынды жұмыстар жүргізілуде және қазіргі уақытта көптеген ғылыми-зерттеу институттарында in vitro да көбейту әдістерін әзірлеп, жетілдіруде. Осыған орай сәндік бұта мамыргүл *Syringa vulgaris* сорттарын жасанды жолмен көбейту өте тиімді, оңтайландырылған әдіс болып саналады. Ботаникалық бақтар мен саябақтарды жасылдандыру үшін *Syringa vulgaris* тұқымының өкілдері ең перспективті болып табылады, олар ұзақ жылдық өсінділермен, бір жылдық өсінділердегі түйіндердің көп санымен, жапырақ тақтасының үлкен аймағымен ерекшеленеді. Мамыргүлдің мұндай түрлері мен сорттары, сәндік және қоршаған ортаны жақсарту қабілетіне ие. Сондықтанда болашақ биология білім беру бағдарламасының студенттеріне мамыргүлді микроклонды көбейтудің оңтайлы тәсілдерін көрсете отырып, тиімді әдістемесі жасалды.

Қорытынды

Зерттеулер лабораториялық жағдайда *Syringa* сорттарын in vitro-да сәтті өсіру мүмкіндігін көрсетті. Экспланттарды екі мерзімде in vitro культурасына орналастыруға байланысты өсу белсенділігі бойынша тиісінше 55,46% және 20,97% пайызды құрады.

Syringa vulgaris L. туысын клонды технологиямен лабораториялық жағдайда көбейтудің ең тиімді қоректік ортасы болған құрамы БАП 2 мг/л және ИМКҚ 0,01 мг/л қосылған Мурасига Скуга ортасы болды. Сонымен қатар *Syringa vulgaris* тұқымдасының экспланттары үшін қауіпсіз, тиімді стерильді ортасы мен фитогормондар мен витаминдердің түрлік құрамы анықталды.

Мамыргүлдің сау экспланттарын алудағы артықшылығы – зерттеу жұмысымыз тек жылыжай өсімдіктерімен ғана емес, ашық жерде орналасқан өсімдіктермен де жүргізілді. Экспланттардың осы түрін таңдау арқылы вегетациялық кезең аяқталғаннан кейін және одан кейін сәтті өсірудің күнтізбелік мерзімі артты. Осылайша, мамыргүлді клондық микро көбейту әдісі дәстүрлі көбею әдістерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие: 1) жыл бойы өсіру мүмкіндігі; 2) көбеюдің жоғары коэффициенті; 3) жоғары сапалы және өсімдіктердің белсенді өсуі; 4) Микрокөбейту әдісі арқылы көбейтілген өсімдіктерді аналық өсімдіктер ретінде пайдалану мүмкіндігі, бұл көбею коэффициентін одан әрі арттырды. Өсімдік регенеранттардың топыраққа бейімделу кезеңі анықталып, өсімдіктердің ашық жерде тірі қалуы 85–90% құрады.

Зерттеу жұмысы барысында Ахмет Ясауи университетінің Ботаникалық бағында *Syringa vulgaris* сорттарының түрлік құрамы және морфологиялық ерекшеліктері зерттелді. *Syringa vulgaris* тұқымдасын *in vitro* әдісін қолдана отырып лабораториялық жағдайда көбейту және оларды сауықтыру жұмыстары биология білім беру бағдарламасынан 3-курс «ЖБИ-811» тобынан қатысқан 15 білім алушының ғылымға деген жақсы көзқарасын қалыптастырды. Практикалық және теориялық жүргізілген зерттеулерді студенттерге меңгерту барысында жасалынған жұмыстардың нәтижесін көру мақсатында зерттеулер процесі аяқталғаннан кейін, сауалнама арқылы анализ жүргізілді, алынған көрсеткіштер студенттердің меңгеру бойынша 70%-ы өте жақсы көрсеткішті көрсетті. Клонды технологиямен лабораториялық жағдайда көбейту және сақтау арқылы, мамыргүл сорттарын ботаникалық бақтарда көбейту арқылы гендік қорын сақтауға болады.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі және жасалған әдістеме болашақ биология саласының мамандарына, студенттеріне биотехнология бағыты бойынша көмекші құрал ретінде қолданыла алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Молканова О.И., Спиридович Е.В., Коновалова Л.Н. и др. Комплексное изучение интродуцированных видов и сортов рода *Syringa* L. // Вестник Удмуртского университета. – 2011. – №2. – С. 66–73.
2. Деменко И.В. Проблемы и возможности микроклонального размножения садовых растений // Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии. – 2005. – Вып. 2. – С. 48–58.
3. Da Silva D.P.C., Ozudogru E.A., Dos Reis M.V., Lambardi M. *In vitro* conservation of ornamental plants // Ornamental Horticulture. – 2018. – Vol. 24(1). – P. 28–33.
4. Лях Е.М. Изучение сортов *Syringa vulgaris* из коллекции Центрального сибирского ботанического сада // Растительный мир Азиатской России. – 2015. – №3 (19). – С. 99–103.
5. Молканова О.И., Зинина Ю.М., Македонская Н.В., Брель Н.Г., Фоменко Т.И., Спиридович Е.В. Разработка биотехнологических приемов размножения сирени обыкновенной // Физиол. и биохим. культур растений. – 2010. – Т. 42. – №2. – С. 117–124.
6. Бутенко Р.Г. Культура изолированных протопластов, клеток тканей в решении задач физиологии растений // Новые направления в физиологии растений. – М.: Наука, 1985. – С. 16–32.
7. Da Costa C.T., de Almeida M.R., Ruedell C.M., et al. When stress and development go hand in hand: main hormonal controls of adventitious rooting in cuttings // Front plant Sci. – 2013. – Vol. 4. – P. 1–19.
8. Rikiishi K., Matura T., Maekawa M., Takeda K. Light control of shoot regeneration in callus cultures derived from barley (*Hordeum vulgare* L.) immature embryos // Breeding Science. – 2008. – №58. – P. 129–135.

9. Чурикова О.А., Криницына А.А. Влияние спектрального состава света на укоренение сирени (*Syringa vulgaris* L.) в культуре *in vitro* // Вестник КазНУ. – 2015. – №1/2 (43). – С. 607–612.
10. Каменский П.А., Сазонов А.Э., Федянин А.А., Садовничий В.А. Биологические коллекции: стремление к идеалу // *Acta Naturae*. – 2016. – Т. 8. – №2 (29). – С. 6–10.
11. Салыбекова Н.Н., Исаев Ф.И., Айдарханова Б.К., Шынтемирова А.С., Сәулет С. Биологиялық білім беруде жоба жұмыстарын құру мен қолданудың мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №4 (114). – Б. 93–103.
12. Орлов П.А. Клеточные и генно-инженерные технологии модификации растений. – Минск: Тонпик, 2006. – 248 с.
13. Молканова О.И., Чурикова О.А., Коновалова Л.Н., Окунева И.Б. Клональное микроразмножение интродуцированных сортов *Syringa vulgaris* L. // Вестник Москва. – 2002. – №4. – С. 8–14.
14. Charlebois D., Richer C. *In vitro* propagation of *Syringa vulgaris* «Katherine Havemeyer» and «Charles Joly» // *Canadian Journal of Plant Science*. – 2004. – №84 (1). – P. 279–289.
15. Крючкова В.А. Биотехнологические приемы оптимизации микроклонального размножения и адаптации генотипов сирени (*Syringa vulgaris* L.): автореф. ... канд. биол. наук. – М., 2005. – 204 с.
16. Cui H., Gu X., Shi L. *In vitro* proliferation from axillary buds and *ex vitro* protocol for effective propagation of *Syringa x hyacinthiflora* «Luo Lan Zi» // *SCI. HORT.* – 2009. – V. 121. – P. 186–191.
17. Брель Н.Г., Фоменко Т.И., Спиридович Е.В. Особенности культивирования тканей рода сирень (*Syringa* L.) в культуре *in vitro* // Материалы III Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика Н.В. Смольского (7–9 октября 2015, Минск). – Минск, 2015. – С. 250–254.

REFERENCES

1. Molkanova O.I., Spiridovich E.V., Konovalova L.N. i dr. Kompleksnoe izuchenie introducirovannyh vidov i sortov roda *Syringa* L. [Comprehensive study of introduced species and varieties of the genus *Syringa* L.] // *Vestnik Udmurtskogo universiteta*. – 2011. – №2. – S. 66–73. [in Russian]
2. Demenko I.V. Problemy i vozmozhnosti mikroklonalnogo razmnzhenia sadovyh rastenii [Problems and opportunities of micro propagation of garden plants] // *Izvestiia Timiriazevskoi selskhoziaistvennoi akademii*. – 2005. – Vyp. 2. – S. 48–58. [in Russian]
3. Da Silva D.P.C., Ozudogru E.A., Dos Reis M.V., Lambardi M. *In vitro* conservation of ornamental plants // *Ornamental Horticulture*. – 2018. – Vol. 24 (1). – P. 28–33.
4. Liah E.M. Izuchenie sortov *Syringa vulgaris* iz kollekcii Centralnogo sibirskogo botanicheskogo sada [Study of varieties of *Syringa vulgaris* from the collection of the Central Siberian Botanical Garden] // *Rastitelnyi mir Aziatskoi Rossii*. – 2015. – №3 (19). – S. 99–103. [in Russian]
5. Molkanova O.I., Zinina Iu.M., Makedonskaia N.V., Brel N.G., Fomenko T.I., Spiridovich E.V. Rarabotka biotehnologicheskikh priemov razmnzheniia sireni obyknovennoi [Development of biotechnological methods of propagation of common lilac] // *Fiziol. I biohim. kultur rastenii*. – 2010. – V. 42. – №2. – S. 117–124. [in Russian]
6. Butenko R.G. Kultura izolirovannyh protoplastov, kletok tkanei v reshenii zadach fiziologii rastenii [Culture of isolated protoplasts, tissue cells in solving problems of plant physiology] // *Novye napravleniia v fiziologii rastenii*. – М.: Nauka, 1985. – S. 16–32. [in Russian]
7. Da Costa C.T., de Almeida M.R., Ruedell C.M., et al. When stress and development go hand in hand: main hormonal controls of adventitious rooting in cuttings // *Front plant Sci*. – 2013. – Vol. 4. – P. 1–19.
8. Rikiishi K., Matsura T., Maekawa M., Takeda K. Light control of shoot regeneration in callus cultures derived from barley (*Hordeum vulgare* L.) immature embryos // *Breeding Science*. – 2008. – №58. – P. 129–135.
9. Churikova O.A., Krinicyna A.A. Vlijanie spektralnogo sostava sveta na ukorenenie sireni (*Syringa vulgaris* L.) v kulture *in vitro* [The influence of the spectral composition of light on the rooting of lilacs] // *Vestnik KazNu*. – 2015. – №1/2 (43). – S. 607–612. [in Russian]

10. Kamenski P.A., Sazonov A.Ie., Fedianin A.A., Sadovnichy V.A. Biologicheskie kollekcii: stremlenie k idealu [Biological collections: striving for the ideal] // *Acta Naturae*. – 2016. – V.8. – №2 (29). – S. 6–10. [in Russian]
11. Salybekova N.N., Isaev G.I., Aidarhanova B.K., Shyntemirova A.S., Saulet S. Biologiialyq bilim berude joba jumystaryn quru men qoldanudyn mumkindikteri [Possibilities of creating and using project work in biological education] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2019. – №4 (114). – B. 93–103. [in Kazakh]
12. Orlov P.A. Kletochneye genno-injenernye tehnologii modifikacii rastenii [Cellular and genetic engineering technologies for plant modification]. – Minsk: Tonpik, 2006. – 248 s. [in Russian]
13. Molkanova O.I., Churikova O.A., Konovalova L.N., Okuneva I.B. Klonal'noe mikrorazmnozhenie introducirovannyh sortov *Syringa vulgaris* L. [Clonal micropropagation of introduced varieties of *Syringa vulgaris* L.] // *Vestnik Moskva*. – 2002. – №4. – S. 8–14. [in Russian]
14. Charlebois D., Richer C. In vitro propagation of *Syringa vulgaris* «Katherine Havemeyer» and «Charles Joly» // *Canadian Journal of Plant Science*. – 2004. – №84 (1). – P. 279–289.
15. Kriuchkova V.A. Biotehnologicheskie priemy optimizacii mikroklonalnogo razmnojenia i adaptacii genotipov sireni [Biotechnological techniques for optimizing micropropagation and adaptation of lilac genotypes] (*Syringa vulgaris* L.): avtoref. ... kand. biol. nauk. – M., 2005. – 204 s. [in Russian]
16. Cui H., Gu X., Shi L. In vitro proliferation from axillary buds and ex vitro protocol for effective propagation of *Syringa x hyacinthiflora* «Luo Lan Zi» // *SCI. HORT*. – 2009. – V. 121. – P. 186–191.
17. Brel N.G., Fomenko T.I., Spiridovich E.V. Osobennosti kultivirovaniia tkanei roda sireni (*Syringa* L.) v kulture in vitro [Features of the cultivation of tissues of the genus lilac (*Syringa* L.) in in vitro culture] // *Materialy III Mejdunarodnoi konferencii, posviashhennoi 110-letiiu so dnia rojdeniia akademika N.V. Smolskogo (7–9 oktiabria 2015, Minsk)*. – Minsk, 2015. – S. 250–254. [in Russian]

ӘОЖ 002.6:37.016; МҒТАР 20.01.07; 20.01.45
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.16>**Б.С. УАЛИХАНОВА¹□, Н.С. ҚАРАТАЕВ²**¹PhD, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ualikhanova.bayan@oktri.kz²Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: karataev.90@mail.ru**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ «РОБОТОТЕХНИКА» КУРСЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ**

Аңдатпа. Мақала бастауыш мектептің информатика пәнінде ақпараттық білім беру ортасын қолданудың жеке аспектілерін ашу мақсатындағы зерттеу нәтижелерін баяндауға арналған. Бастауыш мектептің 4-сынып оқушыларына арналған «Робототехника» курсының бағдарламасы мен оқыту әдістемесі келтірілген.

Сондай-ақ робототехниканың автоматтандырылған техникалық жүйені дайындайтын қолданбалы ғылым болып табылатыны, өндірістің дамуы үшін маңызды техникалық негіз болатынына тоқталып, мектептегі робототехника жоғары технологиялық техникамен жабдықталған, заманауи өмірге балаларды даярлаудың тәсілі екендігі айқындалып, әлемдегі адамзат өмір тіршілігінде роботты түрлі салада қолдану және робототехниканың даму перспективасы жоғары болып табылатыны көрсетілген. Сонымен қатар, техникалық шығармашылыққа ие болу – өскелең ұрпаққа көп мүмкіндікті ашатыны, бала ертеректен роботты құрып және игеріп үйренсе, ұлғайған шағында ауқымды жетістіктерге жететінін көрсеткен.

Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеті оқушылардың өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілетіне ие болатын оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру болып табылатыны белгілі, яғни оқушылардың әлеуметтік тәжірибені саналы, белсенді игеруі арқылы қол жеткізу басты мақсат болатыны анық. Сондықтан да, бастауыш сыныптарға робототехниканы оқыту оқушылардың кейінгі білім алу іс-әрекетін, сондай-ақ ақпаратпен мақсатты түрде жұмыс істей білу және өңдеу, заманауи техникалық құралдар мен әдістерді қолдана білуі сияқты ақпараттық мәдениетті дамытуға ықпал етеді. Осыған орай мұғалімнің білім беру қызметі үшін теорияның алынған білімді нақты өнімге айналдыру жолында қолдану тәжірибесімен байланысы маңызды болатыны жазылған.

Зерттеу мақсатына сай бағдарлама құрастырудың нәтижесінде бастауыш мектепте «Робототехника» курсы оқытудың формасы мен әдістері анықталған. Сонымен қатар күтілетін нәтижелер нақтыланды, олар:

-бөлшектердің негізгі түрлерін жалғаудың атаулары мен әдістерін, қарапайым механизмдердің жұмыс принциптерін; қарапайым модельдерді жасау бірізділігін білу;

-сызбаларды оқи алу; жұмыс орындау кезінде тәртіпті сақтау; мұғалімнің басшылығымен модельге талдау жүргізу, оны дайындау ретін жоспарлау, технологиялық карта бойынша практикалық жұмыстың нәтижесіне бақылау; жеке, жұпта және топта жұмыс

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Уалиханова Б.С., Қаратаев Н.С. Бастауыш мектепте «Робототехника» курсы оқыту әдістері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 189–199. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Ualihanova B.S., Qarataev N.S. Bastauysh mektepte «Robototehnika» kursyn oqytu adisteri [Methods of Teaching the Robotics Course in Elementary School] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 189–199. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.16>

жасау; конструктормен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерін сақтау; модель бөлшектерін белгісіне қарай жіктеуді үйрену;

-мәселені шешу нұсқаларын ұсыну, соңғы нәтижені білу, мақсатқа жетудің құралдарын таңдап, іздену, мәселені шешу жоспарын құру, жұмыс барысында мақсатқа сәйкестігін салыстырып, қателік болса түзете білу.

Кілт сөздер: білім беру ортасы, «Робототехника» курсы, бастауыш мектеп, оқу бағдарламасы, информатика курсы, білім берудегі робототехника ерекшеліктері.

B.S. Ualikhanova¹, N.S. Karataev²

¹*PhD, Senior Lecturer of South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ualikhanova.bayan@okmpu.kz*

²*PhD Doctoral Student of South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: karataev.90@mail.ru*

Methods of Teaching the Robotics Course in Elementary School

Abstract. The article is devoted to the presentation of the results of the study in order to disclose in primary school certain aspects of the use of the information and educational on the subject of computer science. The program and methodology of teaching the «Robotics» course for students of the 4th grade of elementary school are given.

Therefore, it was noted that robotics is an applied science that prepares an automated technical system, is an important technical basis for the development of production, it was revealed that robotics at school is a way of preparing children for modern life, equipped with high – tech equipment, and it was shown that the application of robots in various fields in the life of mankind in the world and the prospects for the development of robotics are high. At the same time, it was shown that having technical creativity opens up a lot of opportunities for the younger generation, and if a child learns to build and master a robot, he will achieve large – scale achievements in adulthood.

It is known that the most important task of the modern education system is the formation of educational activities in which students acquire the ability to self-development and self-improvement, that is, it is obvious that the main goal will be to achieve through the conscious, active assimilation of social experience by students. That is why the teaching of robotics in primary grades contributes to the development of such information culture as the ability of students to carry out subsequent educational activities, as well as the ability to purposefully work and process information, use modern technical means and methods. In this regard, it is written that for the educational activities of the teacher, the connection of theory with the practice of applying the acquired knowledge on the way to turning it into a real product is important.

As a result of drawing up a program that meets the objectives of the study, the forms and methods of teaching a «Robotics» course in elementary school were determined. The expected results are also clarified, which:

-know the names and ways of connecting the main types of parts, the principles of operation of simple mechanism: the sequence of creating simple models:

-the ability to read diagrams; observe discipline when performing work; analyze the model under the guidance of a teacher. Plan the sequence of its manufacture, control the result of practical work on the technological map; work individually, in a group; observe safety rules when working with a designer; be able to classify model details based on;

-offer solutions to the problem, know the end result, choose and look for means to achieve the goal, make a plan for solving problems, compare expediency in the process of work and be able to correct mistakes.

Keywords: educational environment, «Robotics» course, primary school, curriculum, computer science course, features of robotics in education.

Б.С. Уалиханова¹, Н.С. Каратаев²

¹PhD, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ualikhanova.bayan@oktri.kz

²PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: karataev.90@mail.ru

Методы преподавания курса «Робототехника» в начальной школе

Аннотация. Статья посвящена изложению результатов исследования с целью раскрытия в начальной школе отдельных аспектов использования информационно-образовательной среды по предмету информатика. Приведена программа и методика обучения курсу «Робототехника» для учащихся 4 класса начальной школы.

В том числе было отмечено, что робототехника является прикладной наукой, которая готовит автоматизированную техническую систему, является важной технической основой для развития производства, определено, что школьная робототехника – это способ подготовки детей к современной жизни, оснащенный высокотехнологичной техникой, применение робота в различных сферах жизнедеятельности человечества в мире и высокая эффективность развития робототехники. Кроме того, обладание техническим творчеством открывает много возможностей для подрастающего поколения и показывает, что ребенок, если раньше создавал и осваивал робота, в старости добивается больших успехов.

Известно, что важнейшей задачей современной системы образования является формирование у учащихся учебной деятельности, способной к саморазвитию и самосовершенствованию, т.е. достижение которой через сознательное, активное усвоение учащимися социального опыта становится главной целью. Поэтому обучение робототехнике в начальных классах способствует развитию у учащихся последующей образовательной деятельности, а также информационной культуры, такой как умение целенаправленно работать и обрабатывать информацию, применять современные технические средства и методы. В этой связи отмечается, что для образовательной деятельности учителя важна связь теории с опытом применения полученных знаний на пути их превращения в реальный продукт. В результате составления программы, отвечающей целями исследования, были определены формы и методы преподавания курса «Робототехника» в начальной школе. Также уточнены ожидаемые результаты, которые:

- Знать названия и способы соединения основных видов деталей, принципы работы простых механизмов; последовательность создания простых моделей;

- Умение читать схемы; соблюдать дисциплину при выполнении работ; под руководством учителя проводить анализ модели, планировать последовательность ее изготовления, контролировать результат практической работы по технологической карте; работать индивидуально, в группе; соблюдать правила безопасности при работе с конструктором; уметь классифицировать детали модели по признаку;

- Предлагать варианты решения задачи, знать конечный результат, выбирать и искать средства достижения цели, составлять план решения задач, сравнивать целесообразность в процессе работы и уметь исправлять ошибки.

Ключевые слова: образовательная среда, курс «Робототехника», начальная школа, учебная программа, курс информатики, особенности робототехники в образовании.

Кіріспе

Қазіргі кезде орта мектепте робототехника өзекті әрі маңызды орынды алады. Өндірістің сандық, инновациялық технологиямен дамуы ықпал етуде. Сонымен қатар,

робототехниканың білім беруде даму өзектілігі өнеркәсіп саласында инженерлік-техникалық кадрларды даярлаудың қажеттілігімен негізделген. Тұңғыш президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан еліне жолдауында: «Біз цифрлық технологияны қолданумен құрылатын жаңа индустрияны әдетке айналдыруымыз керек» деген [1].

Робототехника – автоматтандырылған техникалық жүйені дайындайтын қолданбалы ғылым болып табылады, өндірістің дамуы үшін маңызды техникалық негіз болады.

Ал мектептегі робототехника – жоғары технологиялық техникамен жабдықталған, заманауи өмірге балаларды даярлаудың тәсілі. Әлемдегі адамзат өмір тіршілігінде роботты түрлі салада қолданады және робототехниканың даму перспективасы жоғары болып табылады. Техникалық шығармашылыққа ие болу – өскелең ұрпаққа көп мүмкіндікті ашатыны белгілі. Бала ертеректен роботты құрып және игеріп үйренсе, ұлғайған шағында ауқымды жетістіктерге жетеді.

Робототехника тарихы ежелден басталады. Сол ғасырларда адам іспеттес техникалық құралдарды құру идеясы келіп, алғашқы тұжырымдар пайда болған. Біздің эрамызға дейінгі 1-ғасырларда ортағасырлық андронидтар, яғни адам фигурасына ұқсас сағаттық механизмдер жасау танымалдыққа ие болған [2].

АҚШ-та 1930–1940 жж. дайындалған бағдарламаланған бояу шашатын машиналарды сол кездегі заманауи манипуляциялық роботтардың алғашқылары болып табылады. XX ғасырдың бірінші жартысындағы алдыңғы қатарлы өндірістік елдердің экономикалық әлеуеті мен қажеттілігінің өсуі ғылымның және ғылыми-техникалық бағыттың дамуына қуатты импульс береді, онсыз заманауи робототехниканың қарқынды дамуы мүмкін болмас еді [3].

XX ғасырдың екінші жартысында өндірістік роботтардың пайда болуы коммерциялық өндірістің бастамасы болды. Олар кері байланысы бар дамыған жүйе әрі бақыланатын қозғалыс траекториясы бар, ЭЕМ секілді жады мен сандық бағдарламалық басқаруға ие болды. Сонымен қатар, робототехниканың арнайы саласы – жүретін машиналар дағдарысы орын алды. Төрт, алты аяқты транспорттық машиналар, адам аяғының протезі, сал ауруы мен ауыр науқастарға экзоскелеттердің эксперименттік эскиздері құрылды [4].

Заманауи дәуірдегі роботтарға тоқталсақ: медициналық роботтар, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін роботтар, әскери бағытта қолданылатын роботтар, интеллектуалды роботтар, түс, дәм, иіс сезетін роботтар жаппай даму үстінде [5]. Аталған жетістіктерге қол жеткізу үшін оған ой ұшқырлығы мен білімі жететін азаматтарды даярлауымыз керек. Біз мектеп табалдырығынан бастадық. Яғни, бастауыш мектепке, оның ішінде 4-сыныпқа арналған «Робототехника» курсының бағдарламасымен оқыту мазмұнын, сценарийін дайындап ұсынамыз.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған бағдарлама Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының білім беруді дамытудың жаңа деңгейін белгілеуде және ҚР Үкіметінің 2018-2022 жылдарға арналған 12.12.2017 №827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу үшін негіздеме болған Тұңғыш президенттің 31.01.2017 жылғы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауында көрсетілген төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсартуды бағытталған [1]. Яғни қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеті – оқушылардың өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілетіне ие болатын оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру. Мұның бәрі оқушылардың әлеуметтік тәжірибені саналы, белсенді игеруі арқылы қол жеткізіледі.

Жұмыстағы зерттеу әдістері теориялық дереккөздерді, отандық (Л.А. Сүлейменова, Р.Д. Асилмаметова, Ж.И. Сыдыкова) және алыс-жақын шетелдік (Власова О.С., Глухов П.П., Попов В., Горбенко А., Rusk N., Resnick M., Berg R., Pezalla-Granlund) тәжірибелердің нәтижелерін талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау, сонымен қатар, зерттеу материалдары ретінде робототехника тарихы және оның дамуының мәні мен

мазмұны, диссертациялық зерттеулер, авторлардың (Ибашова А.Б., Кадирбаева Р.И.) ғылыми мақалалары қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі білім беру жүйелерінің, жаңа білім беру кешендерінің – жүйелі, инновациялық және дәстүрлі модельдердің, білім беру стандарттарының күрделі жүйелерінің, оқу бағдарламалары мен жоспарларының мазмұнын, жоғары технологиялық білім беру құралдары мен білім беру материалдарының, ең бастысы, білім беру субъектілері: балалар, олардың ата-аналары мен мұғалімдері арасындағы қарым-қатынастың, диалогтық қарым-қатынастың жаңа сапасының өзара әрекеттесуінде қалыптасады [6].

Голландия педагогтары бастауыш сынып оқушыларына «Робототехника» курсының алғашқы қадамдары ретінде төрт негізгі компонентті бөліп көрсетеді: мектептің болашақ бейнесін көру, АКТ қолдану саласындағы мұғалімнің біліктілігі, оқу-әдістемелік кешен, АКТ инфрақұрылымы [7].

Білім беру нәтижелерінің сапасын оған кіретін ресурстар мен құралдарды тиімді пайдаланған жағдайда ғана қамтамасыз ете алады. Оның сапасының негізінде АКТ пайдалану тиімділігі жатыр [11]. Осы тұрғыдан алғанда, ағылшын мұғалімдері ақпараттық білім беру ортасында келесі компоненттерді ажыратады: АКТ-ны қолдануды басқару; АКТ негізінде оқу бағдарламаларын жоспарлау; оқытудағы АКТ; АКТ мүмкіндіктерін бағалау; кәсіби даму; ресурстар.

Тәжірибеде жүзеге асырылған немесе бізге белгілі еңбектерде теориялық тәсілдер түрінде сипатталған ортаның үш негізгі түрін бөлуге болады:

- 1) білім беруге бағдарланған орта;
- 2) білім алу жөніндегі дербес қызметке бағдарланған орта;
- 3) аралас орта түрі.

Бастауыш мектеп оқушылары әңгімелер, анимациялар және ойын типтес бағдарламаларды құруды ұнатады.

Робототехника – бұл роботтардың ғылымы мен технологиясы. Роботтар – бұл тек адамдар үшін сақталған объектілерді басқаруға және физикалық операцияларды жүргізуге қабілетті машиналар немесе электронды бағдарламаланатын нысандар. Робототехника бірнеше пәндерді біріктіреді, олардың ішінде басқару инженериясы, механика, электроника және информатика бар.

Робототехника бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеуді дамытуға өте ыңғайлы мүмкіндіктер жиынтығын ұсынады. Білім беруде робототехника саласы оқушылардың көптеген құзыреттерін дамытуға бағытталған педагогикалық қызметтің түрлі кешендерін қарастырады. Бұл құзыреттіліктер әр түрлі материалдардан жасалған және компьютермен басқарылатын физикалық жүйелерді жобалау, бағдарламалау, күйін келтіру және тестілеу арқылы дамиды. Сонымен қатар, робототехника балаларға мақсат қою, топтық жұмыс, проблемаларды шешу және басқа оқушылармен қарым-қатынас жасау сияқты тұтас білім беру үшін қажет басқа құзыреттіліктерді дамытады.

Балалар компьютерлерді тек пайдаланушылар ретінде ғана емес, сонымен қатар жасаушылар ретінде де қолдана алатындығын білуі керек [9]. Бағдарламалаудың қызықты тәжірибесімен үйлескен рөлдің бұл өзгеруі олардың компьютер ғылымдарына және жалпы технологияға деген сенімділігін арттырады [10].

Бастауыш сыныптарға робототехниканы оқыту оқушылардың кейінгі білім алу іс-әрекетін, сондай-ақ ақпаратпен мақсатты түрде жұмыс істей білу және өңдеу, заманауи техникалық құралдар мен әдістерді қолдана білу сияқты ақпараттық мәдениетті дамытуға ықпал етеді. Осыған орай мұғалімнің білім беру қызметі үшін оқушылардың алынған білімді нақты өнімге айналдыру жолында қолдану тәжірибесімен байланысы маңызды болады.

Оқу бағдарламасының міндеттері:

Оқытушылық:

- Робототехникалық жиынтықтың ерекшеліктері, құрылымдық қасиеттері және материалдары туралы теориялық білім беру;

- Қоршаған оратны зерттеу үшін механизмдер мен қарапайым техникалық жүйелерді қолдануға үйрету;

- Датчиктердің көмегімен қоршаған әлемнің техникалық жүйелері мен объектілерінің жанама өзара әрекеттесу әдістерімен таныстыру.

Дамытушылық:

- кең ойлау мен шығармашылық қиялды дамыту; жобалау дағдыларын дамыту; ұжымдық іс-әрекет және топтық жұмыс дағдыларын дамыту.

Тәрбиелік:

- қоршаған ортаға ұқыпты қарауға тәрбиелеу; ғылыми жетістіктері мен мәдениет объектілеріне құндылық қатынасты тәрбиелеу.

Сынып: 4-сынып.

Оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру формасы: жекелей – білім алуудағы түсінбеген тұстарын түзету және жеке дағдыларын дамыту үшін ұйымдастырылады;

Топтық – белгілі бір міндеттерді орындау үшін рөлге бөлініп, шағын топтарда (2–4 бала) жұмысты ұйымдастыру. Тапсырмалар әрбір білім алушының үлесі көрінетіндей орындалады. Топтың құрамы іс-әрекеттің мақсатына байланысты өзгереді.

Сабақ өткізу формасы:

- Аралас сабақ;
- Ойын сабақ;
- Практикалық сабақ;
- Байқау;
- Экскурсия;
- Жарыстар.

Сабақтарда сонымен қатар, проблемалық жағдайларды шешу үшін кейс технологиясы қолданылады. Оған қоса, сабақта қозғалысты үйлестіруді ынталандыру, үлкен және кіші бұлшықеттерді қыздыру, дұрыс қалып қалыптастыру, көздің қысымын жеңілдету үшін физикалық минуттар қарастырылған.

Сабақ аптасына 2 рет, 2 оқу сағатын жалпы 144 сағатқа арналған.

Күтілетін нәтижелер:

- бөлшектердің негізгі түрлерін жалғаудың атаулары мен әдістерін, қарапайым механизмдердің жұмыс принциптерін; қарапайым модельдерді жасау бірізділігін білу;

- сызбаларды оқи алу; жұмыс орындау кезінде тәртіпті сақтау; мұғалімнің басшылығымен модельге талдау жүргізу, оны дайындау ретін жоспарлау, технологиялық карта бойынша практикалық жұмыстың нәтижесіне бақылау; жеке, жұпта және топта жұмыс жасау; конструктормен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерін сақтау; модель бөлшектерін белгісіне қарай жіктеуді үйрену;

- мәселені шешу нұсқаларын ұсыну, соңғы нәтижені білу, мақсатқа жетудің құралдарын таңдап, іздену, мәселені шешу жоспарын құру, жұмыс барысында мақсатқа сәйкестігін салыстырып, қателік болса түзете білу (1-кесте).

1-кесте – «Робототехника» курсы бойынша оқу жоспары

№	Тақырыптар	Сағат саны		
		Теория	Практикалық бөлім	Барлығы
1-модуль. Қарапайым механизмдер				
1	Конструктормен танысу	7	5	12
2	Компьютер құрылғысы және алгоритмдер негіздері	4	4	8
3	Қарапайым схемалар мен модельдерді құрастыру	12	12	24
4	Механизм түрлері	7	9	16
5	Датчиктер жүйесінің жұмысын зерттеу үшін ойын жағдайындағы футбол	5	11	16
6	Роботты басқару жүйесі ретінде бағдарламалау негіздері	5	7	12
2-модуль. Күрделі механизмдер				
8	Интеграцияланған робототехникалық жүйелер	5	7	12
9	Техникалық жүйелерді құрастыру тәсілдері	5	7	12
10	Экскурсия	-	4	4
	Барлығы:	63	81	144

Толығырақ зерттеу жұмысымызда келтіріледі. Төменде 4-сыныпқа арналған «Робототехника» курсының ұйымдастырудың әдістемелік қамтамасыз етілуін келтіреміз (2-кесте).

2-кесте – Педагогикалық технологиялар

Педагогикалық технологиялар	Проблемалық оқыту	Оқытудың нәтижесі	Оқу іс-әрекетінде проблемалық жағдайларды құру және оларды шешу бойынша оқушылардың белсенді қызметін ұйымдастыру, нәтижесінде білім, білік, дағдыны шығармашылық тұрғыдан игеру.
	Оқытудағы зерттеу әдісі		Дүниетанымды қалыптастыруда маңызды болатын, оқушыларға өз білімдерін өзіндік зерттеп, ізденуге, зерттелген мәселеге терең үнілуге, шешімін табуға мүмкіндік береді.
	Ойын әдісі: рөлге бөліну, іскер және т.б. оқыту ойындары		Ойын жағдайда моделдеу кезінде оқушылардың қоршаған әлем туралы ой өрісін кеңейту. Практикалық қызметте қажетті белгілі бір дағдыларды қалыптастыру.
	Ынтымақтастықта оқыту		Ынтымақтастық – бұл балалар мен ересектердің бірлескен, дамытушы жұмысы. Топта жұмыс істеудің жоғары нәтижесіне қол жеткізу үшін жауапкершілікті дұрыс бөлу мен рөлге бөлініп, оны нақты орындау
	Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар		Проблемалық мәселелерді шешуде интернет қолдану мен интеграцияланған курстарды пайдалану
	Денсаулық сақтау технологиялары		Әр түрлі сабақтарды біркелкі бөлу кезінде оқытудың тиімділігін арттыру. Сабақ барысында оқу іс-әрекетінің түрін ауыстыру оң нәтиже береді
	Кейс технология		Проблемалық тапсырмаларға жауаптарды өз бетінше іздеу. Өз тәжірибесін, алған білімін пайдалану

Робототехника сабақтарының нәтижесі білім алушылардың білім беру робототехникалық конструкторларын пайдалана отырып, міндеттерді өз бетінше шеше алады. Ағымдағы бақылау оқушылардың сабақ барысында жинаған робот немесе механизммен қойылған тапсырманың дұрыстығын бағалау негізінде жүргізіледі. Тексеру визуалды-роботтарды тестілеу арқылы, сондай-ақ бағдарламаның алгоритмін және білім алушылар жасаған конструкциялардың ішкі құрылысын зерттеу арқылы жүргізіледі. Әр сабақтың нәтижелерін мұғалім оқушыларды аралық аттестаттау критерийлерін қолдана отырып бағалайды. Қорытынды тексерудің негізгі әдісі – шығармашылық жобаны орындау және қорғау.

Курс барысында тестілеу және жобалар мен оқу жұмыстарының ашық конкурстары үнемі өткізіліп тұрады. Сабақ барысында және жарыстар өткізу кезінде стандартты емес шешімдер қабылданады. Роботтардың тақырыптық жарыстары да тексеру әдісі болып табылады және оларға сәтті қатысу тестілеуден босатылады. Курс соңында оқушылар негізгі тақырыптар бойынша білім мен дағдыларды көрсетуді талап ететін шығармашылық жобаны қорғайды. Тестілеу және конкурсқа қатысу нәтижелері бойынша ең сәтті оқушылар әртүрлі деңгейдегі, соның ішінде халықаралық деңгейдегі конференция мен жарыстарға жіберіледі.

Әрбір білім алушы оқу жылы бойы бір шығармашылық жобаны орындайды. Ұсынылған жоба критерийлер бойынша бағаланады:

- Материалды білу және сауатты пайдалану;
- Орындау эстетикасы;
- Жұмыстың күрделілігі;
- Дәлдік және шеберлік;
- Жобаны жасау кезіндегі дербестік деңгейі.

1–3 балл (төмен деңгей) – қойылған міндеттің ең аз көлемін орындау болмаған кезде қойылады. Өрескел техникалық қателіктер үшін орнатылады. Білім алушы өткен материалда нашар бағдарланады, жұмыстың барлық түрлерінде өзін көрсетпейді. Жұмысты аяқтау үшін мұғалімнің тұрақты көмегі қажет.

4–6 балл (ортадан төмен деңгей) – егер жұмыс мұғалімнің басшылығымен бұлжытпай орындалса, білім алушының дербестігі нашар болса қойылады. Жұмыс дұрыс емес, үлкен дәлсіздіктермен, қателіктермен орындалды, мағыналы және жеке көзқарас нашар көрінеді.

7–9 балл (орташа деңгей) – жұмыста шамалы кемшіліктер бар, материалмен жұмыс кезінде немқұрайлық бар. Жұмыс ішінара үлгі бойынша жасалады. Педагогтың көмегіне жүгінеді.

10–12 балл (ортадан жоғары деңгей) – тапсырманың техникалық элементтерін жақсы орындағаны үшін қойылған міндетті жеткілікті түрде толық орындаған кезде (тұтастай алғанда) қойылады. Оқушы материалды жеткілікті түсінуді көрсеткен жағдайда, жұмыста жеке көзқарас пен тәуелсіздік көрінеді, бірақ конструктивті және бағдарламалық жасақтамада кішігірім техникалық дәлсіздіктерге жол беріледі.

13–15 балл (жоғары деңгей) – шығармашылық жұмыс өз жобасы бойынша орындалды, жұмыс идеяның бірегейлігімен, сауатты техникалық орындалуымен ерекшеленеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы бастауыш сынып оқушыларына арналған «Робототехника» курстары бойынша білім ресурсын құруды және оның қажеттілігі мен маңыздылығын зерттеуді талап етеді.

Қорытынды

Ғылыми-педагогикалық зерттеулердің қазіргі тенденцияларын, практикалық әзірлемелерді және сауалнаманың нәтижелерін талдау негізінде келесі қорытынды жасауға болады:

- бастауыш сынып оқушыларының алгоритмдік ойлау стилін қалыптастырудағы информатика пәнінің рөлі, информатикада «Робототехника» тақырыптарын оқытуда

ақпараттық білім беру ортасын қолданудың маңызы жайлы мектеп мұғалімдері мен ата-аналарға жүргізілген сауалнама нәтижелері бастауыш мектепке арналған ақпараттық білім беру ортасының қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу мәселесіне байланысты теориялық тұжырымдауларға сүйене отырып, анықталған бастауыш мектеп информатикасын оқытуда ақпараттық білім беру ортасын қолдануды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жұмыс ҚР БҒМ грантының қаржылық қолдауымен орындалды (AP09260464 «Smart-білім беру жағдайында «Scratch» және «Робототехника» курстары бойынша бастауыш мектепте ақпараттық білім ортасын әзірлеу»)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 27.01.2012 ж. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты [Электронды ресурс]. URL: <http://www.akorda.kz/> (қаралған күні 8.07.2022)
2. Власова О.С. Образовательная робототехника как средство освоения естественнонаучных дисциплин младшими школьниками // Инновационные образовательные конструкторы и робототехника в образовательном процессе: материалы Всероссийского форума. – Челябинск: ЧИППКРО, 2018. – 178 с.
3. Глухов П.П. Маркетинговое образование будущего на основе проектной деятельности // Профессиональное самоопределение молодежи инновационного региона: проблемы и перспективы: сборник статей по материалам научно-практической конференции / под общей ред. О.Г. Смоляниновой. – Красноярск, 2013. – 215 с.
4. Дмитриева О.А. Анализ состояния и проблемы использования леготехнологий на уроках физики // Дистанционный образовательный портал «Продленка». [Электронный ресурс]. URL: <http://www.prodlenka.org/> (дата обращения 19.06.2022)
5. Попов В., Горбенко А. Алгоритмические проблемы алгебры, биоинформатики и робототехники IX. – М.: Palmarium Academic Publishing, 2012. – 372 с.
6. Копосов Д.Г. Первый шаг в робототехнику. 5–6-классы. Практикум. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2014. – 292 с.
7. Копосов Д.Г. Первый шаг в робототехнику. Практикум для 1–4 классов. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2012. – 292 с.
8. Ибашова А.Б., Сүлейменова Л.А. Бастауышта «Ақпараттық-коммуникациялық технология» курсының оқытудың теориялық-әдістемелік негіздері: монография. – Шымкент: Әлем, 2021. – 152 б.
9. Асилмаметова Р.Д., Ибашова А.Б., Байырбекова Л.М. Scratch бағдарламасын қолдана отырып информатика сабақтарында балалардың есептік ойлауын дамыту // Сборник научных статей РНПК «Молодой ученый, увлеченный наукой». – Шымкент, 2021. – С. 281–285.
10. Сыдыкова Ж.И., Ибашова А.Б. Методические основы создания информационно-образовательной среды в начальной школе по курсу «Scratch» в условиях SMART-образования // Сборник научных статей МНПК, посвященный 30-летию независимости и 310-летию Абылай хана «Независимость и историческая личность». – Шымкент, 2021. – С. 333–337.
11. Rusk N., Resnick M., Berg R., Pezalla-Granlund M. New pathways into robotics: Strategies for broadening participation // Journal of Science Education and Technology. – 2008. – V.17. – P. 59–69.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N. Nazarbaevtyñ Qazaqstan halqyna Joldauy. 27.01.2012 j. Aleumettik-ekonomikalyq jangyrtu – Qazaqstan damuynyn basty bagyty [Socio-economic modernization is the main direction of development of Kazakhstan] [Elektrondy resurs]. URL: <http://www.akorda.kz/> (qaralghan kuni 8.07.2022) [in Kazakh]
2. Vlasova O.S. Obrazovatel'naya robototekhnika kak sredstvo osvoenia estestvennonauchnyh disciplin mladshimi shkolnikami [Educational robotics as a means of mastering natural science disciplines by

- younger students] // Innovacionnye obrazovatelnye konstruktory i robototekhnika v obrazovatelnom processe: materialy Vserossiiskogo foruma. – Chelyabinsk: CHIPPKRO, 2018. – 178 s. [in Russian]
3. Gluhov P.P. Marketirovanie obrazovaniya budushchego na osnove prektnoi deyatel'nosti [Marketing of future education based on practical activity] // Professionalnoe samoopredelenie molodeji innovacionnogo regiona: problemy i perspektivy: sbornik statei po materialam nauchno-prakticheskoi konferencii / pod obshei red. O.G. Smolyaninovoi. – Krasnoyarsk, 2013. – 215 s. [in Russian]
 4. Dmitrieva O.A. Analiz sostoyaniya i problemy ispolzovaniya legotekhnologii na urokah fiziki. [Analysis of the state and problems of using legotechnologies in physics lessons] // Distancionnyi obrazovatelnyi portal «Prodlenka». [Elektronnyi resurs]. URL: <http://www.prodlenkf.org/> (data obrasheniia 19.06.2022) [in Russian]
 5. Popov V., Gorbenko A. Algoritmicheskie problemy algebry, bioinformatiki i robototekhniki IX [Algorithmic problems algebra, bioinformatics and robotics IX]. – M.: Palmarium Academic Publishing, 2012. – 372 c. [in Russian]
 6. Koposov D.G. Pervyi shag v robototekhniku. 5–6 klassy. Praktikum. – M.: Binom. Laboratoria znaniy, 2014. – 292 s. [in Russian]
 7. Koposov D.G. Pervyi shag v robototekhniku [The first step in robotics] Praktikum dlya 1–4 klassov. – M.: Binom. Laboratorii znaniy, 2012. – 292 s. [in Russian]
 8. Ibashova A.B., Suleimenova L.A. Bastauyshta «Aqparattyq-kommunikaciyalyq tehnologiya» kursyn oqytudyn teoriyalyn-adistemelik negizderi: monografiya [Theoretical and methodological bases of teaching the course «Information and communication technology» in elementary school: monograph]. – Shymkent: Alem, 2021. – 152 b. [in Kazakh]
 9. Asilmametova R.D., Ibashova A.B., Bajyrbekova L.M. Scratch bagdarlamasyn qoldana otyryp informatika sabaqtarynda balalardyn esepik oilauyn damytu [Development of computational thinking of children in computer science classes using the Scratch program] // Sbornik nauchnykh statei RNPК «Molodoi uchenyi, uvlechennyi naukoi». – Shymkent, 2021. – S. 281–285. [in Kazakh]
 10. Sydykova Zh.I., Ibashova A.B. Metodicheskie osnovy sozdaniya informacionno-obrazovatelnoi sredy v nachalnoi shkole po kursu «Scratch» v usloviyah SMART-obrazovaniya [Methodical principles of creating an information-educational environment in an elementary school according to the course «Scratch» in the conditions of SMART-education] // Sbornik nauchnykh statei MNPK, posvyashennyi 30-letiyu nezavisimosti i 310-letiyu Abylai hana «Nezavisimost i istoricheskaya lichnost». – Shymkent, 2021. – S. 333–337. [in Russian]
 11. Rusk N., Resnick M., Berg R., Pezalla-Granlund M. New pathways into robotics: Strategies for broadening participation // Journal of Science Education and Technology. – 2008. – V. 17. – P. 59–69. [in English]

Sh. RAMANKULOV¹✉, A. CHORUH², S. POLATULY³

¹PhD, Acting Associate Professor

of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

²Doctor, Professor

Sakarya University

(Turkey, Sakarya), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

³PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: serik.polatuly@ayu.edu.kz

STEAM TECHNOLOGY AS A TOOL FOR DEVELOPING CREATIVITY OF STUDENTS: ON THE EXAMPLE OF A SCHOOL PHYSICS COURSE

Abstract. Physics as a discipline has a great influence on the development of science and technology, engineering. A student who has worked in physics lessons with equipment and conducted experimental observations of phenomena with physical laws will be ready to perform any practical actions. The lack of demonstration rooms or equipment failure in schools create many obstacles. As a result, the graduate of the school becomes less interested in choosing technical and engineering specialties. One of the urgent problems in the school physics course is the preparation of students who are able to clearly search for physical laws and phenomena, conclusions, questions and reasons, assimilate information through the right choice of scientific literature and achieve new results, inclined to work with advanced technical equipment. The aim and the leading idea of our research is to develop the training of students in the field of physics based on STEAM education, to identify problems of weakening of natural-technical and engineering components in secondary school. In the course of the study, the world practice of STEAM was studied, a literature review based on articles in academic databases was conducted. The results of the study showed a lack of knowledge in the academic literature in this area. The article presents didactic conditions for the development of advanced technology for teaching a school physics course based on STEAM, the possibility of increasing the number of creative students who are able to work on various projects leading to new ideas. The results of the study allow us to create high-tech products based on STEAM at school bases.

Keywords: STEAM technology, creativity, school physics, student, didactic condition.

Ш. Раманкулов¹, А. Чорух², С. Полатұлы³

¹PhD, Қожә Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

²доктор, профессор

Сакарья университеті

(Түркия, Сакарья қ.), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

³Қожә Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: serik.polatuly@ayu.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>

*Cite us correctly:

Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>

**STEAM технологиясы білімгерлердің креативтілігін дамыту құралы ретінде:
мектеп физика курсы мысалында**

Аңдатпа. Физика пән ретінде, ғылым мен техниканың, инженерлік салалардың дамуына зор ықпал етеді. Физика сабақтарында құрал жабдықтармен жұмыс жасап, физикалық заңдармен құбылыстарды эксперименттік бақылаулардан өткізкен білімгер кезкелген практикалық іс-әрекеттерді орындауға дайын болады. Мектептерде демонстрациялық кабинеттердің жетіспеушілігі немесе құрал жабдықтардың істен шығуы көптеген кедергілерді туындатады. Соның салдарынан мектеп бітіруші түлек техникалық - инженерлік мамандықтарды таңдау қызығушылығы төмен болады. Мектеп физика курсына физикалық заңдар мен құбылыстарды, тұжырымдарды, сұрақтар мен себептерді нақты іздей алатын, ғылыми әдебиеттерді дұрыс таңдау арқылы ақпаратты меңгеретін және жаңа нәтижелерге қол жеткізе алатын, озық техникалық құрал – жабдықтармен жұмыс жасай алуға бейімді оқушыларды даярлау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. STEAM білім беру негізінде оқушылардың физика саласындағы даярлығын дамыту, орта мектептеде жаратылыстану-техникалық және инженерлік құрамдас бөліктерінің әлсіреуі мәселелерін айқындау біздің зерттеуіміздің мақсаты және жетекші идеясы болып табылады. Зерттеу барысында STEAM-нің әлемдік практикасы зерделенді, академиялық мәліметтер базасындағы мақалаларға негізделген әдебиеттерге шолу жасалынды. Зерттеу нәтижелері осы саладағы академиялық әдебиеттерде білімнің жеткіліксіздігін көрсетті. Мақалада мектеп физика курсына STEAM негізінде оқытудың озық технологиясын жасаудың дидактикалық шарттары, жаңа идеяларға жетелейтін әр-түрлі жобалармен жұмыс жасауға қабілетті креативті білімгерлердің санын ұлғайтудың мүмкіндіктері келтірілді. Зерттеу нәтижелері мектеп базаларында STEAM негізінде жоғары технологиялық өнімді құруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: STEAM технология, креативтілік, мектеп физикасы, білімгер, дидактикалық шарт.

Ш. Раманкулов¹, А. Чорух², С. Полатулы³

¹*PhD, и.о. ассоциированного профессора*

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz*

²*доктор, профессор*

Университет Сакарья

(Турция, г. Сакарья), e-mail: coruh@sakarya.edu.tr

³*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: serik.polatuly@ayu.edu.kz*

**Технология STEAM как средство развития креативности обучающихся:
на примере школьного курса физики**

Аннотация. Физика как дисциплина оказывает большое влияние на развитие науки и техники, инженерной сферы. Обучающийся, работавший на уроках физики с оборудованием и проводивший экспериментальные наблюдения явлений с физическими законами, будет готов к выполнению любых практических действий. Нехватка демонстрационных кабинетов или отказ оборудования в школах создают множество препятствий. Как следствие, выпускник школы становится менее заинтересованным в выборе технико-инженерных специальностей. Одной из актуальных проблем в школьном курсе физики является подготовка учащихся, способных четко искать физические законы и явления, выводы, вопросы и причины, усваивать информацию через правильный выбор научной литературы и добиваться новых результатов, склонных к работе с передовым техническим оборудованием. Целью и ведущей идеей нашего исследования является развитие подготовки учащихся в

области физики на основе STEAM-образования, выявление проблем ослабления естественно-технической и инженерной составляющих в средней школе. В ходе исследования была изучена мировая практика STEAM, проведен обзор литературы на основе статей в академических базах данных. Результаты исследования показали недостаток знаний в академической литературе в этой области. В статье приведены дидактические условия разработки передовой технологии обучения школьного курса физики на основе STEAM, возможности увеличения числа креативных обучающихся, способных работать над различными проектами, ведущими к новым идеям. Результаты исследования позволяют создать высокотехнологичную продукцию на базе STEAM на школьных базах.

Ключевые слова: STEAM технология, креативность, школьная физика, обучающийся, дидактическое условие.

Introduction

The formation of a young generation with developed creativity, capable of meeting the requirements of the labor market in a dynamically developing society of science and technology, is a vivid manifestation of solving important problems.

Taking into account the high correlation of the latest achievements of technical and engineering areas with physics, we are convinced of the relevance of teaching physics based on STEAM. One of the basic principles of STEAM education is the assimilation of students' experience and research methods, which are methodologically complex. Researchers have shown that the knowledge gained as a result of mastering the STEAM approach and such experience is more important than any other experience. The second important point is the development of the engineering business, that is, the achievement of new ideas in response to production tasks. Within this position, the student masters the search for solutions to specific problems and their construction.

The joint work of the Physics Department of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University and the Sakarya University of the Republic of Turkey continues in this direction. Two doctoral students and four undergraduates have completed dissertation research at the departments in this area of research. As a result, the «Physics Handbook» applications were launched, some elements of robotics were developed using 3D printing, some equipment of STEAM classrooms was developed. Other digital resources and teaching materials have gone out of print, most of the faulty physical equipment has been updated and launched using 3D printers. This contributes to the development of students' creativity indicators [1–2].

Creativity and its characteristics, according to many authors, are associated with a set of personality qualities manifested in real professional activity [3-4].

When teaching physics, it is necessary to create conditions for the effective inclusion of self-taught students in the creative process. This is due to the fact that the creative potential of the individual develops in cognitive activity. The difficulty here lies in the organization and regulation of the creative process, which forms ideas about the creative independence of the individual.

Studying the scientific literature on creativity, one can point out two main directions that have historically developed in modern science. The first direction is associated with the consideration of creativity from the side of the general psychological and conceptual direction:

- The methodological foundations of the psychology of creativity are studied;
- Methods for diagnosing creativity are developed;
- Methods of forming a general psychological theory are implemented;
- The mechanisms of the laws of creative activity are determined.

The second direction of the study of creativity will be aimed at identifying and characterizing the abilities of a person in creative activity. Creativity and its characteristics, according to many authors, are associated with a set of personality traits that are reflected in specific professional

activities. In modern research, there is a pace of considering creativity as a complex of intellectual characteristics inherent in each individual.

However, according to the research topic, there is not enough research on the methodology for using STEAM opportunities in developing students' creativity.

Especially in the teaching of disciplines in the technical and Natural Sciences, Engineering, in particular physics, there is no clear didactic systems in the field of development of creativity of students, the absence of a combination of STEAM educational technology with creativity in teaching.

In the direction of considering the joint integrative multilingual practice of STEAM in educational institutions of Japan, D. Oyama M. Moor conducted a study by D. Kitano Y. Fujita [5]. The physical phenomena and patterns are explored by Rico na, Arevalo N. [6], organizing entertainment fairs using LEGO educational maps and STEAM elements.

However, in the conditions of today's rapid pace of Science and technology, the methodology of teaching students on the basis of the development of creativity through the use of STEAM education does not fall into a single system, but is formed at the level of individual recommendations.

In the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 988 on approval of the state program for the development of education and Science for 2020–2025:

-it was noted that schools will be equipped with classrooms for:

Chemistry,

Biology,

Physics,

STEAM classrooms.

There are contradictions between the need to use STEAM educational technology in order to develop students' creativity and the lack of a methodological system for realizing this need and research on the organization and conduct of the educational process on the basis of effective methods and Means.

The search for a solution to these contradictions is the goal and the main feature of our research.

To determine the theoretical foundations for the development of students' creativity on the basis of STEAM education, to determine the didactic system of teaching on the basis of the development of students' creativity on the basis of the school physics course. In addition, STEAM influences the development of learning tools based on educational technology and the development of their application conditions.

Research methods

In order to identify the problems associated with the use of STEAM technology in teaching the school physics course and better understand the concept of creativity, a 2-step review of the literature was conducted. Reliable peer-reviewed articles from the Scopus and ScienceDirect databases were selected as bibliographic sources, and stages related to the special coverage of the study were implemented.

The key words selected to search for materials are as follows:

1-keyword: «STEAM technology»;

2-keyword: «STEAM education and physics»;

3-keyword: «Creativity»;

4-keyword: «School physics course».

During the study, articles from magazines were analyzed using these keywords. The topics and theses of the collected articles were carefully studied, the filtered articles were used in writing the descriptive concepts presented in the discussion section (table 1).

Table 1 – Stage of activities in the course of the study

Stages	Actions
Stage 1	<ul style="list-style-type: none"> - Search for articles by keywords and evaluate the content; - working with websites scopus.com, sciencedirect.com (Scopus ScienceDirect); - Analysis of annotations of individual articles on the above four keywords. - Search for articles by linking keywords. «STEAM technology» AND «STEAM education and physics» AND «Creativity»
Stage 2	<ul style="list-style-type: none"> - Analysis of articles collected from databases and evaluation of conclusions
Stage 3	<ul style="list-style-type: none"> - Conclusion on the analyzed articles

During the study, a total of 30 articles were collected, of which 18 were selected. Of the 18 articles, an analysis of the annotations of 14 articles was carried out, and the remaining 4 articles were studied in full. The analysis of philosophical, psychological, pedagogical and methodological literature on the basis of theoretical research methods was aimed at determining the indicators of creativity of students, determining the didactic conditions for the development of creativity on the basis of STEAM.

Results and discussion

Creativity and its characteristics, according to many researchers, are associated with a set of personality traits that are reflected in specific professional activities. In modern research, there is a pace of considering creativity as a complex of intellectual characteristics inherent in each individual.

From the analysis of scientific papers, among the most common definitions of understanding creativity, one can select the most effective ones for use by students in teaching a school physics course (Figure 1).

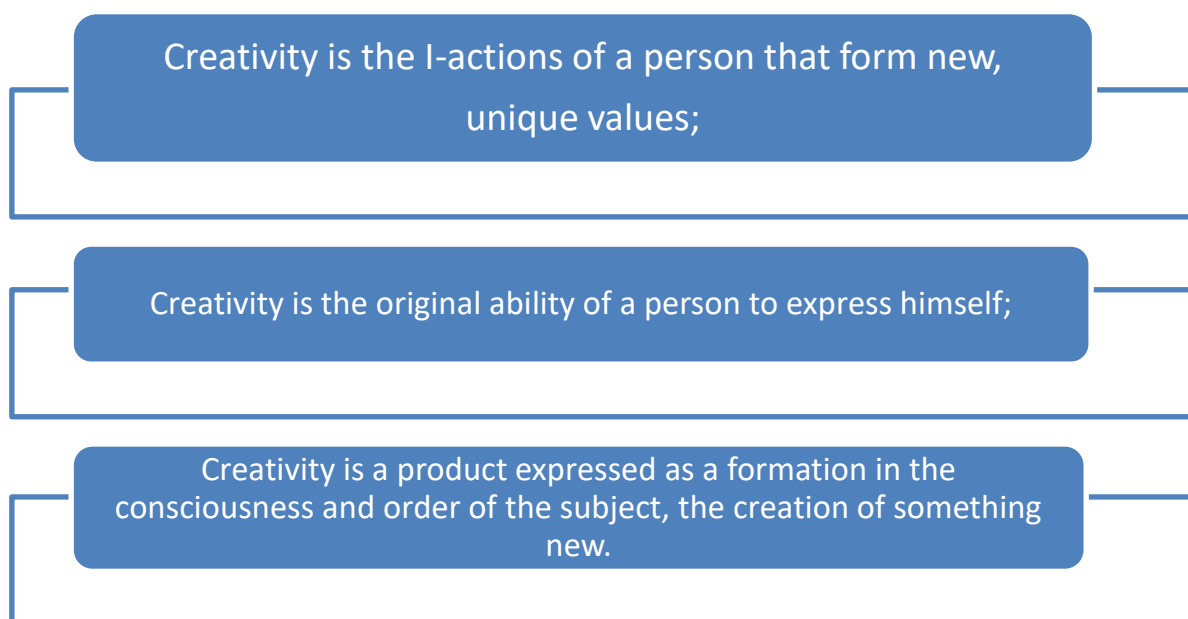

Figure 1 – Definitions characterizing the need to develop students' creativity in teaching physics

In our research, the concepts of «creativity» and «creativity» are two separate worlds. The creative process is based on the inspiration of the author, his abilities and traditions. And since the main component of the creative process is the pragmatic element, the question arises of why, for whom and how to make a novelty.

Studying creative learning, along with the psychologo-pedagogical basis for the construction of Education, consider its psychological connection with the teacher and form two main psychological conditions that contribute to cognitive creativity:

- 1) What is necessary to achieve psychological security:
 - a) recognition of the unconditional value of the person;
 - b) the result of his labor;
 - c) sharing the understanding and feeling of the inner world of a person.

2) psychological freedom, achieved through the full expression of feelings and situations, thoughts through symbols.

From the above features of the formation of creativity, we have identified in our research the forms of STEAM training aimed at the formation of creativity (Figure 2).

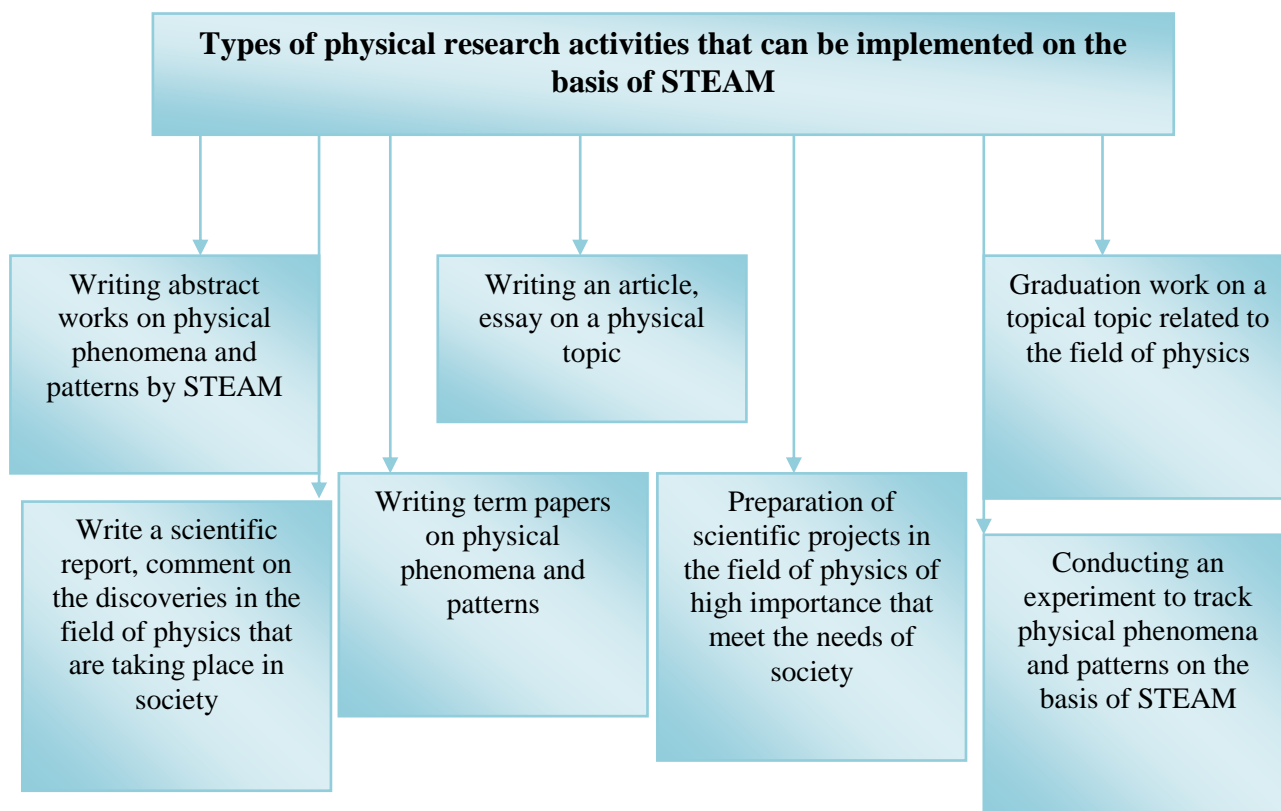

Figure 2 – Types of physical research activities that can be implemented on the basis of STEAM

Within the framework of our research, the content and technological (STEAM) aspects of the formation of creativity of students are identified.

Creativity is the ability to solve problems in the practical application, because the situation with decision-making requires a person to think creatively. And creativity in the field of STEAM technologies in relation to the activities of specialists in the field of physics is reflected in the search, accumulation, processing of necessary information, attracting experience for it, coordination of new structures that help determine the solutions to ten problems.

Thus, creativity allows you to solve more complex problems, the ways of solving which are considered in the sweat of the personality characteristics of the subject and are somewhat or completely unknown. according to many researchers, abilities, including creative abilities, can be developed through special training.

Markus, L., Sungkim, S., & Ishak, Mohd. Z. B. in their research, they identified the expected concerns and concerns of teachers and students in the study and simplification of quantum physics in high school when they introduced STEAM integrated learning. The difficulties of studying and simplifying quantum physics cause serious misconceptions among teachers and students. The solution to this difficulty is considered using interactive modeling and practical experiment. This article presents the theoretical basis for developing a training module with integrated STEAM elements to make quantum physics a meaningful study. The proposed theoretical framework has several advantages, including guidance on the planning of the training module applied to classroom activities and explanation of the topic using the 5e learning model [7].

However, further research is needed to test the design of the training module, ease of Use and the effectiveness of teaching and simplification in the classroom.

The natural sciences curriculum has undergone many reforms to keep with scientific and technical development, the «STEAM» approach is considered one of the most important global movements and approaches to curriculum development. Enriching the content of the physics curriculum within the framework of the «STEAM» approach with activities aimed at developing science fiction among students is one of the most important goals of scientific and technological progress in the future [8].

As a result of the research of domestic scientists G. Kazbekova and Zh. Ismagulova, within the framework of the topic Formation of Innovative STEM-education, shows the main factors of reforming education in the STEM direction.

The authors also highlight the main benefits of «STEM education» in the order below:

- It allows us to show the relationship between the disciplines of the physical-mathematical and natural science cycle both in theory and in practice;
- The ability to achieve high productivity through the use of scientific and technical knowledge in practical activities. Students will be able to create and build prototypes of real products in the classroom;
- STEAM programs allow students to solve various problems, independently propose solutions necessary to overcome emerging difficulties;
- Develops communication skills, teaches to work in a team;
- The organization of STEM classes attracts students from all over the world to study mathematics, physics and other subjects [9].

In our study, we present didactic conditions, identifying the importance of STEAM technology in the development of creativity.

- offer additional topics on STEAM to the physics teaching methodology;
- in order to form the creativity of students, to organize their work on STEAM and on their own in such a way that they understand the knowledge;
- to determine the interdisciplinarity between physical disciplines and computer science disciplines, mathematics;
- flexibility of content, methods, forms, means of teaching physical subjects to STEAM;
- Organization of the use of STEAM in any form of physics training in connection with innovative methods;
- implementation of the program for the formation of creativity of future physics teachers, consisting of Digital Program products used in teaching physical subjects;

We have organized the following stages for the development of students' creativity in teaching physics in STEAM conditions:

Stage 1: organization of the training «development of students' creativity through STEAM». Systematic work aimed at developing creativity on the topics of the training.

Stage 2: the connection of physical knowledge with life, technology, the manifestation of activity in any form of teaching physics using STEAM elements in practice, the formation of skills to interpret physical knowledge.

Stage 3: development of a methodology aimed at developing students' creativity in teaching physics in the conditions of STEAM education. Development of students' creativity using methods and techniques, means aimed at the development of creativity.

Considering that science does not stand still, and the content of modern education also changes accordingly, it becomes clear that it is not enough for the student to only passively listen and remember information. It is important that the student is able to independently create new solutions in the subject, critically rethink the available data, and reveal previously unused capabilities of the technique [10]. STEAM technologies make it possible to develop these abilities, effectively apply knowledge and implement creative ideas in educational institutions and further professional activities of school graduates [11]. In our preliminary research, we noticed that students are interested in teaching physics based on STEAM technologies (Figure 2).

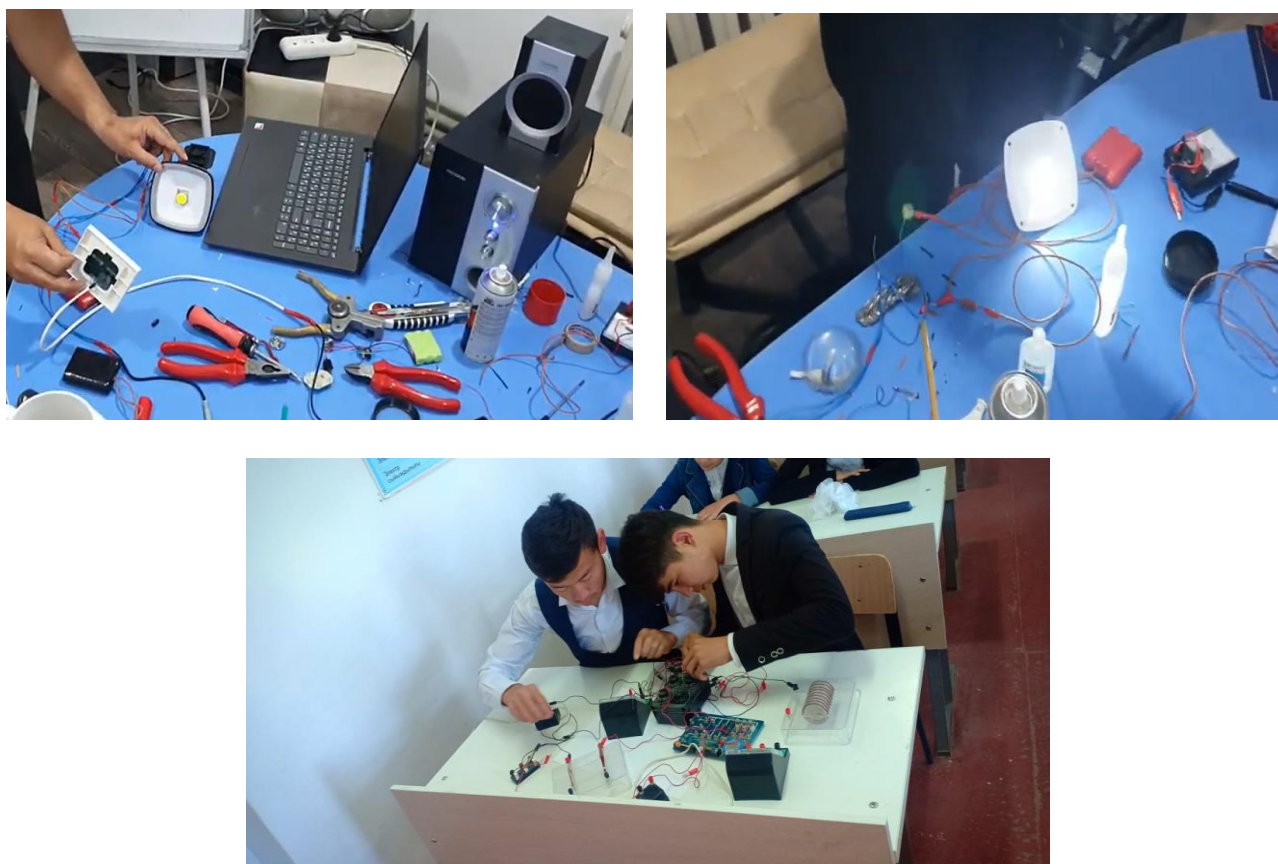

Figure 2 – the process of teaching physics based on STEAM technologies

In addition, from the analysis of the scientific literature, we have distinguished the following indicators of STEAM literacy. Apply the knowledge gained in Physics in practice, the ability to implement mini-projects, design products according to physical laws, knowledge of mathematical methods of physics, etc. In addition, according to our research topic, the first task is the need for these services to be implemented on the basis of STEAM.

In our study, we propose to improve the content of the discipline «Techniques of physical experiment at school» in the educational program «6b01510 – training of physics teachers» on the basis of STEAM as a didactic condition in order to form the creativity of students on the basis of STEAM.

The subject «technique of physical experiment at school» teaches students to study experimental methods and techniques of teaching physical sections of the school course, the place occupied in the system of teaching methods, the structure and tasks of physical experiment in education.

Allows you to master the system and features of the educational experiment in secondary education organizations for the formulation of physical processes and phenomena, the technique and technology of demonstration, virtual laboratory work.

Therefore, taking into account these features of the discipline, it is possible to determine the importance of implementing its effective teaching. We took into account the need for students to form the following creative indicators in the course of updating the educational content of the discipline:

- mastering the skills of organizing and conducting demonstration, virtual and laboratory experiments in the field of physics on the basis of STEAM;
- The ability to demonstrate the knowledge gained by steam-based physical thinking in the formulation of processes, phenomena in nature and technology, solving problems;
- mastering modern approaches to the collection, processing, analysis of scientific and pedagogical research, achieving unique ideas in the conclusion of research works.

Taking into account the indicators of creativity that develop in accordance with the final results of training in the above educational program, we propose to include the following topics in the curriculum of the discipline:

- STEAM experiment in physics, its importance in teaching physics, methodological requirements for it;
- Science project tips from a teacher. Educational Robotics as an Innovative Educational Technology;
- STEAM glossary. Basic equations and definitions;
- Basic ideas in STEAM projects. STEAM theme selection criteria.
- Exploring Student Engagement in STEM Education through the Engineering Design Process;
- 3D printing for experiments in the field of physics. Assess the engagement with 3d virtual learning tools;
- Creation of stands for explaining light phenomena. STEAM and Light. Teaching Atomic Structure.

The subject «Technique of physical experiment at school» is a 5-credit subject and is given 15 hours for a lecture and a total of 30 hours for practical classes.

The purpose of teaching the discipline is: to master physical phenomena and laws with the main emphasis on STEAM literacy of students, to implement the application of physical knowledge in engineering, design activities at enterprises, mathematics through mini-projects, to familiarize with technical devices.

Objectives of the discipline: to master the methods and techniques of independent staging and demonstration of demonstration practices in the course of high school physics; to teach students to stage frontal laboratory work and school physical workshop work. Mastering the terms of the technical and engineering field by sections of physics.

The forms of teaching the discipline are lectures and practical classes. In addition, it includes independent work of the student and work performed under the guidance of the teacher. In the lessons of the lecture, students are taught theoretical knowledge, methods of organizing and performing mini-projects implemented on the basis of STEAM in English. In practical classes,

students perform mini-projects and explain them in English. In the course of teaching the discipline, the 5e, 7E model in teaching, the case study method, the problem-based learning method, and the design method are organized in conjunction with the CLIL learning technology.

The results of training are evaluated in accordance with the criteria set in advance for the implementation of the project.

The importance of the results of the study is characterized by the need to obtain a new impetus for leadership in innovations at the state level, the need to improve the degree of educational institutions in STEAM disciplines, meet new requirements for knowledge on the part of the labor market and business, high-tech production, develop the ability of graduates to meet the requirements of future activities and business, employers by introducing a methodological system of training based on STEAM education into the educational process at the national level.

In addition, by improving access to all STEAM programs, rural or remote residents are characterized by the need to provide opportunities for promising education.

Conclusion

The results of the study were obtained through the development of a didactic system for teaching natural and technical disciplines, in particular, the school physics course on the basis of STEAM:

- increase opportunities to improve the quality of human capital, create high-tech products based on the introduction of innovative technologies into the educational process.

So, our research has an impact on the development of the following indicators for students:

- accelerates the assimilation of physical phenomena and laws, allows you to expand the educational material to a certain extent;

- increases motivation for learning, mastery of learning, regularity of learning problems;

- increases activity in solving problems and problems in physics;

- increases their ingenuity in solving the problem posed in connection with the new topic;

- forms the ability to effectively use certain physical experiences in New conditions;

- forms the ability to improve and change the known in accordance with new tasks;

- demonstrate the ability to work independently in new areas in physical research work.

The results of the study will further contribute to the improvement of the material and technical base of rural schools, the easy assimilation of the laws of physics by students, the emergence of competitive specialists in engineering and technical fields, and thus the development of Science and education, industry in the country.

In addition, the results of the study are recommended to be used in higher educational institutions, schools and institutes for advanced training. The importance of this study is that the results of the analysis of the current practice of teaching physics teachers clearly define STEAM elements as accessible and inaccessible. Recommendations for improving and improving the teaching of physics will be given on the basis of analysis using the integrated STEAM concept as a teaching concept. The results can be transferred to other subjects, such as chemistry and biology, if necessary. Recognizing that STEAM education research is not widespread in the school environment, this research will also contribute to STEAM educational literature at school.

«This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870844)»

REFERENCES

1. Gulnara T. Shoiynbayeva, Adilkhan K. Shokanov, Zhaynagul K. Sydykova, Akmaral K. Sugirbekova, Bakytzhan A. Kurbanbekov. Methodological foundations of teaching nanotechnology when training

- future physics teachers // *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. – Volume 42. 100970 <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100970>
2. Ramankulov S., Dosymov Y., Turmambekov T., Azizkhanov D., Kurbanbekov S., Bekbayev, S. Integration of case study and digital technologies in physics teaching through the medium of a foreign language // *International Journal of Emerging Technologies in Learning*. – 2020. – №15(4). – P. 142–157. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i04.11699>
 3. Badeleh A. The effects of robotics training on students' creativity and learning in physics // *Education and Information Technologies*. – 2021. – №26(2). – P. 1353–1365. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09972-6>
 4. Shute V.J., Rahimi S. Stealth assessment of creativity in a physics video game // *Computers in Human Behavior*. – 2021. – Volume 116. – 106647. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106647>
 5. Pearce D.R., Oyama M., Moore D., Kitano Y., & Fujita E. Plurilingual STEAM and School Lunches for Learning? // *International Journal of Bias, Identity and Diversities in Education*. – 2021. – №6(2)– P. 33–57. <https://doi.org/10.4018/ijbide.2021070103>
 6. Rico-Bautista N.A., Rico-Bautista D.W., & Arévalo-Pérez N. Construction of an amusement park using STEAM and LEGO education to participate in the science fair. // *Journal of Physics: Conference Series*. – 2021. – Vol. 1981. 012019 IOP Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1981/1/012019>
 7. Markus L., Sungkim S., & Ishak Mohd. Z.B. Issues and Challenges in Teaching Secondary School Quantum Physics with Integrated STEAM Education in Malaysia. // *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*. – 2021. – №6(5). – P. 190–202. <https://doi.org/10.47405/mjssh.v6i5.774>
 8. Bunyamin M.A.H., Talib C.A., Ahmad N.J., Ibrahim N.H., & Surif J. Current teaching practice of physics teachers and implications for integrated STEAM education. // *Universal Journal of Educational Research*. – 2020. – №8(5 A). – P. 18–28. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081903>
 9. Казбекова Г.Н., Исмагулова Ж.С. Инновациялық STEM-білім беру тәсілін қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3(125). – Б. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17>
 10. Abdel Radi, Prof. Dr. N. “STEAM” Curriculum for Physics Education and Science Fiction Development. // *Journal of Research in Curriculum Instruction and Educational Technology*. – 2020. – №6(2). – P. 159–166. <https://doi.org/10.21608/jrciet.2020.80186>
 11. Karmanov I.N. Implementation of project-based training at the department of physics of ssugt // *Actual Problems of Education*. – 2021. – №1. – P. 59–62. <https://doi.org/10.33764/2618-8031-2021-1-59-62>

REFERENCES

1. Gulnara T. Shoiynbayeva, Adilkhan K. Shokanov, Zhaynagul K. Sydykova, Akmaral K. Sugirbekova, Bakytzhan A. Kurbanbekov. Methodological foundations of teaching nanotechnology when training future physics teachers // *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. – Volume 42. 100970 <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100970>
2. Ramankulov S., Dosymov Y., Turmambekov T., Azizkhanov D., Kurbanbekov S., Bekbayev, S. Integration of case study and digital technologies in physics teaching through the medium of a foreign language // *International Journal of Emerging Technologies in Learning*. – 2020. – №15(4). – P. 142–157. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i04.11699>
3. Badeleh A. The effects of robotics training on students' creativity and learning in physics // *Education and Information Technologies*. – 2021. – №26(2). – P. 1353–1365. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-09972-6>
4. Shute V.J., Rahimi S. Stealth assessment of creativity in a physics video game // *Computers in Human Behavior*. – 2021. – Volume 116. – 106647. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106647>
5. Pearce D.R., Oyama M., Moore D., Kitano Y., & Fujita E. Plurilingual STEAM and School Lunches for Learning? // *International Journal of Bias, Identity and Diversities in Education*. – 2021. – №6(2)– P. 33–57. <https://doi.org/10.4018/ijbide.2021070103>
6. Rico-Bautista N.A., Rico-Bautista D.W., & Arévalo-Pérez N. Construction of an amusement park using STEAM and LEGO education to participate in the science fair. // *Journal of Physics: Conference*

- Series. – 2021. – Vol. 1981. 012019 IOP Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1981/1/012019>
7. Markus L., Sungkim S., & Ishak Mohd. Z.B. Issues and Challenges in Teaching Secondary School Quantum Physics with Integrated STEAM Education in Malaysia. // Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH). – 2021. – №6(5). – P. 190–202. <https://doi.org/10.47405/mjssh.v6i5.774>
 8. Bunyamin M.A.H., Talib C.A., Ahmad N.J., Ibrahim N.H., & Surif J. Current teaching practice of physics teachers and implications for integrated STEAM education. // Universal Journal of Educational Research. – 2020. – №8(5 A). – P. 18–28. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081903>
 9. Kazbekova G.N., Ismagulova J.S. Innovaciialyq STEM-bilim beru tasilin qalyptastyru [Formation of Innovative STEM-education] // Iasauı universitetinin habarshysy. –2022. –No3 (125).–B.200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17> [In Kazakh]
 10. Abdel Radi, Prof. Dr. N. “STEAM” Curriculum for Physics Education and Science Fiction Development. // Journal of Research in Curriculum Instruction and Educational Technology. – 2020. – №6(2). – P. 159–166. <https://doi.org/10.21608/jrciet.2020.80186>
 11. Karmanov I.N. Implementation of project-based training at the department of physics of ssugt // Actual Problems of Education. – 2021. – №1. – P. 59–62. <https://doi.org/10.33764/2618-8031-2021-1-59-62>

Ж.Д. АЛИБЕКОВА¹, Г.П. МЕЙРБЕКОВА², Г.Д. ҚОШАНОВА³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: zhasko_@mail.ru

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gultira.meirbekova@ayu.edu.kz

³педагогика ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnazira.koshanova@ayu.edu.kz

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп математика курсына практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу әдісін қолдану арқылы математика мен басқа пәндердің арасындағы байланыстарын көрсете отырып, оқушылардың математикалық ойлау қабілетін қалыптастыру мәселесі қарастырылды және сипаттама берілді.

Математикалық білім берудің жетекші мақсаты оқушылардың зияткерлік тұрғыда дамуы, адамға қоғамда толыққанды өмір сүруі үшін қажетті ойлау қабілеттерін қалыптастыру болып табылады. Сондықтан математика сабақтарында оқушылардың шығармашылық және сыни ойлауын дамытатын педагогикалық әдістемелер мен технологияларды пайдаланған дұрыс.

Модельдеу – оқушыларды есептер шығаруға үйретудің жетекші әдістерінің бірі және қоршаған ортаны танудың маңызды құралы болып табылады. Модельдеу оқушыны есеп шығаруда өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін, белсенді болуын қамтамасыз ететін тәсілдермен қаруландырады. Кең мағынада модель объектінің ең маңызды қасиеттерінің көрінісі ретінде анықталады. Алгебра және анализ бастамаларының модельдерімен танысқан кезде оқушыларға математиканың оның қосымшаларымен байланысы математикалық модельдердің көмегімен жүзеге асырылатыны көрсетіледі.

Математикалық модельдеу барысында математикалық ойлаудың барлық компоненттері, әсіресе математикалық объектілер немесе олардың қасиеттерінің арасындағы жалпы және дербес қатынастардың динамикасын сезінумен сипатталатын, функция идеясын қарастыруға байланысты айқын көрінетін функционалдық ойлау сияқты компоненті дамитыны көрсетіледі.

Кілт сөздер: математикалық модельдеу, математикалық ойлау, математикалық ұғым, қолданбалы есеп, практикалық мазмұнды есеп.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Алибекова Ж.Д., Мейрбекова Г.П., Қошанова Г.Д. Математикалық модельдеу әдісін қолдану арқылы оқушылардың математикалық ойлау қабілетін қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 212–224. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.18>

***Cite us correctly:**

Alibekova J.D., Meirbekova G.P., Qoshanova G.D. Matematikalıyq modeldeu adisin qoldanu arqyly oqushylardyn matematikalıyq oilau qabiletin qalyptastyru [Formation of Mathematical Thinking in Students Using the Method of Mathematical Modeling] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 212–224. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.18>

Zh.D. Alibekova¹, G.P. Meirbekova², G.D. Koshanova³

¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South-Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: zhasko_@mail.ru

²PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz

³Candidate of Pedagogical Sciences,
Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnazira.koshanova@ayu.edu.kz

Formation of Mathematical Thinking in Students Using the Method of Mathematical Modeling

Abstract. This article indicates and describes the formation of students' skills in mathematical thinking, shows the connection of mathematics with other disciplines by solving problems with the practical content of the school mathematics course using the method of mathematical modeling.

The main goal of mathematics education is the intellectual development of students, the formation of thinking skills necessary for a person to live a full life in society. Therefore, in mathematics lessons, it is better to use pedagogical methods and technologies that develop students' creative and critical thinking.

Modeling is an important tool for teaching students how to solve problems and understand the world around them. Simulation teaches the child in ways that allow him to independently work on solving problems. In a broad sense, a model is defined as a reflection of the most important properties of an object. When getting acquainted with the models of algebra and beginnings of analysis, students are shown that the connection between mathematics and its applications is carried out with the help of mathematical models.

Mathematical modeling shows that all components of mathematical thinking develop, for example, functional thinking, which is characterized by the sensation of the development of general and individual relations between mathematical objects or their properties, clearly visible in connection with the idea of a function.

Keywords: mathematical modeling, mathematical thinking, mathematical concept, applied problem, problem with practical content.

Ж.Д. Алибекова¹, Г.П. Мейрбекова², Г.Д. Кошанова³

¹PhD докторант Южно-Казакстанского университета имени М. Ауезова
(Казакстан, г. Шымкент), e-mail: zhasko_@mail.ru

²PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казакстан, г. Туркестан), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz

³кандидат педагогических наук, и.о. доцента
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казакстан, г. Туркестан), e-mail: gulnazira.koshanova@ayu.edu.kz

Формирование математического мышления у обучающихся с применением метода математического моделирования

Аннотация. В данной статье указывается и описывается формирование у учащихся навыков математического мышления, показывается связь математики с другими дисциплинами путем решения задач с практическим содержанием школьного курса математики с использованием метода математического моделирования.

Основная цель математического образования – интеллектуальное развитие учащихся, формирование навыков мышления, необходимых человеку для полноценной жизни в

обществе. Поэтому на уроках математики лучше использовать педагогические методы и технологии, развивающие у учащихся творческое и критическое мышление.

Моделирование – важный инструмент для обучения учащихся решению проблем и познанию окружающего мира. Моделирование обучает учащегося способам, позволяющим ему самостоятельно работать над решением задач. В широком смысле модель определяется как отражение наиболее важных свойств объекта. При знакомстве с моделями алгебры и начал анализа учащимся показывается, что связь математики с ее приложениями осуществляется с помощью математических моделей.

Математическое моделирование показывает, что развиваются все компоненты математического мышления, например, функциональное мышление, которое характеризуется ощущением развития общих и индивидуальных отношений между математическими объектами или их свойствами, отчетливо видимыми в связи с идеей функции.

Ключевые слова: математическое моделирование, математическое мышление, математическое понятие, прикладная задача, задача с практическим содержанием.

Кіріспе

Еліміздің егемендік алуына байланысты жалпы білім беру жүйесі айтарлықтай дәрежеде қайта қаралып, оны жетілдіру жолдары іздестірілуде. Болашақ қоғам мүшелерінің өмір сүріп нәтижелі қызмет етуінде математикалық білімдердің жасайтын ықпалы мол. Математика ғылым ретінде қолданбалы есептен пайда болған десек те болады және қолданбалы есеп арқылы дамиды. Мектеп математикасын қолданбалы есепсіз құру мүмкін емес [1].

Зерттеу жұмысының мақсаты: оқушылардың математикалық ойлау қабілетін практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу әдісін қолдану арқылы қалыптастыру және әрі қарай дамыту.

Мектеп математика курсының қолданбалы бағыты математикалық білім беру мақсаттарына жету үшін жеткіліксіз екені айқын, себебі алгебра курсына математика курсының ішкі қажеттіліктеріне қызмет көрсететін математикалық аппарат қалыптасады да, мектептегі басқа пәндердің қажеттіліктері жеткілікті қарастырылмайды, ал геометрия курсы негізінен дедуктивті тұжырымдарға басым назар аударады. Математиканы дамыта отырып оқытуға бағытталған эксперименталды бағдарламалар жасалуда, оны жүзеге асыру нәтижесінде оқушылардың санасында адамның қажеттіліктерін бейнелейтін және оның қоршаған әлемде өмір сүруіне тиімді жағдайды қамтамасыз ететін, қоршаған әлемнің заңдылықтарын бейнелейтін математикалық ұғымдар кешені қалыптасады. Мұнда интеллектуалды көлемді мазмұн мен оқушылардың ойлау әрекетінің сәйкес тәсілдері ғана емес, сонымен қатар математика пәнін оқушыларға қызықты әрі пайдалы пәнге айналдыратын практикалық бағдарлануы маңызды болып табылады.

Осындай ұмтылыстар оқушыларға қоршаған әлемнің математикалық модельдерін құруға, зерттеуге және пайдалануға оқытумен байланысты. Қарастырылған әдебиеттерде [2] модельдеу әдісіне талдау жасалып, оны жеке ғылымдарда – жаратылыстану ғылымдарында техника, биология, лингвистика, экология, медицина, экономика, т.с.с. басқа ғылымдарда қолданылу мүмкіндіктері зерттеледі.

Логикалық тұрғыда модельдеу әдісі бір объектіні білуден екінші объектіні немесе объектілерді тануға өту болып табылады. Модель – бір жүйенің екінші жүйені – түпнұсқаны – танымдық үдерістерде алмастыра және бейнелей отырып, онымен ұқсастық қатынаста болатын қандай да бір нақты немесе ойша елестетілетін жүйе. Математикалық модель теңдеу немесе теңсіздік, теңдеулер жүйесі немесе теңсіздіктер жүйесі, кесте, сызба түрінде берілуі мүмкін [3].

Шындығында, мектеп математика курсының кез келген тақырыбы қандай да бір математикалық модельді құрумен аяқталады, сонымен қатар математикалық модель құрғанда индуктивтік және дедуктивтік әдістер пайдаланылады. Талқылаулар нәтижесінде қандай да бір формуланы, графикті, алгоритм, т.с.с. ала отырып біз модельдеумен бетпе-бет келеміз, объект неғұрлым маңызды болса, оның танымдық бейнелерін жан-жақты ашатын түсіндірмелері соғұрлым көбірек болғаны дұрыс.

Мектеп математика курсының қолданбалы бағытын жүзеге асыру математикалық модельдеу әдісімен тығыз байланысты. Мұны А.К. Бекболганова, А.Б. Кокажаева, Б.В. Гнеденко, С.Л. Соболев, А.Н. Тихонов және басқалары атап көрсетеді. А.Б. Кокажаева бұл жөнінде: «Практикалық қолданбалы есепті шешкенде модель таңдау дәлдікті, есепті математика тіліне аудару тәжірибесін, интуицияны қажет етеді» [4] деп көрсетеді, ал Соболев С.Л. [5]: «Математика курсының практикаға бағытталуы ең алдымен оқушыларды қоршаған орта құбылыстарымен немесе жобаланатын әлем мен оның математикалық модельдерінің арасындағы қатынастармен таныстыру қажет. Оқушыларды өмірде кездесетін құбылыстардың математикалық модельдерін құруға үйрету керек» деп атап көрсетеді. Arseven[6]: «Математикалық модельдеу кез келген проблемалық жағдайды математикалық модельге айналдыру ретінде анықталады. Бұл тұжырымдама қазіргі уақытта математикалық құрылымдау, математикалық жұмыс және интерпретацияның барлық қадамдарын қамтитын үдерісті анықтау үшін кеңінен қолданыла бастады,» - деп атап көрсетеді. Боулер [7]: «...математикалық модельдеу теориясы жеке адамдарға бағытталған және білім – адамдар мен әлем арасындағы бірқатар өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болады,» - деп болжайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесін теориялық тұрғыдан талдауды тәжірибелік тұрғыдан зерделеумен ұштастырып, дереккөздерді талдау, әңгімелесу, сауалнама жүргізу сияқты зерттеу әдістерін пайдаландық.

Әдетте, практикалық мазмұнды есептерді зерттеу қарастырылып отырған объектінің ең қарапайым математикалық моделін құру мен оған талдау жасаудан басталады. Алайда әрі қарай модельді нақтылап, оның объектіге сәйкес келуін толығырақ ету қажеттілігі туындайды. Ол түрлі себептерге байланысты болуы мүмкін: жоғары дәлдіктің талап етілуімен, объекті туралы математикалық модельде бейнеленуі тиіс жаңа ақпараттың пайда болуымен, параметрлердің диапазонының бастапқы модельдің қолданылу шектерінен шығатындай болып кеңеюі, т.с.с.

Математикалық модельдеу – болашақ жоғары білікті мамандарды даярлау үдерісін жетілдіруді қамтамасыз ететін оқыту әдістері мен құралдарының (және тек мектепте ғана емес) ішіндегі бастысы, сонымен қатар оқушылардың оқу-танымдық әрекеттерін белсендіретін және оқытуда ақпараттық коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдануға мүмкіндік беретін әдістердің негізгісі болып табылады [8].

Модельді әртүрлі әдістермен ұсынуға болады. Кең мағынада модель объектінің ең маңызды қасиеттерінің көрінісі ретінде анықталады. Алгебра курсының, геометрияның, алгебра және анализ бастамаларының статикалық және динамикалық модельдерімен танысқан кезде оқушыларға математиканың оның қосымшаларымен байланысы математикалық модельдердің көмегімен (геометриялық фигуралар, теңдеулер, функциялар және т.б.) жүзеге асырылатындығын көрсету керек. Бұл математикалық модельдеу процедурасы жан-жақты ойлауды қажет етеді. Математикалық модельдеу, оқушыларға бастауыш сыныптан бастап теңдеулер құруға арналған мәтіндік есептерді шешкен кезден таныс болғанмен, оқушыларға қиындық тудырады [4, 61-6]. Л.Г. Петерсон [9] модельдеудің келесі функцияларын қарастырады:

1) гносеологиялық – тікелей зерттеу қандай да бір себептермен мүмкін емес болатын ғылыми объектілерді оңайлатылған түрде зерттеу мүмкіндігінен тұрады;

2) иллюстрациялық – талдау мен жалпылау үшін сенсорлық қолдау жасау;

3) эвристикалық – жаңа білімдерді алу;

4) интегративті немесе синтездеуші – білімнің, оның синтезінің (жалпы адам танымына тән диалектикалық қарама-қарсы дифференциация үдерісімен қатар) тұтас бейнесін құру.

Математиканы оқыту әдістемесі бойынша жүргізілген зерттеулерде мектеп математика курсына «модель», «модельдеу» ұғымдарын қалыптастыруға қажетті негізгі ұғымдардың мазмұнын айқын қамту қажеттігі туралы мәселе көтерілді; мектеп математика курсында математикалық модельдеу элементтерін бейнелеу бірқатар маңызды педагогикалық міндеттерді шешуге ықпал ететіні атап өтіледі:

а) қолданбалы бағытты жетілдіру;

б) математикалық және жалпы мәдениеттің элементтерін қалыптастыру;

в) пәнаралық байланыстарды меңгеру, т.с.с.

Осы және басқа да зерттеулерде модельдеуді оқыту және оны оқу танымының құралы ретінде пайдалануға байланысты бірқатар педагогикалық мәселе қойылып, шешілген. Атап айтатын болсақ:

1) оқушылардың «модель», «модельдеу», «математикалық модель» ұғымдарын игеру қажеттілігі мен түбегейлі мүмкіндігі дәлелденді;

2) математикалық модельдерді құру үдерісінің негізгі элементтері көрсетіліп, оның операциялық құрамына талдау жасалған;

3) мектеп оқушыларын математикалық модельдер құруға (жаңа математикалық ұғымдарды меңгеру және қолданбалы есептерді шығару) үйретудің ең орынды мазмұны анықталды;

4) бір ұғымның эквивалентті емес модельдерін пайдалану оны меңгеру тиімділігін арттыратыны анықталды;

5) модельдеудің көрнекі және эвристикалық қызметтері нақтыланды;

6) математикалық модельдеу туралы көзқарастарды мақсатты түрде пайдалану оқушыларда диалектикалық-материалдық көзқарастың қалыптасуы, шығармашылық қабілеттердің тәрбиеленуі мен оқытудың практикамен байланысы және пәнаралық байланыстардың күшеюі сияқты педагогикалық мәселелерді шешуге ықпал ететіні көрсетілді;

7) оқушылардың математикалық модельдерді құра білуге оқытудың нақты әдістемелік жолдары ізделуде.

Талдау мен нәтижелер

Математиканың ғылым ретінде дамуы екі бағыт бойынша жүріп келген: ішкі және сыртқы. Сыртқы жолы математикадан тыс жатқан есептерді шығару қажеттілігімен байланысты. Бұл тұрғыда математиканың дамуының көзі адамның практикалық әрекетінен туындаған есептер (заттарды санау, аудандар мен көлемдерді өлшеу, экономика, техниканың мәселелері, т.с.с.) болды. Екінші жолы – ішкі, табылған математикалық фактілерді жүйелеу, оларды теорияға енгізу, осы теорияның ішкі заңдылықтармен даму қажеттіліктерінен келіп шығады. Бұл кезінде математиканы адамзаттың ғылыми танымдары жүйесінен бөліп шығаруға алып келді. Осы аталған екі жолды қолданбалы және теориялық деп атайды.

Қолданбалы математиканы математикадан тыс пайда болатын есептерді ең тиімді әдіспен шешу туралы сала ретінде сипаттауға болады. Сәйкесінше қолданбалы есеп – бұл математикадан тыс қойылған және математикалық құралдармен шешілетін есеп. Көптеген зерттеулердің авторлары қолданбалы есепті шығарудың үш кезеңін көрсетеді:

1) формалдау, яғни берілген есепті табиғи тілден математикалық терминдер тіліне аудару. Бұл кезеңді есептің математикалық моделін құру деп атайды;

2) есепті модель аясында шығару;

3) алынған нәтижені талдау, яғни математикалық шешімді бастапқы есеп берілген тілге аудару.

Бірінші кезең оқушылар үшін ең қиын кезең болып табылады. Бұл қиындықтардың себебі есепті табиғи тілден математикалық тілге аудару үшін математикалық ойлаудың қалыптасуы мен дамуына байланысты болатын абстракциялай алудың жоғары деңгейі талап етіледі. Нақты объектіден, оның қасиеттерінен алшақтау және математикалық объектіге көшу қиын операция, сондықтан мәселені табиғи тілден математикалық тілге аудару мүмкіндігіне бірінші кезекте назар аудару керек.

Біз математикалық модельдеуді қолданбалы есептерді, практикалық мазмұнды есептерді шығарудың маңызды құралы ретінде қарастырамыз. Математика оқулықтары мен оқу құралдарында берілген есептер оқушылардың танымдық қызығушылықтарының дамуына толықтай ықпал жасамайды, себебі олар дайын математикалық модельдер болып табылады да, оқушыларды ойлануға, қойылған мәселенің оптимал шешімін іздеуге мәжбүрлемейді деген ұйғарым жасаймыз. Курстың қолданбалы бағытталуы өзінің ішкі аспектісінде де жеткіліксіз, соның салдарынан оқушылар қарастырылып отырған және оқушылар үшін айтарлықтай күрделі пән мен өздерінің жеке тәжірибесінде, қоғамның және кез келген нақты адам практикасында пайда болатын кез келген есептердің арасындағы байланысты көре алмайды. Бұл – математика туралы жалықтыратын және өмірден алшақ ғылым ретінде және оны мектепте оқу құтыла алмайтын мәселе ретінде қалыптасқан пікірді түсіндіре алады.

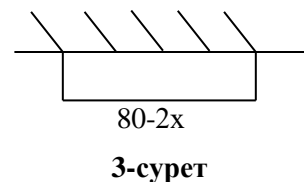
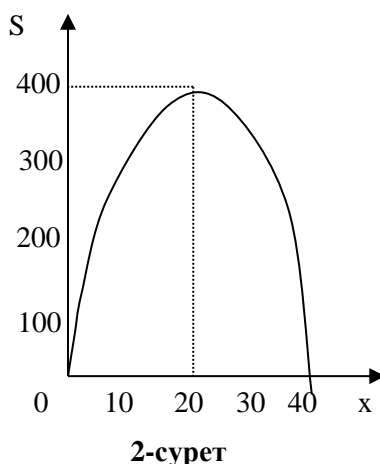
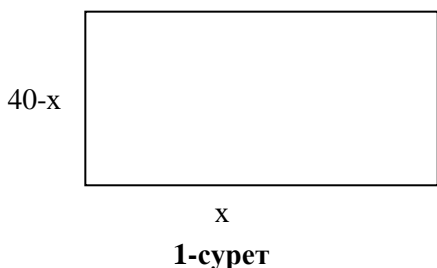
Қолданыстағы мектеп тәжірибесінде модельдеудің бірінші және үшінші кезеңдері толығымен ескерілмейді, онда мектеп математика курсының міндеті тек математикалық теорияларды оқып-үйрену мен негізгі мақсаты осы теорияларды бекіту болатын деп есептер шығару ғана қарастырылады. Екінші кезеңге – математикалық модельдерді зерттеуге негізсіз бейімділік бар. Біздің ойымызша, мектептің математика пәні бойынша оқу бағдарламасы онда математикалық модельдеу идеясы дәйекті түрде жүзеге асырылатындай етіп, математиканы оқытудың заманауи мақсаттарына модельдеудің барлық негізгі үш кезеңіне тиісінше көңіл бөлінуі керек деп есептейміз. Мұнда біз қазіргі кезде математика пәнінің оқушылардың логикалық және есептеу мәдениетін қалыптастырушы ғана емес, сонымен қатар оларды материалдық өндіруші еңбекке немесе рухани қоғамдық өмір саласындағы еңбекке байланысты болашақ мамандықтар әлеміне енгізудің де құралы екенін атап өтеміз.

Көптеген зерттеулерде мектеп оқулықтары мен оқу құралдарындағы қолданбалы есептерде оқушыларға модельді өздері құрып, зерттеп, соңында түсіндірулеріне тура келеді. Мұның бәрі оқушыдан көп күш пен уақытты талап етеді де, нәтижеде мұндай есептер шығарылмайды. Вернер мен Блум да осы пікірді қолдай отырып: « ... дүние жүзі бойынша мектеп тәжірибесінде модельдеу қазірдің өзінде біздің қалағанымыздай маңызды рөл атқармайды. Математикалық білім берудің мақсаттары мен күнделікті мектеп тәжірибесінің арасындағы мұндай алшақтық математикалық модельдеудің оқушылар үшін де, мұғалімдер үшін де қиындық тудыратындығында» [10] деп атап көрсетеді.

Атап өткеніміздей, оқушылар үшін бірінші кезең – математикалық модельді құру ең қиын кезең болып табылады. Математикалық модельді құру дағдыларын қалыптастыру алгебра, анализ бастамалары курстарын, бұл курстардың белгілі бір тақырыптарына ғана шоғырланбай, оқудың басынан соңына дейін жүзеге асырылып отыруы керек. Есептердің мазмұнында оқушылардың тәжірибесі, олардың табиғат құбылыстарына қызығушылықтары, бақылауға бейімделуі барынша пайдаланылуы тиіс. Мектепте динамикалық модельдерге, яғни тұрақты түрде нақтыланып отыратын, модельденетін құбылыстың параметрлерінің өзгеруіне байланысты жаңартылып отыратын модельдерге келтірілетін есептер жиі шығарылады. Оқушыларда құрылған модельді дамыту мен нақтылау туралы түсінікті қалай қалыптастыруға болатындығын көрсету үшін келесі мысалды қарастырайық.

Есеп 1. Қойманы орналастыру үшін ауданы барынша үлкен болатын, тік төртбұрышты формадағы учаскені ұзындығы 80 м тормен қоршау қажет. Учаскенің өлшемдерін табыңыз.

Шешуі.

I кезең (модель құру). Объектінің математикалық моделін құрамыз. x арқылы тіктөртбұрыш қабырғаларының бірін белгілеп, $(40-x)$ – тіктөртбұрыштың екінші қабырғасының ұзындығы екенін табамыз (1-сурет), сонда тіктөртбұрыштың $S(x)$ ауданы $S(x)=x(40-x)$, $x \in (0;40)$ формуласымен өрнектеледі. Есептің математикалық моделі құрылды.

II кезең (есептің модель аясында шығарылуы). Табылған $S(x)=x(40-x)$ тәуелділігінің тіктөртбұрышты (xOS) координаттар жүйесіндегі графигін салайық. График тармақтары төмен бағытталған парабола болады және параболаның M төбесінің координаттары $M(20;400)$ (2-сурет). $S(x)$ функциясының ең үлкен мәні 400 екені айқын. Бұл мәнге $x=20$ болғанда жетеміз.

III кезең (талдау). Нәтижені математикалық тілден есептің берілген тіліне аударамыз. Қойманың бір қабырғасы 20 метр болғандықтан, оның екінші қабырғасының ұзындығы $40-x=40-20=20$ (м) болады. Демек, қойманың ауданының максимал мәнін оның формасы шаршы болғанда аламыз.

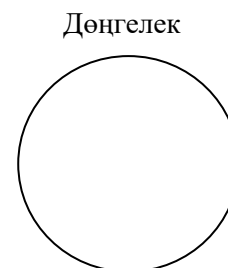
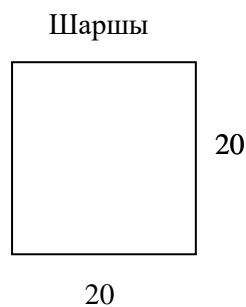
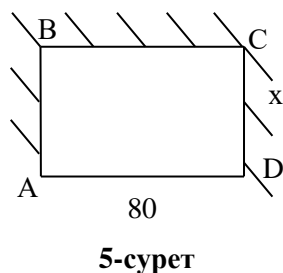
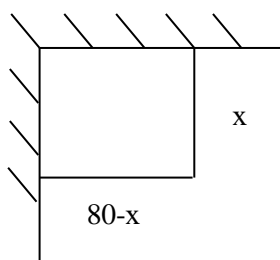
Ендігі мақсат математикалық модельдеу үдерісінің мүмкін динамикалық өзгеруіне назар аудару.

Ол үшін нақты жағдайға сәйкес келетін қосымша шарттарды енгіземіз, мысалы: «әдетте қойма бос жерде емес, қандай да бір құрылыстардың маңайына салынады. Қойманы қоршаудың қандай нұсқалары болуы мүмкін?» Осы жағдайларды қарастырамыз:

1) қойма бір қабырғаға іргелес орналасады (3-сурет).

$S(x)=x(80-2x)=80x-2x^2=2x(40-x)$, мұндағы x – құрылысқа іргелес қабырғаның ұзындығы. $S(x)$ өзінің максимал мәніне $x=20$ болғанда жетеді, сонымен қатар екінші қабырғаның ұзындығы 40, ал қойманың максимал ауданы $20 \times 40 = 800$ (m^2) болады.

2) қойма бір мезгілде екі қабырғаға іргелес орналасады (4-сурет).

$S=400(m^2)$

6-сурет

Бұл жағдайда ауданды келесі түрде өрнектейміз: $S(x)=x(80-x)$. $S(x)$ функциясының максимал мәнін $x=40$ болғанда аламыз, сонда $S=1600(m^2)$.

3) қойманың үш қабырғасы басқа құрылыстың қабырғаларымен іргелес орналасқан (5-сурет).

Егер $AB>20$ болса, онда қойманың ауданының мәні алдыңғы қарастырылған жағдайлардың барлығындағы ауданның мәндерінен үлкен болады.

Торды толық пайдалану туралы гипотезаны жоққа шығарсақ, онда зауыт аумағында $AD<80$, ал мәні $S = AD \times AB > 1600 (m^2)$ болатын орынды табуға болады. Мысалы, $AD=AB=60$ және $S=3600(m^2)$, бұл ең үлкен теориялық нәтижеден анағұрлым артық.

Дәл осылай торды толық пайдалану туралы шартты өзгеріссіз қалдырып, қойма формасы туралы гипотезаны өзгертіп отыруға болады.

Нұсқа 1: (6-сурет). Шеңбердің ұзындығы тордың ұзындығына тең, яғни $C=80$. Сонда радиус

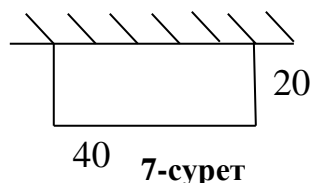
$$2\pi R = 80 \Rightarrow R = \frac{40}{\pi} .$$

Ал дөңгелектің ауданы:

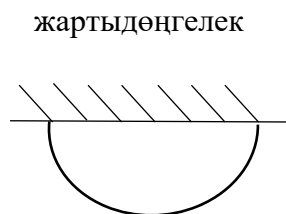
$$S_2 = \pi R^2 = \pi \left(\frac{40}{\pi} \right)^2 = \frac{1600}{\pi} > S_1 .$$

Егер қойма ұзындығы 80 метрлік тормен қоршалған дөңгелек формалы болса, онда бұл қойманың ауданы шаршы формалы қойманың ауданынан әлдеқайда үлкен болады.

Нұсқа 2. Қойма қабырғаға іргелес жатыр (7-сурет).

$$S_1 = 40 \times 20 = 800 (m^2)$$

Тордың ұзындығы 80 м болып қалғандықтан: $80 = \frac{1}{2} \times 2\pi R \Rightarrow R = \frac{80}{\pi}$. Сонда жарты

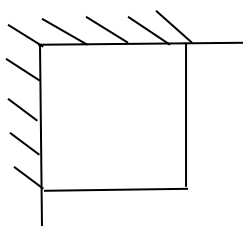
дөңгелектің ауданының мәні: $S_2 = \frac{1}{2} \pi \left(\frac{80}{\pi} \right)^2 = \frac{1}{2} \pi \frac{6400}{\pi^2} = \frac{3200}{\pi} \geq S_1$. Сонымен, егер қойма бір

қабырғаға іргелес жатса, онда 80 метрлік тормен қойма формасы жартыдөңгелек болғанда тіктөртбұрышты формалы қоймаға қарағанда үлкен ауданды қоршауға болады.

Нұсқа 3: Қойма екі қабырғаға іргелес жатыр (8-сурет).

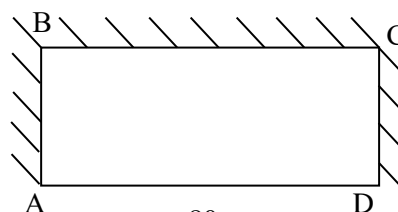
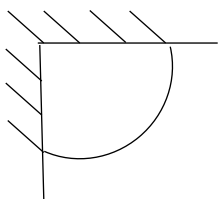
Қойманың формасы ширек дөңгелек. Сонда: $80 = \frac{1}{4} 2\pi R \Rightarrow R = \frac{160}{\pi}$. Яғни қойманың S_2

ауданы: $S_2 = \frac{1}{4} \pi \left(\frac{160}{\pi} \right)^2 = \frac{25600}{4\pi} = \frac{6400}{\pi} \geq S_1$

8-сурет

$$S_1=40 \times 40=1600 \text{ (м}^2\text{)}$$

9-сурет

$$S_1=80AB$$

Қойманың екі қабырғаға іргелес жатуынан оның формасы шаршы емес, ширек дөңгелек болса оның ауданы анағұрлым үлкен болатыны шығады.

Нұсқа 4: қойма үш қабырғаға іргелес жатыр (9-сурет). Қойманың формасы AD мен AB-ның нақты өлшемдеріне тәуелді болады.

Әрине, осындай типті есептерді шығару кезінде оқушыларда талдау және синтез жасау, жалпылау және дербес жағдайларды мүшелеп қарастыру, салыстыру және нәтиже алу сияқты дағдылар мен біліктіліктер қалыптасады. Бұл ақыл-ойдың иілгіштігі, тереңдігі, тұрақтылығы, дербестігі сияқты қасиеттерінің дамуы мен жетілуіне алып келеді, ал бұл өз кезегінде: икемділік (стандартты емес), ерекшелік, рационалдылық, сыншылдық, дәлелділік сияқты математикалық ойлау қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді.

Математикалық ойлаудың негізгі компоненттері – нақты, аналитикалық түрге бөлініп қарастырылатын абстрактілі, логикалық, кеңістіктік, интуициялық, функционалдық ойлау болып табылады. Математикалық ойлаудың осы компоненттердің және қасиеттерінің үйлесуі оқушының ерекше қабілеттерінде көрініс табады, және оның математикалық ойлауының айтарлықтай дамуы мен жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл қабілеттерді біз оқушының математикалық ойлауының қалыптасуы мен жеткілікті дәрежеде жоғары деңгейінің критерийлері ретінде қарастырамыз:

- дұрыс және тез қабылдау қабілеті;
- тек математикалық қана емес, сонымен қатар кез келген басқа объектілерде тұрақтылық пен қарқындылықты сақтай отырып, зейінді тез шоғырландыру және ауыстыру мүмкіндігі;
- күшті шығармашылық елестету қабілеті (белгілі ұғамдардан, құбылыстар мен фактілерден жаңа комбинациялар құрастыра алу);
- жағдайды бірден, әртүрлі көзқарастан бағалау қабілеті, көзге көрініп тұрған және айқын нәрселерден артығын көру қабілеті;
- берілген мәселені шешуге кіріспестен бұрын онда жасырын тұрған негізгі байланыстардың болмысына ену қабілеті;
- жаңаны тану, пайда болуы мүмкін мәселелерді тануға деген тұрақты қажеттілік;
- бейнелік, дәлдік, сөйлеудің қысқалығы, нақты сұрақтарға ерекше жауап беру қабілеті;
- зерттелетін үдерістің заңдылықтарының негізгі мәнін немесе белгілі бір жағдайдың сипаттамалық қасиеттерін ұғынып, абстрактілі ойлау қабілеті;
- белгілі ережелерге сәйкес өз ойын символдық түрде тұжырымдау қабілеті, оларды схемалық және графикалық түрде өрнектей алу қабілеті;
- зерттелініп отырған объектінің әртүрлі қасиеттерінің ішінен ең маңыздыларын, тіпті олар жасырын түрде болса да таңдай алу қабілеті;
- жүргізіліп отырған зерттеудің соңғы және аралық нәтижелерін болжай білу қабілеті, мәселені шешуді жоспарлай білу қабілеті;
- шешіліп отырған мәселенің идеясының даму тұрғысынан пайдалы мәліметтерді айқындау қабілеті;

- зерттелетін объектіні жаңаша қолдану мақсатында есептердегі әртүрлі қызметтерін анықтай білу; берілген жағдайдың құрылымының элементтерін жаңаша қызмет ететіндей етіп қайта ұйымдастыру мүмкіндігі;

- ең тиімдісін таңдау үшін белгілі бір ықтимал әрекеттерді болжай отырып, ойлау экспериментін жүргізу қабілеті;

- объектіні оның әртүрлі тізбектес күйлерінде ойша жаңғырту қабілеті;

- әртүрлі жағдайда ерекше идеяларды ұсыну қабілеті; жаңа жағдайда бұрыннан белгілі идеяны қолдану қабілеті;

- мәселені шешудің әдеттегі әдістерінен егер пайдаланылмайтын болса уақтылы бас тарту және оны шешудің жаңа жолдарын ұйымдастыру қабілеті;

- кездейсоқ фактілерден, құбылыстардан, бейнелерден берілген мәселені шешу үшін дәлелді фактіні табу қабілеті.

Бұл критерийлер шығармашылық ойлау қабілеттері ретінде қарастырылады, алайда егер оларды математикалық сипаттағы әрекеттер ретінде қарастыратын болсақ, онда олардың математикалық ойлау критерийлері де болатынын байқаймыз.

Сонымен, қолданбалы есептерді шығарудың құралы бола отырып, математикалық модельдеу оқушылардың математикалық ойлауының дамуына ықпал жасайды деген қорытынды жасаймыз.

Математикалық модельдеу кезінде математикалық ойлаудың барлық компоненттері, әсіресе математикалық объектілер немесе олардың қасиеттерінің арасындағы жалпы және дербес қатынастардың динамикасын сезінумен сипатталатын, функция идеясын қарастыруға байланысты айқын көрінетін функционалдық ойлау сияқты компоненті дамиды.

Функционалдық ойлаудың дамуы айқын «функционалдық» мазмұны бар нақты жағдайлардың математикалық өрнектелуіне берілген есептер жүйесін пайдаланумен және оларды әрі қарай зерттеумен тығыз байланысты. Мұндай есепті шығару үш аспектіден тұрады:

1) қосымша детальдарды алып тастап, әртүрлі ықшамдаулар мен болжамдарды енгіземіз;

2) зерттелініп отырған құбылыстағы объектілерді сандармен және геометриялық бейнелермен байланыстырып, бұл объектілердің арасындағы тәуелділіктерден математикалық қатынастарға – формулалар, кестелер, графиктерге көшеміз;

3) алынған математикалық қатынастарды оларға қолданылатын амалдарды пайдалана отырып зерттейміз, ал зерттеу нәтижелерін зерттелініп отырған объектінің терминдері мен ұғымдары арқылы түсіндіреміз. Функционалдық ойлау диалектикалық ойлауға тән математикалық ұғымдар мен қатынастардың өзара байланысы мен өзара тәуелділіктерін, өзгергіштігін дұрыс сезіну болып табылады.

Көрнекі-тиімділіктен көрнекі-бейнелілікке және одан абстрактілігіе қарай қалыптасып, дами отырып, оқушылардың математикалық ойлауы білім берудің бір сатысынан екінші сатысына ауысқанда жетілдіріледі, екшеліп, ұтымды, өзіндік, сыни, т.б. айналады. Оқушылардың математикалық ойлауын жоғары сыныптарда қолданбалы есептерді пайдалана отырып дамыту, яғни жоғары сыныптарда математикалық ойлауды математикалық модельдер мысалында дамуы төменгі сыныптарда салынған іргетас, базаға айтарлықтай сүйенуі тиіс екені түсінікті.

Осы буында математиканы оқып-үйренуде математикалық модельдеуді пайдалану тәжірибесі бізге жоғарыда айтылғандарғандарды растайды. Оқытудың бұл кезеңінде оқушылардың математикалық ойлауын дамытуда математикалық модельдеудің келесі құралдары елеулі көмек көрсетеді:

1) шамалардың арасындағы тәуелділіктерді модельдейтін аналитикалық өрнектерді құрастыру;

2) эмпирикалық графиктерді салу;
3) бірқалыпты үдерістерді модельдеу;
4) математикалық модельді құбылыс немесе үдерісті тікелей бақылау нәтижесі ретінде құрастыру, т.с.с.

Көптеген қолданбалы есептерде есептің шешімін табу үдерісінде бұл құралдар бірге, өзара үзілмейтін байланыста қолданылады.

Математикалық ойлаудың көптеген сапаларын дамыту үшін зерттеу сипатындағы есептерді пайдалану әсіресе тиімді. Өзінің жеке «мини» зерттеуін жүргізе отырып, әрбір оқушы берілген объекті немесе құбылыстың елеусіз қасиеттерінен, елеулі қасиеттерді айқындау қабілетін, жалпылау, абстракциялау, жүйелеу, болжам айту, т.с.с. қабілетін қалыптастырды. Бір сөзбен айтқанда, мұндай есептің шешімін іздеу үдерісінде оның ойлау қабілеттерінің қарқынды дамуы, нәтижеде оқушының абстрактілі ойлауы қалыптасады.

Оқу материалын меңгере отырып, оқушылар қоршаған орта құбылыстары мен заттары арасындағы байланыстар мен қатынастарды ашуға, айқындау мен тұжырымдауды нақты жасауға, мазмұнды қорытындылар жасауға, аналогиялар жасауға үйренеді. Осы аталғандар жүйелеу, классификациялау, жалпылау мен нақтылау дағдыларын дамытуға ықпал жасайды. Оқу үдерісінде оқушылар ойлау әрекетінің көптеген тәсілдерін меңгереді, ойлауды үйренеді. Оларда абстрактілі ойлаудың маңызды жақтарының бірі – заттармен тікелей емес бейнелермен (көрнекі және сұлбалы) әрекет етуге мүмкіндік беретін ойша амал орындау қабілеті дами бастайды. Шынында қандай да бір құбылыстың математикалық моделін құрғанда біз модель мен объектінің сапалық әркелкілігінен, олардың қозғалыс материясының түрлі формаларға тиісті болуына назар аудармаймыз. Ойлау әрекеті, ой қозғалысы жалпылау көмегімен математикалық ұқсастық роліндегі изоморфизм идеясына алып келеді. Бұл ұқсастықтың болмысы табиғат заңдылықтарының математикалық формаларының тепе-теңдігінен туындайды, атап айтсақ, математикалық тұрғыда ұқсас жүйелердің физикалық заңдылықтары әртүрлі, ал оларды математикалық түрде өрнектеу формасы бір.

Қолданбалы практикалық есепті шығару нәтижесінде алынған математикалық модельді түсіндіру әртүрлі болуы мүмкін және осы арқылы бір қолданбалы есептен екіншісіне өтуге мүмкіндік береді, бұл ауысулар соңында тиімді, шығармашылық және ерекше ойлау қабілетіне дамиды.

Бағдарламаны меңгеру үшін жоғары сынып оқушысы теориялық ойлауын дамытуы қажет. Теориялық ойлау қабілетін дамыту алғышарттары бар: ой еңбегінің сипаты өзгереді, дәріс-сабақтарының, зертханалық және практикалық жұмыстарды өз бетінше орындау, материалды өз бетінше оқып-үйренудің маңызы арта түседі. Ойлау нәтижесінде анағұрлым белсенді, өз бетінше және шығармашылық сипатқа ие бола бастайды. Ойлау әрекеті жалпылау мен абстракциялау, құбылыстардың себеп-салдарын түсіндіру тенденциясымен, дәлел келтіру, жеке ережелердің ақиқат немесе жалғандығын дәлелдеумен зерттелініп отырған мәселені жүйелеу арқылы сипатталады. Ойлаудың сыни сипаты дамиды.

Қорытынды

Практикалық мазмұнды есептерді математикалық модельдеу әдісімен шығару мектеп оқулықтарында терендете қарастырылмайды. Егер осы мәселеге көңіл бөлсек, онда оқушылардың есептерді шығаруға қызығушылығы артып, абстракциялы, функционалды ойлау қабілеттері дамитын еді. Сондықтан бұл мақалада математикалық мазмұнды есептерді шығару арқылы оқушылардың ойлау қабілеттерін қалыптастыруда математикалық модельдеу әдісінің төмендегі критерийлерін ұсынамыз:

- кеңістіктік елестету қабілеті;
- жақсы таңдау жасауға қабілетті жадының бар болуы; математикалық білім мен тәжірибені жаңғырту қабілеті;
- белгілі бір жағдайлардың көрнекі түрде тиімді және көрнекі бейнелі модельдерін жасау қабілеті;

- қандай да бір объектілер жиынының қай элементтері зерттелініп отырған объектіге сыртқы және ішкі белгілері бойынша ұқсас болатынын анықтау қабілеті;

- берілген мәселе тиісті болатын берілген объект немесе типтің қай класқа тиісті екенін анықтау қабілеті;

- объектілер мен идеялардың арасындағы әртүрлі байланыстарды ашу қабілеті, жасалған қорытындының ақиқаттығын тексеру үшін логикалық байланыстарды пайдалану біліктілігі;

- өмірлік жағдайларды математикалық модельдеу қабілеті.

Сонымен, мектеп оқушыларының математикалық ойлау қабілетін қалыптастыру мақсатында біз математикалық модельдеу әдісін пайдаландық. Практикалық мазмұнды мәселе есептерді оқушыларға оқытып, осы арқылы математикалық ойлау қабілеттерін қалыптастырып, дамыту және олардың осындай қабілеттерін өмірде кездесетін мәселелерге талдау жасай отырып шешуді игертудің қажетті негізі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бекболғанова А.К., Умиргалиева А.Б. Мектептегі математика курсындағы математикалық анализ элементтерінің орны мен ролі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. “Физика-математика ғылымдары” сериясы. – 2018. – №1 (61). – Б. 37–42.
2. Гамезо М.В. Знаки и знаковое моделирование в познавательной деятельности: дисс. ... докт. псих. наук. – М., 1997. – 373 с.
3. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. Алгебра: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017. – 272 б.
4. Қасқатаева Б.Р., Кокажаева А.Б., Қазыбек Ж. Математикалық модельдеу оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру құралы ретінде // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2021. – №1(85). – Б. 58–67.
5. Соболев С.Л. Судить по конечному результату // Математика в школе. – 1984. – №1. – С. 5–19.
6. Arseven A. Mathematical Modelling Approach in Mathematics Education // Universal Journal of Educational Research. – 2015. – Vol 3(12), No 3. – P. 973–980.
7. Boaler J. Mathematical Modelling and New Theories of Learning // Teaching Mathematics and its Applications. – 2001. – Vol. 20. – P. 121–128.
8. Бекболғанова А.К., Туралық М.Б. Модельдеуді пайдалану – оқытудың қолданбалығын күшейтудің негізгі бір шарты // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, “Физика-математика ғылымдары” сериясы. – 2018. – №1 (61). – Б. 33–37.
9. Петерсон Л.Г. Математическое моделирование как методологический принцип построения программы школьного курса математики // Содержание, методы и формы развивающего обучения математике в школе и вузе. – 1999. – №2. – С. 30–33.
10. Blum W., Borromeo, Ferri R. Mathematical Modelling: Can It Be Taught And Learnt? // Journal of Mathematical Modelling and Application. – 2009. – Vol. 1, No. 1. – P. 45–58.

REFERENCES

1. Bekbolganova A.K., Umirgaliyeva A.B. Mekteptegi matematika kursynadgy matematikalyk analiz elementterinin orny men roli [The role and place of the elements of mathematical analysis in the field of school mathematics] // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy. “Fizika-matematika gylymdary” seriyasy. – 2018. – №1 (61). – B. 37–42. [in Kazakh]
2. Gamezo M.V. Znaki I znakovoye modelirovaniye v poznavatelnoy deyatelnosti [Signs and sign modeling in cognitive activity]: diss. ... dokt. psych. nauk. – M., 1997. – 373 s. [in Russian]
3. Abilkasymova A.E., Kucher T.P., Korchevskiy V.E., Jumagulova Z.A. Algebra. Jalpy bilim беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық [Algebra. Textbook for 7th grade of secondary school]. – Алматы: Мектеп, 2017. – 272 б. [in Kazakh]

4. Kaskatayeva B.R., Kokazhayeva B.R., Kazybek Zh. Matematikalyq modeldeu oqushylardyn matematikalyq sauattylygyn arttyru quraly retinde [Mathematical modeling as a tool to improve students' mathematical literacy] // Qazaq ulttyq qyzdar pedagogikalyq universitetinin habarsysy. – 2021. – №1(85). – B. 58–67. [in Kazakh]
5. Sobolev S.L. Sudit po konechnomu rezultatu [Judging by the end result] // Matematika v shkole. – 1984. – №1. – S. 5–19. [in Russian]
6. Arseven A. Mathematical Modelling Approach in Mathematics Education // Universal Journal of Educational Research. – 2015. – Vol 3(12), No 3. – P. 973–980.
7. Boaler J. Mathematical Modelling and New Theories of Learning // Teaching Mathematics and its Applications. – 2001. – Vol. 20. – P. 121–128.
8. Bekbolganova A.K., Turalyk M.B. Modeldeudi paidalanu – oqitudyn qoldanbalygin kusheitudin negizgi bir sharty [The use of modeling is one of the main ways to strengthen the application of teaching] // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy. “Fizika-matematika gylymdary” seriyasy. – 2018. – №1 (61). – B. 33–37. [in Kazakh]
9. Peterson L.G. Matematicheskoye modelirovaniye kak metodologicheskyy princip postroeniya programmy shkolnogo kursa matematiki [Mathematical modeling as a methodological principle for constructing a curriculum for a school course in mathematics] // Soderzhanie, metody i formy razvivajushhego obucheniya matematike v shkole i vuze. – 1999. – №2. – S. 30–33. [in Russian]
10. Blum W., Borromeo, Ferri R. Mathematical Modelling: Can It Be Taught And Learnt? // Journal of Mathematical Modelling and Application. – 2009. – Vol. 1, No. 1. – P. 45–58.

УДК 37.022; ГРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.19>**Ю.И. ПОПОВА¹✉, М.А. АБДУАЛИЕВА²**¹PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: yuliyarorovanis@gmail.com²PhD, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: abdualiev82@mail.ru**РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ИНТУИЦИИ И ЛОГИКИ У УЧАЩИХСЯ
ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ**

Аннотация. Авторы в статье рассматривают актуальную на сегодняшний день проблему развития математической интуиции и логики у учащихся в процессе обучения в школе. Данная проблема мало изучена в Казахстане и требует дальнейших исследований в данной области. В статье обобщен анализ литературы по вопросу развития математической интуиции и логики у учащихся, основное содержание исследования составляет проведение констатирующего эксперимента по выявлению интуиции и логики у учащихся в процессе решения задач и предоставление качественных результатов. В результате данного исследования было получено, что большая часть учащихся не владеет навыками математической интуиции и логики в процессе решения задач. Сделан вывод о необходимости введения дополнительного материала, в виде нестандартных задач по математике для развития интуитивного и логического мышления у учащихся, что будет способствовать повышению результативности обучения и вовлечению всех учащихся в процесс обучения. Авторы дают практические рекомендации учителям для развития логического и интуитивного мышления у учащихся на уроках. Данная статья и результаты исследования будут интересны учителям общеобразовательных школ, молодым ученым, методистам школ.

Ключевые слова: математическая интуиция, логика, математика, ученик, процесс обучения.

Ю.И. Попова¹, М.А. Абдуалиева²¹М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: yuliyarorovanis@gmail.com²PhD, М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: abdualiev82@mail.ru**Есептер шығару арқылы оқушылардың
математикалық интуициясы мен логикасын дамыту*****Цитируйте нас правильно:**

Попова Ю.И., Абдуалиева М.А. Развитие математической интуиции и логики у учащихся через решение задач // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 225–234. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.19>

***Cite us correctly:**

Popova Yu.I, Abdualiev82 M.A. Razvitie matematicheskoi intuicii i logiki u uchashhihsia cherez reshenie zadach [Development of Mathematical Intuition and Logic in Students through Problem Solving] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 225–234. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.19>

Аңдатпа. Мақалада авторлар мектептегі оқу процесінде оқушылардың математикалық интуициясы мен логикасын дамытудың өзекті мәселесін қарастырады. Бұл мәселе Қазақстанда аз зерттелген және осы салада қосымша зерттеулерді қажет етеді. Мақалада оқушылардың математикалық интуициясы мен логикасын дамыту бойынша әдебиеттерді талдау қорытындыланады, зерттеудің негізгі мазмұны есептерді шешу барысында оқушылардың интуитивтік және логикалық ойлауын анықтау және сапалы нәтижелерді қамтамасыз ету бойынша тұжырымдау эксперименті болып табылады. Осы зерттеу нәтижесінде оқушылардың көпшілігінде есептерді шығару барысында математикалық интуиция мен логика дағдылары жоқ екені анықталды. Оқушылардың интуитивтік және логикалық ойлауын дамыту үшін математикадан стандартты емес тапсырмалар түріндегі қосымша материалды енгізу қажет, бұл оқудың тиімділігін арттырып, оқу процесіне барлық оқушыларды тартуға мүмкіндік береді деген қорытынды жасалды. Авторлар сабақта оқушылардың логикалық және интуитивтік ойлауын дамыту үшін мұғалімдерге практикалық ұсыныстар береді. Бұл мақала және зерттеу нәтижелері жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдеріне, жас ғалымдарға, мектеп әдіскерлеріне қызықты болады.

Кілт сөздер: математикалық интуиция, логика, математика, оқушы, оқу процесі.

Yu.I. Popova¹, M.A. Abdualieva²

*¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: yuliyapopovanis@gmail.com*

*²PhD, Associate Professor of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: abdualieva82@mail.ru*

Development of Mathematical Intuition and Logic in Students through Problem Solving

Annotation. The authors in the article consider the actual problem of the development of mathematical intuition and logic among students in the process of learning at school. This problem has been little studied in Kazakhstan and requires further research in this area. The article summarizes the analysis of the literature on the development of mathematical intuition and logic among students, the main content of the study is a stating experiment to identify intuitive and logical thinking in students in the process of solving problems and providing qualitative results. As a result of this study, it was found that most of the students do not have the skills of mathematical intuition and logic in the process of solving problems. It is concluded that it is necessary to introduce additional material in the form of non-standard tasks in mathematics for the development of intuitive and logical thinking in students, which will increase the effectiveness of learning and involve all students in the learning process. The authors give practical recommendations to teachers for the development of logical and intuitive thinking in students in the classroom. This article and the results of the study will be of interest to teachers of secondary schools, young scientists, school methodologists.

Keywords: mathematical intuition, logic, mathematics, student, learning process.

Введение

В математическом образовании учителю недостаточно только научить решать задачи. Важнее убедиться, что учащиеся могут создавать эффективные и действенные идеи для решения математических задач. Чтобы учащиеся могли создавать такие идеи или понятия, необходимо улучшить интуитивные навыки решения математических задач. Интуитивные навыки очень помогают учащимся в решении задач. Tall заявил, что, когда учащиеся сталкиваются с трудными ситуациями в логическом мышлении, очень важно также учитывать их математическую интуицию. Существует тенденция, что интуиция – это непосредственное усилие, без использования ссылок, и результат считается истиной, так что

человек, использующий свою интуицию, чувствует, что нет необходимости доказывать или оправдывать свою мысль [1].

Вопросом соотношения математической интуиции и логики у учащихся в Казахстане занимался Маликов Т.С., который установил, что многие компоненты содержания учебного процесса определяются посредством интуиции. Также Маликов Т.С. сделал вывод, что интуиция является связующим звеном в системе знаний и служит не только для понимания материала, но и для его запоминания [2].

Как писал Fischbein, интуиция – это когнитивный процесс, обладающий определенными характеристиками. Fischbein утверждает, что «интуиция» эквивалентна процессу получения интуитивного знания. Так, интуиция рассматривается как познавательный процесс, а знание, полученное в результате ментального процесса, считается интуитивным знанием. Существует потребность в создании целостной системы обучения математике, развивающей формальную и когнитивную интуицию [3]. Способ сделать это – всегда давать учащимся возможность создавать свои собственные идеи для понимания математических знаний и решения математических задач.

Интуиция, которую используют учащиеся при решении математических задач называется «математической интуицией», то есть это термин, который используется для понимания математических фактов, операций и принципов [1].

Характеристика мышления была бы бессодержательной, если не определить его структуру. Л.С. Выготский полагал, что «Основными логическими формами, в которых реализуется мысль, принято считать аналитическую и синтетическую деятельность ума, то есть такие, которые сначала разлагают воспринимаемый мир на отдельные элементы, а затем строят из этих элементов новые образования, помогающие лучше разобраться в окружающем» [4, с. 199].

Необходимо улучшить способность учащихся решать задачи, особенно способность улучшать технику и стратегии решения задач, а также способность синтезировать задачи. Одна вещь, которую учитель может сделать, направляя учеников, – это выбрать наилучший метод обучения. Использование неподходящей модели может сделать урок скучным, затруднить понимание учащимися концепции и, наконец, снизить мотивацию учащихся к обучению.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что такие операции как анализ и синтез являются необходимыми для функционирования мыслительной деятельности. Согласно А.Г. Войтову, операция сравнение осуществляется на основе анализа и синтеза и представляет сопоставление объектов для выявления их общего сходства и различия [5].

Практически каждый человек имеет зачатки математической интуиции и развивает ее со временем. Ребенок, раскладывающий кубики в последовательности, человек, раскладывающий вещи в чемодан для отпуска, каждый человек имеет данные навыки. А уже опытные математики делают из нее оружие собственного мозга. Они оттачивают ее до такой степени, что она становится способна превратиться в орудие исследования. В работе педагогов должны быть специально ориентированные методы обучения, которые позволяют развивать интуицию на высшем уровне. Математическая интуиция у учащихся может проявляться без строгих определений и выводов, сделанных на основе дедукции.

В разделах математики существует, так называемое предзнание и послезнание. Они помогают развивать интуитивные способности учащихся. Интуитивное предзнание необходимо развивать при помощи внедрения специализированных терминов, таких как площадь, фигура, высота, объем и так далее. Этим понятиям необходимо сразу же давать разъяснение, вводить учеников в курс дела и выполнять упражнения, направленные на их устойчивость в сознании учеников [6, с. 48].

Развитие интуитивного и логического мышления на уроках математики помогает сформировать у учеников приемы мыслительной деятельности. Очень важно, чтобы учащиеся познавали эвристические навыки, а не только алгоритмы выполнения заданий, учили зафиксированные правила и формулы. Именно эвристические приемы помогают решать творческие задачи, искать новые логические доказательства. Чтобы достичь успехов в развитии интуиции и логического мышления у учащихся, необходимо управлять их мыслительной деятельностью и развивать умственное познание, развивать практические навыки мыслительной деятельности.

Кажодневное развитие интуиции и логики должно быть произведено на уроках, когда каждый учащийся будет вовлечен в процесс решения стандартных упражнений, но и развивающих задач. Педагог должен направлять учеников в этапах их развития, то есть учить их правильности решения упражнений и задач, их анализу, строить и рисовать чертежи и прочее. В процессе данных уроков учащиеся воспитываются и обучаются поисковым методам, вовлечение именно в процесс достижения результата, то есть освоения логических способов его достижения.

Во время обучения решению математической задачи, логические упражнения занимают центральное место. Они помогают усваивать теоретические данные, логически мыслить, включать интуицию и мышление. Представим вам примерную схему решения задач с точки зрения аналитического и синтетического метода решений (рисунок 1, 2) [7, с. 98].

Рисунок 1 – Схема решения задач с помощью интуитивных и мыслительных процессов аналитического метода решений

Рисунок 2 – Схема решения задач с помощью интуитивных и мыслительных процессов синтетического метода решений

Таким образом, систематическое применение различных нестандартных задач, различающихся по уровню сложности, способствует формированию интуитивного и логического познания у школьников. Такие задачи решаются путем проб и ошибок и развивают у учащихся навыки смекалки и сообразительности. Математическое образование ставит перед собой важнейшую цель обучения учащихся мыслительным приемам, навыкам воображения и внимания, умению логически рассуждать, навыкам интуитивного познания до решения задач, алгоритмического и неалгоритмического решения задач [8, с.7].

Очень важно научиться анализу, умению отличать факт и гипотезу, а самое главное логическому выражению собственных мыслей, развитию воображения и интуиции. Добиться успехов в изучении математики можно лишь собственным трудом педагога и ученика. Важна именно умственная деятельность. Организация мыслительной работы учащихся на уроках и внеурочных занятиях воспитывает в них навыки интуиции, логики, мышления, внимания, творческого отношения к поставленным задачам, возможности четко мыслить и уметь исправлять собственные ошибки. Если ученик не имеет навыков вычисления, ему будет трудно заниматься математикой. Поэтому в первую очередь мы прорабатываем данный фактор и затем приступаем к формированию остальных навыков. Пути развития интуиции и логики на уроках математики направлены на решение задач различной сложности. Они позволят ученикам раскрыть свой потенциал и понять, чем они действительно хотят заниматься. В первую очередь, необходимо правильно усвоить теоретический материал, уметь вычленять необходимые аспекты из основного текста, знать правила и техники вычислений, уметь работать с цифрами, контролировать и исправлять собственные ошибки. Все это позволит со временем развить навыки интуитивного и логического мышления учеников [9, с. 77].

Методы исследования

Целью данного исследования является изучение литературы по развитию математической интуиции и логики у учащихся через решение задач и представление результатов констатирующего этапа эксперимента. В ходе исследования были использованы следующие методы: теория развивающего обучения, которая направлена на то, что развивать; теория личностно ориентированного обучения; теория проблемного обучения, которая направлена на то, как развивать и компетентностный подход в обучении учащихся.

Объектами познавательной поисковой деятельности является не только проблемы и задачи, но и сами ученики.

Первопричинами трудностей учеников во время решения задач являются математические упражнения, которые в учебниках ограничены одной темой. Ученику главное выучить данную тему, справиться с задачами по ней и не применять дополнительных навыков, обдумывая различные разделы математического материала. Значение в обучении у таких задач невелико – они могут с легкостью забыться после закрытия программы того или иного года. Поэтому при решении более трудных задач, связанных с развитием логического мышления у учеников возникают трудности.

Задачи, которые будут предлагаться ученикам для решения, могут служить различным целям обучения. Основной из них является развитие интуитивного, логического и творческого мышления учеников, выявление у них интереса к изучению математической науки. Стандартные задачи для решения этих целей не подходят, они являются полезными на начальном этапе обучения и затем в нужных количествах. А если знакомить учеников лишь со специальными способами решения отдельных типов задач, то можно добиться лишь того, что ученики создадут себе шаблоны для их решения и не смогут развить свои интуитивные и логические навыки.

В обучении обязательно необходимы задачи, которые будут учить школьников основам самостоятельности, помогут им вовремя включать свою интуицию, помогут овладеть навыками научного и логического познания, которые необходимы настоящим математикам. Осуществляя целенаправленное обучение школьников решению задач, с помощью специально подобранных упражнений, можно учить их наблюдать, пользоваться аналогией, индукцией, сравнениями, и делать соответствующие выводы.

Анализ и результаты

Констатирующий эксперимент проводился в течение 2021 года среди Назарбаев интеллектуальной школы химико-биологического направления г. Шымкент. Было выбрано 60 учащихся 7-класса. Целью данного этапа было выявить средства по развитию математической интуиции и логики у учащихся 7-класса. Для анализа результатов были использованы различные методы исследования: анализ литературы, учебных программ, результаты учебных достижений учащихся.

Для проведения исследования и выявления уровня развития логического и интуитивного мышления учащимся был предложен тест.

Были разработаны уровни сформированности логического и интуитивного мышления учащихся.

Высокий уровень – учащийся набирает более 20 баллов;

Средний уровень – учащийся набирает от 12 до 20 баллов;

Низкий уровень – учащийся набирает меньше 12 баллов.

Данная тестовая работа дала нам представление о приёмах логического и интуитивного мышления учащихся на начало эксперимента.

Приведем примеры заданий, в которых моделируется получение некоторого вывода на основе проведенного эксперимента.

Проведение исследования и получение вывода.

На уроке математики учитель предложил ребятам самостоятельно провести исследование уже известных им графиков линейных функций. Учащимся предстояло описать влияние на расположение графика коэффициента k из формулы $y = kx + b$, задающей линейную функцию.

Для проведения этого исследования надо использовать компьютерную программу, выполняющую следующую операцию: если в программу ввести формулу, которой задается линейная функция, то на экране компьютера появится график этой функции.

Задание 1. Запишите три формулы, с помощью которых задается линейная функция, у которой коэффициент $b = 0$, а коэффициент k — натуральное число (значения коэффициента выберите из натуральных чисел от 1 до 10).

1) $y = \boxed{}$; 2) $y = \boxed{}$; 3) $y = \boxed{}$

Система оценивания: 1 балл – записаны 3 формулы вида $y = kx$, где k имеет значение в пределах от 1 до 10; 0 баллов – другие ответы.

Задание 2. Изучите полученные графики: укажите углы, которые образуют построенные прямые с положительным направлением оси абсцисс.

Внесите результаты наблюдений в таблицу 1.

Таблица 1

Номер формулы	Значение коэффициента k	Какой угол образует прямая с осью абсцисс (острый, тупой)
1)		Выпадающее меню (острый, тупой)
2)		Выпадающее меню (острый, тупой)
3)		Выпадающее меню (острый, тупой)

Система оценивания:

1 балл – во второй столбец введены выбранные учащимся значения коэффициента k , в третьем столбце выбраны ответы: острый, острый, острый (при значениях k от 1 до 10).

0 баллов – другие ответы.

Задание 3. Изучите полученные графики: сравните углы, которые образуют построенные прямые с положительным направлением оси абсцисс. Внесите результаты наблюдений в таблицу 2 (во втором столбце запишите значения коэффициента k). Для заполнения третьего столбца сравните величины углов, которые образуют с осью абсцисс прямые на полученных графиках. Ответы выберите в выпадающих меню.

Таблица 2

Номер формулы	Значение коэффициента k	Сравнение величин углов, которые образует прямая с осью абсцисс
1)		Выпадающее меню (наименьший, средний, наибольший)
2)		Выпадающее меню (наименьший, средний, наибольший)
3)		Выпадающее меню (наименьший, средний, наибольший)

Система оценивания аналогична представленным выше.

Задание 4. Установите, как значение коэффициента k влияет на величину угла, образованного графиком линейной функции с положительным направлением оси абсцисс (как коэффициент влияет на крутизну подъема прямой).

Система оценивания:

2 балла — приведен вывод о расположении графика линейной функции при разных значениях коэффициента k . Возможные варианты ответа, оцениваемые этим баллом:

1) чем больше положительное значение коэффициента k , тем более острый угол образует график линейной функции с положительным направлением оси абсцисс;

2) чем больше положительное значение коэффициента k , тем более острый угол наклона получит график линейной функции к оси абсцисс;

3) чем больше положительное значение коэффициента k , тем круче поднимается вверх график линейной функции.

1 балл – приведен вывод о влиянии значения k на величину угла, образованного графиком линейной функции с положительным направлением оси абсцисс, но в описании есть недочеты – не указано одно из свойств коэффициента k или величины угла, например не указано, что k имеет положительное значение или что прямая образует с осью острый угол.

0 баллов – другие ответы [10, с. 55].

Задание 5. Футбольная школьная команда выиграла чем проиграла, число поражений в ... раз ... числа состязаний, окончившихся ничьей. Сколько игр было проведено, если сыграно было вничью на ..., чем проиграно?

Занимаясь планиметрией, учащиеся делают свои заключения в большинстве случаев первоначально только на основании интуиции: логическое рассуждение вступает в свои права после того, как интуиция подсказала ту или иную догадку, и задача рассуждения – либо доказать правильность этой догадки, либо опровергнуть ее. В общем то же самое соотношение между интуицией и логикой имеет место и при изучении планиметрии, но все же роль логики здесь уже несколько больше, что соответствует и возрасту учащихся 7 и 8 классов. Здесь можно предъявлять повышенные по сравнению с предшествующими классами требования к логической стороне всей работы, добиваясь полного устранения всех недочетов, оставшихся от прошлых лет, по части умения давать правильные определения, выполнять классификацию, разбираться в составе каждого предложения, делать обоснованные выводы, правильно проводить рассуждения, четко устанавливая предпосылки.

Рассмотрим проблемную ситуацию по геометрии, которая была предложена учащимся 7 класса в ходе проведения эксперимента.

Задание 6. Учащимся было предложено вырезать треугольник, измерить каждый внутренний угол и найти сумму внутренних углов треугольника. Многие учащиеся уже знали ответ на этот вопрос, но выполнив действия по измерению углов, у некоторых учащихся получился ответ 179 градусов, а у других 181 градус. Но, тем не менее, в листе ответа написали 180 градусов. Учащиеся записали ответ на основе их «открытия», то есть на интуитивном уровне. Необходимо учесть тот факт, чтобы открытие не отделялось от экспериментов и размышлений.

Полученные в ходе эксперимента данные были обработаны и получены следующие результаты, которые представлены на диаграмме (рисунок 3).

Рисунок 3 – Распределение по уровням учащихся в ходе констатирующего эксперимента

На основании данных можно сделать вывод, что: при выполнении заданий 18,2% имеют высокий уровень логического и интуитивного мышления, что говорит о том, что учащиеся могут хорошо формулировать гипотезы, не испытывают трудности при выборе значения коэффициента.

36,4% показали средний уровень логического и интуитивного мышления. Это говорит о том, что учащиеся не использовали логическую последовательность в рассуждениях, ответы были не аргументированы, возникали трудности при нахождении коэффициента, нахождении ошибок в рассуждениях.

Большая часть учащихся 45,4% показали низкий уровень развития интуитивного и логического мышления. Учащиеся испытывали трудности при формулировании гипотезы о способах решения задачи, неудачно находили коэффициент, не могли разобраться с выпадающими списками к задачам.

В ходе проведенного анализа нами было сделано предположение о том, что для устранения перечисленных недостатков для повышения результативности обучения необходимо повышать логическое и интуитивное мышления.

Заключение

По результатам проведенного исследования авторами сделан вывод, что проблема развития математической интуиции и логики у учащихся остаётся актуальной и требует дальнейшего исследования. Учителям школ необходимо обращать на этот вопрос пристальное внимание на уроках, подбирать нестандартные задачи, которые содержали в себе задачи на смекалку и геометрические задачи.

Подбор таких задач помогает учащимся мыслить не «по шаблону», делать выводы, рассуждать, строить логические рассуждения, делать «прикидку» ответа [11, с. 54].

Учителям следует более ответственно подходить к подбору такого рода заданий, чтобы сформировать у учащихся логическое и интуитивное мышление.

Для этого необходимо:

- Подбирать разнообразные и неповторяющиеся на уроках нестандартные задачи;
- Задания не должны быть слишком лёгкими или слишком тяжелыми;
- Давать аналогичные задания на дом, обязательно проверять на следующий урок и разбирать общие вопросы вместе с учениками;
- Вовлекать учащихся в учебный процесс, регулярно использовать на уроке интересные нестандартные задания, которые будут способствовать развитию логики и интуиции у учащихся;
- Очень важно поощрение учащихся при высказывании своих идей, мнений [12, с. 87].

Так же следует отметить, где еще очень важна интуиция: это анализ ответа, прикидка ответа, решение геометрических задач, где на начальном этапе изучения планиметрии у учащихся понятия формируются на интуитивном уровне. Используя интуитивную прикидку при решении задач, у учащихся возникает потребность представлять реальные результаты и более сознательно получать ответы к представленным задачам.

Учителям необходимо на уроках создавать такие учебные ситуации, которые вовлекали бы всех учащихся в активную поисковую деятельность по «открытию» нового знания в процессе осуществления математической деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Yohanes R.S. Pengembangan Model Pembelajaran Matematika untuk Mengaktifkan Otak Kanan Unpublished Disertation. – Surabaya: UNESA, 2007. – 108 h.
2. Маликов Т.С. Соотношение интуиции и логики в математике и ее обучении: монография. – Алматы: НИЦ «Гылым», 2002. – 166 с.
3. Fischbein E. The Interaction between The Formal, The Algorithmic and The Intuitive Components in A Mathematical Activity. In R.Biehler, R.W. Scholz, R. Straser, & B. Winkelmann (Eds.). In the book: Didactics of Mathematics as a Scientific Discipline. – Dordrecht: Kluwer Academic, 1994. – S. 231–245.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное. – М.: Изд-во «Лабиринт», 2000. – 368 с.

5. Войтов А.Г. Самоучитель мышления. – 2-е изд. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2001. – 408 с.
6. Колягин Ю.М., Луканкин Г.Л. и др. Методика преподавания математики. – М.: Просвещение, 2018. – 480 с.
7. Сефибеков С.Р. Учитель, умеи направлять ученика // Математика в школе. – 1991. – №5. – С. 50–52.
8. Слeпкань З.И. Психолого-педагогические основы обучения математике: метод. пособие. – К.: Рад. школа, 2018. – 192 с.
9. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Просвещение, 2019. – 77 с.
10. Битянова М.Р., Азарова Ж.В., Афанасьева Е.И., Васильева Н.Л. Работа психолога в школе. – М.: Совершенство, 1998. – 238 с.
11. Дворяткина С.Н., Щербатых С.В. Роль системы дополнительного профессионального образования в развитии нового стиля мышления современного специалиста (на примере переподготовки учителя математики) // Психология образования в поликультурном пространстве. – 2019. – №3 (47). – С. 76–88.
12. Евдокимова И. С., Шатохина А. А. Развитие математической интуиции учащихся // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 39. – С. 2021–2025.

REFERENCES

1. Yohanes R.S. Pengembangan Model Pembelajaran Matematika untuk Mengaktifkan Otak Kanan Unpublished Disertation [Development of mathematical learning Model to activate the right brain Unpublished dissertation]. – Surabaya: UNESA, 2007. – 108 h. [in Indonesian]
2. Malikov T.S. Sootnoshenie intuiicii i logiki v matematike i ee obuchenii: monografiia [The relationship of intuition and logic in mathematics and its teaching: monograph]. – Almaty: NIC «Gylym», 2002. – 166 s. [in Russian]
3. Fischbein E. The Interaction between The Formal, The Algorithmic and The Intuitive Components in A Mathematical Activity. In R.Biehler, R.W. Scholz, R. Straser, & B. Winkelmann (Eds.). In the book: Didactics of Mathematics as a Scientific Discipline. – Dordrecht: Kluwer Academic, 1994. – S. 231–245.
4. Vygotski L.S. Myshlenie i rech. Psihika, soznanie, bessoznatelnoe [Thinking and speech. Psyche, consciousness, unconscious]. – М.: Izd-vo «Labirint», 2000. – 368 с. [in Russian]
5. Voitov A.G. Samouchitel myshleniia [A self-help guide to thinking]. – 2-е изд. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2000. – 368 с. [in Russian]
6. Koliagin Ju.M., Lukankin G.L. i dr. Metodika prepodavaniia matematiki [Methods of teaching mathematics]. – М.: Prosveshenie, 2018. – 408 с. [in Russian]
7. Sefibekov S.R. Uchitel, umei napravliat uchenika [Teacher, be able to guide the pupil] // Математика в школе. – 2020. – №5. – С. 50–52. [in Russian]
8. Slepkan Z.I. Psihologo-pedagogicheskie osnovy obucheniia matematike: metod. posobie. – К.: Rad. shkola, 2018. – 192 s. [in Russian]
9. Shukina G.I. Aktivizaciia poznavatelnoi deiatelnosti uchashihsia v uchebном processe [Activation of cognitive activity of students in the educational process]. – М.: Prosveshenie, 2019. – 77 с. [in Russian]
10. Bitianova M.R., Azarova Zh.V., Afanasieva E.I., Vasilieva N.L. Rabota psihologa v shkole [The work of a psychologist at school]. – М.: Sovershenstvo, 1998. – 238 s. [in Russian]
11. Dvoriatkina S.N., Sherbatyh S.V. Rol sistemy dopolnitelnogo professionalnogo obrazovaniia v razvitii novogo stilia myshleniia sovremennogo specialista (na primere perepodgotovki uchitelia matematiki) // Psihologija obrazovaniia v polikulturnom prostranstve [The role of the system of additional professional education in the development of a new style of thinking of a modern specialist (on the example of retraining a mathematics teacher)]. – 2019. – №3 (47). – С. 76–88. [in Russian]
12. Evdokimova I.S., Shatohina A.A. Razvitie matematicheskoi intuiicii uchashihsia [Development of students' mathematical intuition] // Nauchno-metodicheski elektronnyi jurnal «Koncept». – 2017. – Т. 39. – С. 2021–2025. [in Russian]

Г.Ж. КАЛЕЛОВА¹✉, Б.Ш. АБДИМАНАПОВ²¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: gkalelova@bk.ru²география ғылымдарының докторы, профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: bahadur_66@mail.ru

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ» ПӘНІН ТАБИҒАТТАҒЫ СЕБЕП-САЛДАРМЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Андатпа. Мақалада мектептегі «жаратылыстану» пәнін табиғаттағы себеп-салдармен өзара байланыстыра оқытудың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. «Жаратылыстану» пәніне сәйкес оқу жобаларының негізгі мақсаты білім алушылардың табиғи іс-әрекеттерге және заңдылықтарға қатысты негізгі академиялық танымдарын, эксперименттік қызметтің қарапайым дағдыларын қалыптастыру, қоғамның тұтас академиялық көрінісіне қатысты танымдарды дамыту үшін қолайлы жағдайларды жасау болып табылады. Бұл таным мен шеберлік міндеттері негізгі мақсат болып табылмайды, ол алдыменен білім алушылардың ақыл-ойының педагогикалық тұрғыдан шығармашылық мүмкіндіктерін қалыптастыру, зерттеу арқылы табиғат туралы жаңа білім мен ақпарат алу құралы болуы керек.

Қоршаған ортаны өзгертетін факторларды түсіндіру және таныту білім алушылардың академиялық дүниетанымның сөзсіз дамуына, табиғи қозғалыстар мен іс-әрекеттердегі академиялық идеялардың сауатты өңделген тұжырымдамасының дамуына, жеке қоғам-субъект тұжырымдамасындағы қатынастардың ашылуына ықпал етеді. Себеп-салдарлық қатынастарды зерттеу базасы білім алушылардың табиғи заттардың өзгеруіне әкелетін осы себептердің пайда болу факторлары мен нәтижелерін анықтауы және ұсынуы болып саналады.

Жаратылыстану ғылымының табиғи іс-әрекеттер мен құбылыстарға қатысты ғылым ретіндегі бағыты табиғи заттардың көлемдік-өтпелі ерекшеліктерін, олардың көрінісі мен қалыптасу заңдылықтарын зерттеуге бағытталған табиғат туралы ғылымдар жиынтығын қамтиды. Білім алушыларды қоршаған ортамен таныстыра отырып, олар табиғатта болатын әртүрлі құбылыстардың алғышарттары мен нәтижелерін мұқият зерттейді.

Оқу мақсатының нәтижесі эксперименттік біліктердің және олардың негіздерінің даму шегімен, білім алушыларға қоршаған ортадағы бүкіл көріністің біртіндеп дамуы жайлы, айналасындағы болып жатқан құбылыстар мен заңдылықтар, оларды тану, қабылдау, түсіну әдістері туралы білім беру, табиғи әрекеттер мен құбылыстардың жоғары сапалы, сонымен қатар сандық бейнесіне сәйкес білім мен дағдыларды алу, алынған білімдерді тиімді қолдану арқылы көрінеді.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Калелова Г.Ж., Абдиманапов Б.Ш. «Жаратылыстану» пәнін табиғаттағы себеп-салдармен байланыстыра оқытудың тиімділігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 235–246. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.20>

*Cite us correctly:

Kalelova G.J., Abdimanapov B.Sh. «Jaratylystanu» panin tabigattagy sebep-saldarmen bailanystyra oqytudyn tiimdiligi [Efficiency of Teaching the Subject «Natural Science» in School in Connection with Causes And Effects In Nature] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 235–246. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.20>

Кілт сөздер: жаратылыстану, табиғат, қоршаған орта, себеп, салдар, тәрбие, педагогикалық білім жүйесі.

G.Zh. Kalelova¹, B.Sh. Abdimanapov²

*¹PhD Doctoral Student of S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk,), e-mail: gkalelova@bk.ru*

*²Doctor of Geographic Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: bahadur_66@mail.ru*

Efficiency of Teaching the Subject «Natural Science» in School in Connection with Causes And Effects In Nature

Abstract. The article deals with the problems of increasing the effectiveness of teaching the subject «Natural science» at school due to the relationship of causes and effects in nature. The main goal of educational projects in the subject of «Natural science» is to create favorable conditions for the formation of students' basic academic knowledge about natural activities and laws, simple skills in experimental activities, and the development of knowledge related to all academic visions of society. These knowledge and skill tasks are not the main goal; they should be, first of all, a means of forming the pedagogical and creative possibilities of the students' consciousness, obtaining new knowledge and information about nature as a research tool.

The explanation and presentation of factors that change the environment contribute to the inevitable development of the academic worldview of students, the development of a well-developed concept of academic ideas in natural movements and activities, and the disclosure of relationships in the concept of an individual society-subject. The basis of the study of cause-and-effect relationships is considered to be the identification and presentation of the causes and consequences of these causes, leading to changes in natural things.

The direction of natural science as a science related to natural activities and phenomena includes a set of natural sciences aimed at studying the volume-transitional features of natural objects, their appearance and patterns of formation. Introducing students to the environment, they carefully study the prerequisites and results of various phenomena occurring in nature.

The result of the educational goal is perceived to inform students about the gradual development of the whole picture in the environment, the ways of their cognition, perception and understanding in high-quality digital images of natural actions and phenomena, the acquisition of relevant knowledge and skills, the effective application of the acquired knowledge.

Keywords: natural science, nature, environment, causes, effects, education, system of pedagogical education.

Г.Ж. Калелова¹, Б.Ш. Абдиманапов²

*¹PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: gkalelova@bk.ru*

*²доктор географических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: bahadur_66@mail.ru*

Эффективность преподавания предмета «Естествознание» с причинно-следственными связями в природе

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и методические аспекты изучения причинно-следственных связей в школьном курсе «Естествознание» 5-класса. Анализируются пути формирования у обучающихся естественнонаучных знаний, понятий и

целостного представления о закономерностях, взаимосвязи природы и общества, развития умения применять полученные знания для объяснения, описания, прогнозирования природных явлений и процессов, наблюдаемых в повседневной жизни.

Предложены содержательные и дидактические пути раскрытия причинно-следственных связей, которые приведут к пониманию главного и существенного в процессах и явлениях окружающего мира. В соответствии с учебными целями, рассматриваются причинно-следственные связи, которые станут одним из главных объектов усвоения, предусмотрены соответствующие цели в плане урока, определен учебный материал, в связи с которыми будут изучены причинно-следственные связи, на основе которых были отобраны методы и приемы их изучения. Важным аспектом явилось усвоение причинно-следственных связей, которые даются в готовом виде и самостоятельно устанавливать эти связи в знакомых или новых учебных ситуациях и в реальной жизни.

Понимание и представление причинно-следственных связей в окружающей среде будет способствовать развитию у обучающихся академического мировоззрения и функциональной грамотности, развитию концепции понимания природных процессов, раскрытию связей между природными компонентами.

Ключевые слова: естествознание, природа, окружающий мир, причина, следствие, образование, система педагогического образования.

Кіріспе. Мектеп бағдарламасындағы «жаратылыстану» пәнін оқыту барысында әрбір мұғалім өзінің алдына нақты мақсаттарды қоя білуі керек. Бұл ретте бірінше кезекте, дүниежүзінің бүгінгі заманауи жаратылыстану ғылымы тұрғысынан қалыптасқан бейнесі мен жаратылыстану ғылымдарының әдістері туралы білім негіздерін қалыптастыра алуы тиіс. Сонымен бірге жаратылыстанудың бүгінгі ақпараттық-технологиялық жағынан дамуына елеулі ықпал еткен маңызды идеяларымен, жетістіктерімен таныстыра отырып, қоршаған әлемнің құбылыстарын түсіндіру, интернет ресурстарынан, арнайы және ғылыми-көпшілік әдебиеттерден алынған жаратылыстану ғылымының маңызды мазмұны бар ақпараттарды қабылдай білу дағдыларын қалыптастыруға күш салғаны абзал.

Айналадағы тылсым дүниенің сырларын білуге ұмтылған оқушылардың қоршаған табиғат заңдарын тануға деген құлшынысына орай сапалы білім бере білсеңіз, олардың осы бағыттағы қызығушылықтарын арттыра түсетіні анық. Жаратылыстану ғылымдарының бүгінгі жетістіктерін өркениеттің дамуы деп қабылдап, оны өмір сапасын жақсарту үшін пайдалану мүмкіндігі өте маңызды мәселе. Әрбір жеке тұлғаның күнделікті өміріндегі тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз етуі, заманауи технологияларды сауатты пайдалануы, денсаулық пен қоршаған ортаны қорғау үшін жаратылыстану ғылымдары бойынша білімдерін қолдануы – осы жаратылыстану пәнінің түпкі әрі басты мақсатынан туындаса керек. Өйткені адамзат баласы үшін оның бүгінгі де, болашағы да өзін қоршаған табиғаттың түрлі құбылыстарына бей-жай қарамайтынына байланысты екені анық.

Ал енді негізгі тақырыбымыз осы табиғаттың себеп-салдарлық өзара байланыстарын жаратылыстану пәнін оқытуда тиімді пайдаланудың маңызы да зор екенін ғалымдарымыз айтып отыр. Өйткені қоршаған ортадағы құбылыстың нақты мәнімен бірге көрсететін іс-әрекеттерін сабақ үстінде кіріктіре түсіндіру оларға себеп-салдар сияқты екі маңызды анықтаманы салыстыруына мүмкіндік береді.

Себеп-салдарлық байланыстарды анықтау білім алушылардың репродуктивті, нәтижелі және креативті міндеттерді орындауының нәтижесінде іске асырылады. Репродуктивті міндеттер білім алушыларға берілген мәтіндердегі себеп-салдарлық қатынастарды қалыптастыруға бағытталған.

Репродуктивті міндеттерді жүзеге асыру белгілі бір мәселеге сәйкес пайдаланылған оқу материалын табудан бастап, білім алушыларға себеп-салдарлық қатынастар кестесін толтыру сияқты тиімді міндеттерге айналуы мүмкін. Мәселені шешу үшін білім алушыларға бірнеше шығармашылық тапсырмаларды ұсынуға болады. Мысалы, табиғатта болып жатқан өзгерістердің түпкі себебін анықтау, сондай-ақ оны жергілікті жағдайларда дәлелдеу үшін оқушы бірнеше күн қатарынан табиғи құбылысты (ауа райына қатысты) аңғаруға уақыт бөлуі тиіс [1, 2, 3].

Жаратылыстану – бұл қоғамды оның табиғи тіршілігінде зерттейтін табиғат ғылымдарының жиынтығы. Табиғат туралы адам білімінің кең саласы: әртүрлі табиғи заттар, олардың өмірінің әрекеттері мен заңдылықтары, сондай-ақ олардың қалыптасуы. Табиғи сабақтардың негізгі бағыттары – агрофизика, арнайы химия, микробиология болып табылады.

Жаратылыстану ғылымының міндеті - табиғат заңдарын зерттеу және оларды оңтайлы әрі нақты пайдалану жолдарын таңдау. Осындай педагогикалық бағыттағы сабақтарды қолдаумен бірге табиғатты түсіну үшін әркім өз бетінше қадағалап, нәтиже шығаруы мүмкін. Жаратылыстану заттардың шексіз көп санын, соның ішінде субнидрольқ дәрежеден (қарапайым элементтер мен вакуумның микромирі) галактикаларға, мегамирлерге және ғаламға дейін зерттейді. Агрофизика, арнайы химия, астрология және т.б. сияқты кейбір табиғи ғылымдар бейорганикалық табиғатты зерттеуге шоғырланған. Мәселен, биологиялық сабақтар тірі табиғатты зерттейді, педагогикалық пәндерді қарастырады [4].

Жаратылыстану - табиғат туралы сабақтардың тұтас тұжырымдамасы. Жаратылыстану пәнін адамтану сияқты сала ретінде де бөлуге болады, дәстүрлі және типтік емес ғылым болып келеді. Олар табиғатты зерттеудегі бастапқы ұстанымдармен ерекшеленеді.

Дәстүрлі жаратылыстану ғылыми тұрғыдан - табиғатта сәйкестік жоқ және бәрі сөзсіз деген тұжырымдаманы айқындайды, сонымен қатар, зерттелетін жүйе толығымен танылады. Үшіншісін алып тастау заңымен ресми дәстүрлі логика екі мүмкін болатын шешімнің біреуін ғана жүзеге асырады.

Кенеттен болатын табиғаттың негізгі құбылыстары мүмкіндікпен сипатталады. Табиғат әрекеттері кездейсоқ (тұрақты емес) сипатқа ие.

Дәстүрлі және дәстүрлі емес (кванттық) жаратылыстану әртүрлі ойлауды қолданады.

Табиғат құбылыстарын зерттеуде білімнің жүйелілік, сабақтастық және интеграция негіздерін ұсыну, академиялық парадигмаларды ауыстыру жағдайларында академиялық дүниетаным мен қоғамның қазіргі бейнесін дамыту қазіргі жаратылыстанудың маңызды міндеті болып саналады [5, 6, 7].

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында біз келесі зерттеу әдістерінің жиынтығын қолдандық: зерттеу мәселесіне сәйкес жалпы философиялық, социологиялық, психологиялық-оқытушылық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді жалпы теориялық зерттеу, отандық және шетелдік дағдыларды зерттеу, салыстырмалы әдіс, оқу жағдайларын зерттеу.

Талдау мен нәтижелер

Өткен ғасырлардағы жаратылыстану ғылымдарын оқыту технологиясының дамуы мен қалыптасуының кезеңдері туралы әдебиеттерді талдағаннан кейін (В.Л. Вахтеров, А.Я. Герд, И.Т. Кайгородов, З.А. Клепинин, М.Н. Скаткин, К.Д. Ушинский, К.Л. Ягодовский және т.б.), бұл объект тек пәндерді жүйелеуді ғана емес, сонымен қатар табиғат және географиялық номенклатура, сондай-ақ табиғат туралы олардың байланысы мен байламдары туралы педагогикалық бағытта білім беру, сонымен қатар білім алушыларды тәрбиелеу, бір сөзбен айтқанда олардың саналы тұлға ретінде қоршаған ортамен байланысын нығайтудың маңызы зор [8, 11].

В. Вахтеровтың зерттеуіне сүйенсек, мысалдардың бірі ретінде баланың жас ерекшелігі, яғни жеке ерекшеліктері себеп болуы мүмкін. Екінші педагогикалық білім берудің бастапқы кезде оқушының жеке ерекшеліктері туралы әртүрлі білім алуы туралы ақпарат жарияланады. Осы кезде біреу мұғалімдерден әр түрлі жылдардағы білім алушылардың ойлау әрекеттерінің сипаттамалық белгілерін зерттеуді және білім деректеріне негізделген тапсырмалар құруды талап етті. Барлық білім алушылармен бірге әртүрлі естеліктер бар екенін ескеру қажет. Кейбіреулер үшін көрнекі естеліктер басым, екіншісі – есту, үшіншісі – графикалық, төртіншісі – айтылу жады. Осы себепті мұғалім бірден есте сақтаудың барлық төрт түрі үшін оқыту әдістерін қолдануды ұсынды. Сонымен қатар, осы орайда біреу жаратылыстану ғылымын қадағалауды қалыптастырады, жүйелеуге, зерттеуге, салыстыруға үйретеді [8; 9].

XIX ғасырдың соңында сарапшылар сөзсіз академиялық білімнің интеграциясы туралы өз ұстанымдарын жариялады. Қазіргі заманғы отандық және шетелдік тәжірибе көрсеткендей, кіші мектеп жасындағы балалар қоғамды жалпы біртұтас белім жүйесі ретінде қабылдайды, оның көріністерін биологиялық, физиологиялық, химиялық әрекеттерге бөлмейді. Оқытудың бастапқы кезеңінде табиғи сабақтарды біріктіру табиғат құбылыстары туралы дұрыс, толық түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді, табиғат ғылымдарын одан әрі саралап зерттеу мақсатында нақты негіз қалыптастырады. Жаратылыстану ғылымдарын зерттеуде материализмді ұсынудың және қоғамды түсінудің, құбылыстардың байланысының, заңдылықтар мен даму туралы көзқарастардың негізгі принциптері қабылданды [10]. Біз бұл өз кезегінде ғылыми пәндердің өзара әрекеттесуін байытуға, пәнаралық қатынастарды орындауға ықпал етеді деп санаймыз.

Ғылыми тұрғыдан, жаратылыстану білімі – бұл академиялық дүниетаным негіздерін дамыту, әртүрлі сипаттағы және дәрежедегі ғылыми педагогикалық білімдерді, қажетті көзқарастар мен нақты дағдыларды, қоғамның айналасындағы түсіну саласындағы нақты тенденция мен қарқынды қоғамдық нанымды тікелей дамыту, табиғатты оңтайлы пайдалану және табиғи ресурстарды көбейту мақсатында адамдарға әсер етудің оқытушылық бағытын ұсыну деседе болады.

Кезінде жаратылыстану ғылымдары мәселелерімен түрлі ғалымдар айналысты және айналысып та келе жатыр. Қазіргі білім беру жүйелерінде жаратылыстану идеяларын қалыптастыруға Ф. Хойл, С. Хокинг және басқалар үлкен үлес қосты. Мысалы, С. Хокинг жаратылыстану ғылымын келесі жолмен талқылады: «Білудің мәні жоқ, бірлік шындық тұжырымдамасына жауап береді, өйткені Менің көріп отырғаным, шындық – теорияға байланысты».

С. Хокинг бақылану принципіне негізделген бұл тәсілді (теорияны растайтын немесе жоққа шығаратын жанама өлшемдер) шындықтың тікелей қабылдау мен бақылауға қол жетімсіз және құбылыстары мүмкін емес деңгейін білу үшін ең оңтайлы деп санайды. Таныс бейнелерде көрінуі және адамның қолжетімді санасы тұрғысынан қабылдауы керек екендігін түсіндіреді [11; 12].

Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы баланың қалыптасуына тән белгілері – олардың айналасындағы қоғаммен өзара әрекеттесуіне тән белгілер, көптеген сарапшылар өздерінің инвестицияларын мектеп жасындағы баланың табиғи заттарды қабылдауының сипаттамалық белгілеріне әкелді [8].

Ғылыми оқыту жас ұрпаққа қоғамды түсінудің практикалық тәжірибесін бере отырып, жаратылыстанудың негізгі пайымдауларымен бірге үйлестіруде қоғамның бірлігі мен алуан түрлілігін көрсететін табиғаттың «жаһандық моделі» ретінде қоғамның ғылыми көрінісіне қатысты ұғымдар жасайды. Сонымен бірге, табиғатты зерттеудегі сабақтастық негіздері туралы түсінік бар.

Мысалы, жасөспірімдерге арналған ғылыми оқыту - бұл ағартушылық мәселелер үшін маңызды шешімдерді қабылдау, қарым-қатынас саласын таңдау және кеңейту, жоғары деңгейдегі өзін-өзі анықтау мақсатында өзекті құндылықтар мен нұсқаулықтарды таңдау әдісі. Мұндай жаратылыстың маңыздылығы біртұтас жаратылыстың өзгермелі бөлігін арттырады, сонымен қатар балаларға жеке және жоғары деңгейлі өзін-өзі анықтауға көмектеседі. Өз күштерін және бұрын алған білімдерін жүзеге асыруға ықпал етеді.

Жиынтық нұсқада оқыту, сондай-ақ шынайы әлеуметтік - көп танылатын шеберліктің нәтижесі, сондай-ақ шындықты түсінудің логикалық бекітілген барысы ретінде сипатталады. Ол ойлар, пікірлер, тұжырымдамалар нұсқасында адам санасында көрсетілуі мүмкін.

Жаратылыстану ғылымында білім өте маңызды рөл атқарады. Тек білім негізінде ғана білім алушыларды табиғи ресурстарды үнемді және оңтайлы пайдалану қажеттілігіне сендіруге, табиғатқа байланысты жасөспірімдер үшін нақты міндет құруға болады.

Таным психологиясының көзқарасымен қатар, бейтарап және жеке шындықтың тілдік түрінде мінсіз демалуды да орнатуға болады. Құрудың негізгі моделі - әңгіме және сөйлеу жұмысы. Жеке адам білімді тек тілдік мазмұн қоғамын ұсыну арқылы игереді. Стил, сөйлеу және ауызша жұмыстың арқасында түсіну жүзеге асырылады. Бұл білімді бір адамнан екіншісіне, бір ұрпақтан кейінгі ұрпаққа таратуға мүмкіндік береді.

Шығу тегі мен жалпылау деңгейі бойынша 1-кестеде білімнің үш деңгейінің бөлінуі көрсетілген (1-кесте):

1-кесте – Шығу тегі мен жалпылау бойынша білім деңгейлері

Эмпирикалық білім	Теориялық білім	Методологиялық білім
фактілер (мәліметтер), көріністер	ұғымдар, себеп-салдарлық байланыстар, заңдылықтар	табиғатты тану тәсілдері туралы білім, оқу қызметінің әдістері туралы білім

Себеп-салдар өзара байланысын табиғи заттар және әрекеттер арқылы көрсетеді. Біз мұны құбылыстардың көп мақсатты өзара байланысы дейміз. Себеп-салдар байланыстарының маңызды ерекшелігі – кезең тізбегі. Әрбір табиғи рәсім себептерден тергеуге дейінгі кезеңде қалыптасады. Фактор – өзара іс-қимыл рәсімі, қорытынды - оның түпкілікті нәтижесі (жаңа мемлекет, меншік, байланыс және т.б.). Принцип ретінде нәтиже бір емес, бір уақытта жұмыс істейтін көптеген факторларға сәйкес пайда болады.

Себеп-салдарлық қатынастарды қарастыру барысында білімгерге себеп-салдарлық қатынастардан гөрі себеп-салдарлық қатынастардың байланысын анықтау оңайырақ. Бастапқы орта оқу орынының білімгері үшін бұл білім дәрежесі «егер өсімдік суарылмаса не боладының?» ішіндегі мәселе: «өсімдік қандай себеппен пайда болды?» дегенімен бірдей.

Себеп-салдарлық қатынастарды анықтаудың тереңдігі бастапқы ғылыми жаратылыстың жалпы теориялық дәрежесін белгілейді. Баланы мынаған үйрету керек:

- әр көріністің алғышарттары мен нәтижелері бар (осы факторлардың жиынтығы) екендігін түсінуді;

- факторлар жиынтығына сәйкес ықтимал нәтижені (салдарларды) болжауды;

- нақты нәтижеге алып келген ықтимал факторлардың болжамды дәрежеде қайта басталуына;

- тек бір себеп-салдарлық қатынастар ғана емес, сонымен бірге факторлардың рецептімен бірге анықтай алатын көптеген қатынастар бар екендігін;

- себеп-салдар байланысын сызбалық түрде бекітуге.

Себеп-салдарлық қатынастармен қатар, жасөспірімдер объектілер мен іс-әрекеттер (сот шешімдері) арасында басқа да қатынастарды анықтауға үйренуі керек: кезектілік, рәсім, керісінше, құрылымдық және көп функционалды қатынастардың болуы, бір бөлігі және біреуі және басқалары.

Зандылықтар табиғи заттар мен іс-әрекеттер арасындағы негізгі, қайталанатын және салыстырмалы түрде тұрақты байланыстар мен қатынастарды қамтиды. Олар әртүрлі өзара әрекеттесулермен ынталандырылған жағдайлар мен құбылыстардың кең ауқымын түсіндіруге арналған.

Зандылықтарды білу эмпирикалық фактілерден теорияны қалыптастыруға көшумен сәйкес келеді. Әрбір зандылықтың орындалуы нақты жағдайлардың жиынтығымен анықталады, бірақ сонымен қатар оның көрінуіне ықпал ететін және кедергі келтіретін белгілі бір жағдайлардың болуымен анықталады. Осы немесе басқа модификацияны жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлардың қалыптасуы зандылықтан, ықтимал аймақтан белгілі бір аймаққа ауысуға кепілдік береді.

Табиғи қоғамның барлық объектілері мен құбылыстарын үш топқа бөлуге болады – заттар (объектілер пластикалық және уақытша құрылыммен бірге), сапасы (ерекшеліктері, қасиеттері, объект құрылымының ерекшелігі), сондай-ақ қатынастар (заттардың өзара байланысы). Осыған сәйкес модификацияның 3 түрін қарастыруға болады:

- табиғи денелер мен заттарды сақтау заңдары, олардың сапасына жоғары сапалы қолдау көрсету (халық, энергия, жасушалар және т.б. үнемдеу заңдары);

- заттардың жоғары сапалы өзгеруі болмаған кезде табиғат қоғамында орын ауыстыруды көрсететін іс-әрекеттерді қайта бастау заңдылықтары (Жердің Күн айналасындағы қозғалыс заңдары, күн мен түннің өзгеруі және т.б.);

- табиғат объектілерінің жоғары сапалы қалыптасуын көрсететін заттар сапасының өзгеру заңдылықтары (экожүйедегі тепе-теңдік заңдары, элементтер тізбегі және т.б.).

Табиғатты зерттеу пәніне сәйкес педагогикалық ғылымды екі үлкен категорияда жүйелеуге болады, ол 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте - Жаратылыстану ғылымдарын зерттеу саласы

№	Жаратылыстану ғылымдары	Зерттеу нысанасы	Зерттеу пәні
1	Биология	Қозғалмалы көрініс	Фотосинтез, азық-түлік тізбегі, зиянкестердің жаппай көбею болжамы және т.б.
2	География	Барлық табиғат, адам орталығы	Тау жыныстары, теңіз суының қасиеттері, халық шаруашылығы тауарларының өндірісі, жер тұрғындарының қоныс аударуы т.б.
3	Физика	Қозғалмалы емес табиғат	Қатты денелердің қасиеттері, электр тогы, жел жылдамдығы, атом құрылысы, т.б.
4	Химия	Тірі емес (өлі) табиғат	Оттегінің қасиеттері, күкірт қышқылының алынуы, қоспалар мен ерітінділер.
5	Астрономия	Аспан әлемі	Ғарыштық денелер мен процестер

Кез келген ілімнің өзіндік сипаттамалары болса да, олардың арасындағы сызық салыстырмалы болып саналады.

Классикалық табиғи сабақтардың «түйісуінде» биофизика сияқты соңғы сабақтар пайда болады, олар биологияның басында физиканың әртүрлі салаларымен бірге пайда болды (физиологиялық заңдар визуалды тұжырымдама сияқты бет ауруларын диагностикалауда, емдеуде және алдын алуда қолданылады). Биотехнологияда (микробиология және құрастыру) ашытқыны нан пісіру мен шарап жасауда, ал фармацевтикада (микробиология және арнайы химия) – микроорганизмдер мен саңырауқұлақтарды қолдану, дәрі-дәрмек сатып алу және т.б.

Биохимиялық ғылымда, мысалы, судың табиғаттағы және адам тіршілігіндегі оның физиологиялық және химиялық қасиеттерінің қуатындағы маңызы және т.б.

Табиғи сабақтарды біріктіру жаңа сабақтардың пайда болуына әкеліп қана қоймайды, сонымен бірге бүкіл қоғамның ғылыми қызметкерлеріне қоғамның сөзсіз академиялық кенештерін салу негіздерін мұқият зерттеуге мүмкіндік береді.

Айналадағы қоғам өте алуан түрлі. Адам жастайынан қоршаған дүниені танып-біле отырып, өзінің бақылау тәжірибесін түсіндіре отырып, қоршаған дүниені түсінуге үйренеді. Белгілі бір табиғат құбылыстарында өзгерістер қалай болатыны туралы сұрақтар қоя бастайды.

Табиғат іс-әрекеттері, пайда болу және көріну сипатына сәйкес, себептік қатынастар ретінде қалыптасқан тәуелсіз, бағынышты және реттелетін тұрақсыз болып бөлінуі мүмкін.

Тәуелсіз тұрақсыз (фактор) – оның бағынышты тұрақсыздыққа әсерін анықтау мақсатында іздестіруде бірге таңдалады. Бағынышты тұрақсыз (нәтиже) – тәуелсіз тұрақсыз өзгеріспен өзара байланысты өзгеріс. Мысалы, бұл басқа көріністі тудыратын көрініс деп аталады, біріншісі – фактор, екіншісі – әсер.

Әрекеттің нәтижелері өз құрылымында, сондай-ақ жұмыс істейтін әрекеттің түпкі себебінің сипатында сақталады. Мысалы, тастар магнит өрістерінің іздерін сақтай алады, олар оларды құру кезеңінде әсер етті. Сонымен қатар, жануарлардың немесе өсімдіктердің сүйектерінің іздері олардың ұлғаюы кезеңінде табиғи талаптардың бар екенін түсіндіруге барлық мүмкіндік бар.

Әр фактор осы немесе басқа жағдайда нәтиже беретін заңдылыққа бағынады. Мысалы, слайдтардағы температураның жоғарылауы қар мен мұздықтардың қатты еруіне әкелді. Осы себепті жоғары өзендерде су деңгейінің жоғарылауы байқалады. Ал бұл сел қозғалысына себеп болуы мүмкін. Көптеген күрделі себеп-салдар заңдылықтары ұзаққа созылатын этиологиялық қатынастардың үлгілерімен бірге қарастырылады.

Сонымен бірге, олардың ұғымдар қатысты өзара байланысы арасында факторлары және нәтижелері. Қарапайым моделі ашу себеп-салдарлық өзара байланысты емес тұрақты қабілетті беруге шешім. Қиын алғышарттар бірнеше және ұзақ мерзімді нәтижелерді белсендіреді. Мысалы, дауыл, жер сілкінісі, су тасқыны, көшкін, сел сияқты табиғи бақытсыздықтар қоршаған ортаға, осылайша адамға, оның үй тапсырмасына үлкен зиян келтіреді. Табиғаттың мұндай әрекеттері оларды болдырмау және модельдеу мақсатында егжей-тегжейлі зерттеуге шақырады.

Табиғаттың себеп-салдарлық қатынастарында өзара әрекеттесудің ашықтық жүйесі рөл атқарады. Қоғамдағы барлық нәрсе бір-бірімен байланысты және үздіксіз өмір сүрмейді. Табиғатта, әлеуметтік тіршілікте және дамуда көбінесе өте кішкентай құбылыс өздігінен қиын, кейде күшті, соның ішінде апатты әрекеттерді ынталандыруға қабілетті. Мысалы, қар көшкіні себеп-салдарлық тізбектегі белгілі бір «соңғы тамшыларға», күшті дыбыстық кілттерді қолдануға байланысты. Осы орайда, нәтижесінде қар көшкініне қатты шу, жаңғырық немесе айқай себеп болуы мүмкін.

Табиғатта себеп пен нәтиже қатар өмір сүреді. Алайда, содан кейін фактор жоғалады және соңғы түпкілікті нәтижедегі себепке айналады, сонымен қатар, ол шексіздікке дейін жалғасуы мүмкін. Тағыда айтатын болсақ, себеп-салдарлық қатынастар кейбір жағдайларда әрекет ретінде қалыптасады, олар уақыт аралығымен бөлінеді және кейбір өтпелі қатынастар арасында біріктіріледі.

Мысалы, күннің шығысы біздің планетамыздағы магниттік дауыл факторы және радиобайланыстың одан әрі уақытша патологиясы болып саналады.

Егер біз қызығушылықты толығымен шоғырландыратын болсақ, онда келесі жүйелілікті атап өтуге болады. Қоғамдағы барлық нәтижелер әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін. Мысалы, жылу – бұл айқын жарықтандыру, келіспеушілік, Автоматты соққы, химиялық өзара әрекеттесу, электр энергиясы, атомның бұзылуы. Сонымен қатар, тағы бір үлгі – бұл әр ауру әртүрлі жағдайларға сәйкес пайда болады және әртүрлі нәтижелерге ие бола алады.

Табиғатта және адам өмірінде тек бір жағдайға сәйкес пайда болатын және жанама факторларға әсер етпейтін құбылыстардың болуы мүмкін емес.

Білім алушылардың жаратылыстану заңдылықтарын зерттеуінің болуы қатынастардың ұтқырлығы өте маңызды, яғни, тікелей және кері қатынастарды анықтау перспективасымен бірге себептік қатынастар бойынша жұмыс. Сонымен қатар, білім алушыларға осы болып жатқан құбылыстарды түсіндіру үшін заңдылықтар туралы білімдерін қолдануға үйрету қажет. Тек осы жағдайда ғана білім алушының педагогикалық білімі нәтижелі болады.

Жаратылыстану ғылымындағы себеп-салдарлық қатынастар бір-бірімен өзара тікелей біріктірілген. Әрбір кішкентай фактор, сайып келгенде, айтарлықтай ауқымды тұрғыдан мұқият нәтиже бере алады. Осы жағдайға сәйкес себептік қатынастарды зерттеу және оны дайындау өте маңызды.

Себеп-салдарлық қатынастар тек қалыптасу барысында ғана емес, сонымен бірге деградация кезінде де, жойылу кезінде де, тікелей түрде жасалған модификацияларда және айналадағы қоғамның өзгерістерінде де, жасанды іс-әрекеттер кезінде де пайда болады. Себеп-салдарлық байланыстардан басқа, табиғат пен қауымдастық заңдары бойынша байланыстар бар. Гуманитарлық ғылымдарда жаңа факторлардың болмауы қолданыстағы факторларды сақтай отырып, қоғамдық тұжырымдамалардың заңға бағынатын әрекетіне әкелетін бағыт ретінде заңдылық тұжырымдамасын (орындылықты басшылыққа ала отырып) қалыптастырды.

Жеке факторлары арқылы өздігінен пайда болатын құбылыстар жоқ. Егер әсер етуші фактор болса, демек бір құбылыстың туындауы сөзсіз. Мұндай жағдайларда (белгілі бір нақтыланған себептер, жағдайлар) нәтиже береді.

Жаратылыстану бағытының мәні біздің қауымдастықтың өзгерген қоғамдық-саяси және әлеуметтік-қаржылық жағдайларын ескере отырып, «қоршаған әлем» қазіргі үзіндісін қалыптастыру үшін негіз болды. Бағыттың мәні көптеген педагогикалық ғылымдарға негізделген: биология, экология, география, минералогия, астрономия, әлеуметтану және т.б., осы себепті таным тұжырымдамасында биологиялық, географиялық, әлеуметтік және басқа анықтамалар баса айтылған.

Жаратылыстану мен экологияның анықтамаларына жердің жер және күн тұжырымдамасы және басқа аспан денелері ретінде сфераның айналасындағы қатынастар мен тәуелділіктерге қатысты белсенді және жансыз табиғаттың объектілері мен құбылыстары туралы мәліметтер кіреді.

Географиялық анықтамалар саласы физиологиялық географиядан (жоғары жыныстар, жазықтық, су объектілері, қажетті ескі, физиологиялық сызба және т.б.) ақпаратты қамтиды.

Әлеуметтік анықтамаларды игерудің үлгісі (мемлекет, қала, халық, мүмкіндік, қарыз, құқық және т.б.) жас білім алушыларды мемлекеттің құрылымымен, экономикасымен, көрікті жерлерімен және туған өлкенің әсем табиғатымен таныстыруға мүмкіндік береді.

Жаратылыстану бағытында білім алушылар қоршаған қоғаммен бірге келесі міндеттерді қарастырғанға дейін шындықтың айналасындағы барлық мәселелерді қарастырумен танысты:

- Табиғат тұжырымдамасы (жансыз зат, өсімдік және зоологиялық қоғам, жеке тұлға, сондай-ақ биологиялық жаратылыс);
- «Мен» жүйесі (адам, әсер ету түрін түсіну);
- қауымдастық тұжырымдамасы (адамдар санаты, мемлекеттік және халықтық қоғамдар, елдер, қаржылық, заңды, өркениетті, академиялық және қоғамдастықтың басқа тұжырымдамалары).

Жаратылыстану бағытын зерттеу табиғат пен әлеуметтік өмір туралы білім арасындағы тығыз байланысты анықтауға, айналадағы қоғамды зерттеудің дәйектілігі мен мүмкіндіктеріне кепілдік беруге, моральдық-этикалық қатынастарды дамыту мақсатындағы

талаптарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. «Жаратылыстану» курсына өзінің маңыздылығы арқылы себеп-салдарлық қатынастардың алғышарттарын терең зерттеуге ықпал етеді.

Қорытынды

Себеп-салдарлық қатынастарды анықтау және зерттеу мүмкіндігі бұл айналасындағы қоғамды терең тануға ұмтылған адамның қажеттілігінен туындайтыны анық. Бұл қызмет білім алушылардың зияткерлік жұмысын жандандырады, педагогикалық тұрғыдан оқыту тиімділігін арттырады. Сонымен қатар мектептегі «Жаратылыстану» курсына көптеген анықтамаларды дамыту және қалыптастыру үшін пәндер мен іс-шаралар арасындағы қатынастарды анықтау керек.

Жаратылыстанудың мектеп бағытында тағы бір шарты бар, ол білім алушыларға себеп-салдарлық байланыстарды ашу дағдыларын қалыптастырумен тікелей байланысты: яғни, «айналадағы әлемнің біртұтастығын түсіну». Мұндай бірліктің көрінісі әртүрлі тәсілдермен орындалады және жасөспірімдерде объектілердің байланысы туралы ұғымның дамуын, сондай-ақ қоғамның айналасындағы құбылыстарды білдіреді.

Осылайша, жаратылыстанудың негізгі міндеті – табиғи құбылыстар мен іс-әрекеттердің заңдылықтары мен мәнін көрсету, жіктеу, түсіндіру, анықтау, педагогикалық тұрғыдан санаға жеткізе білу. Бұл факт оның қоғамдастық өміріндегі маңыздылығын анықтайды және жаратылыстану ғылымындағы мәліметтермен бірге, оның ішкі қиындықтарын шешуге бағытталған. Сондай-ақ сырттан келетін тосын қиындықтарды түсіну қажеттілігі мен алдынала анықталған практикалық ғылымға баса назар аударылуы тиіс. Олардың арасында бұл шектің болуы өте тиімді. Қазіргі уақытта бұл пән адамның өндірістік жұмысының міндетті құрамдас бөлігі болып табылатындықтан, академиялық және өндірістік-өнеркәсіптік жұмыстарды біріктіру жүзеге асырылады, бұл ірі ғылыми-өндірістік ұйымдардың пайда болуында көрінеді.

Академиялық жаңалықтардың сандық өсуі байқалады. Сандық зерттеу көрсеткендей, табиғи салалар үшін сабақтың толық қалыптасу қарқыны, агрофизика, микробиология және т.б., сондай-ақ соңғы 300 жылдағы арифметика үшін уақыт өте келе 5–7% өсу тән. XX ғасырда 10–15 жыл ішінде академиялық ақпарат екі есе өсті. Осы ғасырдың соңында қоғамдағы ғылыми қызметкерлердің саны 5 миллионнан асты. Бұл талаптар сабақтың экспотенциалды қалыптасу заңдылығының мәнін құрайды.

Жаратылыстану ғылымының толық бағыты білім алушылардың мақсатымен маңызды. Бұл педагогикалық тұрғыдан білім беру мәселелерін шешудің, жоғары деңгейдегі өзін-өзі анықтаудың өзекті құндылықтарын таңдаудың жалғыз әдісі.

«Жаратылыстану» пәнін оқытудағы педагогикалық тәсілдер ретінде алдыменен мұғалім мен оқушы арасындағы сенімді қарым-қатынасты орнатудың маңыздылығын айтуға болады. Пән мұғалімі сыныптағы оқушылардың жеке мүмкіндіктерін есепке ала отырып, оларға дифференциалық тапсырмалар құруы керек. Осы тұста баланың өз ойын, өз пікірін толық жеткізе білуі, нақты дәйектер келтіріп, зерттеулерді әрі қарай жоспарлау қабілетін дамытуы көп жағдайды аңғартады.

Жаратылыстану бағыты оны басқа объектілерден ерекшелетін өзіндік моральдық сипаттамаларға ие. Бұл табиғат туралы білімнің жалпыланған тұжырымдамасын көрсететін біріктірілген бағыт. Жаратылыстану ғылымы да, дайындық бағыты да үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар, білім алушылардың танымын дамыту барысында жаратылыстану бағыты кешенді аспектіні жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл білім алушылардың бейорганикалық (атомнан планетаға дейін, рельефтен географиялық қабыққа дейін) және органикалық (организмнен экожүйеге дейін) ұғымдармен танысуына байланысты. Ал «Жаратылыстану» курсына себеп-салдарлық байланыстар оның маңыздылығы мен себебін тереңінен зерттей түсуге өз үлесін қосады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на Дону: Феникс, 2019. – 126 с.
2. Естествознание: Программы средней общеобразовательной школы. – М.: Просвещение, 1992. – 47 с.
3. Каропа Г.Н. Экологическое образование школьников: ведущие тенденции и парадигмальные сдвиги. – Минск: НИО, 2020. – 210 с.
4. Конюшко В.С. Методика обучения биологии. – Минск: Книжный дом, 2019. – 256 с.
5. Лазарева О.Н. Методика преподавания естествознания. Часть 1. Теоретические основы методики обучения естествознанию в начальных классах. – Екатеринбург: Уральский гос. университет, 2019. – 262 с.
6. Лернер И.Я. Качества знаний учащихся. Какими они должны быть? – М.: Знание, 2018. – 48 с.
7. Мұханбетжанова Ә. Білімді интеграциялау негізінде оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастыру: монография. – Алматы: Ғылым, 2000. – 248 б.
8. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Методика преподавания естествознания в начальной школе: учеб. пособие для студ. учреж. средн. проф. образования пед. профиля. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
9. Козина Е.Ф., Степанян Е.Н. Методика преподавания естествознания: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 496 с.
10. Семенова Н.А. Теоретические основы и методика преподавания интегративного курса «Окружающий мир». [Электронды ресурс]. URL: http://koi.tspu.ru/koi_books/semenova/ (дата обращения 17.12.2014).
11. Ussenov N., Zhoya K., Abdimanapov B., Mamadiyarov M., Tleubergenova K., Ussenova M. Views on the Use of Technology in Geography Course // International Journal: Emerging Technologies in Learning. – 2020. – Vol. 15, No. 23. – P. 42–51.
12. Ussenov N., Laikhanov S., Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Karbayeva S., Zhoya K. Evaluation of students' views on teaching the subject of migration through distance education in Kazakhstan geography course // World Journal on Educational Technology. – 2022. – Vol. 14 No. 1. – P. 294–305.

REFERENCES

1. Deryabo S.D. Ekologicheskaya pedagogika i psihologiya [Environmental pedagogy and psychology]. – Rostov-na Donu: Feniks, 2019. – 126 s. [in Russian]
2. Estestvoznaniye: Programmy srednei obshcheobrazovatelnoi shkoly [Natural Science: Secondary school programs]. – М.: Prosveshchenie, 1992. – 47 s. [in Russian]
3. Karopa G.N. Ekologicheskoe obrazovanie shkolnikov: vedushie tendencii i paradigmalnye sdvigi [Environmental education of schoolchildren: leading trends and paradigm shifts]. – Minsk: NIO, 2020. – 210 s. [in Russian]
4. Konyushko V.S. Metodika obucheniya biologii [Methods of teaching biology]. – Minsk: Knijnyi dom, 2019. – 256 s. [in Russian]
5. Lazareva O.N. Metodika prepodavaniya estestvoznaniya. Chast 1. Teoreticheskie osnovy metodiki obucheniya estestvoznaniyu v nachalnyh klassah [Methods of teaching natural science. Part 1. Theoretical foundations of the methodology of teaching natural science in elementary grades]. – Ekaterinburg: Uralskiy gos.universitet, 2019. – 262 s. [in Russian]
6. Lerner I.Ya. Kachestva znani uchashihsia. Kakimi oni doljni byt? [The quality of students' knowledge. What should they be like?] – М.: Znanie, 2018. – 48 s. [in Russian]
7. Muhanbetjanova A. Bilimdi integratsiialau negizinde oqushylarda dunienin gylymi beinesin qalyptastyru: monografiya [Formation of a scientific picture of the world in students based on the integration of knowledge: monograph]. – Алматы: Gylym, 2000. – 248 b. [in Kazakh]
8. Akvileva G.N., Klepinina Z.A. Metodika prepodavaniia estestvoznaniia v nachalnoi shkole: ucheb. posobie dlia stud. uchrej. sredn. prof. obrazovaniia ped. profilii [Methods of teaching natural science in primary school: textbook]. – М.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 2001. – 240 s. [in Russian]

9. Kozina E.F., Stepanyan E.N. Metodika prepodavaniia estestvoznaniia: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenii [Methods of teaching natural science: textbook]. – M.: Izdatelski centr «Akademiia», 2004. – 496 s. [in Russian]
10. Semenova N.A. Teoreticheskie osnovy i metodika prepodavaniia integrativnogo kursa «Okrujaiushiy mir» [Theoretical foundations and methods of teaching the integrative course «The surrounding world»]. [Elektronnyi resurs]. URL: http://koi.tspu.ru/koi_books/semenova/ (qaralgan kuni 17.12.2014). [in Russian]
11. Ussenov N., Zhoya K., Abdimanapov B., Mamadiyarov M., Tleubergenova K., Ussenova M. Views on the Use of Technology in Geography Course // International Journal: Emerging Technologies in Learning. – 2020. – Vol. 15, No. 23. – P. 42–51.
12. Ussenov N., Laikhanov S., Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Karbayeva S., Zhoya K. Evaluation of students' views on teaching the subject of migration through distance education in Kazakhstan geography course // World Journal on Educational Technology. – 2022. – Vol. 14 No. 1. – P. 294–305.

UDC 37.041, IRSTI 14.35.01

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.21>V.A. KUBIEVA¹, S.Y. DOSZHANOVA², B.B. MUKHAMEDZHANOVA³¹Senior Lecturer of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(Aktobe, Kazakhstan), e-mail: kubieva.70@mail.ru,²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: gv7072@mail.ru³Senior Lecturer of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: mukha.74@mail.ru**THE IMPACT OF THE WORLD INTERATIONAL PROCESSES ON IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A UNIVERSITY TEACHER**

Abstract. Pedagogical competence is the most important professional and personal new formation. Pedagogical science identifies different options for classifications of competencies. As known, the coronavirus pandemic has made adjustments to the life of the world community. It also increased the importance of information and social technologies. Changes in the public and social world have influenced the expansion of the content side of the pedagogical competence of a university teacher.

This article reflects the results of a pedagogical study on the development of professional competence of a university teacher. For teachers who prepare future teachers for a general education school, the issue of studying the essence of professional competence in the context of recent world events is topical. The purpose of the article is to disseminate individual results of pedagogical research in terms of theoretical and methodological aspects. The methodological basis of the study is the scientific works of foreign and domestic scientists: M.V. Clarin, A.K. Markova, L.M. Mitina, A.A. Kalyuzhny, K.Zh. Kozhakhmetova, K.Zh. Turebaeva, B.K. Almurzaeva, Kibataeva N.K., et al. The experimental part of our study was carried out with the teaching staff of the Faculty of Education of Baishev University, consisting of 47 people (Departments of Pedagogy and Psychology, Primary and Preschool Education, English Philology) during the 2020–2021 academic years. The results of this study were a system of special work developed and adaptable to the conditions of the teaching staff of the faculty to develop the professional competence of a teacher. It was based on professionally oriented design and research work of teachers according to the specifics of the taught discipline or diploma specification, information and social technologies.

Keywords: pedagogical competence, teacher, work system, pandemic, mixed education, university, research, skills, knowledge, modern technologies.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kubieva V.A., Doszhanova S.E., Mukhamedzhanova B.B. The Impact of the World Interational Processes on Improving the Professional Competence of a University Teacher // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 247–257. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.21>

***Cite us correctly:**

Kubieva B.A., Doszhanova S.Y., Mukhamedzhanova B.B. The Impact of the World Interational Processes on Improving the Professional Competence of a University Teacher // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 247–257. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.21>

В.А. Кубиева¹, С.Е. Досжанова², Б.Б. Мухамеджанова³

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: gv7072@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: kubieva.70@mail.ru

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: mukha.74@mail.ru

Университет оқытушысының кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге әлемдік халықаралық үрдістердің әсері

Андатпа. Педагогикалық құзыреттілік – ең маңызды кәсіби және тұлғалық жаңа білім беру. Педагогика ғылымы құзыреттілік классификациясының әртүрлі нұсқаларын анықтайды. Белгілі болғандай, коронавирустық пандемия әлемдік қоғамдастықтың өміріне өз түзетулерін енгізді. Сондай-ақ ақпараттық және әлеуметтік технологиялардың маңыздылығын күшейтті. Қоғамдық және әлеуметтік әлемде болып жатқан өзгерістер университет оқытушысының педагогикалық құзыреттілігінің мазмұндық жағының кеңеюіне әсер етті.

Бұл мақалада университет оқытушысының кәсіби құзыреттілігін дамыту бойынша педагогикалық зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Жалпы білім беретін мектепке болашақ мұғалімдерді дайындайтын жоғары оқу орындарының профессорлары үшін соңғы кездегі әлемдік оқиғалар контекстінде кәсіби құзыреттілік мәнін зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Мақаланың мақсаты – педагогикалық зерттеулердің жеке нәтижелерін теориялық және әдістемелік аспектілер тұрғысынан тарату. Аталмыш зерттеудің әдіснамалық негізін шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері құрайды: М.В. Кларин, А.К. Маркова, Л.М. Митина, А.А. Калюжный, К.Ж. Кожаметова, К.Ж. Туребаева, Б.К. Альмурзаева, Н.К. Кибатаева және басқалар. Зерттеудің эксперименттік бөлімі 2020–2021 оқу жылында Бәйішев атындағы университеттің Педагогикалық факультетінің 47 адамнан тұратын профессорлық-оқытушылық құрамымен (Педагогика және психология, бастауыш және мектепке дейінгі тәрбие, ағылшын филологиясы кафедралары) жүргізілді. Зерттеудің нәтижелері оқытушының кәсіби құзыреттілігін дамыту үшін факультеттің профессорлық-оқытушылық құрамының жағдайына бейімделген арнайы жұмыс жүйесі болды. Ол оқытылатын пәннің немесе дипломның ерекшелігіне, ақпараттық және әлеуметтік технологияларға сәйкес оқытушылардың кәсіби бағдарланған жобалау-зерттеу жұмыстарына негізделген.

Кілт сөздер: педагогикалық құзыреттілік, мұғалім, еңбек жүйесі, міндет, аралас білім, университет, зерттеу, дағды, білім, заманауи технологиялар.

В.А. Кубиева¹, С.Е. Досжанова², Б.Б. Мухамеджанова³

¹старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актобе), e-mail: kubieva.70@mail.ru

²кандидат педагогических наук, доцент

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актобе), e-mail: gv7072@mail.ru

³старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актобе), e-mail: mukha.74@mail.ru

Влияние мировых международных процессов на повышение профессиональной компетентности преподавателя вуза

Аннотация. Педагогическая компетенция является наиболее важным профессионально-личностным новообразованием. Педагогическая наука выделяет разные

варианты классификаций компетенций. Как известно, пандемия коронавируса внесла свои коррективы в жизнедеятельность мирового сообщества, усилив значимость информационно-социальных технологий. Изменения в общественно-социальном мире повлияли на расширение содержательной стороны педагогической компетенции преподавателя университета.

Представленная авторами статья отображает результаты педагогического исследования по развитию профессиональной компетентности преподавателя университета. Для преподавателей, которые готовят будущих педагогов для общеобразовательной школы, актуальным стоит вопрос по изучению сущности профессиональной компетенции в условиях последних мировых событий. Цель статьи – распространение отдельных результатов педагогического исследования с точки зрения теоретического и методологического аспектах. Методологическую основу данного исследования составляют научные труды зарубежных и отечественных ученых: М.В. Кларин, А.К. Маркова, Л.М. Митина, А.А. Калюжный, К.Ж. Кожахметова, К.Ж. Туребаева, Б.К. Альмурзаева, Н.К. Кибатаева и другие. Экспериментальная часть исследования проводилась с профессорско-преподавательским составом педагогического факультета Баишев университет в составе 47 человек (кафедры педагогики и психологии, начального и дошкольного обучения, английской филологии) в период 2020–2021 учебного года. Результатами исследования стала разработанная и адаптивная к условиям педагогического коллектива факультета система специальной работы по развитию профессиональной компетентности преподавателя. За ее основу были взяты профессионально ориентированные проектно-исследовательские работы преподавателей согласно специфике преподаваемой дисциплины или дипломной спецификации, информационно-социальные технологии.

Ключевые слова: педагогическая компетентность, преподаватель, система работ, пандемия, смешанное образование, университет, исследование, умения, навыки, знания, современные технологии.

Introduction

Global changes are taking place in the modern world community that have affected the Republic of Kazakhstan as well. The coronavirus pandemic, increasing demand for the use of information technology, transition from traditional to blended education, participation of research teams in international projects and academic mobility, the impact of social networks on the learning system – these and other reasons have changed the substantive aspect of the professional competence of the teacher. In this context, the position of the teacher considered in the educational process, his image, professional competence, authority among colleagues and students, stable emotional complex. American educator who researched adult learning, andragogy methodologist Malcolm Shepard Noulz has designated, that one of the main tasks of adult education is connected with «...production of competent people». They are professionals whose competence lies in the ability to «...apply your knowledge in a changing environment ...», «... in the ability to engage in constant self-learning throughout one's life » [1].

It should be noted that today's global integration processes dictate to the modern teacher to reconsider and expand his activity position. Researcher Adolf V.A. highlight pedagogical, methodological and social trends: revision of teacher education technologies, increase in the number of pensioners, formal approach to professional development, inertness to the changes taking place in the world and others [2].

For teachers who prepare future teachers for a general education school, the issue of studying the essence of professional competence in the context of recent world events is relevant. This was the reason for our pedagogical research.

Literature Review

In the scientific world of Kazakhstan and foreign countries, research on the theoretical and methodological definition of the essence of the professional competence of a teacher is common, but have issues that require careful study.

Let's consider the content aspect of competence in general didactic and methodological aspects. So, modern didactics in the education system highlights the competence-based approach [3]. And all Kazakhstani education is based on this and student-centered approaches. This means that the education system must form a set of competencies in a student or pupil. They form the basis of the functional literacy of the population of any country. In methodological terms, competence correlates with the systemic and practical functions of the learning process. Increasing attention to the indicated aspects corresponds to the order of society, indicated by the European Union, which is noted in the Bologna Convention. Materials of the Bologna process highlight the concepts «competence» or «competency». These concepts define global objectives and prospects in the higher education system, perform a connecting role between the content of education and the labor market, and help to adapt education to external changes that take place in society.

There are many definitions of the concept «competence». It originated in the 1970s in the USA, its founder is N. Chomsky. It should also be noted that at present, scientists involved in the study of this problem, trying to interpret their definition, enrich its content [4].

An analysis of the scientific literature made it possible to dwell on the opinion of Dodonov B.I. He highlights the psychological side of the concept «competence». In his interpretation, the author relies on the abilities of the individual, which interact with the system of knowledge, skills in the process of performing the learning activities of the student. Dodonov B.I. identifies as a determining factor the ability of a person, as they affect the performance of his cognitive activity [5]. Based on the specified psychological feature, we consider competence as a complex of activity acts, which form a certain skill (or specific competence) of a person. The formation of specific competence is carried out through forms, methods and techniques aimed at deep understanding and understanding of the actions performed in a particular direction or subject area. In our opinion, the process of formation of professional competence proceeds in the same way. In professional terms, the student performs special educational, profession-oriented actions. They help reinforce the theoretical background gained during the lectures. To these processes, the processes of education and self-education are launched, which are based on the existing abilities of the individual. They also require technological saturation.

Thus, competence is a continuously changing activity based on abilities, knowledge, skills and constant practical support. Professional competence is determined by the effectiveness of a special profile-oriented activity, which is based on education and self-education, self-improvement.

Research methods

The methodological basis of our research is the scientific works of foreign and domestic scientists: Clarin M.V. [6], Markova A.K. [7], Mitina L.M. [8], Kalyuzhny A.A. [9], Kozhakhmetova K.Zh. [10], Almurzayeva B.K. [11], Kibatayeva N.K. [12] and others. Their research is based on a professional-personal competence-based approach, imagology, the process of complex formation of professionally important competencies.

As we indicated above, the events in the system of Kazakhstani education associated with the virus revolution aroused scientific interest in the topic of the teacher's professional competence. In this regard, a pedagogical study was conducted on the basis of the Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. Its purpose was to study the methodological aspect of the professional competence of teachers of the Faculty of Education. The diagnostic apparatus consisted of theoretical and empirical research methods. In our study, we relied on a set of diagnostic techniques: questionnaire, analysis, introspection of personal and professional qualities of teachers, expert evaluation of pedagogical «products», essay. In our study, we relied on the following methods (Table 1).

Table 1 – Methods for determining the professional competence of a university teacher

Diagnostic area	Technique
Theoretical and methodological base of the research	Analysis of scientific literature, Internet sources, educational documentation
Questionnaire	Questionnaire «Studying the professional readiness of teachers for innovative work», author Rogov E.I.
Analysis, introspection of personal and professional qualities of teachers	methods of V.I. Andreev «Assessing the needs for self-development and development»; sociological survey to identify the level of formation of IT competencies
Peer review of pedagogical «products» (information literacy)	Analysis of the educational and information field of the teacher (video conferences, social networks, YouTube channel)
Essay	The role of pedagogical competence in my profession

The presented article includes the results of the diagnostic methods indicated in table 1.

Results

The changes that are taking place in modern education highlight the professional competence of a teacher as a complex of universal human abilities, his professional orientation, moral and value behavior. The topic of professional competence is also reflected in the definition of the concept «Education». It was given in the Concept Notes on Education and the Pandemic, UN in 2020, taking into account pandemic changes: « Education is not just one of the basic human rights. This is a fundamental right on which the realization of all other human rights directly depends. Education is a global good for all, the most powerful driver of progress towards all 17 Sustainable Development Goals and the foundation for a just, equitable, inclusive and peaceful society. When education systems collapse, the task of building peace and a prosperous and productive society becomes impossible» [13]. As we can see, in this definition, professional competence is understood as a «productive society», which builds a prosperous world for the benefit of society. Professional competence and a productive society are the resultant characteristics of people's quality of life. The coronavirus pandemic, transition from innovative educational technologies to social, lockdowns and restrictions, changes in economic and social conditions, high human mortality has affected the fact that the human development index in 2020 fell so much that we did not observe even during the period of perestroika in 1991.

Even though the turmoil of the pandemic has brought enormous damage to the world, we have seen the other side – towards the rapid transformation of the education system and all participants in the pedagogical process. At the moment, we see that tasks that society did not perceive as their real implementation are now becoming feasible. They then became the basis for the development of professional competence.

Let's consider these tasks, designating them as the main trends in the field of education. We also believe that they should be the essential side of the teacher's professional competence.

Tendency 1. As technological progress intensifies, completely new professions appear, and hobbies cover previously unexplored areas. Many professions simply cease to be. The society is forced to adapt to these conditions of rapid changes.

Tendency 2. Education acquires the status of lifelong knowledge of the world and confirms it. As we see the situation of today, it is necessary to engage in education and self-education during the full life of a person. If we do not feed our knowledge in a rapidly changing environment, and then we will simply find ourselves overboard in life events.

Tendency 3. The coronavirus pandemic has affected the emergence of new areas of human activity, they are based on obtaining new knowledge by including completely different technologies included in the learning process. Currently, we are witnessing the transition of forms of education

from classical lectures to research and project, which is the basis of blended learning. In the field of developing the functional literacy of students, the issue of information literacy has been updated. In this regard, the teacher must establish a dialogue, open relationship with students, expanding their professional research field of interaction; the student collaborative environment is being improved. Teamwork, consideration of cases, problem-thematic insights, creation of information projects in the direction of one's specification, the ability to work on the Internet - have become popular teaching techniques.

Tendency 4. The introduction of social networks and Internet technologies into the educational environment seriously changes the process of obtaining knowledge. It is easier for a modern student, like any student, to accept educational information if he is given the opportunity to use Internet resources. This will allow the student to increase the role of independence in finding the right educational material through social networks: YouTube, Telegram, Instagram and others, but under the guidance of a teacher. The presentation form in the usual mode is replaced by visual forms of transmission through social networks, video conferences.

Tendency 5. All spheres of social life, including education, are imbued with global changes. This gives grounds for an increase in morality in the world of people, ethical standards in the implementation of interpersonal dialogues, to accept and understand other cultures, customs and traditions.

This list indicates only the main trends, in our opinion, that were the result of changes in the life of world society. They also influence what criteria form in general competence and also professional competence as the basis of the life of any person.

The experimental part of our study was carried out with the teaching staff of the pedagogical faculty of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, consisting of 47 people during the 2020–2021 academic years.

At the beginning of the experiment, with teachers was conducted a questionnaire to determine their professional readiness to work in an innovative mode. Its purpose was to identify at the beginning of the study, at what level they have formed professional research competence. Respondents had to determine their level of readiness according to the following criteria: 1 – don't know; 2 – partially; 3 – own.

The presented diagram shows that all participants in the experiment have a positive attitude towards innovations in the pedagogical process. They are ready for transformations in their activities, and none of the teachers checked the box «I don't know» (Figure 1).

The results of the survey made it possible to determine the readiness of all selected teachers for innovative processes. We consider that this is a consequence of the coronavirus pandemic, when all educational organizations from March 2020 to September 2021 switched to distance learning with the use of Internet technologies, social networks: Instagram, WhatsApp, and Telegram. We also see that 82.7% of those surveyed are ready for innovation processes partly. 17.3% of teachers are fully aware of the importance and role of innovation in human life, are engaged in self-education, they are interesting in the teaching staff, sees there is a high prestige from students and colleagues. It should also be noted that it is this percentage of teachers who are active in the research aspect.

To identify the level of assessment of one's own need for self-development, the method of V.I. Andreev «Assessing the needs for self-development and development», where respondents had to conduct self-analysis, taking into account a five-point rating scale [14]. Of the 47 teachers surveyed, 34% have a need for self-development at a high level, 57% – on sufficient and 9% – on low. A low level was shown by teachers who are either a young specialist or the teacher is a pensioner. Also included in this category are three people who give preference to personal interests.

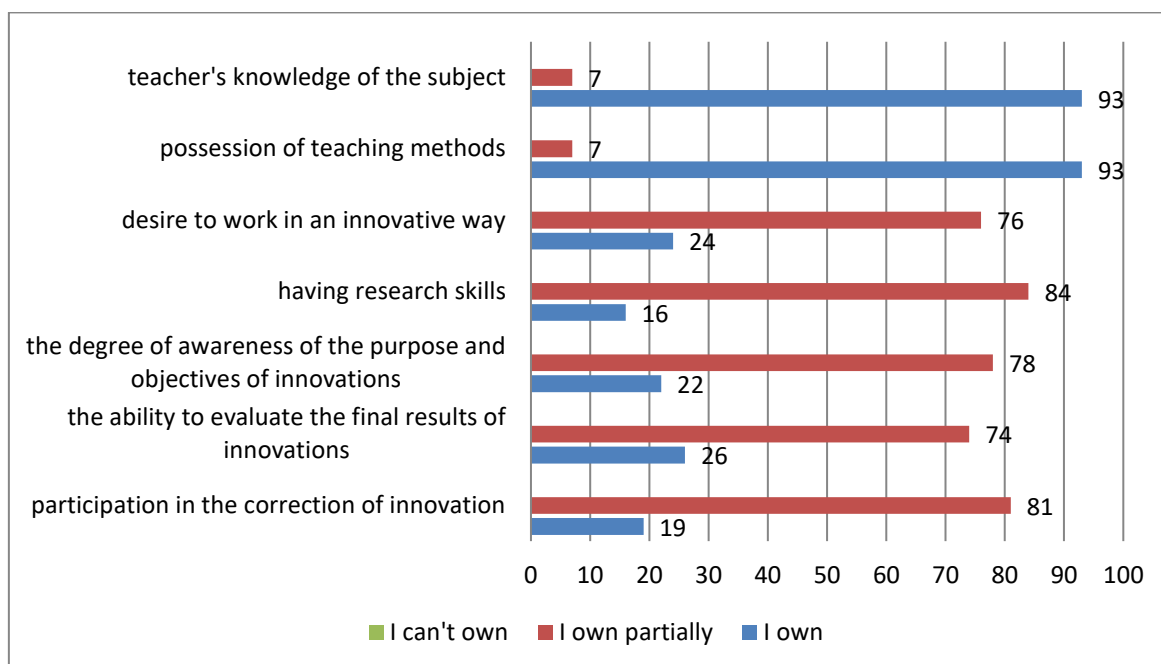

Figure 1 – Questionnaire «The study of the teacher's professional readiness for innovative work»

In the light of recent world events, we conducted a sociological survey on what technological level they have. Respondents had to answer three questions that determine the degree of development of IT competence:

- using new technologies randomly (about 13%);
- forced to use IT technologies (about 75%);
- groups of innovators (about 12%) (Figure 2).

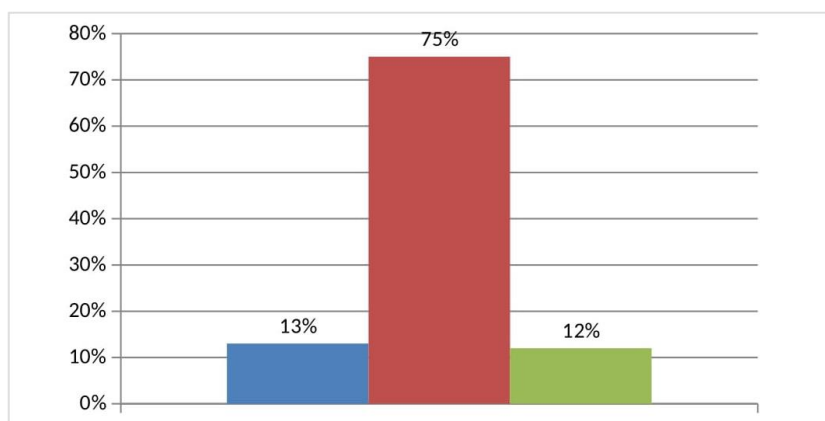

Figure 2 – The results of a sociological survey of teachers to identify the level of formation of IT competencies

According to the results of this survey, then a group of teachers who are forced to use IT technologies in their teaching activities cause great anxiety, and some of them generally use innovative technologies by accident. This is also an indicator of their weak information literacy, despite their pedagogical activity. This category is mainly made up of teachers who are close to retirement age or pensioners.

We also carried out an analysis of the educational and information field of the teacher. It consisted in the ability to organize and conduct a video conference, the ability to use social networks with students, as well as the creation of an author's YouTube channel. It should be noted that during the time of work in remote mode, all teachers are able to organize and conduct video conferences, use chats in WhatsApp and Telegram, Instagram is used for personal purposes, it is also open only to 87% of respondents. More difficult was the issue related to the creation of the author's YouTube channel, since teachers during the first wave of the pandemic recorded video explanations for classes, but they were not posted on YouTube. The main reason was that they simply did not take this method for a methodical technique, but as a necessary measure, also engaged in the process of finding the right video as didactic material. Teachers were shifted focus on this opportunity, what aroused pedagogical interest in creating a video channel with their own educational videos.

Analysis of an essay on a topic «The role of pedagogical competence in my profession» showed that the majority of teachers (81%) believe, that competence is an important component of the teaching profession, another group of participants in the experiment identifies basic knowledge and natural prerequisites as a separate category (makings and abilities), who, in parallel with the formed competence, develop the professional position of the teacher. In general, all participants in the study recognize the role of competencies in human life, its significance for adapting to the changes taking place in the world. Many note that against the backdrop of today's world chaos, learning new social skills is interesting, informative, and useful.

The obtained diagnostic results were announced at the expanded Scientific and Methodological Council of the faculty, which aroused pedagogical interest. The result of the diagnostic effectiveness was the question of choosing the methodological problem of the faculty, which was associated with the definition of a group of competencies for teachers of the pedagogical faculty, taking into account the functioning departments and graduating specialties. Thus, competencies were proposed for consideration by the teaching staff, which were to be discussed at the departments, taking into account their specifics, and to develop methodological recommendations as an instruction for education and self-education.

Let's introduce this group of competencies. In our opinion, the system of competencies that we have identified forms the pedagogical one in the perspective of the “competence of an employee of the education system”. Consider them:

1. Sociocultural competencies: civil, socio-communicative, information technology, valeological, environmental;
2. Integral personal competencies: creative and value-semantic, cognitive;
3. Professional and pedagogical competencies: professional and communicative, diagnostic, intellectual, acmeological, design and constructive, research, subject.

In general, all departments agreed that teachers should intensify work on the development of information technology, acmeological, design and constructive, research competencies. Each department, according to its specifics, has developed a system of special work to enhance pedagogical activity. Based on the compiled departmental and faculty systems of work, each teacher built an individual trajectory of professional development.

As a result of the special work, the respondents who participated in the pedagogical experiment developed the following competencies: information and technological, acmeological, project and construction, research. All of them form the basis of the professional competence of a university teacher. Consider the indicators for the specified competencies (Table 2).

Table 2 – Comparative indicators for the main components of professional competence

Name	Beginning of the experiment	Completion of the experiment
information and technological	21 person	45 person
acmeological	14 person	37 person
project and construction	7 person	29 person
research	17 person	41 person

The indicators in Table 2 show the impact of global integration processes on the improvement of the professional competence of a university teacher. So, we can observe the dominance of information technology and research competencies. Acmeological and project and constructivist competences are inferior to them. Despite the great variety of activities associated with the acmeological training of a teacher, we must note such a factor as lack of time. In this aspect, we highlight their daily preparation for classes and concentration in the field of information and communication technologies. A positive aspect is the fact that with the introduction of blended learning and within the framework of world events, we observe the mutual integration of these competencies.

In this article, we singled out information technology competence, as it is relevant in the light of recent world events and includes the synthesis of the above components of the professional competence of a university teacher. The coronavirus situation, the introduction of blended learning, the opening of branches of the world's leading universities in Kazakhstan, the increased relocation of IT companies, the internationalization of higher education, and the affordable international academic mobility of university teachers have served as a great impetus to the development of this competence.

Discussion

The conducted pedagogical research on the formation of professional competence made it possible to take a fresh look at the process of professional and personal formation of the teaching staff of the faculty, change the trajectory of scientific and pedagogical work, and modernize pedagogical management. Ranking the forms of work, teachers settled on the choice of individual works, taking into account the specifics of the taught discipline or diploma specification. As technical support, social technologies were identified as the most suitable for the establishment of blended learning.

Of course, Kazakhstan, as a young, successfully developing independent state, is included in the global educational community. Therefore, changing the education system, where, first of all, the teacher himself, his professional position, his competence must change.

Conclusions

In the course of the research activity, we carried out a classification of pedagogical competencies. Also, the analysis of scientific literature made it possible to identify different author's classifications of competencies. Thus, the National Research Faculty of the Higher School of Economics has developed a Unified Classification of Competences. According to his classification, all competencies are divided into systemic and professional, which include pedagogical. O. Solomennikova and Yu. Gladkova proposed their own classification. It consists of general cultural, legal, communicative, gnostic, informational, technological, and social and design (prognostic) competencies. The authors also developed a professiogram for introspection of the professional achievements of the teacher.

In general, it should be noted that all ongoing studies have different definitions, but in terms of semantic purpose is identical basis – correlation with the labor market and social policy of society. Based on these two parameters, it should be noted that the content side of any competence

is determined by the indicated ones, based on the mental and biological characteristics of the individual.

Thus, pedagogical competence is an acquired competence in the system of other significant. It should be noted a wide range of definitions and classifications of competencies, also, this concept is the most common among educators-researchers, whose work is directly or indirectly related to it.

BIBLIOGRAPHY

1. Smith M.K. Malcolm Knowles, informal adult education, self-direction and andragogy // The encyclopedia of informal education. – 2002. [Electronic resource]. URL: www.infed.org/thinkers/et-knowl.htm (Last Updated on April 8, 2021 by infed.org) (access date: 15.07.2020)
2. Адольф В.А. Становление профессиональной компетентности педагога // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – №5. – С. 38–41. [Electronic resource]. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=20805856> (access date: 15.07.2020).
3. Хуторской А.В. Методологические основы применения компетентностного подхода к проектированию образования // Высшее образование в России. – 2017. – №12. – С. 85–91.
4. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности учителя // Педагогика. – 2003. – №10. – С. 51–55.
5. Додонов Б.И. Информационные теории эмоции // Психологический журнал. – 2018. – №2. – С. 104–116.
6. Кларин М.В. Эффективные методы обучения в информационно-образовательной среде: методическое пособие. – М.: Институт стратегии развития образования РАО, 2021. – 108 с.
7. Мазиллов В.А. Исследование педагогических способностей и стратегии формирования педагогической одаренности // Ярославский педагогический вестник. – 2020. – №4 (115). – С. 96–106. DOI 10.20323/1813-145X-2020-4-115-96-106
8. Митина Л.М. Психология труда учителя: учебное пособие для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2022. – 337 с.
9. Кайгородова Н.Н., Морозова О. Имидж педагога в контексте здоровьесбережения участников образовательного процесса // Вестник психологии и педагогики Алтайского государственного университета. – 2022. – Т.4. – №1. – С. 22–31.
10. Навий Л.Н., Исина А.О., Мукутова Ж.К. Роль этнопедагогических знаний в формирований национального самопознания будущих педагогов // Улагат. [Electronic resource]. URL: <https://ulagat.com>. (access date: 26.11.2020)
11. Альмурзаева Б.К. Саморазвитие личности учителя современной школы: методический аспект: монография. – Актобе: АРГУ им. К. Жубанова, 2015. – 189 с.
12. Кибатаева Н.К. «Актобе-Өрлеу»: новые стратегии и возможности непрерывного образования педагогов // Гипотезы, теории, размышления. – 2017. – №3. – С. 70–75.
13. Concept Note: Education in the Age of COVID 2019 and Beyond. – OON. – 2020. – 32 с.
14. Ендовицкий Д.А., Коротких В.В., Воронова М.В. Конкурентоспособность российских университетов в глобальной системе высшего образования: количественный анализ // Высшее образование в России. – 2020. – Т. 29. – №2. – С. 9–26.

REFERENCES

1. Smith M.K. Malcolm Knowles, informal adult education, self-direction and andragogy // The encyclopedia of informal education. – 2002. [Electronic resource]. URL: www.infed.org/thinkers/et-knowl.htm (Last Updated on April 8, 2021 by infed.org) (access date: 15.07.2020)
2. Adolf V.A. Stanovlenie professionalnoy kompetentnosti pedagoga [The formation of professional teaching competence] // Sibirskiy pedagogicheskiy jurnal. – 2013. №5. – С. 38–41. [Electronic resource]. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=20805856> (access date: 15.07.2020). [in Russian]
3. Khutorskoy A.V. Metodologicheskie osnovy primeneniia kompetentnostnogo podhoda k proektirovaniu obrazovaniia [Methodological bases for applying a competence-based approach to education design] // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2017. – №12. – S. 85–91. [in Russian]

4. Vvedensky V.N. Modelirovanie professionalnoi kompetentnosti uchitelia [Modeling the professional competence of a teacher] // *Pedagogika*. – 2003. – №10. – S. 51–55. [in Russian]
5. Dodonov B.I. Informacionnye teorii emocii [Information theories of emotion] // *Psihologicheskii jurnal*. – 2018. – №2. – С. 104–116. [in Russian]
6. Klarin M.V. Effektivnye metody obucheniia v informacionno-obrazovatelnoi srede: metodicheskoe posobie [Effective teaching methods in the information and educational environment: a methodological guide]. – М.: Institut strategii razvitiia obrazovaniia RAO, 2021. – 108 s. [in Russian]
7. Mazilov V.A. Issledovanie pedagogicheskikh sposobnostei i strategii formirovaniia pedagogicheskoi odarennosti [Study of pedagogical abilities and strategies for the formation of pedagogical talent] // *Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik*. – 2020. – №4 (115). – С. 96–106. DOI 10.20323/1813-145H-2020-4-115-96-106. [in Russian]
8. Mitina L.M. Psihologiiia truda uchitelia: uchebnoe posobie dlia vuzov [Psychology of work of a teacher: textbook for universities]. – М.: Izdatelstvo Iurait, 2022. – 337 s. [in Russian]
9. Kaigorodova N.N., Morozova O. Imidj pedagoga v kontekste zdoroviesberejeniiia uchastnikov obrazovatel'nogo processa [The Image of a Teacher in the Context of Health Preservation of Participants in the Educational Process] // *Vestnik psikhologii i pedagogiki Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2022. – Т.4. – №1. – S. 22–31. [in Russian]
10. Naviy L.N., Isina A.O., Mukutova J.K. Rol etnopedagogicheskikh znaniy v formirovanii nacionalnogo samopoznaniia budushih pedagogov [The role of ethnopedagogical knowledge in the formation of national self-knowledge of future teachers] // *Ulagat*. [Electronic resource] URL: <https://ulagat.com>. (access date: 26.11.2020). [in Russian]
11. Almurzayeva B.K. Samorazvitie lichnosti uchitelia sovremennoi shkoly: metodicheskii aspekt: monografiia [Self-development of the personality of a teacher of a modern school: methodological aspect: monograph]. – Aktobe: ARGU im. K. Jubanova, 2015. – 189 s. [in Russian]
12. Kibatayeva N.K. «Aktobe-Orleu»: novye strategii i vozmojnosti nepreryvnogo obrazovaniia pedagogov [«Aktobe-Orleu»: new strategies and opportunities for continuing education of teachers] // *Gipotezy, teorii, razmyshleniia*. – 2017. – №3. – S. 70–75. [in Russian]
13. Concept Note: Education in the Age of COVID 2019 and Beyond. – OON. – 2020. – 32 s.
14. Endovickiy D.A., Korotkih V.V., Voronova M.V. Konkurentosposobnost rossiiskih universitetov v globalnoi sisteme vysshego obrazovaniia: kolichestvennyi analiz [Competitiveness of Russian Universities in the Global Higher Education System: Quantitative Analysis] // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. – 2020. – Т. 29. – №2. – S. 9–26. [in Russian]

Г.И. САЛГАРАЕВА¹, А.С. МАХАНОВА²✉

¹техника ғылымдарының кандидаты,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: salgara.gulnaz@qyzpu.edu.kz

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: mahanova.0@qyzpu.edu.kz

ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Бүгінде елімізде білім беру жүйесін жетілдіру процесі белсенді жүріп жатыр. Күнделікті мәселелерді шешумен қатар, балалардың бәріне бірдей мүмкіндік туғызу үшін жүйелі шаралар қабылдануда. Бұл мақалада мектеп оқушыларына информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыру формалары қарастырылған. Инклюзивті оқыту тәжірибесі жалпы білім беретін орта мектеп пен мұғалімдер алдында бірқатар мәселелерді тудырады. Бұл мәселелер қатарына инклюзивті сыныпта сабақты ұйымдастыру, ерекше білім беруді қажет ететін баланы оқыту формасын таңдау және басқа да оқыту мен білім беру процесін ұйымдастыру мәселелері жатады. Мақалада жоғарыда аталған мәселелерді шешу жолдары ұсынылған. Оқытуды инклюзивті білім беру жағдайында ұйымдастыру саласындағы зерттеулердің маңыздылығы білім алушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, икемді білім беру жүйесін әзірлеу қажеттілігінен туындап отыр. Заманауи білім беру жүйесі ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін бір-бірімен байланысты жалпы білім беру мектеп өміріне тікелей араласуға мүмкіндік беретін инклюзивті оқыту формасы мен жеке оқыту бағдарламасы әзірленетін үйде оқыту формасынан тұрады. Мақалада аталған оқыту формаларын жүзеге асыруда интернет сервистерінің мүмкіндіктерін қолдану қарастырылған.

Кілт сөздер: оқыту формалары, инклюзивті білім беру, информатика, сервистер, оқытуды ұйымдастыру.

G.I. Salgarayeva¹, A.S. Makhanova²

¹Candidate of Technical Sciences,

Acting Professor of Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: salgara.gulnaz@qyzpu.edu.kz

²PhD Doctoral Student of Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: mahanova.0@qyzpu.edu.kz

The Forms of Organization of an Inclusive Educational Process for Teaching Computer Science

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Салгараева Г.И., Маханова А.С. Информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыру формалары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 258–271. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.22>

***Cite us correctly:**

Salgarayeva G.I., Mahanova A.S. Informatika panin oqytuda inkluzivti bilim беру procesin uiymdastyru formalary [The Forms of Organization of an Inclusive Educational Process for Teaching Computer Science] // Yasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 258–271. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.22>

Abstract. Currently, the process of improving the education system is actively underway in our country. Along with solving everyday problems, systematic measures are being taken to ensure that children have equal opportunities for all. The article considers the forms of organization of the inclusive education process in teaching computer science to schoolchildren. The experience of inclusive education poses a number of problems for secondary schools and teachers. These problems include the organization of lessons in an inclusive classroom, the choice of the form of education for children with special educational needs, as well as other issues of the organization of the educational and educational process. The article presents ways to solve the above problems. The importance of research in the field of organizing training in the context of inclusive education is due to the need to develop a flexible education system, taking into account the individual needs of students. The modern education system offers two interrelated forms of education for children with special educational needs, this is an inclusive form of education that allows you to directly participate in the life of a comprehensive school and home education, in which an individual training program is developed. The article considers the possibility of using the capabilities of internet services in the implementation of these forms of education.

Keywords: forms of education, inclusive education, informatics, services, organization of education.

Г.И. Салгараева¹, А.С. Маханова²

¹кандидат технических наук, и.о. профессора

Казахского национального женского педагогического университета

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: salgara.gulnaz@qyzpu.edu.kz

²PhD докторант Казахского национального женского педагогического университета

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: mahanova.0@qyzpu.edu.kz

Формы организации инклюзивного образовательного процесса при обучении информатике

Аннотация. Сегодня в стране активно идет процесс совершенствования системы образования. Наряду с решением повседневных проблем принимаются системные меры для того, чтобы дети имели равные возможности для всех. В статье рассмотрены формы организации процесса инклюзивного образования при обучении школьников информатике. Опыт инклюзивного обучения ставит перед общеобразовательной школой и учителями ряд проблем. К числу таких проблем относятся вопросы организации уроков в инклюзивном классе, выбор формы обучения детей с особыми образовательными потребностями, а также другие вопросы организации образовательного и воспитательного процесса. В статье представлены пути решения вышеуказанных проблем. Важность исследований в области организации обучения в условиях инклюзивного образования обусловлена необходимостью разработки гибкой системы образования с учетом индивидуальных потребностей обучающихся. Современная система образования предлагает две взаимосвязанные формы обучения для детей с особыми образовательными потребностями, это инклюзивная форма обучения, позволяющая непосредственно участвовать в жизни общеобразовательной школы и обучения на дому, при которой разрабатывается индивидуальная программа обучения. В статье рассматривается возможность применения возможностей интернет-сервисов при реализации указанных форм обучения.

Ключевые слова: формы обучения, инклюзивное образование, информатика, сервисы, организация обучения.

Кіріспе

Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев өз жолдауында біздің білім беру жүйеміз қолжетімді әрі инклюзивті болуға тиіс деп атап көрсеткен болатын [1]. Инклюзивті білім беру – жалпы білім беруді дамыту процесі, ол ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін білімді қамтамасыз ететін барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысынан барлығына бірдей қолжетімділікті білдіреді. Инклюзивті білім берудің мақсаты – кез келген бала өзінің жеке ерекшеліктеріне қарамастан бейімделе алатын білім алу үшін жағдай жасау. Ерекше баланың қазіргі әлемде бейімделуі үшін инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын мектептерде информатика сабақтарына көп көңіл бөлінеді. Біріншіден, ерекше балалардың әртүрлі санаттарына арналған жабдықталған компьютерлік сыныптар жайында айтуға болады. Екіншіден, қазіргі таңда сабақты әдістемелік қамтамасыз етумен күшейтілген жұмыстар жүріп жатыр. Бұл инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын мектептерде жалпы білім беретін мектептің жұмыс бағдарламалары бойынша оқу процесін жүргізу әрдайым мүмкін болмайтындығына байланысты. Үшіншіден, сабақтарда практикалық жұмыстарға баса назар аударылады, өйткені көптеген жағдайларда ерекше балалардың дағдылары сау балаларға қарағанда баяу дамиды.

Инклюзивті білім беруде мұғалім балалардың жеке ерекшеліктеріне қарамастан, балалар арасындағы айырмашылықтарға дұрыс қарауы керек, әр баланы дұрыс түсінуі және ұсынылған материалды қабылдауы маңызды болып табылады. Сондықтан инклюзивті білім беру сыныптарында сабақтарды жоспарлау және ұйымдастыру кезінде ең алдымен инклюзивті білім берудің сегіз негізгі принциптерін ескеру қажет (1-сызба). Берілген принциптер 1959 жылдың 20 қарашасында БҰҰ-ның Бас Ассамблеясында жарияланған Бала құқықтарының декларациясы принциптеріне негізделген.

- адамның құндылығы оның қабілетімен, жетістіктерімен өлшенбейді
- әрбір адам сезінуге, ойлауға қабілетті
- әрбір адам қарым-қатынасқа түсуге құқылы
- барлық адам бір-біріне мұқтаж
- шынайы қарым-қатынас негізінде ғана сапалы білім алуға болады
- барлық адамдар құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді
- кез келген адамның жетістіктері қолынан келетін істермен өлшенуі тиіс
- әртүрлілік адамды тек дамыта түседі

1-сызба – Инклюзивті білім беру принциптері

Пән мұғалімдері үшін сабақтағы басты мәселенің бірі – ерекше білім беруді қажет ететін балалардың жеке мүмкіндіктерін білім беру стандартын орындау қажеттілігімен байланыстыру. Инклюзивті сыныпта информатика сабақтарын ұйымдастыру кезінде жалпы білім беру міндеттерімен қатар, (мемлекеттік стандарт шеңберінде білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру), түзету және дамыту міндеттері де ескерілуі тиіс.

Инклюзивті білім беруде информатика сабақтары үлкен рөл атқарады, себебі мектептерде компьютерлік сыныптар техникалық құралдармен жабдықталған, оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілген, практикалық жұмыстарды орындауға ерекше назар аударылады [2].

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларға сапалы білім алудың тағы бір түрі – үйде оқыту, оның ішінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданып оқыту.

Қашықтықтан оқыту – бұл оқыту процесіне қатысушының тұрғылықты жеріне қарамастан, ақпараттық технологиялар негізінде білім алушы мен оқытушының мақсатты өзара іс-қимылы жүзеге асырылатын оқыту болып табылады [3].

«2022–2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатта ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылар үшін оқу процесі әртүрлі режимдерде өтуі керектігі айтылады. Атап айтқанда, онлайн режимінде, оқу ісшаралары мен мұғаліммен қарым-қатынас АКТ-ны қолдана отырып нақты уақытта жүзеге асырылады және асинхронды форматта, бұл балаға өзіне ыңғайлы кез келген уақытта оқу материалын игеруге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда:

- Ұсынылатын оқу материалдарының сапасына сыни тұрғыдан қарау қажет;
- Оқу материалының көлемі аз болуы қажет;
- Ұсынылатын материалдарды бөліктерге бөлу керек;
- Графикалық ақпараттарды жиі қолданған жөн, өйткені визуализация материалды жақсы түсінуге және оны есте сақтауға мүмкіндік береді;
- Тапсырмалар мен оқу блоктары көлемі мен күрделілігі бойынша теңдестірілуі тиіс [4].

Цифрлық технологияның, программалық қамтаманың және мультимедиялық технологияның қарқынды дамуының арқасында компьютер есептеуіш машинадан әртүрлі қызмет саласы мамандарының жұмыс орны ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде үйде де қажет болатын көп функциялы қуатты құралға айналды. Ақпараттық әлеуеті жоғары Интернет мүмкіндіктерін қолдана отырып, инклюзивті білім беру жүйесінде жаңа мүмкіндіктер пайда болды, ерекше білім беруді қажет ететін балаларды оқытудың ақпараттық нысандары пайда болды, атап айтқанда, цифрлық технологияларға негізделген қашықтан оқыту.

«Білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық қолдап отыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы №6 бұйрығында ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылардың келесі топтары анықталған:

1) мінез-құлық және эмоционалдық проблемалары, қолайсыз психологиялық факторлары (отбасындағы тәрбиенің бұзылуы, бала-ата-ана және отбасыншілік қарым-қатынастар) бар балалар;

2) әлеуметтік-психологиялық, экономикалық, лингвистикалық мәдени сипаттағы кедергілері (әлеуметтік қауіпті отбасы балаларының педагогикалық немқұрайлылығы; жергілікті қоғамға бейімделуде қиындықтарға тап болған балалар (босқындар, мигранттар, қандастар және т.б. отбасылар);

3) даму мүмкіндіктері шектеулі (есту, көру, интеллект, сөйлеу, тірек-қимыл аппараты, психикалық дамуы тежелген және эмоционалдық-еріктік бұзылыстар) балалар [5].

Бұл балалар оқу процесінде өздеріне жеке ерекше көзқарасты қажет етеді. Әрине, мектеп жасындағы кез-келген баланы оқыту процесі мұғалімдердің бақылауымен, мұғалімнің оқушымен «тікелей» қарым-қатынасымен жүзеге асырылуы керек. Бұл жағдайда оқу процесі ең тиімді, себебі әлеуметтік, салауатты бәсекелестік секілді көптеген факторлар барлық балаға әсер етеді [6].

Ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс жасау кезінде қашықтан оқыту формаларын енгізудің өзектілігі ерекше пікірлер мен талқылауларды қажет етпейді. Мұндай балалар жалпы білім беретін мектепке бару мүмкіндігінен айырылады, яғни толыққанды білім алу, сонымен бірге толыққанды шығармашылық өмір және қиын әлеуметтік

жағдайларда өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі. Информатика пәнін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық принциптер кешенін толығымен жүзеге асыруға көмектеседі, таным процесін қызықты және шығармашылық етеді, әр оқушының жеке жұмыс қарқынын ескеруге мүмкіндік береді. Қашықтан оқыту бұл жағдайда үйде оқытуды алмастырады. Шынында да, информатика пәнін оқыту құралдарының бірі – бұл оқу процесі жүзеге асатын және оқушының үнемі «қолында» болатын компьютер.

Қашықтан оқытудың негізгі қағидасына білім алушылардың арасында олардың тікелей кездесуін қамтамасыз етпестен интерактивті қарым-қатынас орнату және берілген ақпараттық технологиялар кезінде таңдалған пән мен оның бағдарламасы бойынша белгілі бір білім мен дағдылар жиынтығын өз бетінше игеру жатады.

Қашықтан оқытуды дамытудың басты мәселесі – телекоммуникациялық байланыс ортасына жауап беретін оқытудың жаңа әдістері мен технологияларын құру болып табылады. Бұл ортада білім алушылар тек ақпараттың пассивті тұтынушылары ғана емес, сонымен қатар балалар оқу процесінде оқытудың пәндік мазмұны туралы өз түсініктерін қалыптастырады. Оқытудың бұрынғы моделін келесі ережелерге негізделген жаңа модель алмастыруы керек: оқыту технологиясы ортасында – оқушы; технологияның мәні – өзін-өзі оқыту қабілетін дамыту; оқушылар оқуда белсенді рөл атқарады; оқу іс-әрекетінің негізінде – бірлесіп жұмыс жасау.

Қашықтан оқыту курстарын құру және пайдалану оқыту мақсаттарын терең талдаудан, оқу ақпаратын берудің цифрлық технологияларының дидактикалық мүмкіндіктерінен, нақты пәндерді оқыту тұрғысынан қашықтықтан оқыту технологияларына қойылатын талаптардан, оқыту критерийлерін түзетуден басталуы керек [7].

Канадалық ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, қашықтан оқыту нәтижелері дәстүрлі оқыту формаларынан кем түспейді немесе тіпті асып кетеді [8]. Қашықтан оқыту материалының көп бөлігін білім алушы өз бетінше оқиды. Бұл өткен тақырыптарды есте сақтау мен түсінуді жақсартады. Жаңа білімді практикада, жұмыста қолдану мүмкіндігі оларды бекітуге көмектеседі. Сонымен қатар, оқу процесінде цифрлық технологияларды, дамытушы ойындарды қолдану сабақты қызықты әрі жанды етеді [9].

Цифрлық технологиялар білім алушыларды әртүрлі заманауи оқыту құралдарымен қамтамасыз етеді. Олар оқу сапасын жақсартуға, оқуды тездетуге, оқу материалын игеруге, білімді бақылауға мүмкіндік береді. Қашықтан оқыту негізінде әртүрлі ырғақта оқытудың педагогикалық технологиялары, әртүрлі білім беру салалары бойынша оқушылардың өздігінен білім алудағы дербестігі, мұғалім мен оқушы арасындағы өзара іс-қимылдың әртүрлі нысандары мен әдістерінің үйлесуі жатыр [10].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі бөлімінде сипатталған білім беру ресурстарын, оқу материалдарын жасауда қолданылатын интернет ресурстары мен сервистерін сауалнамаға қатысушы мұғалімдердің қолдану дағдыларын анықтау мақсатында «Сарапшылардың бағалауы» әдісі қолданылды. Сарапшылар ретінде Алматы қаласындағы инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын мектептердің информатика мұғалімдері қатысты. Мұғалімдердің жалпы саны – 28. Информатика пәні мұғалімдеріне инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда қолданылатын интернет ресурстар мен сервистер ұсынылды. Әрбір интернет сервистерінің, ресурстарының түрлерінен танысты. Қатысушыларға сауалнамаға қатысып, өздерінің сабақ барысында қолданылатын оқу материалдарын жасауда пайдаланатын интернет сервис түрлерінің практикалық мүмкіндіктерін бағалау ұсынылды.

Талдау

Информатиканы қашықтан оқытуды ұйымдастыру үшін берілетін жалпы ұсыныстарды қарастырайық. Ең алдымен қолданыстағы платформаларды, қызмет түрлерін және жасалған дайын материалдарды (bilimland.kz, daryn.online, Opiq.kz, iSpring Академиясының бағдарламалық өнімдері, Google Classroom, LearningApps және т.б.), жеке сайттар, әлеуметтік желі топтары мен блогтар, Google Disk, Yandex Disk, Cloud.ru, iCloud секілді бұлттық қоймалар, желілік кеңселер пайдалануға болады. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушылар үшін электрондық пошта қызметтерінің, интернет-мессенджерлердің және Skype мүмкіндіктерін пайдалануға болады. Дайын электрондық материалдар болмаған жағдайда, информатика пәнінің білім беру бағдарламасына сәйкес әзірленген мазмұнды компонентті қамтитын ресурстарды пайдалану ұсынылады.

Оқушыларды информатикаға оқыту процесін инклюзивті білім беру жағдайында ұйымдастыруда интернет сервистерінің орны ерекше. Информатика сабағын ұйымдастыруда қолданылатын бейне сабақтар, жаңа сабақты түсіндіру мақсатында жасалатын презентациялар, тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті түрде ұсынуға мүмкіндік беретін интеллектуалды карта, менталды карталар жасау, сабақ барысында алынатын тест сұрақтарын, сауалнамалар мен викторина сұрақтарын жасау, әрбір сабақ соңында алынатын кері байланысты ұйымдастыру, оқушылардың жеке немесе топпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жоба, зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру үшін қолданылатын интернет сервистері бар. Аталған жұмыстарды жүзеге асыруда көмекке келетін интернет сервистерінің бірқатары төменде келтірілген (1–5-кестелер).

1-кесте – Информатика сабағын ұйымдастыруда қолданылатын бейне сабақтар үшін қолданылатын интернет сервистер

Сервис түрлері	Қысқаша сипаттамасы
Youtube бейне сабақтары https://www.youtube.com/	Қысқа теориялық материалдар мен ұсынылған білімді тексеруге арналған қарапайым тапсырмалармен берілген үйретуші бейне сабақтарды қолдануға болады. Бұл сабақтар баланың сабаққа келмей қалған жағдайда да өз бетінше материалды меңгеруіне септігін тигізеді.
Vimeo - өз бейне сабақтарын қосуға арналған сайт https://vimeo.com/	Бұл жоғары сапалы бейнелерді қарау және бейнелермен алмасу платформасы. Мұғалім өз бейне сабақтарымен бөлісіп, керісінше тәжірибе алмасу мақсатында платформадағы дайын бейне сабақтарды қолдана алады.
Bilimland бейнесабақтары https://bilimland.kz	Отандық Bilimland платформасында бірегей білім беру бейне ресурстарының жиынтығы, виртуалды зертханалық жұмыстар бар. Аталған бейне сабақтар мен виртуалды зертханаларды қолдану ерекше баланың сабаққа қызығушылығын арттырады.

2-кесте – Жаңа сабақты түсіндіру мақсатында жасалатын презентациялар жасау үшін қолданылатын интернет сервистер

Сервис түрлері	Қысқаша сипаттамасы
1	2
Google Presentation https://docs.google.com/presentation/	Google презентациялар – бұл презентацияларды құрып, басқа да қолданушылармен бірге, біздің жағдайымызда ерекше білім беруді қажет ететін қолданушылармен бірге жұмыс жасауға мүмкіндік беретін онлайн-қосымша.

2-кестенің жалғасы

1	2
Visme https://www.visme.co/	Бұл оқыту процесінде, оның ішінде инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда қолданылатын визуалды материалдарды құруға, өңдеуге, алмасуға және сақтауға мүмкіндік беретін онлайн құрал. Сонымен қатар, визуалды қарым-қатынасты жүзеге асырудың қажетті құралдарын ұсынатын, оларды сервисте сақтап, нәтижесін басқа да қолданушылармен бөлісуге мүмкіндік беретін жүйе.
Canva https://www.canva.com/	Canva – бұл түрлі графикалық дизайн жасауға мүмкіндік беретін тегін онлайн құрал. Мұнда презентациялар, плакаттар, бейне сабақтар мен логотиптер құруға болады.

3-кесте – Тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті түрде ұсынуға мүмкіндік беретін интеллектуалды карта, менталды карталар жасау үшін қолданылатын интернет сервистер

Сервис түрлері	Қысқаша сипаттамасы
Google Photos https://docs.google.com/drawings	Google Photos – бұл суреттер мен бейнелерді сақтауға, түзетуге, суреттер мен бейнелерді алмасуға арналған сервис. Оқыту процесінде қолданылатын иллюстративті материалдарды сақтауға, бөлісуге мүмкіндік береді.
Coggle https://coggle.it/	Coggle – ағаш тәріздес тармақталу арқылы жүзеге асырылатын интеллектуалды карталар жасауға арналған онлайн-сервис. Сервистің интерфейсі өте қарапайым болғандықтан, жұмысты бірден бастап кетуге болады. Бұл ерекше білім беруді қажет ететін балалардың түрлі түсініктерді жан-жақты қабылдау дағдыларын дамытуға септігін тигізеді.
Popplet http://popplet.com/	Popplet – бұл менталды карталар, құрылымдық сызбалар, ақпарат блоктары мен плакаттар секілді мультимедиялық объектілерді құруға, топтық жұмыс жасауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін сервис. Аталған сервис балалардың, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалардың алгоритмдік ойлау қабілеттерін дамытады.
GoConqr https://www.goconqr.com/en/	GoConqr – бұл менталды карталар, таратпа қағаздар, оқыту жоспарын құруға, сақтауға, бөлісуге болатын үйретуші платформа.

4-кесте – Сабақ барысында алынатын тест сұрақтарын, сауалнамалар мен викторина сұрақтарын жасау, кері байланыс алу үшін қолданылатын интернет сервистер

Сервис түрлері	Қысқаша сипаттамасы
1	2
LearningApps https://learningapps.org/	LearningApps – бұл ойын түріндегі қызықты жаттығулар, интерактивті мультимедиялық тапсырмалар жасауға арналған сервис.
Google Forms https://docs.google.com/forms/u/0/	Google формалар – бұл Google-дың бұлттық қызмет түрлерінің бірі. Ашық, жабық, сәйкестендіру секілді тест түрлерін алуға, сұрақтары мен жауаптарын суретпен визуалды түрде ұсынуда, сауалнама өткізуде, пікір жинақтау, кері-байланысты жүзеге асыруда кеңінен қолданылады.

4-кестенің жалғасы

1	2
<p>Survio https://www.survio.com/ru/</p>	<p>Түрлі сауалнама шаблондарын тегін пайдалану арқылы оқу процесін қызықты ұйымдастыруға, білім алушылардың білімін анықтап, нәтижелерін бөлісуге, пікірлерін жинақтап, оқу прогресін тексеруге болады.</p>
<p>Quizizz https://quizizz.com/</p>	<p>Quizizz – бұл тесттер, викториналар мен сауалнамалар құруға арналған тиімді онлайн-сервис. Quizizz көмегімен түрлі тақырыптар бойынша тапсырмалар құруға, сауалнамалар ұйымдастыруға, үй тапсырмалары мен ойындар құруға болады.</p>

5-кесте – Оқушылардың жеке немесе топпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жоба, зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру үшін, сонымен қатар білім беру кешендерін құруда қолданылатын интернет сервистер

Сервис түрлері	Қысқаша сипаттамасы
<p>Google Sites https://sites.google.com/</p>	<p>Google сайттары – бұл интернет сайттар үшін веб-парақтар құруға арналған тегін сервис. Бұл Google Docs Editors пакетінің бір бөлігі болып табылады және Google Docs, Google Sheets, Google Forms, Google Slides және тағы басқа сервис түрлерімен кіріктіріліп жұмыс жасайды. Білім алушыларға жеке, топпен жұмыс жасауға, мұғалімдер үшін қашықтан оқытуда қолданылатын білім беру жүйесін құруға мүмкіндік береді.</p>
<p>Tilda https://tilda.cc/ru/</p>	<p>Tilda – бұл сайт құруға арналған онлайн-конструктор. Сайт-визиткаларды жылдам құрып, тестілеп, интернетке жариялауға мүмкіндік береді. Бұл сервисіте жұмыс жасау арнайы бағдарламалау тілін білуді, үйренуді қажет етпейді, бастысы дайын блоктарды орнына қойып шығу жеткілікті. Мұғалімдер мен білім алушылар үшін шығармашылық тапсырмаларды орындауға мүмкіндік ұсынады.</p>
<p>Wix https://ru.wix.com/</p>	<p>Wix – әзірлеушіден бағдарламалау дағдысын талап етпейтін, визуалды режимде сайт құруға арналған конструктор. Wix бүгінде әлем қолданушылары үшін сайт құруда жетекші бұлттық сервис болып табылады. Сервис мұғалімдер үшін білім беру жүйелерін құруға, білім алушылардың жұмыстарын көрсетуге, жаңа идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.</p>

Қашықтықтан оқыту моделі кезінде оқушы компьютермен жұмыс жасаудың пайдаланушылық дағдыларын ғана емес, интернет желісінде кездесетін ақпаратты іздеу, зерттеу, электрондық сөздіктермен және анықтамалықтармен жұмыс істеу тәсілдерін де меңгеруі тиіс. Қашықтықтан оқытудың сайтта орналастырылған сабақ, бейне сабақ, форум, чат, бейнеконференциялар арқылы өтілетін сабақ секілді түрлері бар.

Қашықтықтан оқыту нысанын пайдалану, оқу-тәрбие процесіне АКТ технологияларын енгізу тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік беретін тиімді тетіктердің бірі болып табылады, ал мұғалімге әрбір оқушыда мамандық таңдау кезінде оған қажетті белгілі бір құзыреттер қалыптасатын «дамытушы орта» құру болып табылады.

Қашықтықтан оқыту бүгінде дамып келеді, оның формалары мен әдістері де даму үстінде. Бірақ бүгінгі күннің өзінде бірыңғай ақпараттық кеңістікті дамыту ісінде жұмыстың осы бағытын жасай алатын үлесті асыра бағалауға болмайды.

Инклюзивті білім беруді дамыту әр балаға өзінің физикалық және ақыл-ой ерекшеліктеріне қарамастан жалпы орта білім алу қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Қашықтан оқыту ресурстары шексіз, виртуалды кеңістік шартты шекараларды жеңуге көмектеседі. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қашықтықтан оқыту – бұл ақпараттық қоғамның бір бағыты ғана емес, болашақта жұмысқа орналасуға және қажетті мамандық иесі атануға ерекше мүмкіндік болып табылады.

Сабақты ұйымдастыруға дайындық кезеңінде балалардың сабаққа белсенді қатысуын қадағалау керек. Балалардың ақыл-ой, психологиялық және физикалық мүмкіндіктері бірдей болмағандықтан, олар ақпаратты әртүрлі қабылдайды. Осыған байланысты бұл кезең ең қиын кезеңдердің бірі болып табылады. Алдын-ала зейінді арттыруға арналған тапсырмалар, диалог немесе ойын түрінде бірнеше жаттығуларды дайындап қою керек. Көп жағдайда ойын технологияларын қолдану тиімді нәтижелер береді. Балалар компьютермен жұмыс істеуге, дәптердегі тапсырмаларды орындауға немесе өз бетінше жұмыс істеуге психологиялық тұрғыдан дайындалуы үшін мұғалім оқушыларға сабақта жұмыс істеу алгоритмімен бірден түсіндіріп өтуі керек.

Негізгі кезеңде сабақтың маңызды міндеттері шешіледі. Алдымен мұғалім сабақтың мақсатын қайталап, сабақ кезінде қандай да бір қиындықтар туатын болса, онда мұғалім көмегіне сүйене алатындығына назар аудара отырып, тапсырмаларды бөліп беруі керек. Осыдан кейін алдыңғы сабақты еске түсіріп, жаңа материалды түсіндіре беруге болады. Балалар сабақты жақсы игеріп, толық қабылдап, білім мен дағдыларды нақтылау үшін өтілген материалды жүйелі түрде бекіту керек.

Бекіту кезеңі – сабақты қорытындылау кезеңі болып табылады. Мұғалім оқушылармен жаңа сабақта меңгерген білімдері туралы сөйлесуі керек, балалар сабақтың тақырыптары арасындағы байланысты көруі үшін келесі сабақтың тақырыбын талқылауға аз болады. Сабақ соңында үй тапсырмасын беріп, сабақты бағалап, оқушыларға жұмыс орнын ретке келтіруге мүмкіндік беру керек.

Оқу пәнін игеруде жақсы нәтижеге қол жеткізуге және сабақты жеңілдетуге ерекше білім беруді қажет ететін балалар оқитын оқу сыныптарында әмбебап техникалық құралдардың болуы ықпал етеді.

Компьютер балаға әлеуметтік бейімделуіне мүмкіндік беретін білім, дағдыларды алуға көмектеседі. Ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс жасауда ақпараттық технологияларды қолдану қолда бар мүмкіндіктердің дамуына ықпал етеді және танымдық іс-әрекеттегі кемшіліктерді азайтуға, жеке қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді [9].

Мектеп оқушыларына информатиканы оқытуға байланысты зерттеу жұмысын жүргізу барысында білім беру ресурстар кешені құрылды. Кешенде инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін балаларды оқытуға қойылатын барлық талаптарды ескере отырып, құрылған қажетті оқу материалдары бар. 7-сынып оқушыларына арналған Информатика оқулығының «Python тілінде алгоритмдерді бағдарламалау» бөлімі таңдап алынды. Білім беру ресурстарының кешені Wix сайт құру жүйесі таңдап алынды. Бұл атқаратын қызметіне байланысты белсендіруге болатын жеке модульдардан тұратын сайттарды басқарудың тегін жүйесі. Сайттың құрылымы бөлім тақырыптарының атауы көрсетілген «Басты беттен», «Python тілінде алгоритмдерді программалау» бөлімін қамтитын параграфтардан тұрады. Әрбір параграфта информатика пәнін оқыту бағдарламасына сәйкес көрсетілген оқу мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған теориялық материалдар, дәстүрлі бағдарламаларда немесе жоғарыда көрсетілген интернет сервистерін қолдана отырып жасалған презентациялар, LearningApps.org сервисінің көмегімен құрылған практикалық материалдар, атап айтқанда файлдармен жұмыс – тапсырма түрі «Сәйкестендіру»),

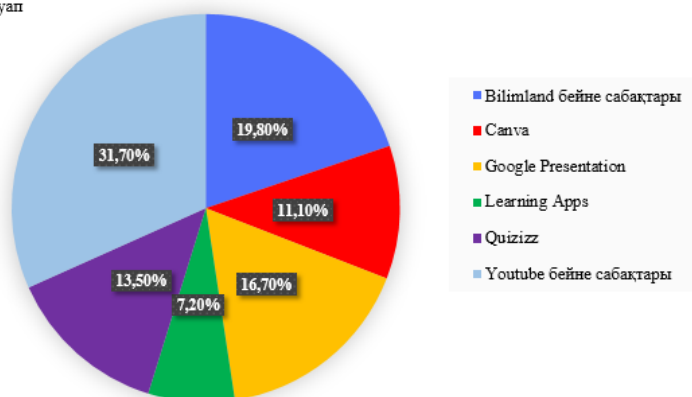
тармақталған алгоритмдерді бағдарламалау (тапсырма түрі «Дұрыс жауабын таңдау»), кірістірілген шарттарды бағдарламалау (тапсырма түрлері «Мәтін енгізу», «Классификация»), күрделі шарттарды бағдарламалау (тапсырма түрлері «Жұбын тап», «Бос орынды толтыр») келтірілген.

Нәтижелер

Информатика сабағын ұйымдастыруда қолданылатын интернет сервис түрлерін көрсетуде мұғалімдер түрлі ресурстарды белгілеген (1-диаграмма). Youtube бейне сабақтарын қолданатындар 31,7% құрайды. Одан кейінге орында Bilimland бейнесабақтары – 19,8%. Мұғалімдер бұлттық технологияларды да жиі қолданатындығы анықталды. Google Presentation сервисін қолданатындар – 16,7% құраса, Canva мүмкіндіктерін қолданатындар – 11,1% құрайды. Білім алушылармен кері байланысты ұйымдастыруда Quizizz онлайн сервисін қолданушылар – 13,5% болса, LearningApps сервисін қолданып, қызықты интерактивті мультимедиялық тапсырмалар жасайтын мұғалімдер саны жалпы көрсеткіштің 7,1% құрайды.

1. Информатика сабағында қандай интернет-сервис түрлерін қолданасыз?

28 жауап

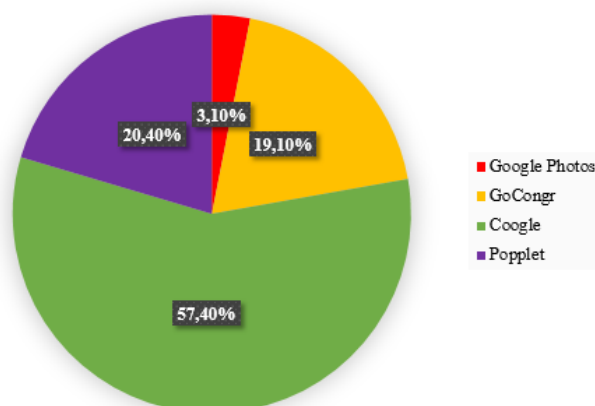

1-диаграмма – Интернет сервис түрлерін қолдану

«Тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті ұсынуда сізге қандай сервис түрлерін қолдану ыңғайлы?» сұрағына сарапшылардың жартысынан көпшілігі білім алушылардың алгоритмдік ойлауын дамыту мүмкіндігін арттыратын, интеллектуалды карталар жасауға мүмкіндік беретін Coogole.it онлайн сервисін қолданатындығын көрсеткен, ол жалпы көрсеткіштің – 57,5% құрайды (2-диаграмма).

2. Тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті ұсынуда сізге қандай сервис түрлерін қолдану ыңғайлы?

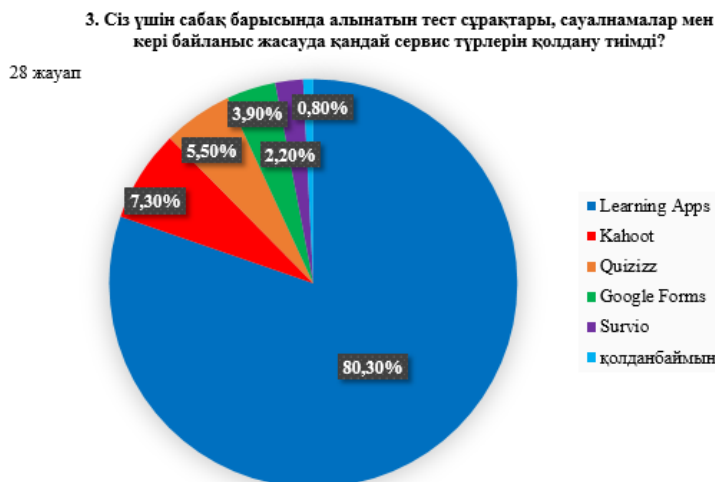
28 жауап

2-диаграмма – Тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті ұсынуда қолданылатын сервис түрлері

Оқыту процесін ұйымдастыруда мультимедиалық объектілерді құруға мүмкіндік беретін Popplet сервисін қолданушылар – 20,5% құраса, таратпа қағаздар, менталды карталар құруға мүмкіндік беретін GoConqr үйретуші платформасын қолданатындар – 19,7% құрайды. Google Photos сервисін қолданушылар саны – 3,2% болуы онда дайын суреттер мен бейнелерді сақтап, алмасу мүмкіндігінің ғана бар болуынан деп білеміз. Сауалнамаға қатысушылардың интернет сервистерді қолданып, иллюстративті материалдарды өз бетінше құрастыруы жоғары бағаланады.

Сауалнамашылар үшін сабақ барысында оқушылардың білім бақылау, жаңа материалды меңгеру дейін анықтау, сабақ барысы бойынша кері байланыс алу үшін қолданылатын интернет сервистер түрлері бойынша таңдау жасады (3-диаграмма). Сауалнамашылардың жауабына сәйкес, танымалдығына қарай интерактивті мультимедиялық жаттығулар жасауға мүмкіндігін ұсынатын Learning Apps сервисін қолданушылар ең көп көрсеткішті, яғни 80,3% құрайды. Мобильді тест құрастырып, білім бақылауға мүмкіндік беретін сервисті Kahoot-ты қолданушылар – 7,3%, тест, викторина мен сауалнамалар құруға арналған тиімді Quizizz онлайн-сервисін қолданушылар – 5,5%, Google бұлттық қызмет түрлерінің бірі Google Forms-ты қолданушылар – 3,9%, тегін сауалнама шаблондарын ұсынатын Survio сервисін қолданушылар – 1,6% құрайды. Ал кері байланыс қызметін, тест, сауалнама түрлерін қолданбайтындар көрсеткіші 0,8%, бұл сауалнамаға қатысушылардың ішінен 2,8 мұғалімді құрайды.

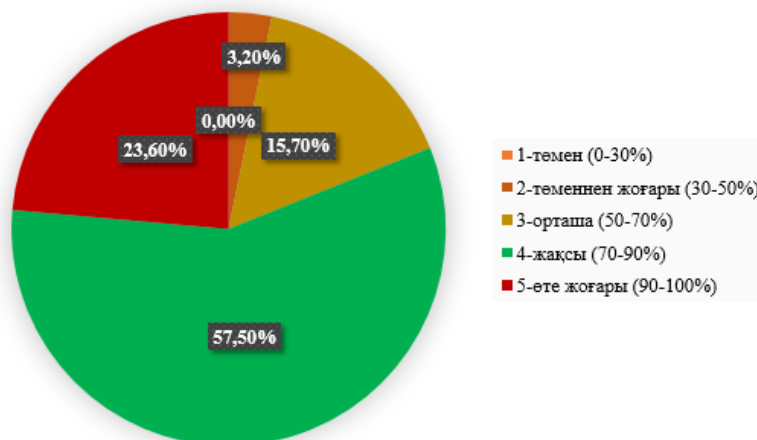

3-диаграмма – Кері байланыс алуда қолданылатын интернет сервистер түрлері

Информатика сабағын ұйымдастыруда қолданылатын бейне сабақтарды, жаңа сабақты түсіндіру мақсатынды жасалатын презентациялар, тақырыптың негізгі идеясын иллюстративті түрде ұсынуға мүмкіндік беретін интеллектуалды карта, менталды карталар, сабақ барысында алынатын тест сұрақтарын, сауалнамалар мен викторина сұрақтарын жасауда қолданылатын интернет сервистерді қолдану дағдысы бойынша сұрақ қойылды (4-диаграмма). Қолдану дағдысы «өте жоғарылар» көрсеткіші – 23,6%, «жақсылар» көрсеткіші орташадан артық, ол – 57,5% құрайды, «орташа» дағдысын меңгергендер – 15,7%, «төменнен жоғарылар» – 3,2% құрайды.

4. Информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыру дағдыңызды қалай бағалар едіңіз?

28 жауап

4-диаграмма – Интернет сервистер түрлерін қолдану дағдылары

Сауалнамаға қатысқан барлық сарапшылар информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыру дайындықтарының деңгейін көрсетті. Сауалнама нәтижесі бойынша инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда білім беру ресурстарын, оқу материалдарын жасауда қолданылатын интернет ресурстары мен сервистерін сауалнамаға қатысушы мұғалімдер қолданатындығы анықталды.

Сондықтан да, сауалнама қатысушыларының жауаптарын ескере келе, инклюзивті білім беруді ұйымдастыруға ұсынылған интернет сервистері информатика пәнін ерекше білім беруді қажет ететін балаларға оқыту процесін жеңілдетеді деп сенім білдіреміз.

Қорытынды

Қазіргі уақытта ерекше білім беруді қажет ететін оқушылармен жұмыс жасауда қолданылатын көптеген дамытушы тапсырмалар бар. Дамыту мақсатында қолданылатын тапсырмалар баланың жасына емес, оның даму деңгейіне байланысты жаттығуларды таңдауға мүмкіндік береді. Арнайы жаттығулар балалардың визуалды есте сақтау қабілеттерін арттырып, зейіні мен ойлауын дамытады. Компьютерлік тапсырмалар оқу материалының мазмұнына, оқу процесіне қызығушылықты арттырады, өзін-өзі бақылау және өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуға ықпал етеді [11].

Инклюзивті білім беру жағдайында оқушыларды информатикаға оқыту бойынша жүргізілген зерттеу жұмысы бойынша инклюзивті білім беру маңыздылығы қарастырылды. Инклюзивті білім беру сыныптарында сабақтарды жоспарлау және ұйымдастырудың арнайы дидактикалық принциптері талқыланды. Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды оқыту формалары, инклюзивті сыныпта сабақты ұйымдастыру, сабақтың түзету, дамыту міндеттері айтылды. Информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беруді ұйымдастыру бойынша әдістемелік нұсқаулықтар беріліп, қарастырылған білім беру ресурстары, интернет сервистерінің тиімділігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесі ұсынылған оқыту материалдарын инклюзивті білім беруді ұйымдастыру арқылы информатика пәнін оқыту процесін жеңілдететіндігіне сенім білдіреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 2021 жылдың 1 қыркүйегіндегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы. 2021 ж. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (қаралған күні 19.03.22)

- Газейкина А.И., Таразанова К.Н. Обучение информатике и информационно-коммуникационным технологиям учащихся с ограниченными возможностями здоровья // Актуальные вопросы преподавания математики, информатики и информационных технологий. – 2019. – №4. – С. 202–213.
- Полат Е.С., Моисеева М.В., Петров А.Е. Педагогические технологии дистанционного обучения. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 400 с.
- «2022–2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 320 б.
- «Білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық қолдап отыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы №6 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026513/history> (қаралған күні 19.03.2022)
- Носкова Г.В., Голубева М.С., Никитина С.М. Методические рекомендации по организации коррекционно-развивающей работы с детьми с ограниченными возможностями здоровья на общеобразовательных уроках в школе: учеб. пос. – Кострома: Костромский областной институт развития образования, 2010. – 57 с.
- Потапова А.И. Методика организации школьного урока информатики в рамках инклюзивного образования // Современная педагогика. – 2016. – №6. [Электронды ресурс]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2016/06/5763> (қаралған күні 20.03.2022)
- Legault F. and Laferriere T. Impact of a Networked Computer-assisted Project-based Pedagogy on Motivational Beliefs and Work Involvement of Secondary Level Students. Pan-Canadian Education Research Agenda Symposium // Information Technology and Learning. April 30–May 2, 2002. Montreal. – 23 s.
- Кареш Г., Тезель Е. Исследование развивающих игр и эффекта игрушек во время обучения детей дошкольного возраста // Сибирский педагогический журнал. – 2015. – №2. – С. 130–134.
- Lahm E.A. Assistive Technology Specialists: Bringing Knowledge of Assistive Technology to School Districts // Remedial and Special Education. – 2003. – Т. 24 №3. – С. 141–153.
- Маханова А.С. Инклюзивті білім беру жағдайында информатиканы оқытудың интерактивті әдістері // Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Педагогика» сериясы. – 2021. – №3. – Б. 76–82.

REFERENCES

- Memleket basshysy Q.K. Toqaevtyн 2021 jyldyn 1 qyrkuiegindegi «Halyq birligi jane juieli reformalar – el orkendeuinin berik negizi» atty Qazaqstan halqyna joldauy. 2021 j. [Address to the people of Kazakhstan «Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the prosperity of the country»]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-address-by-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126>. (qaralghan kuni 19.03.22)
- Gazeikina A.I., Tarazanova K.N. Obuchenie informatike i informacionno-kommunikacionnym tehnologiiam uchashihsia s ogranichennymi vozmojnostiami zdorovia [Teaching computer science and information and communication technologies to students with disabilities] // Aktualnye voprosy prepodavaniia matematiki, informatiki i informacionnyh tehnologiy. – 2019. – №4. – S. 202–213. [in Russian].
- Polat E.S., Moiseeva M.V., Petrov A.E. Pedagogicheskie tehnologii distantsionnogo obucheniiia [Pedagogical technologies of distance learning]. – М.: Izdatelskiy centr «Akademiiia», 2008. – 400 s. [in Russian]
- «2022–2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы». Адістемелік нұсқау хат [On the peculiarities of the organization of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2022–2023 academic year. Methodical instruction letter]. – Nur-Sultan: Y. Altynsarin atyndagy UBA, 2022. – 320 b. [in Kazakh]
- «Bilim beru uiymdarynda psihologiialyq-pedagogikalyq qoldap otyru qagidalaryn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylm ministrinin 2022 jylgy 12 qantardagy №6 buirygy [Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan «On approval of the rules for

- psychological and pedagogical support in educational organizations»] [Elektronny resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026513/history> (qaralghan kuni 19.03.2022) [in Kazakh]
6. Noskova G.V., Golubeva M.S., Nikitina S.M. (2010). Metodicheskie rekomendacii po organizacii korrakcionno-razvivaiushei raboty s detmi s ogranichennymi vozmojnostiami zdorovia na obsheobrazovatelnyh urokah v shkole [Methodological recommendations for the organization of correctional and developmental work with children with disabilities in general education lessons at school]. – Kostroma: Kostromskiy oblastnoi institut razvitiia obrazovaniia, 2010. – 57 s. [in Russian].
 7. Potapova A.I. Metodika organizacii shkolnogo uroka informatiki v ramkah inkluzivnogo obrazovaniia [Methods of organizing a school lesson in computer science in the framework of inclusive education] // Sovremennaia pedagogika. – 2016. – №6. [Elektronny resurs]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2016/06/5763> (qaralghan kuni 20.03.22) [in Russian]
 8. Legault F. and Laferriere T. Impact of a Networked Computer-assisted Project-based Pedagogy on Motivational Beliefs and Work Involvement of Secondary Level Students. Pan-Canadian Education Research Agenda Symposium // Information Technology and Learning. April 30–May 2, 2002. Montreal. – 23 s.
 9. Karesh G., Tezel E. Issledovanie razvivaiushih igr i effekta igrushek vo vremia obucheniia detei doshkolnogo vozrasta [Research of educational games and the effect of toys during the education of preschool children] // Sibirskiy pedagogicheskiy jurnal. – 2015. – №2. – S. 130–134. [in Russian]
 10. Lahm E.A. Assistive Technology Specialists: Bringing Knowledge of Assistive Technology to School Districts // Remedial and Special Education. – 2003. – T. 24. №3. – S. 141–153.
 11. Mahanova A.S. Inkluzivti bilim beru jagdaiynda informatikany oqytudyn interaktivti adisteri [Interactive methods of teaching computer science in the context of inclusive education] // Qaragandy universitetinin Habarshysy. «Pedagogika» seriiasy. – 2021. №3. – B. 76–82. [in Kazakh]

I. SAGDULLAEV¹, K. BERIKKYZY²✉

¹PhD, Acting Associate Professor

International University of Tourism and Hospitality

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: i.sagdullaev@iuth.edu.kz

²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: khanshaiym.berikkyzy@ayu.eu.kz

INTERVAL REPETITION AS AN EFFECTIVE METHOD OF LEARNING NEW VOCABULARY

Abstract. The twenty-first century is a century of information technology, globalization, global political, economic, religious and cultural integration. In this regard, English is the language of the whole world, and the number of English language learners is also increasing. English teachers have also been looking for teaching methods that are suitable for modern learners for many years. In this line, the current research work is aimed to identify the effectiveness of the interval repetition method on EFL learners' vocabulary learning and compare the results of students using the interval repetition method and the traditional method in individual learning. In the research work, quantitative and qualitative methods were used, and an experiment was conducted. The study was conducted with the samples selected from 34 students both female and male gender. As a result of the study, there was a positive result in learning new vocabulary using the method of interval repetition among EFL learners in individual lessons, and an increase in the progress of learning the language among learners. The article shows that using this method is much more effective than learning new words using the traditional method. As a result of the study revealed the effectiveness of the interval repetition method in learning new vocabulary, the author recommended English teachers use this method in the teaching process.

Keywords: English language, interval repetition, traditional method, effectiveness, individual lesson.

И. Сагдуллаев¹, Қ. Берікқызы²

¹PhD, Халықаралық туризм және қонақжайлылық университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: i.sagdullaev@iuth.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: khanshaiym.berikkyzy@ayu.eu.kz

Аралық қайталау әдісін жаңа сөздерді үйренудің тиімді әдісі ретінде қолдану

Аңдатпа. Жиырма бірінші ғасыр – ақпараттық технологиялар, жаһандану, дүниежүзілік саяси, экономикалық, діни интеграция ғасыры. Осыған орай ағылшын тілі бүкіл әлемнің тілі ретінде қарастырылып, ағылшын тілін үйренушілер саны артып келеді. Ағылшын тілі мұғалімдері де бірнеше жылдар бойы қазіргі үйренушілерге сәйкес келетін

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Sagdullaev I., Berikkyzy K. Interval Repetition as an Effective Method of Learning New Vocabulary // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 272–280. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.23>

*Cite us correctly:

Sagdullaev I., Berikkyzy K. Interval Repetition as an Effective Method of Learning New Vocabulary // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 272–280. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.23>

оқыту әдістерін іздеуде. Осы орайда, аталмыш зерттеу жұмысы аралық қайталау әдісі мен дәстүрлі әдістерді қолдана отырып, жеке сабақтарда жаңа лексиканы үйренушілердің нәтижелерін салыстыруға бағытталған. Зерттеу жұмысында сандық және сапалық әдістер қолданылып, бақылау эксперименті жүргізілген. Тәжірибелік оқытуда 34 ер және әйел адам қатысты. Зерттеу нәтижесінде жеке сабақтарда ағылшын тілін үйренушілер арасында аралық қайталау әдісін қолдана отырып жаңа сөздерді үйрену оң нәтижесін беріп, үйренушілердің тілді үйрену үлгерімі артқаны байқалады. Мақалада бұл әдісті қолдану дәстүрлі әдісті қолдану арқылы тілді үйренуге қарағанда әлдеқайда тиімді екені көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде аралық қайталау әдісінің жаңа сөздерді үйренуде тиімділігі анықталғандықтан, ағылшын тілі оқытушыларына бұл әдісті білім беру барысында қолдану ұсынылады.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, аралық қайталау, дәстүрлі әдіс, тиімділік, жеке сабақтар.

И. Сагдуллаев¹, К. Берикқызы²

¹*PhD, и.о. доцента Международного университета туризма и гостеприимства
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: i.sagdullaev@iuth.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-түрецького университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: khanshaiym.berikkyzy@ayu.eu.kz*

Интервальное повторение как эффективный метод изучения новой лексики

Аннотация. Двадцать первый век – это век информационных технологий, глобализации, глобальной политической, экономической, религиозной и культурной интеграции. В связи с этим английский язык является языком всего мира, и число изучающих английский язык также растет. Учителя английского языка также уже много лет ищут методы обучения, подходящие для современных учащихся. В связи с этим текущая исследовательская работа направлена на сравнение результатов изучения новой лексики с использованием метода промежуточного повторения и традиционных методов на индивидуальных уроках. В исследовательской работе использовались количественные и качественные методы, а также был проведен контрольный эксперимент. В процессе экспериментального обучения приняли участие 34 человек как женского, так и мужского пола. В результате исследования был получен положительный результат изучения новых слов с использованием метода интервального повторения среди изучающих английский язык на индивидуальных уроках. В статье показано, что использование этого метода гораздо эффективнее, чем изучение языка традиционным методом. Поскольку в результате исследования была определена эффективность метода интервального повторения при изучении новых слов, рекомендуется использовать этот метод в процессе обучения учителям английского языка.

Ключевые слова: английский язык, интервальное повторение, традиционный метод, эффективность, индивидуальный урок.

Introduction

“Today, in the era of globalization, a person who knows many languages occupies a special place in society. We all know that learning foreign a language, mastering them perfectly, first of all, occupies a special role in international relations, because language lives and develops together with the people. “We are accelerating the pace of development of trilingualism”. This is not fiction, but a necessity. Already 20 percent of Kazakhstan citizens speak English. That is, speaking three languages is a ticket to the global world. This is the principle of success, the success of a person in life. In the global world, our children become “citizens of the planet”. Therefore, they can work and develop themselves anywhere in the world. This means that in today's difficult world our children

should feel like a “fish on the water”, and we create conditions for this, said our first President N.A. Nazarbayev in his message. In this regard, every teacher with the goal of providing a quality education should support and develop the student's interest in English learning and select the effective methods of teaching, supporting the message of the first president [1].

Learning foreign languages is impossible without a constant expansion of vocabulary. There are different ways to memorize words: from traditional reading and multiple repetitions to making associative series and illustrations. Also, one of the methods of remembering a large amount of data is the interval repetition. The essence of this method is that the information is repeated at certain intervals, and each time to refer to this information when it has already been practically forgotten.

People have been asking questions about effective memorization of information for a long time. In 1885, the German scientist Ebbinghaus formulated the theory of the forgetting curve, which shows how long a person keeps new information in his memory. The scientist conducted an experiment for his students where they memorized various words on different topics. Herman Ebbinghaus observed how much this information is remembered in a person's memory and he found that within the first hour up to 50% of all the information received is forgotten. He stated that the restoration of already memorized material in memory is faster than memorizing a new one. Then in 1967, linguist Paul Pimsler developed a language learning system and called it interval repetition. He was one of the first scientists who applied the theory of Ebbinghaus in practice. Paul Pimsleur designed a forgetting graph based on observations of students' academic performance and developed a system for effective memorization of new material. According to the Pimsler method, students should repeat the information 11 times with a certain time interval [2].

This article aims to identify the effectiveness of the interval repetition method on EFL learners' vocabulary learning. Therefore, the study addresses the following research questions:

(1) Does the interval repetition method have any significant effects on EFL learners' vocabulary knowledge?

(2) Are there any differences between EFL learners' results learning through the interval repetition method and the traditional method?

Learning foreign languages is not a difficult task if you use an effective method of memorizing new vocabulary. Some of them are the audiolingual method where students listened to texts and dialogues and repeated after the audio recording, the lexical approach where students study words in the form of stable expressions and also the grammar-translation method is based on the study of grammar. Nevertheless, all teaching methods are aimed at actively expanding the vocabulary, since words are the basis for learning any foreign language [3, 4].

The German scientist Ebbinghaus was interested in the properties of human memory. He created a forgetting curve where it is shown that the most loss of information occurs almost immediately after memorization. Ebbinghaus determined that in order to memorize the required amount of materials, you need to repeat with a certain time interval. [2]. Following the discovery of Ebbinghaus, many researchers such as Paul Pimsleur and Sebastian Leitner created their own intervals of repetition where materials are studied and repeated according to a certain interval pattern. [5]. In addition, intervals between repetitions of words vary in different works, but in each of these works, the interval between repetitions of words increases with the number of repetitions. In most cases, the first interval after repeating material is calculated in hours, slowly increasing to several weeks [6, 7].

Today, the availability of computers and smartphones allows you to download the desired program and train vocabulary at any convenient time [8]. At the moment, there are a huge number of applications that use the interval repetition method and which can be integrated into the learning process. Among such mobile applications developed over the interval repetition method, Duolingo Anki, Memrise, and others can be noted [9].

Anki is an open multi-platform program for memorizing words based on the method of interval repetition. The main value of Anki is that with its help you can remember new vocabulary

for a long time [10]. If the same word comes across the next day, then it will surely be recognized and remembered a little better. When the words are fixed in the vocabulary, the interval between repetitions can be increased even more [11].

Memrise is an online application for educational purposes to learn new words. Learners can use this tool to learn new vocabulary, grammar, and spelling at any time through their mobile devices. This platform is focused primarily on memorizing words and expressions that is studied and is based on the method of interval repetition. The Memrise application is a tool that helps you to facilitate the study of any foreign languages extremely effectively and can be integrated into an educational program [12].

Several types of researches were conducted to identify the effectiveness of the interval repetition method and find the perceptions of teachers and learners [11; 13; 14]. Ahmaian [15] and his colleagues conducted a research study, where they found the attitudes of teachers and students through the interval repetition method. According to researchers used task repetition where learners repeated the same task after a week. After completing the tasks both teachers and students participated in interviews where they were asked about their feelings, beliefs and perceptions regarding the interval repetition method. The result revealed that learners had positive attitudes towards learning through this method. They felt more confident, more fluent, and motivated during the lessons. In addition, the teachers also claimed that using the interval repetition method facilitated the learning process and showed better results. Similarly, in the next study authors explored the perceptions of students of interval repetition. Most participants stated that utilizing the interval repetition method made them remember words better and store more information. Also, they answered that their vocabulary knowledge was improved and they learn quicker through the interval repetition method. Overall results showed participants had positive attitudes. The students found learning new words through this method more enjoyable and interesting [16].

Traditional teaching methods are still commonly used in many universities, colleges and schools. The teacher manages the learning process and thus finds himself at the center of the whole process. In addition, the teaching process takes place according to the textbook [17]. In such classes, the teacher's communication with students is carried out in the form of control papers and tests. Traditional methods are aimed at mastering and reproducing a certain amount of knowledge. This method is relevant when working to expand vocabulary and comprehend grammatical material, but is not effective in the formation of communicative competence [18].

Research methods

In achieving the objectives of this study, a mixed-method, which includes quantitative and qualitative approaches, was used to collect the necessary data. The results need to be considered from different perspectives to find answers to the research questions. Since the qualitative method is best for describing, interpreting, and collecting an in-depth understanding of specific content or phenomena the researcher found it appropriate to use in the study for several reasons. Firstly, by using this approach researcher could create a non-threatening free environment for the participants so that they could freely share their feelings, emotions, and thoughts. Second, the participants contributed to provide answers to the questions Why? and How? in order to gain the missing information, thereby helping the researchers. Third, it gives independence to participants to share their views because they are not influenced by other people. A quantitative method, in turn, is advantageous as well. This approach is best for gathering data in numerical form to measure and categorize the data collected, and to make predictions and generalizations so that the researchers are able to gain accurate data. Also, it allowed the researcher to measure answers and to demonstrate them in statistics.

Primary qualitative and quantitative data were examined through experiments and short interview. Since experiments were conducted, so, there were pre-and post-tests. In order to gain a better insight into the possibilities for improving the results of the study, questions for an interview

were adapted. Moreover, it aimed to fill uncovered perceptions and opinions of the participants. This interview was conducted via WhatsApp and the responses were received in written form.

At initial stage of the study, the researcher used an Online English level test by British Council to identify the current level of the participants. The online test consists of 25 multiple-choice questions to assess grammar, vocabulary, and phrasing levels. The link was sent via WhatsApp and the results were demonstrated in an Excel Sheet so that it is convenient for making the statistics effortlessly. The researcher designed pre-test and post-test to identify the effectiveness of the interval repetition method. The pre-test was given to participants to determine the knowledge of vocabulary that would be taught, and the same questions were used in the post-test to identify their knowledge after classes. The pre-test and post-test were conducted via WhatsApp and made in Google Forms. Both tests consisted of 60 multiple-choice items with the same questions.

The new words were taught to the experimental groups through the interval repetition method and to the Control Group through the traditional method. The experiment lasted for three weeks. The Focus Group had three lessons lasted 20 minutes, while the Control Group had only one lesson lasted 60 minutes in one week. The researcher created two different classes in Google classroom for two groups and uploaded all materials and tasks there. The video explanation of new words and tasks such as filling the gaps, matching, and writing stories were given on this online platform. The classes were conducted via Zoom. The researcher conducted a post-test each week after the sessions.

The study was conducted with the samples selected from 34 students both female and male gender between the ages of 21 and 25 years old. They were selected randomly. The researcher divided participants into two groups: one group taught by interval repetition method (Focus Group, FG), the second one by traditional method (Control Group, CG).

Results and discussion

The results of an Online English level test by the British Council showed that the proficiency levels of most participants were intermediate and there were two students of upper-intermediate level.

The results of the pre-test and post-test were analyzed in Excel Sheet. As mentioned before pre-test consisted of 60 multiple-choice items were conducted to determine the knowledge of vocabulary that would be taught. The pre-test results of each group are reported in Table 1. Focus Group students scored between 35 (LS, Lowest Score) and 46 (HS, Highest Score), while Control Group students scored between 30 (LS, Lowest Score) and 43 (HS, Highest Score) points. The table below reveals that FG mean score was 40 out of 60 and CG mean score was 38 out of 60. The FG results are slightly higher than CG results. This means that the level of vocabulary proficiency in both groups is almost the same.

Table 1 – Pre-test results

	N	LS	HS	Mean	%
Focus Group	17	35	46	40	66%
Control Group	17	30	43	38	63%

Figure 1 shows the mean score of the post-test of CG and FG. There are compared the results of the weekly conducted post-test. The post-tests consisted of 20 multiple-choice questions. The mean scores of both groups that are demonstrated in the Figure 1 were calculated on the Excel Sheet. This data presents that in Week 1 FG (M=18.8) and CG (M=16), Week 2 FG (M=19) and CG (M=14), Week 3 FG (M=19.5) and CG (M=14.7). Overall, it is seen that the performance of the Focus Group that was taught through interval repetition is higher than the Control Group that had only one class each week. It shows the effectiveness of teaching learners using the interval repetition method.

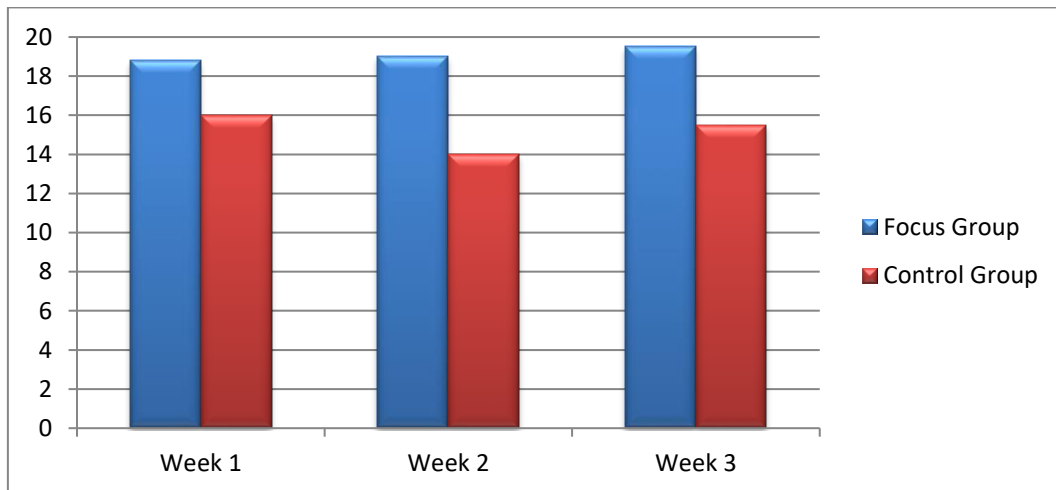

Figure 1 – The weekly mean scores of FG and CG

The final post-test results of each group are reported in Table 2. It consisted of 60 multiple-choice items. Focus Group students scored between 48 (LS, Lowest Score) and 56 (HS, Highest Score), while Control Group students scored between 45 (LS, Lowest Score) and 49 (HS, Highest Score) points. The table below reveals that FG mean score was 55 out of 60 and CG mean score was 48 out of 60. The FG results are slightly higher than CG results. This means that the level of vocabulary proficiency in both groups is almost the same.

Table 2 – Post-test results

	N	LS	HS	Mean	%
Focus Group	17	48	56	55	91%
Control Group	17	45	49	48	80%

Figure 2 below compares the results of post and pre-test of FG and CG. There are presented the mean scores of both groups. These results helped to find the answer to the second research question which is constructed to find the difference in the performance of the Focus Group and Control Group. The post-test result of FG was 55 which is 91% and CG mean score was 48 which is 80%. It is seen that the results of both groups are significantly increased after teaching new vocabulary using both methods. However, the performance of the Focus Group that was taught through interval repetition method was better than the Control Group.

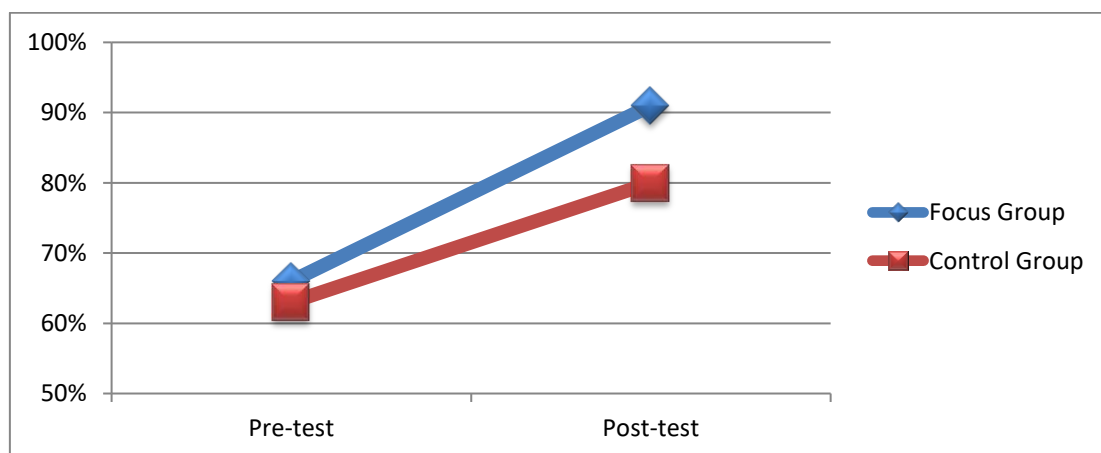

Figure 2 – Pre-test and Post-test mean scores

As Figure 2 shows, the overall knowledge of participants was equally that helped to easily analyze their performance after the post-test. The post-test that was conducted weekly also showed that the Focus Group made more progress than the Control Group. It means that learning new words at different interval times and doing different activities is more productive than doing all these things in one class. The participants (FG) spent less time preparing for the post-test since they repeated these words three times a week.

The overall results of this study indicate that the group taught through interval repetition showed higher achievement than the group taught through the traditional method. The collected data suggested that learning new words using interval repetition is more effective than just learning all words in one class. Consequently, this finding answers the first research question of the effectiveness of the interval repetition method on EFL learners' vocabulary knowledge.

After finishing the experiment the researcher asked the opinions of Focus Group participants about the interval repetition method. The data suggested that most participants have a positive attitude towards this method. They said that using the interval repetition method in their classes made them learn new words easily and remembered more words. The vast majority of participants claimed that the lessons were very interesting and they feel motivated to learn more words. Also, most respondents answered they almost did not prepare for the post-test.

Conclusion

In recent years, the English language has been the subject of concentrated attention. Not only politicians, entrepreneurs, and scientists are engaged in studying different languages, but also completely ordinary people who have an interest in the language. In addition, the demand for English is increasing every day, all this is due to the utilization of the English language in various fields. It should not be forgotten that the knowledge of foreign languages gives great opportunities in the professional activities of people. Therefore, the number of English language learners is increasing every day. Understanding the new material, and its assimilation, makes it possible to apply it in various fields of activity and memorize the necessary data much faster. Therefore, teachers should apply a set of repetitive lessons in their work. Only continuous, systematic inclusion of new knowledge into the system of previous ones can ensure a high level of assimilation of the material.

Overall, this study was conducted to compare the performance of the participants taught through the interval repetition method and the traditional method. Moreover, the research is aimed to identify the effectiveness of the interval repetition method on EFL learners' vocabulary knowledge. Based on a quantitative and qualitative analysis of this study, it can be concluded learning new words using the interval repetition are more effective and productive than using the traditional method. The effectiveness of the interval repetition was identified through the observation and conducting the experiment. The results suggest that interval repetition method can be a valuable technique for teaching and learning new vocabulary of English language. Summing up, it was found that learning through interval repetition method gives the participants the opportunity to remember the learnt words for a long time and gain more information. The Focus group participants noticed their vocabulary improving. In addition, the participants feel more confident and motivated in the classes that use the interval repetition method. Overall, the participants of Focus Group had positive attitudes towards this method.

According to this study, findings are unique for particular students. However, the research with a larger sample size with a slight change in context may provide different results. For that reason, further studies should take into account to expand the number of participants and include more and various universities.

BIBLIOGRAPHY

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar (қаралған күні 12.03.2022)
2. Ebbinghaus H. *Memory: a Contribution to Experimental Psychology* (original work published in 1885). – NYC: Teachers College, Columbia University, 1913. –124 p. doi: 10.1037/10011-000
3. Михайлов И.Э., Балакшин П.В. Метод модификации последовательности интервального повторения, основанный на активности пользователя в сети интернет // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. – 2019. – Т. 19. – №4. – С. 689–696.
4. Cook V. *Second Language Learning and Language Teaching*. 5th ed. Routledge, 2016. – 344 p. doi: 10.4324/9781315883113
5. Ausubel D.P., Youssef M. The effect of spaced repetition on meaningful retention // *The Journal of General Psychology*. – 1965. – V. 73. №1. – P. 147–150. doi: 10.1080/00221309.1965.9711263
6. Yoonhee J. et al. Decomposing the interaction between retention interval and study/test practice: the role of retrievability // *Quarterly Journal of Experimental Psychology*. – 2012. – V. 65(5). – P. 962–975. doi: 10.1080/17470218.2011.638079
7. Hassanzadeh-Taleshi M., Yaqubi B., Bozorgian H. The effects of combining task repetition with immediate post-task transcribing on L2 learners’ oral narratives // *The Language Learning Journal*. – 2021. №4/1. – P. 1–12.
8. Aminatun D., Oktaviani L. Memrise: Promoting students’ autonomous learning skill through language learning application // *Metathesis: Journal of English Language, Literature, and Teaching*. – 2019. – Т. 3. – №2. – P. 214–223.
9. Молчанова М.А. Использование мобильного приложения Memrise при изучении иностранного языка в вузе // Большое евразийское партнёрство: лингвистические, политические и педагогические аспекты. – 2021. – С. 178–182.
10. Purgina M., Mozgovoy M., Blake J. WordBricks: Mobile technology and visual grammar formalism for gamification of natural language grammar acquisition // *Journal of Educational Computing Research*. – 2020. – Т. 58. – №1. – P. 126–159.
11. Seibert Hanson A.E., Brown C.M. Enhancing L2 learning through a mobile assisted spaced-repetition tool: an effective but bitter pill? // *Computer Assisted Language Learning*. – 2020. – Т. 33. – №1-2. – P. 133–155.
12. Aminatun D., Oktaviani L. Memrise: Promoting students’ autonomous learning skill through language learning application // *Metathesis: Journal of English Language, Literature, and Teaching*. – 2019. – Т. 3. – №2. – P. 214–223.
13. Uchihara T., Webb S., Yanagisawa A. The effects of repetition on incidental vocabulary learning: A meta-analysis of correlational studies // *Language Learning*. – 2019. – Т. 69. – №3. – P. 559–599.
14. Phillips J.L. et al. Effectiveness of the spaced education pedagogy for clinicians’ continuing professional development: a systematic review // *Medical education*. – 2019. – Т. 53. – №9. – P. 886–902.
15. Ahmadian M.J., Mansouri S.A., Ghominejad S. Language learners’ and teachers’ perceptions of task repetition // *Elt Journal*. – 2017. – Т. 71. – №4. – P. 467–477.
16. Lotfolahi A.R., Salehi H. Learners’ perceptions of the effectiveness of spaced learning schedule in l2 vocabulary learning // *SAGE Open*. – 2016. – Т. 6. – №2. – P. 21–38.
17. Somani R., Rizvi M. Project based learning over traditional method of language teaching: A quasi experiment design in EFL classrooms // *Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ)*. – 2018. – Т. 9. – №2. – P. 2895–2904.
18. Khan N.W. et al. A Comparative Study of Task Based Approach and Traditional Approach in English Language Teaching // *Hamdard Islamicus*. – 2020. – Т. 43. – №1. – P. 895–911.

REFERENCES

1. Memleket basshysy N.A. Nazarbaevty-n Qazaqstan halqyna Joldauy [Address of the head of State N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan] [Elektronnyy resurs]. – 2017. – URL:

- https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar. (qaralghan kuni 12.03.2022) [in Kazakh]
2. Ebbinghaus H. *Memory: a Contribution to Experimental Psychology* (original work published in 1885). – NYC: Teachers College, Columbia University, 1913. –124 p. doi: 10.1037/10011-000
 3. Mihailov I.E., Balakshin P.V. Metod modifikacii posledovatelnosti intervalnogo povtoreniya, osnovannyi na aktivnosti polzovatelya v seti internet [A method of modifying the sequence of interval repetition based on user activity on the Internet] // *Nauchno-tehnicheskiy vestnik informacionnyh tehnologiy, mekhaniki i optiki*. – 2019. – T. 19. – №. 4. – S. 689–696. [in Russian]
 4. Cook V. *Second Language Learning and Language Teaching*. 5th ed. Routledge, 2016. – 344 p. doi: 10.4324/9781315883113
 5. Ausubel D.P., Youssef M. The effect of spaced repetition on meaningful retention // *The Journal of General Psychology*. – 1965. – V. 73. №1. – P. 147–150. doi: 10.1080/00221309.1965.9711263
 6. Yoonhee J. et al. Decomposing the interaction between retention interval and study/test practice: the role of retrievability // *Quarterly Journal of Experimental Psychology*. – 2012. – V. 65(5). – P. 962–975. doi: 10.1080/17470218.2011.638079
 7. Hassanzadeh-Taleshi M., Yaqubi B., Bozorgian H. The effects of combining task repetition with immediate post-task transcribing on L2 learners’ oral narratives // *The Language Learning Journal*. – 2021. №4/1. – P. 1–12.
 8. Aminatun D., Oktaviani L. Memrise: Promoting students’ autonomous learning skill through language learning application // *Metathesis: Journal of English Language, Literature, and Teaching*. – 2019. – T. 3. – №2. – P. 214–223.
 9. Molchanova M.A. Ispolzovanie mobilnogo prilozhenia Memrise pri izuchenii inostrannogo iazyka v vuze [Using the Memrise mobile app when learning a foreign language at a university] // *Bolshoe evraziiskoe partnerstvo: lingvisticheskie, politicheskie I pedagogicheskie aspekty*. – 2021. – S. 178–182. [in Russian]
 10. Purgina M., Mozgovoy M., Blake J. WordBricks: Mobile technology and visual grammar formalism for gamification of natural language grammar acquisition // *Journal of Educational Computing Research*. – 2020. – T. 58. – №1. – P. 126–159.
 11. Seibert Hanson A.E., Brown C.M. Enhancing L2 learning through a mobile assisted spaced-repetition tool: an effective but bitter pill? // *Computer Assisted Language Learning*. – 2020. – T. 33. – №1-2. – P. 133–155.
 12. Aminatun D., Oktaviani L. Memrise: Promoting students’ autonomous learning skill through language learning application // *Metathesis: Journal of English Language, Literature, and Teaching*. – 2019. – T. 3. – №2. – P. 214–223.
 13. Uchihara T., Webb S., Yanagisawa A. The effects of repetition on incidental vocabulary learning: A meta-analysis of correlational studies // *Language Learning*. – 2019. – T. 69. – №3. – P. 559–599.
 14. Phillips J.L. et al. Effectiveness of the spaced education pedagogy for clinicians’ continuing professional development: a systematic review // *Medical education*. – 2019. – T. 53. – №9. – P. 886–902.
 15. Ahmadian M.J., Mansouri S.A., Ghominejad S. Language learners’ and teachers’ perceptions of task repetition // *Elt Journal*. – 2017. – T. 71. – №4. – P. 467–477.
 16. Lotfolahi A.R., Salehi H. Learners’ perceptions of the effectiveness of spaced learning schedule in l2 vocabulary learning // *SAGE Open*. – 2016. – T. 6. – №2. – P. 21–38.
 17. Somani R., Rizvi M. Project based learning over traditional method of language teaching: A quasi experiment design in EFL classrooms // *Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ)*. – 2018. – T. 9. – №2. – P. 2895–2904.
 18. Khan N.W. et al. A Comparative Study of Task Based Approach and Traditional Approach in English Language Teaching // *Hamdard Islamicus*. – 2020. – T. 43. – №1. – P. 895–911.

UDC 378; IRSTI 14.15.01

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.24>**B.T. KERIMBAYEVA¹✉, Y.R. KERIMBEKOV², D.D. SAPARGALIYEVA³**¹PhD, Associate Professor of K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: bkerimbayeva53@gwu.edu²PhD, South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: yk556@bath.ac.uk³Senior Lecturer of K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: dinara.sapargaliyeva@list.ru

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING A NETWORK COMMUNICATIVE CULTURE OF THE FUTURE TEACHER

Abstract. The article defines the meaning of the concept of transformation in accordance with the characteristics of various fields of science, clarifies the features of digital transformation for educational organizations. The levels of replacement, improvement, change and transformation of changes in pedagogical practice are determined, which are a clear manifestation of digital transformation in education. In addition, the role of communicative revolutions in the history of mankind is determined. The value of communicative culture is determined in the case of interaction between communication and culture. The communicative qualities of the individual, which form the basis of pedagogical relations, are studied. The meaning of the concepts communicative culture of the teacher, pedagogical communication, and intercultural communication is determined. The role of the components of the teacher's communicative culture in professional pedagogical activity is considered. The communicative culture of a teacher is defined as a set of cultural norms, knowledge and values, knowledge and skills used in the course of his personal and pedagogical communication, contributing to its effectiveness. As components of a communicative culture, it is based on the ability for interpersonal relationships, acceptance and respect for opinions, differentiation and presentation of arguments, discussion of problems, readiness to communicate harmoniously and politely with strangers. As a result of the rapid development of information and communication technologies, the Internet has had a positive impact on increasing access to information for education and teachers. The network communication direction of traditional communication theory is often discussed today in the focus of attention of researchers and scientists. The content of the ethical principles of communication on the Internet is specified through psychological, emotional, technical, decorative and administrative categories. In the article, pedagogical communication in the electronic environment is considered as a developing pedagogical scientific direction that studies the effective interaction of participants in the educational process in the electronic educational environment. The actual communication skills of the teacher in the context of digitalization of educational processes are systematized. The effective factors of using network communications in the educational space of higher education organizations

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kerimbayeva B.T., Kerimbekov Y.R., Sapargaliyeva D.D. The Importance of Developing a Network Communicative Culture of the Future Teacher // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 281–293. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.24>

***Cite us correctly:**

Kerimbayeva B.T., Kerimbekov Y.R., Sapargaliyeva D.D. The Importance of Developing a Network Communicative Culture of the Future Teacher // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 281–293. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.24>

are revealed. The effectiveness of the use of training technology in the development of a communicative online culture of future teachers is substantiated.

Keywords: network communication culture, transformation, replacement, improvement, teacher's communication culture, pedagogical communication, network community, training.

Б.Т. Керимбаева¹, Е.Р. Керимбеков², Д.Д. Сапарғалиева³

¹PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: bkerimbayeva53@gwu.edu

²PhD, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: yk556@bath.ac.uk

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: dinara.sapargalieva@list.ru

Болашақ мұғалімнің желілік коммуникативтік мәдениетін дамытудың маңыздылығы

Аңдатпа. Мақалада трансформация ұғымының мәні түрлі ғылым салалары ерекшеліктеріне сәйкес анықталып, білім беру ұйымдары үшін цифрлық трансформацияның ерекшеліктері нақтыланған. Білім берудегі цифрлық трансформацияның айқын көрінісі болатын педагогикалық практикадағы өзгерістердің ауыстыру, жақсарту, өзгерту, трансформация деңгейлері айқындалған. Сонымен қатар, бүгінгі күнге дейін орын алған коммуникативтік революциялардың адамзат тарихындағы рөлі айқындалған. Коммуникация мен мәдениеттің өзара кірігуі жағдайында коммуникативтік мәдениеттің мәні анықталған. Педагогикалық қарым-қатынастың негізін құрайтын тұлғаның коммуникативтік сапалары зерделенген. Педагогтың коммуникативтік мәдениеті, педагогикалық коммуникация, мәдениетаралық коммуникация ұғымдарының мәні анықталған. Педагогтың коммуникативтік мәдениетінің кәсіби педагогикалық қызметтегі құраушыларының атқаратын рөлі қарастырылған. Мұғалімнің коммуникативтік мәдениеті оның жеке тұлғалық және педагогикалық коммуникациясы барысында пайдаланылатын, оның тиімділігіне ықпал ететін мәдени нормалардың, білімдер мен құндылықтардың, біліктер мен дағдылардың жиынтығы ретінде анықталған. Коммуникативтік мәдениет құраушылары ретінде тұлғааралық қарым-қатынасқа қабілеттілік, пікірлерді қабылдау және құрметтеу, дәлелдерді саралау мен ұсыну, мәселені талқылау, бөгде тұлғалармен өзара үйлесімді әрі әдепті қарым-қатынас жасауға дайын болу негізделген. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде ақпараттың білім алуы мен мұғалімдерге қолжетімділігінің артуына интернет желісі оң әсер етті. Дәстүрлі коммуникация теориясының желілік коммуникация бағыты зерттеушілер мен ғалымдардың назарында бүгінгі күні жиі талқылануда. Интернет желісіндегі қарым-қатынастың өзіндік этикалық қағидаларының мазмұны психологиялық, эмоционалдық, техникалық, безендіру, административтік категориялары арқылы нақтыланған. Мақалада электронды ортадағы педагогикалық коммуникация білім беру процесіне қатысушылардың электрондық білім беру ортасында өзара тиімді әрекеттестігін зерттейтін дамып келе жатқан педагогикалық ғылыми бағыт ретінде қарастырылған. Білім беру процестерін цифрландыру контексіндегі мұғалімнің өзекті коммуникативтік дағдылары жүйеленген. Жоғары білім беру ұйымдарының білім беру кеңістігінде желілік коммуникацияларды іске асырудың негізгі факторлары анықталған. Болашақ мұғалімдердің желілік коммуникативтік мәдениетін дамытуда тренингтік оқыту технологиясын пайдалану тиімділігі мазмұндалған.

Кілт сөздер: желілік коммуникативтік мәдениет, трансформация, ауыстыру, жақсарту, педагогтың коммуникативтік мәдениеті, педагогикалық коммуникация, желілік қоғамдастық, тренинг.

Б.Т. Керимбаева¹, Е.Р. Керимбеков², Д.Д. Сапарғалиева³

¹PhD, ассоциированный профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актюбе), e-mail: bkerimbayeva53@gwu.edu

²PhD, Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: uk556@bath.ac.uk

³старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актюбе), e-mail: dinara.sapargalieva@list.ru

Важность развития сетевой коммуникативной культуры будущего учителя

Аннотация. В статье определяется значение понятия трансформации в соответствии с особенностями различных областей науки, уточняются особенности цифровой трансформации для образовательных организаций. Определены уровни замены, совершенствования, изменения и трансформации изменений в педагогической практике, которые являются ярким проявлением цифровой трансформации в образовании. Кроме того, определена роль коммуникативных революций в истории человечества. Определено значение коммуникативной культуры в условиях взаимодействия коммуникации и культуры. Изучаются коммуникативные качества личности, составляющие основу педагогических отношений. Определено значение понятий коммуникативная культура учителя, педагогическая коммуникация, межкультурная коммуникация. Рассмотрена роль компонентов коммуникативной культуры педагога в профессиональной педагогической деятельности. Коммуникативная культура педагога определяется как совокупность культурных норм, знаний и ценностей, знаний и умений, используемых в ходе его личностно-педагогического общения, способствующих его эффективности. Как компоненты коммуникативной культуры базируется на способности к межличностным отношениям, принятию и уважению мнений, дифференцированию и представлению аргументов, обсуждению проблем, готовности гармонично и вежливо общаться с незнакомыми людьми. В результате стремительного развития информационных и коммуникационных технологий Интернет оказал положительное влияние на увеличение доступа к информации для образования и учителей. Сетевое коммуникационное направление традиционной теории коммуникации сегодня часто обсуждается в центре внимания исследователей и ученых. Содержание этических принципов общения в Интернете уточняется через психологические, эмоциональные, технические, декоративные и административные категории. В статье педагогическое общение в электронной среде рассматривается как развивающееся педагогическое научное направление, изучающее эффективное взаимодействие участников образовательного процесса в электронной образовательной среде. Систематизированы актуальные коммуникативные умения педагога в условиях цифровизации образовательных процессов. Определены основные факторы реализации сетевых коммуникаций в образовательном пространстве организаций высшего образования. Изложена эффективность использования технологии тренингового обучения в развитии сетевой коммуникативной культуры будущих учителей.

Ключевые слова: сетевая коммуникативная культура, трансформация, замена, улучшение, коммуникативная культура педагога, педагогическая коммуникация, сетевое сообщество, тренинг.

Introduction

The XXI century should be attributed to the century of great progress. In the history of mankind, the transformation of the world has never taken place on such a significant scale, and its scope has not had such a global character, sensational information about crucial discoveries in the

field of computer science, genetics, and molecular physics is continuously transmitted from the laboratories of research institutes and centers. The introduction of improvements and research and technological innovations lead to an increase in the pace of human life, and constant adaptation to digital gadgets entails an ontological transformation of humanity.

The change in reality is happening before our eyes, although visually it is not always noticeable. In a world measured by supersonic speed or in nanoseconds, numerous changes take place outside of the usual human perception. In most cases, they are unconscious. Out of a million gigabytes of hypertext, only scraps of information that have already lost relevance at the time of action reach contemporaries. New value systems, new models of social relations, patterns of behavior, new organizations and institutions with unprecedented speed so far are emerged [1].

In the conditions of the modern development of civilization and new economic development strategies, politics and the socio-cultural sphere for changes, the first is the high-quality training of professional - pedagogical personnel. The system of professional-pedagogical education is crucial to completing this task because teaching staff must first complete the task of raising the standard of the professional education system to a new level.

Goals and objectives of the study

The purpose of the study is to identify the importance of developing a network communicative culture of future teachers. To achieve the goal, it is necessary to implement several of the following tasks. These are: analysis of native and foreign experience in the development of the network communicative culture of future teachers based on the digital transformation of education, communication theories, scientifically based conclusions and consistently justified definitions of researchers in the humanities and social spheres; clarification of learning technologies for the development of the network communicative culture of future teachers.

Research methods

The object of research: the development of a network communicative culture among future teachers in the context of digital transformation of education. The hypothesis of the research study: if the significance of the development of the network communicative culture of the future teacher is determined by the level of change in pedagogical practice in the conditions of digital transformation of education, the actual communicative skills of the teacher and the influential factors of the implementation of network communication in higher education organizations are clarified, then the significance of the implementation of educational technologies for the development of the network communicative culture of teachers is determined.

Methods and tools of the research. When carrying out research in this direction, the following research methods were used: analysis of theoretical information, analysis of research results. The analysis of native and foreign articles is carried out. The essence and content of the concept of transformation, the change of teacher activity in the conditions of digital transformation of education, the results of experiments of the near and far abroad on network communicative culture, dissertation research, research articles of the authors are used as theoretical materials of the study.

Results and Discussions

In this sense, the digital transformation in education has a significant role to play in creating the perception of a contemporary teacher.

Transformation is a unidirectional and irreversible change in the dominant economic activity of a person. These changes occur due to continuous improvements in productivity growth in the sector, which are slower or faster. The growth of productivity itself is ensured by technological progress, the stream of valuable developments, gathered practical knowledge and experience, institutional viability, quality of decision-making and organized human efforts. The transformation of the private sector is the performance of the socio-economic evolution of man. The concept of transformation is a term used not only in one area, but also in several areas.

Including: The concept of transformation in genetics is the process by which an organism cell absorbs a free DNA molecule from the environment and introduces it into the genome, where DNA leads to the development of modern Hereditary features characteristic of the donor body.

Transformation in linguistics is the rule by which a language is derived from derived words called basic sentences.

The one of the ways to implement the law is transformation in law.

The economy transformation refers to a long-term change in the prevailing economic activity in terms of the prevailing relative participation or employment of capable people.

Therefore, in one word, transformation corresponds to the statement that it is a change of State.

For educational organizations, digital transformation means:

- change (update) the purpose and content of educational work, orientation to maximize the potential of each student;

- transition from teaching and educating everyone, i.e. individual training and education, with the replacement of the organization and methods of educational work;

- review and optimize the used sets (sets) of educational, methodological and organizational solutions, information materials, tools and services;

- description/reflection and optimization of the business processes used, making them open (understandable), flexible, scalable and natural for all stakeholders (primarily students and teachers;

- use all the capabilities of modern digital technologies to mechanize and automate business processes and all types of Information work to increase the effectiveness and productivity of educational work.

Systematic updating of educational results and content of education, methods and organizational forms of educational work expected by society means their comprehensive, systematic implementation. In particular, the variation of each of the components is related to each other, complements and supports each other.

The main element of the digital transformation of education is changes in pedagogical practice, which allow us to introduce digital transformation into the educational process. These changes may differ qualitatively. Depending on the degree of change, four levels of digital transformation implementation in the educational process have been adopted and formed. Digital technologies can be used both at the levels of “replacement” and “improvement” of traditional pedagogical tools, and at the levels of “transformation” and “transformation” of pedagogical practice. Abroad, the division of the level of implementation of digital transformation into the educational process is commonly referred to as the SAM model (Substitution Augmentation Modification Redefinition Model).

When implementing digital transformation, four levels of transformation of pedagogical practice can be noted.

Replacement. For example: go from reading text in a sealed textbook to reading it on a computer screen (tablet, smartphone, etc.). This is done by transferring a sheet of paper directly to the computer screen. You may wonder what you can gain by replacing traditional tools with digital ones. The result here is that the cost of an electronic textbook is lower than on paper, it is easier to update it, etc. However, in some cases, working with pen and paper seems easier than with digital tools.

Improvement. At the second level, the traditional tool/tutorial will also be replaced by new digital tools. In this case, the functionality of the new tool improves compared to the functionality of the previous one (for example, it is more convenient, lighter, etc.). This makes it conceivable to enrich the pedagogical experience, expand its capabilities. As an example, the transition from displaying material on paper posters to displaying it using a multimedia projector, which allows you

to visualize it. The benefit or advantage of this process is that it makes it easier to work, saves time, and increases the productivity of educational work.

Change. At the third level, the traditional tool and tutorial will also be transformed to a new digital format. But also, its functions are significantly expanded, which makes it possible to improve pedagogical experience. With its help, it became possible to solve a wide range of tasks. Digital technologies allow us to formulate and solve traditional tasks in a new way.

Transformation. At the fourth level, the functionality of digital learning tools is not only significantly expanded, but also qualitatively differs from the functionality of traditional tools. Here, digital technologies make it realizable to do things that were previously impossible, to create conditions for solving tasks that could not be solved without their use.

Humanity has experienced five communicative revolutions: (1) the appearance of human speech, which occurred approximately 40-35 thousand years ago; (2) the emergence of writing about 5 thousand years ago; (3) the invention of the printing press by I. Guttenberg in 1440; (4) the development of electronic mass media in the twentieth century; (5) the acquisition by the Internet in the early 1990s of the status of accessibility.

Each of the communicative revolutions contributed not only to the transformation of the epoch-making model of the world corresponding to it, but also to cardinal changes in world history.

The basis of pedagogical communication includes the communicative qualities of the individual.

- 1) speaking qualities: expressiveness and excellent diction;
- 2) individual qualities: communication skills, openness, ability to listen and feel people.

Communication as a sense-forming activity in education is considered the main tool aimed at the modernization formation of certain values, knowledge and behavior. Also, a stable system of speech and mental strategies formed in educational communication ensures the transformation of information into knowledge and experience. And we will not be mistaken if we say that it is educational communication that sets the framework for transferring this experience to the next generation, from community to society. Finally, the result is the possibility of uniting individuals into a single socio-cultural space while maintaining the creative potential of each of them. Communication in education is the main factor in managing the quality of education through the formation of opportunities.

Nowadays, educational communication, namely the study of the process of communication in lectures and practical classes, is one of the fastest growing areas of pedagogical research in this area. The relevance of the proposed topic and the interest of most researchers is due to the fact that pedagogical communication is carried out in the conditions of direct work with educational texts. In addition, the educational ideals of the teacher determine the nature of interaction with the student and the results of communicative situations. The above ideals are possible due to the fact that they make sense within the real provisions of pedagogical communication. The relevance of educational communication in the process of professional training of future teachers is an effective practical tool for managing the quality of education and an object of interdisciplinary research.

Communication is the main part in the culture of the teacher, namely the constant desire to increase relationships with people and quickly find contacts. A qualified teacher has a high communicative potential, which is an indicator of sociability. According to researchers, communicability as an individual trait includes the following components:

- communicability - the ability to experience pleasure from the process of communication;
- social relationships - the desire to be in society;
- altruistic tendencies - empathy as the ability to empathize, empathy and identification as the ability to transfer oneself into the world of another person.

A set of knowledge of the laws of interpersonal communication, skills and abilities to use its means in various life and work situations and personal communicative qualities. The communicative culture of a teacher is a qualitative characteristic of the subject of educational

activity, including a system of communicative knowledge and skills that determine a certain position of a person in communicative activity [2].

S.L. Troyanskaya believes that pedagogical communication is “the organization of the pedagogical process as communication, interrelation, cooperation based on the reception, processing and transmission of information, personal meanings and value relations” [3], the subject is the definition of patterns, meanings, verbal and nonverbal techniques, communicational education technologies, and communication of participants in the educational process-mastering oratorical and acting skills, gestures, intonations, solving issues of self-regulation, and pedagogical techniques, that is, important pedagogical aspects of educational system. Among the features of pedagogical communication, including the inclusion of digital options, we highlight the following: emphasis on the educational communication is based on the following personal qualities of a person: self-realization of the individual and emphasis on the processes of further development; ambiguity of interaction and ethics; cultural conformity of activity and communication; the presence of a large number of factors; communication and communication process.

It is necessary to consider that in this type of communication there are educational relations, which are characterized by awareness and acceptance by participants of the position in the system “teacher – students”, “teacher – learners”, “educator – pupils”; acceptance of a person as a goal and value of pedagogical activity, but not a means; orientation to work with properties man and the manifestations of his nature; readiness of communication participants to interchange; availability of materials with educational meaning – the basis for pedagogical interaction [4].

According to the statement of E. Hall, who is the initiator of the theory of intercultural communication, formulated the idea of the uniformity and interdetermination of communication and culture. According to the author, culture is communication, and communication is culture. M. Girdham expressed his opinion on this matter: “Cultures are nothing but the same way of thinking and mode of activity, existing due to relatively isolated intra-group communication. Cultures differ from one another because the level of communication between representatives of different cultures is lower than between representatives of the same culture. If people from different cultures communicated with each other as much as they communicate within their own culture, then the cultures themselves would soon disappear”.

From the point of view of B. Haslett, culture and communication are acquired simultaneously and cannot exist without each other. On this occasion, Yu.M. Lotman noted that culture is a communication system that serves communicative functions [5].

In modern educational research, the communicative culture of a teacher is understood as:

- component of pedagogical culture;
- a system of human communicative interaction with the world as a whole based on signs and sign systems;
- the quality of communication characterized by a humanistic vector of improvement;
- joint capabilities and knowledge in the sphere of means of communication and the laws of interpersonal interaction that contribute to mutual understanding and the effective solution of communication problems.

The communicative culture of a teacher can be defined as a set of cultural norms, knowledge, values, skills, and talents used in the communication process and enhancing its efficacy, summarizing the numerous points of view on the nature of this phenomena. As an integrative education, communicative culture includes: the ability to coordinate and correlate one's actions with others; acceptance and receptivity of others; selection and presentation of arguments, the ability to put forward alternative explanations; discussion of the problem; understanding and respect for the opinions of others; and the readiness for accommodating and correct interaction with others. The level of improvement in the communicative culture of the teacher is demonstrated in the communicative activity [6].

On the global Web at the moment, there are various types of communication: audio, video, and text communication. Many Web resources support all three methods of communication.

Samoilenko L.V. identifies the following main types of communication on the Web [7]:

- real-time communication (the so-called chat): with one interlocutor (a specific channel is selected for such communication); with a large number of people at the same time;
- communication, in which messages to the addressee arrive with a delay: with one interlocutor (e-mail); with many people-participants of the teleconference. The rapid development of information technology and the growing popularity of network communication have created the prerequisites for the emergence of not only various new professions, but also communication habits, computer jargon. It all has a really big impact on the language.

Communication via the Internet has its own etiquette (netiquette, netiquet), its own rules. In general, the content of this etiquette can be divided into three categories:

- psychological, emotional - appeal to “you”, the number of emoticons used, support for newcomers or ignoring them;
- technical, design - restrictions on the size of the message, the use of transliteration, the use of lines of a certain length, the admissibility of extended design (use of different fonts, bold, italic, color, frames, etc.);
- administrative – advertising admissibility, topic naming rules, citation rules, the need to adhere to community topics, etc.]

Pedagogical communication in a virtual environment also considers communication as a primary process that coordinates the purposeful practical actions of its participants. In the perspective we are considering, the peculiarity of these interactions between communicants is that they are carried out in an electronic environment, through a computer communication channel (computer telecommunications). Thus, it is possible to define pedagogical communication in an electronic environment as a developing pedagogical scientific direction in which the use of electronic (more often text) messages by participants of the educational process for the formation of understanding in an electronic educational environment in the context of information and communicative culture corresponding to learning is investigated. This problem area is practically oriented towards the effective use of the educational electronic environment and the development of the culture of this type of communication in pedagogical practice [8].

The main meanings are “network culture” and “network community” - obviously going back to the concepts of “network”, “network society”, and “social network” (in a broad, sociological sense). The network form of the organization of social ties has always existed, but until the beginning of the XXI century it was not a priority [9].

In the above-mentioned problems, in our opinion, the list of communicative skills of a teacher, formed by I.S. Kryshchuk (2017), has a special practical value since this list consists of measurable communicative skills, which in the hereafter may be used as the main part of the methodology for determining the overall level of development of these skills.

However, within the general trend of increasing digitalization of educational processes, which we consider first of all an exponential increase in the information base for education, and in addition, the “transfer” of learning to an interactive electronic digital environment, it is advisable to supplement the above-mentioned list of I.S. Kryshchuk's skills [10] with communicative skills regarding professional interaction in an electronic and digital environment, formalized by us in the third column of the 1 (first) Table in relation to four objects of pedagogical activity. Thus, it is advisable to consider the 19 communicative skills that form the basis of a teacher's communicative competence in the norms of digitalizing of educational processes.

It is apparent that the tools for developing a teacher's communicative skills should take into account the originality of a teacher's professional activity as well as contribute to solving urgent educational tasks. Then the tools for developing the communicative skills of a teacher should include both traditional classical and electronic-digital learning tools. The concept of continuing

education should also be included since the educational tasks of a teacher are constantly transformed throughout his professional way.

Table 1 – List of a teacher's actual communicative skills of a teacher in the context of digitalization of educational processes

Object of pedagogical activity	List of communicative skills	Additional communication skills
The sphere of knowledge	1. Setting a learning task. 2. Text design by the teacher of the method and result of solving the problem for students. 3. Understanding the difficulties of the student in the process of deciding the educational task. 4. Interaction with students in a dialogue mode in the process of deciding an educational task.	5. The ability of the teacher to identify and level the barriers of cognition and interaction of students that arise in the process of using ICT tools to achieve educational results.
Organizational sphere	1. Structuring of pedagogical texts according to the logic that contributes to changing the relationship between the motives and goals of the child. 2. Understanding the student's actions in various learning situations.	3. The choice and use by the school teacher of the most effective ICT tools for solving educational problems.
Personal sphere	1. Statement of personal attitude (judgments, comments, questions). 2. Empathic listening. 3. Motivational statements. 4. Statements that initiate the process of self-understanding of the child. 5. High level of computer literacy of the teacher.	6. The teacher's awareness of the readiness to use ICT tools to increase the motivation of students.
Sphere of communications	1. Creating a rich information environment at school. 2. Joint definition of communication norms with children. 3. Presentation of their position (grounds) in communication. 4. Interpretation of the meaning of the text in the norm of the situation.	5. The school teacher's knowledge of the principles of network etiquette, as well as the basics of information security

Effective factors in the use of network communications in the educational sphere of the university and college are the next:

- improvement of the material and technical base of the university and college; equipping classrooms with modern technical devices for entering the virtual space;
- the use of various social services by teachers in teaching; the improvement of their own experience in social networks and the management of virtual communication of students;
- application of various forms of communicative interaction in the network (forum, blog, webinar, chat, polls, comments, message, subscriptions, etc.);
- organization, correction and management of contact independent work of students;
- organization of joint activities of students in the network; application of methods of self-verification and mutual verification of tasks of classmates;

- provision of free access to information in various formats; search, exchange and encoding of virtual messages;
- video, online consultations, individual assistance of teachers;
- formation of various online communities for the implementation of group work of students;
- creation of favorable and comfortable conditions for student users.

The highlighted factors of network communications in the system of professional education expound the main and significant significance of the use of electronic communication in higher education. They provide not only an increase in the effectiveness of social networks in the educational process, but also control over the independent work of students; increase motivation to study and study individual subjects; formation of communicative skills and qualities of students; mastering practical experience (training) [11].

Nevertheless, it is needful to systematically implement the development of a network communicative culture of future teachers in classroom and extracurricular educational activities. In this regard, training is of huge importance for the improvement of the network communication culture of future teachers.

The development of the network communicative culture of future teachers can be realized not only due to the influence of a system of external factors but also through the methodology of self-development. In education, the degree of educational productivity directly depends on the activity of educational and cognitive activities. Therefore, the use of active learning methods can be considered a catalyst that stimulates and ensures their effective success. For group psychological work in the development of network communication culture of future teachers, a form of training aimed at using active methods of training is used.

Let's consider the example of trainings organized in order to develop a network communicative culture of future teachers.

The training theme: «Network communication»

The purpose of the training:

Formation of readiness for the organization of an effective network communication system that improves the quality of education.

Objectives of the training:

- the formation of an idea of how to organize a comprehensive system of educational-oriented communications.
- formation of an understanding of the goals of education and the role of each teacher (personal responsibility) in achieving the general goals of training.
- development of skills of effective perception and transmission of information within the framework of the implementation of professional activities and between departments.
- formation of skills of constructive group and individual educational communication.
- formation of a comfortable atmosphere of interaction between participants in the educational process.

The implementation of this training included 3 stages.

First of all, video content was heard with the content of the psychology of the internet, internet communication, ethics of speaking and writing in the network, prevention of communication barriers in the network, reflection in the process of network communication, rules of group network communication.

In the second part of the training, the exercise “My appearance” was performed as a psychogymnastic exercise. During the exercise, the training participants depicted themselves realistically and flawlessly (as they wanted) and demonstrated it using a set of colored pencils or markers on a piece of paper.

In the third part, in order to develop the communicative culture of future teachers, reflective exercises of interpersonal relations, exercises to improve the skills of perception of network information, exercises for the development of speech on the network, exercises for the development

of discussion skills on the network (at the time of social networks and direct communication) were performed. In particular, messages aimed at getting to know strangers for the first time on the network, the “Hello-Goodbye” exercise for recording dialogues about interrupting an online acquaintance, the “Interview with parents” exercise for communicating with students, the “online portrait” exercise for describing the personality of a stranger who met online, the “Difficult situation” exercise-during this exercise, the participants were divided into small groups of 3–4 people, and the trainer was implemented with a projector showing a slide describing a difficult situation on the screen. The group should solve the problem in 3 minutes (or several options). Next, the actions are repeated with the following slides.

Exercises for the reflection of interpersonal communication in the network: the exercise “Request”, which should not be meaningful, specific, easy to perform, the exercise “Warning”, which focuses on what the partners in the relationship really say and feel.

At the end of the training, the final opinions of the participants were formulated and the results of the training were summed up.

Conclusions

For future teachers, various active methods of group psychological work are used to develop a network culture of communication. Training is carried out according to methods such as discussion, modeling situations, role-playing games of various modifications and combinations, solving cases, exercises aimed at developing skills, a retrospective analysis of real situations, etc.

The choice of this method was made taking into account such important factors as socio-normative culture of network communication, subjectivity, activity, dynamism, orientation of training in solving problems of the professional sphere:

First, the future teacher participating in the training creates a holistic and broad structure of relationships in his psyche, in the components of his personality. That is, during the training, conditions are created for interaction between the subject and the subject.

Secondly, it allows you to achieve the goal effectively and quickly, promotes the development of a network communicative culture of future teachers, and introspection and reflection are carried out without violating existing personality structures. Also, internal restrictions are removed, new opportunities for self-realization and development of creative potential of the individual are opened.

Third, various and leading professionally significant qualities for a person are identified, i.e. the acquisition of management skills, correction and transformation of personal qualities.

Fourth, the internal integration of the structural norms of the network communicative culture is carried out, and it is determined what their manifestation is in specific situations.

As indicated in the reasons that served as the important for the choice, the subject's imagination and sensory experience must necessarily be included in the training process. The signals received in consciousness are compared with the standards stored in memory, etc. Mental operations occur, so exercises related to decision-making play a special role.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (№AP13067801).

BIBLIOGRAPHY

1. Худа-Гранат М. Феномен сетевой коммуникации – новый вид человеческих отношений или иллюзия интерперсональной связи? // История и современность. – 2010. – №2 (12). – С. 167–184.
2. Коммуникативные и организационные особенности управленческой культуры: учебное пособие / Сост. Т.Н. Лохтина, В.И. Метелица, В.И. Четвертаков. – Иркутск: Издательство «Аспринт», 2020. – 201 с.
3. Троянская С.Л. Педагогическая коммуникация: методология, теория и практика. – Ижевск: УдГУ, 2011. – 148 с.

4. Бархаев Б.П. Педагогическая психология. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
5. Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. – СПб.: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
6. Сысоева Е.Ю. Коммуникативная культура преподавателя вуза: учебное пособие. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 2014. – 144 с.
7. Самойленко Л.В. Виртуальная коммуникация INTERNET RELAI CHAT как электронный жанр молодежной субкультуры // Материалы XIV Международной научной конференции «Риторика и культура речи: наука, образование, практика». 1–3 февраля 2010 г. – Астрахань: ИД «Астраханский университет», 2010. – С. 160–163.
8. Розина И.Н. Педагогическая коммуникация в электронной среде: теория, практика и перспективы развития // ОТО. – 2004. – №2. – С. 277–286. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-kommunikatsiya-v-elektronnoy-srede-teoriya-praktika-i-perspektivy-razvitiya> (дата обращения: 27.06.2022)
9. Сафина А.М. Сетевая культура как продукт и условие развития сетевых сообществ // Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2017. – №5. – С. 87–95. DOI: 10.17238/issn2227-6564.2017.5.87.
10. Криштофик И.С. Развитие и оценка коммуникативной компетентности будущего педагога // Международный научно-исследовательский журнал. – 2017. – №5-2 (59). – С. 32–34.
11. Булаева М.Н., Лапшова А.В., Федосеева Л.А. Сетевые коммуникации в современном профессиональном образовании // Проблемы современного педагогического образования. – 2020. – №67-1. – С. 31–34. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/setevye-kommunikatsii-v-sovremennom-professionalnom-obrazovanii> (дата обращения: 27.06.2022).

REFERENCES

1. Huda-Granat M. Fenomen setevoi kommunikacii – novyi vid chelovecheskih otnosheniy ili illiuziia interpersonalnoi svyazi? [The phenomenon of network communication – a new kind of human relations or an illusion of interpersonal communication?] // Istoriia i sovremennost. – 2010. – №2 (12). – S. 167–184. [in Russian]
2. Kommunikativnyye i organizatsionnyye osobennosti upravlencheskoy kultury: uchebnoye posobiye [Communicative and organizational features of managerial culture: textbook] / Sost. T.N. Lokhtina, V.I. Metelitsa, V.I. Chetvertakov. – Irkutsk: Izdatelstvo «Asprint», 2020. – 201 s. [in Russian]
3. Troyanskaya S.L. Pedagogicheskaya kommunikaciya: metodologiya, teoriya i praktika [Pedagogical communication: methodology, theory and practice]. – Izhevsk: UdGU, 2011. – 148 s. [in Russian]
4. Barkhaev B.P. Pedagogicheskaya psikhologiya [Educational psychology]. – SPb.: Piter, 2009. – 448 s. [in Russian]
5. Lotman Yu.M. Semiosfera. Kultura i vzryv. Vnutri myslyashih mirov. Statii. Issledovaniya. Zametki [The semiosphere. Culture and explosion. Inside the thinking worlds. Articles. Researches. Notes]. – SPb.: «Iskusstvo-SPb», 2000. – 704 s. [in Russian]
6. Sysoyeva E.Yu. Kommunikativnaya kultura prepodavatelya vuza: uchebnoye posobiye [The communicative culture of a university teacher: a textbook]. – Samara: Izd-vo «Samarskiy universitet», 2014. – 144 s. [in Russian]
7. Samoylenko L.V. Virtualnaya kommunikaciia INTERNET RELAI CHAT kak elektronnyi janr molodejnoi subkultury [Virtual communication INTERNET RELAI SNAT as an electronic genre of youth subculture] // Materialy XIV Mejdunarodnoi nauchnoi konferencii «Ritorika i kultura rechi: nauka, obrazovaniye, praktika». 1–3 fevralia 2010 g. – Astrahan: ID «Astrahanskiy universitet», 2010. – S. 160–163. [in Russian]
8. Rozina I.N. Pedagogicheskaja kommunikaciia v elektronnoy srede: teoriya, praktika i perspektivy razvitiya // ОТО. – 2004. – №2. – S. 277–286. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-kommunikatsiya-v-elektronnoy-srede-teoriya-praktika-i-perspektivy-razvitiya> (data obrashcheniya: 27.06.2022). [in Russian]
9. Safina A.M. Setevaya kultura kak produkt i usloviye razvitiia setevyh soobshestv [Network culture as a product and condition for the development of network communities] // Vestn. Sev. (Arktich.) feder. un-ta. Ser.: Gumanit. i sots. nauki. – 2017. – №5. – S. 87–95. DOI: 10.17238/issn2227-6564.2017.5.87. [in Russian]

10. Krishtofik I.S. Razvitiye i ocenka kommunikativnoy kompetentnosti budushego pedagoga // Mejdunarodnyi nauchno-issledovatel'skiy jurnal. – 2017. –№5-2 (59). – S. 32–34. [in Russian]
11. Bulaeva M.N., Lapshova A.V., Fedoseyeva L.A. Cetevyie kommunikacii v sovremennom professionalnom obrazovanii [Network communications in modern professional education] // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia. – 2020. №67-1. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/setevye-kommunikatsii-v-sovremennom-professionalnom-obrazovanii> (data obrasheniya: 27.06.2022). [in Russian]

Қ.Б. КУДАЙБЕРГЕНОВА¹✉, Х.К. АБДРАХМАНОВА², А.К. УМБЕТКУЛОВА³

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kura.95_kz@mail.ru

²химия ғылымдарының кандидаты

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: khadi_kab@mail.ru

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің оқытушысы

(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: carina.083@mail.ru

ТҮРКИЯ МЕМЛЕКЕТІНІҢ STEM-БІЛІМ БЕРУ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Түркияда STEM (science, technology, engineering, mathematics) білім беруді енгізудің практикалық тәжірибесі талқыланады. Зерттеу Түркияның Білім министрлігінің «Инновациялар және білім беру технологиялары» басқармасының STEM-білім беру бойынша жасаған есебіне және жергілікті ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жасалынды. Зерттеу әдістері ретінде аналитикалық шолу және талдау колданылды. Түркия мемлекеті экономикасының дамуы үшін білім беру мен кадрларды даярлаудағы STEM-әдісінің рөлін анықтау салаларында үлкен жұмыс атқаруда. STEM-білім беру бағдарламасын әзірлеу және оны білім беру процесіне енгізу бойынша нақты шаралар мен қадамдар Түркияның «Scientix» Еуроодақ жобасына мүше болуынан бастап қарқынмен іске асырыла бастады. Қазіргі уақытта STEM-білім беру аясында жаратылыстану пәндерін кіріктіріп оқыту бойынша ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстар жүргізілуде. Сонымен қатар, университеттер тарапынан барлық қызығушылық танытқан тұлғаларға арналған платформа құрылуда, бұл платформада жалпы мұғалімдер мен оқушыларға арналған нұсқаулықтар, ұйымдастырылып жатқан курс пен семинарлар туралы ақпараттар, жаңа ресурстар, әдістемелік нұсқаулықтар мен осы сала бойынша соңғы жаңалықтар жарияланады. Қазіргі таңда оқу бағдарламасына STEM-білім беру технологиясын енгізу жоспарлануда.

Кілт сөздер: STEM-білім беру, STEM-орталықтар, физикалық тәжірибелер, STEM, робототехника курстары, жаратылыстану бағыттары, физика.

K.B. Kudaibergenova¹, Kh.K. Abdrakhmanova², A.K. Umbetkulova³

¹PhD Doctoral Student of South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: kura.95_kz@mail.ru

²Candidate of Chemical Sciences

South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: khadi_kab@mail.ru

³Lecturer of K. Zhubanov Aktobe Regional University

(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: carina.083@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кудайбергенова Қ.Б., Абдрахманова Х.К., Умбеткулова А.К. Түркия мемлекетінің STEM-білім беру бойынша тәжірибесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 294–304. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.25>

*Cite us correctly:

Kudaibergenova Q.B., Abdrakhmanova H.K., Umbetkulova A.K. Turkiya memleketinin STEM-bilim beru boiynsha tajiribesi [Experience of Turkey in STEM education] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 294–304. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.25>

Experience of Turkey in STEM education

Abstract. The article considers the practical experience of implementing STEM (science, technology, engineering, mathematics) education in Turkey. The study was based on a report on STEM education by the Department of Innovation and Educational Technologies of the Ministry of Education of Turkey and the work of local scientists. Analytical review and analysis were used as research methods. The Turkish state is doing a lot of work in the areas of defining the role of the STEM method in education and training for the development of the economy. Concrete measures and steps to develop the STEM educational program and introduce it into the educational process have been quickly implemented since Turkey became a member of the European Union's "Scientix" project. Currently, within the framework of STEM education, research and methodological work is being carried out on integrated teaching in the subjects of the natural sciences. In addition, the universities are creating a platform for all stakeholders, which will publish general recommendations for teachers and students, information about organized courses and seminars, new resources, guidelines and the latest news in this area. Currently, it is planned to introduce STEM education technology into the curriculum.

Keywords: STEM-education, physical experiments, STEM-centers, robotics courses, natural sciences, physics.

К.Б. Кудайбергенова¹, Х.К. Абдрахманова², А.К. Умбеткулова³

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: kura.95_kz@mail.ru*

²*кандидат химических наук*

*Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: khadi_kab@mail.ru*

³*преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова
(Казахстан, г. Актобе), e-mail: carina.083@mail.ru*

Опыт Турции в области STEM-образования

Аннотация. В статье рассматривается практический опыт внедрения STEM (науки, технологии, инженерия, математика) образования в Турции. Исследование проводилось на основе отчета о STEM-образовании Департамента «Инновации и образовательные технологии» Министерства образования Турции и работ местных ученых. В качестве методов исследования использовались аналитический обзор и анализ. Турецкое государство проводит большую работу в сферах определения роли STEM-метода в образовании и подготовке кадров для развития экономики. Конкретные меры и шаги по разработке образовательной программы STEM и внедрению ее в образовательный процесс были быстро реализованы с тех пор, как Турция стала участником проекта Европейского Союза «Scientix». В настоящее время в рамках STEM-образования проводятся научно-исследовательские и методические работы по интегрированному обучению предметам естественных наук. Кроме того, университеты создают платформу для всех заинтересованных сторон, на которой будут публиковаться общие рекомендации для преподавателей и студентов, информация об организованных курсах и семинарах, новые ресурсы, методические указания и последние новости в этой области. В настоящее время планируется внедрение технологии STEM-образования в учебную программу.

Ключевые слова: STEM-образование, физические эксперименты, STEM-центры, курсы робототехники, естественнонаучные направления, физика.

Кіріспе

Қазіргі таңда мемлекеттің экономикалық дамуын және еңбек нарығының сұранысын қанағаттандыру үшін STEM-білім беру бағытына ерекше назар аударылуда. Көптеген дамыған және дамушы мемлекеттер STEM-білім беру тәжірибесін қолға алып, оны оқу процесінің ажырамас бір бөлігіне айналдырды. Мысалы, Жапония, Корея, Германия, Қытай және АҚШ мемлекеттерінің орта мектептерінде және жоғары оқу орындарында STEM-білім беру тәсілі кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, арнайы STEM-орталықтары робототехника және жобалау семинарларын, тренингтер, курстар, іс-шаралар және көптеген жобалар ұйымдастыруда [1].

XXI ғасыр білімге және ақпаратқа қолжетімділігімен, технологиялар мен техникалардың дамуы арқылы адамға жаңа білім алуға, дағдыларды игеруге, өзін-өзі дамытуға, жетілдіруге үлкен мүмкіндіктер беруде. Осыған орай, әлемде білімді тиімді және терең ұғыну мақсатында көптеген білім беру әдісі пайда болды. Солардың бірі әрі бірегейі STEM-білім беру болып табылады. STEM-білім беру – ғылым, технология, инженерия және математика арасындағы нақты өмір мәселелерін шешуге және әлемнің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасалған білім берудегі заманауи пәнаралық тәсіл [2, 3].

Әлемде жоғары қарқынмен дамып келе жатқан STEM-білім беру саласын Түркия мемлекеті де назардан тыс қалдырмады. Түркия мемлекетінің 2015–2019 жылдарға арналған стратегиялық жоспары STEM-білім беру бағытын дамытуға және оқу процесіне ендіруге бағытталған. Жергілікті стейкхолдерлердің пікірінше, STEM-білім беруді енгізу арқылы TIMSS және PISA емтихандарынан жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін арттыруға болады. Осыған байланысты қазіргі таңда Түркия мемлекетінде STEM-білім беруді енгізу мақсатында көптеген іс-шаралар және ғылыми-зерттеу жұмыстары ұйымдастырылуда [4].

Түркияның ғылыми-техникалық ғылыми-зерттеу мекемесі (TÜBİTAK) 2011–2016 жылдарға арналған стратегиялық жоспарға байланысты STEM-білім беру бағытында бірнеше жобалар мен іс-шаралар ұйымдастырып, білім алушыларды осы бағытта жұмыс істеуге шақырды. Осы стратегияға сәйкес, бастауыш және орта мектеп деңгейінде ғылыми жәрмеңкелер, астрономия, математика, жаратылыстану ғылымдары және технологиялар саласында ғылыми жобалар ұйымдастырылып, білім алушыларды кәсіби және қаржылай қолдау жүргізілді. Ол білім беру саласындағы білімді, білікті жастар мен оқытушыларды іріктеп алуға, арнайы жоба жұмыстарын жүргізуге көп септігін тигізуде. Сонымен қатар, Түркия елінде шалғай ауыл-аймақтарда білімгерлерге арналған ғылыми орталықтар ашыла бастады [5]. Ғылыми орталықтар білім алушыларды ғылым мен білімге баулу арқылы қоғамның ғылыми-техникалық білімге қызығушылығын арттырады. Осы мақсатта құрылған ғылыми орталықтарда сабақтан тыс уақытта білімгерлермен бірге STEM-білім беру әдісін қолданып, іс-шаралар өткізуде [6].

PwC (PricewaterhouseCoopers, 156 елде 295 000-нан астам қызметкерден тұратын, аудиторлық, кеңес беру және салық қызметтерін ұсынатын фирмалар желісі) талдауына сәйкес, 2023 жылы Түркияда шамамен 34 миллион жұмыс орны болады және оның ішінде 3,5 миллионы STEM-білім беру әдісімен даярланған мамандарға қатысты деп болжам жасалуда. Ал, 2016–2023 жылдар аралығында STEM дағдыларына ие жұмысшыларға сұраныс 1 миллионға жетеді және бұл қажеттілікті қанағаттандыру үшін бакалавриат және магистратура түлектеріне тапшылық шамамен 31% болады деп күтілуде [7].

Бүгінгі таңда цифрландырудың әсерінен бизнес-идеялар мен тұтынушылардың сұранысы өзгеруде, осыған орай бизнес жаңа серпінмен дамуда. Сонымен қатар, ақпаратқа қол жетімділік бизнесте бәсекелестікті күшейтуде.

Түркияның цифрландыруға көшуі және оны қолдануы үшін білікті жұмыс күші жеткілікті. Алайда, технологиялар мен инновациялар саласында әлемдік экономикада бәсекеге қабілетті болу үшін STEM-білім беру дағдыларын игерген жұмыс күші қажет [8].

Түркия мемлекеті 2001 жылғы дағдарыстан кейін маңызды және тиісті құрылымдық реформалар жүргізу арқылы өзінің әлеуетті өсуін көрсетті. 2013 жылы Түркия «2014-2018 жылдарға арналған 10 даму бағыты» және оған енгізілген «25 басым өзгеріс бағдарламасы» арқылы болашаққа дайындалу және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету жоспарын ұсынды. Даму тұрғысынан алғанда, өзгерістің 25 басым бағдарламасы аясында ол болашақты жоспарлауға және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ниет білдірді. Осы бағдарламалардың біршама бөлігі іске асырылғанымен, алайда кейбіреулері жаһандық жағдайлар мен ел экономикасының ауытқуынан іске асырылмай қалды [9].

Баяндалған 25 өзгеріс бағдарламалары шеңберінде, технологияларды дамыту бойынша қадамдар, зерттеулер мен әзірлемелер, инновациялар үшін ынталандырулар, ғылымға тереңінен көңіл бөлу мәселелері қарастырылған [10].

Технологиялық даму маңызды рөл атқаратын қазіргі әлемде тиімді, кәсіпкерлік және өнертабысқа бағытталған білімнің маңызы зор. STEM білімі пәнаралық перспективаларды қайта құрылымдай отырып, ол теориялық білімді тәжірибеге айналдыруға көмектеседі, сыни тұрғыдан ойлауға ықпал етеді және проблемаларды шешу дағдыларын жетілдіреді, сонымен қатар білім беру сапасын жақсартуға ықпал етеді. STEM-білім беру тәсілімен оқыту арқылы студенттер цифрлық технологиялар мен ХХІ ғасыр сұраныстарына жауап бере алатын дағдыларға ие болады.

STEM-білім беру әдісі экономикалық даму үшін өте маңызды, өйткені ол инновацияның негізі болып табылады. Зерттеулерге сәйкес, тез дамып келе жатқан кәсіптердің 75%-ы STEM салаларындағы құзыреттілікті қажет етеді. Сонымен қатар, Түркияда персонал басшыларының 57%-ы 5 жыл ішінде STEM-білім беру саласындағы мамандарға деген сұраныс артады деп санайды [11].

Соңғы зерттеулер STEM-білім берудің экономикада маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Мысалы, АҚШ-та өнеркәсіптік революциядан бері барлық салада STEM жұмыс орындарының үлесі екі есе өсті және жұмыс орындары STEM-білім беру дағдыларын игерген мамандарды көбірек талап етуде. STEM-білім беру саласындағы білімі мен STEM-білім беру дағдыларын игерген жұмыс күші инновациялық әлеуетті арттыратын білікті жұмыс күшінің мәселесін шешудің кілті болып табылады. Сонымен қатар, STEM-білім беру дағдылары бар адамдар кез келген экономикалық, жаһандық, дағдарыстық жағдайларға оңай бейімделе алады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері ретінде аналитикалық шолу және талдау колданылды. Аналитикалық шолу Түркияның Білім министрлігінің «Инновациялар және білім беру технологиялары» басқармасының STEM-білім беру бойынша жасаған есебіне және жергілікті ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Түркия мемлекетінің жоғары оқу орындарында STEM-ді оқытуға қатысты зерттеулер мен жобалар енді жолға қойылуда. STEM-білім беру саласында біліктілікті арттыру курстары мен оқу бағдарламасының тапшылығы байқалады. Түркияда Хаджеттепе университеті мен Стамбул Айдын университеттерінде ең алғашқы болып студенттер мен оқытушыларға қол жетімді STEM-білім беру орталықтары ашыла бастады [12].

Scientix жобасы – бұл мұғалімдерге, ғалымдарға және ғылыми-математикалық білім беруге мүдделі барлық тұлғаларға ашық және ауқымды оқытуға, тәжірибе алмасуға бағытталған еуропалық жоба. Бұл жобаға Еуропаның 30 мемлекеті мүше. Түркия мемлекеті Scientix жобасына 2010 жылдың мамыр айынан бастап мүше болды. Осы жобаның негізінде Түркия елінде оқытушыларға арналған 42-ден астам семинар өткізілді. Қазіргі таңда 2020 жылы бастау алған Scientix 4 фазасы негізінде жұмыстар жүргізілуде.

Scientix жобасының негізгі мақсаттары:

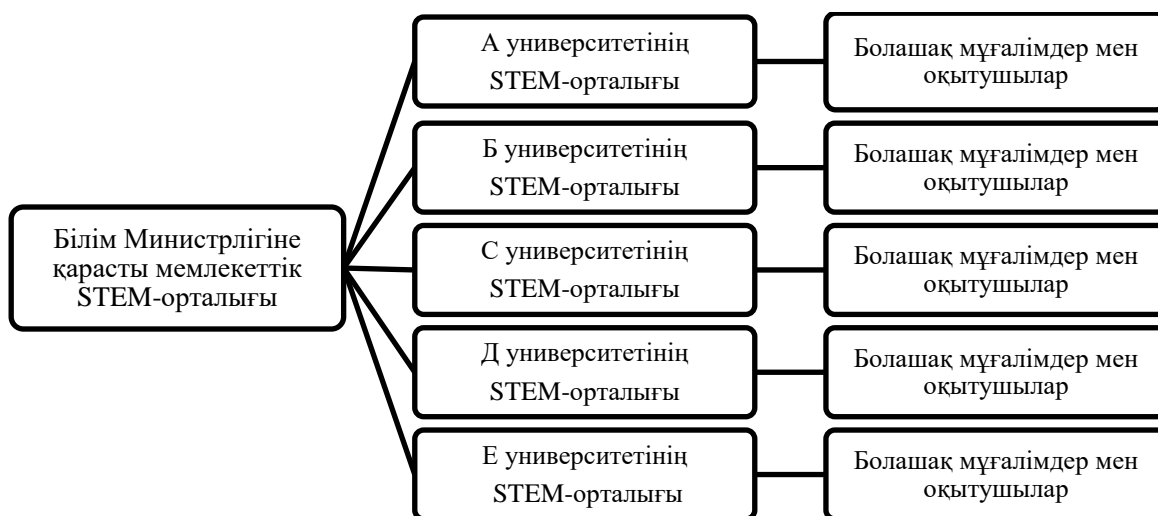
- Бүкіл Еуропаның STEM-білім беру саласындағы жобалардан хабардар болуын қамтамасыз ету;
- Жоба нәтижесіндегі өнімдерді нарыққа шығару және қаржыландыру;
- Ұлттық конгрестер, конференциялар, семинарлар өткізу немесе жобалардың Еуропа елдеріне жариялау үшін бірыңғай платформасын құру;
- Бүкіл Еуропа бойынша оқытушылар мен ғалымдар өз тәжірибелерімен бөлісіп, идеяларымен алмасатын платформа құру;
- Онлайн және бетпе-бет оқыту арқылы STEM-білім беру саласындағы мұғалімдерінің біліктілігін жоғарылату [13].

Түрік ғалымы Чакироглу Е. пікіріне сәйкес, Түркия мемлекетіне STEM-білім беруді оқу орындарына енгізу жолдарын, сабақты жүргізу әдіс-тәсілдерін, оқу бағдарламасы мен арнайы материалдық-техникалық базаларды реттейтін мемлекет тарапынан әзірленген стратегия керек. Сонымен қатар, оқу бағдарламасында ғылым, өндіріс және технологияны байланыстыратын жаңа пәндер қарастырылуы керек [14].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, Түркияның Білім министрлігі STEM-білім беруді енгізу және оқыту жөніндегі іс-шаралар жоспарын ұсынған. Олар келесі кезеңдерді қамтиды:

1. STEM-білім беру оқу орталықтарын құру;
2. Бұл орталықтар университеттермен бірлесе отырып, STEM-білім беру саласында зерттеулер жүргізу;
3. Педагогтарды STEM-білім беруге тарту және даярлау;
4. STEM-білім беруді енгізу үшін оқу бағдарламаларын жаңарту;
5. Оқу орындарында STEM-білім беру ортасын құру және оқу материалдарын ұсыну [15].

Осы жоспардың алғашқы кезеңі бойынша жоғары оқу орындарында STEM-білім беру оқу орталықтарын құру ең оңтайлы шешім болып табылады. Бұған алғашқы қадамды Хаджеттепе университеті мен Стамбул Айдын университеті жасады. Алайда, тек қана орталықтар және семинарлар өткізу бұл саланың дамуы үшін жеткіліксіз болады. STEM-білім беру дағдысын және біліктілігін қамтамасыз етудің тәсілі-жоғары оқу орындарының жаратылыстану және инженерлік факультеттері, Білім министрлігі бірігіп, ортақ STEM-білім беру орталықтарын құрып, бірлесе отырып жұмыс жасау [16]. Төмендегі суретте мемлекет және жоғары оқу орындары арасындағы STEM-білім беру орталықтарының қарым-қатынас моделі көрсетілген (1-сурет).

1-сурет – Мемлекет және жоғары оқу орындары арасындағы STEM-білім беру орталықтарының қарым-қатынас моделі

Осы модельге сәйкес, STEM-білім беру тәсілімен оқыту үшін мұғалімдерді даярлау және оқыту бағдарламасын жаңарту бойынша зерттеулер жүргізуге болады. Сондай-ақ кадрларды даярлау үшін қажетті оқу бағдарламалары мен мұғалімдердің біліктілігін арттыру қажеттілігі қанағаттандырылады. Сонымен қатар, оқытудың тиімділігін айқындау мақсатында көрсеткіштерді бақылау және бағалау жүйесі құрылады. Мониторингті бағалау нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, STEM-білім беруді енгізудегі тиімсіз қадамдарды жоюға және дәлелдемелер негізінде қажетті жаңартуларды жүргізуге болады [17].

Екінші кезең барысында STEM-білім беруді оқу процесіне енгізуге байланысты бірнеше жобалар іске асырылды. «Жас өнертапқыштар болашақты дамытады: ғылым, техника, технология және математика саласындағы білім (FeTeMM)» жобасы 2015 жылы жүзеге асырылды. Бұл жоба аясында 6-сынып оқушылары прожектордың (көшені жарықтандыратын құрылғы) тиімділігін арттыру бойынша зерттеу жүргізді. Осы іс-шараның нәтижесінде білімгерлердің технология және есептеу техникасы саласындағы өз білімдері мен дағдыларын жақсартқаны анықталды [18].

Түркия мемлекетінің ғалымдары Йылдырым В. мен Алтун И. жұмысында STEM-білім беруді сабаққа кіріктіруге назар аударды. Зерттеуде STEM-білім беру тәсілі және дәстүрлі білім беру жүйесін эксперименталды түрде салыстырылып, STEM-білім беру оқушылардың үлгерімін және қызығушылығын арттырады деген қорытындыға келді [19].

Түркия зерттеушілері Чолакоглу М. мен Гокбен А. жұмыстары аясында «FeTeMM» білімін оқу бағдарламасына енгізу жоспарланған. Бұл жобада Түркия елінде және әлемде білім беруді реформалау бойынша кіріктірілген оқу бағдарламалары мен бастамалар саласында жүргізілген зерттеулер қаралды. Осы зерттеудің соңында тек өз саласында маманданған педагогтардың біліктілігі елдің және нарық қажеттіліктерін қанағаттандыратын білімгерлерді тәрбиелеуге жеткіліксіз екендігі дәлелденді [20].

Стамбул Айдын университеті қыздардың STEM салаларына деген қызығушылығын арттыру үшін 2014 жылдың сәуір айында «Disadvantaged Students Especially Girls» атты STEM жобасын бастады. STEM саласындағы бірқатар зерттеулерді, білім беру және практикалық іс-шараларды қамтитын бұл жоба STEM-білім беру әдісі арқылы студенттерді оқыту арқылы ғылыми процестің, шығармашылықтың, мәселелерді шешудің және ойлау дағдыларын жоғары деңгейге дамытуға бағытталған [21].

Үшінші кезең бойынша, STEM-білім беру бағытындағы педагогтардың міндеттері келесідей:

- STEM-білім беру нұсқауларын тарату;
- STEM-білім беру бағдарламасын дайындауға, кәсіби дамуына және зерттеулерге қатысу;
- Технологияны қолдану арқылы оқытуды, шығармашылықты және топпен жұмысты жетілдіру;
- STEM-білім беру оқу бағдарламаларын іске асыру, оқыту және бағалау үшін мектеп басшылығымен жұмыс жасау;
- STEM-білім беру іс-шараларын ұйымдастыру, әзірлеу және координациялау;
- STEM-білім беру саласындағы жаңа бастамаларды ашу;
- STEM-білім беру көрінісі бар жаңа бағдарламаларды іске қосу;
- Әлеуметтік желілер арқылы STEM-білім беруді насихаттау [22].

Бахчисарай университеті дайындаған STEM-білім беру бойынша мұғалімдерді оқыту бағдарламасы Түркия елінде осы салада жүзеге асырылған алғашқы біліктілікті жетілдіру (кәсіби даму) бағдарламасы болып табылады. Осы бағдарламаның негізінде STEM-білім беру әдісін меңгерген мұғалімдерді даярлау және оқыту бағдарламасы құрылған. Оқуды аяқтағаннан кейін мұғалімдерге сертификат беру жоспарланған [23]. Осылайша, курсты сәтті

тәмамдаған мұғалімдерге STEM-тренер дәрежесі беріліп, өзінің педагогикалық тәжірибесінде қолдану ұсынылады.

Төртінші кезең – оқу бағдарламаларын жаңарту болып табылады. STEM-білім беру орталықтарында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша, бастауыш және орта білім беру бағдарламалары STEM-білім беруге тиісті түрде жаңартылуы үшін жұмысты тездетіп бастау керектігі байқалады [20]. STEM-білім беруге көшу үшін, ең алдымен, бастауыш және орта мектептердің ғылыми және математикалық білім беру бағдарламаларына енгізілген курстардың мазмұны STEM- білім берумен іске асырылуы керек және емтихан жүйесі тиісті түрде құрылуы керек, яғни студенттердің жоғары деңгейлі дағдылары, мәселені өздігінен шешу, шығармашылық, зерттеу жүргізу, өнімді әзірлеу және өнертабыстылығы бағалануы тиіс. Оқу орындарындағы ғылыми зертханалар STEM-білім беруге сәйкес қайта құрылуы керек, ал мектептерде STEM-білім беру оқу бағдарламаларына сәйкес келетін оқу материалдары ұсынылуы керек.

Түркияның Білім министрлігі 2012–2013 оқу жылынан бастап «Ғылыми тәжірибелер» курсы орта мектептердің барлық деңгейлері үшін факультативтік курс ретінде оқу бағдарламасына енгізді. «Ғылыми тәжірибелер» курсының мақсаты – ғылыми жобаларды жасау, ғылымға қызығушылықты арттыру. Осылайша, білім алушы жаратылыстану ғылымдарын оқып, осы сала туралы кітаптар мен мақалалар оқу арқылы білімдерін шыңдайды. Білімгерлер ғылымның табиғатын түсінеді және олардың өмірінде кездесетін проблемалардың ғылыми негіздерін түсіну оңайырақ болады [24].

Түрік ғалымы Оздемир С. пікірінше [25], оқу бағдарламаларын STEM-білім беруге сәйкес жаңарту үшін алдымен STEM-білім берудің элементтерін кезең кезеңімен енгізу керек. Біріншіден, оқу бағдарламаларына студенттерді қызықтыратын іс-шаралар, семинарлар, курстар, басқосулар ұйымдастырылуы мүмкін. Осылайша, студенттердің қызығушылығын оятып, хабардарлығын арттыруға болады. STEM-ді оқытуда қолданылатын әдіс «пәнаралық әдіс» болуы керек. Бастауыш және орта білім беру орындарында алдымен инженерлік білімнің деңгейін көтеру қажет. Содан кейін бағдарламалау, есептеу, робототехника курстарын енгізу керек. STEM-ді оқытудың осы екі практикалық бөлімін іске асырғаннан соң, ғылым мен математика саласындағы тәжірибелерге көңіл бөлу қажет. Жаңа оқу бағдарламасы математика, ғылым, техника мен технологияның жиынтығы болады [23].

Ағылшын ғалымдары Берлин Д. және Уайт А. пікірінше, математика мен ғылымды кіріктіріп оқыту үшін білім алушы зерттеушілік, ақпараттық ізденушілік қабілеттерін және сыни ойлау, өздігінен шешім шығару және топпен жұмыс жасау, теорияны практикада қолдану дағдыларына ие болуы керек [24]. Ал, түрік ғалымдары Йылдырым Б. мен Алтун И. ойынша, ғылым, математика, технология және инженерия салаларын интеграциялау үшін білім алушы сабақтың мазмұнымен дербес жұмыс атқара білу және нақты өмір мәселелерін шешу, проблемалық ойлау, сыни және шығармашылықпен ойлау дағдыларына ие болуы керек [25].

Соңғы бесінші кезең бойынша «FATİH» (мүмкіндіктерді кеңейту және технологияларды жетілдіру бойынша қозғалыс) жобасы жүргізілуде. «FATİH» жобасын Түркияның «Инновациялар және білім беру технологиялары» басқармасы жүзеге асырады. Бұл жобаның мақсаты - мектептерде STEM-білім беру іс-шараларын ұйымдастыру, зерттеу жүргізу, жоба әзірлеу, оқу құралдарымен жабдықтандыруда [26]. Сол себептен, осы жобаның аясында мектептердің барлық сыныптарында интерактивті тақта, инфрақұрылым және интернет желісі, сондай-ақ мұғалімдер мен оқушыларға арналған білім беру ақпараттық желісімен (EBA) қамтамасыз етілуде [27].

STEM-білім беру тәсілінің қағидаларына сәйкес келетін оқу бағдарламаларында ақпараттық технологияларды пайдалануға ерекше назар аударылуда. Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы ақпарат алу, іздену, пәнаралық білімді ұйымдастыру,

білім беру саласындағы өнімдерді, өнертабыстар мен инновацияларды дамыту жүзеге асырылуы мүмкін.

Білімгерлерге дәрістердің мазмұнын, сонымен қатар сұрақ-жауап, зерттеу, нақты өмір мәселелерді шешу дағдыларын: түсіну, ойлау, жинақтау және олардың айналасында топпен жұмысты ұйымдастыру және өнертабыс дағдыларын дамыту үшін STEM-білім беруді оқу бағдарламасына енгізу тиімді шешім болып табылады [28].

Қорытынды

Түркия елінде STEM-білім беру бойынша атқарылған жұмыстар, ұсыныстар мен жоспарларды келесідей қорытындылауға болады:

- STEM-білім беруді бастауыш сыныптардан бастап енгізу жоспарлануда. Сонымен қатар, қызығушылық танытқан, талантты және дарынды студенттер іріктеліп, олардың білімін нығайту үшін жобаларға тартылуда;

- Түркияның Білім министрлігі және Түркияның ғылыми-техникалық ғылыми-зерттеу мекемесі, университеттер біріге отырып, STEM-білім беру шеңберін анықтайтын іс-қимыл жоспарын жасау арқылы барлығына ортақ платформа құрылуда;

- STEM-білім беру оқу орталықтарын құру және бұл орталықтар оқытушылар мен студенттерге білім беру және қызмет саласында қолдау көрсете алады. STEM-білім беру саласындағы зерттеулер мен жобалар осы коммерциялық емес STEM-білім беру оқу орталықтарында STEM саласында мамандандырылған оқытушылар мен ғалымдардың қатысуымен жүзеге асырылуда;

- STEM орталықтарында мұғалімдер онлайн режимінде тренингтерден өте алады. Бұл тренингтерде STEM-білім берудің не екенін және ол қалай жүзеге асырылуы керек және мұғалімдердің хабардарлығын арттыру сияқты мәселелер шешілуде;

- Өнеркәсіптік ұйымдар, фирмалар, университеттер және Білім министрлігі STEM-білім беру орталықтарына біріктіріліп, STEM-білім беру оқу бағдарламасын әзірлеуде;

- STEM-білім беруді оқу бағдарламаларына енгізу қадам-қадаммен жүргізілуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Akgündüz D., Aydeniz M., Çakmakçı G., Çavaş B., Çorlu M. S., Öner T., Özdemir S. STEM eğitimi Türkiye raporu. – İstanbul: Scala Basım, 2015. – 80 s.
2. Иманғалиев Н. STEM образование в Казахстане: текущее состояние и перспективы развития: исследование проведено при поддержке компании «Chevron» в рамках проекта «Караван Знаний» / Иманғалиев Н., Сағадатова Д., Омашева М., Хайриева Г., Турдалы Д., Каримова Н., Аккисев Е. – 2020. – 133 с.
3. Kabyzbekov K.A., Abdrakhmanova Kh.K., Kuvatbekova R.A., Makhanov T.S., Urmashiev B. Computer simulation of radionuclide isotope separation used in nuclear energy and medicine // News of the NAS of the RK, Series of geology and technical sciences. – 2022. – №1 (451). – P. 53–62. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-170X.140>
4. Çakıroğlu E., Kalay Y.E., Öztürk G. Stem Eğitimi Uygulamaları: Örnek Video Geliştirme Projesi. – 2016. – 32 s.
5. Yılmaz B., Dalkıran Ö. Türkiye'nin bilim-teknoloji politikalarında kütüphane kurumuna yaklaşım // Bilgi Dünyası. – 2012. – №13(1). – S. 57–81.
6. Baran E., Canbazoğlu-Bilici S., Mesutoğlu C. Fen, teknoloji, mühendislik ve matematik (FeTeMM) spotu geliştirme etkinliği // Araştırma Temelli Etkinlik Dergisi (ATED). – 2015. – №5(2). – S. 60–69.
7. Kıvanç Ö., Şener S., Mumcuoğulları A., Sunaçoğlu Z. PwC Türkiye. Danışman 2023'e Doğru // Türkiye'de STEM Gereksinimi. – 2017. – №28. – S. 8–10.
8. Dennis V. STEM 101: Intro to tomorrow's jobs // Occupational Outlook Quarterly. – 2014. – 11 s. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.bls.gov/careeroutlook/2014/spring/art01.pdf>
9. Sanayicileri T., Derneği İ. A. STEM alanında eğitim almış işgücüne yönelik talep ve beklentiler araştırması // İstanbul: TÜSİAD. – 2014. – №64. – 30 s.

10. Çorlu M., Aydın E. Evaluation of learning gains through integrated STEM projects // *International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology*. – 2016. – №4(1). – P. 20–29.
11. Cenk A.K. Ortaokul Öğrencilerinin Yapararak-Yaşayarak Öğrenme Temelli TÜBİTAK 4004 Bilim Okulu Projesi Sonrası Bilim Kavramına Yönelik Görüşleri // *Mersin University Journal of the Faculty of Education*. – 2013. – №9(2). – S. 326–338.
12. Çakıroğlu E., Kalay Y. E., Öztürk G. Stem Eğitimi Uygulamaları: Örnek Video Geliştirme Projesi. – 2016. – 32 s. [Электронды ресурс]. URL: <https://hdl.handle.net/11511/62015>
13. Altunel M. STEM eğitimi ve Türkiye: fırsatlar ve riskler // *Seta Perspektif*. – 2018. – №207. – S. 1–7.
14. Akgündüz D., Aydeniz M., Çakmakçı G., Çavaş B., Çorlu M., Öner T., Özdemir S. STEM eğitimi Türkiye raporu: “Günümüz modası mı yoksa gereksinim mi?” – İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi STEM Merkezi, 2015. – 180 s.
15. Akgündüz D., Aydeniz M., Çakmakçı G., Çavaş B., Çorlu M. S., Öner T., Özdemir S. STEM eğitimi Türkiye raporu. – İstanbul: Scala Basım, 2015. – 80 s.
16. Yıldırım B., Altun Y. STEM Eğitim ve Mühendislik Uygulamalarının Fen Bilgisi Laboratuar Dersindeki Etkilerinin İncelenmesi // *El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi*. – 2015. – №2(2). – S. 28–40.
17. Çorlu M.S., Capraro R.M., Capraro M.M. Introducing STEM education: implications for educating our teachers for the age of innovation // *Education and Science*. – 2014. – №39(171). – S. 74–85.
18. Hacıömeroğlu G., Bulut A.S. Entegre FeTeMM öğretimi yönelim ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması // *Eğitimde Kuram ve Uygulama*. – 2016. – №12(3). – S. 654–669.
19. Kearney M., Burden K., Rai T. Investigating teachers’ adoption of signature mobile pedagogies // *Computers and Education*. – 2015. – №15(1). – P. 22–35. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.08.009>
20. Çolakoglu M.H., Gökben A.G. Türkiye’de eğitim fakültelerinde FeTeMM (STEM) çalışmaları // *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*. – 2017. – T. 2. – №2. – S. 46–69.
21. Akgunduz D. STEM Turkey Bulletin // *Turkish Studies*. – 2017. – №1(3). – S. 106–125.
22. Özdemir S. STEM eğitimi için görüşler [S. Boz tarafından kaydedildi]. – 2016. – №2(4). – S. 12–28.
23. Şahin A., Ayar M. C., Adıgzel T. Fen, teknoloji, mühendislik ve matematik üzerikli okul sonrası etkinlikler ve öğrenciler üzerindeki etkileri // *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*. – 2014. – №14(1). – S. 1–26.
24. Berlin D.F., White A.L. The Berlin-White Integrated Science and Mathematics Model // *School Science and Mathematics*. – 1994. – №94. – P. 2–4.
25. Yıldırım B., Altun Y. STEM eğitim ve mühendislik uygulamalarının Fen Bilgisi Laboratuar dersindeki etkilerinin incelenmesi // *El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi*. – 2015. – №2(2). – S. 28–40.
26. Yıldırım B., Selvi M. Adaptation of STEM attitude scale to Turkish // *Turkish Studies*. – 2015. – №10(3). – S. 1107–1120.
27. Morrison J. TIES STEM education monograph series // *Attributes of STEM education*. Baltimore, MD: TIES. – 2006. – 52 p.
28. National Research Council. STEM integration in K-12 education: Status, prospects, and an agenda for research. – National Academies Press, 2014. – P. 65–89.

REFERENCES

1. Akgunduz D., Aydeniz M., Chakmakchy G., Chavash B., Chorlu M.S., Oner T., Ozdemir S. STEM egitimi Turkiye raporu [STEM education Turkey report]. – İstanbul: Scala Basım, 2015. – 80 s. [in Turkish]
2. Imangaliev N., Sagadatova D., Omasheva M., Hairieva G., Turdaly D., Karimova N., Akkisev E. STEM obrazovanie v Kazahstane: tekushee sostoianie i perspektivy razvitiia: issledovanie provedeno pri podderjke kompanii “Chevron” v ramkah proekta “Karavan Znaniy” [STEM education in Kazakhstan: current state and prospects of development The study was conducted with the support of Chevron within the framework of the Caravan of Knowledge project]. – 2020. – 133 s. [in Russian]
3. Kabyzbekov K.A., Abdrakhmanova Kh.K., Kuantbekova R.A., Makhanov T.S., Urmashhev B. Computer simulation of radionuclide isotope separation used in nuclear energy and medicine // *News of the NAS of the RK, Series of geology and technical sciences*. – 2022. – №1 (451). – P. 53–62. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-170X.140>

4. Cakıroglu E., Kalay Y.E., Ozturk G. Stem Egitimi Uygulamaları: Ornek Video Gelistirme Projesi [Stem Education Applications: Sample Video Development Project]. – 2016. – 32 s. [in Turkish]
5. Yılmaz B., Dalkıran O. Turkiye'nin bilim-teknoloji politikalarında kutuphane kurumuna yaklaşımlar. Bilgi Dunyasi [The approach to the library institution in Turkey's science and technology policies]. – 2012. – №13(1). – S. 57–81. [in Turkish]
6. Baran E., Canbazoglu-Bilici S., Mesutoglu C. Fen, teknoloji, muhendislik ve matematik (FeTeMM) spotu gelistirme etkinligi [Science, technology, engineering and mathematics (FeTeMM) spot development event] // Arastırma Temelli Etkinlik Dergisi (ATED). – 2015. – №5(2). – S. 60–69. [in Turkish]
7. Kyvanch O., Shener S., Mumcuogulları A., Sunachoglu Z. PwC Turkiye. Danyshman 2023'e Dogru // Turkiye'de STEM Gereksinimi [Consultant STEM Requirement in Turkey Towards 2023]. – 2017. – №28. – S. 8–10. [in Turkish]
8. Dennis V. STEM 101: Intro to tomorrow's jobs // Occupational Outlook Quarterly. – 2014. – 110 p. [Elektronduy resurs]. URL: <https://www.bls.gov/careeroutlook/2014/spring/art01.pdf>
9. Sanayicileri T., Dernegi I. A. STEM alanında eğitim almysh ishgujune yonelik talep ve beklentiler arashyrmasy [Demand and expectations research for the STEM-trained workforce] // Istanbul: TUSIAD. – 2014. – №64. – 30 s. [in Turkish]
10. Chorlu M., Aydyn E. Evaluation of learning gains through integrated STEM projects // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. – 2016. – №4(1). – P. 20–29.
11. Jenk A.K. Ortaokul Ogrenjilerinin Yaparak-Yasayarak OgrenmeTemelli TUBITAK 4004 Bilim Okulu Projesi Sonrası Bilim Kavramına Yonelik Gorusleri [Opinions of Secondary School Students on the Concept of Science After the Basic TUBITAK 4004 Science School Project] // Mersin University Journal of the Faculty of Education. – 2013. – №9(2). – S. 326–338. [in Turkish]
12. Chakyroglu E., Kalay Y.E., Ozturk G. Stem Egitimi Uygulamaları: Ornek Video Gelistirme Projesi [Stem Education Applications: Sample Video Development Project]. – 2016. – 32 s. [Elektronduy resurs]. URL: <https://hdl.handle.net/11511/62015> [in Turkish]
13. Altunel M. STEM eğitimi ve Turkiye: fırsatlar ve riskler [STEM education and Turkey: opportunities and risks] // Seta Perspektif. – 2018. – №207. – S. 1–7. [in Turkish]
14. Akgunduz D., Aydeniz M., Cakmakci G., Cavash B., Çorlu M. S., Öner T., Özdemir S. STEM eğitimi Turkiye raporu [STEM education Turkey report]. – Istanbul: Scala Basım, 2015. – 180 s. [in Turkish]
15. Akgunduz D., Aydeniz M., Chakmakci G., Chavash B., Chorlu M.S., Oner T., Ozdemir S. STEM eğitimi Turkiye raporu [STEM education Turkey report]. – Istanbul: Scala Basım, 2015. – 80 s. [in Turkish]
16. Iyldyrym B., Altun Y. STEM Eğitim ve Muhendislik Uygulamalarının Fen Bilgisi Laboratuar Dersindeki Etkilerinin Incelenmesi [Investigation of the Effects of STEM Education and Engineering Applications on Science Knowledge Laboratory Course] // El-Cezeri Fen ve Muhendislik Dergisi. – 2015. – №2(2). – S. 28–40. [in Turkish]
17. Çorlu M.S., Capraro R.M., Capraro M.M. Introducing STEM education: implications for educating our teachers for the age of innovation // Education and Science. – 2014. – №39(171). – S. 74–85.
18. Hajiomeroglu G., Bulut A.S. Entegre FeTeMM ogretimi yonelim olcegi Turkce formunun gecerlik ve guvenirlik calismasi [Validity and reliability study of the Turkish version of the integrated FeTeMM teaching orientation scale] // Egitimde Kuram ve Uygulama. – 2016. – №12(3). – S. 654–669. [in Turkish]
19. Kearney M., Burden K., Rai T. Investigating teachers' adoption of signature mobile pedagogies // Computers and Education. – 2015. – №15(1). – P. 22–35. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.08.009>
20. Cholakoglu M.H., Gokben A.G. Turkiye'de eğitim fakultelerinde FeTeMM (STEM) chalyshmalary [FeTeMM (STEM) studies at the faculties of education in Turkey] // Informal Ortamlarda Arashyrmalar Dergisi. – 2017. – T. 2. – №2. – S. 46–69. [in Turkish]
21. Akgunduz D. STEM Turkey Bulletin // Turkish Studies. – 2017. – №1(3). – S. 106–125.
22. Ozdemir S. STEM eğitimi icin gorusler [Opinions for STEM education]. [S. Boz tarafından kaydedildi]. – 2016. – №2(4). – S. 12–28. [in Turkish]
23. Shahin A., Ayar M.C., Adigzel T. Fen, teknoloji, muhendislik ve matematik uzerikli okul sonrası etkinlikler ve ogrenjiler uzerindeki etkileri [After-school activities related to science, technology,

- engineering and mathematics and their effects on students] // Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri. – 2014. – №14(1). – S. 1–26. [in Turkish]
24. Berlin D.F., White A.L. The Berlin-White Integrated Science and Mathematics Model // School Science and Mathematics. – 1994. – №94. – P. 2–4.
 25. Yıldırım B., Altun Y. STEM eğitim ve mühendislik uygulamalarının Fen Bilgisi Laboratuvar dersindeki etkilerinin incelenmesi [Investigation of the effects of STEM education and engineering applications on Science Knowledge Laboratory course] // El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi. – 2015. – №2(2). – S. 28–40. [in Turkish]
 26. Yıldırım B., Selvi M. Adaptation of STEM attitude scale to Turkish // Turkish Studies. – 2015. – №10(3). – S. 1107–1120.
 27. Morrison J. TIES STEM education monograph series // Attributes of STEM education. Baltimore, MD: TIES. – 2006. – 52 p.
 28. National Research Council. STEM integration in K-12 education: Status, prospects, and an agenda for research. – National Academies Press, 2014. – P. 65–89.

ӨЖ 373.1:613; МҒТАР 14.25.09:76.33.31
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.26>Н.Н. САЛЫБЕКОВА¹, А.Ж. АБДУҚАХАР²✉¹PhD, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aiganym.abdukakhar@ayu.edu.kz**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНЫҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСІНЕ ВАЛЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІ КІРІКТІРУ
ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ**

Аңдатпа. Қазіргі таңда оқушылардың салауатты өмір салтын ұстануы басты назарда. Себебі, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы елдің әлеуетін атап айтсақ, экономикалық, зияткерлік, мәдени құндылықтарын айқындайтын маңызды көрсеткіштерін қамтиды, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік сипаттамаларының бірі болып табылады.

Бұл зерттеу жұмысында қазіргі уақыттағы жасөспірімдердің денсаулығындағы жағымсыз өзгерістердің барын ескере отырып, мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру арқылы денсаулық жағдайын нығайту және сақтау мәселелері қарастырылған.

Ғылыми зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер, әдебиеттік талдау, математикалық, статистикалық әдістер қолданылды. Сонымен қатар мектеп оқушыларының денсаулығын сақтау үшін инновациялық технологиялар және педагогикалық шарттар, бақылау әдісі, валеологиялық элементтер, интербелсенді әдістер сабақ барысында сондай-ақ, сабақтан тыс педагогикалық эксперимент барысында қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде білім және оқу-тәрбие процесінде мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін педагогикалық жағдай туындатылып, биологияны оқытуда валеологиялық элементтерді кіріктірудің әдістемелік жолдары анықталды. Оқушылардың белсенді әрекеттеріне негізделі отырып, биология сабағы бойынша валеологиялық элементтерді қамтитын денсаулық сауаттылығы сабақтары жүргізілді. Осылайша, оқушылардың салауатты өмір салтына деген оң көзқарас қалыптасып, зерттеушілік, тұлғалық және танымдық қабілеттері дамыды. Биологиялық білім беруде валеологиялық элементтерді қолдана отырып, сабақты ұйымдастыру түрлері, интербелсенді әдістерді қолдана отырып, «Координация және реттелу» бөлімін оқудың әдістемесі, «Тұқымқуалау мен өзгергіштік» бөлімі бойынша зертханалық жұмыстар жасау арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыру заңдылықтары талданды.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Салыбекова Н.Н., Абдуқахар А.Ж. Жалпы білім беретін мектептерде биология сабақтарының педагогикалық үдерісіне валеологиялық элементтерді кіріктіру тиімділігін зерттеу // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 305–317. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.26>

***Cite us correctly:**

Salybekova N.N., Abdugahar A.J. Jalpy bilim беретін мектептерде biologiya sabaqtarynyn pedagogikalıq urdisine valeologyialyq elementterdi kiriktiru tiimdiligin zertteu [Study of the Effectiveness of the Integration of Valeological Elements into the Pedagogical Process of Biology Lessons in Secondary Schools] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4(126). – B. 305–317. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.26>

Ғылыми зерттеу жұмыс нәтижелері білім алушылар бойында салауатты өмір салтын ұстануға деген құндылық көзқарастарды қалыптастыра отырып, өзін-өзі бағалау көрсеткіші бойынша 80% нәтижені көрсетті. Жүргізілген педагогикалық эксперимент қорытындысы биология сабақтарында валеологиялық элементтерді кіріктірудің тиімділігін растап, білім алушылардың 90% салауатты өмір салтын ұстануға деген белсенділігін анықтады.

Ғылыми зерттеулер нәтижесі оқытудың тиімді технологияларын жасауда биология пәні мұғалімдеріне әдістемелік нұсқау ретінде және оқушылармен бірге жүргізілетін ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: салауатты өмір салты мәдениеті, интерактивті әдістер, педагогикалық технологиялар, педагогикалық эксперимент, валеологиялық элемент.

N.N. Salybekova¹, A.Zh. Abdukakhar²

¹*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aiganym.abdukakhar@ayu.edu.kz*

Study of the Effectiveness of the Integration of Valeological Elements into the Pedagogical Process of Biology Lessons in Secondary Schools

Abstract. Today, the focus is on the healthy lifestyle of students. This is due to the fact that the health of children and adolescents includes important indicators that determine the economic, intellectual and cultural values of the country's potential, and is also one of the characteristics of national security.

This article discusses the issues of strengthening and maintaining the health of schoolchildren through the formation of a healthy lifestyle, taking into account the current negative changes in the health status of adolescents.

The study used theoretical and empirical methods, literary analysis, mathematical and statistical methods. In addition, innovative technologies and pedagogical conditions, control methods, valeological elements, and interactive methods were used in the classroom, as well as during extracurricular pedagogical experiments on protecting the health of schoolchildren.

As a result of the study, pedagogical conditions were created for the formation of a healthy lifestyle for schoolchildren in the educational process, and methodological ways of integrating valeological elements into the teaching of biology were determined. Based on the active participation of students, classes on sanitary literacy in biology were held, including valeological elements. Thus, students form a positive attitude towards a healthy lifestyle and develop research, personal and cognitive abilities. The types of lesson organization using valeological elements in biological education, the methodology for studying the section "Coordination and regulation" using interactive methods, the patterns of formation of a healthy lifestyle through laboratory work on the section "Heredity and variability" are considered analyzed.

The results of the study showed the results of 80% of students' self-assessment, which form the value attitude of students to a healthy lifestyle. The results of the pedagogical experiment confirmed the effectiveness of the integration of valueological elements in biology lessons and found that 90% of students actively lead a healthy lifestyle.

The results of the study can be used by biology teachers as a guide in the development of effective teaching technologies and in research work with students.

Keywords: healthy lifestyle culture, interactive methods, pedagogical technologies, pedagogical experiment, valeological element.

Н.Н. Салыбекова¹, А.Ж. Абдукахар²

¹PhD, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави*
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz

²магистрант *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aiganym.abdukakhar@ayu.edu.kz

Исследование эффективности интеграции валеологических элементов в педагогический процесс уроков биологии в общеобразовательных школах

Аннотация. Сегодня основное внимание уделяется здоровому образу жизни школьников. Это связано с тем, что здоровье детей и подростков включает в себя важные показатели, определяющие экономическую, интеллектуальную и культурную ценности потенциала страны, а также является одной из характеристик национальной безопасности.

В данной статье рассматриваются вопросы укрепления и сохранения здоровья школьников путем формирования здорового образа жизни, учитывая современные негативные изменения в состоянии здоровья подростков.

В исследовании использовались теоретические и эмпирические методы, литературный анализ, математические и статистические методы. Кроме того, на уроках, а также во время внеурочных педагогических экспериментов по сохранению здоровья школьников применялись инновационные технологии и педагогические условия, методы контроля, валеологические элементы, интерактивные методы.

В результате исследования созданы педагогические условия для формирования здорового образа жизни школьников в образовательном процессе, определены методические пути интеграции валеологических элементов в преподавание биологии. На основе активного участия студентов были проведены занятия по санитарной грамотности по биологии, включающие валеологические элементы. Таким образом, у студентов формируется положительное отношение к здоровому образу жизни и развиваются исследовательские, личностные и познавательные способности. Рассмотрены виды организации урока с использованием валеологических элементов в биологическом образовании, методика изучения раздела «Координация и регуляция» с использованием интерактивных методов, закономерности формирования здорового образа жизни через лабораторную работу по разделу «Наследственность и изменчивость» проанализировано.

Результаты исследования показали результаты 80% самооценки студентов, формирующие ценностное отношение школьников к здоровому образу жизни. Результаты педагогического эксперимента подтвердили эффективность интеграции валеологических элементов на уроках биологии и установили, что 90% учащихся активно ведут здоровый образ жизни.

Результаты исследования могут быть использованы учителями биологии в качестве руководства при разработке эффективных технологий обучения и в научно-исследовательской работе со студентами.

Ключевые слова: культура здорового образа жизни, интерактивные методы, педагогические технологии, педагогический эксперимент, валеологический элемент.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы жүргізілген зерттеулер нәтижесі адам денсаулығының проблемасы тек медициналық ғана емес, сонымен қатар педагогикалық маңызға ие екенін айқындап отыр. Қазіргі педагогика ғылым саласында салауатты өмір салтын қалыптастырудың теориялық материалдары мен үлкен практикалық тәжірибелері кеңінен қарастырылған.

Е.В. Носова зерттеулеріне сүйенсек, көптеген білім алушылар өздерінің болашақ өмірі, әлеуметтік функцияларды табысты орындауы көбінесе олардың өмір салтына байланысты екенін түсінбейді. Ғылыми зерттеу нәтижесі көптеген жасөспірімдер биологиялық білімдерін өмірлік жағдайларда қолдана алмайтынын дәлелдей отырып, PISA 2009 халықаралық зерттеуінің нәтижелеріне ұқсас екендігін дәлелденген [1].

Н.М. Амосов [2], И.М. Брехман [3] және басқа авторлардың денсаулық сауаттылығы саласындағы пікірі бойынша адамның мәдени деңгейі, атап айтсақ, адамгершілік құндылықтары маңызды рөл атқарады. Авторлардың ойынша салауатты өмір салтын ұдайы қалыптастыру өздігінен дамымайды. Яғни, денсаулықты сақтауға белгілі бір фактор әсер етуі керек, атап айтсақ педагогикалық әсер етудің нәтижесінде салауатты өмір салтын қалыптастыруға болады. И.М. Брехман айтқандай, денсаулықты сақтауға тәрбиелеу нәрестелік шақтан бастау алуы тиіс. Сол себепті денсаулықты сақтауға тәрбиелеуде балалық шақтан жасөспірімдік шаққа дейін белгілі бір педагогикалық технологияларды қолдану арқылы әсер етудің маңызы басым.

Н.М. Верзилин және В.М. Корсунская: «Биология оқу пәні ретінде материалистік дүниетанымды тәрбиелеу үшін ерекше құндылыққа ие, себебі оның материалы қолжетімді және бақыланатын фактілер мен құбылыстарға негізделген логикалық қорытындыларды қажет етеді» деп атап көрсетті [4]. Сол себепті биологиялық білім беруде валеологиялық элементтерді кіріктірудің маңызы зор. Мектептерде биология сабағы денсаулық туралы сауаттылықты жоғарылатуға септігін тигізетін негізгі пән болып қарастырылады, сондай-ақ денсаулық жағдайын нығайтудың тиімді құралы болып табылады.

С.А. Лукинаның ғылыми зерттеуінде жаратылыстану ғылымында «Адам және оның денсаулығы» тарауының мазмұны бойынша адам денсаулығына қатысты валеологиялық құзыреттілік және салауатты өмір салты қағидаттарын жүзеге асыру үшін педагогикалық элементтер қамтылған [5]. Салауатты өмір салтын ұстануға тәрбиелеу барысында келесідей формаларға артықшылық берген дұрыс: «денсаулық сабақтары», практикалық жаттығулар, жарыстар, әңгімелер, сауалнама, сурет салу, сынып сағаттары, жобалық іс-шаралар. Жарыс элементтері бар жаттығулар жасату оқушылардың дене белсенділігін арттыра отырып, шығармашылық қатынасқа тәрбиелейді. Педагогикалық процесте ойын технологияларын пайдалану берілген міндеттерді оңтайлы шеше отырып, шығармашылық көзқарасты қалыптастырады [6].

И.Ю. Кокаева анықтамасында, салауатты өмір салтын қалыптастыру міндетін жүзеге асыратын тиімді құралы жобалық-зерттеу технологиясы екендігін атап көрсетті. Және өз зерттеуінде 4–9 сынып оқушыларының арасында жүргізілген анықтау экспериментінің нәтижелері денсаулықты сақтау, салауатты өмір салтын ұстану саласында жақсы білімі бар мектеп оқушылары денсаулыққа өз жауапкершілігін мойындамайды деген қорытындыға келді. 87,6%-да өмір салтына деген ойшыл – пассивті қатынас басым екенін анықтады [7].

Шетелдік ғалымдардың пікірінше, оқу процесінде денсаулықты сақтайтын технологияларды қолдану маңызды болып табылады, оны үш негізгі топқа бөліп қарастырған:

- гигиеналық оңтайлы қамтамасыз ететін технологиялар оқу процесінің шарттары;
- оқу процесін оңтайлы ұйымдастыру технологиялары және мектеп оқушыларының дене белсенділігі;
- мұғалімдер мен тәрбиешілер сабақта және сабақтан тыс жұмыстарда қолданатын әртүрлі психологиялық-педагогикалық технологиялар [8].

Сондай-ақ қазіргі уақытта жасөспірімдердің денсаулығына байланысты «жақсы мектеп арқылы денсаулықты жақсарту» атты перспектива шетел ғалымдарымен ұсынылған. Осы тұрғыдан алғанда, алғашқы профилактика мен денсаулықты нығайту жұмыстарын жасау мектептен бастау алуы керек. Мектептегі тиімді профилактикалық тәсілдер оқушылардың денсаулық туралы білімін негіздеуге деген ынтасын арттыруы және жасөспірімдерде жиі

кездесетін қауіпті әрекеттердің зиянды салдары туралы сыни ойлауын дамытуына әсер етеді. Педагогтар денсаулық тақырыптарына қатысты тиісті дайындықтан өтіп, оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыруға қызықтыру үшін инновациялық тәсілдердің сарапшысы болуы қажеттілігі айтылған [9].

Салауатты өмір салты барлық деңгейде артықшылықтарға ие және созылмалы аурулардан қорғайтын агент болып табылады. Бұл зерттеу Чилидегі жасөспірім студенттердің дене белсенділігі, тамақтану, ұйықтау және темекі мен алкогольді тұтыну жиілігі мен салауатты өмір салтын қаншалықты дұрыс ұстануына бағытталған. Зерттеу қорытындысы, сипаттамалар жасөспірімдердің сәйкес емес өмір салтын ұстанғанын көрсетеді. Бұл дене белсенділігінің деңгейін көтеруге және салауатты өмір салтын ынталандыруға бағытталған шараларды педагогикалық тұрғыда ұйымдастыру қажеттілігі анықталған [10].

«Салауатты университет» және «Денсаулықты ізгілендіру университеттері» сияқты қосымшалар оқушылардың салауатты өмір салты туралы түсініктерін арттыру үшін керек екендігін анықтады. Сауд Арабияда жүргізілген бұл зерттеулер салауатты өмір салтын қалыптастыруға кедергілер мен оның себептерін одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, студенттерге олардың денсаулығына қатысты саналы таңдау жасау үшін қажетті білім, қолдау және өкілеттіктерді беруге бағытталған оқу бағдарламалары мен кеңес беру қызметтерін жасау қажеттілігі жоғары. Білім алушыларға бағытталған денсаулықты нығайту шаралары өте маңызды, өйткені олар өмір бойы қабылданатын салауатты әдеттерді қалыптастыруға көмектеседі [11,12].

Валеологиялық элемент – бұл салауатты өмір салтын дұрыс ұстану жолдарымен ақпараттандыратын құрал. Мысалы, әртүрлі викториналарды өткізе отырып немесе жарыстарды ұйымдастыру барысында оқушылардың белгілі бір базалық білімдерін жинақтай келе стандартты емес тапсырмаларды шешуге және қорытынды жасауға мүмкіндік беру.

Канадалық мектепте жүргізілген зерттеулерде «L4L – Өмір үшін оқыту», «DHL – цифрлық денсаулық сауаттылығын» интервенциясының бастауыш сынып оқушыларының салауатты өмір салты туралы білімдерді үйренуге және сақтауға және мінез-құлық жасауға көмектесетінін көрсетті [13]. Дұрыс тамақтану және белсенді өмір салты баланың дамуы, әлауқаты және денсаулығы үшін өте маңызды. Мектептегі жағдай мен отбасылық орта бұл әдеттерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және бұл жұмыс күндері мен демалыс күндерінде әртүрлі мінез-құлық үлгілерінен көрінуі мүмкін [14].

Т.О. Абишева мен А.А. Рамазанованың пікірінше, денсаулық сауаттылық деңгейін арттыруды жаратылыстану пәндерін оқытуда кіріктірудің біршама бағыттарын айқындаған. Атап айтсақ:

Алғашқы бағыт – адам организмінде ұдайы жүретін биохимиялық процестерді бізді қоршап тұрған тірі және өлі табиғатпен өзара байланысын анықтау.

Екінші бағыт – жаратылыстану ғылымдар саласындағы денсаулық сауаттылығы зерттеу объектілерін олардың салауаттылық деңгейі арқылы қоғамда қолданысқа ие ұғымдарды қалыптастыру.

Үшінші бағыт – жаратылыстану пәндеріндегі денсаулық сауаттылығы терминін қоғамда жиі кездесетін ұғымдармен ұштастыру.

Соңғы бағыт – алдыңғы бағыттарды негізге ала отырып, биологиялық білім беруде салауатты өмір салтын қалыптастыру [15–16].

Отандық ғалымдардың еңбегінде, денсаулықты бірнеше аспектіде зерттеуге болатынын анықтаған. Мысалы, физикалық денсаулық, психикалық денсаулық, әлеуметтік денсаулық және т.б. Сондай-ақ салауатты өмір салтын ұлттық құндылықтар арқылы қалыптастыру мәселесі көтерілген. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған

«Тәрбие негіздері» тұжырымдамасының сегізінші бағытына сүйене отырып, талдау жасалған. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда қозғалыс белсенділігін дұрыс ұйымдастыру, организмді шынықтыру, дұрыс толыққанды тамақтану, жарақат және жұқпалы аурулардың алдын алу, зиянды әдеттерден алшақ болу, күйзеліс пен кикілжіңді болдырмау, экологияның денсаулыққа әсерін біле отырып, адам организмін қорғай білу, денсаулықты сақтаудың маңызы қарастырылған [17].

Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептерде биология сабақтарында валеологиялық элементтерді кіріктіре отырып оқытудың педагогикалық үрдісін ұйымдастыру аса өзекті мәселе болып отыр. Себебі, балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы елдің әлеуетін атап айтсақ, экономикалық, зияткерлік, мәдени құндылықтарын айқындайтын маңызды көрсеткіштерін қамтиды, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік сипаттамаларының бірі болып табылады. XXI ғасырда жасөспірімдердің техникалық құралдармен байланысқа түсуі дене белсенділігі, көру қабілетінің бұзылуы, омыртқаның дұрыс қалыптаспауы, дұрыс тамақтанбау және т.б. өмір сапасына кері әсерін беруде. Мектеп жасындағы балалардың денсаулығының нашарлауы тек медициналық ғана емес, педагогикалық проблемаға айналды. Мұның бірден бір себебі білім алушылар мен олардың ата-аналарында денсаулық сауаттылығына деген құндылық көзқарасы жоқ, яғни бұл саламатты өмір салты туралы ақпараттың жеткіліксіз насихатталуымен байланысты. Мектеп білім алушыларының денсаулығының нашарлау мәселесін шешу олардың салауатты өмір салты туралы білімін қалыптастыру болып табылады. Білім беру ордалары бұл проблеманы шешу барысында оқу іс-әрекетінде оқушылардың «денсаулық», «салауатты өмір салты» туралы білімін жеткілікті деңгейде арттыратындай етіп ұйымдастыру қажет.

Зерттеудің мақсаты: Биологияны оқытуда салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін валеологиялық элементтерді кіріктіру. Оқушылардың адамгершілік, физикалық, психикалық, соматикалық және репродуктивті қабілеттерін жетілдіру. Ғылыми зерттеу жұмыс нәтижелері оқытудың тиімді технологияларын жасауда биология пәні мұғалімдеріне әдістемелік нұсқау ретінде ұсыну.

Зерттеудің міндеттері:

1. Биологияны оқытуда валеологиялық тәрбиелеудің ерекшелігін анықтау;
2. Биологиялық білім беруде тиімді валеологиялық тәрбие әдістемесін таңдау;
3. Биология сабақтарының педагогикалық үрдісіне валеологиялық элементтерді кіріктіру.

Зерттеу әдістері

Зерттеу Түркістан қаласы, Ж. Ташенов атындағы «№23 ІТ мектеп-лицейінде» 7–8 сынып оқушыларына жүргізілді. Оқушылардан сауалнама алынып, биологиялық білім беруде сауалауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған әдістері бар арнайы 15 сағат сабақ өтілді. Зерттеу жұмысы барысында теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды.

Интербелсенді оқыту әдістері сабақты бекітуде кеңінен қолданылды. Биология сабағына валеологиялық элементтерді кіріктірудің тиімді әдіс-тәсілдері, атап айтсақ, «денсаулық сабақтары», практикалық жаттығулар, әңгімелесу, сауалнама, педагогикалық бақылау әдістері пайдаланылды. Зерттеуде оқушылардың салауатты өмір салтын қаншалықты ұстанатыны білу мақсатында сауалнама әзірленді.

Тұлғалық дамудың заманауи әдістері мен технологиялары (интерактивті әдіс түрлері, рөлдік ойындар, пікірталас, тұлғалық жобалар және т.б.) қолданылды.

Сондай-ақ «DEAL» әдісі сабақты өту барысында қолданылды. Бұл әдісте оқушылар алынған ақпараттарды баяндап, түсіндіріп, талдап, түрлі болжамдар ұсыну арқылы қорытынды шығарады.

Оқушылардың денсаулық сауаттылығын арттыру мақсатында интербелсенді сабақ түрлері таңдап алынды. Түсіндіру сабағы білім алушыларға жаңа ақпараттарды ұсыну деңгейін қамтып, панорамалық сабақ ретінде өтуге мүмкіндік берді. Бекіту сабағы

оқушылардың алынған білімдерін меңгеру деңгейін айқындады. Пысықтау сабағы арқылы өтілген тақырыптарға талдаулар жасалынып, «сұрақ-жауап» әдісі арқылы балалардың білімі пысықталды. Зерттеу сабақтары оқушылардың білім деңгейін саралап іздендіру мақсатында ұйымдастырылды. Сондай-ақ зерттеу сабағында арнайы құрал-жабдықтарды қолдану қажеттілігі туындады: пробирка, спирт, азот қышқылы, су, шикі жұмыртқа.

Валеологиялық элементтерді кіріктіре отырып оқытуда оқушыларға «Еркін микрофон», «ТВ шоу», «Стоп кадр» және рольдік жарыс элементтері бар белсенді ойындар таңдап алынды. Бұл таңдап алынған ойындар интербелсенді әдістер құрамына енгендіктен оқушылардың қызығушылығын тудырып, денсаулық сауаттылығын арттыруда маңызы зор.

Талдау мен нәтижелер

Мектептің білім беру жүйесінің маңызды буыны оқушылардың биология сабағында валеологиялық сауаттылығын қалыптастыру болып табылады. Бұл алынған мәлімет эксперимент барысында және оқушылардың салауатты өмір салтына құндылық қатынасының диагностикасын жүргізу барысында анықталды. Алынған нәтижелерді талдауда мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыруға жеткіліксіз қатынасын айқындады.

Эксперимент барысында мектеп оқушыларынан «Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын ұстану» сауалнамасы алынды. Сауалнама 7–9 сыныптар арасында жүргізіліп, 104 оқушы сауалнамаға жауап берді. Жалпы саны 15 сұрақтық сауалнама алынды. Нәтижелерді өңдеу барысында «Денсаулық сауаттылығы» диаграммасы жасалынды. Сауалнаманың бірінші бөлімінде дене белсенділігі, дұрыс тамақтану, зиянды әдеттердің алдын алуға байланысты сұрақтар қойылды. Сауалнама қорытындысы ретінде суретте көрсетілген нәтижелер алынды (1-сурет).

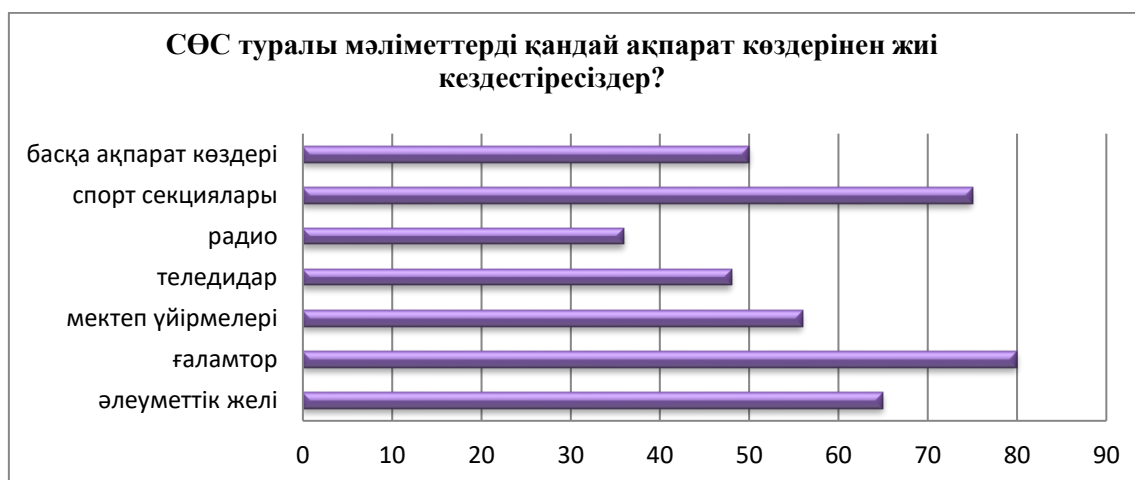

1 сурет – Оқушылардың СӨС сауаттылығы диагностикасы нәтижелері

1-суретте байқағанымыздай, сауалнама нәтижесі бойынша «Сіз білім алып жатқан білім ордасы СӨС насихаттауға жауапты ма?» деген сұраққа респонденттердің 42,8% (44 оқушы) - «толығымен жауапты», 28% (29 оқушы) - «аз деңгейде жауапты» және 29,7% (31 оқушы) - «білмеймін» деп жауап берді. Бұл алынған нәтижелер бойынша оқушылардың көп бөлігі білім ордасы салауатты өмір салтын насихаттауға жауапты екенін алға тартты. Алынған нәтижеге сүйене отырып биологиялық білім беруде валеологиялық элементтерді кіріктіру керек екенін айқындалды.

Сауалнаманың екінші бөлімінде білім алушылардың салауатты өмір салты туралы мәліметтерді мектеп бағдарламасынан тыс қандай ақпарат көздерінен алатындығы анықталды. Негізгі ақпарат көздері ретінде әлеуметтік желілер (65%), ғаламтор (80%),

мектеп үйірмелері (56%), теледидар (48%), радио (36%), спорт секциялары (75%), басқа ақпарат көздері (50% кітап, журнал, достар) туралы хабарлады (2-сурет).

2-сурет – Білім алушылардың мектептен тыс СЭС туралы мәліметтерді алатын ақпарат көздері

Сыныптан тыс өткізілген валеологиялық мазмұндағы жұмыс түрлері:

1. «Саламатты өмір сүр» мерекесі;
2. Денсаулықты қорғау қозғалысы;
3. Салауаттану мектебі.

«Саламатты өмір салты» мерекесі жалпылама дүниежүзілік көлемде аталып өтілетін қоршаған ортаны қорғау, денсаулық сақтау, туберкулезге қарсы және т.б. валеологиялық элементтерді қамтитын іс-шаралар жиынтығы. БҰҰның шешіміне сәйкес дүниежүзілік денсаулық сақтау күні 7 сәуір және қоршаған ортаны қорғау күні 5 шілдеде өтеді. Осы аталған шаралардың маңызын аша отырып оқушылар арасында «дөңгелек үстел» ұйымдастырылды.

Денсаулықты қорғау қозғалыстары білім алушылар арасында «Жасыл ел», «Сау бол», «Темекіге қарсы» қозғалыстары ұйымдастырылып, денсаулыққа ғылыми көзқарастарын қалыптастыра отырып, денсаулық сауаттылығын арттыруға, қорғауға, нығайтуға қозғалыс мүшелері әртүрлі шаралар (темекі, нашақорлыққа қарсы) жасалды.

«Салауаттану мектебі» бұл «спорт мектебі» деп аталған сияқты биология сабағында дұрыс өмір салтын ұстануға тәрбиелеу мақсатында жүргізілді.

Денсаулық сауаттылығын арттыру үшін биологиялық білім беруде валеологиялық элементтерді кіріктіру мақсатында сабақтар жүргізілді. Күнтізбелік тақырыптық жоспарда келтірілген тақырыптарға шолу жасай отырып, 7-сыныпқа «Координация және реттелу» бөлімі бойынша «Адам ағзасы үшін ұйқының маңызы. Биологиялық ритмдер. Ұйқының кезеңдері. Жұмысқа қабілеттілік. Күн тәртібі. Оқу еңбегі мен дене еңбегінің гигиенасы. Күйзеліс жағдайларымен күрес және олардың алдын алу жолдары» және 7-сыныпқа «Тұқымқуалау мен өзгергіштік» бөлімі бойынша «Темекі шегу, никотин мен алкогольдың адам ұрығының дамуына тигізетін зардабы» атты тақырыбына шолу жасай отырып интербелсенді әдістерді қолдану арқылы денсаулық сауаттылығын арттыру мақсатында арнайы сабақтар ұйымдастырылды.

7-сынып білімгерлеріне «Координация және реттелу» бөлімі бойынша валеологиялық элементтерді кіріктіру мақсатында өткізілген арнайы сабаққа тоқталайық.

Адам ағзасы үшін ұйқының маңызы. Биологиялық ритмдер. Ұйқының кезеңдері. Жұмысқа қабілеттілік. Күн тәртібі. Оқу еңбегі мен дене еңбегінің гигиенасы. Күйзеліс

жағдайларымен күрес және олардың алдын алу жолдары» денсаулық сауаттылығын арттыру сабағы.

Сабақтың мақсаты:

1. Ағзаның тіршілік әрекеттерінің қалпына келуіне ұйқының маңызын түсіндіру;
2. Психикалық денсаулықты сақтаудың принциптерін сипаттау;
3. Дене еңбегінің гигиенасын сақтау жолдарын үйрету;
4. Салауатты өмір салтын қалыптастыру;

Валеологиялық элементтерді кіріктіре отырып, оқушыларға арнайы интербелсенді әдіс түрлері қолданылды. Токтала өтсек, «Еркін микрофон» әдісі оқушылардың денсаулықты қалыптастыру ұғымына байланысты өз ойларын ашық жеткізуге мүмкіндік туғызды. «ТВ шоу» әдісі арқылы білім алушылар адам ағзасындағы ұйқының маңызы және оқу еңбегін дұрыс қалыптастыру жолдарына рольдік ойындарға кіре отырып интервью беру арқылы журналист сұрақтарына жауап берді. «Стоп кадр» әдісі жалпы гигиенаны сақтау шараларын айқындап, баяу ұйқы мен жылдам ұйқы кезеңдерін ажыратады. Және рөлдік жарыс элементтері бар белсенді ойындар білім алушылардың 1) сабақта 2) оқу күніне 3) оқу аптасына 4) оқу жылына жұмыс қабілетін арттыру үшін сызба құрастырады. Сондай-ақ оқушылар өздерінің күн тәртібіне талдау жасап, күн тәртібі бұзылған кездегі болатын өзгерістер мен қиындықтарды анықтайды. «DEAL» әдісі арқылы оқушылар сабақты қорытындылайды. Сабақта валеологиялық элементтерді кіріктіру кезеңі білу, түсіну, қолдану, талдау деңгейлерін қамтыды. Бұдан бөлек түсіндіру, пысықтау, бекіту, зерттеу интербелсенді сабақ түрлері өткізілді.

Зерттеу сабағы сыныптағы барлық оқушыларға бірдей жүргізілді. Зерттеу сабағына 26 оқушы қатысты.

Зерттеу жұмысының мақсаты: ішімдік пен есірткінің адам организмінде болатын физиологиялық процестерге тигізетін зардабын көрсету. Зерттеу жұмысына 26 оқушы толық қатысты.

Зерттеу жұмысына керекті заттар: пробирка, спирт, азот қышқылы, су, шикі жұмыртқа.

Жұмыс барысы: экспериментке үш пробирка алынады. Бірінші пробиркаға жұмыртқа ағы мен су араластырылып құйылады. Екінші пробиркаға жұмыртқаның ағы мен спирт араластырылып алынады. Үшінші пробиркада да дәл солай азот қышқылы мен белок араластырылады. Нәтижесінде екінші және үшінші пробиркалардағы белок қатып қалғанын байқаймыз.

Қорытынды: алкогольдің әрекеті спирт пен азот қышқылының әрекетіне ұқсас, яғни ол ағзадағы ұлпа мен жасушаны құрғатады. Мектеп оқушыларына құрамында спириті бар сусындардың әсер ету механизмінің түсіндіру олардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған. Алкоголь және есірткі тұтыну әсерінен жыныс жасушаларына, сонымен бірге мейоздық процестің бұзылысына, атап айтсақ хромосомалар санының кемуіне алып келеді.

3-сурет – Білім алушылардың зертханалық жұмыс барысын меңгеру көрсеткіші

Білім алушылардың зертханалық жұмысты меңгеру дәрежесі келесідей суретте сәйкес көрсетілді (3-сурет). Зерттеу нәтижесінде 80% оқушы зертханалық жұмысты орындау барысында ақпараттарды пайдаланып, мәселені шешу жолдарын көрсетті және толық меңгергенін аңғартады. 14% оқушы ақпаратты жақсы меңгеріп, зерттеудің мақсаты мен міндетін түсінді, 6% оқушы зерттеу жұмысын талқылау барысында қойылған сұрақтарға жауап беруге киналды.

Тәжірибеде көрсетілгендей, оқушылардың бұл жаттығуларға оң жауап береді, назар ауып, қызығушылық артады, жаттығуларды өз бетімен жасауға ұмтылады, достарына және сыныптастарына жасауға ұсынады және сыныпта денсаулықты нығайтуға деген жағымды кеңістік орнайды. Мұндай жұмыс сыныптағы дәстүрлі білім беру процесінен шығып, денсаулықты сақтау мазмұнының білім беруде белсенділікке негізделген маңызды міндетін шешеді.

1-кесте – Білім алушылардың «Координация және реттелу» бөліміне оқытылған сабақ түрлері бойынша үлгерім деңгейлері

Сынып	Оқушы саны	Сабаққа қатысуы, %	Үлгерімі						
			Түсіндіру сабағы	Пысықтау сабағы	Бекіту сабағы	Зерттеу сабағы	Сұрақ-жауап	Талқылау	Жаңа сабақты меңгеру деңгейі
7 а	26	100	85	87	90	92	90	3	95
7 б	26	100	83	85	90	93	91	2	96

1-кестеде көрсетілген мәліметтерге сүйенсек, валеологиялық элементтерді кіріктіре отырып биология сабағын оқытуда оқушылардың басым көпшілігі оң нәтиже көрсетті. Білім алушылар тапсырмалар орындауда (тест сұрақтары, оқылым, жазылым, сәйкестендіру жұмыстары, талқылау және т.б.) жұмыстарды орындауда жоғарғы нәтижені берді. Түсіндіру сабағы мен пысықтау сабақтарында жарыс элементтері бар ойын әдісі арқылы оқушылардың дене белсенділігін арттырудың жоғары динамикасы байқалды. Сабаққа арнайы ҚМЖ жасалып, нәтижесі көрсетілді.

Бекіту сабағы білім алушылардың жаңа білімді меңгеру деңгейін байқау үшін ұйымдастырылып, жоғары нәтижені алға шығарды. «Координация және реттелу» бөлімі бойынша интербелсенді әдістерді қолдана отырып салауатты өмір салтын қалыптастыруда оқушылардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін шыңдады.

7-сынып оқушыларын зерттеуге ала отырып «Координация және реттелу» бөліміне валеологиялық элементтері бар арнайы әдістерді қолдану барысында негізгі қорытындылар шығарылды. Мысалы, зерттеу сабағында, «Темекі шегу, никотин мен алкогольдың адам ұрығының дамуына тигізетін зардабы» атты тақырыбына шолу жасай отырып, зертханалық жұмыс жасалынып, қорытынды шығарылды. Оқушылар нәтижені талдау барысында білім алушылардың басым көпшілігі темекі, ішімдік және спирттің адам организміне тигізетін әсерін және оның зардабын анықтады. Білім алушылар алынған нәтижелерді талдай отырып, мәселелерді шешу жолдарын қарастырды.

Жаңа сабақты меңгеру деңгейі бойынша оқушыларға бейнероликтер, презентациялар, түрлі тапсырмалар, бейнетапсырмалар жасалынып, үй тапсырмасын беру, сұрақ-жауап, тақырыптарды талқылау арқылы сабақты меңгеру деңгейлері анықталып, жоғары нәтижені көрсетті.

Жалпы білім беретін мектептерде салауаттану ғылымын биология пәні бағдарламаларына сүйене отырып, білім беру мазмұнына сәйкес кіріктіру керектігі

анықталды. Осы орайда салауатты өмір салтын қалыптастыру негіздерін үйрету барысында мұғалімдерге келесідей міндеттер жүктелетіндігі айқындалды:

1. Оқушыларға «салауаттану» ұғымының мәнін ашу теориясын меңгерту;
2. Білім алушылардың дұрыс өмір салтын ұстану әдістерін үйрету;
3. Өз денсаулығына жауапкершілікпен қарай отырып құндылық ретінде қалыптастыру;
4. Оқушылардың гигиеналық дағдыларды сіңіруіне жағдай жасау;
5. Қауіпті ауру түрлерімен таныстыру және алдын-алу шараларын көрсету.

Зерттеу нәтижелері бойынша оқушылар биология сабағында валеологиялық элементтерді кіріктіру арқылы өз денсаулығына жауапкершілікпен қарай алады және денсаулық сауаттылығын меңгеруде жетістікке жетті. Сондай-ақ түрлі тапсырмаларды орындауда салауатты өмір салтын ұстанудың мәнін түсініп, дене белсенділігі артып, оқытудың тиімді технологияларын қолдануда жоғары көрсеткішті көрсетті.

Қорытынды

Бұл ғылыми зерттеуде білім алушылардың денсаулық сауаттылығы жайында білімінің орта деңгейі анықталды. Қосымша валеологиялық элементтері бар сабақтарды жүргізу кезінде оқушылардың салауатты өмір салтын ұстанудың маңызы туралы білімін арттыратынын көрсетті. Педагогикалық әсер ету арқылы білім алушылардың денсаулық сауаттылығы артып, олардың күнделікті үлгерімі салауатты өмір салтын ұстану деңгейіне байланысты екені анықталды. Сонымен қатар педагогикалық шеберлік арқылы білім алушыға салауатты өмір салтын қалыптастыру ұғымын кеңінен тануға мүмкіндік берді. Биологиялық білім беруде валеологиялық тәрбиелеу элементтері бар сабақтарды ұйымдастыру арқылы оқу жоспары негізінде интеграцияланған денсаулықты сақтау жайында білім берудің мүмкіндіктері талқыланды.

7-сынып білім алушыларына биология курсына оқуда валеологиялық тәрбиелеу әдістері бар сабақтар мен зертханалық жұмыс 52 оқушыға жүргізілді. Оқушылардың өзін-өзі бағалау көрсеткіші бойынша 80% өте жақсы меңгергені анықталды. Денсаулық сауаттылығын қалыптастыру үшін ұйымдастырылған интербелсенді сабақ түрлері оқушылардың бойында білім, білік, дағды мен салауатты өмір салтын ұстану деңгейін арттыруға көмек берді. Өткізілген сабақ нәтижелері орта есеппен 90% жоғары көрсеткішті көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде, педагогикалық эксперимент биология сабақтарында валеологиялық элементтерді кіріктірудің тиімділігі туралы гипотезамызды растады. Әзірленген әдістеменің тиімділігін тексеру нәтижесінде алынған нәтижелерді талдау арқылы негізгі мақсатқа қол жеткізілді. Ғылыми жұмыс нәтижелері алдағы уақытта биология сабақтарымен біріктіру қажеттілігін, бұл білім алушылардың салауаттануға бейімделуіне мүмкіндік туғызады. Зерттеулер нәтижелері жалпы білім беретін мектептерде биологияны оқытуды ұйымдастыруда қолданылады.

Зерттеу нәтижесінде, алынған мәліметтер биологияны оқытуда валеологиялық элементтерді кіріктіру, оқушылардың денсаулық сауаттылығын арттырып, салауатты өмір салтын қалыптастыруда тиімділігін айқындады. Ғылыми зерттеу жұмыс нәтижелері оқытудың тиімді технологияларын жасауда биология пәні мұғалімдеріне әдістемелік нұсқау ретінде және оқушылармен бірге жүргізілетін ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде қолданылады.

Мақала AP14871864 «Қазақстандық мұғалімдердің көп сауатты моделін әзірлеу және биологиялық білім беру үдерісінде пәндік тілді кіріктірілген оқыту әдістемесімен білім беру үлгілерін стратегиялық түрлендіру» атты гранттық жобасы аясында қаржыландырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Носова Е.В. Формирование у учащихся основ здорового образа жизни при обучении биологии в 8-9 классах: автореф. ... канд. биол. наук. – Москва, 2013. – 20 с.
2. Амосов Н.М. Раздумье о здоровье. 3-е изд., доп., перераб. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 64 с.
3. Брехман И.И. Валеология наука о здоровье. 2-е изд., доп., перераб. – М.: Физкультура и спорт, 1990. – 208 с.
4. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии: учебник для студентов пед. ин-тов по биол. спец. – М.: Просвещение, 1983. – 384 с.
5. Лукина С.А. Идея формирования ценностного отношения к здоровому образу жизни в практике биологического образования // Международный научно-исследовательский журнал. ФГАОУ В «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова. – 2017. – №10(64). – С.31–33. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2017.64.015>
6. Ярлыкова О.В. Некоторые аспекты игровых технологий в образовательном процессе вуза // Материалы I Международной научно-практической конференции «Методика и практика преподавания в XXI веке. – Варна, Болгария. 2015. – С. 97–100.
7. Кокаева И.Ю. Современные подходы к формированию здорового образа жизни обучающихся // Научно-теоретический журнал. – 2016. – №2. – С. 50–52.
8. Макарова Л.П., Буйнов Л.Г., Плахов Н.Н. Гигиенические основы формирования культуры здорового образа жизни школьников // Гигиена и санитария. – 2017. – №96(5). – С. 463–465. DOI: <http://dx.doi.org/10.1882/0016-9900-2017-96-5-463-466>
9. Manuela P., Prisco P., Salvatore C., Annamaria C., Alessandro M. School as ideal setting to promote health and wellbeing among young people // Health Promotion Perspectives. – 2020. – №10(4). – P. 316–324. DOI <http://dx.doi.org/10.34172/hpp.2020.50>
10. Ibarra Mora J., Ventura Vall-Llovera C., Hernández Mosqueira C. Hábitos de vida saludable de actividad física, alimentación, sueño y consumo de tabaco y alcohol, en estudiantes adolescentes chilenos // Sportis Scientific Journal of School Sport, Physical Education and Psychomotricity. – 2019. – №5 (1). – P. 70–84. DOI: <https://doi.org/10.17979/sportis.2019.5.1.3500>
11. Almutairi K.M., Alonazi W.B., Vinluan J.M. et al. Health promoting lifestyle of university students in Saudi Arabia: a cross-sectional assessment // BMC Public Health. – 2018. – Т. 18. – №1. – С. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5999-z>
12. Wilf-Miron R., Kittany R., Saban M. et al. Teachers' characteristics predict students' guidance for healthy lifestyle: a cross-sectional study in Arab-speaking schools // BMC Public Health – 2022. – Т. 22. – №1. – С. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-022-13795-5>
13. Hymana A., Stewart K., Jamina A., Lauschera H.N., Stacya E., Kastenb G., Hoa K. Testing a school-based program to promote digital health literacy and healthy lifestyle behaviours in intermediate elementary students: The Learning for Life program // Preventive Medicine Reports. – 2020. – Т. 19. – С. 101149. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2020.101149>
14. Esposito, F. et al. Weekday and Weekend Differences in Eating Habits, Physical Activity and Screen Time Behavior among a Sample of Primary School Children: The “Seven Days for My Health” Project.// International journal of environmental research and public health. – 2022. – Т. 19. – №. 7. – С. 4215. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph19074215>
15. Абишева Т.О., Рамазанова А.А. Жаратылыстану пәндерінің байланысы арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыру мүмкіндіктері // ҚазҰлтҚызПУ Хабаршысы. – 2015. – №2(58). – Б. 5–12.
16. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology Cypriot // Journal of Educational Sciences. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
17. Иманғалиев А.С., Арыстанғалиева А.Г., Қасымғали Г.М. Ұлттық құндылықтар арқылы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2020. – №4(68). – Б. 117–120.

REFERENCES

1. Nosova E.V. Formirovaniye u uchashihsia osnov zdorovogo obraza jizni pri obuchenii biologii v 8–9-klassah: avtoreft. ... kand. biol. nauk. [Formation of the basics of a healthy lifestyle among students when teaching biology in grades 8–9. Abstract]. – Moskva, 2013. – 20 s. [in Russian]

2. Amosov N.M. Razdumie o zdorovie [Thinking about health]. 3-e izd., dop., pererab. – M.: Fizkultura i sport, 1987. – 64 s. [in Russian]
3. Brehman I.I. Valeologiya nauka o zdorovie [Valeology is the science of health]. 2-e izd., dop., pererab. – M.: Fizkultura i sport, 1990. – 208 s. [in Russian]
4. Verzilin N.M., Korsunskaya V.M. Obshaia metodika prepodavaniia biologii: uchebnik dlia studentov ped. in-tov po biol. spec. [General Methods of Teaching Biology: Textbook]. – M.: Prosvesheniie, 1983. – 384 s. [in Russian]
5. Lukina S.A. Ideia formirovaniia cennostnogo otnosheniya k zdorovomu obrazu jizni v praktike biologicheskogo obrazovaniia [The idea of forming a value attitude to a healthy lifestyle in the practice of biological education] // Mejdunarodnyi nauchno-issledovatel'skiy jurnal. FGAOU V «Severo-Vostochnyi federalnyi universitet imeni M.K. Ammosova. – 2017. – №10(64). – S. 31–33. [in Russian]
6. Iarlykova O.V. Nekotoryie aspekty igrovyyh tehnologiy v obrazovatel'nom processe vuza [Some aspects of gaming technologies in the educational process of the university] // Materialy I Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii «Metodika i praktika prepodavaniia v XXI veke». – Varna, Bolgariya, 2015. – S. 97–100. [in Russian]
7. Kokayeva I.Yu. Sovremennyye podhody k formirovaniyu zdorovogo obraza jizni obuchayushihhsia [Modern approaches to the formation of a healthy lifestyle for students] // Nauchno-teoreticheskiiy jurnal. – 2016. – №2. – S. 50–52. [in Russian]
8. Makarova L.P., Buynov L.G., Plakhov N.N. Gigiyenicheskiye osnovy formirovaniia kultury zdorovogo obraza jizni shkolnikov [Hygienic foundations for the formation of a healthy lifestyle culture for schoolchildren] // Gigiyena i sanitariya. – 2017. – №96(5). – S. 463–465. [in Russian]
9. Manuela P., Prisco P., Salvatore C., Annamaria C., Alessandro M. School as ideal setting to promote health and wellbeing among young people // Health Promotion Perspectives. – 2020. – №10(4). – P. 316–324. DOI <http://dx.doi.org/10.34172/hpp.2020.50> [in English]
10. Ibarra Mora J., Ventura Vall-Llovera C., Hernández Mosqueira C. Hábitos de vida saludable de actividad física, alimentación, sueño y consumo de tabaco y alcohol, en estudiantes adolescentes chilenos // Sportis Scientific Journal of School Sport, Physical Education and Psychomotricity. – 2019. – №5 (1). – P. 70–84. DOI: <https://doi.org/10.17979/sportis.2019.5.1.3500>
11. Almutairi K.M., Alonazi W.B., Vinluan J.M. et al. Health promoting lifestyle of university students in Saudi Arabia: a cross-sectional assessment // BMC Public Health. – 2018. – T. 18. – №1. – C. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5999-z>
12. Wilf-Miron R., Kittany R., Saban M. et al. Teachers' characteristics predict students' guidance for healthy lifestyle: a cross-sectional study in Arab-speaking schools // BMC Public Health – 2022. – T. 22. – №1. – C. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-022-13795-5>
13. Hymana A., Stewart K., Jamina A., Lauschera H.N., Stacya E., Kastenb G., Hoa K. Testing a school-based program to promote digital health literacy and healthy lifestyle behaviours in intermediate elementary students: The Learning for Life program // Preventive Medicine Reports. – 2020. – T. 19. – C. 101149. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2020.101149>
14. Esposito, F. et al. Weekday and Weekend Differences in Eating Habits, Physical Activity and Screen Time Behavior among a Sample of Primary School Children: The “Seven Days for My Health” Project. // International journal of environmental research and public health. – 2022. – T. 19. – №. 7. – C. 4215. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph1907421515>.
15. Abisheva T.O., Ramzanova A.A. Jaratylystanu panderinin baylanysy arqyly salauatty omir saltyn qalyptastyru mumkindikteri [Opportunities for a healthy lifestyle through the connection of the natural sciences] // QazUltQyzPU Habarshysy. – 2015. – №2(58). – B. 5–12 [in Kazakh]
16. Salybekova N., Issayev G., Abdrassulova Z., Dairabaev R., Erdenov M. Pupils' research skills development through project-based learning in biology Cypriot // Journal of Educational Sciences. – 2021. – №16(3). – P. 1106–1121.
17. Imangaliyev A.S., Arystangaliyeva A.G., Kasymgali G.M. Ultyyq qundylyqtary arqyly oqushylardyn salauatty omir saltyn qalyptastyru [Formation of a healthy lifestyle of students through national values] // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy «Pedagogika gylymdary» seriiasy. – 2020. – №4(68). – B. 117–120 [in Kazakh]

А.А. АЗАТБАҚЫТ¹✉, А.М. КАРТАЕВА², А.Т. ТАМАЕВ³

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: aigani.86@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры

(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: kartaeva2011@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: alpisbai@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ АЛҒАШҚЫ ӘҢГІМЕЛЕРІН ЖАҢАША ОҚЫТУ

Аңдатпа. Мақалада төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат әдебиеті мен мәдениетінде танымал талантты жазушы М. Әуезовтің әңгімелерін оқыту арнайы сөз етіледі. М. Әуезовтің алғашқы әңгімелерінің көркемдік-идеялық ерекшелігін жоғары оқу орнында оқытудың жолдары қарастырылады. Жоғары мектепте жазушының әңгімелерінің көркемдік-идеялық ерекшелігін талдау арқылы студенттермен жүргізілетін оқытудың әдіс-тәсілдері ұсынылады. М. Әуезовтің жазушылық қырымен қатар, әдебиеттану ғылымындағы іргелі зерттеулері, ал ұстаздық жолындағы педагогикалық еңбегі, психологиялық, философиялық ой-тұжырымдарының маңызын сөз етеді. Сонымен қатар мақалада жоғары мектепте қаламгердің алғашқы әңгімелерінде көтерілген адамзаттық мәселені шешуде студенттермен жүргізілетін жұмыс түрлері қарастырылады. Жазушының алғашқы әңгімелері көркемдік-идеялық негізін, көтерген проблематикасын, характерді сомдаудағы шеберлігін жоғары оқу орнында оқытудың жолдары қарастырылады. Жоғары мектепте студенттерді оқыту барысында әңгімеге сюжеттік-композициялық талдау, кейіпкерлерін жан-жақты талдау, мәтінді меңгерту, әдеби талдау түрлерін жүргізе отырып, студенттерді танымдық жұмыстарға, зерттеу жұмыстарына жұмылдыру жолдарын көрсетеді. Автор жоғары оқу орындарында М. Әуезовтің әңгімелерін оқытуда студенттерді рухани тазалыққа, адамгершілікке, имандылыққа, оқырмандық қабілетін арттыруға жетелеудің тәрбиелік жағын көрсетеді. Қазіргі оқыту жүйесіндегі жазушының әңгімелерінің оқу-тәрбие үдерісіндегі маңызына тоқталады. Жазушы шығармашылығының жаңаша оқытылуы мен бүгінгі оқырманның қаламгердің туындыларын жаңаша қабылдауы, көзқарасы жайлы сөз етіледі. Сонымен қатар автор болашақ қазақ әдебиеті мамандарының ой-өрісін, шығармашылық қабілеттері мен өз мүмкіндіктерін дамытуда ұлттық құндылығымыз болып табылған көркем сөздің зергері, кеменгер жазушы М. Әуезовтің мұрасының өміршендігін, құндылығын бағалауға жетелеу деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: жоғары мектеп, білім беру, әңгімені оқыту, мәтін талдау, әдіс-тәсілдер.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Азатбақыт А.А., Картаева А.М., Тамаев А.Т. М. Әуезовтің алғашқы әңгімелерін жаңаша оқыту // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 318–327. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.27>

***Cite us correctly:**

Azatbaqyt A.A., Kartayeva A.M., Tamayev A.T. M. Auezovtin algashqy angimelerin janasha oqytu [Teaching the First Stories of M. Auezov in a New Way] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 318–327. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.27>

A.A. Azatbakyt¹, A.M. Kartayeva², A.T. Tamayev³

¹*PhD Doctoral Student of S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: aigani.86@mail.ru*

²*Doctor of Philological Sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

³*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: alpisbai@mail.ru*

Teaching the First Stories of M. Auezov in a New Way

Abstract. The article deals with the study of the stories of the talented writer M. Auezov, known not only in our original literature, but in all human literature and culture. The ways of teaching the artistic and ideological features of M. Auezov's first stories at the university are considered. High school offers methods of teaching students through the analysis of the artistic and ideological features of the writer's stories. Along with the literary side, M. Auezov speaks about the importance of fundamental research in the field of literary criticism, and pedagogical work in the field of teaching, psychological and philosophical ideas. In high school, in the first stories of the writer, the types of work with students in solving human problems are considered. The first stories of the writer are considered as a means of teaching art and worldview, raising questions, skills of character development in the university. The author shows ways to engage students in cognitive work, research, conducting thematic-compositional analysis of the conversation, a comprehensive analysis of the characters, mastering the text, literary analysis in the teaching of students in high school. He shows the educational side of teaching students the stories of M. Auezov in higher education, leading students to spiritual purity, improving reading skills. Emphasizes the importance of the writer's stories in the educational process in the modern educational system. The speech goes about the new research of the writer's work and the new perception of the writer's work. Guide future specialists of Kazakh literature to assess the vitality and value of fiction, including the heritage of M. Auezov, which is our national value.

Keywords: higher school, education, teaching stories, text analysis, methods and techniques.

A.A. Азатбакыт¹, А.М. Картаева², А.Т. Тамаев³

¹*PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: aigani.86@mail.ru*

²*доктор филологических наук,
профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

³*кандидат педагогических наук,
доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: alpisbai@mail.ru*

Преподавание первых рассказов М. Ауезова по новой методике

Аннотация. В статье рассматривается изучение рассказов талантливого писателя М. Ауезова. Рассматриваются пути обучения художественно-идейной особенностей ранних рассказов М. Ауезова в вузе. В высшей школе методы обучения учащихся анализируются способом анализа художественно-мировоззренческих особенностей рассказов писателя. Помимо литературной стороны, М. Ауезов говорит о значении фундаментальных исследований в области литературоведения, педагогической работы в области педагогических, психологических и философских идей. В высших школах в первых

рассказах писателя рассматриваются виды работы с учениками в решении человеческих проблем. Первые рассказы писателя рассматриваются как способы обучения художественно-мировоззренческой основе, поднятым вопросам, навыкам развития характера в вузе. В высших школах обучаются приемам привлечения учащихся к познавательной работе, исследовательской работе, проведению сюжетно-композиционного анализа беседы, комплексному анализу персонажей, освоению текста, литературоведческому анализу. Автор показывает воспитательную сторону обучения студентов рассказам М. Ауезова в высшей школе, приведение студентов к духовной чистоте, совершенствованию навыков чтения. Подчеркивается значение рассказов писателя в образовательном процессе в современной образовательной системе. Речь идет о новом исследовании творчества писателя и новом восприятии творчества писателя. Направить будущих специалистов казахской литературы на оценку жизнеспособности и ценности художественной литературы, в том числе наследия М. Ауезова, являющегося нашей национальной ценностью.

Ключевые слова: высшая школа, образование, обучение рассказам, анализ текста, методы и приемы.

Кіріспе

М. Әуезов – заманымыздың заңғар жазушысы, кемеңгер ұстаз, ғалым, қазақ әдебиетінде қайталанбас талант иесі. Жазушы туындылары әлемнің бірнеше тілдеріне аударылып, күллі әлемді шарлады. Ол туралы профессор Ш. Ыбыраев: «Ұлы жазушы, ғалым, қоғам қайраткері М. Әуезовтің көркем мұрасы біздің төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің де жетістігі. Оның шығармашылық қарымы ауқымды да бай. Романшы, драматург, ғалым, сценаршы, аудармашы – бұл ұлы қаламгер дарынының толық емес тізімі. Оның Абай туралы эпопеясы мен асқан шеберлікпен жазылған шағын әңгімелері, повестері ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің қорына мәңгілік енді», - деп аса зор баға береді [1, 3-б.].

Тәуелсіз елімізде М. Әуезов мұрасы зерттелу үстінде, жазушылық қырымен қатар, әдебиеттану ғылымындағы іргелі зерттеулері, ұстаздық жолындағы педагогикалық еңбегі, психологиялық, философиялық ой-тұжырымдары жан-жақты зерделенуде. Күні бүгінге дейін М. Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы жайлы жазылған зерттеулер педагогика, психология, философия, т.б. ғылым саласында ғылыми-теориялық жағынан зерделеніп, өз бағасын алып келеді. Әуезовтану ғылымын зерттеушілер Ғ. Мүсірепов, С. Сейфуллин, Б. Кенжебаев, Ә. Тәжібаев, З. Ахметов, Е. Ысмайылов, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Р. Бердібаев, З. Кедрин, Л. Әуезова, Р. Нұрғали, М. Мырзахметұлы, Т. Жұртбай, К. Сыздықов, Ж. Дәдебаев, Г. Пірәлиева және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінің маңызы зор.

Уақыт озған сайын қаламгердің асыл мұрасын зерттеушілер өз ізденістерін табуда, ал әр заман легіне сай жазушының мұрасын жас ұрпаққа оқыту – келелі мәселе. Яғни, М. Әуезов шығармашылығын тұтастай оқытудың бағдарламасын құру мәселесі және оны жүргізудің тиімді әдістемесін ұсыну әдіскер ғалымдар мен ұстаздар қауымынан терең ізденісті талап етуде. Ал білім мен тәрбие саласында М. Әуезовтің жазушылық талантымен қатар, ұстаздық еңбегі, педагогикалық ой-тұжырымдарының да маңызы зор. Сондықтан да қазіргі білім беру саласында жазушының мұрасын оқытуды жаңа қырынан қарастырып, жаңаша әдіс-тәсілдерін енгізу зерттеудің мақсаты болып отыр.

Жоғары мектепте Әуезовті оқыту мәселесі қазіргі таңда жаңаша қарастырылуда. Заман озған сайын өткен тарихымызды зерделей келе, жаңаша көзқараспен оқытуды қолға алдық. Қазіргі жас ұрпақ мектеп табалдырығынан бастап М. Әуезов мұрасымен сусындап, кейін келе жоғары оқу орындарында рухани азығын толықтыра түседі. Жоғары оқу орындарында Әуезовті тану әлемі тереңірек әрі ғылыми арнаға бұрады. Студенттерді эстетикалық ләззатқа,

адамгершілікке, рухани тазалыққа жетелеуде дәріс сабақтарының, практикалық сабақтардың маңызы зор. Ең бастысы, рухани құндылықтарымызды дәріптеуші оқырман тәрбиелеуді мақсат етеміз.

М. Әуезовтің алғашқы әңгімелерін студенттерге оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар. Жазушы әңгімелерін оқытуда тек мазмұны ғана емес, ең бастысы, оның негізгі проблематикасы, жазушының идеялық-эстетикалық мұраты, сол жолдағы табысы сөз етіледі. Сюжет, композиция тұтастығы, тіл көркемдігі, характерлердің жасалу жолдары талданып беріледі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының барысында М. Әуезов әңгімелерінің көркемдік ерекшелігін танытуда оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдері (FILA кестесі, «ПОПС» формуласы, «Төрт сөйлем» әдісі, «Оқырман үні») қарастырылып, сонымен қатар жазушы әңгімелерін талқылау барысында аннотациялық талдау, сюжеттік-композициялық талдау, кейіпкерлерін жан-жақты талдау, мәтінді меңгерту, әдеби талдау түрлері жасалынып, образды талдау, проблемалық талдау, жан-жақты және т.б. талдаулар шығарманың көркемдік идеясын ашып, көркемдік ерекшелігін таныта түсті. Сол сияқты ақпараттарды өңдеу, салыстыру, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Талдау мен нәтижелер

М. Әуезов – проза жанрын әлемдік биік деңгейге көтерген талантты жазушы, жиырмасыншы жылдардың бас кезінде жазылған алғашқы туындыларымен-ақ жазушылық шеберлігін танытқан дарынды қаламгер. «Көксерек», «Жетім», «Қорғансыздың күні», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Қаралы сұлу» атты алғашқы әңгімелерінде адамзатқа тән мәселені көтерді. Адамның бойындағы рухани дилемалардың қалыптасуы, модернизмдік ерекшеліктердің барлығы Әуезовтың әңгімелеріндегі көркемдік ерекшеліктер болып саналады. Сол себептен де көркем прозаның бастауында-ақ қорғансыз жандардың тағдырын шынайы суреттеді. М. Әуезовтің алғаш әңгімелері мен повестерін жазған тұста-ақ оның суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейдегі жазушы деген бағаға ие болғаны бүгінгі жұртшылыққа белгілі. Академик жазушы С. Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді», - деп әділ баға берген еді [2, 25–26-бб.]. «Жазушының жиырма төрт жасында жарық көрген «Қорғансыздың күні» әңгімесі қазақ топырағындағы прозалық шығарма жазудың балаң шағы мен таптаурын тәсілін жаңа сатыға көтеріп, туған әдебиетіміздің абыройын еуропалық деңгейге шығарған айтулы туынды болды» [3, 39-б.]. Қоғамның өз ортасындағы мәселенің күллі адамзатқа ортақ проблемаға ұласуы жазушының шеберлігі. Ал жазушының бұл туындылары адам тағдырын шынайы жеткізген, оқырманының сезімі иірімдеріне әсер еткен туындылар деуге болады.

«Кемеңгер жазушының теңдесі жоқ шеберлігін, оның көркемдік дамуымызға қосқан жаңалығын түрлі тұсынан қарастырудың қажеттігі бар. М. Әуезовтің шығармашылық тәжірибесі күллі қаламгерлерімізге өшпес өнеге, таусылмас тәлім. Әсіресе, жазушының адам мінезін, табиғат суретін терең реалистікпен берудегі жаңашылдығы, әдеби тілімізді қалыптастырудағы қызметі баса көрсетіледі», - дейді ғалым Р. Бердібай [4, 6–7- бб.].

М. Әуезов әңгімелері тақырыбы, көркемдік әлемі, көркемдік-идеялық жағынан кең құлашты десек, ал кейіпкерлерінің характер жағынан сомдалуы, ондағы тартыстарды берудегі шеберлігін атап көрсетуге болады. Өйткені көркем туынды – өмір қайшылықтарынан туындайтын, суреткердің көркемдік деңгейінен танытатын, реалды өмірдің күрделі де көркем интерпретациялары болып саналады. Өмірдің өзі – тартыс. Өнердің шындығы – өмірдегі түрлі тартыстың салдары. Тартыс – катарсис. Әдебиеттегі тартыс – образ түзуші фактор. М. Әуезов әңгімелеріндегі қайталанбас күрделі кесек

образдары осы тартыстың нәтижесі екені сөзсіз. Адам мен қоғам, қоғам мен қоғам, адам мен адам арасындағы тартыстың салдары заман бейнесін, характерлер типін тудырады. Ол туралы М. Әуезов «Әр жылдар ойлары» еңбегінде: «...характерлер қатынасқан күрестартыстар ғана шығарманы кең құлашты, масштабты етеді. Характерінің бір ғана қырынан көрінген адам кесек бейне бола алмайды, ол үшін кейіпкерді барлық қырынан жан-жақты талдау керек», - деген [5, 48-б.]. Бұл қаламгердің жазушылық шеберлігін аша түседі. Қаламгердің қай шығармасын алсаңыз, характер сомдау шеберлігі әр қырынан ашыла түседі. Сондай-ақ кейіпкерлерінің тағдырына сай адам характерін ашуда аса зор талғамдық танытады.

М. Әуезов алғашқы әңгімелерінде сол кездегі қазақ тұрмысындағы толғағы жеткен мәселелерді көтереді. Төңкеріске дейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздікті, әділетсіздікті, озбырлықты, адамдар арасындағы қым-қиғаш қайшылықтарды нанымды бейнелейді. Қорғансыздар мен панасыздар, жетімдер тағдыры реалистік тұрғыдан көрінеді. М. Әуезов бұл әңгімелерінде гуманизм мәселелерін жоғары көтереді.

М. Әуезов алғашқы әңгімелерінде «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Оқыған азамат», т.б. қорғансыздар мәселесін көтерді. Жазушының алғашқы әңгімелері әлем әдебиетіндегі шоқтығы биік туындыларымен қатарласып, бір ғана ұлттың емес, күллі адамзатқа тән проблеманы көтергенімен құнды болады.

Жазушының прозалық тұңғыш шығармасы «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі қазақ ауылының өмірінен алынған аса бір ауыр шындықты, адамның жаны түршігерлік сұмдықты баян етеді. Жазушы бұл әңгімесінде әлділердің, озбырлардың қорғансыз жандарға жасаған хайуандығын бейнелейді. Осы оқиғалардың барлығын жазушы аса мұңды тебіреніспен оқырманға шебер тілмен жеткізеді. Мәселен, «Қандай арамдық, не бұзық, құлқы болып еді? – Ешбіріне жауап жоқ» [6, 107–253-бб.].

Бұл үзінді Ғазизаның зұлымдыққа ұшыраған кезінен алынып отыр. Сорлы күйге ұшыраған, ыза кернеген Ғазиза жайлы жазушы ары қарай: «Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына бір-ақ шықты», - деп суреттейді [6, 107–253-бб.].

Ар, намыс, ұят деген танымдар жазушы әңгімелерінің басты нысаны екені белгілі.

Жоғары мектепте М. Әуезовтің прозалық туындыларын оқытуда көркем шығарманың мазмұнын толық меңгерте отырып, ондағы кейіпкердің характерін айқындауда көркем шығармадағы сөз бен ой сырына студенттерді үнілткен жөн. Басты назар оқырманның көркем мәтінді қабылдауы, түйсінуді, сезінуді, өзіндік ой қорытуы. Өйткені қазіргі білім беру парадигмасындағы «интерпретация» мәселесі білім алушылардың субъективті көзқарастарына, күрделі интеллектуалды ойларына, индивидуалды мәдениетінің өсуіне зор жағдай жасайды. Ал көздеген мақсатқа жету үшін оқытушы тарапынан талдау жұмыстары ұйымдастырылады. Талдау – әр сабақтың өзегі. Әдіскер-ғалым Т. Ақшоплақов: «Жазушының жан дірілімен, лүпілімен, ыстық жүрегімен жазылған көркем туындының әуен-сазын естімеген шәкірт әдебиеттен нәр ала алмайды. Тек көркем шығарманы оқыған кейіпкермен бірге қайғырып, қуанған бала ғана әдебиеттің ләззат-шырынын бар жанымен сезінеді» [7, 35-б.]. Сондықтан да жоғары мектептегі қазақ әдебиетін оқыту студенттерді көркем туындының эстетикалық жағынан әсер алуға, адамгершілікке, парасаттылыққа, рухани тазалыққа деген сезімдеріне әсер етіп, танымдық қабілеттерін ашуға жетелейді. Бұл – сабақтың басты мұраты. Демек, көркем шығарманы талдау – оқырмандық қабылдаудың табиғатына негізделетін күрделі процесс. «Қорғансыздың күні» әңгімесін талдау кезінде әдіскер ұстаз Қ. Бітібаеваның әдістемесі бойынша төмендегі кестені (1-кесте) басшылыққа алғанды жөн деп санаймыз [8, 109-б.].

1-кесте – «Қорғансыздың күні» әңгімесін талдау

Әңгіменің құрылысы, негізгі оқиғасы	Кейіпкерлер тағдыры	Жазушының көркемдік әдісі мен тәсілі
1. Жолаушылар. Боран.	Ақан мен Қалтай қонатын жер іздейді.	Баяндау, суреттеу, портреттеу. Портреттеу, баяндау.
2. Жолаушылар, кәріптер үйінде.	13 жасар Ғазиза, оның соқыр анасы, кәрі әжесі. Сорлы кәріп қорғансыздар.	
3. Кәрі кемпірдің мұңын шағуы.	Жалғыз ұлы өлген. Туыстарынан қайыр жоқ. Келіні су қараңғы, немересі жас. Жетім, жесір, қорғансыз күйін айтып, жылайды.	Әңгімелеу, лирикалық шегініс.
4. Шөп қорадағы хайуандық.	Қорғансыз Ғазизаның аянышты халі.	Баяндау, сипаттау.
5. Азаптан құтылу. Боранның ашылуы.	Арының тапталуы. Ғазизаның өлімі.	Суреттеу, баяндау.

Жеке даралап тапсырмалар беруге болады:

1. «Қорғансыздың күні» әңгімесі бойынша портреттеу, пейзаж және суреттеулерді үлестірме қағазға жазып келу.

2. «Оқыған азамат» әңгімесіндегі пейзаж, портреттеу және мақал-мәтелдерді үлестірме қағазға жазып алу.

3. М. Әуезовтің «Бала Мұхтар» кітапшасы бойынша «Қорғансыздың күні», «Көксерек» әңгімелерінің жазылу тарихы туралы деректер жинау [8, 109-б.].

Жоғары мектепте жазушының әңгімелерімен студенттердің мектеп табалдырығынан бастап таныс болып келетінін ескере отырып, оқыту барысында әңгімеге сюжеттік-композициялық талдау, кейіпкерлерін жан-жақты талдау, мәтінді меңгерту, әдеби талдау түрлерін жүргізе отырып, студенттерді танымдық жұмыстарға, зерттеу жұмыстарына жұмылдыру шарт. Ғылыми зерттеу бағытындағы тапсырмалар студенттерге алдын-ала беріліп, тақырыпты терең зерделеулеріне немесе өзге ұлт әдебиеттеріндегі үндестікті табу, салыстыру үшін зерттеу жұмысын ұйымдастыру тиімді.

М. Әуезовтің алғашқы туындыларының бірі – «Оқыған азамат» әңгімесі. Бұл әңгімеде қала тұрғындарының өмірі шынайы суреттеледі. Қазақ тұрмысының ауыр жақтары, ұсқынсыз көріністері бейнеленеді. Шығарманың басты кейіпкері мұғалім Мақсұт арманына жете алмай, науқастанып қыршынынан қиылады. Бұнда да қорғансыз кемпір бейнесі бар. Әңгімеде: «Жалғыз баласы – Мақсұттан басқа сүйеніші, тілеуі жоқ әлсіз сорлы шешесі көкірегі қайғы-шерге толып, көздері мөлтілдеген улы жасқа толып, жаутандап, қуат-көмек сұрағандай болып, Мейірханға қарай береді», - делінген [9, 6–108-бб.].

Жазушы әңгіменің атын тырнақшамен «Оқыған азамат» деп береді. «Жазушы бұл әңгімесінде қазақ жастарының оқығандары ішінен дүниеқор, заңқор болып шыққандарды мінейді. Өзінің қайтыс болған жолдасының әйеліне үйленумен тынбай, жолдасының кәрі шешесінің қолындағы дүние-мүлікті «заңын» тауып, зорлықпен алатын Жұмағұл сияқтының оқумен тапқан білімі арам байлық, тақыстық жолына жұмсалғанын көрсетеді», - дейді ғалым Р. Бердібай [9, 106–175-бб.].

Оқыған азаматтың істеп отырған қылығы осылай болса, онда басқа адамдар не істемек деген оқырманға үлкен ой салады. Әңгімедегі ащы мысқыл кімді де болса мақтамен бауыздағандай ауыр тиеді. Осы жөнінде жазушы-ғалым Т. Жұртбай былай дейді: «Оқыған азамат», «Сөніп-жану», «Заман еркесі», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қазақ қызы» әңгімелерінің атындағы мысқыл да соны танытады. Мұнда Абайдың «болыс болдым, мінеки» дейтін

өлеңіндегі әжуа бар. «Міне, оқыған азаматтың, заман еркесінің, қазақ қызының сиқы. Солар өзін осылай атап жүр-ау!» - деген ашынудан туған реніштің табы жатыр» [9, 286-б.].

Әңгімені оқытуда оның көркемдік-идеялық ерекшелігін танытуда, тақырыбы мен мазмұнын, композициясын, кейіпкерлерінің психологиялық күйін жеткізудегі жазушының шеберлігін таныту үшін талдау студенттердің танымдық, шығармашылық қабілеттеріне түрткі болады. Жазушының әңгіменің көркемдік ерекшелігін танытудағы шеберлігі кейіпкер бейнесін сомдауы десек, әр кейіпкерінің іс-әрекеті, ішкі сезіміне барлауға жол ашу орынды. Педагог ғалым Б. Сманов: «Сырттай қарағанда кез келген талдауда тұтастық сақталып, проблемалы мәселелер келтірілетіні анық. Кейіпкер бейнесін, оның характерінің қалыптасу жайын қарастырғанда да дәл солай болады. Проблемасыз образды талдау мүмкін емес. Сондықтан да көркем туындыға талдау жасаудың жолдары – тұтастай, проблемалы, образдар бойынша талдау деп шартты түрде аталғанымен, мәселенің қай қырынан келсек те, кейіпкер бейнесін оқып-үйрену ең басты нысана болуы керек», - деп атап көрсетеді [10, 6-б.].

Жоғары мектепте әдеби шығарманың көркемдік-идеялық жағынан талдау барысында, әдеби кейіпкер характерін талдауда шығарманың композициялық сюжеттік талдауына, көркемдік ерекшелігіне, кейіпкер тұлғасына ерекше назар аударған дұрыс. Студенттерді танымдық ойлауға жетелейтін сұрақтар:

1. М. Әуезов әңгімелеріндегі кейіпкерлердің жан-дүниесін ашудағы портреттердің маңызын дәлелдеңдер.

2. Жазушының кейіпкерлер тағдырын шешудегі шешіміне көзқарасың қандай?

3. М. Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі қорғансыздар кімдер және олардың тағдырын шешудегі жазушының шешіміне келісесіңдер ме?

Танымдық тапсырма сұрақтары студенттерге ой салатындай, өз қорытынды, шешімдерін айтуға жетелейді. Ең бастысы, нақты әрі дәлелдемелер келтіруде мәтінге жүгінгендері қадағаланады. Мәтінге жүгіну арқылы студенттің ғылымилық құзыреттілігін дамыта аламыз. Мәтінге жүгіну қырағылықты талап етеді. Мәтінге жүгіну тиянақтылықты талап етеді. Бұл әдістің маңыздылығы осында.

Қазіргі таңда жазушының мұрасын таныту жоғары мектептерде, жалпы білім беретін мектептерде, өзге де білім салаларында жалғасын тауып, бағдарламалар мен оқулықтардан орын алып, оқыту саласының ұрпақ тәрбиелеудегі құралдарының біріне айналып отыр. Ең бастысы, жазушы мұрасы – адамгершілік пен ізгілікке, имандылыққа, адалдыққа, күрескерлікке, рухани тазалыққа бастар тәрбие құралы. Адам – жан мен тәннен тұрады. Жанның күш алар қойнауы – рух болса, тәндікі – нәпсі. Кей кезде жан мен тәннің мақсаттары бірікпей, өзара текетіресте жүруі мүмкін. М. Әуезовтің әңгімелері осындай дилемалардың төңірегінде модерндік стиль арқылы әңгімелер жазды. Сондықтан да «М. Әуезов әңгімелері – оқушыларды байқағыштыққа, зерделілікке, қырағылыққа баулитын және адам мен табиғат арасындағы байланысты, оның заңдылықтарын тереңірек білуге үйрететін, адамгершілікке, сезімталдыққа тәрбиелейтін танымдық мәні зор шығармалар», - дейді әдіскер ғалым С. Тілешева [11, 148-б.].

М. Әуезовтің «қара сөз қаламгері» деген атын шығарған «Қыр әңгімелері», «Қыр суреттері», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі» атты әңгімелері еді. Жазушының «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі», «Сөніп-жану» әлпеттес шығармалары кең тыныста және шебер жазылған туындылар.

«Ескілік көлеңкесінде» атты әңгімесінде бас кейіпкер байдың ерке қызы Жәмешке ғашық болып жүрген Қабыштың арманын жазушы былай деп береді: «...Қалай да болса, Жәмеш жарық айлы түнде, оңаша тоғайдың ішінде алғашқы рет Қабышпен көрісетін болса, соның өзі де жас жігіттің бұл күнге шейін басынан атқармаған рақаты болмақ» [6, 107–370-бб.].

Сондай-ақ «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «Тыстағы жарық ай, тыныштыққа батқан желсіз түн, ұйықтаған ауыл, жым-жырттықпен қалғыған салқын ауа көңлін басып тұрған ауырлықты бір мүйнетте сергіткендей», - деп суреттеледі [6, 107–289-бб.].

Әңгіменің көркемдік ерекшелігін танытудағы құралдың бірі – психологиялық параллелизм. Шығармадағы табиғат көріністеріне, оның кейіпкердің жан-дүниесіне сай берілуіне назар аударту аса маңызды. Өйткені әңгімедегі айтылатын көркемдік ой, идеяны жеткізуде, сондай-ақ кейіпкердің психологиялық жан сырына табиғаттың астасып берілуі суреткер шеберлігін танытады. М. Әуезовтің әңгімелерінің қай-қайсысы болмасын табиғат пен адамзаттың бірлікте алынуы, кейіпкердің жан-күйзелісі табиғат арқылы жеткізіледі.

М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінің көркемдік ерекшелігін танытуда студенттермен төмендегідей оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдері жүргізілді:

1. FFLA кестесі.

Мақсаты: проблеманы шеше білуге жетелеу.

Дәлел	Болжам	Мақсат	Жоспар

2. «ПОПС» формуласы.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша...»

Екінші сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын»

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім»

3. «Төрт сөйлем» әдісі

1. Пікір

2. Дәлел

3. Мысалы

4. Қорытынды

4. «Оқырман үні» әдісінде студенттер өз ізденістерін салыстыра отырып, коммуникативтік құзыреттіліктерін танытуға негіз алды (2-кесте).

2-кесте – «Оқырман үні» әдісінде қолданылатын кесте үлгісі

М. Әуезов	Әлем әдебиетімен үндестігі	Алған әсерім		
		Қазақша	Ағылшынша	Орысша
Жетім Көксерек Қорғансыздың күні	Оноре де Бальзак. Горио әкей. Ги де Мопассон «Пышка» т.б	Жазушының әңгімелері жүрегімді тербеп, сезім қылдарына әсер етті. Адам тағдыры туралы ой мені баурап алды...	The writer's stories touched my heart. The thought of human destiny fascinated me ...	Рассказы писателя тронули мое сердце. Мысль о человеческой судьбе завораживала меня...

Бұл тапсырмада студенттердің өз пікірін, ойын, сезімін жазуға, ескере кететін жағдай қай тілде жазам десе, өздерінің қалауы екендігіне мүмкіндік беріледі. Бұл әдісте студенттермен кері байланыс орнатылады әрі рефлексия жасауға мүмкіндік бар. Шығарманың оларға қандай ой салғаны, қалай әсер бергенін жеткізу үшін жазылым дағдысы жүргізілсе, ал іздендіру жұмысы әлем әдебиетімен салыстыру барысында жүреді. Мақсаты: өзі оқыған шығарманың әлемдік туындылармен үндестігін табу, салыстыру. Дәл осы әдістің көмегімен студенттің таным қабілетінің өрісін тани аламыз. Бұл әдіс, әсіресе, шетел

әдебиетін оқытуда кеңінен пайдаланылады. М. Әуезовтің өзі әлемдік классик жазушылардың көптомдығынан орын алғанын ескерсек, салыстыра талдау жазушының идеяларын түсінуге, көзқарастары мүлдем бөлек суреткерлердің арасындағы байланыстарды ашуға септігін тигізеді. М. Әуезов әңгімелеріндегі жекелеген идеялық қатпарлар – дәуірдің сыбызғы үніндей ызалы, күйікті әуен. Өмірдің тақылеттері мен қуаныштары қатар өрілетін әңгімелердің ендігі еншісін әлем әдебиетімен үндестіре арқылы табамыз.

Қорытынды

Қорыта келгенде, М. Әуезов – ұлтымыдың мақтанышы, есімі ұлттық әдебиет пен мәдениет, тарихында мәңгілік жасай береді. 20–30-шы жылдары жазған прозалық шығармалары ұлттық әдебиетімізде жаңашылдықтың жаршысы болды. Сан алуан ұлттық рухани игіліктерімізді жаңғыртып, екшеп, жаңа түрмен алдымызға әкелді. Жазушы туындыларында сомдалатын кейіпкерлер өмірі, олардың портреттері мен характерлері, ішкі психологиясы, табиғат құбылысын адам көңіліне лайықтап суреттеу шеберлігі қаламгердің қас дарынын танытады.

Қазір жоғары білім беру жүйесінде оқыту үдерісін ұлттық құндылықтарға бағыттау, соның негізінде тәрбиенің құралы ету маңызды болып отыр. «Оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық», - деп атап көрсеткендей, ұрпақ тәрбиесіне арқау болған ұлттық құндылықтарымызды насихаттап, жаңғырту, тәрбие құралы етіп пайдалану маңызды. Заман озған сайын жаңа буын, жаңа ұрпақтың келуі – заңдылық, ал М. Әуезовтің мұрасы қаншама ғасыр өтсе де ұрпақ тәрбиелеу мәселесінде құнды болмақ. Әр кезеңнің рухани талаптары өзгерген сайын, жазушы шығармашылық шеберханасына үңілудің формалары да өзгеруі заңдылық. Сол себептен де қазіргі білім беру парадигмасындағы «әдебиетті оқыту әдістемесінің» тұлғалар шығармашылығын талдау, оның көркемдік ерекшелігін түсінудің өзі басты мәселе болып қала береді. Кез келген көркем шығарманың көркемдігінің өлшемі шығарманың өміршеңдігінен, мазмұндылығынан, оқырманға, жалпыадамзаттық құндылықтарға берер ерекшелігімен өлшенбек керек. Ендеше жазушының биік талғамын, мәдениеті мен шебер суреткерлігін таныту әр заманның еншісінде қала бермек. Сондықтан да М. Әуезов мұрасының бергенінен берері әлі де мол, уақыт озған сайын өз іздеушілерін табады деген сенімдеміз.

Жазушы әңгімелері көркемдік ерекшелігімен дараланады, қаламгер шешімін табу оқырманның еншісіне беріледі. Жоғарыда аталған әңгімелерін талдау барысында оқытушыға талдағалы отырған туындының көркемдік ерекшелігіне, көлеміне, оқырманның қабылдауы мен жас ерекшелігіне сай танымдық тапсырмаларды, талдау түрлерін таңдап алу ұсынылады. Қазіргі оқырман жазушының туындыларына тәнті әрі мөлдір бұлақтан сусындағандай рухани тазалыққа тәрбиеленетіндігіне сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұхтар мұрасы. Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер / Құраст.: Ш. Ыбыраев, С. Қорабаев. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
2. Мұқанов С. Жазушы жолы. Кітапта: Мұхтар Әуезов тағлымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
3. Серғалиев М. «Қорғансыздың күні» – композициясы мен тілі // Абай. – 1997. – №2-3. – Б. 39-43.
4. Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997. – 336 б.
5. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақ мемл. көркем әдебиет баспасы, 1959. – 480 б.
6. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 384 б.
7. Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту. – Алматы: Мектеп, 1975. – 180 б.
8. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 288 б.

9. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1973. – 232 б.
10. Сманов Б. Кейіпкер бейнесін талдау. – Алматы: Рауан, 1990. – 88 б.
11. Тілешова С. М. Әуезовтің педагогикалық, психологиялық көзқарасы және оның творчествосын орта мектепте оқытудың методикасы. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институты, 1987. – 175 б.

REFERENCES

1. Muhtar murasy. Nasledie Muhtara: Gylymi maqalalar men zertteuler [Muhtar's legacy: Scientific articles and researches] / Qurast.: Sh.Ybyraev, S. Qorabaev. – Almaty: Qazaqstan, 1997. – 352 b. [in Kazakh]
2. Muqanov S. Jazushy joly. Kitapta: Muhtar Auezov taglymy. Adebі-syn maqalalar men zertteuler [Education of Mukhtar Auezov. Literary-critical articles and studies.] / Qūrast. R. Nurgaliev. – Almaty: Jazushy, 1987. – 432 b. [in Kazakh]
3. Sergaliev M. «Qorgansyzdyn kuni» – kompoziciasy men tili // Abai. – 1997. – №2-3. – B. 39–43. [in Kazakh]
4. Berdibai R. Tarihi roman [Historical novel]. – Almaty: Sanat, 1997. – 336 b. [in Kazakh]
5. Auezov M. Ar jyldar oilary [Thoughts of each year]. – Almaty: Qazaq. meml. korkem adebiet baspasy, 1959. – 480 b. [in Kazakh]
6. Auezov M. Qily zaman. Povester men angimeler [Tough time. Novels and stories]. – Almaty: Jazushy, 1979. – 384 b. [in Kazakh]
7. Aksholakov T. Korkem shygarmanyn estetikalыq tabigatyn tanytu [Demonstration of the aesthetic nature of the work of art]. – Almaty: Mektep, 1975. – 185 b. [in Kazakh]
8. Bitibaeva Q. Adebіetti oqytu adistemesi [Methods of teaching literature]. – Almaty: Rauan, 1997. – 288 b. [in Kazakh]
9. Berdibaev R. Dastur taglymy. Zertteuler, maqalalar [Traditional education. Researches, articles]. – Almaty: Jazushi, 1973. – 232 b. [in Kazakh]
10. Smanov B. Keyipker beinesin taldaу [Character image analysis]. – Almaty: Rauan, 1990. – 88 b. [in Kazakh]
11. M. Auezovtin pedagogikalыq, psihologialыq kozqarasy jane onyn tvorchestvosyn orta mektepte oqytudyn metodikasy [Pedagogical and psychological views of M. Auezov and methods of teaching his work in high school]. – Almaty: Y. Altynsarın atyndagy gylymi-zertteu instituty, 1987. – 175 b. [in Kazakh]

С.Т. АЙТБАЕВ¹✉, А.Д. МАЙМАТАЕВА²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: sake_91.91@mail.ru

²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: maimataeva_asia@mail.ru

МЕТАПӘНДІК НӘТИЖЕЛЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ҮДЕРІСІНДЕ МОДЕЛЬДЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделінде жеке құрылымдық буын ретінде пәндік-мазмұндық блок шеңберінде жаратылыстану-ғылыми және әлеуметтік-гуманитарлық циклдердің пәндік оқытуға қатысты конвергентті тәсіл принциптерін қолдану қарастырылады. Қалыптастырушы бағалаудың коммуникативті және реттеуші әмбебап оқу әрекеттерін, соның ішінде командада жұмыс істей білуді, ақпараттық сауаттылық дағдыларын, ақпараттың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеуге дайын болуды және т.б. дамытуға бағытталған негізгі құрал рөлін атқаратын конвергентті білім беру технологиясы ретінде сипатталған. Білім алушыларда құзыреттіліктің кең ауқымын, ең алдымен метапәнді қалыптастыру мақсатында оқыту стратегияларын, дидактикалық әдістер мен бағалау рәсімдерін интеграциялауға негізделген. Біз ұсынған педагогикалық модельдің процессуалдық блогы кезең-кезеңімен динамикалық процесс ретінде метапәндік білім беру нәтижелерін қалыптастырушы бағалауды білдіреді. Ол бірқатар дәйекті кезеңдерді қамтыған: қалыптастырушы бағалау арқылы білім алушылардың білім жетістіктерін бастапқы диагностикалау; әмбебап оқу іс-әрекеттерін, метакогнитивтік дағдыларды, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған бағалау және дидактикалық технологиялардың конвергенциясы негізінде білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастыру, пәнаралық ұғымдарды меңгеру; білім алушылардың оқу процесінің әртүрлі кезеңдеріндегі жетістіктерін жүйелі мониторингтеу. Қол жеткізілген нәтижелерді кезең-кезеңімен талдау жеке адамның сұраныстары мен мүдделерін ескере отырып, жеке прогресті тиімді әрі қарай түзетуді және болжауды қамтамасыз етеді. Біз әзірлеген білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделіндегі негізгі ұғым – «конвергенция» ұғымы болып табылады және негізгі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделінде пәндік-мазмұндық блок жеке құрылымдық буын ретінде бөлінген, оның аясында жаратылыстану циклінің пәндік пәндерін оқытуға қатысты конвергентті тәсіл принциптерін қолдану қарастырылған.

Кілт сөздер: метапән, модельдеу, қалыптастыру, тәсіл, құзыреттілік, рефлексия, коммуникативтік.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Айтбаев С.Т., Майматаева А.Д. Метапәндік нәтижелерді қалыптастырушы бағалау үдерісінде модельдеу // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 328–338. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.28>

***Cite us correctly:**

Aytbaev S.T., Maimataeva A.D. Metapandik natijelerdi qalyptastyrushy bagalau uderisinde modeldeu [Modeling of the Process of Formative Evaluation of Metasubject Results in the System of Basic General Education] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 328–338. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.28>

S.T. Aytbayev¹, A.D. Maimatayeva²¹*PhD Doctoral Student of the East Kazakhstan University named after S. Amanzholov
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: sake_91.91@mail.ru*²*PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: maimataeva_asia@mail.ru***Modeling of the Process of Formative Evaluation of Metasubject Results in the System of Basic General Education**

Annotation. This article examines the application of the principles of a convergent approach to teaching subjects of natural science and socio-humanitarian cycles within the framework of the subject-content block as a separate structural link of the formative assessment model that forms the meta-subject results of schoolchildren. Communicative-normative universal educational activity of formative assessment, including teamwork, information literacy skills, willingness to work with different types of information, etc. It is described as a convergent educational technology that acts as a key development tool. It is based on the integration of learning strategies, didactic methods and evaluation procedures in order to form a wide range of competencies among schoolchildren, primarily meta-disciplines. The procedural block of the proposed pedagogical model is a formative assessment of the results of meta-subject education as a step-by-step dynamic process. It includes a number of successive stages: primary diagnostics of students' educational achievements through formative assessment; formation of students' metasubject results based on the convergence of evaluative and didactic technologies aimed at the development of universal learning activities, metacognitive skills, information skills, mastery of interdisciplinary concepts; systematic monitoring of students' achievements at different stages of the educational process. Step-by-step analysis of the achieved results ensures effective further adjustment and forecasting of individual progress, taking into account the needs and interests of the individual. The main concept in the model of formative assessment of metasubject results of schoolchildren developed by us is the concept of «convergence» and in the model of formative assessment of metasubject results of primary school students, the subject-content block is allocated as a separate structural link, within which the application of the principles of a convergent approach to teaching subject disciplines of the natural science cycle is provided.

Keywords: metasubject, modeling, formation, method, competence, reflection, communication.

С.Т. Айтбаев¹, А.Д. Майматаева²¹*PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: sake_91.91@mail.ru*²*PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: maimataeva_asia@mail.ru***Моделирование процесса формирующего оценивания метапредметных результатов**

Аннотация. В данной статье рассматривается применение принципов конвергентного подхода к преподаванию предметов естественнонаучного и социогуманитарного циклов в рамках предметно-содержательного блока как отдельного структурного звена модели формативного оценивания, формирующего метапредметные результаты школьников. Коммуникативно-нормативная универсальная учебная деятельность формативного оценивания, включающая работу в команде, навыки информационной грамотности, готовность работать с разными видами информации и др. описывается как конвергентная образовательная технология, выступающая в качестве ключевого инструмента развития. Он

основан на интеграции стратегий обучения, дидактических методов и оценочных процедур с целью формирования у школьников широкого круга компетенций, прежде всего метадисциплин. Процессуальный блок предлагаемой педагогической модели представляет собой формирующую оценку результатов метапредметного образования как поэтапный динамический процесс. Он включает ряд последовательных этапов: первичная диагностика учебных достижений обучающихся посредством формативного оценивания; формирование метапредметных результатов обучающихся на основе конвергенции оценочных и дидактических технологий, направленных на развитие универсальных учебных действий, метакогнитивных умений, информационных умений, овладение межпредметными понятиями; систематический контроль достижений обучающихся на разных этапах образовательного процесса. Пошаговый анализ достигнутых результатов обеспечивает эффективную дальнейшую корректировку и прогнозирование индивидуального прогресса с учетом потребностей и интересов личности. Основным понятием в разработанной нами модели формативного оценивания метапредметных результатов школьников является понятие «конвергенция» и в модели формативного оценивания метапредметных результатов учащихся основной школы предметно-содержательный блок выделен как отдельное структурное звено, в рамках которого предусмотрено применение принципов конвергентного подхода к преподаванию предметных дисциплин естественнонаучного цикла.

Ключевые слова: метапредмет, моделирование, формирование, метод, компетентность, рефлексия, коммуникативность.

Кіріспе

Біз өмір сүріп жатқан ақпараттық дәуірдің айрықша белгілері – ақпараттың көшкін тәрізді өсуі, жоғары технологиялардың үстемдігі, қызметтік экономиканың құрылуы, жаһандық мәдениеттің қалыптасуы. Уақыттың сын-қатерлеріне жауап беру үшін ХХІ ғасыр адамының кез-келген кәсіптік салада терең білімі жеткіліксіз. Сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық, бастамашылық, көпмәдениеттілік, жаһандық сана, экожүйелік сауаттылық, үздіксіз білім алуға дайын болу және тағы басқа сол сияқты тез өзгеретін шындыққа бейімделуге мүмкіндік беретін әмбебап қасиеттердің жиынтығы болуы қажет. Сондықтан мемлекеттік білім беру стандартының талаптары негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің пәндік нәтижелеріне қол жеткізумен қатар, білім алушылардың метапәндік білім беру нәтижелерін дамыту сияқты маңызды міндетті көрсетеді. Оған оқу және бағалау дербестігі, метатанымдық дағдылар, рефлексияға қабілеттілігі, өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі бағалау дағдылары, коммуникативті дағдылар және т.б. кіреді. Бұл мектеп түлектерінің функционалдық сауаттылығын және табысты әлеуметтенуін қамтамасыз ететін, олардың негізінде қалыптасқан метапәндік білімдер, дағдылар және әмбебап білім беру қызметі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуде мынандай әдістер қолданылды:

- теориялық: талдау, синтездеу, салыстыру және жалпылау, модельдеу;
- эксперименттік: тікелей және жанама педагогикалық бақылау, педагогикалық эксперимент, әңгімелесу, сұхбат, сұрақ-жауап, бақылау бөлімдерін өткізу;
- эксперименттік мәліметтерді математикалық талдаудың статистикалық әдістері.

Әдістеменің нысаналы компоненті Қазақстан Республикасының Жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасының, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік стандартының, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға

арналған мемлекеттік бағдарламасының талаптарын ескере отырып қалыптастырылған, өзара байланысты тұлғаға бағытталған мақсаттардың жиынтығын білдіреді [1].

Жаратылыстану пәндері (биология, химия) циклдары бойынша сабақ беретін мұғалімдерге сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға қатысқандар 26 мен 67 жас аралығындағы мұғалімдер болды.

Талдау және нәтижелер

Ғылыми-педагогикалық әдебиетті талдау, негізгі жалпы білім беру сатысына арналған нормативтік және оқу-бағдарламалық құжаттаманы зерделеу, білім беру стандарттарының талаптарын салыстыру, сондай-ақ инновациялық педагогикалық тәжірибені жалпылау жалпы білім беру жүйесінде білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінің көпфункционалды моделін жобалауға мүмкіндік берді.

Педагогикалық зерттеулерде ең көп тараған құрылымдық-функционалды модель педагогикалық жүйенің негізгі құрамдас бөліктерін, олардың функцияларын, байланыстарын, бағыныштылығын, жеке мәселелерді шешудің логикалық және уақыттық реттілігін білдіреді [2, 109-б.]. Сонымен қатар, педагогикалық модельдің маңызды қызметі оның болжамдық сипаты болып табылады, атап айтқанда, педагогикалық объектінің немесе жүйенің модельдік көрінісі негізінде оның құрылысына және кейінгі жұмысына әсер ету мүмкіндігі [3, 139-б.].

Е.Н. Землянскаяның пікірінше, егер педагогикалық модель тек ақпараттық функцияға негізделген болса, ол әдетте статистикалық болып табылады, яғни модельденген объектінің мінез-құлқы туралы оған бастапқыда енгізілгеннен артық қорытынды бере алмайды [4, 37-б.].

Педагог-зерттеушінің міндеті – әзірленген модельді құрылымдық-динамикалық түрде ұсыну, т.б. модельге енгізілген ақпаратты түрлендіруге болатындай бірқатар зияткерлік әрекеттерді орындау, бұл модель құрылымында бұрын қарастырылмаған түпнұсқаның жаңа қасиеттерін немесе сапасын ашуға мүмкіндік береді. Тек динамикада жасалған модель, процесс моделі [5] ғана эвристикалық, танымдық, прагматикалық, болжамдық және басқа функцияларды орындайды, ал педагогикалық модельдеу процесі – бұл жағдайда ғылыми зерттеудің әмбебап әдісі ретінде әрекет етеді. Бұл зерттеуде негізгі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінің құрылымдық-динамикалық моделін құру міндеті қойылды. Е.В.Яковлев пен Н.О.Яковлева процесс модельдерінің ерекшелігі зерттелетін құбылыстың бір күйден екінші күйге ауысуының дәйекті бейнеленуі екенін байқайды [3, 136 б.]. Біздің ойымызша, «ауысу», серпінділік және даму принципі қалыптастырушы бағалау рәсімінің құрылымында жатыр, оның процесі кезең – кезеңімен, оқыту нәтижелерінің бастапқы жеке диагностикасынан бастап-оқу-бағалау қызметі процесінде оларды кейіннен үздіксіз қалыптастыруға, оқытудың барлық кезеңдерінде мониторинг пен бақылауға, білім алушылардың одан әрі дамуын түзетуге және болжауға дейін жүреді.

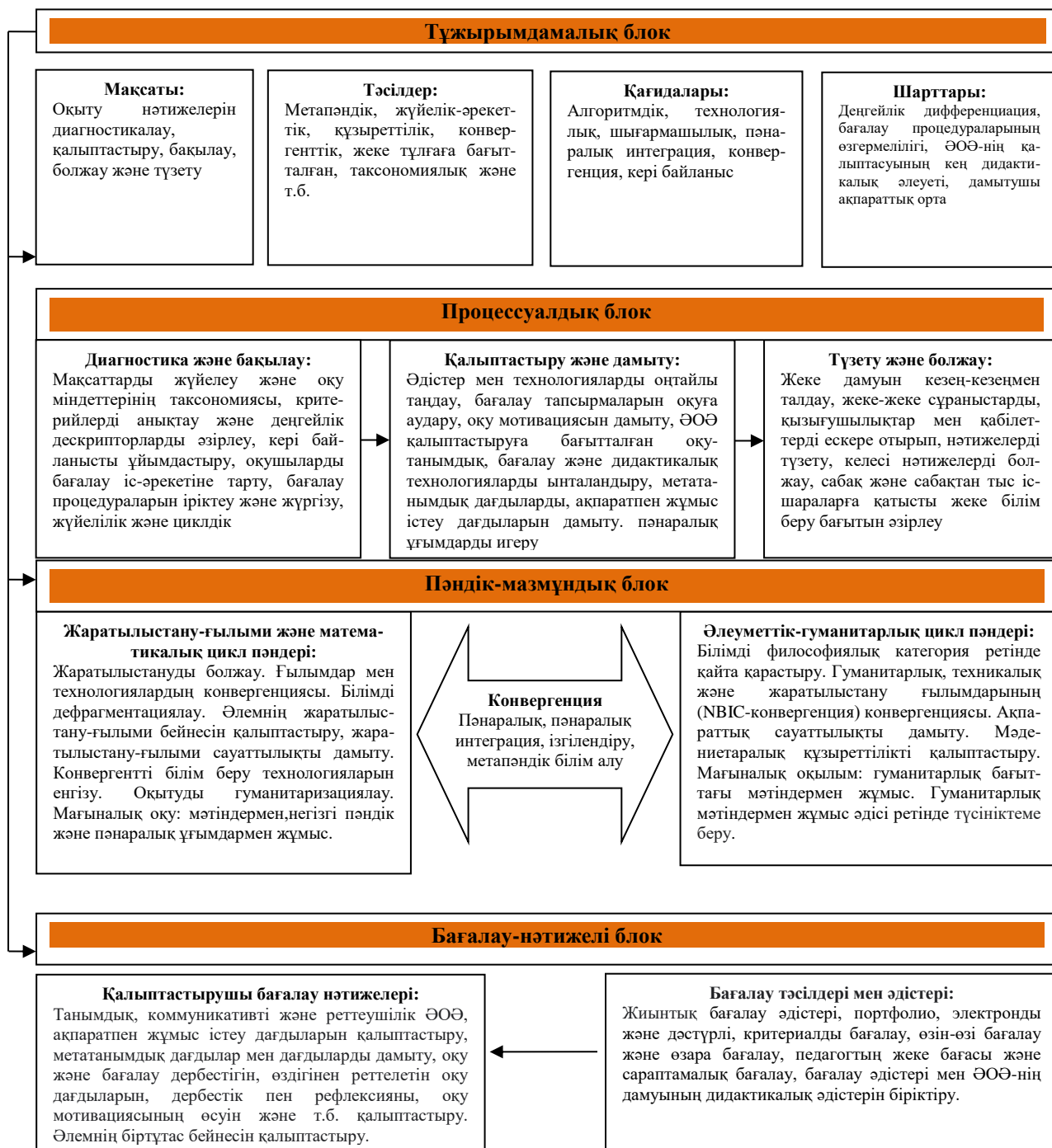
Н.М. Борытко педагогикалық модельдердің бірнеше түрлерін ажыратады, оның ішінде: 1) педагогикалық құбылыстың қалыптасу моделі (қасиеттері, сапасы, қызметі); 2) педагогикалық жағдайлардың – осы құбылыстың қалыптасуының педагогикалық ортасы ретіндегі моделі; 3) педагогикалық құбылысты жүзеге асыру жағдайларын ұйымдастырудағы педагогтың кәсіби қызметінің моделі [11, 12-б.]. Н.М. Борытко ұсынған алгоритмге сәйкес педагогикалық процестің моделі объект пен зерттеу тақырыбы туралы бастапқы идеяларды тұтастық түрінде көрсетуі керек. Алгоритмнің дәйекті қадамдары: 1) анықталған феноменнің өзіне тән белгілерін; 2) осы феноменнің қоршаған ортамен немесе оның шеңберінде жұмыс істейтін неғұрлым кең жүйемен байланысын; 3) феноменнің ішкі мазмұнын (құрылымдық компоненттерін) айқындауды көздейді. Модельдеудің келесі кезеңі зерттелетін процестің (құбылыстың) динамикасын анықтау болып табылады, атап айтқанда: осы құбылыстың

қалыптасуына әсер ететін жағдайларды анықтау; құбылыстың дамуына қажетті өлшемдер мен көрсеткіштер жүйесін әзірлеу; құбылыстың сандық өзгерістері мен өзін-өзі дамытудың әлеуетті мүмкіндіктерін сипаттау. Ғалымның пікірінше, бұл модельдеу процесін педагогикалық мағыналармен толтыратын құрылымдық және динамикалық аспектілердің үйлесімі.

Білім алушылардың метапән нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың маңызды ерекшелігі әмбебап пәннен тыс білім, білік, дағды және құзыреттілік ретінде әрекет ете отырып, метапән жетістіктері бір жағынан барлық оқу пәндерінің құралдарымен және сонымен бірге нақты оқу пәндерінің материалымен қалыптастырылуы тиіс. Бұл ретте оқу пәндерінің әрбір циклінің (гуманитарлық және қоғамдық-ғылыми, жаратылыстану-ғылыми және математикалық пәндер) өзіндік оқыту ерекшелігі, өзіндік дидактикалық тәсілдері және педагогикалық ерекшеліктері бар, мұны негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің жоспарланған нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінде ескеру қажет. Сонымен қатар, егер біз метапәндік нәтижелер туралы айтатын болсақ, бағалау критерийлерінің интегративті, метапәндік сипатын және қазіргі қоғамдық даму кезеңінің ерекшеліктерін ескере отырып, пәнаралық білім алу ерекшеліктерін ескеру қажет. Атап айтқанда, типтік белгісі пәнаралық, ғылымдар мен технологиялардың конвергенциясы, бөлінген (фрагменттелген) ғылыми білімді дефрагментациялау үрдісі және жаратылыстану және гуманитарлық пәндер арасындағы шекараны біртіндеп жою, білім беруді ізгілендіру және ізгілендіру болып табылатын ақпараттық дәуірге көшу. Жаһандану және ақпараттық технологиялар кезеңінде ғылыми (оның ішінде педагогикалық) білімді дамытудың осы динамикасын ескерусіз педагогикалық процестер мен құбылыстардың бірде-бір тиімді моделін құру мүмкін емес. ХХІ ғасырда білім беру жаңа гуманитарлық мағыналарға ие болуда, технологиялар виртуалды білім беру феноменімен ұштасуда, ал білім беру модельдері алгоритмділікті, жұмыс істеу тұрақтылығын, сондай-ақ сипаттамаға тек педагогикалық қана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық-басқарушылық және материалдық-техникалық процестерді қосуды көздейді.

Білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың маңызды ерекшелігі – әмбебап пәннен тыс білім, білік, дағды және құзыреттілік ретінде әрекет ете отырып, метапәндік жетістіктері бір жағынан барлық оқу пәндерінің құралдарымен және сонымен бірге нақты оқу пәндерінің материалымен қалыптастырылуы тиіс. Бұл ретте оқу пәндерінің әрбір циклінің (гуманитарлық және қоғамдық-ғылыми, жаратылыстану-ғылыми және математикалық пәндер) өзіндік оқыту ерекшелігі, өзіндік дидактикалық тәсілдері және педагогикалық ерекшеліктері бар, мұны негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің жоспарланған нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінде ескеру қажет. Сонымен қатар, егер біз метапәндік нәтижелер туралы айтатын болсақ, бағалау критерийлерінің интегративті, метапәндік сипатын және қазіргі әлеуметтік даму кезеңінің ерекшеліктерін ескере отырып, пәнаралық білім алу ерекшеліктерін ескеру қажет. Атап айтқанда, типтік белгісі пәнаралық, ғылымдар мен технологиялардың конвергенциясы, бөлінген (фрагменттелген) ғылыми білімді дефрагментациялау үрдісі және жаратылыстану және гуманитарлық пәндер арасындағы шекараларды біртіндеп жою, білім беруді ізгілендіру және гуманитарландыру болып табылатын ақпараттық дәуірге көшу. Жаһандану және ақпараттық технологиялар кезеңінде ғылыми (оның ішінде педагогикалық) білімді дамытудың осы динамикасын ескерусіз педагогикалық процестер мен құбылыстардың бірде-бір тиімді моделін құру мүмкін емес. ХХІ ғасырда білім беру жаңа гуманитарлық мағыналарға ие болуда, технологиялар виртуалды білім беру феноменімен ұштасуда, ал білім беру модельдері алгоритмділікті, жұмыс істеу тұрақтылығын, сондай-ақ сипаттамаға тек педагогикалық қана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық-басқарушылық және материалдық-техникалық процестерді де қосуды көздейді [6, 249-б.]. Негізгі білім

алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінің құрылымдық – динамикалық моделі 1-ші суретте көрсетілген (1-сурет).

1-сурет – Негізгі мектепте метапән нәтижелерінде қалыптастырушы бағалау процесінің құрылымдық-динамикалық моделі

Тұжырымдамалық блок – білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалауды іске асырудың мақсаттарын, тәсілдерін, тұжырымдамалық негіздерін (қағидаттарын) және педагогикалық шарттарын тұтас білім беру технологиясы ретінде сипаттайды.

Процессуалдық блок – динамикада оқушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесін бастапқы диагностика кезеңінен бастап – әмбебап оқу әрекеттерін және студенттердің басқа метапәндік нәтижелерін қалыптастыру арқылы қолжеткізілген прогресті талдау мен бағалауға, нәтижелерді түзетуге және кейінгі жетістіктерді болжауға мүмкіндік береді.

Пәндік-мазмұндық блок – метапәндік білімді алу және метапәндік білім беру нәтижелерін қалыптастыру мақсатында оқушылардың оқу пәндерінің екі базалық циклын (әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми) зерделеу процесінде педагогикалық ерекшеліктер мен қалыптастырушы бағалау ерекшелігін сипаттауды қамтиды.

Бағалау-нәтижелілік блогы – қойылған білім беру мақсаттарына қол жеткізу үшін қажетті бағалау рәсімдерінің жіктелуін және қолжеткізілген метапәндік нәтижелердің сипаттамасын қамтиды.

Біз әзірлеген білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделіндегі негізгі ұғым – «конвергенция» ұғымы болып табылады және негізгі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделінде пәндік-мазмұндық блок жеке құрылымдық буын ретінде бөлінген, оның аясында жаратылыстану циклінің пәндік оқытуға қатысты конвергентті тәсіл принциптерін қолдану қарастырылады. Оның негізінде жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың пәнаралық, пәнаралық интеграция (кіріктірілген сабақтар, бір пәндік сала аясындағы білім беру салаларын біріктіру, білімді синтездеу, ғылыми білімді интеграциялау), білім беруді ізгілендіру және ізгілендіру негізінде біріктіру идеясы жатыр. қоршаған әлеммен, белгісіздік жағдайында әртүрлі жағдайлармен және мәселелермен өзара әрекеттесу жолын үйрену үшін қажетті метапәндік білімдерді меңгеруге әкелетін процесс. Бұл ретте қалыптастырушы бағалау - коммуникативтік және реттеуші әмбебап оқу іс-әрекеттерін, оның ішінде командада жұмыс істей білуді, ақпараттық сауаттылық дағдыларын, ақпараттың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеуге даярлықты және т.б. дамытуға бағытталған негізгі құрал рөлін атқарады [7].

Жалпы, оқушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінің құрылымдық-динамикалық моделі білім алушыларды ақпараттық қоғаммен өзара әрекеттесуге дайындау жағдайында негізгі мектеп мұғалімінің тиімді ұйымдастырушылық-технологиялық, дидактикалық және бақылау-бағалау құралы ретінде әрекет етеді. Қалыптастырушы бағалаудың әзірленген моделі жүйелілік, пәнаралық, метапәндік және конвергентті оқыту тәсілдемелері қағидаттарында құрылатын үздіксіз процесс ретінде оқушыларды сабақта және сабақтан тыс іс-әрекетте оқытудың метапәндік білім беру нәтижелерінің диагностикасын, мониторингін және дамуын қамтамасыз етеді.

Бұл тұжырымдамалық процестер білім философиясының саласына әсер ете алмады. Қазір қоршаған әлем туралы жүйелік идеялар мектеп деңгейінде қалыптасуы керек деп айтылады, өйткені күн тәртібінде физикалық және интеллектуалдық тұрғыдан дамыған «адамнан кейінгі» тәрбие мәселесі тұр. Қазіргі уақытта отандық педагогика мен білім беру ғылымдарының әдіснамалық кеңістігінде жаңа педагогикалық тәсіл – конвергентті тенденция пайда болды деп айтуға болады. Әдістемелік деңгейде білім беру ұйымының конвергентті білім беру ортасын құру алгоритмінің келесі қадамдары ерекшеленеді [8]: 1. Білім беру кеңістігіндегі коммуникациялық субъектілердің саны мен әртүрлілігін барынша кеңейту; 2. Әртүрлі оқу іс-әрекеттері мен әртүрлі оқу пәндерінің жақындасуын (өзара кірігуін, өзара толықтырылуын) қамтамасыз ету; 3. Пәнаралық, практикаға бағдарлану және оқытудың қолданбалы сипатына сүйену. Конвергентті тәсілдің диалектикасына сүйене отырып, К.А. Скворчевский оқу іс-әрекетін пәндік ұйымдастыру және сынып-сабақ жүйесі мектеп дидактикасының классикалық өзегі болып қала беруі керек, бірақ болашақ мамандар, ХХІ ғасырдың азаматтары конвергенция әлеміне мақсатты түрде дайындалуы керек.

Сонымен бірге, ғалым жобалық және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүзеге асырудың да, метапән енгізу де бұл мәселені соңына дейін шеше алмайды деп санайды. Оқушыларда әртүрлі командаларда, көбінесе «өзгеше ойлайтын» серіктестермен, әртүрлі жастағы адамдармен жұмыс істей білу қабілетін қалыптастыру және мотивацияны ынталандыру, рефлексия мен креативті ойлауды дамыту және, сайып келгенде, «басқа 53 өлшемге» ие болу үшін балалардың алдына осы жаста анық «шешілмейтін» міндеттер қою қажет. Бірақ дәл осы қасиеттер (командада жұмыс істей білу, қарым-қатынас дағдылары, өзін-өзі реттейтін оқыту дағдылары, тұлғаның шығармашылық қасиеттері, метакогнитивті дағдылар және т.б.) мәтінде оқытудың метапәндік нәтижелері ретінде көрсетілген, олар тұтастай алғанда бүкіл оқу іс-әрекеті процесінде қалыптасады – сабақ түрінде де, сабақтан тыс уақытта да. Осылайша, конвергентті тәсіл, сөзсіз метапәндік білім беру нәтижелеріне қол жеткізу мен дамытудың әдіснамалық негізі бола алады және болуы керек. Қазіргі уақытта мектептегі білім беру жүйесіне конвергентті тәсіл элементтерін енгізу енді ғана басталды.

Біз әзірлеген негізгі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделінде жеке құрылымдық буын ретінде пәндік-мазмұндық блок бөлінген, оның шеңберінде жаратылыстану-ғылыми және элеуметтік-гуманитарлық циклдердің пәндік оқытуға қатысты конвергентті тәсіл принциптерін қолдану қарастырылады. Ол пәнаралық, пәнаралық интеграцияға (интеграцияланған сабақтар, бір пәндік сала аясында білім беру салаларын интеграциялау, білім синтезі, ғылыми білімнің интеграциясы), оқу процесін ізгілендіруге және ізгілендіруге негізделген жаратылыстану және гуманитарлық білімнің конвергенциясы идеясына негізделген, оның нәтижесі қоршаған ортамен өзара әрекеттесуді үйрену үшін қажетті метапәндік білімді алу болуы керек белгісіздік жағдайында әртүрлі жағдайлар мен проблемалармен аян. Сонымен қатар, қалыптастырушы бағалау коммуникативті және реттеуші әмбебап оқу әрекеттерін, соның ішінде командада жұмыс істей білуді, ақпараттық сауаттылық дағдыларын, ақпараттың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеуге дайын болуды және т.б. дамытуға бағытталған негізгі құрал рөлін атқарады, сайып келгенде, қалыптастырушы бағалауды конвергентті білім беру технологиясы ретінде сипаттауға болады. Ол білім алушыларға құзыреттіліктің кең ауқымын, ең алдымен метапәнді қалыптастыру мақсатында оқыту стратегияларын, дидактикалық әдістер мен бағалау рәсімдерін интеграциялауға негізделген. Дәл метапәндік нәтижелері жиынтығында қамтамасыз етеді екі негізгі практикалық-бағдарланған іскерліктер білім алушыларды білу, оқи білу, қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас. Бұл білім беру технологиясын сабақта да, сабақтан тыс уақытта да тиімді қолдануға болады. Біз жасаған педагогикалық модельдің процессуалдық блогы кезең-кезеңімен динамикалық процесс ретінде метапәндік білім беру нәтижелерін қалыптастырушы бағалауды білдіреді. Ол бірқатар дәйекті кезеңдерді қамтиды: қалыптастырушы бағалау арқылы білім алушылардың білім жетістіктерін бастапқы диагностикалау; әмбебап оқу іс-әрекеттерін, метакогнитивтік дағдыларды, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған бағалау және дидактикалық технологиялардың конвергенциясы негізінде білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастыру, пәнаралық ұғымдарды меңгеру; білім алушылардың оқу процесінің әртүрлі кезеңдеріндегі жетістіктерін жүйелі мониторингтеу. Қол жеткізілген нәтижелерді кезең-кезеңімен талдау жеке адамның сұраныстары мен мүдделерін ескере отырып, жеке прогресті тиімді әрі қарай түзетуді және болжауды қамтамасыз етеді. Осылайша, метапәндік нәтижелерді қалыптастырушы бағалау процесінің динамикасы келесі циклдік схемада қалыптасады: диагностика → нәтижелерді қалыптастыру және дамыту → мониторинг және бақылау → болжау → нәтижелерді түзету → диагностика →... «Білім беру нәтижелерін қалыптастырушы бағалау циклдік процесс ретінде әрекет етеді» - дейді Л.В. Вилкова, білім беру сапасын қалыптастырушы бағалау циклін білім беру сапасын қалыптастыру циклі ретінде қарастырады «оқыту сапасын жақсарту циклі» схемаға сәйкес: бағалау → жақсарту

→ оқыту → оқыту (+қалыптастырушы бағалау) → бағалау. Нәтиже – баланың жаңа, жоғары оқу деңгейіне жетуі. Егер конвергентті тәсіл шеңберінде қалыптастырушы бағалауды – білім беру субъектісінің (оқушының) диагностикадан нәтижелерді қалыптастыруға, бағалауға және дамытуға саналы қозғалысы ретінде қарастыратын болсақ, онда білім алушылардың жеке прогресіне қол жеткізу жолындағы соңғы нәтиже де, әрбір нақты кезең де конвергенцияның көп өлшемді процесінің нәтижесі болып табылатынын мойындау керек. Бұл әртүрлі білім түрлерінің конвергенциясы, оқу пәндерінің метапән деңгейінде интеграциясы, тәсілдер мен технологиялардың үйлесімділігі мен өзара әрекеттесуі конвергентті типтегі инновациялық педагогикалық технология ретінде қалыптастырушы бағалаудың жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді.

Жалпы, оқушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау процесінің құрылымдық-динамикалық моделі оқушыларды ақпараттық қоғаммен өзара әрекеттесуге дайындау жағдайында негізгі мектеп мұғалімінің тиімді ұйымдастырушылық, технологиялық, дидактикалық және бақылау-бағалау құралы ретінде әрекет етеді. Қалыптастырушы бағалаудың әзірленген моделі жүйелілік, пәнаралық, метапәндік және конвергентті оқыту тәсілдемелері қағидаттарында құрылатын үздіксіз процесс ретінде оқушыларды сабақта және сабақтан тыс іс-әрекетте оқытудың метапәндік білім беру нәтижелерінің диагностикасын, мониторингін және дамуын қамтамасыз етеді.

Белгілі бір мектептің жағдайына қатысты білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау моделінің стратегиялық әлеуетін бағалау үшін біз модельдің күшті және әлсіз жақтарын талдауға, оның даму әлеуеті мен ықтимал тәуекелдерін анықтауға мүмкіндік беретін SWOT-талдау әдісін қолдандық [8].

SWOT-талдау объектісі болып Отырар жалпы орта мектебі сайланды, оның базасында диссертантпен тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың негізгі көлемі жүргізілді. SWOT-талдау алгоритмі келесі қадамдарды қамтиды:

1. Талдау үшін бағаланатын модельдің төрт негізгі параметрі бөлінеді: а) күшті жақтары S-Strengths; б) әлсіз жақтары W-Weaknesses; в) мүмкіндіктері O-Opportunities; г) қауіптер T-Threats.

2. Ахуалдық талдау арқылы сыртқы (қатерлерді анықтау және мүмкіндіктерді айқындау) және ішкі (күшті және әлсіз жақтарын айқындау) факторларды бағалау жүргізіледі.

3. Алынған нәтижелер негізінде SWOT матрицасы құрылады (1-кесте), мектеп деңгейінде қалыптастырушы бағалау моделін іске асырудың болжамды перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді [9]. Стандартты SWOT-талдауы әдетте сандық деректерді қосуды білдірмейді. Біздің экспериментте ұсынылған деректер 2021 жылғы күйді көрсетеді.

1-кесте – Білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың мектепшілік моделін SWOT-талдау (Отырар жалпы орта мектебі үлгісінде)

Күшті жақтары S-Strengths	Әлсіз жақтары W-Weaknesses
1	2
<p>1. Мектептің даму бағдарламасына басым бағыт ретінде оқушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалау міндетін енгізу;</p> <p>2. Бақылау-бағалау қызметі және педагогикалық өлшемдер саласындағы кәсіби құзыреттілік деңгейін арттыруға педагогикалық кадрларды бағдарлау;</p> <p>3. Мектеп базасында MyTest бағдарламалық кешені арқылы оқушыларды онлайн тестілеу жүйесінің болуы.</p>	<p>1. Қаланың барлық мектептері үшін әзірленген және бірыңғай орталықтан үйлестірілетін оқушылардың жоспарланған білім беру нәтижелерін бағалау қызметін оқу-әдістемелік және технологиялық қамтамасыз ету стратегиясының жүйелі болмауы;</p> <p>2. Бейіндік білім беру деңгейінде (атап айтқанда, жаратылыстану-ғылыми мамандану саласында) метапәндік білім беру нәтижелерін қалыптастырушы бағалауды іске асыру үшін білім алушылар санының жеткіліксіздігі;</p>

1-кестенің жалғасы

1	2
	3. Мектептің ақпараттық-технологиялық және материалдық-техникалық базасының жеткіліксіздігіне байланысты оқу процесіне Moodle бағдарламалық кешенін енгізудің баяу жүруі.
Мүмкіндіктер O-Opportunities	Қауіптер T-Threats
<p>1.Негізгі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың мектепшілік моделін бастапқы жалпы білім және жалпы орта білім беру деңгейлеріндегі білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың әмбебап моделі ретінде пайдалану мүмкіндігі;</p> <p>2.Метапәндік жетістіктерді ғана емес, сонымен қатар негізгі жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламасын игерудің басқа жоспарланған нәтижелерін мектепшілік бағалау процедурасын модельдеу үшін жасалған құрылымдық-динамикалық модельді қолданудың ықтимал мүмкіндігі;</p> <p>3.Ғылыми-зерттеу жобалары арқылы пәндік салалардағы және сабақтан тыс іс-әрекеттегі оқу, кәсіби және бақылау-бағалау қызметін жетілдіруге оқушылар мен персоналды ынталандыру деңгейін арттыруды ынталандыру.</p>	<p>1.Білім алушылардың белгілі бір бөлігінің инерттілігі және бірқатар педагогтердің кәсіби-педагогикалық қызмет саласында инновацияларды қабылдауға ынтасының жеткіліксіздігі;</p> <p>2.Қаржылық базаның және бүкіл мектеп деңгейінде қалыптастырушы бағалау моделін іске асыруды ақпараттық-техникалық қамтамасыз ету мүмкіндіктерінің жеткіліксіздігі;</p> <p>3.Мектепке ақпараттық-коммуникативтік және инновациялық білім беру технологиялары саласында құзыретті жаңа жас оқытушылар мен педагогикалық жоғары оқу орындары түлектерінің жеткіліксіз ағыны.</p>

Қорытынды

Жүргізілген SWOT-талдауы білім алушылардың метапәндік нәтижелерін қалыптастырушы бағалаудың әзірленген моделі ауылдың жеке мектебі жағдайында негізгі жалпы білім беру деңгейінде іске асыру үшін жеткілікті әлеуетке ие екендігін көрсетеді.

Әлсіз жақтардың көпшілігі мектепті ақпараттық-технологиялық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігімен байланысты, оны инновациялық педагогикалық технологияларды енгізудің ұйымдастырушылық-басқару тетіктерін жетілдіру және басқарудың тиісті стратегияларын әзірлеу арқылы әлеуетті түрде жеңуге болады.

Дәл осы жерде оңтайлы нәтижелерге қолжеткізуге мүмкіндік бар. Мектептің материалдық және ақпараттық-технологиялық қамтамасыз етілуіне қатысты оптимистік қорытындылар аз. Мүмкіндіктерді бағалау және қауіптерді жеңу көбінесе білім беру ұйымы деңгейіндегі оңтайлы стратегиялық жоспарлауға байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан, на 2011–2020. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.edu.gov.kz> (қаралған күні 20.03.2022)
2. Викулина М.А., Половинкина В.В. Педагогическое моделирование как продуктивный метод организации и исследования процесса дистанционного образования в вузе // Успехи современного естествознания. – 2013. – №3. – С. 109–112.
3. Яковлев Е.В. Модель как результат моделирования педагогического процесса // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. – 2016. – №9. – С. 136–140.

4. Землянская Е.Н. Моделирование как метод педагогического исследования // Преподаватель XXI века. – 2013. – Том 1. – №3. – С. 35–43.
5. Бедерханова В.П. Процессуальная модель педагогического сопровождения инновационной деятельности педагогов в учреждениях дополнительного образования детей и экспериментальное исследование ее эффективности // Человек. Сообщество. Управление. – 2015. – Том 16. – №2. – С. 17–35.
6. Бермус А.Г. Гуманитарные смыслы образования: из XX – в XXI век. – Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2015. – 318 с.
7. Cartelli A. Frameworks for digital competence assessment: Proposals, instruments, and evaluation. Paper presented at the Proceedings of Informing Science and IT Education Conference (InSITE). [Электронды ресурс]. URL: <http://proceedings.informingscience.org/InSITE2010/InSITE10> (қаралған күні 08.05.2010)
8. Cooper S. Problem-solving modules in large introductory biology lectures enhance student understanding // The American Biology Teacher. – 2006. – Vol. 68, №9. – P. 524–529.
9. Cotner S. Can mixed assessment methods make biology classes more equitable // PLoS ONE. – 2017. – №12 (12). – P. 1–11.
10. Cotner S. Can mixed assessment methods make biology classes more equitable // PLoS ONE. – 2019. – №6 (6). – P. 28–41.
11. Борытко Н.М. Моделирование в психолого-педагогических исследованиях // Известия Волгоградского гос. пед. ун-та. – 2006. – №1 (14). – С. 11–15.

REFERENCES

1. Gosudarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia Respubliki Kazahstan, na 2011–2020 [The State program of education development of the Republic of Kazakhstan, for 2011–2020]. [Electrondy resurs]. URL: <http://www.edu.gov.kz> (qaralghan kuni 20.03.2022) [in Russian]
2. Vikulina M.A., Polovinkina V.V. Pedagogicheskoe modelirovanie kak produktivnyi metod organizacii i issledovaniia processa distancionnogo obrazovaniia v vuze [Pedagogical modeling as a productive method of organizing and researching the process of distance education at a university] // Uspehi sovremennogo estestvoznaniia. – 2013. – №3. – S. 109–112. [in Russian]
3. Iakovlev E.V. Model kak rezultat modelirovaniia pedagogicheskogo processa [Model as a result of modeling the pedagogical process] // Vestnik Iujno-Uralskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. – 2016. – №9. – S. 136–140. [in Russian]
4. Zemlianskaia E.N. Modelirovanie kak metod pedagogicheskogo issledovaniia [Modeling as a method of pedagogical research] // Prepodavatel XXI veka. – 2013. – Tom 1. – №3. – S. 35–43. [in Russian]
5. Bederhanova V.P. Processualnaia model pedagogicheskogo soprovojdieniia innovacionnoi deiatelnosti pedagogov v uchrejdieniiah dopolnitelnogo obrazovaniia detei i eksperimentalnoe issledovanie ee effektivnosti [Procedural model of pedagogical support of innovative activity of teachers in institutions of additional education of children and an experimental study of its effectiveness] // Chelovek. Soobshestvo. Upravlenie. – 2015. – Tom 16. – №2. – S. 17–35. [in Russian]
6. Bermus A.G. Gumanitarnye smysly obrazovaniia: iz XX – v XXI vek [Humanitarian meanings of education: from the XX – to the XXI century]. – Rostov-na-Donu: IuFU, 2015. – 318 s. [in Russian]
7. Cartelli A. Frameworks for digital competence assessment: Proposals, instruments, and evaluation. Paper presented at the Proceedings of Informing Science and IT Education Conference (InSITE). [Elektronny resurs]. URL: <http://proceedings.informingscience.org/InSITE2010/InSITE10> (qaralghan kuni 08.05.2010)
8. Cooper S. Problem-solving modules in large introductory biology lectures enhance student understanding // The American Biology Teacher. – 2006. – Vol. 68, №9. – P. 524–529.
9. Cotner S. Can mixed assessment methods make biology classes more equitable // PLoS ONE. – 2017. – №12 (12). – P. 1–11]
10. Borytko N.M. Modelirovanie v psichologo-pedagogicheskikh issledovaniiah [Modeling in psychological and pedagogical research] // Izvestiia Volgogradskogo gos. ped. un-ta. – 2006. – №1 (14). – S. 11–15 [in Russian]

С. ҚҰМАРБЕКҰЛЫ¹, И. ГАЙСИН²

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: sanat_kv@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы,

Қазан федералдық университетінің профессоры

(Ресей, Қазан қ.), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru

**ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚИТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРДІ ҚОЛДАНУ
МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада географияны оқытуда қолданылатын жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастырудың дидактикалық принциптері жайлы айтылған. Оқу үдерісінде заманауи дидактикалық мүмкіндіктерді пайдалану және зерттелетін материал мазмұнының алуан түрлілігін кеңейту оқушылардың ынтасы мен қызығушылығын арттырады, шығармашылық ынтымақтастық пен бәсекелестікке жағдай жасайды, оқушыларды өзін-өзі бағалауға жетелейді. Дұрыс таңдалған дидактикалық принцип, оқушыларды әртүрлі дербес мақсатты оқу әрекетіне тарту арқылы дамытады, білім беру үдерісінің негізін құрайтын әмбебап оқу мақсаттары мен жетістіктерін қалыптастырады. Сондықтан ХХІ ғасырда білім берудің мәні жүйелік іс-әрекеттік тәсіл мен жаратылыстану-ғылыми сауаттылық арқылы барған сайын айқындалмаған, серпінді дамып келе жатқан, тұрақсыз және күрделеніп бара жатқан әлемде өз жолын табу үшін оқушының сенімді ішкі өзегі мен мақсат қою дағдыларын дамыту болып табылады.

Жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің негізгі қағидаты білім алушының жеке тұлғасын қалыптастыру және білімді дайын күйінде емес, «жаңа білімді алуға» бағытталған жанды оқу әрекеті арқылы дамыту болып табылады. Жүйелік іс-әрекет әдісінің технологиясы, білімгерлер алған біліміне сүйене отырып, оқу мәселесін өз бетінше анықтап, түсінетін арнайы жағдайларды орындау арқылы білім алу мүмкіндігін қамтиды.

Оқушылардың мектепте алған білімін өмірде қолдана білу қабілеті – бұл жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің, функционалдық сауаттылықтың және қазіргі заманғы мектеп білімінің қажетті дағдыларының маңызды аспектісі.

Кілт сөздер: географияны оқыту, жүйелік іс-әрекеттік, дидактикалық шарттар, белсенді оқыту, өзін-өзі дамыту.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Құмарбекұлы С., Гайсин И. Географияны оқытуда дидактикалық принциптерді қолдану мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.29>

***Cite us correctly:**

Kumarbekuly S., Gaisin I. Geografuiany oqytuda didaktikalyq principterdi qoldanu mumkindikteri [The Possibilities of Applying Didactic Principles in Teaching Geography] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.29>

S. Kumarbekuly¹, I. Gaisin²

¹*PhD Doctoral Student of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: sanat_kv@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Kazan Federal University
(Russia, Kazan), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru*

The Possibilities of Applying Didactic Principles in Teaching Geography

Abstract. The article describes the didactic principles of the formation of a system-activity approach in teaching geography. The forms and methods of teaching and conditions for the best use of didactic principles in pedagogical practice are considered.

The use of modern didactic opportunities in the educational process and the expansion of the diversity of the content of the studied material increase the motivation and interest of students in learning, create conditions for creative cooperation and competition, encourage students to self-esteem and self-esteem. A well-chosen didactic teaching principle ensures the development of students' personality through their involvement in various independent purposeful actions, forms universal educational goals and achievements that form the basis of the educational process. The article describes the didactic conditions and principles of the formation of a system-activity approach in teaching geography. The forms and methods of teaching and conditions for the best use of didactic principles in pedagogical practice are considered. The use of modern didactic opportunities in the educational process and the expansion of the diversity of the content of the studied material increase the motivation and interest of students in learning, create conditions for creative cooperation and competition, encourage students to self-esteem and self-esteem. A well-chosen didactic teaching principle ensures the development of students' personality through their involvement in various independent purposeful actions, forms universal educational goals and achievements that form the basis of the educational process. Therefore, the essence of education of the XXI century is to develop a reliable inner core and goal-setting skills in order to find their own way in an increasingly uncertain, dynamically developing, unstable and increasingly complex world through a system-activity approach and natural science literacy.

The principle of the system-activity approach is to form the personality of students and promote them in development when they perceive knowledge not in a ready-made form, but in the process of their own activities aimed at «discovering new knowledge». The technology of the system-activity method assumes the ability to extract knowledge by fulfilling special conditions in which students, relying on the acquired knowledge, independently discover and comprehend the educational problem.

The ability of students to apply school knowledge in life is the most important aspect of the system-activity approach, functional literacy and the necessary skills of modern school education.

Keywords: geography teaching, system-activity approach, didactic principles, active learning, self-education.

С. Кумарбекулы¹, И. Гайсин²

¹*PhD докторант Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: sanat_kv@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, профессор Казанского федерального университета
(Россия, г. Казань), e-mail: Gaisinilgizar@yandex.ru*

Возможности применения дидактических принципов в обучении географии

Аннотация. В статье описаны дидактические принципы формирования системно-деятельностного подхода в преподавании географии. Рассмотрены формы и методы преподавания и условия наилучшего использования дидактических принципов в

педагогической практике. Использование в учебном процессе современных дидактических возможностей и расширение разнообразие содержания изучаемого материала повышают мотивацию и интерес учащихся к обучению, создают условия для творческого сотрудничества и соперничества, побуждают учащихся к самоуважению и самооцениванию. Правильно подобранный дидактический принцип обучения, обеспечивает развитие личности учащихся через вовлечение их в различные самостоятельные целенаправленные действия, формирует универсальные учебные цели и достижения, составляющие основу образовательного процесса. Поэтому, суть образования XXI века заключается развить у ученика надёжный внутренний стержень и навыки целеполагания, чтобы найти свой собственный путь во всё более неопределённом, динамично развивающемся, непостоянном и усложняющемся мире посредством системно-деятельностного подхода и естественнонаучной грамотности.

Принцип системно-деятельностного подхода заключается в формировании личности обучающихся и продвижение их в развитии, когда они воспринимают знания не в готовом виде, а в процессе их собственной деятельности, направленной на «открытие нового знания». Технология системно-деятельностного метода предполагает умение извлекать знания посредством выполнения специальных условий, в которых учащиеся, опираясь на приобретенные знания, самостоятельно обнаруживают и осмысливают учебную проблему.

Способность учеников применять школьные знания в жизни – это важнейший аспект системно-деятельностного подхода, функциональной грамотности и необходимых навыков современного школьного образования.

Ключевые слова: обучение географии, системно-деятельностный подход, дидактические принципы, активное обучение, самообразование.

Кіріспе

Мектеп ұжымы бүгінде тез өзгеріп, уақыт талабына сай болуға тырысады. Қоғамдағы білім беру жағдайына әсер ететін негізгі өзгеріс – даму қарқынын жеделдету.

Дәстүрлі оқыту оқушылардың белгілі бір білім мөлшерін қалыптастыруға бағытталған [1]. Алайда, қазіргі уақытта функционалды сауатсыздықпен – адамның нақты өмірлік жағдайларда қажетті білімді қолданбау құбылыстарымен жиі күресуге тура келеді. Бұған күні кеше ғана бүкіл дүние жүзіне тарап, талай адамды ажал құштырған пандемияның да зардабы тимей қалған жоқ. Онлайн форматтағы сабақтар барлық жерде бірдей дерлік өз нәтижесін бере қойды деп айта алмаймыз. Осы тұста мектептегі білімнің практикалық және теориялық бағдарының әлсіздігі анықталды.

Адамзат баласы өзінің қоршаған дүниеге деген алғашқы көзқарастарын қалыптастырып, тылсым табиғаттың сан алуан қырлары мен сырларын зерттеуге ден қойған кезден бастап-ақ география ғылымы дамуын бастады. Демек, география өте ертеден келе жатқан білім саласы. Ол табиғи жаратылыс пен әлеуметтік құбылыстардың өзара қарым-қатынасын зерделей отырып, заманауи географиялық зерттеулердің нәтижесінде нетүрлі ғажайыптарды ашып отыр. Жер шарының түкпір-түкпіріндегі саналуан нәсілді тұрғындары, олардың тұрмыс-тіршілігі, тіпті салт-дәстүрлері өздерінің жергілікті географиялық жағдайына, климатына, ауа райына қарай бейімделіп, жаратылыстың тосын ғажайыптарына дайын болуға әрекеттенеді.

«География» пәні адам қызметінің кеңістіктік жағын, географиялық ұғымдарды, адамзаттың географиялық қабықтағы ролін, жердің көлемі мен пішінін, айналадағы табиғи құбылыстарды және т.б. зерттейді. Қазіргі жағдайда географиялық орта өте белсенді және өзгермелі, бұл әр көріністен ондағы дұрыс бағдар үшін жауапкершілік, мағыналы мінез-

құлық және оның кеңістігін шығармашылық дамыту, бүкіл әлемдегі адамдардың мәдени әртүрлілігін түсіну және бағалау қабілеті сияқты қасиеттерді талап етеді [2].

Жалпы өмірлік тәжірибеде оқушыларға тәрбие берудің теориясын педагогика ғылымы дамытатынын жақсы білеміз. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы дегенді ертеректе әл-Фараби бабамыздың айтып кеткенін ұмытпағанымыз абзал. Оның үстіне бүгінгі ақпараттық технологиялардың барынша қарыштаған кезеңінде кез келген пәнді, оның ішінде географияны оқыту да ғылыми жаңалықтарға қарай дами түсуде. Географияны оқыту тек пән бойынша берік білім беруді ғана емес, сонымен қатар, географиялық материалда оқушылардың тәрбиесі мен дамуына, оқушының жеке басының қалыптасуына ықпал етуді қамтиды. Сондықтан да география сабақтарында білім беру мәселелерін дамыту педагогиканың жалпы ережелеріне негізделген дейміз [3].

Ал енді кез келген пәнді оқыту кезінде білімгерлердің жас ерекшеліктерін, физиологиялық және психологиялық дамуын есепке алған өте орынды болар еді. Бұл, әрине, пән мұғалімінің осы мәселені дұрыс ойластыруына да байланысты. Олар ең алдымен оқытылатын жаңа материал оқушының мүмкіндігіне сәйкес болуына, олардың белгілі бір қызығушылықтарын оятуына ықпал ететіндігін ескеруі тиіс. Бір сөзбен айтқанда, басқа пәндер секілді географияны оқыту әдістемесін жасау үшін де психологияның алатын орны маңызды демекпіз. Географияны оқытудың мазмұнын таңдауда оқушылардың психофизиологиялық ерекшеліктеріне сай оларды дүниежүзі елдерінің географиялық жай-күйімен танысуға қызықтыра алу да ұстаз еңбегіне тікелей байланысты. Әлемнің таңғажайып табиғатымен, экзотикалық көркемдігімен, өзіне ғана тән ерекше әсемдігімен етене танысу кез келген білімгердің қызығушылығын тудырып, әр елдің геосаяси, экономикалық, мәдени дамуынан хабардар болуы оқушының білім көкжиегін ғана емес, өмірлік көзқарасын да кеңейтетіні сөзсіз.

Мектеп бағдарламасындағы география пәні мазмұнының теориялық білім жағынан артуына орай оны оқытудың әдістемесі де күн өткен сайын жаңарып, жаңғырып отыруды қажет етуде. Кез келген пәнді оқыту процесі ең алдымен білімгерлердің таным әрекетін арттыруға бағытталуы тиіс десек, географияны оқытуда да осындай мақсат қойылатыны сөзсіз. Оқушылардың білімге деген ынта-ықыласы, қарым-қабілеті, көп білуге деген ұмтылушылығы, сабақ үстіндегі белсенділігі ұстаздың оқытудың саналуан мақсат-міндеттерін орындауы барысындағы ұтымды әдістерді қолдана алуынан келіп туындайтыны рас [4]. Сондықтан да оқыту әдістерін жетілдіру, әсіресе география пәні мұғалімінің сабақтар жүйесінде оны дұрыс таңдай білуіне көп мәселе қатысты. Оқыту әдістерінің тиімділігін арттыра отырып, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін жетік меңгерген ұстаз ғана табысқа жетеді. Жаңа сабақтың тақырыбы, оқу материалының мазмұны, білімгерлердің дайындық дәрежесі – мұның барлығы да мұғалімнің оқыту әдісін дұрыс таңдауына ықпал ететін жәйттар. Оқыту әдістемесі мен логика арасындағы байланыстың мықтылығы ойлау формасының бірін көрсететін ғылыми ұғымды анықтауға әсер етеді. Өйткені білім алатын оқушылар логикалық ойлаудың талдау, синтез, абстракция, салыстыру, жалпылау, т.б. әдістерін қолдана білуі керек. Кез келген білім саласы сияқты географияны оқыту әдістемесі де ғылымның дамуына тікелей әсер ететін практикамен тығыз байланысты. Осы тұста оқыту әдісін дұрыс таңдаған география пәнінің мұғалімі, біріншіден, оқыту әдісін жаңа сабақтың мақсат-міндетіне және оқушылардың таным әрекетінің ерекшелігіне сай таңдайды. Екіншіден, өзінің қолында бар көрнекіліктер мен құрал-жабдықтарды ескереді, үшіншіден, білім беру ұйымының географиялық орналасу жағдайы да назардан тыс қалмайды.

Зерттеу әдістері

Ғылыми жұмысымызда зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды. Зерттеу тақырыбы бойынша психологиялық, педагогикалық талдаулар жасалып, географияны оқыту әдістемесі теориялық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан сарапталды. Атап айтар болсақ, теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістері негізінде оқыту әдістемесінің арнайы сызбасы жасалды.

Жалпы логикалық білім әдісі болып есептелетін зерттеудің салыстырмалы әдісі қолданылды. Дәстүрлі және заманауи география сабақтарының белгілері кестемен көрсетілді.

Талдау мен нәтижелер

Егемен еліміздің дамуындағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық ахуал, бүгінгі жаһандану дәуірі дендеп келе жатқан ғасырымыздағы заманауи ақпараттық технологиялар іргелі ғылымның жай-күйін, мектепте географияны оқыту тәжірибесін терең әрі жан-жақты зерделеуді талап етуде.

Мектеп мұғалімі өзінің жұмысын дұрыс бағалауы, өзге әріптестерінің тәжірибесін өзінікімен салыстыра зерттеуі, өзінің шығармашылық ізденістерін арттыруы, тіпті өзін-өзі тәрбиелеуі үшін қажет дүние.

Географияны оқыту әдістемесі дегеніміз негізінен алғанда жеке пәндік дидактика болып саналатыны белгілі. Сондықтан да дидактика оқушыларға білім берудің мазмұнын, оларды оқытудың, тәрбиелеудің тұтас процестері барысының дамуын зерттейді. Демек, ол жалпы оқыту үдерісінің тұтастай заңдылықтарын белгілей отырып, оның мазмұнын, мәнін тандаудың басты мақсаттары мен принциптерін айқындайды.

Дидактика ол нақты оқу пәндерінің оқушыларға білім берудегі, тәрбиелеудегі, олардың бойындағы дағдыларды қалыптастырудағы ерекшеліктеріне қатысты нәрсе емес. Әрине, жеке пәндерді зерттеудің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар екені анық: оқушылардың дені теориялық білім алуға ден қойса, қайсыбіреулері дағдылары мен іскерліктерін арттыруға күш салады. Осыған байланысты мектептің жекелеген пәндерін оқыту барысында оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарын көрсете отырып, оқыту әдістері мен жеке дидактиканы қарастыру қажет болады. Осылайша, дидактика оқытудың жалпы теориясы ретінде аталмыш пәннің мазмұны мен құрылымын, оны оқытудың формалары мен тәсілдерін жасау кезіндегі әдістемелерді басшылыққа алатын әдіснамалық ережелерді (жалпы принциптерді) әзірлейді. Ал осы әдістеме өз кезегінде дидактикаға теориялық талдау жасау үшін және оны жалпылау үшін материалдар беретін болады.

Дидактика дегенде ең алдымен есімізге чехтың ұлы педагогы Я.А. Коменский еске түседі. Сонау 1657 жылы «Ұлы дидактика» деген еңбек жазып, онда «нені оқыту керек және қалай оқыту» керек деген мәселені қозғаған еді. Я.А. Коменскийден бастау алған бұл терминді бүгінде білім беру мен оқытуды зерттейтін ғылым саласы ретінде қарастырамыз. Мұны оқыту теориясы деп те түсіндіруге болады. Бір сөзбен айтқанда, оқытудың алғашқы сәтінен бастап соңғы нәтижелерін қосқандағы жалпы барысы дейміз.

Ал енді принцип дегенде – ол оқыту барысындағы басшылыққа алынатын идеялар, талаптар, қағидалар. Дидактикалық принциптер – оқыту теориясының мазмұнын, оқыту әдістерінің алға қойған мақсаттарын анықтап отыратын қағидалар жүйесі. Демек, оқыту принциптері дидактиканың категориясына кіреді. Нақтылап айтқанда, оқыту принципі ұстаз бен шәкірттің жұмысын реттестіріп отыратын ережелер. Осыған байланысты ол мектепте жүргізілетін барлық сабақта қолданылады. Ең алғашқы оқыту принциптерін ұсынған да осы Я.А. Коменский болатын. Әрине, Я.А. Коменский заманынан бері бірнеше ғасыр өтті. Қазақтың ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин де оқыту ережелерін қазақ мектептеріндегі білім берудің ерекшеліктеріне сәйкес қолданылуы керек деген болатын.

Осылайша, барша педагог-ғалымдардың сан ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінен кейін *дидактикалық принциптер* жүйесі мынадай болып түзілді: ғылымилық; саналылық пен белсенділік; көрнекілік; жүйелілік пен бірізділік; беріктілік, тиімділік; теория мен тәжірибенің байланыстылығы.

Кез келген басқа білім саласы сияқты географияны оқыту әдістемесі ғылым ретінде дамып отыр. География пәні бүкіл әлемнің біртұтас, күрделі жүйесін қалыптастыратын идеологиялық пән ретінде кез келген оқушыны ғана емес, кез келген ересек адамды да

қызықтыратыны анық. Өйткені географиялық білім мен дағдылардың толық жүйесін күнделікті тіршілікте кез келген жанның пайдалануы әбден мүмкін.

Біз ғылыми мақаламызда сөз еткелі отырған географияны оқытуда жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастыру мәселесі де өзектілігімен құнды. Бұл тәсілдің басты мақсаты оқушының география пәніне деген қызығушылығын оятып қана қоймай, сонымен бірге шәкірттің өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Осы жүйелік іс-әрекеттік тәсіл мемлекеттік білім беру стандартының негізі болып табылады.

Бағытталған негізгі жалпы білім:

- оқушылардың белсенді оқу-танымдық қызметін дамыту;
- оқушылардың өзін-өзі дамытуға дайындығын қалыптастыру;
- білім алушылардың жеке жас, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру процесін құру [5].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, жүйелік іс-әрекеттік тәсіл дегеніміз оқушының өз бетінше білім алу дағдысын қалыптастыруы. География пәнінің мұғалімі мұны жүзеге асыруы үшін шәкірттің оқулықтағы дайын материалды алып қана қоймай, әр түрлі ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, басқа дереккөздерінен білімді өздері алып шығаратындай жағдай жасауы қажет. Мұны жүйелік-әрекеттік тәсілдің *жұмыс принципі* дейді. Яғни, қазіргі интернет ресурстарын пайдалана отырып, оқушы сол күнгі жаңа сабақтың тақырыбына қатысты деректерді алуға дағдылануы тиіс. Бұл тұста оқушы сабақ барысындағы білімін өмірлік тәжірибесінде дұрыс пайдаланып, өзін өмірлік ұстанымы бар тұлға ретінде көрсетуіне жол ашылады. Нақтырақ айтқанда, география пәнінің мұғалімі білімгердің алдына мақсат қоя білуі, өз іс-әрекетінің нәтижесіне жауап бере алуы секілді өмірлік қажеттілігі бар маңызды дағдыларды қалыптастыруына ықпал жасауы тиіс. Әрине, бұл процесс шәкірт пен ұстаз арасындағы өзара түсінісілік принциптеріне негізделуі тиіс. Жүйелік іс-әрекеттік тәсілдің тағы бір принципі *жүйелілік принцип* деп аталады. Бұл принцип бойынша география пәнінің мұғалімі қоршаған дүние жайлы тұтас, жүйелі ақпарат беруге міндетті. Жүйелік іс-әрекеттік тәсіл балаларды барынша білімді етіп тәрбиелеуге, олардың ой-өрісін заманауи талаптарға сай дамытуға, бір сөзбен айтқанда белсенді әрі құзыретті шәкіртті қалыптастыруға көмектеседі [6]. Мұндай оқытудың жүйелік іс-әрекеттік тәсілі нәтижесінде балалар география сабағының оқу бағдарламасын меңгеріп қана қоймай, жалпы өмірдегі өзінің тұлғалық іс-әрекетінде адамзат баласының мәдени құндылықтарын игеруге ұмтылады. Бұл әрине, ақпараттар ағынындағы күндіз-түні үздіксіз жаңарып отыратын мол мәліметтер қорының ұтымды игерілуіне байланысты.

Қазіргі кездегі ғылым дамуының айрықша белгісі – зерттеу процесінде математикалық аппаратты пайдалану [7]. Географияның оқу процесін зерттеу үшін нақты математикалық әдістер қолданыла бастады. Олар зерттелетін объектілерді сапалы түрде бағалауға ғана емес, сонымен қатар оларды сандық түрде көрсетуге, оқу процесінің құрамдас бөліктері арасындағы байланыстар мен тәуелділіктерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді (мысалы, географияны оқытуды жетілдіру қандай факторларға байланысты әдістеріне байланысты, оқыту әдістері мен мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту білімдері мен дағдыларының деңгейі арасындағы байланыс қандай).

Тарихи әдістің мәні мынада: барлық зерттелетін құбылыстар дамуда, уақыт бойынша өзгеруде, сондықтан олар жаңаша қарастырылуы керек. Бұл әдіс географияны оқыту әдістемесі бойынша сұрақтарды құрастыру кезінде өткеннің тәжірибесін есепке алуды, осы процестердің тарихи аспектіде қалай өзгергенін, қандай кезеңдерден өткендігін талдауды, содан кейін ғана болжам жасауды талап етеді. Тарихи әдістің көмегімен географияны оқытудың қазіргі әдістемесінің мәселелерін зерттеуге тарихи-әдістемелік зерттеу деректері тартылады.

Зерттеудің салыстырмалы әдісі – жалпы логикалық білім әдісі. Бұл географияны оқыту әдістемесінің әдістемелік негізі. Білім беру, тәрбиелеу және даму процесін тұтастай зерттеуге

жаңаша көзқарасты талап етеді; -оқу процесін оның құрамдас бөліктері мен элементтерінің жалпы байланысы мен тәуелділігі, сонымен қатар сандық өзгерістердің сапаға ауысуы, ішкі қайшылықтарды ашу тұрғысынан қарастыру; -оқу процесін үздіксіз қозғалыста, өзгерісте және дамуда қарастыру. Географияны оқыту әдістемесінде зерттеу әдістері теориялық және эмпирикалық болып екі топқа бөлінеді (1-сурет).

Сурет 1 – Географияны оқыту барысын зерттеу әдістері

Теориялық әдістер оқу процесінде жалпылауды жасауға, фактілерді талдауға, заңдылықтарды анықтауға бағытталған. Оларға: жүйелік-құрылымдық талдау, типологиялық көзқарас, математикалық әдістер, тарихи және салыстырмалы әдістер жатады. Жүйелік-құрылымдық талдаудың мәні мынада: зерттеу пәні өзара әрекеттесетін құрамдас бөліктерден тұратын интегралды жүйе ретінде қарастырылады және осы компоненттер арасындағы байланыстар мен өзара әрекеттестіктерді зерттеуге назар аударылады. Осыған сәйкес географияны оқыту үдерісін зерттеу мұғалім мен оқушының іс-әрекеті (яғни, оқыту мен оқу) арасындағы, оқыту мазмұнының мақсаттары, әдістері мен құралдары арасындағы, білімді меңгерту, оқу-тәрбиелеу, білім беру, оқу-тәжірибелік, оқу-әдістемелік және коммуникациялық технологияларды меңгеру арасындағы байланысты анықтайды. мектеп оқушыларын дамыту және тәрбиелеу. Жүйелік-құрылымдық талдау сабақтың мақсаттарын анықтауды көздейді, мақсаттармен байланысты оқытудың мазмұны, оқыту әдістері мен тәсілдері, оқу жабдықтары анықталады. Жүйелік әдіс мұғалім әр сабақтың функцияларын және олардың оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипаты бойынша мазмұны мен оқыту әдістерінің мақсаттары бойынша өзара байланысын анықтай отырып, бір тақырып бойынша бірден бірнеше сабақты жоспарлап, дамытатындығында көрінеді [8; 9].

1-кесте – Дәстүрлі және заманауи география сабақтарының белгілері [10]

Салыстыру белгілері	Дәстүрлі сабақ	Қазіргі сабақ
Мақсаттары мен мазмұны	Білім мен дағдыларды қалыптастыру	Білім мен дағдыларды қолдану арқылы оқушының жеке тұлғасын дамыту, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін арттыруы.
Мұғалім қызметі	Білімгерлерге мәлімет беру. Ұстаз бен шәкірт қызметтерін нақты айқындау.	Білімгерлердің қызметін оның танымын кеңейту бағытында ұйымдастыру. Ұстаздың қайсыбір қызметтері білімгерлерге ұсынылады (тақырыпты кеңінен зерттеу мәселесін жоспарлау, нәтижесін байқау, өзін-өзі бақылау және т.б.)
Оқытудың басым әдістері	Репродуктивтілікпен бірге түсіндірме және иллюстрациялық	Ішінара іздеу, түсіндірме-иллюстрациялық, репродуктивті және зерттеу әдістерінің үйлесімі
Оқыту құралдары	Дәстүрлі: оқулық, физикалық карталар, көрнекілік құралдары	Пән бойынша ОӘК және оқытудың жаңа (цифрлық) құралдары: мультимедиялық оқулықтар, электрондық карталар және презентациялар, телекоммуникация құралдары, интерактивті тақта және т.б.
Білімгерлердің оқу әрекетін ұйымдастыру формалары	Жекемен үйлесетін фронтальды басымдық	Ұжымдық нысандарды қолдану: топтық жұмыс, екеуара жұмыс
Сабақтың түрлері мен өзгешеліктері	Сабақтың сатыларын нақты белгілеу. Біріктірілген, проблемасыз сабақ басым	Сабақтың кезеңдерін нақты ажырату жоқ. Сабақтың әр түрлі түрлері: пәнаралық, проблемалық; дәстүрлі емес сабақтар
Оқушыларды тәрбиелеудің басты факторы	Сабақтың мазмұны	Оқытудың өнімді әдістері мен технологиялары
Қарым-қатынас стилі: мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас сипаты	Авторитарлық	Демократиялық: мұғалім оқушыларды құрметтейді, олардың жеке ерекшеліктерін ескереді
Сабақтағы оқушылардың өзара қарым-қатынасының сипаты	Оқушылар арасында байланыс жоқ	Оқушылар ұжымдық жұмыс аясында сөйлеседі

Жүйелік іс-әрекеттік тәсіл аясында сабақтарды құрылымдау сабақтағы қадамдардың келесі тізбегін қамтиды:

1. Оқу іс-әрекетін ынталандыру (өзін-өзі анықтау).

Бұл кезең оқушының сабақтағы оқу іс-әрекетінің кеңістігіне саналы түрде кіруін қамтиды. Бұл кезеңде оқушының сабақта іс-әрекетке оң өзін-өзі анықтауы ұйымдастырылады, атап айтқанда:

- 1) оқу қызметі тарапынан оған қойылатын талаптар өзектендіріледі;
 - 2) оқу қызметіне енгізудің ішкі қажеттілігінің туындауы үшін жағдайлар жасалады;
 - 3) тақырыптық шеңберлер орнатылады.
2. Білімді өзектендіру және оқушы іс-әрекетіндегі жеке қиындықты белгілеу.

Бұл кезең балалардың ойлауын жоспарланған іс-әрекетке дайындауды қамтиды. Сонымен қатар, оқушыларды сынамалы оқу әрекетін дұрыс өз бетінше орындауға дайындау және ынталандыру ұйымдастырылады:

- іс-әрекеттің жаңа тәсілін құру үшін жеткілікті білім, білік және дағдыларды өзектендіру;

- тиісті ақыл-ой операцияларын жаттықтыру. Соңында кезеңінің құрылады қиындығы жеке қызмет оқушылармен өздері тіркелетін.

3. Орын алатын қиындықтың негізі мен себептерін анықтау.

Бұл кезеңде мұғалім оқушылардың қиындықтың негізі мен себептерін анықтауды ұйымдастырады:

- орындалған операцияларды қалпына келтіру және қиындық туындаған негізді, кадамды белгілеу ұйымдастырылады;

- қиындықтың себептері анықталады: осы сыныптың бастапқы мәселесін шешу үшін қандай да бір нақты білім жетіспейді.

4. Қиындықтан шығу жобасын құру (мақсат пен тақырып, әдіс, жоспар, құрал).

Бұл кезеңде білімгер болашақ оқу іс-әрекеттерінің жобасын коммуникативті түрде қарастырады:

- мақсат қойыңыз;

- мақсатқа жету жоспарын құру;

- оқушылар проблемалық жағдайды шешу әдісін таңдап, таңдалған әдіс пен құралдар негізінде (модель алгоритмдері, оқулық);

- мақсатқа жету жоспарын құру жүзеге асырылады.

Бұл процесті мұғалім басқарады: алдымен жетекші диалогтың көмегімен, содан кейін ынталандырушы, содан кейін зерттеу әдістерінің көмегімен.

5. Салынған жобаны іске асыру.

Бұл кезеңде қажет:

- бастапқы мәселені шешуді ұйымдастырыңыз (білімгер ұсынған әртүрлі нұсқалар талқыланады және ең жақсы нұсқа таңдалады, ол ауызша және символдық түрде жазылады);

- қиындықты жеңуді түзету;

- жаңа білімнің сипатын нақтылау.

6. Сөйлеу арқылы бекіту.

Бұл кезеңде балалардың (жұпта немесе топта) сөйлеу арқылы типтік мәселелерді шешуде жаңа іс-қимыл әдісін меңгеруін ұйымдастыру қажет.

7. Стандарт бойынша өзін-өзі тексерумен өзіндік жұмыс.

Бұл кезеңде жұмыстың жеке түрі қолданылады: оқушылар жаңа үлгідегі тапсырмаларды өз бетінше орындайды және стандартпен кезең-кезеңімен салыстыра отырып, өзін-өзі тексеруді жүзеге асырады. Соңында оқу іс-әрекетінің және бақылау процедураларының құрастырылған жобасының орындалуының орындаушылық көрінісі ұйымдастырылады.

Кезеңнің эмоционалдық бағдары мүмкіндігінше әрбір білім алушы үшін оны одан әрі танымдық әрекетке қосуға ынталандыратын жетістік жағдайын ұйымдастырудан тұрады.

8. Білім және қайталау жүйесіне қосу.

Жаңа білімнің қолданылу шегі белгіленеді және аралық саты ретінде әрекеттің жаңа тәсілі қарастырылған тапсырмалар орындалып, мазмұнды сабақтастықты қамтамасыз етуге қажетті оқу материалының мазмұны қайталаанады.

9. Оқу әрекетінің рефлексиясы.

Мұғалім оқушылардың өз іс-әрекетін бағалауын ұйымдастырады. Сабақта шешілмеген қиындықтарды алдағы оқу іс-әрекетіне бағыт ретінде белгілейді, үй тапсырмасын талқылау және жазу ұйымдастырылады.

Дидактика тарихында оқытудың келесі түрлері бөлінеді: догматикалық, түсіндірмелі-иллюстративті және дамытушылық.

Догматикалық оқу. Ол оқу материалын механикалық есте сақтауға және оны сөзбе-сөз жаңғыртуға бағытталған. Механикалық есте сақтау қабілетін дамытады, оқуға деген қызығушылығын тудырмайды.

Түсіндірме-иллюстративті оқу. Бұл білімгерлерге білім негізінен дайын түрде берілетін дәстүрлі, ең кең таралған оқыту. Мұғалім оқу материалын оқушының санасына жеткізуге ұмтылады. Ол үшін көрнекі құралдарды пайдаланады. Бұл негізінен репродуктивті жаттығулар. Оқушылар жаңа білімді қабылдауы, түсінуі, есте сақтауы және қайта жаңғыртуы керек. Практикалық жұмыс үлгі бойынша белгілі әдіспен жүргізіледі. Оқыту білімді еске түсіру қызметін атқарады. Дегенмен, бұл оқу білімгердің танымдық әрекетін арттыра алмайды.

Дамыта оқыту. Аты айтып тұрғанындай, оқушының өз білімін өзі дамытуға күш салуы. Әрине, ұстаз бағыт-бағдар бере отырып, шәкіртінің таным-қабілетін оқу бағдарламасынан тыс қосымша материалдарды меңгеруіне қолайлы жағдай жасайды. Баланың белгілі бір тақырыпқа өз бетінше қызығушылық танытып, ізденіп, зерттеп, ой тұжырымдауы, яғни өзін-өзі дамытуы осыны білдіреді.

Проблемалық оқыту теориясы. Проблемалық оқыту – бұл келесі әрекеттердің жиынтығы:

- проблемалық жағдайларды ұйымдастыру;
- мәселелерді тұжырымдау;
- оқушыларға проблемаларды шешуде қажетті көмек көрсету;
- осы шешімдерді тексеру;
- алынған білімді жүйелеу және бекіту процесін басқару;
- ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясы.

Оқушының ойлау ерекшелігі, сабақ барысындағы тапқырлығы, ойын ашық айта білуі, қойылған сұраққа жылдам әрі нақты жауап бере алуы, бір сөзбен айтқанда оқушыны ерекшелігін жеке қасиеттері білінетін проблемалық оқытуды қамтиды.

Проблемалық оқытудың мәні проблемалық жағдайларды құру (ұйымдастыру) және оларды оқушылар мен педагогтың бірлескен іс-әрекеті процесінде, біріншісінің барынша дербестігімен және білім алушылардың қызметін бағыттайтын соңғысының жалпы басшылығымен шешу болып табылады.

Бағдарламаланған оқыту. Бұл оқу түрі дәстүрлі оқытудың кемшіліктеріне әрекет ретінде пайда болды. Дәстүрлі білім беруде оқушының жеке ерекшеліктері жеткілікті түрде ескерілмейді. Барлық оқушылар қабілетіне қарамастан оқулықтан және сабақта бірдей ақпарат алады. Ақпаратты беру тәсілінде ешқандай айырмашылық жоқ. Бірақ әр оқушы материалды өзінше қабылдайды. Дәстүрлі оқытуда ең көп зардап шегетін – әлсіз және күшті оқушылар. Әлсіз оқушылар оқу материалын меңгермейді, ал жақсы білетін үздік оқушылар негізінен ештеңе істемейді.

Оқытудың барлық түрі оқу бағдарламаларында қарастырылған. Яғни сабақтар сол бағдарламалармен өткізіледі. Мұнда оқулық немесе оқу құрылғысы (электронды машина) ретіндегі бағдарламалар қолданылады.

Бұл бағдарламаларға оқу материалдары, оған қатысты сұрақтар мен тапсырмалар ендірілген. Білімгердің жас ерекшелігіне қарай бағдарламадағы оқу материалының бөліктерінің көлемі әр түрлі болады.

Сондықтан сызықтық және тармақталған бағдарламаланған оқыту арасында айырмашылық бар.

Сызықтық бағдарламаланған оқыту кіші жастағы оқушыларға арналған. Оқу материалының бөліктері шағын. Сұрақтар мен тапсырмаларға жауап бергенде оқушы бос орындарға тиісті сөздерді енгізумен шектеледі. Қателердің болу мүмкіндігі жоққа

шығарылады. Жауаптардың дұрыстығы бірден тексеріледі. Тармақталған бағдарламалау үлкенірек білім алушыларға арналған. Оқу материалының бөліктері көлемі жағынан маңыздырақ. Сұрақтарға бірнеше балама жауаптар бар. Егер оқушы қате жауапты таңдаса, ол әрі қарай қозғала алмайды. Бағдарлама нені оқу керектігін көрсетеді. Кейбір тармақталған бағдарламаның дайын тұрған жауабы жоқ. Білімгер өз білімі бойынша жауап бере алады. Сзықтық және тармақталған бағдарламалардың кейбір элементтері бар.

Модульдік оқыту. Бұл білімгерлердің оқуға деген ынта-ықыласын арттырып, тың ізденістерге жетелейтін географиядағы жаңа оқу түрі. Мектеп географиясының тақырыбы жеке сабақтарға бөлінеді. Барлық тақырып бойынша модульдік бағдарлама құрастырылған. Бұл модульдік оқыту әрбір білімгердің білім деңгейін айқындауға бағытталған. Өйткені, оларға берілетін білімді алдын-ала модульге бөліп оқыту өте нәтижелі болады. Білімгердің оқу материалын жеке бөлікке бөліп меңгеруі олардың шығармашылық ізденісін де тереңдете түседі. Әрбір бөлік бойынша материалды меңгеру сұрақтар, тапсырмалар, тестілер түрінде тексеріледі.

Білім алушының кез келген өзіндік жұмыс түрі баллмен бағаланады. Модульді оқу алдында кіріс бақылауы жүргізіледі (жаңа тақырыпты оқуға қажетті негізгі білімдер анықталады). Тақырыпты оқып болғаннан кейін – шығыс бақылау (оқылатын материалды меңгеруі тексеріледі). Үйге тапсырма беріледі. Модульдік оқытудың мақсаты – оқушыларды өз бетінше білім алуға үйрету.

Қорытынды

Қорытындылай келе, келесі тұжырым жасауға болады. Жалпы, дидактикалық материалдар білім алушылардың танымдық іс-әрекеттерін, география пәніне деген ынтасы мен қызығушылықтарын, сондай-ақ, өз бетінше білімді меңгеру ұмтылыстарын арттыра түседі. Бүгінде білім ордаларында беріліп отырған оқу материалдары бірізді және дұрыс баяндалған, үш деңгейлі тапсырмалар берілген.

Біз қарастырған оқулық құралдарында берілген материалдар толықтай білім алаушылардың жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейлеріне сәйкес сұрыпталып баяндалған. Өмірлік мәнге сай мәселелер көтеріліп, нақты қарастырылған. Этика, эстетика, қоғамтану, әдебиет, Қазақстан тарихы пәндерімен оқулықішілік және оқулықаралық, сондай-ақ, пәнаралық байланыстарда көрсетілген. Тест тапсырмалары мен сұрақтар білім алушының ойлау қабілетін арттыруға ықпал етіп, түрлі орын алатын мәселелерде оң шешімді қабылдай алуға көмектеседі. Білім алушының белсенділігін арттырып, зияткерлік қабілетін дамыта отырып, дұрыс жауапты табуға арналған білімнің жоғарғы деңгейде болуын қажет еткізеді. Дегенмен де әлі де болса, толықтырулар қажет.

Бір сөзбен айтқанда, география пәнін оқыту кезінде дидактиканың догматикалық, түсіндірмелі-иллюстративті және дамыта оқыту секілді түрлері арқылы жүйелік іс-әрекеттік тәсілді қалыптастыру оқушының оқу материалының кейбір сұрақтарын терең әрі жан-жақты зерделеуі үшін басқа да дереккөздерді пайдаланып, шығармашылық ізденісін арттыра түседі демекпіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гуркова В.С. Метод обучения по В.Ф. Шаталову // Научные исследования и разработки молодых ученых. – 2016. – №9-1. – С. 50–55. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-obucheniya-po-v-f-shatalovu> (қаралған күні: 21.09.2022)
2. Сухов В.П. Системно-деятельностный подход в развивающем обучении школьников: монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. – 155 с.
3. Kalkashev S., Nurbol U., Abdimanapov B., Kaimuldinova K., Ayapbekova A., Nurhanov, M. The technology of criterion assessment of students' knowledge in geography lessons // World Journal on

- Educational Technology: Current Issues. – 2022. – №14(2). – P. 414–425. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6727>
4. Nina Mård & Charlotta Hilli. Towards a didactic model for multidisciplinary teaching – a didactic analysis of multidisciplinary cases in Finnish primary schools // Journal of Curriculum Studies. – 2022. – №54:2. – P. 243–258. DOI: 10.1080/00220272.2020.1827044
 5. Аналитические материалы по обучению предмету «География». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 106 с.
 6. Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
 7. Далингер В.А. Системно-деятельностный подход к обучению математике // Наука и эпоха: монография / под ред. О.И. Кирикова. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2011. – С. 230–243.
 8. Aykac V. An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 174. – P. 1859–1866. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.848>
 9. Абдрасилов Б.С., Салыбекова Н.Н., Тұрсынходжаева Ш.А. Жоба зерттеу жұмыстары негізінде биологияны оқытудың заманауи әдістері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4(118). – Б. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040>
 10. Yuan R., Stapleton P. Student teachers' perceptions of critical thinking and its teaching // ELT journal. – 2020. – Т. 74. – №1. – С. 40–48.

REFERENCES

1. Gurkova V.S. Metod obucheniya po V.F. Shatalovu [The method of teaching by V.F. Shatalov] // Nauchnye issledovaniya i razrabotki molodyh uchenyh. – 2016. – №9-1. [Elektrondy resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-obucheniya-po-v-f-shatalovu> (qaralghan kuni: 21.09.2022) [in Russian]
2. Suhov V.P. Sistemno-deyatelnostnyi podhod v razvivayushem obuchenii shkolnikov: monografiia [System-activity approach in the developing education of schoolchildren: monograph]. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2004. – 155 s. [in Russian]
3. Kalkashev S., Nurbol U., Abdimanapov B., Kaimuldinova K., Ayapbekova A., Nurhanov, M. The technology of criterion assessment of students' knowledge in geography lessons // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2022. – №14(2). – P. 414–425. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6727>
4. Nina Mård & Charlotta Hilli. Towards a didactic model for multidisciplinary teaching – a didactic analysis of multidisciplinary cases in Finnish primary schools // Journal of Curriculum Studies. – 2022. – №54:2. – P. 243–258. DOI: 10.1080/00220272.2020.1827044
5. Analiticheskie materialy po obucheniyu predmetu «Geografiya» [Analytical materials for teaching the subject «Geography»]. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 106 с. [in Russian]
6. Afanasiev V.G. Sistemnost i obshestvo [Consistency and society]. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с. [in Russian]
7. Dalinger V.A. Sistemno-deyatelnostnyi podhod k obucheniyu matematike [System-activity approach to teaching mathematics] // Nauka i epoha: monografiia / pod red. O.I. Kirikova. – Voronezh: Izd-vo VGPU, 2011. – С. 230–243. [in Russian]
8. Aykac V. An application regarding the availability of mind maps in visual art education based on active learning method // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 174. – P. 1859–1866. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.848>
9. Abdrasilov B.S., Salybekova N.N., Tyrsynhodjaeva Sh.A. Joba zertteu jumystary negizinde biologiyany oqytudyn zamanaui adisteri [Novel Methods of Teaching Biology Based on Project Research Works] // Yasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4(118). – Б. 74–86. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.040> [in Kazakh]
10. Yuan R., Stapleton P. Student teachers' perceptions of critical thinking and its teaching // ELT journal. – 2020. – Т. 74. – №1. – С. 40–48.

ӘОЖ 372.881.1; МҒТАР 14.01.33; 14.37.09
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.30>**А. БЕРДІҚҰЛОВА¹✉, Ш. ҚАПАНТАЙҚЫЗЫ²**¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: adasay.90@mail.ru*²*педагогика ғылымдарының докторы**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: shkapantaykizi@mail.ru***ТІЛ ҮЙРЕТУДЕ ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ
ЖАЙЫНДА**

Аңдатпа. Оқылым әрекетін ұйымдастырудың тиімді тәсілдерін зерттеу, тіл үйренушінің оқу техникасын дамыту жолдарын айқындау, тіл үйретуге арналған оқылым мәтіндеріне қойылатын талаптарды айқындап, соңғы мақсатты нәтижеге жетуге ықпал ететін мәтінмен жұмыс түрлерін ғылыми тұрғыдан зерделеу, айқындау бүгінгі күнде аса маңызды. Мақалада коммуникативті құзыреттілікке жататын сөйлеу әрекетінің бір түрі – оқылымның тілді меңгерудегі қызметі туралы зерттеулер нәтижесі баяндалды. Осы тақырыпта әр жылдарда жазылған ғылыми-әдістемелік еңбектерге талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде ғалымдардың оқылым дағдысын дамытуға байланысты нұсқаулықтары мен ұсыныстарына уақыт сыны тұрғысынан баға берілді. Сонымен қатар осы мақалада оқылым дағдысын қалыптастырудың тиімді жолдары мен әдістері, оқылым мәтінімен жұмыс түрлері, оқу техникасы мен оқылым мәтіндеріне қойылатын талаптар ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерттеліп, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін бірқатар стратегияларға талдау жасалды. Зерттеулер нәтижесінде оқылым дағдысын қалыптастыру әдістемесі тіл үйренушінің өзіндік жеке жұмысы ауқымынан жоғары деңгейге көтеріліп, басқалармен тілдесуге жетелейтін, тілдік қатынасқа түсуге мүмкіндік беретін өнімді әрекетті дамытуға бағытталуы тиіс екендігі анықталды.

Кілт сөздер: оқылым дағдысы, сөйлеу әрекеті, тіл үйрету әдістемесі, коммуникативтік бағдарлы оқыту, оқу техникасы.

A. Berdikulova¹, Sh. Kapantaykyzy²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: adasay.90@mail.ru*²*Doctor of Pedagogical Sciences**L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: shkapantaykizi@mail.ru***On the Problem of Forming Reading Skills in Language Teaching**

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бердіқұлова А., Қапантайқызы Ш. Тіл үйретуде оқылым дағдысын қалыптастыру мәселесі жайында // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 351–361. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.30>

***Cite us correctly:**

Berdikulova A., Qapantayqyzy Sh. Til uiretude oqylym dagdysyn qalyptastyru maselesi jaiynda [On the Problem of Forming Reading Skills in Language Teaching] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 351–361. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.30>

Abstract. Today it is important to study effective ways of organizing reading activity, identify ways to develop language learning techniques, determine the requirements for reading texts, and scientifically study the types of work with text that contribute to obtaining the final result. The article presents the results of a study of the role of reading in language acquisition – one of the types of speech activity associated with communicative competence. The analysis of scientific and methodological works on this topic, written in different years, is carried out. As a result of the analysis, the instructions and recommendations of scientists related to the development of reading skills were evaluated. In addition, this article discusses, from a scientific, theoretical and methodological point of view, effective ways and methods for developing reading skills, types of work on reading texts, teaching methods and requirements for reading texts. also analyzed a number of strategies to achieve good results in the development of reading skills of the student. Studies have shown that the method of developing reading skills should go beyond the individual work of the language learner and focus on the development of productive activities that lead to communication with others, allowing them to communicate.

Keywords: Reading skills, speech activity, language teaching methods, communicatively oriented learning, teaching methods.

А. Бердикулова¹, Ш. Капантайкызы²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: adasay.90@mail.ru*

²*доктор педагогических наук*

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: shkapantaykizi@mail.ru*

О проблеме формирования навыка чтения при обучении языка

Аннотация. Сегодня очень важно изучить эффективные способы организации читательской деятельности, выявить пути развития техники изучения языка, определить требования к чтению текстов, изучить виды работы с текстом, способствующие получению конечного результата. В данной статье представлены результаты исследования роли чтения в овладении языком – одного из видов речевой деятельности, связанной с коммуникативной компетенцией. Проведен анализ научно-методических работ по данной теме, написанных в разные годы. В результате анализа были оценены указания и рекомендации ученых, связанные с развитием навыков чтения. Кроме того, в данной статье рассмотрены с научно-теоретической и методологической точки зрения эффективные способы и методы развития навыков чтения, виды работ по чтению текстов, приемы обучения и требования к чтению текстов. Также были анализированы ряд стратегий достижения хороших результатов при развитии навыка чтения обучающегося. Исследования показали, что метод развития навыков чтения должен выходить за рамки индивидуальной работы изучающего язык и ориентироваться на развитие продуктивной деятельности, которая ведет к общению с другими, позволяя им общаться.

Ключевые слова: навыки чтения, речевая деятельность, методы обучения языку, коммуникативно направленное обучение, методы обучения.

Кіріспе

Тілді екінші тіл ретінде оқып-үйренудегі басты мақсат – сөйлеу әрекетін меңгеру екені белгілі. Тіл үйретуде сөйлеу әрекетінің түрлері – оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылымды қатар дамытып отыру маңызды. Бұл дағдылар үйренетін тілде еркін қарым-қатынас жасауға, өзгелермен пікір алмасып, өз көзқарасын білдіре алуына, өз ойын сауатты және жүйелі түре жеткізе алуына, қажетті ақпаратты тиімді қолдана алуына ықпал етеді. Одан бөлек тіл

үйренуші тың ақпаратты оқып, тыңдап қана қоймай, өзіндік қорытынды жасап, сыни тұрғыдан бағалай білуге қол жеткізе алады. Осы төрт дағдының ішіндегі ең маңыздысы – оқылым дағдысы. Себебі оқудың тиімді жолын меңгеру арқылы адам еркін ойға, сауатты сөйлеуге, тіл иесі – халықтың ұлттық ерекшелігін, өзіндік болмысын, даралығын, дүниетанымын түсінуге, астарлы ойын ажыратуға төселеді. Тіл үйретудегі оқылымның дұрыс жүргізілген әдістемесі тілді еркін меңгертуге үлкен ықпал етеді. Тілді екінші тіл ретінде меңгерту барысында оқылым мәтінінің танымдық, зерделік, ақпараттық, жанрлық сипаттарын ажырата білуден бөлек, оны ой мен сананың бірлігінде қабылдауды жүзеге асыру көзделеді. Оқылым сөздер мен тіркестердің мағыналық тұтастықта бірлесе келіп, тіл үйренушіге жинақы мазмұндағы ақпаратты жеткізуімен ерекшеленеді. Оқылымның мақсаты – мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты әртүрлі деңгейде қабылдау және түсіне білу десек, осы арқылы керек мәліметті жинақтаған тіл үйренуші оны қажетіне жаратады, ойлау жүйесін дамытады. Танымы кеңейіп, сөз саптау ерекшеліктеріне, тіл меңгеру дағдыларына бейімделеді. Танымы кеңейіп, сөз саптау ерекшеліктеріне, тіл меңгеру дағдыларына бейімделеді. Сөздердің негізгі мағынасынан бөлек, ішкі астарын, қосымша реңкін, эмоционалды-экспрессивті әлеуетін ажыратады, жанрлық тұтастықты қабылдай біледі.

Тілді меңгеру дағдыларын жетілдіру үшін сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін қатар дамыту керек болады. Сөйлеу әрекеті түрлерінің ішінде оқылым дағдысы ең маңызды деп саналады. Өйткені сөйлеу әрекетінің басқа түрлері осы дағдының дамуымен тікелей байланысты. Оқылым рецептивті, яғни қабылдаушы дағдылар қатарына кіреді. Оқылым әрекеті кезінде көру және ойлау мүшелерінің көмегімен коммуникативтік қарым-қатынас жүзеге асады. Оқылым кезінде тіл үйренуші қажетті, жаңа ақпаратпен танысып, оны өз өмірлік тәжірибесі сараптамасында түсінуге әрекет жасайды. Оқылым арқылы тіл үйренуші өз таным көкжиегін кеңейтеді, сыни ойлау жүйесін дамытады. Сондықтан бұл дағды терең танымдық әрекетті талап ететін психикалық үдерістің арқасында жүзеге асады. Дегенмен бұл дағды сөйлеу әрекетінің басқа түрлеріне қарағанда жүзеге асырылуы жағынан ең жеңіл. Себебі оқылымның бастапқы деңгейіндегі қойылатын талап – өзге тілдегі ақпараттың жазбаша нұсқасын танып, дыбыстап оқу ғана болады. Ал хат танитын ересектер үшін бастапқыда жаңа тіл үйрену тек сол тілдегі спецификалық таңбаларды есте сақтау міндеті ғана болады. Көз алдында тұрған мәтін тіл үйренуші үшін үлкен көмек, тірек қызметін атқарады. Сондықтан да оқылым әрекеті басқа сөйлеу әрекеті түрлерінің ішіндегі ең жеңіл саналады. Осы бастапқы кезеңде оқу техникасын дамытып, жылдамдығын арттыруға үлкен мән беріледі. Мәтіндегі тіл үйренушіге біршама таныс кейбір сөздерді тұтас қарамай оқу әдісін де меңгеру маңызды. Тіл үйренудің бастапқы кезеңінде тіл үйренуші бар назарын жеке сөздердің жазылуы мен беретін мағынасын есте сақтауға шоғырландырады. Сөздікпен жұмыс істей отырып, жекелеген сөздердің мағынасын тануға ұмтылып, мәтіннің жалпы мазмұнын ұғуға тырысады. Сол себепті тіл үйренушіге бейімделіп, өңделген шағын, жеңіл мәтіндер ұсынылады.

Дегенмен тіл үйренудің келесі кезектегі мәтіннің мән-мағынасын түсіну дағдысын қалыптастыру кезеңінде бірқатар қиындықтар ортаға шығады. Бұл деңгейде тіл үйренуші «тыңдау» аспектісіне өтіп, осы бағытта өз дағдыларын жетілдіруге ұмтылады. Грамматикалық дағдыларды жаттықтыру және жетілдіру бағытындағы жұмыстар тек жоғары кезеңге қарай жүзеге асырылады. Сөйлеу белсенділігінің күрт арта бастауы және бір ғана сөйлеу әрекетінің түрін дамыту бағытындағы жұмыстарға тым ұзақ шоғырлану нәтижесінде оқу үдерісінде қарама-қайшылық туындап, ол білім сапасына кері әсерін тигізе бастайды. Осы тұстағы жүргізілетін жұмыстардың басты кемшілігі – коммуникативті бағдарлы оқытудың жүзеге асырылмауы болады. «Қатысымдық бағдарлы оқытудың соңғы мақсатты нәтижесі – тілдік қатынас. Тілдік қатынас дегеніміз – адамдардың бір-бірімен тілдесуі,

сөйлесуі, тіл арқылы тілдік қатынас жасауы» [1]. Олай болса, оқылым дағдысын қалыптастыру әдістемесі тіл үйренушінің өзіндік жеке жұмысы деңгейінен шығып, басқалармен тілдесуге жетелейтін, тілдік қатынасқа түсуге мүмкіндік беретін өнімді әрекетті дамытуға бағытталуы тиіс.

Сондықтан оқылым әрекетін ұйымдастырудың тиімді тәсілдерін зерттеу, тіл үйренушінің оқу техникасын дамыту жолдарын айқындау, оқылым мәтіндеріне қойылатын талаптарды айқындап, соңғы мақсатты нәтижеге жетуге ықпал ететін мәтінмен жұмыс түрлерін ғылыми тұрғыдан зерделеу, айқындау бүгінгі күнде аса маңызды болып отыр. Бұл өз кезегінде мақала аясында көтерілетін тіл үйретуде оқылым дағдысын қалыптастырудың тиімді тәсілдерін зерттеудің өзектілігін танытады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың зерттеу нысаны ретінде тіл үйретуде оқылым дағдысын қалыптастырудың тиімді тәсілдерін зерттеген ғалымдардың зерттеу еңбектері қарастырылды. Аталмыш мәселені қарастырған ғалымдар қатарында И.А. Грузинская, Е.И. Пассов, А.А. Леонтьев, А.А. Миролюбов, Е.Г. Железнова, Е.Н. Соловова, О.И. Коваль, Г. Рогова, Ф. Рабинович, Т. Сахарова, М.Л. Вайсбурд, С.А. Блохина, В.И. Хусаинова, О.В. Афанасьеваларды атауға болады. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде қатысымдық бағдарлы оқыту әдістемесінің негізін қалап, сөйлеу әрекетінің түрлерін айқындаған Ф. Оразбаеваның докторлық диссертациясында алғаш оқылым әрекетін дамытудың жолдары сараланып көрсетілді [2]. Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесін Г.Т. Бейсенбекова арнайы зерттеп, осы тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Г.Т. Бейсенбекова «Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында тілдік қатынас арқылы жүзеге асатын оқылым әрекетінің ғылыми-әдістемелік негіздерін, оқылым түрлерін, белгілерін анықтап, мәтіннің түрлерін жіктеді, оның ерекшеліктерін көрсетіп берді. Оқылымды меңгертудің әдістемесін ұсынды. Дауыстап және іштей оқуды қалыптастыратын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесін ұсынды [3].

Аталған зерттеулерде оқылым дағдысын қалыптастырудың тиімді жолдары мен әдістері, оқылым мәтінімен жұмыс түрлері, оқылым мәтіндеріне қойылатын талаптар ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерттеліп, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер ұсынылды.

Осы мақаланы жазу барысында педагогикалық зерттеулерді жүргізудің теориялық және практикалық әдістері қатар жүргізілді. Атап айтқанда, осы зерттеу барысында әртүрлі ақпарат көздері пайдаланылғандықтан, теориялық деректерді зерттеу әдістері мен талдау әдістері қолданылды. Жалпы теориялық және ғылыми-әдістемелік міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін аналитикалық зерттеу әдістері қолданылды. Әртүрлі деректерді зерттеп, талдау әдістері тақырыпқа қатысты негізгі және қосымша әдебиеттерді іздеп тауып, тақырыптық, мазмұндық шолу жасау, зерттеу нысандарына байланысты тақырыптық топтарға іріктеу, басты ұстанымдарын айқындап, ұсыныстары мен қорытынды пікірлеріне сыни тұрғыдан баға беру тәсілдерінің көмегімен жүзеге асырылды.

Талдау мен нәтижелер

Тілдік дағды жалпыланған байланыстарға негізделген үдеріс. Олар фонетикалық, лексикалық, грамматикалық байланыс құралдарын саналы түрде меңгеру арқылы қалыптасады. Мағыналылық – тілдік дағдылардың негізгі қасиеті. Тілдік дағдылардың көмегімен үйренетін тілде дұрыс сөйлеу қамтамасыз етіледі. Сөйлеу дағдысы – үдерісті бекітуші әрекетті орындаудың қалыптасқан тәсілі [4]. Ғалым Ф. Оразбаева оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу екенін айтады. Ғалым өз

еңбектерінде оқылымның танымдық, зерделік, ізденімдік, көрсетімдік оқылым сияқты түрлерін жіктеп көрсетеді. «Оқылымда берілген материалды түсініп, ұғу ғана емес, ондағы әрбір тілдік-қатысымдық тұлғалардың мағынасын білу, қалпын тану және оны тілдік қарым-қатынаста кеңінен пайдалану керектігінің» маңызды екеніне тоқталады [5].

Оқылым, біріншіден, ой мен мидың бірлескен жұмысына байланысты болады, екіншіден, жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып білуге қатысты, үшіншіден, мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің мәні зор. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпараттар жинақталып алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі ретінде оқылымның маңызы:

1) тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады;

2) оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, адамдардың қарым-қатынасын жетілдіреді, білімін арттырады, ішкі ой-санасын байытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған адамның сөйлеу қабілеті де ерекше болады;

3) оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйретуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды. Мұның өзі уақыт өте келе сарапқа түсіп, өмірде, ғылым мен техникада жаңа ізденістердің шығуына жол ашады. Адамның қоғамдағы рөлі артады, коммуникация үдерісі дамиды.

Оқылым әрекеті – тіл үйренуде әрқашан іс жүзінде сұранысқа ие сөйлеу әрекетінің түрі. Өйткені, оқылым арқылы коммуникативтік құзыреттіліктің міндетті құрамдас бөлігі – ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік дамиды. Ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік дегеніміз:

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен қажетті ақпаратты таба алу;

- технологиялар;

- «оның сенімділік / жаңалық / маңыздылық дәрежесін анықтау;

- жағдаятқа және алға қойылған міндеттерге сәйкес өңдеу;

- мұрағаттау және сақтау;

- кең ауқымды мәселелерді шешу үшін пайдалану» [6, 22-б.].

Оқылым дегеніміз – әдіскерлер И.Л. Колесникова мен О.А. Долгинаның пікірінше, жазбаша мәтінді қабылдауға және түсінуге бағытталған сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі [7]. Е.И. Пассов та оқылымды тілдік белгілерді қабылдауға бағытталатын сөйлеу әрекетінің рецептивті түріне жатады деп есептейді [8]. Г. Рогова, Ф. Рабинович, Т. Сахаровалар да оқылымды сөйлеу әрекетінің рецептивті түріне жатқызады. Өйткені ол белгілі бір автордың репродуктивті қызметінің өнімі ретіндегі мәтінді оқырманның қабылдауы мен өңдеуінен тұратын әрекет түрі деп таниды [9]. Демек, оқылым – графикалық белгілер арқылы кодталған жазбаша тілдік ақпаратты визуалды қабылдаумен байланысты сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі деп саналады. Бұл терминге анатомиялық тұрғыдан сипаттама берер болсақ, оқылым әрекеті кезінде адамның рецепторлы қабылдау органдарының белсенді әрекеті іске қосылады. Психологиялық тұрғыдан өзіне қажетін сыртқы әлемнен алуға бағытталған әрекет рецептивті деп аталады.

Оқылым әрекетін дамыту үдерісіне негізгі төрт компонент қатысады: 1. Көру мүшелері; 2. Ойлау мүшелері; 3. Тілдік бірліктердің таңбалық тізбегі; 4. Қатысымдық бірліктердің мағыналық тізбегі. Бұлардан тыс тағы бірнеше құрамдас бөліктер қатар жұмыс атқарады: 1. Дыбыстау мүшелерінің қимыл-қозғалыс әрекеттері; 2. Дауыстап оқу; 3. Есту мүшелерінің жұмысы; 4. Тілдік материалдардың жиынтығы. О.И. Коваль оқылым – сөйлеу әрекетінің басқа түрлерін дамытудың негізі болып табылатын, ана тілінде де, шетел тілінде де білімді

кеңейтуге мүмкіндік беретін, үлкен еңбекті талап ететін маңызды дербес жұмыс екенін айтады [10]. Әдіскер А.А. Миролубов оқылымды меңгертудің бастапқы кезеңінде оқытушы мен оқулық авторлары екі маңызды мәселені естен шығармаулары керек екенін айтады: Бірінші мәселе – мәтін таңдау. Екінші мәселе – оқушыларға мәтінді дұрыс оқудың фонетикалық заңдылықтарын меңгерту [11]. Оқылымды меңгертудің ең бастапқы кезеңінде осы екі мәселеге басты мән беру дұрыс нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Оқылымды үйренуді осы жолмен бастаған кезде тіл үйренушінің басты екі дағдысы: ішкі және сыртқы сөйлеу дағдысы дамиды. Оқу барысында бастапқыда оқырманның ішкі сөйлеуі қалыптасады. Уақыт өте келе, ішкі сөйлеу негізінде оның сыртқы сөйлеуі дамиды.

- кітаппен жұмыс істей білу;
- анықтамалық әдебиеттерді пайдалану;
- қажетті дереккөздерді іздеп, таба алу және т.б.

Оқылымды меңгерту – ұзақ шығармашылық үдеріс. Сөйлеу қарекетінің кез келген түрін жоғары деңгейге дейін дамытудың бірнеше кезеңдері болады. Бұл жөнінде А.А. Леонтьев сөйлеу дағдыларының автоматтандыру – тұтастық, тегістік, қиналудың болмауы, байланыстырып сөйлеуге дайындық; тұрақтылық – беріктік; икемділік – білімді жалпылай алу қабілеті, өз білім деңгейін бақылау деген негізгі кезеңдерін ажыратып көрсетеді [12]. Осы маңызды үдеріс нәтижелі болуы үшін ең алдымен оқылым тәсілдерін меңгерту қажет. Оқу техникасын дұрыс меңгеру сөйлеу әрекетінің негізгі түрі болып табылатын оқылымды жетік меңгеруге мүмкіндіктер ашады.

Әдістемелік құралдарда оқу техникасын меңгеруде оқылымның екі түріне мән беру қажеттігі атап көрсетілген: 1. Синтетикалық оқу; 2. Аналитикалық оқу. Осы жерде оқылымды меңгертуді қандай оқудан бастау керек деген заңды сұрақ туындайды. Тілдерді үйретудің бастапқы кезеңдерінде оқылымды меңгертуді синтетикалық оқудан бастаған жөн. Оқытудың бастапқы кезеңдерінде оқуға үйрететін мәтіндердің қарапайым нұсқаларын таңдау аналитикалық оқуға дейін синтетикалық оқуды бастау қажеттілігінің негізі болып табылады. Бұл оқуды үйрену үдерісіне жақсы мүмкіндіктер ашады.

Белгілі әдіскер И.А. Грузинская оқу техникасы туралы: «Оқу механизмі – бұл назар аударатын мәтіндік материалды дыбыстық бейнелермен дәл, жылдам және анық байланыстыру және мәтіннің түсінікті бөліктерін максималды дыбыстық және интонациялық дәлдікпен айту», - деп жазады [13]. Оқылым – бұл белгілі бір механизм және бұл механизмді оқытуда пайдалану үшін оның ережелерін, яғни оқу техникасын меңгеру қажет. Оқу техникасын меңгеру үшін оқудың екі түрлі әдісімен жұмыс істеу керек. Бұл дауыстап және дыбыссыз оқудың түрлері. Оқудың екі түрі де оқу техникасын меңгеруге қатысады. Оқырманға шет тіліндегі бейтаныс, жаңа дыбыстарды жазудың жаңа түрлері оқуды үйрену үдерісін баяулатады және белгілі бір қиындықтар туғызады.

Оқылым маңызды құзыреттілік болуымен қатар, бірнеше дағдыларды біріктіретін жиынтық білімге негізделеді. Себебі онда грамматикалық құрылымдарды есте сақтауға мүмкіндік берілуден бөлек меңгеріп жатқан тілде сөйлеуге және айтылым әрекетін де жетілдіруге бейімдейді. Оқылым әрекетінде ақпараттың негізгі әрі жетекші көзі болып саналатын кітап, газет-журналдарды оқып-түсіну, оны талдай алу мақсаты алдыңғы орынға шығады. Тілді меңгерудің бастауыш, орта, жоғары деңгейлеріне сай мәтін түрі таңдалып алынады және мәтіндегі сөздер саны саналады. Баспа өнімдеріндегі, интернет ресурстарындағы әртүрлі жанрлар мен стильдегі мәтіндерді оқу кезінде ең алдымен ақпаратты жинақтау, іріктеу, қабылдау, түсіну, өңдеу қажеттілігі туындайды. Алынған ақпаратты өңдеу үшін оқылымның барлық түрін меңгеру қажет. Оларға аналитикалық оқу, синтетикалық оқу, дайындықты оқу, дайындықсыз оқу, аударма арқылы оқу, аудармасыз оқу, негізгі оқу, қосымша оқу, шолып оқу, жылдам танысып оқу, іздей, зерттей оқу, түсініп оқу, шапшаң оқу, т.б. секілді көптеген дағдылар жатады.

Оқуды үйретуде мәтінде не талқылануы мүмкін екенін болжау қабілетін дамыту, мәтінде берілген ойды өз тәжірибесімен байланыстырып, белгілі бір ой тую қабілетін дамыту маңызды.

Е.Н. Соловова мәтінмен жұмыс істеуге қажетті келесі дағдыларды анықтайды:

- мәтіннің түрін / жанрын анықтау;
- мәтіннің негізгі идеясы мен тақырыбын анықтау;
- әртүрлі дереккөздерден қажетті ақпаратты табу;
- қосымша дереккөздерді қолдана отырып, ақпараттың сенімділік дәрежесін тексеру;
- кітаптың/мәтіннің анықтамалық аппаратымен жұмыс істеу;
- оқудың әртүрлі түрлерін меңгеру;
- мәтіннің құрылымдық бөліктерін анықтау;
- негізгі және қосымша ақпаратты ерекшелеу, артық ақпаратты елемей;
- айқын белгілер негізінде ақпаратты топтастыру;
- қажетті ақпаратты түртіп алу, қысқаша жазба, реферат т.б. түрінде жазу;
- түйін сөздерді айқындау, жоспар құру;
- оқиғалар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды айқындау;
- ақпаратты мазмұны мен мағынасы деңгейінде түсіну;
- өз дүниетанымы мен құндылық бағдары негізінде оқылған ақпаратты бағалау [6, 34-б.].

Оқылым әрекеті кезінде көп жағдайда тіл үйренушілер жазылған сөздерге зейінін шоғырландырып оқуға қиналады. Осыған байланысты оқылым әрекетін дұрыс ұйымдастыруға көмектесетін нұсқаулар мен стратегияларды қолдану қажеттілігі туындайды, яғни жай ғана қағаздағы сөздерді оқып қана қоймайды.

Стратег оқырманның мазмұндық дағдыларын жеті салаға бөлуге болады, атап айтқанда:

1. Болжау – бақылау және/немесе жеке тәжірибе негізінде болжау.

2. Визуалдандыру – көріністердің, кейіпкерлердің және оқиғалардың бейнелерін ойша көз алдына әкелу.

3. Байланыстыру – мәтінді оқу кезінде екі немесе одан да көп деректерді өзара байланыстыру немесе олардың арасындағы байланысты көре алу.

4. Сұрақ – сұрақ қою немесе іздену.

5. Нақтылау – түсінікті, анық ету және шатасудан арылу.

6. Жинақтау – мәтіннің қысқаша мәнін айқындау.

7. Бағалау – оқығаны туралы пікір қалыптастыру [14].

Оқылым дағдысын қалыптастыруда мұғалім оқушыларды мәтіннің жеке сөйлемдеріне емес, тұтас мәтіннің өзіне назар аударуға үйрету стратегиясын ұсынады. Оқыған ақпараттың басым көпшілік бөлігін түсіну үшін алдымен абзац тәрізді көлемді бірліктердің құрылымын түсінуді үйрену керек. Ол үшін мәтінді тұтас түсінуден бастап, егжей-тегжейлі түсінуге көшу керек. Оқылым кезінде керісінше жеке-жеке сөздерді түсінуді алдыңғы қатарға шығарар болсақ, оқушы назары сол ұсақ бөлшектер аясында қалып, зейіні шашырайды. Сондай-ақ оқылымға мүмкіндігінше аутентивті мәтіндерді пайдалану қажет. Аутентивті мәтіндер оқылым әрекетін жеңілдетуге үлкен ықпал етеді. «Оқылымнан алатын ләззатты жойып алмас үшін мәтін бойынша көп жаттығу берудің қажеті жоқ» [15]. Көп жағдайда тіл үйрету оқулықтарында берілетін мәтіналды, мәтінсоңы тапсырмаларының шамадан тыс көптігі назар аудартады. Бұл мәселе арнайы зерттеу нысанымыз болмағандықтан, осы мақаламыз аясында оған тоқталмаймыз. Алайда, болашақта зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі ретінде атап өтуді жөн көреміз.

Оқушының дұрыс болжам жасай алуы оқу мақсаттарын дұрыс шешуге тікелей ықпал етеді. Мәтінді болжау оқушының аялық білімімен тығыз байланысты. Аялық білімнің

көмегімен оқушылар мәтіннің тақырыбын, жалғасын, соңын болжайды. Бұл стратегияны қолдану арқылы тіл үйренуші өз көзқарасымен үйлесетін немес қарама-қайшы болып келетін түрлі жаңа ақпараттарды жинақтап, меңгеру мүмкіндігіне ие болады. Бұл өз кезегінде оның сыни тұрғыдан ойлау дағдысын дамытуға ықпал етеді [16].

Оқылым дағдысы арқылы тіл үйренуші мәтінді және оның мазмұны мен мақсатын, тілін түсінуге, негізгі ойды анықтауға және мәтіннің құрылымдық бөліктерін, мәтіннің стилі мен типін анықтауды, оқылған мәтін негізінде сұрақ құрастыруды, әртүрлі деректерден қосымша ақпаратты айқындауды және мәтіндерге салыстырмалы сараптама жасауды меңгереді. Егер оқу дағдысын қалыптастыру мақсат етілсе, онда мәтіндерге салыстырмалы анализ жасау арқылы тіл үйренуші, алдымен, мәтін мазмұнын меңгеруі керек. Тек содан кейін ғана нақты берілген мәтінде автордың нені көздегенін, кімдерге арнағанын, автордың сол мәселеге байланысты қандай көзқараста екенін, оқырманға жеткізу үшін қолданған тілдік бірліктерін саралап, сараптама жасауға дағдыланады. Оқылым дағдысы арқылы білім алушының танымы кеңейеді, ойлау жүйесі дамитын болады.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыда берілген пікірлерден тіл үйрету әдістемесін зерттеуші мамандардың оқылым терминін «оқырман мен мәтін арасындағы қарым-қатынас» деген ұғыммен байланыстыратынын көреміз. Ғалымдар оқылым тәрізді күрделі коммуникативтік дағдыны меңгерту белгілі бір тақырып аясындағы жан-жақты ауқымды білімді, сонымен қатар тілді жетік білуді қажет етеді деп есептейді. Оқылым әрекеті нәтижелі жүзеге асуы ең алдымен үшін тіл үйренушінің меңгерілетін ақпарат төңірегінде аялық немесе базалық білімі болуы керек. Сонымен қатар мәтіндерді түсіну үшін қажетті кең ауқымды біліктер мен дағдылар талап етіледі. Тіл үйренуші мәтінді түсініп оқу үшін орындауы керек маңызды әрекет – жаңа мәтінді өз өмір тәжірибесімен байланыстыруы.

Оқылым дағдысы тақырыбында жүргізілген зерттеулерге шолу нәтижесінде мақалалардың зерттеу нысанына алынған мәселелердің әртүрлі екендігін байқадық. Дегенмен, зерттеушілер назары негізінен белгілі бір өзекті мәселелерге шоғырланғаны айқындалды. Оқылым дағдысы бойынша жазылған мақалалар тақырыптарына қарай топтастырылған кезде «оқығанын түсіну» мәселесі бойынша жазылған мақалалар ең жоғары көрсеткішті құрайтыны байқалды. Бұл қатынас оқу дағдысына деген көзқарасымызды өзгертеді.

Келесі кезекте «міндетті түрде оқығанын түсіну керектігі» мәселесін көтерген мақалалар орын алады. Түсінбей оқу сәтті болмайды. Оқып-түсіну мақсатына жету үшін оқудың маңызы зор. Мақалаларда айтылған келесі өзекті мәселе – «оқу әдеті». Түпкі мақсат ақпарат жинау арқылы білім алу болғандықтан, кітап оқуды ұнататын әдет адамның өміріндегі игілікті әрекеттерінің бірі ретінде саналады. Оқылым дағдысындағы келесі кезекте «оқуға деген көзқарас» өзекті мәселе ретінде көрінеді. Адамның оқуға деген оң көзқарасы оқылым мен оның табыстылығын дамытудың маңызды факторы екені белгілі. «Оқылым стратегиялары» зерттеушілердің ең таңдаулы тақырыптарының бірі болып табылады.

«Оқу барысында мәтінді түсіну үшін оқырман өз еркімен қолданатын шешім. Бұл фактор оқуды сапалы және тиімді етуде ең маңызды орынға ие. Егер оқырман осы стратегияларды оқуға дейін, оқу барысында және оқудан кейін қолданса, оқу мақсатына жету мүмкіндігі арта түседі. Оқу дағдылары туралы мақалаларда жиі қолданылатын тағы бір тақырып оқылған ақпаратты бағалау немесе ақпаратқа қатысты сыни пікірдің қалыптасуы. Білім беру жүйесінің белгіленген мақсаттарға жетуінде бағалау маңызды рөл атқарады. Оқу процесінде және оқудың соңында, мақсатқа жетуде бағалау зерттеулері маңызды рөл атқарады. Бұл пәндер бойынша зерттеулерге артықшылық беріледі. Оқылым дағдысының түрлі өзекті мәселелерін зерттеуді арттыру және жалғастыру керек. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде оқылым дағдысына қатысты кейбір мәселелер бойынша зерттеулердің

жеткіліксіз екені байқалады. Атап айтқанда, оқылым мен басқа дағдылар арасындағы байланыс, оқылымға дайындық, оқылым мәтіндеріне қойылатын талаптар сияқты тақырыптар аз зерттелген.

Оқылым дағдысын дамыту тіл үйрету әдістемесін жетілдірудің барлық кезеңдерінде зерттеу нысанының орталығында тұрған негізгі мәселелердің бірі болды және сөйлеу әрекетінің бұл түрін көптеген әдіскерлер үнемі зерттеп келеді. Ғылыми әдебиеттерде сөйлеу әрекетінің бұл түрі бойынша жазылған еңбектер жетерлік. Дегенмен, бұл еңбектерде берілген оқылым дағдысын дамытуға байланысты нұсқаулықтар мен ұсыныстарды уақыт сыны тұрғысынан қарап, іріктеп қолдануды естен шығармау керек. Өйткені оқылым дағдысын дамытудың мақсаты қоғам дамуына сәйкес өзгеріске ұшырауға бейім болып келеді. Заманның дамуына байланысты шетел тілдерін үйретуде, оның ішінде қазақ тілінде оқылымды меңгертуге қойылатын талаптар, оқылымды дамытудың шарттары, яғни оқылатын мәтіндердің түрлері, күрделілік деңгейі мен көлемі өзгеруде.

Ғалымдар кез келген тілді меңгеру үшін оқу үдерісі сөйлеу әрекетінің барлық түрін (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым) қамтуы керек дегенге бірауыздан келіседі. Дегенмен, көптеген жағдайда оқылым әрекеті әдістемелік тұрғыдан өз деңгейінде бағаланбай келеді. Оқылған мәтінді қабылдау мен түсінуге бағытталған сөйлеу әрекетінің өнімсіз түрі болғандықтан, сөйлеу әрекетінің тыңдалым, жазылым сияқты өнімді түрлерімен салыстырғанда оқылымға азырақ көңіл бөлінетіні рас. Алайда кейбір зерттеушілер оқылымды «сөйлеу және тілдік дағдыларды қалыптастыратын және бақылайтын құрал» ретінде қарастырып, оның маңызын айқындайды. Олардың пікірінше, өз бетінше жеткілікті көлемдегі мәтінді оқу сөздік қорға, грамматикалық және жазу дағдыларының қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар оқылым тіл мен мәдениетті зерттеу құралы, ақпараттық және білім беру құралы және өз бетінше білім алу құралы сияқты әртүрлі қызмет атқарады.

Жүргізілген талдаулар нәтижесінде оқылым әрекетін дамытуға бағытталған жұмыстар қатысымдық бағдарлы жүргізілуі тиіс екендігіне көз жеткіземіз. Бұл өз кезегінде тіл үйретудің соңғы мақсатты нәтижесі – тілдік қатынасқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ол үшін оқылым мәтіндерін тіл үйренушілердің білім деңгейлері, қажеттіліктері мен қызығушылықтарына қарай сәтті тандап алып, оқылым алды және оқылым соңы тапсырмаларының жүйесін дұрыс ұйымдастыру қажет болады. Сол кезде ғана оқылым дағдысын ұйымдастыруға бағытталған жұмыстар өз мақсатына жете алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Курманова А.К., Курманбаева Ш.К. Қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесінің зерттелуі // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. – 2022. – №1. – Б. 400–412.
2. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері: пед. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 1996. – 417 б.
3. Бейсенбекова Г.Т. Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2001. – 146 б.
4. Вайсбурд М.Л., Блохина С.А. Обучение пониманию иноязычного текста при чтении как поисковой деятельности. [Электронный ресурс] URL: https://studwood.ru/1815092/pedagogika/obuchenie_ponimaniyu_inostrannogo_teksta (қаралған күні: 15.03.2022).
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Шығармалар жинағы. 2-т. Тілдік қатынас: ғылыми монография. – Алматы: Ан-Арыс, 2019. – 584 б.
6. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс: пособие для студентов пед. вузов и учителей. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 219 с.
7. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. [Электронный ресурс] URL: <https://dispace.edu.nstu.ru/didesk/course/show/2517/10> (қаралған күні: 16.03.2022).

8. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение чтению: учебное пособие. – Воронеж: Интерлингва, 2002. – 236 с.
9. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
10. Коваль О.И. Самостоятельная работа при обучении чтению на иностранном языке // Вестник ВГАВТ, вып. 39. Раздел III. Философские, социально-педагогические и филологические науки. – 2014. – С. 79–82.
11. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность: коллективная монография / под ред. А.А. Миролубова. – Обнинск: Титул, 2010. – 464 с.
12. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному (психологические очерки). – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 88 с.
13. Грузинская, И.А. Методика преподавания английского языка: учебное пособие. 5-е изд. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947. 223 с.
14. Birkner V. Reading Comprehension in Teaching English as a Foreign Language. [Электронды ресурс] URL: <https://www.monografias.com/trabajos68/readinscomprehension-teaching-english/readins-comprehension-teaching-english2.shtml> (қаралған күні: 03/16/2022).
15. Железнова Е.Г. Чтение как один из способов обучения английскому языку // Научный вестник Южного института менеджмента. – 2019. – №1. – С. 110–114.
16. Рустемова С.К., Алимжанова Б.Е., Байгошкарлова М.И., Бабжанова Р.Ж. Methods of teaching reading at English lessons // Молодой ученый. – 2015. – №11. – С. 1478–1481.

REFERENCES

1. Kurmanova A.K., Kurmanbaeva Sh.K. Qatysymdyq bagdarly oqytu maselesiniñ zerttelui [Study of the problem of participatory-oriented learning] // Toraigyrov universitetinin Habarshysy, Pedagogikalıq seriyasy. – 2022. – №1. – В. 400–412. [in Kazakh]
2. Orazbaeva F. Tildik qatynas pen qatysym adisinin gylymi-teoriyalıq negizderi: ped. gyl. dokt. ... diss. [Scientific and theoretical foundations of the method of language communication and participation: diss.]. – Almaty, 1996. – 417 b. [in Kazakh]
3. Beisenbekova G.T. Qazaq tilin basqa ult okilderine oqylym areketi arqyly uiretu adistemesi: ped. gyl. kand. ... diss. [Methods of teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities through reading activities: diss.]. – Almaty, 2001. – 146 b. [in Kazakh]
4. Vaisburd M.L., Blohina S.A. Obuchenie ponimaniyu inoiazychnogo teksta pri chtenii kak poiskovoi deyatel'nosti [Learning to understand a foreign language text when reading as a search activity]. [Electronic resource] URL: https://studwood.ru/1815092/pedagogika/obuchenie_ponimaniyu_inostrannogo_teksta (qaralğan kuni: 15.03.2022). [in Russian]
5. Orazbaeva F. Tildik qatynas. Shygarmalar jinagy. 2-t. Tildik qatynas. Gylymi monografiia [Language communication. Collection of works. T 2. language communication: scientific monograph]. – Almaty: An-Arys, 2019. – 584 b. [in Kazakh]
6. Solovova E.N. Metodika obucheniia inostrannym iazykam: prodvnutyi kurs: posobie dlia studentov ped. vuzov i uchitelei [Methods of teaching foreign languages: advanced course: a manual for students and teachers]. – М.: AST: Astrel, 2008. – 219 s. [in Russian]
7. Kolesnikova I.L., Dolgina O.A. Anglo-russkiy terminologicheskiy spravochnik po metodike prepodavaniia inostrannyh iazykov [English-Russian terminological reference book on the methodology of teaching foreign languages]. [Electronic resource] URL: <https://dispace.edu.nstu.ru/didesk/course/show/2517/10> (qaralğan kuni: 16.03.2022). [in Russian]
8. Passov E.I., Kuznecova E.S. Obuchenie chteniiu: uchebnoe posobie [Learning to read: a textbook]. – Voronej: Interlingva, 2002. – 236 s. [in Russian]
9. Rogova G.V., Rabinovich F.M., Saharova T.E. Metodika obucheniia inostrannym iazykam v srednei shkole [Methods of teaching foreign languages in secondary school]. – М.: Prosveshenie, 1991. – 287 s. [in Russian]
10. Koval O.I. Samostoyatel'naya rabota pri obuchenii chteniiu na inostrannom iazyke [Independent work in teaching reading in a foreign language] // Vestnik VGAVT, vyp. 39. Razdel III. Filosofskie, socialno-

- pedagogicheskie i filologicheskie nauki. – 2014. – S. 79–82. [in Russian]
11. Metodika obucheniia inostrannym iazykam: tradicii i sovremennost / pod red. A.A. Miroljubova. – Obninsk: Titul, 2010. – 464 s. [in Russian]
 12. Leontiev A.A. Nekotorye problemy obucheniia russkomu iazyku kak inostrannomu (psihologicheskie ocherki) [Some problems of teaching Russian as a foreign language (psychological essays)]. – M.: Izdvo MGU, 1970. – 88 s. [in Russian]
 13. Gruzinskaya I.A. Metodika prepodavaniia angliiskogo iazyka: uchebnoe posobie [Methods of teaching English: textbook]. 5-e izd. – M.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo ministerstva prosvesheniia RSFSR, 1947. – 223 s. [in Russian]
 14. Birkner V. Reading Comprehension in Teaching English as a Foreign Language. [Electrondy resurs] URL: <https://www.monografias.com/trabajos68/readinscomprehension-teaching-english/readins-comprehension-teaching-english2.shtml> (qaralgan kuni: 03/16/2022).
 15. Jeleznova E.G. Chtenie kak odin iz sposobov obucheniia angliiskomu iazyku [Reading as one of the ways to learn English] // Nauchnyi vestnik Yujnogo instituta menedjmenta. – 2019. – №1. – S. 110–114. [in Russian]
 16. Rustemova S.K., Alimjanova B.E., Baigoshkarova M.I., Babjanova R.J. Methods of teaching reading at English lessons // Molodoi uchenyi. – 2015. – №11. – S. 1478–1481.

Б.С. ЖОШИБЕКОВА^{1✉}, А.А. РАМАЗАНОВА², А.А. САРТАЕВА³,
Қ.А. ЖУМАГУЛОВА⁴

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: j.bagilash@mail.ru

²PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru

³биология ғылымдарының кандидаты,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Akmaral6671@gmail.com

⁴педагогика ғылымдарының кандидаты,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: k.zhumagulova@abaiuniversity.edu.kz

ГЕНОТОКСИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ ГЕНЕТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты – білім алушыларға қоғамның маңызды мәселелерін байланыстыру арқылы генетикалық білімдерін дамыту. Генетикалық білім беруде зерттеулерге негізделген оқытудың интерактивті әдістері кеңінен қолданылады. Бұл өз кезегінде білім алушының пәнге қызығушылығы қаншалықты дәрежеде екенін анықтауға мүмкіндік береді. Генетиканы оқытуда зертханалық жұмыстың орны ерекше. Зертханалық жұмыс білім алушының ғылыми-зерттеу әдістерін қолдана отырып, ғылыммен айналысуына мүмкіндік беріп, қызығушылықты оятады. Заман талабына сай студенттер ғылыми модельдерді қолдануды, проблемаларды шешу үшін тиісті математикалық тәсілдер мен статистиканы есептеуді, сонымен қатар деректерді басқаруды және біріктіруді үйренуі керек. Генетиканың қоғам үшін маңыздылығын ескере отырып, авторлар бұл мақалада қазіргі өзекті проблема – генотоксиндерге тоқталуды жөн көреді. Генотоксикалықты анықтауға арналған тест жүйесінің бірі – Эймс тестін жасай отырып, генетиканы оқытудың ерекшеліктеріне назар аударады. Зертханалық тәжірибе білім алушыларға қоршаған әлемнің генотоксиндерден, әр түрлі факторлардан ластануы, мутация, тұқым қуалау процестеріне әсерін бақылауға және тәжірибе жүргізу арқылы қателіктерін түсінуге, алынған мәліметтерді түсіндіруге, дұрыс тұжырым жасауға көмектеседі. Осыған орай, білім алушылардың теориялық білімдерін практика түрінде шыңдау үшін: кумулятивті миға шабуыл, бір минуттық рефлексия интербелсенді әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: генетикалық білім, генотоксика, мутация, Эймс тесті, Salmonella.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жошибекова Б.С., Рамазанова А.А., Сартаева А.А., Жумагулова Қ.А. Генотоксикалық зерттеулерді қолдану негізінде генетиканы оқыту әдісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 362–374. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.31>

*Cite us correctly:

Joshibekova B.S., Ramazanova A.A., Sartaeva A.A., Jumagulova Q.A. Genotoksikalyq zertteulerdi qoldanu negizinde genetikany oqytu adisi [A Method of Teaching Genetics Based on the Use of Genotoxic Studies] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 362–374. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.31>

B.S. Zhoshibekova¹, A.A. Ramazanova², A.A. Sartayeva³, K.A. Zhumagulova⁴¹*PhD Doctoral Student of Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: j.bagilash@mail.ru*²*PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru*³*Candidate of Biological Sciences, Acting Associate Professor
of the Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Akmaral6671@gmail.com*⁴*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: k.zhumagulova@abaiuniversity.edu.kz*

A Method of Teaching Genetics Based on the Use of Genotoxic Studies

Abstract. The purpose of this study is to give students the opportunity to develop their genetic knowledge, linking them with important problems of society. Interactive research-based teaching methods are widely used in genetic education. This allows you to determine the degree of interest of the student in the subject. A special place in teaching genetics is occupied by laboratory work. Laboratory work arouses interest, allowing students to engage in science using research methods. Modern students should learn how to use scientific models, calculate appropriate mathematical approaches and statistics to solve problems, as well as manage and integrate data. Given the importance of genetics for society, in this article authors decided to focus on hemotoxins, an urgent problem at the present time. Having developed the Ames test, one of the test systems for determining genotoxicity, authors focused on the features of teaching genetics. Laboratory experience helps students to control the influence of the surrounding world from hemotoxins, various factors on the processes of pollution, mutation, inheritance and, conducting the experiment, to understand mistakes, interpret the data obtained, draw the right conclusions. In this regard, interactive methods were used to consolidate the theoretical knowledge of students in the form of practice: cumulative brainstorming, minute reflection.

Keywords: genetic education, genotoxicity, mutation, Ames test, Salmonella.

Б.С. Жошибекова¹, А.А. Рамазанова², А.А. Сартаева³, К.А. Жумагулова⁴¹*PhD докторант Казахского национального женского педагогического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: j.bagilash@mail.ru*²*PhD, Казахский национальный женский педагогический университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru*³*кандидат биологических наук, и.о. ассоциированного профессора
Казахского национального женского педагогического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: Akmaral6671@gmail.com*⁴*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: k.zhumagulova@abaiuniversity.edu.kz*

Метод обучения генетике на основе использования генотоксических исследований

Аннотация. Цель этого исследования – дать обучающимся возможность развивать свои генетические знания, связывая их с важными проблемами общества. В генетическом образовании широко используются интерактивные методы обучения, основанные на исследованиях. Это позволяет определить степень заинтересованности обучающегося в предмете. Особое место в обучении генетике занимает лабораторная работа. Лабораторная работа пробуждает интерес, позволяя студентам заниматься наукой, используя методы научных исследований. Современные студенты должны научиться использовать научные

модели, вычислять соответствующие математические подходы и статистику для решения проблем, а также управлять и интегрировать данные. Учитывая важность генетики для общества, в этой статье авторы решили остановиться на генотоксинах, актуальной проблеме в настоящее время. Разработав тест Эймса, одну из тестовых систем для определения генотоксичности, авторы сосредоточились на особенностях обучения генетике. Лабораторный опыт помогает обучающимся контролировать влияние окружающего мира от генотоксинов, различных факторов на процессы загрязнения, мутации, наследования и, проводя опыт, понимать ошибки, интерпретировать полученные данные, делать правильные выводы. В этой связи, для закрепления теоретических знаний обучающихся в форме практики были использованы интерактивные методы: кумулятивный мозговой штурм, минутная рефлексия.

Ключевые слова: генетическое образование, генотоксичность, мутация, тест Эймса, Salmonella.

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғамда генетиканың рөлі өсіп, генетикалық білім беруде генетик мамандарды, сондай-ақ генетикадан сабақ беретін биология мұғалімдерін даярлау сапасына жаңа талаптар қойылуда. Генетика – биология ғылымының ең маңызды күрделі ұғымдардың бірі. Генетика – тұқым қуалаушылықты, белгілі бір гендердің ата-анадан ұрпаққа берілу процесін зерттейтін ғылым [1]. Генетика биологияның негізгі бөлігі болып табылады. Генетика биология білімі арқылы қолданылуы «генетикалық сауаттылықты» арттыруды талап етеді. Дегенмен, генетика студенттер үшін де, олардың мұғалімдері үшін де ең қиын тақырыптардың бірі болып табылады. Ғылыми білім берудегі зерттеушілер мен оқытушылар генетиканы қашан және қалай оқыту керек деген мәселені ұзақ уақыт бойы талқылап келеді. Генетикалық ұғымдар биологияның даму тарихында жинақталған, алайда генетиканың ғылым ретінде пайда болуы, негізгі заңдылықтарды ашқан 1865 жылы Грегор Мендель болды. 1900 жылы Л.Э. Корренс, Э. Чермак және Х. де Фриз будандастыруды зерттеу нәтижелерін жариялап, Мендельдің деректерін растады. Содан кейін генетика қарқынды дамып, ол бүкіл әлемдегі университеттерде зерттеле бастады. Тұқымқуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтарын білместен эволюциялық ілімнің, ботаниканың, биохимияның, зоологияның, физиологияның және басқа да биологиялық пәндердің дамуы мүмкін емес еді [2].

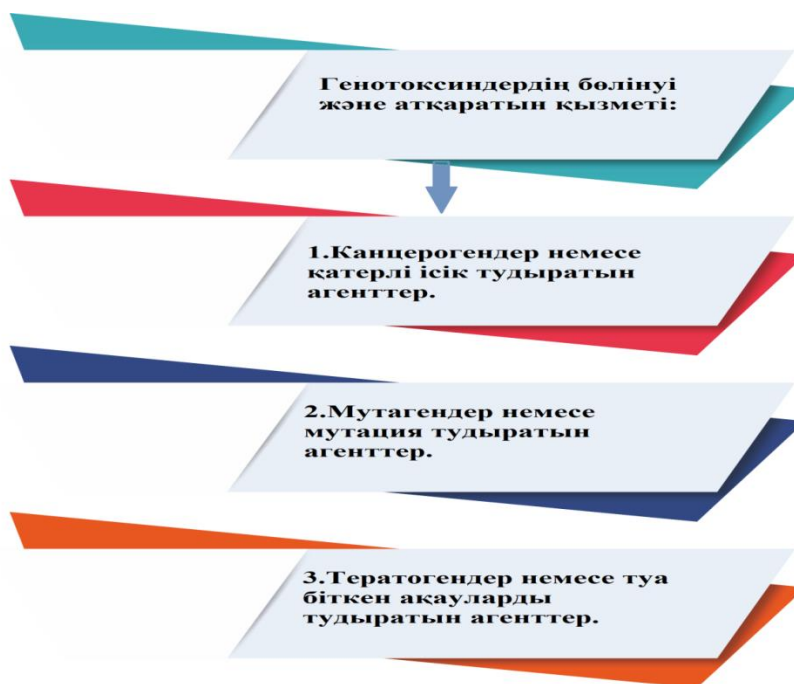
Біз генетиканы түсіну оңай емес екенін мойындаймыз, бірақ оның өзектілігі генетиканың мектеп биологиясында маңызды орын алуын талап етеді. Оқыту тәсіліндегі салыстырмалы түрде шамалы өзгерістер оқушылардың түсіну деңгейінің айтарлықтай жақсаруына әкелуі мүмкін деп есептейміз. Бұған мұғалімдердің, генетикалық терминологияны дұрыс қолдануы айтарлықтай ықпал етеді. Оқу саласы көптеген пәндерді қамтитындықтан, генетика мектепте жеке пән ретінде оқытылмайды. Мектепте генетика, әдетте, биология сабақтарында Мендельдің эксперименттері мен теорияларына кіріспе, Пеннет торларын қолдана отырып, есеп шығару және адамның қарапайым белгілерін, мысалы, көздің түсі мен гемофилия сияқты ауруларды қамтитын тұқым қуалаушылық бөлімі ретінде оқытылады. Білім алушылар сонымен қатар зертханалық әдістерді білуге мүмкіндік алады. Англияның ұлттық оқу бағдарламасына генетика негіздері кіреді, белгілі бір деңгейде студенттер генетиканың гендік инженерия сияқты заманауи қосымшалары туралы біле бастайды. Мемлекеттік және ұлттық бағдарламалар, емтихан мазмұны, мұғалімдердің біліктілігі генетиканы оқытудың саны мен сапасына әсер етуі мүмкін факторларға жатады [3].

Соңғы бірнеше онжылдықта генетика саласының ауқымы білімнің, технологияның дамуымен едәуір кеңейе түсті. Генетиканы оқыту қызықты, себебі күн сайын өмір сүру

сапасын жақсартуға көмектесетін жаңа жетістіктер пайда болып жатыр. Генетика мен генетикалық технологиялардың жетістіктері медицинада, ветеринарияда, микробиологияда, вирусологияда, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығы салаларында кеңінен қолданылады. Әлемдік сарапшылардың болжамы бойынша 2030 жылға дейін пайда болатын болашақ мамандықтар генетикалық технологиялармен байланысты болады. Сондықтан да генетикалық және биологиялық білім берудің инновациялық моделін қалыптастырудың қажеттілігі туындап, мамандарды даярлауға жаңа талаптар қойылады [4]. Генетикалық білім беруде зерттеулерге негізделген белсенді оқыту және кері байланыс, оқытудың интерактивті әдістері кеңінен қолданылады. Американдық генетика қоғамы (GSA) генетиканы оқыту үшін «Mendelweb» және «Geneed» кіретін интернет-ресурстарды әзірледі [5]. XX ғасырдың соңғы жартысы генетика ғылымында ДНҚ молекуласының құрылымын ашудан, рекомбинантты енгізуден басталған жылдам қадамдармен ерекшеленді [6]. Мұғалімдер мен білім алушылар үшін генетиканы оқытудағы басты кедергі оқып, түсініп, сипаттасак, жеткілікті деп біржақты ойлауы. Генетикалық зертханалық жұмыстарды жүргізу мектепте маңызды, себебі эксперименттер апта тіпті айға созылуын қажет етеді, ал мектептегі күнтізбелік жоспар, оқу бағдарламалары уақыт кестесімен үйлеспейді [3]. Зертханалық сабақтар білім алушыларды оқытуда маңызды рөл атқара алады. Жаратылыстану бағытында білім берудегі зертханалық сабақтардың мақсаты білім алушыға тұжырымдамалық және теориялық білім алу арқылы ғылымның табиғатын түсінуді дамыту. Зертханалық жұмыс білім алушыға ғылыми зерттеу әдістерін қолдана отырып, ғылыммен айналысуға мүмкіндік беріп, қызығушылықты оятады [7]. Заман талабына сай білім алушыға ғылыми модельдерді қолдануды, проблемаларды шешу үшін тиісті математикалық тәсілдер мен статистиканы есептеуді, сонымен қатар деректерді басқаруды және біріктіруді үйренуі керек. Деректерді талдау білім алушыға білім алуының негізгі элементі болғанына қарамастан, соңғы зерттеулерде студенттердің эксперименттерді әзірлеуге, сондай-ақ алынған деректерді орындауға және талдауға қатысқан кезде білім сапасының артатындығы дәлелденді [8]. Генетиканың қоғам үшін маңыздылығын ескере отырып, сауалнамалар, ресми бағалаулар генетикалық зерттеулер мен тестілеудің нәтижелері, білім алушылардың генетиканың тұжырымдамаларын түсінуі әлі де төмен деңгейде екенін растады. Мысалы, генетикалық тестілеу, генотоксиндердің қоршаған ортаға, денсаулыққа әсері, мутация, гендерді, хромосомаларды, ДНҚ-ны ажырата алмауы генетикалық білімді дамыту керектігінің дәлелі. Сол себептен бұл мақалада қазіргі өзекті проблема генотоксиндерге тоқталуды жөн көрдік. Адамдағы мутацияны зерттеу генетикалық аурулардағы, туа біткен ақаулар мен қатерлі ісік ауруларындағы мутагендер мен канцерогендердің рөлін түсінуден туындайтын қатаң тұжырымдамаға негізделді. Мутация – соматикалық жасушада немесе жыныс жасушасында ДНҚ құрылымындағы тұқым қуалайтын өзгерістер.

Білім алушылар ең алдымен теориямен танысады. Генотоксиндер – бұл ДНҚ-ға немесе хромосомалық құрылымға зақым келтіретін, осылайша мутацияны тудыратын агенттер. Интерактивті тақтада генотоксиндер атқаратын қызметіне қарай: канцерогендер, мутагендер, тетрогендер болып бөлінетіндігі жайлы сурет көрсетіледі (1-сурет). Білім алушылар суретке қарап еркін түрде өз ойларын ортаға салып генотоксикологияға анықтама береді. Қоршаған ортаның ластануы қоғамның басты алаңдаушылығына айналды. Адамдар әртүрлі химиялық заттарды, әсіресе дәрі-дәрмектер, пестицидтер, тағамдық қоспалар және косметикалық өнімдерді қолданады. Генотоксикология – бұл химиялық және физикалық агенттердің тұқым қуалау процесіне жағымсыз әсерін зерттеу. Генотоксикалық заттарға – ДНҚ-ның құрылымдық тұтастығына, оның биологиялық экспрессиясының дәлдігіне де әсер ете алатын канцерогендер мен мутагендер жатады. ДНҚ-ның зақымдану реакциясы ауруды басқарудың жаңа жолдары ретінде қарастырылуда. Канцерогендердің көпшілігі ДНҚ-ны зақымдайды және мутация тудырады. Соматикалық жасушалардағы бұл зақым қатерлі ісік

ауруынан бастап әртүрлі ауруларға әкеледі, ал ұрық жасушасының зақымдануы тұқым қуалайтын ауруларды тудырады. Генотоксиндерді дәлірек анықтау және түсіну бізге осы генотоксикалық агенттердің ықтимал зақымдануының алдын алуға мүмкіндік береді. Генотоксикалық мутагендікпен жиі шатастырылады, барлық мутагендер генотоксикалық, бірақ барлық генотоксикалық заттар мутагендік емес [9].

1-сурет - Генотоксиндердің бөлінуі және қызметі

Химиялық қосылыстардың мутагендік қауіптілігін адамдарда тікелей бағалау мүмкін еместігі осы қауіпті бағалаудың әртүрлі сынақ-жүйелерінің құрылуына әкелді. Қазіргі уақытта химиялық қосылыстардың генотоксикалығын эксперименттік бағалауға арналған 200-ге жуық сынақ жүйесі бар, олардың 20-ға жуық әдісі жақсы дамыған және кеңінен қолданылады [10]. Соңғы онжылдықта кеңінен қолданылатын генотоксикалық сынақтардың ішінде Эймс сынағы, ДНҚ-ның зақымдануын анықтауға мүмкіндік беретін гель электрофорез әдісі, микроядролық тест, *in vitro* және *in vivo* сүтқоректілер жасушаларында хромосомалық аберрациялар мен хроматидтік алмасуларды ескеретін цитогенетикалық сынақтар, кометалық талдау әдістері кеңінен қолданылады. Осының ішінде жетекші орынды Эймс сынағы алады (2-сурет).

Хромосомалық аберрация сынағы. Хромосомалық аберрация тестінің негізгі мақсаты хромосомалардың немесе хроматидтердің жыртылуын тудыратын улы заттарды, сондай-ақ қатерлі ісік этиологиясында және адамның әртүрлі генетикалық ауруларында рөл атқаратын транслокацияларды анықтайды. Ғалымдар оны Эймс тестіне қосымша әдіс ретінде қарастырады.

Микроядролық сынақ. Бұл хромосомалардың зақымдануын анықтау үшін жүргізілетін сынақ. Мутагенге ұшыраған кезде жасуша зақымдалуы мүмкін, ал бөлінген кезде негізгі ядроға қосымша кіші микроядралар түзеді. «Хауэлл–Джолли денелері» деп те аталатын микроядралар алғаш рет эритроциттердің цитоплазмасында анықталған. Микроядролық талдау анеуплоидияны анықтаудың жалғыз әдісі болып табылады.

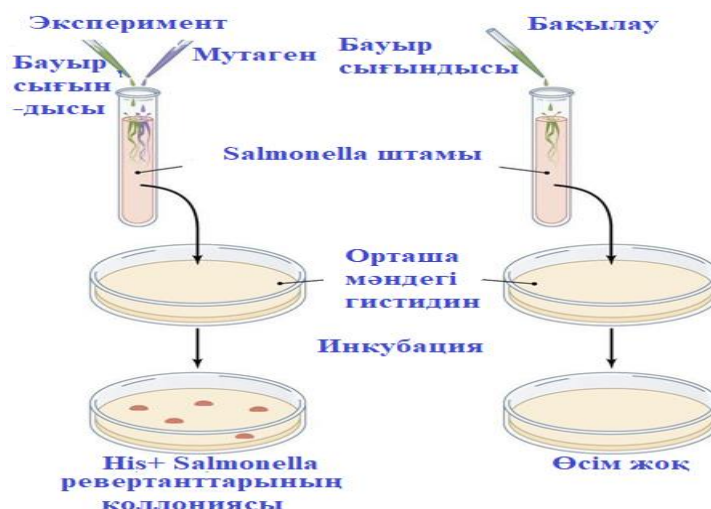
Кометалық талдау: Бұл талдау ДНҚ зақымдануын анықтау үшін генотоксикалық тестілеуде жиі қолданылатын әдістердің бірі болып табылады, оны Остлинг және Йохансон ұсынған. Ол ДНҚ-ның бастапқы зақымдануының кең спектрін анықтайды, оларды басқа

сынақтар анықтай алмайды. Бұл талдау тіндердің кең спектріне немесе кез келген арнайы жасуша түрлеріне қолданылуы мүмкін. ДНҚ зақымдануының төмен деңгейіне де сезімтал бола отырып, ол бір үлгі үшін аз ғана жасушаны қажет етеді және оны қысқа мерзімде аяқтауға болады. Қарапайымдылық, сезімталдық және талдаудың жоғары қабілеті үшін оны генотоксикалық зерттеулерде кеңінен қолданады.

2-сурет – Соңғы онжылдықта кеңінен қолданылатын генотоксикалық сынақтардың жиілігі (Turkez Н. «Genotoxicity testing», 2017)

Еншілес хроматидтердің алмасуы цитогенетикалық сынақтар. ДНҚ-репликациясы кезінде екі еншілес хроматидтердің жойылуын және бір-бірімен қайта қосылуын қамтиды, онда қайталанатын хромосомалардағы ата-аналық жіптердің бөліктері физикалық алмасады. Бұл консервативті және қатесіз процесс болып саналады, өйткені гомологиялық рекомбинацияның өзара алмасуы кезінде ешқандай ақпарат өзгермейді.

3-сурет – *Salmonella* штамдары үшін Эймс сынақ жүйесінің схемасы

Эймс сынағы. Брюс Эймс 1973 жылы кері мутацияның бактериалды талдау әдісін ұсынды, бұл әдістің мәні метаболизмнің активтенуі жағдайында немесе онсыз *Salmonella typhimurium* сынақ штамдарында базалық жұптарды ауыстыру сияқты гендік мутацияны тудыратын қосылысты анықтағаннан кейін оны қайтарады және мутантты жасушаның гистидинді синтездеу қабілетін қалпына келтіреді. Бұл сынақта белгілі бактериялардың жасушалары аминқышқылдары болмаған кезде ата-аналық тест штаммының өсу қабілетімен анықталады [11]. Б. Эймс *Salmonella* гистидинді мутанттарының реверсиясын зерттеуді ұсынды, яғни олардың гистидинді синтездеу қабілетін қалпына келтіріп, әр түрлі мутагендердің әсерінен гистидинсіз ортада өсуді ұсынды. Тест салыстырмалы түрде қарапайым, гистидинде өскен *Salmonella* мутантын гистидинсіз қоректік ортаға себу жеткілікті (ол мұндай ортада табиғи түрде өспейді) және Петри тостағанының ортасына химиялық қосылыс қолданылады (3-сурет). Үш күннен кейін, егер ол генетикалық белсенділікке ие болса, қолданылатын заттың айналасында мутантты колониялардың яғни ревертанттардың пайда болуын көруге болады [12].

Зертханалық сабақтар білім алушыларға тек теориялық білім берудің орнына құзыреттілік пен зерттеу дағдыларды дамытып, көбірек білімді есте сақтауға көмектеседі. Білім алушылар зертханалық сабаққа белсенді қатысудың арқасында зерттелген материалды біледі, түсінеді және есте сақтайды. Бұл зертханалық сабақтың мақсаты биолог студенттерді Эймс тестімен таныстыра отырып зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

Зерттеу әдістері

Зертханалық сабақтар білім алушылардың ғылыми сауаттылығын артыруға, нақты тұжырымдамаларды түсінуіне ықпал етеді. Білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруда – педагогикалық әдіс-тәсілдерді жүйелі қолдана білу ұстаздың шеберлігін талап етеді. Білікті маман – білікті ұстаз аудиторияға кіргенде жинақталған білім көзін жан-жақты ақпараттармен жандандыра түседі. Осыған орай, зерттеу жұмысының мақсаты ретінде, генотоксикалықты анықтауға арналған тест жүйесінің бірі – Эймс тестін жасай отырып, генетиканы оқытудың ерекшеліктеріне назар аудардық. Зертханалық тәжірибе білім алушыларға қоршаған әлемнің генотоксиндерден, әр түрлі факторлардан ластануы, мутация, тұқым қуалау процесстеріне әсерін бақылауға және тәжірибе жүргізу арқылы қателіктерін түсінуге, алынған мәліметтерді түсіндіруге, дұрыс тұжырым жасауға көмектеседі. Сондай-ақ білім алушылардың мәселен ғылыми жабдықты, реактивтерді дұрыс қауіпсіз қолдану, дұрыс статистика жүргізу қабілеттері, яғни практикалық дағдыларын дамытады. Зертханалық тәжірибелердің нәтижесінде білім алушылар ғылымға қызығушылық танытып, қиын тапсырмаларды орындау барысында бір бірлерімен тығыз қарым-қатынас жасап, идеялармен бөлісіп және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, үлес қосады. Зертханалық тәжірибе білім алушының ғылыми мәселелерді анықтайтын сұрақтар мен ұғымдарды анықтау қабілетіне ықпал етеді. Осыған орай, білім алушылардың теориялық білімдерін практика түрінде шындалу үшін интербелсенді әдістер қолданылды Зерттеу сабағы Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің, 6B01509-биология білім беру бағдарламасының 3-курс студенттеріне «Генетика және селекция негіздері» пәні «Өзгергіштік» тарауы «Мутациялардың пайда болуы» тақырыбына жүргізілді. Жалпы қатысқан студент саны – 37.

Кумулятивті миға шабуыл әдісін пайдалана отырып, білім алушыларға проблемалық сұрақтарды екі үлкен постерге жазып, аудиторияның екі қабырғасына жабыстырылады. Білім алушылар екі топқа бөлініп, әр постердің тұсына барып ондағы мәселеге қатысты бірнеше идеяларды жазады, келесі топ постердегі идеяларды оқып, келісетін болса белгі қояды, келіспесе қарама-қарсы идеясын жазады. Осылайша әр топ постерде берілген идеяларды талдайды, бағалайды (1-кесте). Бұл ынтымақтастыққа жетелейтін әдіс білім алушылардың бір-бірлерінің идеяларын толықтыруға немесе сынауға ынталандыру арқылы білімдерін тереңдетуге көмектеседі [13].

1-кесте – Постердегі сұрақтар**Постердегі сұрақтар:**

- Сіздер қалай ойлайсыздар мутагенді заттардың барлығы генотоксикалық бола аладыма?
- Канцерогендер мен мутагендердің тұқымқуалау процесстеріне әсер ету механизмдерінің айырмашылықтары?
- Қазіргі таңда не себептен гендік, хромосомалық аурулар көбейген?
- Мутагендерді анықтауға арналған тест-жүйелер ерекшеліктері?
- Генотип пен факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде белгілердің қалыптасуы нені білдіреді?

Ғылыми-техникалық революцияның дамуы адамзатты ұзақ мерзімді және қайтымсыз өзгерістерге алып келді қоршаған ортаны қорғау: орман алқаптарын азайту, өзендер, теңіздер мен мұхиттар суларының ластануы, атмосфераның, топырақтың ластануы. Адамның экономикалық қызметінің бұл теріс салдары жаһандық болып табылады. Олар үлкен аумақтардағы экологиялық тепе-теңдікті бұзады және бүкіл биосфераға қауіп төндіреді, оның бір бөлігі-адамның өзі. Мутагендердің қоршаған ортаға кеңінен таралуы мутация жиілігінің жоғарылауына және адамзаттың генетикалық өзгерістеріне, ауру балалар санының өсуіне алып келетін күрделі мәселе. Сабақ соңында білім берумен қатар, білім алушылардың тақырыпқа қызығушылығын арттыру мақсатында білім алушылар арасында «Бір минуттық рефлексия» әдісі қолданылды. Білім алушыларға «Осы сабақта сен үшін ең маңызды үйренгенің не болды?», «Әлі де қандай мәселелер түсініксіз?», «Сабақты бір оймен қорытындыла», деген сұрақтарға жауап беруге бір минут уақыт беріледі. Бұл әдістің ерекшелігі білім алушыларға бір тұжырым немесе бір сұрақ арқылы білімін тереңдетуге мүмкіндік береді. Генетикалық білім беруде жоғарыда келтірілген педагогикалық әдістерді пайдалана отырып, Эймс сынағы арқылы генотоксика механизмдерінің жалпы адамзатқа тигізетін ықпалын оның алдын алу мүмкіндігін анықтап, зерттеу дағдыларын қалыптастыру біздің негізі мақсатымыз.

Зертханалық жұмыстың қысқаша сипаттамасы

Білім алушылар Эймс сынағын жасамас бұрын алдын-ала қоректік орта дайындап алады, ол үшін ерітілген агары бар колбаға 250 мл 4 еселенген тұзды ерітінді, 0,5–1 мл $MgSO_4$ ерітіндісін және 8 мл глюкоза қосып, араластырамыз да, 50–60°C-қа салқындағанға дейін стерильді Петри тостағаншасына 25 мл құямыз. Агар қатайғаннан кейін Петри тостағаншасының түбіне сынама нөмірлерін қоямыз, әрқайсысын үш реттен нөмірлейміз. Келесі кезекте пробиркаларға жартылай сұйық агары бар колбаны агар толығымен ерігенше қайнаған су ваннасында ұстаймыз. Содан кейін 10 мл гистидин және биотин ерітінділерін қосамыз. Қоспаны араластырып пробиркаларға 2,5 мл құямыз. Түтіктерді мақта-дәке тығындармен жауып, автоклавта стерильдеу керек.

Түнгі дақылды дайындау үшін алдын ала LB бульонға 20 мкг/мл ампициллин және 20 мкг/мл *Salmonella typhimurium* 98 қосып, бір түнге қарқынды араластырғыш шейкерге орналастырып, термостатқа 37°C температурада өсіріледі.

Мутагендер мен химиялық қосылыстардың ерітінділерін дайындаймыз. Заттың концентрациясы оның дозасынан 10 есе жоғары болуы керек, өйткені сынамаға 0,1 мл ерітінді енгізіледі. Су моншасында ерітілген жартылай сұйық ағары бар пробиркалардан тығындарды алу және су моншасынан пробиркаларды шығармай, әрқайсысына бақылау сынамалары үшін 0,1 мл H₂O немесе ДМСО (диметилсульфоксид), индикаторлық бактериялардың 0,1 мл суспензиясын; 0,5 мл МБҚ (Микросомальді белсендіруші қоспа) немесе 0,5 мл S9 қосу. Дайын болған пробиркадағы сұйықтықты екі алақанмен қозғалтып жылдам араластырамыз және Петри тостағаншасындағы дайын қоректік ортаның бетіне құямыз. Шыны тостағаншаны абайлап, бірақ тез шайқалуы арқылы жартылай сұйық ағардың жоғарғы қабатын бетіне біркелкі таралуын бақылаймыз, жоғарғы қабат ағардың бетіне таралғанға дейін қатып қалмауы керек. 20 минуттан кейін шыныаяқтарды төңкеріп, термостатқа 37°C-қа 40–48 сағатқа қоямыз. Инкубациядан кейін his⁺ (гистидиндік ген) ревертантты колонияларын есептейміз.

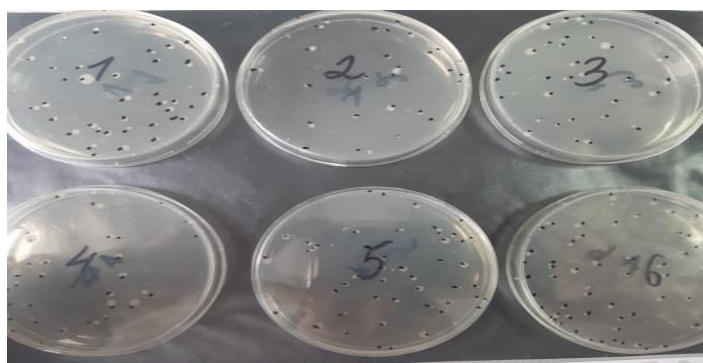
Зертханалық жұмыстың қысқаша қорытындысы

2-кесте – Екі бақылау жағдайының нәтижелері

№	Элементтер	Бактерия саны
1.	H ₂ O кері бақылау	200
2.	D ₂ O оң бақылау	223

Бақылауда спонтанды мутация кез-келген тақтайшада шамамен 80 ревертантты құрайды. Егер қандай да бір зат теріс бақылауда болатын екі есе көп ревертанттарды берсе, ол мутагендік болып саналады (2-кесте).

Осы сынамада алынған нәтижелерге келетін болсақ, элементтер оң және теріс бақылаумен белгіленген кері әсер етті, пластинада 20 ревертант пайда болды (4-сурет). Бұл талқылау үшін тамаша бастама болды! Білім алушылар теріс бақылауға қарағанда бактериялардың аз екенін қалай түсіндіре алды? Олар D₂O қасиеттермен байланыстыруға тырысып, жауап іздей бастады.

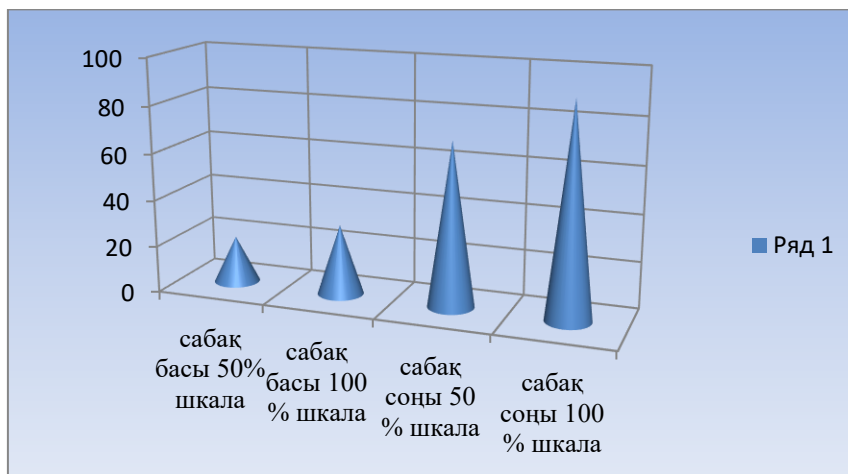

4-сурет – His⁺ ревертантты колониялар

Талдау мен нәтижелер

Зерттеу сабағының нәтижесі бойынша бұл зертханалық сабақ дәстүрлі зертханалық сабаққа қарағанда ерекшелігі білім алушылардың үш түрін аудиал, визуал, кинестетик студенттерді де қамтиды. Сабақта қолданылған тәсілдер білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған, себебі зерттеу дағдылары білім беруде ғылыми сауаттылыққа қол жеткізуде маңызды болып табылатын, белгілі бір әлеуетке ие ең басты педагогикалық түсінік. Зертханалық сабақта проблемалық сұрақтарға негізделген кумулятивті миға шабуыл әдісі арқылы генетикалық уыттылықты анықтау, сабақта алған

білімдерін тұжырымдауда, гипотезаларды қалыптастыруда бір минуттық рефлексия әдістері жүргізілді. Нәтижесінде білім алушылардың пәнге қызығушылығы артып, оқу іс-әрекетін де белсенділік танытты.

5-сурет – Білім алушылардың зерттеу жұмысы бойынша алынған кумулятивті бағалау нәтижелері

Зерттеу нәтижелері бойынша білім алушылардың репродуктивті бағалау мен кумулятивті миға шабуыл әдісімен салыстырмалы түрде бағаланды. Бесінші суретте келтірілген мәліметтер бойынша соңғы нәтижелерді талдау барысында проблемалық сұрақтарға негізделген кумулятивті миға шабуыл әдісінің қорытындысын да білім алушылардың генетикалық ластануды зерттеу дағдылары қалыптасты. Білім алушылардың үлгерім пайызы 100 баллдық шкала бойынша бастапқы білімімен салыстырғанда 61%-ға дейін артты, ал 50 пайыздық жүйе бойынша бастапқыда студенттер 50% құраған болса, сабақ соңында 60%-ға жоғарылаған (5-сурет).

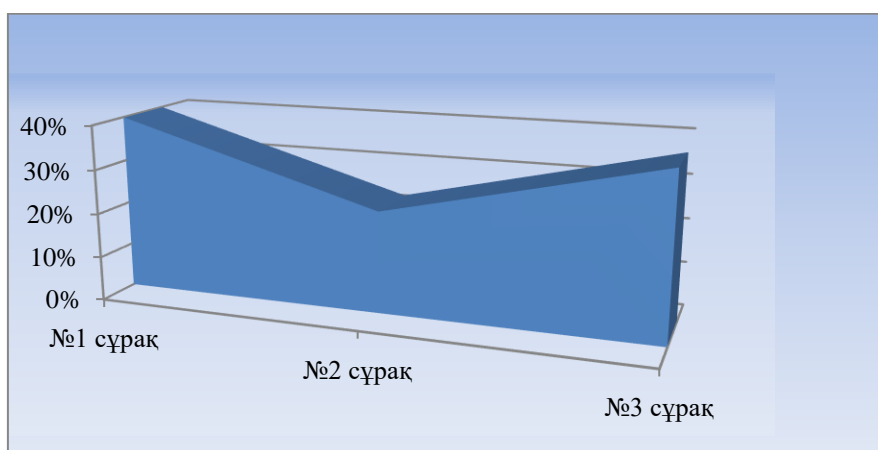
Білім алушылардың сабақтан алған әсерін репродуктивті сабақтармен салыстырғандағы пікірлерден үзінді:

- Репродуктивті зертханада тек белгілі бір жүйемен сабақ өткізіледі, ал арнайы зертханада ойымызды еркін жеткізіп, идеяларды талқылау арқылы бір-бірімізді тыңдауды, генетикалық уытты заттардың жұмыс жасау механизмдері жайлы білімімізді бөлісе алатын және тұжырым жасай алатын деректемен таныстық.

- Репродуктивті әдіске қарағанда белсенді сабақ арқылы сабақты ұғыну оңай әрі қызығырақ болды. Бізге геноуыттылық жайлы білу өте қызықты және маңызды, өйткені әр түрлі тұқымқуалаушылық аурулардың пайда болуының бірден бір себебі қорсаған ортаның ластануы.

- Мен канцерогендер мен мутагендердің ажырата білу үшін көп іздендім және оны достарыммен бірлесіп талқыладым, бұл өте қызықты болды.

Жоғарыда берілген алтыншы суреттегі мәліметте Бір минуттық рефлексия әдісі бойынша 100% білім алушы дұрыс тұжырым жасады. Білім алушыларға «Осы сабақта сен үшін ең маңызды үйренгенің не болды?» деген сауалға 40% өз ойларын дұрыс тұжырымдай білді. Әлі де қандай мәселелер түсініксіз?» деген сауалға 23% білім алушы дұрыс тұжырым берді. «Сабақты бір оймен қорытындыла» деген сауалға 37% студент дұрыс тұжырым жасады (6-сурет). Білім алушылар оқу жағдайындағы өзгерісті сезінді. Генетикалық білімді меңгеруде сауаттылық деңгейі артты. Білім алушылар зерттеуге негізделген зертханалық тәсілге дайын екендігін көрсетті.

6-сурет – Білім алушылардың зерттеу жұмысы бойынша алынған сауалнама нәтижелері

Қорытынды

Бұл зертханалық жұмыстың мақсаты – білім алушыларға генетикалық білімді толықтырып, генетикадан сауаттылық деңгейін арттыру. Зертханалық жұмыс жасау барысында білім алушылар генотоксикалық уытты заттардың жалпы қоршаған ортаға тигізетін әсерлері туралы алған білімдерін тұжырымдап, қажеттілік туындаған кезде қолдана алады. Сабақ барысында студенттер оқу процесінің артықшылықтарын ұғынып, мұғаліммен бірлесе отырып нәтижелі сабаққа қол жеткізді. Өртүрлі зерттеу жұмыстарының нәтижелерін салыстыру генетиканы зерттеу мен оқытудағы негізгі қиындықтарды және де оны қалай шешуге болатынын көрсетті. Педагогикалық тәжірибеде генетиканың кейбір тақырыптарына уақыт жетіспеушілігі көрінеді. Генетиканы күнделікті өмірмен қоғамда маңызы бар мәселелермен байланыстыра отырып сабақ өту студенттердің мотивациясын артуына алып келеді. Генетиканы оқыту әдістемесін де молекулалық, жасушалық, организмдік және популяциялық аспектілердің өзара байланыстыру күрделірек және де бұл генетиканы ұғынуда проблемалар туғызуы мүмкін. Ғылыми зерттеушілік тәсіл мен білім алушыларға бағытталған белсенді оқу қызметінің нәтижелері төмендегідей: Кумулятивті миға шабуыл әдісінің қорытындысын да білім алушылардың үлгерім пайызы 100 баллдық шкала бойынша бастапқы білімімен салыстырғанда 61%-ға дейін артты, ал 50 пайыздық жүйе бойынша бастапқыда студенттер 40% пайызды құраған болса, сабақ соңында 60%-ға жоғарылаған. Бір минуттық рефлексия әдісі бойынша 100% білім алушы дұрыс тұжырым жасады. Білім алушыларға «Осы сабақта сен үшін ең маңызды үйренгенің не болды?» деген сауалға 40% өз ойларын дұрыс тұжырымдай білді. Әлі де қандай мәселелер түсініксіз?» деген сауалға 23% білім алушы дұрыс тұжырым берді. «Сабақты бір оймен қорытындыла» деген сауалға 37% студент дұрыс тұжырым жасады.

Қорытындылай келе, генотоксикалық зерттеулермен генетиканы оқытуда білім алушылардың қызығушылығы артады деп тұжырым жасауға болады. Жоғарыдағы белсенді оқу қызметі бойынша алынған нәтижелер де осы тұжырымды растады. Зерттеу жұмысы олардың шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, алған білімдерін өз өмірімен қоршаған ортамен байланыстыруға мүмкіндік береді. Білім алушылардың көпшілігі сабақтың бұл форматы олардың оқуы мен түсінуіне ықпал ететіндігіне келісті, сонымен қатар, зерттеуге негізделген зертханалық тәсілге дайын екендігін көрсетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Etobro A.B., Banioko S.O. Misconceptions of genetics concepts among pre-service teachers // *Global Journal of Educational Research*. – 2017. – Vol. 16. – №2. – P. 121–128.
2. Зеленский Г.Л., Зеленская О.В. Десять лет, которые изменили биологический мир (к вопросу истории генетики) // *Научный журнал КубГАУ*. – 2010. – №63(09). – С. 226–232.
3. Radford A., Bird-Stewart J.A. Teaching genetics in schools // *Journal of Biological Education*. – 1982. – Vol. 16. – №3. – P. 177–180.
4. Иманкулова С.К., Кенжебаева З.С., Шалабаев К.И. Роль генетического образования как ключевого звена подготовки специалистов биологов // *Фундаментальные исследования*. – 2012. – №9-2. – С. 294–299.
5. Седых Т.А. и др. Современное генетическое образование: насколько оно отвечает запросам студентов? // *Высшее образование в России*. – 2022. – №3. – С. 124–139.
6. Chattopadhyay A. Understanding of mitosis and meiosis in higher secondary students of Northeast India and the implications for genetics education // *Education*. – 2012. – Vol. 2. – №3. – P. 41–47.
7. Ottander C., Grelsson G. Laboratory work: the teachers' perspective // *Journal of Biological Education*. – 2006. – Vol. 40. – №3. – P. 113–118.
8. Goodson-Greg N., Di Stasio E.A. The invention of the Ames test as a quantitative laboratory combining classical and molecular genetics // *Genetics*. – 2009. – Vol. 181. – №1. – P. 23–31.
9. Steiblen G., van Benthem J., Johnson G. Strategies in genotoxicology: acceptance of innovative scientific methods in a regulatory context and from an industrial perspective // *Mutation Research/Genetic Toxicology and Environmental Mutagenesis*. – 2020. – Vol. 853. – P. 503171.
10. Абилев С., Глазер В. Мутагенез с основами генотоксикологии: учебное пособие. – М.: Нестор-История, 2015. – С.13–14.
11. Zeiger E. The Test that Changed the World: The Ames Test and Chemicals Regulation // *Mutation research / Genetic toxicology and ecological mutagenesis*. – 2019. – Vol. 841. – P. 43–48.
12. Колясникова Н.Л. Проблемы генетической безопасности: учебное пособие. – Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2019. – 20 с.
13. Умираниева Б.К., Сапарбаева З.А. Сабақтың тиімділігін арттыратын 370 әдіс+саралаудың 100 тәсілі: әдістемелік нұсқаулық. – Шымкент: «Нұрдана-LTD» баспасы, 2018. – 181 б.

REFERENCES

1. Etobro A.B., Banioko S.O. Misconceptions of genetics concepts among pre-service teachers // *Global Journal of Educational Research*. – 2017. – Vol. 16. – №2. – P. 121–128.
2. Zelenskiy G.L., Zelenskaia O.V. Desiat let, kotorye izmenili biologicheskiy mir (k voprosu istorii genetiki) [Ten years that changed the biological world (to the question of the history of genetics)] // *Nauchnyi jurnal KubGAU*. – 2010. – №63(09). – S. 226–232. [in Russian]
3. Radford A., Bird-Stewart J.A. Teaching genetics in schools // *Journal of Biological Education*. – 1982. – Vol. 16. – №3. – P. 177–180. [in English]
4. Imankulova S.K., Kenjebaeva Z.S., Shalabaev K.I. Rol geneticheskogo obrazovaniia kak kliuchevogo zvena podgotovki specialistov biologov [The role of genetic education as a key link in the training of biologists] // *Fundamentalnye issledovaniia*. – 2012. – №9-2. – S. 294–299. [in Kazakh]
5. Sedyh T.A. i dr. Sovremennoe geneticheskoe obrazovanie: naskolko ono otvechaet zaprosam studentov? [Modern genetic education: how much does it meet the needs of students?] // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. – 2022. – №3. – S. 124–139. [in Russian]
6. Chattopadhyay A. Understanding of mitosis and meiosis in higher secondary students of Northeast India and the implications for genetics education // *Education*. – 2012. – Vol. 2. – №3. – P. 41–47
7. Ottander C., Grelsson G. Laboratory work: the teachers' perspective // *Journal of Biological Education*. – 2006. – Vol. 40. – №3. – P. 113–118.
8. Goodson-Greg N., Di Stasio E.A. The invention of the Ames test as a quantitative laboratory combining classical and molecular genetics // *Genetics*. – 2009. – Vol. 181. – №1. – P. 23–31.

9. Steiblen G., van Benthem J., Johnson G. Strategies in genotoxicology: acceptance of innovative scientific methods in a regulatory context and from an industrial perspective // Mutation Research/Genetic Toxicology and Environmental Mutagenesis. – 2020. – Vol. 853. – P. 503171.
10. Abilev S., Glazer V. Mutagenez s osnovami genotoksikologii: uchebnoe pasobie [Mutagenesis with the basics of genotoxicology: textbook]. – M.: Nestor-Istoriia, 2015. – S.13–14. [in Russian]
11. Zeiger E. The Test that Changed the World: The Ames Test and Chemicals Regulation // Mutation research / Genetic toxicology and ecological mutagenesis. – 2019. – Vol. 841. – P. 43–48.
12. Koliashnikova N.L. Problemy geneticheskoi bezopasnosti: uchebnoe posobie [Problems of genetic safety: textbook]. – Perm: IPC «Prokrost», 2019. – 20 c. [in Russian]
13. Umiraliyeva B.K., Saparbaeva Z.A. Sabaqtyn tiimdiligini arttyratyn 370 adis+saralaudyn 100 tasili [370 methods that increase the effectiveness of classes+100 levels of differentiation]: adistemelik nusqaulyq. – Shymkent: «Nurdana-LTD» baspasy, 2018. – 181 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 51:37.016; МҒТАР 27.01.45
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.32>**З.Т. СЕЙЛОВА¹, Г.С. ТУЛЕНТАЕВА²**¹педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Болашақ» университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: stsoias62@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: galiya.tulentava@ayu.edu.kz**STEAM БІЛІМ БЕРУДЕ «ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА» ПӘНІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада соңғы уақытта, барлық дерлік педагогикалық ғылым саласында қарқынды даму жағдайындағы «STEAM білім беру» мәселесі қарастырылған. Оқытушылар үшін оның қандай мүмкіндіктері бар және бұл сөздің астарында қандай күш жатыр?! STEAM білім беру деген не деген сұрақтарға тоқталады. STEAM білім беру оқу жоспарлары қандай болу керек, білім алушыларға қандай әдіс-тәсілдер арқылы оқытылу керек деген мәселелерді шешуге бағытталған. Сонымен бірге мақалада STEAM білім беру жағдайындағы техника саласының мамандарын даярлаудағы «Жоғары математика» пәнінің мақсаттары мен мазмұны туралы баяндалған. STEAM білім беру – болашақ техника саласы мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік негіздері «Жоғары математика» пәні мысалында көрсетілген. STEAM білім берудің қарқынды дамуына байланысты, математикалық пәндердің техникалық мамандықтарында оқыту әдістемесін қайта қарау көзделетіндігі туралы айтылған. Аталған маңызды мәселелерді шешу үшін, ресейлік және шетелдік ғалымдардың жұмыстарына қысқаша шолу жасалған. Сондай-ақ, 6B11329 - «Электр энергетикасы» мамандығының мемлекеттік білім беру стандартының мазмұнын негізге ала отырып, «Жоғары математика» пәнінің болашақ техника саласы мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы мақсаттары мен мазмұны айқындалған. Мамандық үшін математиканың маңызды тараулары айқындалды. Пәннің кейбір тараулары мен мамандықтың іргелі пәндері арасындағы сабақтастығы айқындалып, математика пәнінің тарауларының негізгі білімдендіру пәндерімен байланысы көрсетілді. Электр жүйесіндегі маңызды блок-схемаларға жауап беретін, логика элементтерінің қолданысына нақты мысалдар келтірілген. Болашақ «Электр энергетикасы» мамандардың жаратылыстану ғылымдары бойынша құзыреттілігін қалыптастыру болса, ол бірінші кезекте техникалық мамандықтарда оқитын студенттер үшін математиканың маңызды тараулары бойынша білуге, меңгеруге, ұғынуға тиіс мәселелерді қалай жүзеге асырамыз деген сұрақ бірінші орында болады. Ол үшін, математика мен мамандықтың іргелі пәндері арасындағы байланыстар туралы сабақта айтып қана қоймай, сол байланысты құратын мысалдарды көрсете де білуіміз керек. Маман мақалада көрсетілген логикалық байланыстарды, атап айтқанда, Электр жүйесіндегі параллель, тізбектей қосылған сұлба, сонымен қатар эквивалентті сұлба, өзек орналасқан электр жүйесі сұлбасын білсе, оларға мысалдар

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сейлова З.Т., Тулентаева Г.С. STEAM білім беруде «Жоғары математика» пәнінің мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 375–388. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.32>

***Cite us correctly:**

Seilova Z.T., Tulentaeva G.S. STEAM bilim berude «Jogary matematika» paninin mumkindikteri [Possibilities of STEAM Teaching in the Subject «Higher Mathematics»] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 375–388. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.32>

келтіріп, тәжірибеде де көрсете алады. Мақалада ізденушінің оқытушылық іс-тәжірибесінің ой-пайымдаулары мен ғылыми зерттеудегі тұжырымдары алынған. Бұл зерттеулері STEAM білім берудің әдістемелік жүйесін дайындауға негіз болды.

Кілт сөздер: STEAM, білім беру, математика, есептер, стандарт, бағдарлама.

Z.T. Seilova¹, G.S. Tulentayeva²

¹*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of «Bolashak» University (Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: stsoias62@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: galiya.tulentava@ayu.edu.kz*

Possibilities of STEAM Teaching in the Subject «Higher Mathematics»

Abstract. The article deals with the issue of «STEAM education» in the context of rapid development in almost all areas of pedagogical science. What opportunities does it have for teachers and what is the power behind this word?! STEAM focuses on what education is. This article describes the goals and content of the discipline «Higher Mathematics» in the training of specialists in the field of technology in the context of STEAM education. The methodological basis for the formation of professional competence of STEAM specialists in the field of education and future technology is shown on the example of the discipline «Higher Mathematics». Due to the rapid development of STEAM education, it is planned to revise the methods of teaching mathematics in technical specialties. In order to address these important issues, a brief overview of the work of Russian and foreign scientists. Also, based on the content of the state educational standard 6B11329 – «Electric Power Engineering» defined. Important sections of mathematics for the specialty have been identified. The continuity between some sections of the discipline and the basic disciplines of the specialty is determined, and the connection of the sections of mathematics with the main educational disciplines is shown. There are specific examples of the use of logic elements that correspond to important block diagrams in the electrical system. If the future «electric power industry» is to form the competence of specialists in natural sciences, then the first place will be the question of how to implement the problems that students studying in technical specialties need to know, master, understand in the most important sections of mathematics. To do this, we need to be able not only to tell in the lesson about the connections between mathematics and the fundamental disciplines of the profession, but also to show examples that create this connection. If the specialist knows the logical connections shown in the article, in particular, the circuit in the electrical system connected in parallel, in series, as well as the equivalent circuit, the circuit of the electrical system in which the core is located, he can give examples and show them in practice. The article contains the views of the applicant's teaching experience and conclusions from the research. This research became the basis for the development of the methodological system of education STEAM.

Keywords: STEAM, education, mathematics, problems, standard, program.

З.Т. Сейлова¹, Г.С. Тулентаева²

¹*кандидат педагогических наук, и.о. доцента университета «Болашак» (Казakhstan, г. Кызылорда.), e-mail: stsoias62@mail.ru*

²*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: galiya.tulentava@ayu.edu.kz*

Возможности STEAM обучения предмета «Высшая математика»

Аннотация. В статье рассматривается проблема «STEAM образования» в условиях его бурного развития в последнее время, практически во всех областях педагогической науки.

Какие у него возможности для преподавателей и какая сила лежит в основе этого слова?! Затрагивает вопросы понятия Steam образования. STEAM образование ориентировано на решение вопросов о том, какими должны быть учебные планы, какими методами и приемами обучать обучающихся. А также в статье изложены цели и содержание дисциплины «Высшая математика» при подготовке технических специальностей в условиях STEAM образования. Методические основы формирования профессиональной компетентности будущих специалистов в области прикладных дисциплин отражены на примере предмета «Высшая математика». Отмечается, что в связи с бурным развитием STEAM образования будет предусмотрен пересмотр методики преподавания математических дисциплин для технических специальностей. Для решения указанных важных вопросов дан краткий обзор исследований российских и зарубежных ученых. Также, основываясь на государственный образовательный стандарт специальности 6В11329 – «Электроэнергетика» определены цели и содержание дисциплины «Высшая математика» при формировании профессиональных компетенций будущих специалистов технических специальностей. Определены важнейшие для специальности разделы математики. Определена преемственность между некоторыми разделами дисциплины и фундаментальными дисциплинами специальности, показана связь разделов математики с основными образовательными дисциплинами. Приведены конкретные примеры применения элементов логики, отвечающих важнейшим блок-схемам в электрической системе. Если речь идет о формировании компетенций будущих специалистов «электроэнергетики» по естественным наукам, то на первом месте будет вопрос о том, как мы реализуем задачи, которые в первую очередь должны знать, осваивать, понимать по важным разделам математики для студентов, обучающихся по техническим специальностям. Для этого мы должны не только рассказать на уроке о связях между математикой и фундаментальными предметами профессии, но и показать примеры, которые создают эту связь. Если специалист знает логические связи, указанные в статье, а именно параллельную, последовательно соединенную схему электрической системы, а также эквивалентную схему, схему электрической системы, в которой находится сердечник, он может привести примеры и показать их на практике. В статье приводятся рассуждения из практики преподавательской деятельности соискателя и выводы научных исследований. Эти исследования послужили основой для разработки методической системы образования STEAM.

Ключевые слова: STEAM, образование, математика, задачи, стандарт, программа.

Кіріспе

Жоғары білім берудің алдына қойған міндеттерді жүзеге асыруы үшін еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, білікті де білімді, өз қызметінде нәтижелі жетістіктерге қол жеткізе алатын, жоғары деңгейдегі мамандарды даярлау керек. Осыған байланысты, техника саласының болашақ мамандарын даярлау мәселесі де күн тәртібінен түспейтіні анық.

Бүгінгі таңда басты мақсаты жаратылыстану ғылымдарын технологияландыру, математика мен өнерді пәнаралық және қолданбалы тәсілдер арқылы интеграциялау болып табылатын STEAM білім беру мәселесі белсенді түрде қарқын алуда.

Осы орайда, елімізде қарқынды түрде дами бастаған STEAM білім беру технологиясы жоғары білім беру орындарында қалай жүзеге асырылып жатыр деген сұрақ көптеген әріптестерімізді ойлантады.

Сонымен, STEAM білім беру оқу жоспарлары білім алушыларға пәнаралық және қолданбалы тәсілдерді қолдануға бағытталады. Аталған бес пәнді бөлек-бөлек оқытпай, STEAM оларды біртұтас оқыту жүйесіне біріктіреді.

Нақтырақ айтқанда, білім берудің бұл жаңа әрі өзгеше технологиясы Америка Құрама Штаттарында кеңінен қанат жайып келеді. Сонымен бірге бірқатар елдерде, оның ішінде

Ресейде және өзіміздің Қазақстанда енді-енді көрініс табуда. Атап айтатын болсақ, қазіргі жасөспірімдер арасында, яғни мектеп оқушыларында «робототехникаға» деген қызығушылық басым болып тұр. STEAM білім беру технологиясының тағы бір элементтері ретінде Graff-Next» бағдарламасын, «ағылшынша сөйлейміз» және т.б. айтамыз. Міне, осы элементтер жастар арасында қолдау табуда. Ал енді тұтас алғанда білім берудің бұл технологиясы толық қалыптасқан жоқ, әрине. Қазіргі ақпараттық технологиялар дәуірі қарыштаған кезеңде осы бағдарламаларды меңгеру мәселесі күн тәртібінде тұр. Бұл ретте аудио, бейне және шығармашылық әдістердің кеңінен қолданылып жатқанын атап өткен жөн. Онсыз білім алу мүмкін болмай қалған бүгінгі таңда дербес компьютердің құрылысын жіті оқып-үйрену кезінде билингвистикалық формат (қазақша-орысша-ағылшынша) сөздік қорының қалыптасуы жүзеге асатыны белгілі. Адамның есте ұстау қабілетінің мықты болуы, зейінінің сергек болуы, танымдық-ойлау қабілетінің дамуы, ой-өрісінің кеңеюі, өзінің атқарып отырған жұмысына шығармашылықпен қарауы – мұның барлығы да танымдық қарым-қабілетінің еселенуіне ықпал ететін жәйттер. Әрбір білімгердің сабаққа деген ықыласын арттыру үшін, зейінін ашу үшін білім берудің жаңа технологияларын қолдану, оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңартып отыру – педагогика ғылымының өзекті мәселесі.

Бүкіл дүниежүзі ғаламдастыруға қадам басқан қазіргі сәтте аса қажетті әрі үлкен сұранысқа ие пәндердің бір арнада тоғысуын зерттейтін және оны жүзеге асыратын, нақтылай айтқанда, STEAM білім беру – болашақ техника саласы мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі жүйесін дайындау екенін еске алсақ, осыған орай математика мазмұнын қайта қарастыру керек екені сөзсіз қажетті нәрсе. Төменде, STEAM білім беруде «Жоғары математика» пәнінің техника саласының мамандарын даярлаудағы мақсаттары мен мазмұнына тоқталамыз («Электр энергетикасы» мамандығы үлгісінде).

«Жоғары математика» пәнін техника саласының мамандарын даярлаудағы оқыту мақсаты, жоғары оқу орындарының техник-бакалаврларды бітірушілерге қойылатын талаптар бойынша айқындалады.

Зерттеу әдістері

Математиканы техникалық мамандықтарда оқыту үшін болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі жүйесіне салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Математикалық есептерді формальді шешудің берік дағдыларын меңгерту, осы негізде логикалық және алгоритмдік ойлауды дамыту, практикалық есептерді шешудің дағдыларын меңгерту, пән бойынша ғылыми дереккөздермен жұмыс істей алу, математикалық қолданбалы бағдарламалар пакеттерін қолдану дағдылары мен біліктерін дамыту мақсатындағы өз тәжірибеміздің негізінде «Электр энергетикасы» мамандығында «Жоғары математика» пәнін оқытудың мақсаттарын тұжырымдап, айқындадық.

Талдау мен нәтижелер

Немістің атақты философы Карл Маркс: «Кез келген ғылым өзінің даму шегіне математиканы қолдану арқылы ғана қол жеткізеді» деген болатын [1].

Осы орайда, көптеген ғалымдар математиканың техникалық мамандықтарда оқытылуы, оның мақсаттары мен міндеттері туралы мәселелерге өздерінің ғылыми зерттеулерін арнаған.

1. *Шолу.* Соның бірінде «...студенттерді теориялық және практикалық сұрақтарды шешуге қажетті, математикадан және оның қолданыстарына байланысты әдебиеттерді өз бетімен оқып-меңгеру дағдыларын қалыптастыратын, математика негіздерінің аппаратымен таныстыру» делінген [2].

Тек нақты қойылған мақсаттар ғана оқытушы мен студенттердің оқыту мақсаттарын орындауда оң қорытындылар алары сөзсіз.

«Жоғары математика пәнін оқытуды бастағанда, оның заманауи ғылым мен практикалық қызметіндегі орны туралы көрсетуіміз керек» - деп жазған атақты математик

В.П. Гнеденко [3]. Бұл білім алушының болашақ мамандығындағы математиканың рөлін нақты түсінуіне көмектеседі. Ал, соңғысы педагогикалық және психологиялық позициялар тұрғысынан меңгеруге қажетті. Адам әрқашан, өзін қайда, не үшін оқып жатқанын білген жағдайда ғана, болашақ мамандық иесі меңгерген мамандығы бойынша өмір бойы немен айналысуға тиісті екендігін біледі.

Педагогикалық технологияларды зерттеу жұмыстарында, «мақсат әрқашан диагностикалық тұрғыдан қойылуы керек, яғни оны жүзеге асыратын және қандай да бір дидактикалық процесті құра алатындай, оны белгілі бір мерзімде жүзеге асыра алатындай дәл және нақты болуы тиіс» деп жазған В.П. Беспалько [4].

Заманауи дидактикада мақсатты қалыптастырудың екі типін қарастырады: деңгейлік мақсаттар (пәндік және жалпы педагогикалық), дидактикалық функцияларды жүзеге асыратын мақсаттар (танымдық, амалдық). Жалпы педагогикалық мақсаттар студенттердің кәсіби білімдерді, дағдылар мен біліктілікті меңгеруіне бағытталған, олар әдетте, мемлекеттік стандартта көрсетілген бітірушіге қойылатын талаптарында көрсетіледі. Ал, пәндік мақсаттар – бұл оқу процесінде қарастырылған нақты пәнге, оның мазмұнына қойылатын талаптар. Пәндік мақсаттар оқыту барысында меңгеретін пәні аясында білімдер мен дағдылар, ойлау амалдарын меңгеруге бағытталады. Оқу пәнінің теориялық бөлігін меңгеру танымдық мақсатты көздейді және пәннің теориялық мазмұнын меңгеру арқылы жүзеге асады. Амалдық мақсаттар пәннің практикалық бөлігін меңгеру кезеңінде жүзеге асырылады және практикалық есептерді шешу дағдылары мен біліктіліктерінен көрініс табады.

Өндірісте жоғары деңгейдегі технологияларды енгізу, адам қызметінің барлық салаларында инновациялардың күн сайын пайда болуы, техника саласының мамандарының бойында келесі қасиеттердің болуы міндетті:

- кәсіби құзіреттілік;
- стандартты емес жағдайлардағы мәселелерді қою, талдау және шешімін таба білуі;
- шығармашылық ойлай алуы;
- топта жұмыс істей алу қабілетінің болуы.

Математикалық зерттеулер, модельдеу және жобалау өз кезегінде ғылымның, техниканың және экономиканың дамуына ерекше ықпал етеді. Қазіргі уақытта есептеу техникасының дамуы, сондай-ақ компьютерлік жүйелердің адам өміріне және қызметіне енуі ерекше қызмет атқарады. Сондықтан, нақты есептерді шешуде математикалық әдістердің де қолдану ауқымы кеңейді.

Техникалық мамандықтардағы студенттер үшін іргелі білімдер жүйесінде математикалық білімі болуы бірінші кезекке қойылады.

Болашақ маманның математикалық дайындығы жалпы кәсіби даярлықтың негізгі компоненті бола отырып, оны оқыту барысында жоғарыда айтылған қасиеттерді қалыптастыруға баса назар аудару керек.

Сондықтан да, математиканы техникалық мамандықтарда оқытудың басты мақсаты – оны болашақ маманның қолдана алуында. Мәселе кең мағынада қолданысы туралы, тек өндірісте ғана емес, сонымен қатар басқа да іргелі пәндерді меңгеруде, тұрмыста арнайы және көпшілікке арналған әдебиеттерді оқып меңгеруіне қолдануы; сондай-ақ, негізгі математикалық ұғымдар әр түрлі факторларды тереңірек ұғуға; дәлдік ойлау дағдылары ойларын нақты тұжырымдауға көмектеседі және тағы сол сияқты. Осы басты мақсат «Жоғары математика» пәні бойынша оқылатын материалдарды таңдау және оқыту әдістерін таңдау, әсіресе, қазір, оның STEAM білім беру жағдайында қоғам және өмірдегі орнының ерекше екендігін көрсетеді.

Алайда, жоғары математиканың техникалық мамандықтарда оқытылуы, тек практикалық есептерді шешуге ғана бағытталып, жеңілдетілген. Бұл еліміздің білім

саласында кредиттік технология енгізгелі бері шешілмей келе жатқан мәселелердің бірі. Мәселе бұл жерде курс мазмұнын қайта қарау мен оны оқытуға бөлінетін сағаттар саны туралы емес, ол басқа мәселе болар еді. Мәселе осы күнгі қолда бар мазмұнды жоғарыда аталған мақсаттарды жүзеге асыру үшін не істей аламыз деген сұраққа жауап іздеу туралы. Дегенмен, кейбір мамандықтарда жоғары математика пәнімен қатар, сол мамандыққа қажетті іргелі математикалық пәндер қоса жүргізіле бастады. STEAM білім беру жағдайында аталған болашақ мамандардың бойында жоғарыда аталған қасиеттерді қалыптастыруға қол жеткізу. Дәлелдеусіз тұжырымдардың қабылданбайтыны сияқты, оларды дәлелдеуге үйрете алмаған математиканы оқыту мәнсіз болар еді. Математикалық білім логикалық ойлау дағдыларын дамыту, өз ойларын нық және нақты тұжырымдау үшін қажет. Математикалық анықтамалар, ұғымдар, аксиомалар, теоремалар бір-бірімен қатаң логикалық байланысты болады. Қандай да бір құрылымының дұрыс түсінбеушілігі қалған құрылымдарды түсінбеушілікке әкеліп соғады. Сондықтан, математика курсының мазмұнына фундаментальді дайындықты қосу қажет. Бұл кәсіби-бағдарланған есептерді шешуге көмектеседі. Соңғы нәтижені күтуде қажетті математикалық интуицияны дамыту өте маңызды орын алады және ол бұрыннан алынған білімдер негізінде қалыптасады.

Сонымен, техникалық мамандықтарда жоғары математика курсының оқыту келесі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталуы керек:

- математикалық есептерді формальді шешудің берік дағдыларын меңгеру;
- осы негізде логикалық және алгоритмдік ойлауды дамыту;
- практикалық есептерді шешудің дағдыларын меңгеру;
- пән бойынша ғылыми дереккөздермен жұмыс істей алуы;
- математикалық қолданбалы бағдарламалар пакеттерін қолдану дағдылары мен біліктерін дамыту.

Л.Д. Кудрявцевтың [5] ойынша, егер техникалық оқу орындарындағы заманауи математикалық білім берудің негізгі мақсаттары айқын болса, онда бітіруші-мамандар «өзінің мамандығы аясында:

1. Математикалық әдістерді құра біледі;
2. Математикалық есептерді қоя біледі;
3. Кәсіби есепті шешу үшін математикалық әдістер мен алгоритмді таңдай алады;
4. Заманауи есептеу техникасы көмегімен сандық әдістерді пайдаланып шеше алады;
5. Сапалы математикалық зерттеулер әдісін қолдана алады;
6. Жүргізілген математикалық талдаулар негізінде практикалық тұжырымдар жасай алады».

2. *Салыстырмалы талдаулар жүргізу.* Өзіміздің техникалық мамандықтарда жоғары математикадан сабақ беру тәжірибелерімізді талдау нәтижесінде математиканы оқыту мақсаттарының негізгілерін айқындайық:

- математиканы оқытудың кәсіби-қолданбалы бағытын жүзеге асыру;
- студенттердің келесі курстарда математикадан қажетті бөлімдерді өз бетінше оқуын ұйымдастыру;
- математикалық мәдениетті қалыптастыру;
- арнайы кәсіби пәндерді оқуда математикалық әдістерді қолдану;
- математикалық интуицияны дамыту;
- студенттерді ғылыми ізденістерге баулу, шығармашылық қабілетін және дербестігін дамыту.

«Жоғары математика» пәнін техникалық мамандықтарда оқыту процесі, математикалық білімдерін үздіксіз тереңдету мақсатын көздей отырып, студенттердің қолданбалы есептерді шешуге қажеттілігін қамтамасыз етуі тиіс.

Сонымен, өз тәжірибеміздің негізінде «Электр энергетикасы» мамандығында «Жоғары математика» пәнін оқытудың мақсаттарын тұжырымдап, айқындадық.

Болашақ техникалық мамандық бакалаврына математикалық білім беру мақсаттарынан оның мазмұны айқындалатыны мәлім.

Математикалық білім берудің мазмұны туралы көптеген ғалымдарымыз, өздерінің зерттеулерін арнаған. Атап айтар болсақ, Л.Д. Кудрявцев, В.П. Гнеденко, И.Я. Лернер, В.П. Беспалько, С.И. Архангельский, А.Е. Абилкасымова, А.Ю. Акилова және т.с.с.

Атақты математик және методист Л.Д. Кудрявцев [6]: «Математикалық білім беру мәселесінің негізгі тұстары: курстың көлемі мен мазмұны, мақсаттарын айқындау, кеңдігі мен тереңдігі, қатаңдығы мен айқындығы, оқытудың тиімді жолдарын таңдау, және осының барлығына бекітілген шектеулі уақытта қол жеткізу... Математикалық курстың мазмұны мен көлемін, математикалық ұғымдар мен фактілер, математикалық әдістерді таңдау, қолданбалы есептеді шешудің математикалық ұғымдарын іріктеу студенттің таңдаған болашақ мамандығы негізінде ғана мүмкін болады,» - деп жазды. Алайда, тек қолданысы бойынша ғана оқыту, өте өрескел қате болар еді деп атап кетті, автор. «Жоғары математика» курсы университет деңгейіндегі фундаментальді дайындықты да қамтамасыз етуі тиіс екенін ұмытпауымыз керек.

Әрқашан да оқу материалын таңдағанда «неге оқытамыз?» деген сұрақ туындайды. Оқыту мазмұны оқудың мақсаттарымен, әдістерімен және құралдарымен өзара байланысты, біртұтас әрекет етеді, мұнда нақты тұжырымдалған мақсат оқу процесіне бағытталады.

Жоғары оқу орындарында білім беру мазмұнын қалыптастырудағы басты құжат – ЖОО жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты, біздің жағдайда 6B11329 - «Электр энергетикасы» мамандығы бойынша [7].

Мемлекеттік жалпыға міндетті жоғары білім берудің стандарты ҚР «Білім туралы» заңына сәйкес құрастырылған және жоғары кәсіптік білім беру саласындағы мемлекеттің саясаттың негізгі қағидаларын айқындайды.

6B11329 - «Электр энергетикасы» мамандығының мемлекеттік білім беру стандарты негізгі төрт бөлімнен тұрады:

1. Білім беру мазмұнын айқындау.
2. Арнайы пәндер бойынша дайындық деңгейіне қойылатын талаптар.
3. Білім беру бағдарламаларының мазмұнына қойылатын талаптар.
4. Түлектердің кәсіптік даярлық деңгейіне қойылатын талаптар.

Мемлекеттік білім беру стандартына негізделіп даярланған 6B11329 - «Электр энергетикасы» мамандығының модульдік білім беру бағдарламасының мазмұнына шолу жасалды.

6B11329 - «Электр энергетикасы» мамандығы модульдік білім беру бағдарламасының мақсаттары мен міндеттері.

Мақсаты:

-осы мамандықта оқитын білімгердің электр энергетикасы бағыты бойынша толыққанды әрі сапалы кәсіби білім алуы үшін жағдай жасау, болашақ кәсіби қызметіне қажетті дағдыларды меңгеру.

Міндеттері:

Білім беру қызметтерін білімгердің кәсіби дағдыларын дамытуы үшін ұсыну; «Электр энергетикасы» мамандығы бакалаврларының негізгі кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру; Білімгердің ғылыми-техникалық әдебиеттермен жұмыс істей білуі, кәсіби қызметте отандық және шетелдік тәжірибені пайдалануы, алынған ақпараттарды жүйелеуі және жалпылауы; Қол жеткізген нәтижелерін талдау және өңдеу; қызмет формаларының жай-күйі мен динамикасын талдау; қызмет формаларының сапасы мен жұмыс тәртібін болжамдауға мүмкіндік беретін теориялық үлгілерді жасау; технологиялық жүйелерге және электр жабдықтарына сынақ жүргізу жоспарларын, бағдарламалары мен әдістемелерін әзірлеу; эксперименттік және теориялық зерттеулердің нәтижелерін өңдеу үшін компьютерлік

технологияларды пайдалану; энергиялық тиімді жабдықтарды, қондырғылар мен кешендерді әзірлеу.

Бітіруші түлектердің құзыреттілік моделі

Бітіруші түлектердің кәсіби қызметінің нысандары, негізінен, ғылым мен техника саласы болып табылады. Ол электр энергиясын өндірумен, оны тұтынушыларға берумен, таратумен айналысатын және басқа да тұтыну жөніндегі кәсіпорындарды қамтиды.

Қазіргі таңда елдің әлеуметтік-экономикалық өсуінің негізгі ресурстары зияткерлік-білім әлеуеті екені белгілі. Осыған байланысты жоғары білікті мамандарды даярлау жүйесінің жоғары бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызы үлкен. Біліктің маманның бәсекеге қабілеттілігі оның кәсіби құзыреттілігімен, ауқымды әлеуметтік ой-өрісімен, мінез-құлықтың икемділігімен және жеке белсенділіктің жоғары деңгейімен анықталады.

Жоғары кәсіптік білім беру барысында құзыреттілік тәсіл мамандарды нақты өмірге сапалы даярлау үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Бітіруші түлектің құзыреттілігі дәл қазіргі таңдағы еңбек нарығының қажеттілігін ескере отырып қалыптасады.

6В11329 – «Электр энергетикасы» мамандығы бойынша түлекке 6В11329 – «Электр энергетикасы» мамандығы бойынша «техника және технология бакалавры» академиялық дәрежесі беріледі. Бітірушілердің кәсіби қызметінің формалары өнеркәсіптік кәсіпорындарды электрмен жабдықтау жүйелері, автономды нысандарды электрмен жабдықтау жүйелері екені анық.

Модульдік білім беру бағдарламасын игергеннен кейін бітіруші түлек төмендегі құзыреттіліктерді меңгеруі керек:

Әлеуметтік-этикалық құзыреттер, Ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктер, Жалпы білім беру құзыреті, Тіл саласындағы құзыреттер, Кәсіби құзыреттер, Арнайы құзыреттер. Жаратылыстану ғылымдарының құзыреттілігі.

Аталған құзыреттіліктердің соңғысына шолу жасап өтейік.

Жаратылыстану ғылымдарының құзыреттілігі деп мыналарды айтуға болады:

- ой-өрісі кең және сана-сезімі қалыпты жоғары білімді тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін жаратылыстану-ғылыми пәндер саласындағы базалық анықтамаларды;

- жоғары математиканың негізгі ұғымдары мен олардың түрлі салалардағы қосымшаларын;

- классикалық және қазіргі математиканың іргелі ұғымдарын, заңдары мен теорияларын, нақты есептерді шешудің тәсілдері мен әдістерін;

- математикалық әдістер, математикалық интуициялар, математикалық мәдениетті; негізгі түсініктердің, заңдардың, классикалық және қазіргі заманғы физика теориясының мәнін, олардың ішкі өзара байланысы мен тұтастығын, физикалық заңдар ұғымын, нақты жағдайларда тиімді қолдануға мүмкіндік беретін олардың қолданылу шекараларын.

Олар мыналарды орындай алуы керек:

- математикалық модельдерді құру, математикалық есептер қою, есептерді шешудің қолайлы математикалық әдістері мен алгоритмдерін таңдау, есептерді шешу үшін заманауи есептеуіш техникалар арқылы сандық әдістерді қолдануды;

- математикалық талдау негізінде сапалы математикалық зерттеулер жүргізуді;

- физика ерекшеліктерінің әртүрлі облыстарынан пәннің жалпыланған типтік есептерін шешуді (теориялық және эксперименталды-тәжірибелік оқу есептері);

- кәсіби есептерді шешуді;

- компьютерді қолдану арқылы физикалық жағдайларды модельдеуді;

- эксперимент нәтижелерін талдау және бағалау әдістерін қолдануды.

Олар мыналарға дағдылануы тиіс:

- кәсіби есептерді шешуге;

- эксперименталдық немесе теориялық зерттеу әдістері арқылы алынған нәтижелердің нақтылық деңгейін бағалауға;

- физикалық эксперимент жүргізуге;
- жалпы теориялық және арнайы техникалық пәндерді табысты оқу, математикалық ойлау мен логиканы дамыту үшін іргелі ғылымның жетістіктерін пайдалануға.

Жоғарыда аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін, «Жоғары математика» курсының мазмұнына кәсіби бағдарланған, арнайы пәндер мазмұнымен пәнаралық байланысқа негізделген есептермен толықтыруды қажет етеді. Бітірушінің математикалық дайындығы кәсіби-қолданбалы құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған, болашақ маманның кәсіби құзіреттілігінің негізгі құрамдас бөлігін құрауы тиіс.

Сонымен, «Жоғары математика» курсының мақсаты мен мазмұны, студенттерді болашақ мамандарды даярлау мақсаттарымен сәйкес екенін көреміз.

Соңғы уақытта, математикадан әр түрлі мамандықтардағы кәсіби бағдарланған есептермен толықтырылған, оқу-әдістемелік кешендер пайда болуда, алайда оқу-әдістемелік құралдарды талдау барысында «Электр энергетикасы» мамандығына қатысты математикалық нұсқаулықтардың өте аз екені байқалды, бұл зерттеу тақырыбымыздың өзекті екендігін көрсетеді.

Болашақ білікті мамандар үшін: теориялық және тәжірибелік білімдердің өзара тығыз байланысын арттыруы керек. Бұл тұста *теориялық білім* деп отырғанымыз математикалық ұғымдар мен олардың анықтамалары, теоремалар және математикадағы негізгі әдістер.

Механиканың, математикалық физиканың, инженерлік ғылымдардың, сондай-ақ білімнің көптеген салаларын зерттеу дифференциалдық теңдеулерді интегралдауға алып келеді. Ал дифференциалдық теңдеулерді интегралдау нақтылап айтқанда математикалық талдаудың классикалық әрі маңызды мәселелерінің бірі екендігі белгілі.

Болашақ математика пәнінің мұғалімдерін даярлауда пәндер арасындағы сабақтастық пен пәнішілік байланыс өте маңызды екендігін ұмытпаған абзал. Жоғары оқу орындарында мемлекеттік стандартқа сай математиканың түрлі салаларын оқытуда, оның іс жүзінде қолданылуына айрықша мән беріледі. Айталық, дифференциалдық теңдеулерді шешуді оқып үйренгенде, оның практикалық маңызы ескеріледі және оны шешуде басқа пәндермен байланысы, сабақтастығы қарастырылады. Атап айтсақ, дифференциалдық теңдеулерді қатарлардың көмегімен жуықтап интегралдаудың әдістері қарастырылады. Дифференциалдық теңдеулерді шешу барысында И.Г. Филипповтың тербеліс есептерін шешудегі математикалық әдісі [8] туралы баяндалған болатын. Осы әдістердің тербеліс есептерін шешуде әмбебап әдіс ретінде пайдаланылуы кең ауқымды болуы үшін қолданыс қолайлылығы қажет екендігін ескерген жөн. STEAM білім беру ортасында бұл мүмкіндік жоғары болады, себебі есептеуді ұзақ қажет ететін есептер үшін дайын модельдермен жұмыс істеу барысында компьютерлік бағдарламалар пайдаланылса, бұл есептеу жұмысын әлдеқайда жеңілдетеді және оның дәлдік деңгейі жоғары болады.

«Жоғары математика» пәнінің «Электр энергетикасы» мамандығына арналған мазмұнын қарастырамыз [9].

Бірінші кезекте техникалық мамандықтар үшін математиканың маңызды тарауларын көрсетеміз (1-кесте).

1-кесте – Математиканың маңызды тараулары

1	2	3
1.	Кіріспе	Қолданбалы есептердің математикалық моделі. Сандық әдістер туралы жалпы мағлұматтар. Математикалық есептеулердің пакеті, олардың мәнісі.
2.	Интегралдауды жуықтап есептеу	Анықталған интегралдарды жуықтап есептеудің трапеция және Симпсон әдістері.

1-кестенің жалғасы

1	2	3
3.	Интерполяция және жуықтау есептері	Функцияның мәнін Лагранждың интерполяциялық көпмүшелігінің кестесі бойынша есептеу. Функцияны кіші квадраттар әдісімен жуықтау
4.	Сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесін шешу	Гаусс, жай итерация, Зейдель итерациясы әдістері
5.	Сызықтық емес теңдеулер	Кесіндіні қаж бөлу, итерация, Ньютон әдістері
6.	Сызықтық емес теңдеулер жүйесі	Итерация, Ньютон әдістері
7.	Қарапайым бірінші ретті дифференциалдық теңдеуді шешу	Эйлер әдісі
8.	Қарапайым екінші ретті дифференциалдық теңдеуді шешу. Коши есебі.	Эйлер, Рунге-Кутта әдістері
9.	Қарапайым екінші ретті дифференциалдық теңдеуді шешу. Жағалық есептер	Жағалық есептерді шығарудың айырымдық әдісі
10.	Дербес туындылы дифференциалдық теңдеулерді шешу	Лаплас теңдеуін шешудің айырымдық әдісі

Екінші кезекте негізгі білімдендіру пәндерімен байланысын көрсетеміз (2-кесте).

2-кесте – Негізгі білімдендіру пәндерімен байланысы

р/с	Мамандандыру пәндерінің аты	1-кесте бойынша математика тарауларының мамандандыру пәнімен байланысты оқылуы									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Қатты орта механикасы				+	+			+	+	+
2	Үдерісті талдаудың математикалық әдістері	+		+				+	+	+	+
3	Радиотехника ісін компьютерлік модельдеу	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4	Кванттық механика				+	+		+	+		
5	Электр энергиясын беру және тарату	+			+	+		+	+	+	+

Екінші кестеден көріп отырғанымыздай, математиканың қолданысы өте мол, сондықтан, типтік есептерге қарағанда, қолданбалы есептерге басымдық берген дұрыс.

Мысалы, күрделі пікірлердің логикалық қатынастары тұрмыс, техника және ғылым салаларында кеңінен қолданыс тауып отыр. Төменде математикалық логиканың электр тізбегінде қолданылуы көрсетілген. Пікірлер конъюнкциясына электр жүйесінің төмендегідей блок-схемасы сәйкес келеді [9].

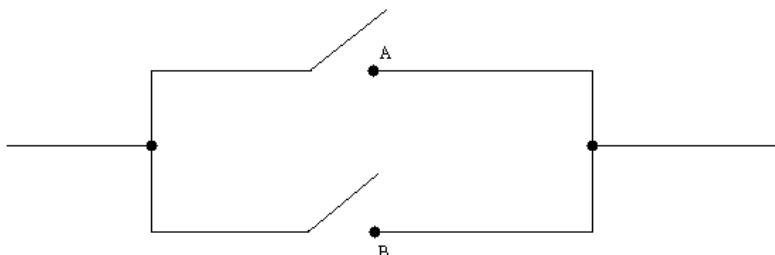
1. $A \wedge B$ конъюнкциясына сәйкес ажыратып қосқыш тетіктері электр жүйесіне тізбектей қосылғанда ғана ток жүреді және керісінше ажыратып қосқыш тетіктері жүйеге тізбектей қосылғанда $A \wedge B$ конъюнкциясы орындалады (1-сурет).

1-сурет – Электр жүйесіне тізбектей қосылған сұлба

Өткізгіштерді тізбектей жалғау электр тізбектері элементтерінің негізгі жалғау түрлерінің бірі болып саналады. Өткізгіштердің тоғысқан нүктелерінің саны үштен кем болмаса, (1-суретте) ол түйін деп аталады. Оларды тізбектей жалғағанда ғана, өткізгіштің бойынан ток өтеді, себебі, ол таратылмайды. Конъюнкция ережесіне сәйкес, әрбір электр тізбектерінде ток болса, өткізгіште де ток болады. Бірінде болып, екіншісінде жоқ болса, онда ток өткізгіште де болмайды.

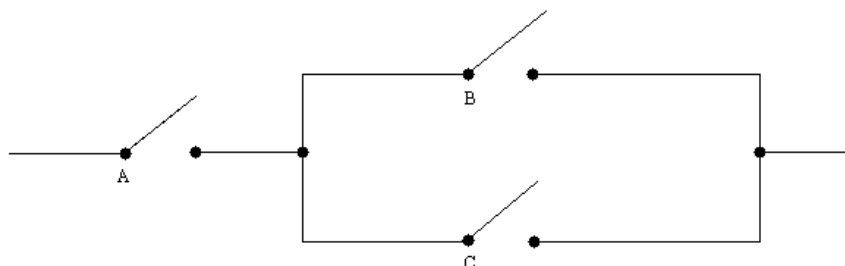
2. Параллель қосылған ажыратып қосқыш тетіктеріне дизъюнкция амалымен жалғасқан пікірлер сәйкес келеді. Керісінше де айтуға болады: $A \vee B$ пікіріне сәйкес келетін блок сұлбаларды параллель қосқанда, электр тізбегіне ток жүреді (2-сурет).

2-сурет – Электр жүйесіне параллель қосылған сұлба

Өткізгіштерді параллель жалғау электр тізбектері элементтерін жалғаудың екінші түрі. Параллель жалғау кезінде, өткізгіштердің ұштары мен шеттері бір түйінде тоғысады. 2-суретте, дизъюнкция ережесіне сәйкес, бұл жағдайда ток электр тізбектерінің барлығында немесе бірінде болып, екіншісінде болмаса да, электр өткізгішінде ток болады.

3. $A \wedge (B \vee C)$ пікірін электр жүйесіне енгізейік (3-сурет)

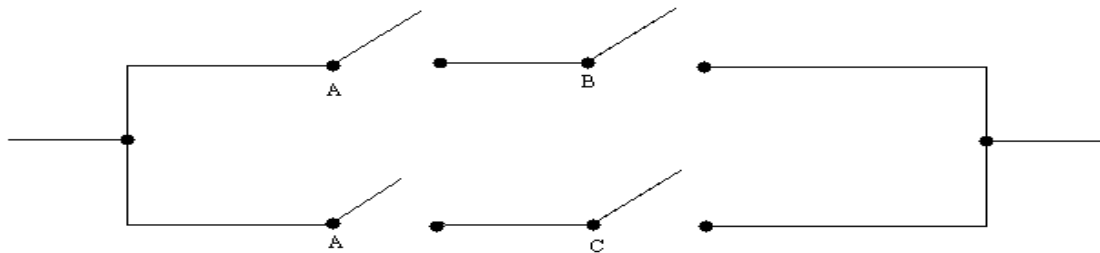

3-сурет – $A \wedge (B \vee C)$ пікірін электр жүйесінің сұлбасы

3-суретте электр тізбектері үшін тізбектей және параллель жалғанған жағдайы көрсетілген. Бұл жағдайда, мүмкін болатын сегіз жағдайдың үш жағдайында ғана, берілген

өткізгіште ток жүреді. Олар: тізбектей және параллель қосылған бөліктердің бәрінде ток болса; тізбектей қосылған бөлігінде және параллель қосылған бөліктің бірінші (B) бөлігінде ток болса; тізбектей қосылған бөлігінде және параллель жалғанған бөліктің екінші (C) бөлігінде ток болса. Қалған жағдайлардың барлығында бұл өткізгіштен ток жүрмейді.

4. $A \wedge (B \vee C)$ және $(A \wedge B) \vee (A \wedge C)$ формулаларының эквивалентті екендігіне схема арқылы көз жеткізуге болады (4-сурет).

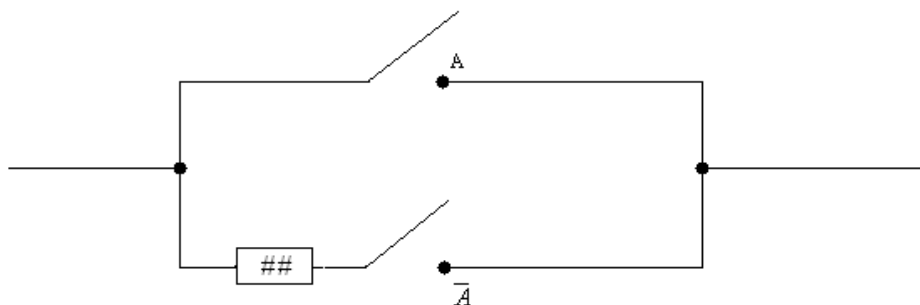

4-сурет – Электр жүйесіндегі $A \wedge (B \vee C)$ және $(A \wedge B) \vee (A \wedge C)$ формулаларының эквивалентті сұлбасы

Бұл екі күрделі пікірлердің эквиваленттілігі математикада дәлелденген пікірлер болғандықтан, бұл жерде, параллель желілердің тізбектей қосылысында да үш жағдайда ғана бұл өткізгіште ток болады. Яғни, (4-суретте) тізбектей және параллель қосылған бөліктердің бәрінде ток болса; тізбектей қосылған бөлігінде және параллель қосылған бөліктің бірінші (B) бөлігінде ток болса; тізбектей қосылған бөлігінде және параллель жалғанған бөліктің екінші (C) бөлігінде ток болса. Қалған жағдайлардың барлығында бұл өткізгіштен ток жүрмейді.

5. Терістеу амалын іске асыру.

A және \bar{A} пікірлері бір-біріне қарсы мәндерді қабылдайды. Мұндай екі ажыратып қосқыш тетіктерін жалғағанда **өзек** деп аталатын тетік қояды. Өзектің қызметі мынадай: егер A блогы арқылы ток жүріп тұрса, онда өзек \bar{A} блогын ажыратып тастайды. Желідегі өзек ## таңбасымен белгіленген (5-сурет).

5-сурет – Өзек орналасқан электр жүйесі сұлбасы

Бұл 5-суретте бойында ток бар және ток жүрмейтін электр жүйесімен тізбектей және параллель жалғау арқылы, ток жүретін электр өткізгіш алу жолы көрсетілген.

$A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n$ конъюнкциясына сәйкес ажыратып қосқыш тетіктері электр жүйесіне тізбектей қосылғанда ғана ток жүреді және керісінше ажыратып қосқыш тетіктері жүйеге тізбектей қосылғанда $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n$ конъюнкциясы орындалады. Сондай-ақ, $A_1 \vee A_2 \vee \dots \vee A_n$ күрделі пікіріне сәйкес келетін блок сұлбаларды параллель қосқанда, электр тізбегіне ток

жүреді немесе параллель қосылған ажыратып қосқыш тетіктеріне дизъюнкция амалымен жалғасқан пікірлер сәйкес келеді.

Қорытынды

Осылайша, уақыт талабына жауап бере отырып, оқытудың қажетті құралдарының бірі-STEAM білім беру технологиясы, оны іске асыру, әдетте, компьютерлік құралдар мен жүйелерді кең көлемде пайдалануға негізделген. Соған қарамастан, білім берудің қазіргі даму кезеңінде мұндай оқыту педагогикалық ұжымнан және оқу рындарының әкімшілігінен технологиялық және әдістемелік жағынан үлкен күш-жігерді қажет ететіндігін айта кекен жөн. Білім берудің STEAM технологиясы шын мәнінде болашақ техника саласының мамандарын дайындаудың перспективалық үлгісі болып табылады және болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға жоғары мүмкіндік береді.

Сондықтан да, дамыған елдердегідей STEAM білім берудің жоғары деңгейіне қол жеткізу үшін болашақ техника саласы мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесі дайындалуы тиіс. Бұл бағытта ең алдымен STEAM білім беру ортасын ұйымдастыру; STEAM білім беру ортасы субъектілері арасындағы қарым-қатынас формаларын; STEAM білім беру ортасында қолданылатын педагогикалық әдістерді; STEAM білім беру ортасының дидактикалық қамтамасыз етілуін; STEAM білім беру ортасының құрылымы туралы басқа да мәселелерді қарастыруымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маркс К. 1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбалар. [Электронды ресурс]. URL: <https://kk.warbletoncouncil.org/aportaciones-carlos-marx-3340> (қаралған күні 15.08.2022)
2. Калугова О.М. Система профессионально-ориентированной подготовки студентов технических вузов (На материале изучения высшей математики): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Саратов, 2003. – 151 с.
3. Гнеденко Б.В. Очерки по истории математики в России. – М.: ОГИЗ, 1946. – 246 с.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
5. Кудрявцев Л.Б. Мысли о современной математике и ее изучении. – М.: Наука, 1977. – 112 с.
6. ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы» 2022 жылғы 20 шілдедегі №2 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.ektu.kz/files/law/MonRk/v2200028916.20-07-2022.kaz.pdf> (қаралған күні 15.08.2022)
7. Seitmuratov A., Seylova Z., Tileubay S., Smakhanova A., Serikbol M., Kanibaikyzy K. The use of a mathematical method of I.G. Filippova in the solution of boundary value problems of vibrations of cylindrical shells // News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Physico-mathematical series. – 2018. – №4(320). – С. 66–72.
8. Тулентаева Г.С., Беркимбаев К.М., Сейлова З.Т. STEAM-білім беруді білім саласына ендіру заман талабы // ҚР тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары-17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» конференция материалдары. 1-том, 4-бөлім. – 2021. – Б. 257–259.
9. Сейлова З.Т. Биологиялық процестерді математикалық модельдеудің дифференциалдық емес және дифференциалдық әдістері: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, 2021. – 131 б.

REFERENCES

1. Marks K. 1844 jylgy ekonomikalıyq-philosophyalyq qoljazbalar [Economic and philosophical manuscripts of 1844 years] [Elektrondy resurs]. URL: <https://kk.warbletoncouncil.org/aportaciones-carlos-marx-3340> (qaralghan kuni 15.08.2022) [in Kazakh]

2. Kalukova O.M. Sistema professionalno-orientirovannoi podgotovki studentov tehniceskikh vuzov (Na materiale izucheniya vysshei matematiki): dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 [The system of professionally-oriented training of students of technical universities (Based on the study of higher mathematics): dis.]. – Saratov, 2003. – 151 s. [in Russian]
3. Gnedenko B.V. Ocherki po istorii matematiki v Rossii [Essays on the history of mathematics in Russia]. – M.: OGIZ, 1946. – 246 s. [in Russian]
4. Bepalko V.P. Slagaemye pedagogicheskoi tehnologii [Components of pedagogical technology]. – M.: Pedagogika, 1989. – 192 s. [in Russian]
5. Kudriavcev L.B. Mysli o sovremennoi matematike i ee izuchenii [Thoughts on modern mathematics and its study]. – M.: Nauka, 1977. – 112 s. [in Russian]
6. QR Gylym jane jogary bilim ministrinin «Jogary jane jogary oqu ornynan keyingi bilim berudin memlekettik jalpyga mindetti standarttaryn bekitu turaly» 2022 jylgy 20 shildedegi №2 buirygy [Order of the minister of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 2022 No.2 «On approval of State mandatory standards of Higher and postgraduate education»]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.ektu.kz/files/law/MonRk/v2200028916.20-07-2022.kaz.pdf> (qaralghan kuni 15.08.2022) [in Kazakh]
7. Seitmuratov A., Seylova Z., Tileubay S., Smakhanova A., Serikbol M., Kanibaikyzy K. The use of a mathematical method of I.G. Filippova in the solution of boundary value problems of vibrations of cylindrical shells // News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Physico-mathematical series. – 2018. – №4(320). – S. 66–72.
8. Tulentayeva G.C., Berkimbayev K.M., Seilova Z.T. STEAM-bilim berudi bilim salasyna endiru zaman talaby [Introduction of STEAM-education into the field of education is a modern requirement] // QR tauelsizdiginin 30 jyldygyna arналган “Seifullin oqulary-17: “Qazirgi agrarlyq gylym: cifrlyq transformacia” konferencia materialdary. 1-tom, 4-bolim. – 2021. – B. 257–259. [in Kazakh]
9. Seilova Z.T. Biologiyalyq procesterdi matematikalyq modeldeudin differencialdyq emes jane differencialdyq adisteri [Non-differential and differential methods of mathematical modeling of biological processes]: oqu quraly. – Nur-Sultan: S. Seifullin atyndagy KazATU, 2021. – 131 b. [in Kazakh]

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ӘОЖ 37.1174; МҒТАР 03.09.55

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.33>**Х. ТҮРСҮН¹□, А. ҚАБЫЛ²**¹тарих ғылымдарының докторы,*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*²Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: algabek-kabil@mail.ru**СЕРІҚҰЛ АЛДАБЕРГЕНОВТИҢ АЛАШТЫҚ ИДЕЯДАН БАСТАЛЫП, АУАКӨШУМЕН
АЯҚТАЛҒАН ҚЫЗМЕТІНІҢ АРХИВТІК ДЕРЕКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада осы кезге дейін тұлғаланбаған Алаш қозғалысының өкілі Серіқұл Алдабергеновтің саяси қызметі құпия қорлардағы деректер негізінде ғылыми қалпына келтіріледі. 1917 ж. Орынборда өткен Бірінші Жалпықазақ съезіне М. Шоқаймен бірге қатысқан С. Алдабергеновтің кеңестік билік тұсындағы саяси қызметі барынша күрделі сипат алған. Отарлық билік тұсында болыс басқарушысы болғандығы оның кейінгі саяси қуғын-сүргінге ұшырауына бастау болғандығы архив деректерімен айғақталды. Құпия қорлардағы С. Алдабергеновтің құжаттары оның өмірбаяны мен қоғамдық-саяси қызметінде осы кезге дейін белгісіз болып келген тұстарына реконструкция жасауға мүмкіндік берді. Оның Алаштық идеяға адалдығы 1929–1934 жылдары кеңестік биліктің реформаларына қарсылық ретінде көрініс тапқан. Тоталитарлық биліктен қысым көрген тұрғындардың Қазақстанның оңтүстігінен Өзбекстан мен Тәжікстанға ауакөшуді ұйымдастырушылардың бірі болғандығы оның көшбасшы қайраткер болғандығы туралы тұжырым жасауымызға негіз болды. Мақала Отан тарихындағы ақтандақ (айтылмай қалған тарихи мәлімет) тақырыптардың біріне айналған ауакөшу құбылысына қатысты тың тұжырым ұсынады.

Мақалада Отандық тарихтың өзекті мәселелерінің біріне айналған көші-қон феноменіне қатысты жаңа тұжырым берілген. Арнайы архив қорларындағы құпия қорлардың деректері ауакөшу тарихына қатысты тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Ауакөшу процесінің стихиялы емес, дәстүрлі элита өкілдерімен бірге кеңестік қайраткерлердің де араласуымен ұйымдасқандық сипат алғандығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: Серіқұл Алдабергенов, Алаш қозғалысы, ауакөшу, Тәжікстанға ауа көшкен қазақтар, ауакөшудің басшыларын қуғындау.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Түрсүн Х., Қабыл А. Серіқұл Алдабергеновтің алаштық идеядан басталып, ауакөшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 389–402. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

***Cite us correctly:**

Tursun H., Qabyl A. Seriqul Aldabergenovtin alashtyq ideidan bastalyp, auakoshumen aiaqталган qyzmetinin arhivtik derekteri [Archival Data of the Activity of Sericul Aldabergenov, which Began from the Alash Idea and Ended with Migration] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 389–402. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

Kh. Tursun¹, A. Kabil²

¹*Doctor of Historical Science,*

*Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*

²*Senior Lecturer of South Kazakhstan Medical Academy*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: algabek-kabil@mail.ru

Archival Data of the Activity of Serikul Aldabergenov, which Began from the Alash Idea and Ended with Migration

Abstract. The article, based on data from secret funds, restores the political activities of the representative of the movement Alash Serikula Aldabergenov, whose identity has not yet been investigated. Under the Soviet rule, the political activity of S. Aldabergenov, who participated in the First All-Kazakh Congress with M. Shokai in 1917, which held in Orinbor, took on the most difficult character. The fact that under colonial power he was a regional administrator is evidenced by archival data on the beginning of subsequent political repressions. S. Aldabergenov's documents from secret funds made it possible to reconstruct his biography and socio-political activities, which are still unknown. His commitment to the Alash idea was expressed as resistance to reforms of Soviet power in 1929–1934. He was one of the organizers of the migration of the population, who experienced pressure from the totalitarian authorities to Uzbekistan and Tajikistan from the south of Kazakhstan. This fact served as the basis for concluding that he was the leader. The article proposes the concept of formulating the phenomenon of migration, which has become one of the «white spots» in the history of the Fatherland.

The article presents a new conclusion regarding the phenomenon of migration, which has become one of the topical issues in Fatherland's history. Data from secret funds in special archives made it possible to draw new conclusions about the history of migrations. It is proved that the transfer process was not spontaneous, but was organized with the involvement of Soviet leaders along with representatives of the traditional elite.

Keywords: Serikul Aldabergenov, Alash movement, migration, Kazakhs who migrated to Tajikistan, repression of migration managers.

Х. Турсун¹, А. Кабыл²

¹*доктор исторических наук,*

*профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*

²*старший преподаватель Южно-Казахстанской медицинской академии*

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: algabek-kabil@mail.ru

Архивные данные деятельности Серикюла Алдабергенюва, начавшейся из алашской идеи и завершившейся откочеванием

Аннотация. В статье на основе данных из секретных фондов восстанавливается политическая деятельность представителя движения Алаш Серикюла Алдабергенюва, чья личность до сих пор не исследована. При советской власти политическая деятельность С. Алдабергенюва который в 1917 году участвовал в Первом Всеказахском съезде, проходившем в Оринборе вместе с М. Шокаем, приняла сложный характер. Тот факт, что он был волостным управляющим во время колониального правления, стал началом его последующего политического преследования, о чем свидетельствуют архивные данные. Документы С. Алдабергенюва из секретных фондов позволили реконструировать его биографию и общественно-политическую деятельность, которые до сих пор неизвестны. Его приверженность алашской идее выражалась как сопротивление реформам Советской власти

в 1929–1934 годах. Он был одним из организаторов откочевания населения, испытывавшего давление от тоталитарных властей в Узбекистан и Таджикистан с юга Казахстана. Этот факт послужил основанием для того, чтобы сделать вывод о том, что он был лидером откочевки. В статье предлагается концепция формулировки явления откочевания, ставшего одной из «белых пятен» в истории Отечества.

В статье представлен новый вывод относительно феномена откочевки, ставшего одной из актуальных тем в Отечественной истории. Данные секретных фондов в спецархивах позволили сделать новые выводы об истории откочевков. Доказано, что процесс откочевки не был стихийным, а был организован с привлечением советских деятелей наряду с представителями традиционной элиты.

Ключевые слова: Серикүл Алдабергенов, движение Алаш, откочевание, казахи откочевавшие в Таджикистан, репрессирование руководителей откочевания.

Кіріспе

Қазақ елі мен жерінің тарихын тұтас бірлікте тануымыз үшін XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Түркістан өлкесінде кең өріс алған ұлт-азаттық қозғалысты Алаш қозғалысымен тарихи сабақтастықта қарастырудың маңызы зор. Бұл екі қозғалыс бірін-бірі толықтырған ұқсас, сонымен бірге бір-бірінен ерекшеліктері де көп дара құбылыстар болғандықтан да оларды өзара ықпалдастықта қарастырамыз. Осы ықпалдастық кеңестік биліктің өткен ғасырдың 20–30-жылдарындағы реформалары кезінде бауырлас халықтардың бір-біріне деген саяси қамқорлықтарынан көрініс берді.

Біздің зерттеуіміздің басты мақсаты алаштық идеядан бастау алған тәуелсіздік жолындағы күрестің кеңестік билік тұсында барынша тұмшаланып, соңы қуғын-сүргінге ұласқан жағдайда халықты аман сақтап қалудың жолы ретінде орын алған жаппай ауакөшу тарихын деректік негізде қалпына келтіру. Осы мақсатқа сай кеңестік идеология саяси тұрғыда барынша қаралаған ауакөшушілердің саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандығын деректік негізде дәлелдеу, ауакөшудің стихиялы емес, барынша ұйымдасқан сипат алғандығын анықтау, ауакөшуді ұйымдастырушылардың қуғын-сүргінге ұшырауының себептері мен салдарларына талдау жасау болып белгіленді. Сол сияқты, кез-келген тарихи оқиға нақты адамдардың нақты әрекеттері арқылы іске асатындығын ескерер болсақ, бұл тақырып та тұлғаландыруды қажет етеді.

Зерттеу әдістері

Мақала тақырыбының ерекшелігіне сай зерттеуімізде мынадай ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдер қолданылды. Атап айтқанда, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыру дегеніміз – тарихты тірілту, оны нақты тарихи оқиғалардың аясында нақты адамдардың әрекеттері, саяси, әлеуметтік көзқарастары арқылы тану десек, осы міндетті іске асыру үшін биографиялық тәсілдің мүмкіндіктерін пайдаландық. Бұл жердегі басты мәселе осы кезге дейін тұлғаланбаған алаштық қайраткер Серікүл Алдабергеновтің тұлғасына қатысты болып отыр. Осы бағытта биографиялық тәсілдің ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Тұлғаларды әр кәсіп иесі өз қағидаларымен, өлшемдерімен тұлғаландырады. Тарихи тұлғаландыру нақты деректерге жүгінеді, көркемдік тәсілдермен жасалған тұжырымдар тарихи танымның шынайылығын аша алмайды. Тақырыпты архивтерде жүргізілген ізденістерге сай деректік негізде талдағандықтан да археографиялық зерттеу тәсілдерін қолдану – құпия қорлардағы тарихи құжаттарды іздеп тауып, құжаттарды өңдеу және басылымға дайындау, ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Тақырыптың өзектілігі Түркістан уезінде туып өсіп, Түркістан өлкесіндегі Алаш қозғалысының көрігін қыздырған, Серікүл Алдабергеновтің өмірі мен қызметін Алаш қозғалысының тарихымен бірге тұлғаландырудан туындайды. Оның тоталитарлық биліктің

реформаларына қарсылығы түрінде танылған ауакөшуді ұйымдастыру Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың жарлығымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтауға бағытталған мемлекеттік бағдарламаның аясында орындалуы да тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Талдаулар

Тақырыптың зерттеуі деңгейін алға қойған мақсатқа сай екі бағытқа топтастырамыз. Бірінші: Алаш қозғалысын тұлғаландыруға қатысты. Алаш қозғалысының тарихы дегеніміз оған араласқан жеке тұлғалардың тарихы. Тарихи әдебиеттерде Алаш партиясына мүше немесе оған тілектестікте болған үш жүз елуден астам жеке тұлғалардың есімдері белгілі. Алаш қайраткерлерінің тізімі алғаш рет 1991 жылы «Қазақстан коммунисті» (қазіргі «Ақиқат») журналының 8, 9, 10-сандарында жарияланып, оған К.Нұрпейісов [1] монографиясында толықтырулар енгізген. Ал аталған альбомдағы тізімді М. Қойгелдиев пен Б. Мүрсәлім бірлесе толықтырған [2]. Осы аталған әрбір алаштық тұлғалардың өмірбаянын қалпына келтіруге бағытталған кейінгі кездегі зерттеу жұмыстары Отан тарихының мазмұнын толықтырып келеді. Өзірге танымал Алаш қайраткерлерінен басқалардың басым бөлігінің тарихи өмірбаяны қалпына келтіріле қойған жоқ. Тарихшылардың назары ауа қоймаған тұлғалардың бірі – Алдабергенов Серкұл.

Осы тақырыпта ертерек жарық көрген зерттеулерімізде С. Алдабергеновке қатысты бастапқы деректерді айналымға ұсынған болатынбыз [3], [4].

Екінші бағыт: Орталық Азия республикаларына ауакөшу тарихына қатысты зерттеулер. Бұл бағытта тарихтың «ақтандақ» тақырыбы ретінде ауакөшуді алғаш рет жеке зерттеу нысанына айналдырған М. Тәтімов [5] болғандығын атап айтуға болады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында тақырыпты М. Қозыбаев, Ж. Абылхожин, Х. Алдажұмановтар [6], [7], Т. Омарбеков [8], Г.М. Мендикулова [9] жалпы мәселелердің мазмұнында қарастырды. Дегенмен ол зерттеулерде Қазақстанның оңтүстігінен Орталық Азия республикаларына, одан әрі Ауғанстанға ауакөшушілер туралы арнайы архивтердің деректері қолжетімсіз болуына байланысты мәселенің ғылыми бағасы берілмеді.

Соңғы жылдары еліміздегі архив қорларының құжаттары қолжетімді болуына байланысты зерттеушілер тақырыпты тың деректерді пайдалана отырып, жаңа тұжырымдармен толықтыра бастады. Соған сай Орталық Азияға бағытталған ауакөшудің мазмұны ашыла бастады. Осы бағыттарғы зерттеулердің қатарында Ө.И. Исеновтың [10], [11], Ж. Талдыбаевтың [12], Р.Ж. Байдалының [13]

Нәтижелер

Сонымен Серікұл Алдабергенов кім еді, еліміздің қоғамдық-саяси тарихындағы оның атқарған қызметі мен алатын орны қандай? деген сауалға архив деректеріне жүгіне отырып жауап іздейік.

Серікұлдың біздің қолымызға іліккен құжаттары негізінен оның Шымкент абақтысында тергеуде болған кезеңіне қатысты.

1934 жылдың 1-шілдесіндегі тергеу хаттамасында ол өзінің өмірбаяны жайлы барынша толық мағлұмат берген [14]. Осы құжатты негізге алып оның өмірбаянын қалпына келтіре аламыз.

Алдабергенов Серікұл Алдабергеноұлы 1873 жылы қазіргі Жаңақорған ауданындағы №7 ауылда туған. Өз жазбасы бойынша Қоңырат тайпасының Құйысқансыз руынан болады. Оның ішінде Байтілес атасынан. Тұтқынға алынған кезде Өзбекстанның Шырақшы ауданында тұрған. Кәсібі – малшылық, жеке шаруашылық жүргізген.

Отбасылы, бәйбішесі Салбосын 50 жаста, Қоңыраттың қараша руынан бай Ақым Жамантөреевтің қызы. Тоқалы Ажар. Өз балалары жоқ. Асырап алған қызы Күләнда 10 жаста, Мардаш Телібаев 16 жаста. Бәйбішесі Шырақшы ауданында, тоқалы Бехбуди ауданы №2 кеңшарда тұрады.

Мүліктік жағдайы. Революцияға дейін 2 жалшы ұстаған. Қазіргі кезде 1 жылқысы, 20 түйесі бар. Сауатты, ауылдық мектепті бітірген. Партияда жоқ.

Революциялық қызметке араласпаған. Сотталмаған. Ақтардың әскерінде қызмет жасамаған. Әскери есепте жоқ.

Осы анкеталық мәліметті ары қарай өз сөзімен жалғастырады.

Әкесі Алдаберген қажылық сапарында дүние салған Серкұл сегіз жасында Жөлектегі (қазіргі Қызылорда облысының Шиелі ауданына қарасты ауыл – авт.) орыс-бұратана мектебінде білім алады.

Серікұл 1897 жылы орыс-бұратана мектебін бітірген соң уезд приставының Жаңақорғандағы өкілі – аудармашы болып 2 жыл қызмет істеген. Одан кейінгі кезеңде «Арық ақсақал қызметінде жүріп, пристав немесе уезд бастығы арқылы жергілікті тұрғындарға көмектестім, сол кездегі жылдық жалақым 500 рубль еді» деп жазады.

1915 жылдың соңында Приречный болысының басқарушылығына сайланып, бұл қызметті ақпан төңкерісіне дейін атқарған.

Ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңде Перовск уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып қазан төңкерісіне дейін қызмет жасаған. «Қазан төңкерісінен кейін уездік атқару комитетінің төрағасы қармақшылық, уездік басқарманың бұрынғы тілмашы Ералы Қасымов болды. Үш айдан кейін оның орнына ақмешіттік адвокат Құсейін Ибрагимов тағайындалған. Оның орнына большевик Гержод отырды. Онымен бір ай жұмыстас болғаннан соң мен отставкаға кеттім. Бұл 1917 жылдың соңы болатын» дейді.

7 шілде 1934 жылғы сұрақ-жауап хаттамасында Серікұлдың саяси қызметке араласуы сөз болады. 1917 жыл Перовск уездік атқару комитетінде қызметтес болған Есенов Бабабек (50 жаста) туралы революцияға дейін мұғалім болғандығы, уаткомда Жер бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарғандығын, 28 немесе 29 жылы қайтыс болғандығын айтады. Қызметтестерінің бірі Нарымбаев Әбдірахман (50-ден асқан) уаткомда Азық-түлік бөлімін басқарғандығы, революцияға дейін Түркістан учаскесінде тілмаш болғандығын білеміз. Ал Пірмағамбет Көтібаров (60 жаста) революцияға дейін Перовск учаскелік приставының тілмашы болғандығы, уаткомда төрағаның орынбасары қызметінде болған. Ал Аралбаев Бегайдар (40 жаста) революцияға дейін Шиелі учаскелік приставында тілмаш, біршама уақыт Ферғана облыстық приставында тілмаш болған. Уаткомда милиция бастығы лауазымын атқарған. Соңғы жылдары Ақтөбе мемлекеттік банкасының меңгерушісі болған. Өткен жылы тұтқынға алынды деп естігенмін дейді.

Осы Б. Аралбаевпен арадағы байланысы жөнінде мынадай қызықты дерек кездеседі. Серікұл уездік атқару комитетінен жұмыстан босаған кезінде оны Шиеліде Уақытша Үкіметтің комиссары болып қызмет істеген Б. Аралбаев шақырып, Сырдария облысы қазақтарының атынан Орынбордағы Алаш Орданың съезіне делегат болып баруды ұсынады. Серікұл ұсынысты қабылдап, Түркістан уезінің қазақтары Имамберді Ержігітов және Мәуленқұл Байзақовпен бірге Орынборға барады және Сырдария облысынан барған Мұстафа Шоқаймен кездеседі. Осы съезде негізінен Алаш Орда үкіметі құру мәселесі шешіледі. Серікұлдың жазбасында съезде Сырдария облысының делегаттары Мұстафа Шоқайдан басқаларымыз Алаш Ордаға қосылудан қалыс қалдық. Өйткені, біз бір жағынан қарағанда ол кезде Қазақстанның емес, Түркістанның азаматтары едік, екінші жағынан облыстан қатысқан делегаттар санының аз болуынан біз мәселені шеше алмайтын едік. Сол үшін облыс тұрғындарының тағдырын шешетін съезді Сырдария облысында өткізуді сұрадық.

Біздің өтінішімізге орай Сырдария облысының Алаш Ордаға қосылуын шешу үшін Түркістан қаласында арнайы қазақ съезі шақырылды. Сүзекпен ауыруымы байланысты мен съезге қатыса алмағандықтан ештеңе айта алмаймын. Естігенім, съезді Міржақып Дулатов

пен Бақтияр Құлманов басқарған. Съезд Сырдария облысын қосу мәселесін шеше алмаған еді деген деректерді кездестіреміз.

Бірінші Жалпықазақ съезінде көтерілген қазақ даласындағы ұлттық бірлік, ұлттық мемлекеттілік түріндегі алаштық идеяны Түркістанда іске асыруда бірқатар ерекшеліктер болды. Атап айтқанда, оның ең бастысы – өлкедегі Сырдария және Жетісу облыстарын қазақ еліне қосуға бағытталды. Ұлт мүддесін ұлықтап, тәуелсіздік идеясын Түркістан өлкесінде насихаттаған қайраткерлердің бірі Алдабергенов Серікұл болған екен.

Қазақ ұлтының тәуелсіздік мәселесін қараған 5–13 желтоқсан 1917 ж. Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ-қырғыз съезінің қаулысында Сырдария облысынан қатысқан делегаттарының қатарында С. Алдабергенов те болады. Осы съездің делегаттары Алаш автономиясын жариялау туралы мәселеге дауыс беруде екіге жарылғанда С. Алдабергенов «Алаш автономиясы күні бүгін ресми иғылан етілсін деп тас салғандар» [16] арасында болды.

Архив қорларынан қолға іліккен осындай тапшы деректердің өзі Серікұлдың Алаш қозғалысының белсенді өкілі болғандығын айғақтайды. Оның қоғамдық-саяси қызметін ғылыми тұрғыда қалпына келтіруге септігі тиетін тарихи құжаттар Өзбекстан Республикасының архивтерінде және қауіпсіздік комитетінің архивтерінде сақтаулы. Олар әзірге ғалымдар үшін қолжетімді болмай тұр. Демек, Серікұлды, онымен қатар қаншама алаштық тұлғаларымызды толығымен тануымыз үшін әлі де біршама уақыт керек сияқты.

Қазақ хандығының астанасы болған Түркістан қаласы жаңа жағдайда ұлттың рухани орталығы болып танылған тарихи миссиясын жаңғыртқан. Алаш зиялылары съезде ұлттық мемлекеттіліктің аса маңызды белгісі – территориялық тұтастыққа қол жеткізу идеясын алғаш рет көтерді. Түркістан қаласында өткен алаштық съезді шақыруға байланысты Ә. Бөкейханов пен М. Шоқайдың «Қазақ» газетінде жарияланған «Сырдария облыстық съезін шақыру туралы» жеделхатында «съезге болыс басы бір кісінің үстіне мына кісілер арналып шақырылды» [16, 20-б.] деген тізімде С. Алдабергеновтің есімі кездеседі. Ал осы съездің ұйымдастыру жұмысында Түркістан төңірегінде туып өскен Садық Өтегенов, Сұлтанбек Қожанов, Қоңырқожа Қожықовтар белсене қызмет жасаған. Сұрақ-жауаптарында Серікұл осы съезге қатыса алмағандығын өзінің сүзекпен ауырып қалғандығымен түсіндіреді.

Түркістан өлкесі қазақтарының Алаш автономиясына қосылу мәселесін күн тәртібіне қойған бұл съезге негізін Сырдария облысының делегаттары құраған 82 өкіл қатысты. Алашорда үкіметі атынан Б. Құлманов, М. Дулатов, Т. Құнанбаевтар қатысқан съездің қабылдаған шешімдері біртұтас қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы ұлттық элита қызметін айшықтай түсті.

Жаңақорған топырағында туып-өскен Серікұл Алдабергеновтің Алаш қозғалысына белсене араласуы біріншіден, осы өңірдің де аталған оқиғалардан сырт қалмағандығын танытса, екіншіден, ел тәуелсіздігі жолындағы қозғалысқа осы өңірдің өкілдері де лайықты үлес қосқандығын танытады. Демек, Серікұлдың қоғамдық-саяси қызметі елдің мақтанышы болуымен бірге кейінгі ұрпақтың елжандылығына өнеге болмақ.

С. Алдабергенов Ташкенттегі ерлер гимназиясын бітірген Жорабек Есенов (*Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Шахмардан Есеновтың әкесі – авт.*) және Түркістан мұғалімдер семинариясын бітірген інісі Бабабек Есеновтермен тығыз араласқан. 1918 жылдары Серікұл мен Жорабек Перовск уездік атқару комитетінде бірге қызмет істеген. Серікұл жер бөлімінің бастығы болса, Ж. Есенов уездік милицияның бастығы болған. Жергілікті халыққа өте жайсыз тиген уездік атқару комитетінің төрағасы шовинист И. Герждод (*жергілікті халық оны «көржұт» деп атаған – авт.*) қызмет істеген жылдары билікке араласқан ұлт зиялыларын террорлық жолмен қуғын-сүргінге ұшыратқан. А. Бибасарұлының деректерінде [17] Ж. Есеновтың көмегімен атылудан аман қалған С. Алдабергенов өзінің ағайын-туыстарымен Қызылқұмға, одан әрі Өзбекстанға көшіп кетуге мәжбүр болған.

И. Сталиннің Қырғыз өлкелік партия комитеті бюросының мүшелеріне 1925 жылдың мамырында жазған «Ақ жол» газетін қайта құру туралы» хатында [18] эмиграцияда жүрген М. Шоқайдың Қазақстандағы интеллигенциямен байланысы сөз болып, оларды партиялық және баспасөз қызметінен аластау мәселелері көтеріледі. Осы қаһарлы хаттың ықпалымен Қазақстандағы М. Шоқаймен араласқан зиялылардың бәрі де қара тізімге алынып, құқық қорғау органдары тарапынан қуғындауға түсті. Осы хаттың ызғары Алаш қозғалысына қатысқандығы және М. Шоқаймен байланысы үшін С. Алдабергеновті де шарпыды.

1934 жылы 28 маусымда С. Алдабергенов қамауға алынып, оған контрреволюциялық ұйымның басшысы болды, жергілікті жергілікті халықтың республикадан тыс жерлерге ауа көшуін ұйымдастырды деген айып тағылып, 1935 ж. 25 наурызда КСРО НКВД-ның айрықша кеңесінің шешімімен Красноярск өлкесіне 5 жылға жер аударылған. Оның кейінгі тағдыры белгісіз. Бұл қылмыстық іс бойынша Алдабергенов Серқұлмен бірге, Созақ ауданының тұрғыны, бұрынғы болыс Исаев Жанәділ де жауапқа тартылған.

Серіқұлдың тергеу хаттамаларынан оның ауакөшуге қашан және кімдердің ықпалымен кеткендігі жөнінде деректерді кездестіреміз. Ол алғашқы тергеулерінің бірінде 1929 жылдың қыркүйегінде Жаңақорған ауданының Төменарық ауылында Нелегковтың үйінде жаңақорғандық бай Сәрсенбай Байдалинов Бегайдар Аралбаевтың келу құрметіне қонақасы бергендігін, оған өзінен басқа Нысанбек Торғаев, Алтынбек Мырзахановтардың қатысқандығын айтады. Кездесуге қатысушылар шаруашылық науқандары, кулактарды тап ретінде жою туралы пікірлерін ортаға салған. Сонда Аралбаев Қазақстандағы ықпалды адамдарға тыныштық болмайтындығы, ерте ме кеш пе олардың да қуғын-сүргінге ұшырайтындығын айтып, Орта Азияға көшуді ұсынған. Ол ұсынысты жөн көрген Серіқұл аталғандардың арасында алғашқы болып ауа көшкен [19].

Алдабергенов Серіқұлға тағылған айыптардың бірі Бұхар Әмірі революциядан кейін шетелге қашып кеткенінше мыңбасы дәрежесінде оның қызметінде болғаны және одан құрмет шапанын кигені [20]. Осы деректі одан әрі таратып көрейік.

Серіқұлды 1918 жылдың қарашасында Шиеліде ұйымдастырылған аудандық атқару комитетіне төраға орынбасарлығына қызметке шақырады. Ауаткомда онымен бірге Көбенев Үсен, Тасболатов Бабай, Айкенов Пірмағамбет және милиция бастығы болып Б. Аралбаев, азық-түлік бөлімінің бастығы Нарынбаев Әбдірахмандар қызмет істеген.

1919 жылдың сәуірінде Жаңақорғанға оралып, су шаруашылығымен айналысып, егін ектіреді. Оның бастамасымен 15 шақырымдық Күркіреуік каналы қаздырылады. 1919 жылдың соңында Гержод тұтқынға алынып, Сібірге жер аударылғаннан соң желтоқсанда Қызылқұмдағы отбасын елге алып келеді.

1919 жылдың тамызында Қызылқұмға қайта көшіп барады да, Бұхар Әміріне қарайтын Нұратадағы әйгілі жәрмеңкеге қатысады. Нұратада әулие «Жобалент» мешітінің мүтәбәлі Қарақожа атты өзбектің үйінде тұрады. Нұратадағы Әмір Әлімханның басқарушысы Рахматуллақожа датқамен мүтәбәлі арқылы танысады. Оған Гержодтың қысымымен қашып жүргіндігін айтады. «Біз Гержодты білеміз. Оның билеп-төстеуіне шыдамай Ақмешіттен біздің өзбектер де қашып келген. Бізде тұра бер, саған ешкім тиіспейді» дейді датқа. Серіқұлдың тағдырын жақсы түсінген бек оның иығына бұқарлық жібек шапан жабады [21]. Осы жібек шапан айыптау қорытындысында Серіқұлға Бұхар Әмірі арқылы Ауғанстандағы контрреволюциялық күштермен байланыста болды деген айыптауға дәлел болады.

Серіқұлмен қатар Шымкент абақтысында тергелген жаңақорғандық Ибадуллаев Саруар ишанның 15 қараша 1933 жылғы көрсетуінде Тәжістанда ауакөшушілердің арасында қызмет істеген революцияға қарсы ұйымның белсенділері қатарында Серіқұлмен бірге Әбдіқадыр Телғожин, Досымбек және Өтеген Шопановтар аталады. Осы ұйымның атынан Ауғанстандағы Бұхар Әміріне шетелдік ұйымға көмек ретінде ұйым мүшелері Тәшім

Ержанов пен Әбілхан Тантақов арқылы 20 фунт алтын, 40 фунт күміс, 1000 метр таза Түркістан жібегі жіберілгендігін айтады [22].

1930 жылдың көктемінде Ташкент қаласында Өтеген Шопановтың ұйымдастыруымен 25 қазақ белсенділері қатысқан жиында Шопанов «Қазақстан үкіметі байлар мен діндарларды жоюға шешім қабылдады, сол үшін де бізге елге қайтатын жол жоқ. Осыған байланысты мен Союзтранстағы Тәжікстанның өкілдерімен келістім, олар түйекештер артельдерін ұйымдастырып, Тәжікстанға өтуді ұсынды... Әр түйе үшін 50 рубльден төлеймін. Тәжікстанға кетеміз» дегенді айтқан. Осыдан кейін қазақтың беделді кісілері өз туыстары мен дос-жарандарын жинап, жаппай ауа көшуге дайындалады. Осылайша Өзбекстанның оңтүстік аудандары мен Тәжікстанға 50-60 мың шаруашылық шоғырланды.

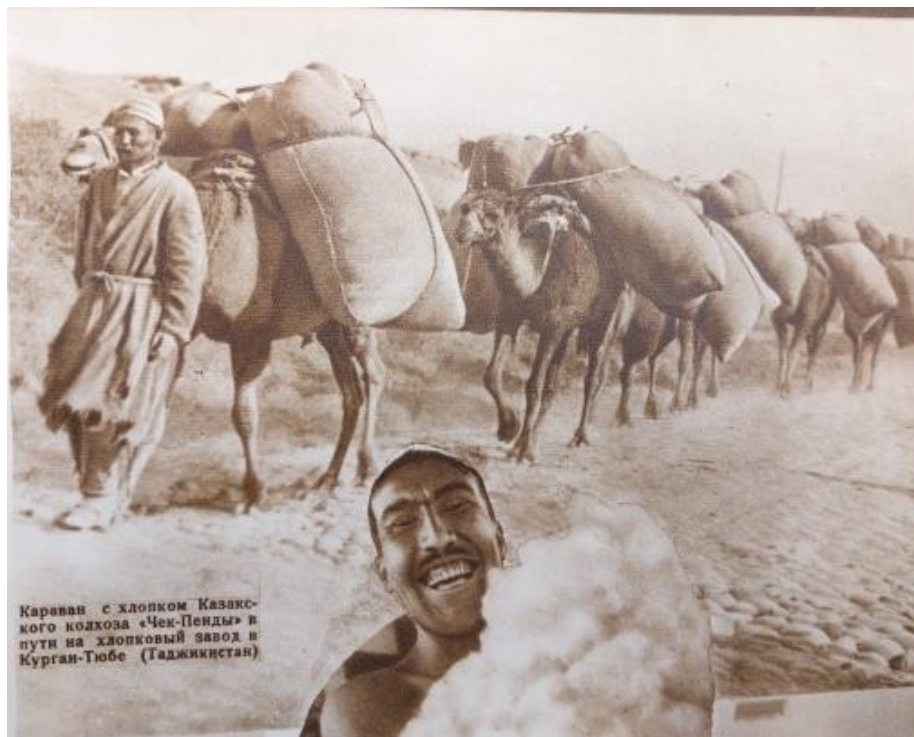
1934 жылдың 2 шілдесіндегі сұрақ-жауабында С. Алдабергенов 1930 жылдың тамызында «Голодный степь» стансасында Ө. Шопанов, У. Смайылов, Ө. Қожмұхамедов, Нысанбек, Өмірбек, Оңғарбек Торғаевтардың қатысуымен жиын өткендігі, олар Союзтранспен 2500 түйе жинауға келісім-шарт жасағандығы, қолда бары 1000 бас қана болғандықтан біз Қазақстаннан ауакөшушілердің жаңа толқынын ұйымдастыруымыз керек болды [23] деп жауап береді.

27 шілдедегі сұрақ-жауап хаттамасында тергеуші Серікұлдың Өзбекстаннан Тәжікстанға қарай жылжуында қазақтың қандай қайтаркерлерінің ақыл-кеңесіне жүгінгендігін анықтауға байланысты сұрақтар қойған.

Серікұлдың тергеу хаттамаларындағы деректерге талдау жасағанда осы мәселеге қатысты С. Қожановпен араласып, оның ақыл-кеңесін тыңдағандығы аңғарылады. С. Қожанов 1930 жылдан 1931 жылдың ортасына дейін ОртаАзия мақта, ирригация политехникалық институтының директоры, 1931–32 жылдары Өлкелік мақта кооперациясы орталығының басшысы, 1932 жылдың бас кезінен 1933 жылдың тамызына дейін Союзхлопок басқарушысының орынбасары, 22 тамыз 1933 жылы БК(б)П Орталық Бақылау Комитеті – КСРО Жұмысша-шаруа инспекциясы Халық Комиссариатының Техникалық дақылдар және ирригация тобы басшысының орынбасары болып тағайындалған еді [24]. Кезінде Түркістан Республикасында мемлекет тізгінін ұстаған қайраткердің Өзбекстанда осындай қосалқы деңгейдегі қызметтерде болса да елге қызмет ете алғандығы аңғарылады.

29–30 жылдың қысында ауакөшушілер шағын топтармен Қазақстанның оңтүстігінен Мырзашөлге көптеп көшіп келе бастаған. Олардың тағдырына алаңдаған Серікұл Ташкентте Ортаазиялық бюрода үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметіндегі Сұлтанбек Қожановтан ауа көшушілерді қайда орналастыруға кеңес сұрау үшін оның туысы Сары Ақылбековты 1930 жылдың тамызында жұмсайды. «Мен Қожановты ірі партия, кеңес қайраткері екендігіне қарамастан қазақтың байларын кеңестік биліктің қуғындауынан қорғап келгендігін білетінмін. Осы жолы қазақ ауакөшушілердің жағдайы туралы бізге кеңес береді деп ойлады» деп оның кеңестік биліктің саяси және экономикалық қысымынан Көтібаров Пірмағамбет, Әлиакбар, Әлиасқар, Жағыпар, Сейдалы, Әбдірахман, Сералы Лапиндерді, Шеріхан, Қалқын, Ерахан Нұрмұхамедовтерді, Жантөре, Айтөре, Қалжан, Бегайдар, Әлім, Мырза, Бекетау Аралбаевтарды және т.б. байлар мен олардың балаларын құтқарғандығын айтады.

Ташкенттен оралған С. Ақылбеков «Сұлтанбек Қожанов барлық қазақ ауакөшушілерінің Ферғана аңғарына шоғырланып, Союзтаранстың жүктерін тасымалдау үшін түйе керуендерін ұйымдастыруға» кеңес бергендігін айтып келеді (1-сурет).

Караван с хлопком Казакского колхоза «Чек-Пенды» в пути на хлопковый завод в Курган-Тюбе (Таджикистан)

1-сурет – Қорғантөбе облысындағы «Шекпенді» қазақ колхозының мақта керуені [15]

Осы хабарды алған Серікұл Мырзашөлге шұғыл аттанып, ауакөшушілердің жасырын жиынын өткізеді және С. Қожановтың ұсынысын хабарлайды. Сол жиында Серікұлдың Қожанов ұсынысымен Ферғанаға жылжу жөніндегі жобасы қабылданбай, қатысқандардың барлығы Өзбекстанға қарағанда Тәжікстанның Союзтранс мекемесі түйекештерге тиімді шарттар ұсынып отырғандығын алға тартып, біржақты шешім қабылдайды. Жиында Қазақстаннан Орта Азияға жаңадан ауакөшушілерді тарту мәселесі де қаралып, туыстарын кеңестік биліктің қуғын-сүргіннен құтқарып алу үшін елге ауакөшудің жаңа толқынын ұйымдастыруға адамдар жіберуге келісім жасалады (2-сурет).

2-сурет – Қорғантөбедегі қазақ кірекештері [26]

Осы жиыннан соң Серікұл Шеріхан Нұрмұхамедов арқылы Қожановпен жолығу үшін Ташкентке арнайы барады. Бірақ жолыға алмайды [25].

10 тамыз күнгі сұрақ-жауапта Серікұлдың С. Қожанов кеңесіне неге құлақ аспай, Тәжікстанға ауакөшуінің себебін нақтылауға арналған сауалдар қойылады. Серікұл Тәжікстанға ауа көшудің үш себебін айтады. Біріншіден: қазақ байлары бой тасалап жүргендіктен Қазақстаннан алыста болғанды қаладық. Қазақстанмен көршілес елде жүрсек онда өзімізді әшкерелеп, тұтқынға алынамыз деп ойладық. Екіншіден: Тәжікстан Кеңес Одағының құрамындағы ең жас республика және капиталистік елдермен тікелей шекаралас, онда саяси-шаруашылық науқандар баяу жүргізіледі, біз тұрғындардың арасына сіңіп кетіп, өз әлеуметтік тұрпатымызды жасыра аламыз деп ойладық. Үшіншіден: біздің революцияға қарсы ұйымның беделді кісілері Ауғанстанға өтіп кетуді ойлады, шекараны кесіп өтуге Тәжікстан өте қолайлы болатын. Мен қауіпсіздігіме кепілдік болмаған соң Ауғанстанға өтпедім» дейді.

Осы сұрақ-жауаптан аңғаратынымыз, Тәжікстанда ауакөшушілерден құралған керуендердің керуенбасыларының арасында байлар болмағандығын, олар әшкереленіп қалудан сақтанып, мемлекеттік мекемелерде өз фамилияларын көрсетпеген. Шын мәнінде келімішарттар атқамінерлердің атынан жасалғанымен керуендерді осы қазақ авторитеттері басқарғандығын аңғарамыз.

Осы сұрақ-жауапта Серікұл Тәжік КАСР Халкомкеңесінің төрағасы Абдраим Хаджибаевпен бірнеше рет кездесіп, әңгімелескендігі белгілі болады. 1931 жылы Қорғантөбе қаласында Хаджибаевпен 50-шақты қазақ ауакөшушілері кездесуге қатысқан. Төрағаның кездесуде қозғаған мәселесі – төленетін ақысына қызығып, Мәскеу қаржыландырып отырған Вахшстройға ауысып кеткен кірекештерді Тәжікстанның Союзтрансына қайтару мәселесін қозғаған. Сол жиындағы Хаджибаев «Тәжікстанға Қазақстаннан келгендер Союзтранстың республикалық мекемесінің, мемлекеттің қаржысының есебінен келгендер» деген сөзі ауакөшудің стихиялы емес, ұйымдасқан сипат алғандығын айғақтайды. Сол кезде Тәжікстан үкіметінің жоспарлы саясатының нәтижесінде жаңа жерлерді игеру мақсатында Орталық Азиядағы барлық республикалардан ауакөшушілер барған.

ТАКСР Халкомкеңесінің төрағасы Хаджибаевтың 8-наурыз 1931 жылы Наманган аудандық жер бөліміне «Қазақтарды өз түйелерімен қоныстандыруға келісемін. Жолақысы қайтарымысыз біздің есебімізден, оның үстіне әр шаруашылыққа 50 рубльден кредит беріңіздер» [27] деп жеделхат жолдағандығы Үкіметтің жанынан құрылған Қоныстанушылар Комитетінің өзге республикалардан көшіп келушілерді жұмысқа орналастыру қызметінің бір ғана дерегі. Тәжікстан архивтерінде осы бағыттағы құжаттар кездеседі.

Жұмысқа орналасушыларға (*ауакөшушілерге – авт.*) деген үкіметтің ұстанған кеңшіліктері де болған. Айталық, жоғарыда айтылған Қорғантөбе қаласындағы жиында Хаджибаев «Сіздердің араларыңызда бұрынғы бай-қулақтар да болуы мүмкін. Біз ауакөшушілерді тапқа бөлмейміз, ешкімді қудаламаймыз» деп, жақында Қазақстаннан ауакөшушілерді қайтаруға уәкіл келгендігін, оның өтінішін орындаудан бас тартқандығын, бірақ ол өз бетінше әрекет жасағысы келгесін үш күнге қаматып қойғандығын, қамаудан босаған соң алды-артына қарамай шұғыл түрде Қазақстанға қайтып кеткендігін айтады. «Көрдіндер ме, мен ешқайсыңды өкпелетпеймін, тек қана жұмыс істендер, сонда бәрі дұрыс болады» деген сөзіне жиынға қатысушылар риза болған.

Сондағы Хаджибаевтың айтқаны «Біздің мемлекетке түйелер алдағы 30 жыл бойы керек болады. Мен сіздердің қылмыстарының бар екендігін білемін, бірақ араларыңызда бұрынғы Николай патша болса да Сіздерді ешкімге қуғындатпаймын» болған екен.

Жиында әрбір түйекештің жұмыс нормасы белгіленіп, түйекештер артельдеріне Махмут Нығметов пен Биімбет Құлымбетовтер көшбасшылыққа сайланып, оларға 450 рубльден жалақы тағайындалып, әрқайсына 500 түйеден бөліп берілген.

Жиырма күн өткен соң Хаджибаев Қорғантөбеге тағы да келеді. Қазақ ауакөшушілеріне арнап палау дайындатады. Сонда Серікұл «осындағы бәріміз де қашқындармыз, осында тұруға ешқандай құжатымыз жоқ, Сіз көмектесе аласыз ба?» деген сауал қояды үкімет басшысына.

Хаджибаев заматында хатшысын шақырып, Союзтранс мекемесі арқылы барлық ауакөшушілерге куәлік беруді тапсырады. Келесі күні барлығы куәлік алады.

Осы жиында Хаджибаев Серікұлға қазақ ауакөшушілерінен таза қазақ ауданын құруды ұйымдастыруды, оған қоныстанатын жер таңдауды тапсырады. Тұрғылықты жер үшін Қорғантөбе, Арал, Конгурд аудандарымен танысуды ұсынады, қайсысы ұнаса сол жерде қазақ басшысы басқаратын таза қазақ ауданын құруға уәде береді [28].

Серікұлдың 16 тамыздағы сұрақ-жауабынан Хаджибаевтың бұл ұсынысының іске аспау себебін білеміз. Серікұл тергеуші Ибрагимовтың «Хаджибаевтың тапсырмасымен қазақ ауылдық советтерін ұйымдастырдың ба?» деген сауалына «мен және басқа да қазақ байлары ондай ауылдық советтер ұйымдастыру тиімсіз деп шешіп, ешқандай ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізгеніміз жоқ. Дербес қазақ әкімшілік бірліктер құратын болсақ, онда біз, байлар қайтадан қысым көреміз деп, қазақ әкімшілік бірліктерінен біз құрып бітеміз деп шештік» [29] деп жауап береді.

1934 жылдың 28 желтоқсанында ҚАКСР Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасының тергеушісі Латынов тергеу ісін аяқтап, С. Алдабергенов пен Ж. Исаевтың ісін қарауды КСРО ПХК Мемлекеттік Қауіпсіздік Бас Басқармасының Ерекше Кеңесінің қарауына ұсынады [30].

Шымкент қалалық түрмесінде жүргізілген төрт айлық тергеудің қорытындысымен тергеушілер Тәжікстаннан тұтқындап алып келген С. Алдабергенов пен Жанәділ Исаевқа 29 қыркүйекте РКФСР ҚК 16-53, 3 бабымен қылмысты деп тауып, айыптау қорытындысын жасаған.

Аталған айыпталушыларға тағылған айыптарды бірі «Жаңақорған ауданынан 14 319 шаруашылық немесе аудан тұрғындарының 52 пайызы ауакөшіп кетсе, мал басы 95 пайызға азайған, 7 мың пұт астық қоры тала-тараж юолған, «Сталин», «Еңбек», «Еңбекші қазақ», «Елтай» колхоздары күйреген» [31].

Түркістан ауданында 25 пайыз колхозшылар ауакөшкен, мал басы 76 пайызға азайған, «Үсік тас», Исаев атындағы колхоздар күйреген. Тәжікстанда тасымалданған 50 мың пұт астық, 180 пұт қант пен шай талан-тараж болған, ауакөшушілердің Ауғанстанға жаппай өтуі ұйымдастырылған, шекаралық бекеттерге 10 мыңнан аса қазақ шаруашылықтары шоғырланған.

Алдабергенов Серікұл мен Исаев Жанәділ 1929–1930 жылдары беделі зор Ибадуллаев Сәруар ишан және қуғындалған басқа байлармен бірге өздерінің саяси көзқарастарына сай кең тармақталған контрреволюциялық ұйым құрып, өзінің таяу болашақтағы міндеттері ретінде қазақ тұрғындарды Қазақстаннан Орта Азияға ауа көшуді ұйымдастыру арқылы Қазақстанның ауылшаруашылығына экономикалық зиян келтіру және ұжымдастыруды жүргізуге мүмкіндік бермеу болып белгіленген. Ауакөшуді ұйымдастыру транспорт артельдерін құру желеуімен Союзтранстың Ортаазиялық мекемесі қаржысымен жүргізілген.

Серікұл мен Жанәділ Айыптау қорытындысында өздеріне тағылған айыптардан тек ауакөшу мен оларды эмиграцияға дайындауды ұйымдастырғандарын ғана мойындаған [32].

Осы айыптау қорытындысы негізінде жүргізілген тергеу қорытындысымен 1935 жылдың 2 қаңтарында Ж. Исаев пен С. Алдабергеновтердің РКФСР ҚК 16–58 бабы бойынша жинақталған ісі ОҚО ПХК облыстық басқармасының және ПХК Мемлекеттік Қауіпсіздік Басқармасы Ерекше Бөлімінің айыптау қорытындысы мақұлданып, КСРО ПХК Ерекше Кеңесінің қарауына ұсынылған [33].

Осы мекеменің 1935 жылғы 23 наурыздағы хаттамасымен С. Алдабергеновке контрреволюциялық ұйымға қатысқаны үшін бес жылға жазасын өтеуді 1934 жылдың 28 маусымынан бастап Красноярск өлкесіне жер аударуға; 1928 жылы Оралға жер аударылып, одан қашып кеткен Ж. Исаевтың жазасын өтеуді 1934 жылдың 28 мамырынан бастап бес жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберу туралы шешім қабылданған [34]. Ж. Исаев 22 сәуір 1935 жылы арнайы этаппен Сиблагке, С. Алдабергенов 6 мамыр 1935 жылы кезекті этаппен ПХК Красноярск облыстық басқармасының қарамағына жіберілген [35].

Тергеу хаттамаларынан Тәжікстанда ауа көшіп жүрген қазақ шаруашылықтарына қатысты тәжік және қазақ билігі арасында мүдделер қақтығысы орын алғандығын аңғарамыз. Қазақстан үшін ауакөшушілерді елге қайтарудың шаруашылық және саяси маңызы болды. Ал жаңа жерлерді игеріп, халық шаруашылығын жолға қоюға пәрменді түрде кіріскен Тәжікстан үшін ауакөшушілерді мемлекеттік маңызға ие болған тасымал қызметіне пайдалану да маңызды еді. Қазақстаннан барған өкілдер ауакөшушілерді елге қайтарғысы келсе, Тәжікстан үкіметі оларды өз елінде тұрақтандырып қалуды көздеді. Екі жақ та осы мақсаттарын жүзеге асыру үшін ұйымдастырушылық-насихаттық және әкімшілік күштеу шараларын қолданғандығының мысалын айыпталушылардың жауаптарынан аңғарамыз. Айыпталушы Жанәділ Исаев 1934 жылғы 29 маусымдағы сұрақ-жауабында осы мәселеге нақтылық береді. 1929–1932 жылдар аралығында Тәжікстанның Союзтранс мекемесінің қаржыландыруымен қазақ авторитеттері Қазақстанның оңтүстігінен Тәжікстанға ауакөшушілердің көптеп келуін ұйымдастырған.

1933 жылдың мамырында Дәулетов Мұртаза Қазақстанға қайтуға бет алған ауакөшушілерді Байсында он адамдық қосынмен қуып жетіп, 300 бас түйесін айдап кеткен. Шерабад, Гузар жерлерінен көп ауа көшушілерді Тәжікстанға қайтарған. «Ол менімен сөйлескенде Тәжікстанға барлық түйекештер мен түйелерді қайтарамыз, оралғысы келмейтіндердің түйелерін кәмпескелейміз деді» [36] деген Жанәділ Исаевтың жауаптарынан аңғарылады. 1932 жылдың соңы 1933 жылдың бас кезінде Өзбекстанда Тәжікстаннан ауакөшкен қазақтарды іздестіру және оларды Тәжікстанға қайтару аса маңызды саяси науқанға айналған. Соның барысында кәмпескеленген түйелер сусыз, азықсыз ұзақ жолға айдаудан көптеп қырылған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, 20–30-жылдардағы Қазақстанның оңтүстігінен Орталық Азия бағытында ауакөшушілердің тарихы деректік тұрғыда ғылыми қалпына келтіруді қажет ететін тың тақырып. Өз отандарынан саяси-әлеуметтік қысым көріп, өзге елдерге ауып кеткен қандастарымыз ол елдерде мемлекеттің қамқорлығына мұқтаж масыл болмағандығы, керісінше сол елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына өлшеусіз үлес қосқан еңбеккерлерге айналғандығын архив деректері айғақтайды. Осы тарихи процес кеңестік идеология мансұқтағандай ешқандай да стихиялы емес, керісінше ұйымдасқандық сипат алғандығы да дәлелденді. Ауакөшуді ұйымдастырушылардың арасында дәстүрлі діни элитаның өкілі Сәруар ишан Ибадуллаев, Серікұл Алдабергенов сияқты отарлық, кеңестік жүйеде қызмет істеген қайраткерлер де, сонымен бірге кеңестік биліктің жауапты лауазымдарында қызмет еткен Сұлтанбек Қожанов, Бегайдар Аралбаев сияқты қайраткерлердің де болуы ұлттың генофондын сақтап қалған ауакөшудің таптық емес, ұлттық сипат алғандығын айғақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1994. – 256 б.
2. Алашорда: Фотоальбом. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2012. – 304 б.
3. Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Т.3. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – 440 б.
4. Алаш һәм Түркістан: монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. – 400 б.

5. Тәтімов М. Цифрлар шежіресі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 110 б.
6. Қозыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане трагедия крестьянства. – Алма-Ата: АН РК Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, 1992. – 36 с.
7. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
8. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
9. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 114 с.
10. Исенов Ө.И. Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық: қазақ халқының атамекеннен көшуі // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» – 2020. – №4(24).
11. Исенов Ө. 30-шы жылдарда қоныс аударған қазақтың жайынан. [Электронды ресурс]. URL: http://taisoigan.kz/tarikh-iketanu/article_post/30-shy-zhyldarda-k,onys-audargan-k,azak,tyñ-zhajInan (қаралған күні: 07.12.2020)
12. Талдыбаев Ж. Қазақ халқы: көші-қон тарихының демографиясы (1926–1959 ж.ж.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» – 2016. – №1(05).
13. Байдалы Р.Ж. 1930-жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларындағы қазақ босқындары // Электронный научный журнал edu.e-history.kz» – 2020. – №4 (24).
14. АДПТО. Д. 703, Л. 2-3. (Архив Департамента Полиции Туркестанской области)
15. «Огонек» Специальный выпуск. Десятилетие национально-территориального размежевания Средней Азии. 1924–1934. – 27 с.
16. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. Т. 2. – Алматы: Алаш, 2005. – 496 б.
17. Бибасарұлы А. Бәйтеректің қос бұтағы. Деректі баян. – Алматы: «Арыс», 1999. – 172 б.
18. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. 3-том. 1-кітап. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – 304 б.
19. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.21-23.
20. АДПТО. Д.215651. Т. 2. Л.281–282.
21. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.8-13.
22. АДПТО. Д.215651. Т. 2. Л.292–293.
23. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.33–34.
24. ГА РФ. Ф. Р-7511, опись 5, Д.458, ЛЛ.5, 9. (Государственный архив Российской Федерации)
25. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.27–31.
26. Қорғантабе облыстық музейінің фотоальбомы.
27. ЦГА РТ. Ф.18, оп.1, Д.370. ЛЛ.133. (Центральный архив Республики Таджикистан)
28. АДПТО. Д.15446. ЛЛ. 101–104.
29. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.116–117.
30. АДПТО. Д.15446, Т.1, ЛЛ.194.
31. АДПТО. Д.15446. ЛЛ. 262–272.
32. АДПТО. 16646. Т.2. ЛЛ.201–261.
33. АДПГА. Д. 15446, Т.1. ЛЛ.195–196.
34. АДПГА. Д. 15446, Т.1. ЛЛ.23–24.
35. АДПГА.Д. 15446, Т.1. Л.27.
36. АДПТО. Д.15446. Л.81.

REFERENCES

1. Nurpeisov K. Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. – Almaty: Atatek, 1994. – 256 b. [in Kazakh]
2. Alashorda: Fotoalbom [Alashorda: Photo Album]. – Almaty: «Orhon» Baspa үii, 2012. – 304 b. [in Kazakh]
3. Alash qozgalysynyn Ontustik qanaty. Dvijenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevcamy [South Wing of the Alash movement. The Alash movement: A collection of materials of the trials of Alash residents]. Trehtomnik. Т.3. – Almaty: FF «El-shejire», 2011. – 440 b. [in Kazakh and Russian]

4. Alash ham Turkistan: monografiia [Alash and Turkestan: monograph]. – Almaty: «El-shejire» QQ, 2013. – 400 b. [in Kazakh]
5. Tatimov M. Cifrlar shejiresi [Chronicle of figures]. – Almaty: Gylym, 1968. – 110 b. [in Kazakh]
6. Qozybaev M., Abylhojin J., Aldajumanov K. Kollektivizaciia v Kazahstane tragediia krestianstva [Collectivization in Kazakhstan is a tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata: AN RK Institut istorii i etnologii im. Ch. Valihanova, 1992 g. – 36 s. [in Russian]
7. Qozybaev M.Q. Tarih zerdesi (Zamana asuy) [History Intelligence]. 1-kitap. – Almaty: Gylym, 1998. – 344 b. [in Kazakh]
8. Omarbekov T. 20–30 jyldardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oqu quraly [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [in Kazakh]
9. Mendikulova G.M. Istoricheskie sudby kazahskoi diaspory. Proishojdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development]. – Almaty: Gylym, 1997. – 114 s. [in Russian]
10. Isenov O.I. Qazaqstandagy 30-jyldardagy asharyshlyq: qazaq halqynyn atamekennin koshui [Famine of the 30s in Kazakhstan: migration of the Kazakh people from Atameken] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2020. – №4(24). [in Kazakh]
11. Isenov O. 30-shy jyldarda qonys audargan qazaqtyn jaiynan [About the Kazakhs who migrated in the 30s]. [Elektrondy resurs]. URL: http://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/30-shy-zhyldarda-k_onys-audargan-k_azak_tyh-zhajlnan (qaralǵan kúni: 07.12.2020) [in Kazakh]
12. Taldybaev J. Qazaq halqy: koshi-qon tarihnyn demografiiasy (1926–1959 j.j.) [Kazakh people: demography of migration history (1926–1959)] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2016. – №1(05). [in Kazakh]
13. Baidaly R.J. 1930-jyldardagy asharyshlyq kezindegi Orta Aziia respublikalaryndagy qazaq bosqyndary [Kazakh refugees in the Central Asian republics during the Famine of the 1930s] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2020. – №4 (24). [in Kazakh]
14. ADPTO. D. 703, L. 2-3. (Arhiv Departamenta Policii Turkestanskoi oblasti [Archive of the Turkestan Region Police Department]) [in Russian]
15. «Ogonek» Specialnyi vypusk. Desiatiletie nacionalno-territorialnogo razmejevaniia Srednei Azii. 1924–1934 [Decade of National-Territorial Division of Central Asia. 1924–1934]. – 27 s. [in Russian]
16. Alash qozgalysy qujattar men materialdar jinagy [Alash movement collection of documents and materials]. T. 2. – Almaty: Alash, 2005. – 496 b. (27 b). [in Kazakh]
17. Bibasaruly A. Baiterektin qos butagy. Derekti baian [The double branch of Baiterek. Documentary narration]. – Almaty: «Arys», 1999. – 172 b. [in Kazakh]
18. Alash qozgalysy. Qujattar men materialdar jinagy. Saur 1920–1928 jj. 3-tom. 1-kitap [Alash movement. Collection of documents and materials. April 1920–1928. Volume 3. Book 1]. – Almaty: «El-shejire», 2007. – 304 b. [in Kazakh]
19. ADPTO. D.15446. LL.21-23.
20. ADPTO. D.215651. T. 2. L.281–282.
21. ADPTO. D.15446. LL.8-13.
22. ADPTO. D.215651. T. 2. L.292–293.
23. ADPTO. D.15446. LL.33–34.
24. GA RF. F. R-7511, opis' 5, D.458, LL.5, 9. (Gosudarstvennyi arhiv Rossiskoi Federacii [State Archive of the Russian Federation])
25. ADPTO. D.15446. LL.27–31.
26. Qorgantobe oblystyq muzeininin fotoalbomy.
27. CGA RT. F.18, op.1, D.370. LL.133. (Centralnyi arhiv Respubliki Tadjikistan [Central Archive of the Republic of Tajikistan])
28. ADPTO. D.15446. LL. 101–104.
29. ADPTO. D.15446. LL.116–117.
30. ADPTO. D.15446, T.1, LL.194.
31. ADPTO. D.15446. LL. 262–272.
32. ADPTO. 16646. T.2. LL.201–261.
33. ADPGA. D. 15446, T.1. LL.195–196.
34. ADPGA. D. 15446, T.1. LL.23–24.
35. ADPGA.D. 15446, T.1. L.27.
36. ADPTO. D.15446. L.81.

UDK 902(4/9); IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>**FETHİ AHMET YÜKSEL***Dr. Öğr. Üyesi**İstanbul Üniversitesi**(Türkiye, İstanbul), e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr***ARKEOLOJİK MİRAS ÇALIŞMALARINDA ARKEOJEOFİZİK ÇALIŞMALAR:
KONYA ALAEDDİN TEPE Sİ ÖRNEĞİ**

Özet. Türkiye'nin en büyük yüzölçümüne sahip illerinden biri olan Konya İli, 37°52' kuzey enlemleri ile 32°30' doğu boylamları arasında, İç Anadolu Bölgesinde, yer alır. Alâeddin Tepesi Konya kent merkezinde bulunur. Bir höyük olan tepe çevresi yoğun yapılaşmaya ve trafiğe maruz kalmıştır. Doğal bir tepe olmayan, antik dönemlerden günümüze kadar gelen, bu yapı Konya'nın tarihsel çekirdeğini oluşturur. Alâeddin Tepesi Höyüğü; Tunç Çağı'na (M.Ö. 4500–2000) kadar uzanan buluntular veren bir arkeolojik yerleşmedir. Höyük Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç kale yerleşmesi ve günümüzde de önemli doğal ve arkeolojik sit alanlarından biridir. Höyük, geçmişten günümüze, Tunç Çağından Osmanlı Dönemi sonuna kadar uzanan tüm yerleşim katlarını içermektedir. Alaeddin Tepesi Höyüğünde 1941 yılında yapılan arkeolojik kazılarında önemli bulgular ortaya çıkarılmıştır. Alâeddin Tepesi Doğal ve Arkeolojik Sit Alanı, Alâeddin Cami-i, Yarım Kümbet, II. Kılıçarslan Türbesi ve Köşkü Ortaçağ Konya'sının iç kalesini oluşturmaktadır. Selçuklu fethi sırasında Konya ili, bugünkü Alâeddin Tepesi Höyüğünü çevreleyen surlar içerisinde yer alan küçük bir şehirdi.

II. Kılıçarslan Köşkü Kurtarma Kazısı 2010 yılında yapılmıştır. Arkeolojik kazı sonucunda doğu-batı doğrultusunda uzanan Saray kalıntısını çevreleyen duvar, köşkün batısında, ortaya çıkarılmıştır. Yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında II. Kılıçarslan Köşkünün tek başına bağımsız bir yapı olmadığı belirlenmiştir. Alaeddin Köşkü'nün doğusunda ve batısında uzanan duvarlar ve bu duvarları güneyde dik kesen duvarlar ile bir bütünlük oluşturur. Dolayısıyla bu yapı kompleksinin Selçuklu Sarayına ait kalıntılar olduğunu düşündürmektedir.

Arkeolojik Kazıda ortaya çıkarılan yeni bulgu ve bilgiler doğrultusunda Alâeddin Tepesi II. Kılıçarslan Köşkü'nün doğusunda bulunan saray kalıntılarını çevreleyen duvarın tam olarak ortaya çıkarılması, Köşkün batı cephesinin durumu, Köşkün önünden geçen iç sur duvar kalıntısının doğuya doğru devamının görülebilmesi, Köşk ve Selçuklu sarayına ait bütünlüğe açıklık getirebilmek için arkeojeofizik çalışmaları başlatılmıştır.

Arkeojeofizik çalışmalardan manyetik (M) ve çok elektrotlu jeoelektrik (ERT) yöntemlerin bütünlük yorumlanmasıyla iç sur duvar kalıntılarına ait, düzenli geometrik formlar veren, anomaliler, iki ve üç boyutlu, görüntülenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alâeddin Tepesi, II. Kılıçarslan Köşkü, Arkeojeofizik, sezyum gradyomanyetometresi, çok elektrotlu rezistivite, İç sur duvar kalıntısı.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Fethi Ahmet Yüksel. Arkeolojik Miras Çalışmalarında Arkeojeofizik Çalışmalar: Konya Alaeddin Tepesi Örneği // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 403–416. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

***Cite us correctly:**

Fethi Ahmet Yüksel. Arkeolojik Miras Çalışmalarında Arkeojeofizik Çalışmalar: Konya Alaeddin Tepesi Örneği [Archeogeophysical Studies in Archaeological Heritage Studies: the Case of Konya, Alaeddin Hill] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – Б. 403–416. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

Фетхи Ахмет Юксел

доктор

Стамбул университети

(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

**Археологиялық мұрадағы археофизикалық зерттеулер:
Кониядағы Алаеддин төбесінің мысалында**

Аңдатпа. Түркия аумағындағы ең үлкен ауданы бар провинциялардың бірі Кония провинциясы Орталық Анадолы аймағында 37°52' солтүстік ендік пен 32°30' шығыс бойлық аралығында орналасқан. Алаеддин төбесі Кония қаласының орталығында орналасқан. Қорғанмен қоршалған төбе қарқынды құрылыс пен көлік қозғалысына ұшырады. Табиғи төбе болып табылмайтын және ежелгі дәуірден бері сақталған бұл құрылым Конияның тарихи өзегін құрайды. Алаеддин төбесі қорғаны; бұл қола дәуіріне (б.з.д. 4500–2000 жж.) қатысты заттар табылған археологиялық қоныс. Қорған – Анадолы Селжұқ мемлекетінің ішкі қорған тәріздес елді мекені және бүгінде маңызды табиғи және археологиялық орындардың бірі болып табылады. Қорған өткеннен бүгінге дейін, қола дәуірінен Османлы кезеңінің соңына дейінгі барлық елді мекендерді қамтиды. Маңызды олжалар 1941 жылы Алаеддин төбесінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылды. Табиғи және археологиялық ескерткіш Алаеддин төбесі, Алаеддин мешіті, Ярым Күмбет (жартылай күмбез), 2-ші Кылычарсланның қабірі және сарайы ортағасырлық Конияның ішкі қамалын құрайды. Селжұқтарды жаулап алу кезінде Кония провинциясы Қазіргі Алаеддин төбесін қоршап тұрған қабырғалардағы шағын қала болды.

2010 жылы 2-ші Кылычарслан сарайын құтқару үшін қазба жұмыстары жүргізілді. Зәулім үйдің батысындағы археологиялық қазбалар нәтижесінде шығыс-батыс бағытында сарайдың қирандыларын қоршап тұрған қабырға табылды. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде 2-ші Кылычарслан сарайы өздігінен тәуелсіз құрылым емес екендігі анықталды. Ол Алаеддин сарайының шығысы мен батысына қарай созылған қабырғалар және осы қабырғаларды оңтүстік бағытында тігінен кесетін қабырғалармен бірлікті құрайды. Осылайша, бұл құрылыс кешені Селжұқ сарайының қалдықтары деп болжанады.

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған жаңа олжалар мен ақпаратқа сәйкес, Алаеддин төбесі Алаеддин II кезінде салынған. Археогеофизикалық зерттеулер Кылычарслан павильонының шығысында орналасқан сарай қирандыларын қоршап тұрған қабырғаны, павильонның Батыс қасбетінің күйін толығымен ашу үшін басталды, осылайша павильон мен Селжұқ сарайының тұтастығын түсіндіру үшін павильонның алдынан шығысқа қарай өтетін ішкі бекініс қабырғасының қалдықтарының жалғасын көруге болады.

Археогеофизикалық зерттеулердің магниттік (М) және геоэлектрлік (ERT) әдістерін кешенді интерпретациялау арқылы ішкі қала қабырғасының қалдықтарына қатысты ауытқулар екі және үш өлшемде бейнеленген.

Кілт сөздер: Алаеддин төбесі, 2-ші Кылычарслан сарайы, археогеофизика, цезий градиентомагнитометриясы, көп электродты қарсылық, Ішкі қала қабырғасының қалдықтары.

Fethi Ahmet Yuksel

Doctor

Istanbul University

(Turkey, Istanbul), e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

**Archeogeophysical Studies in Archaeological Heritage Studies:
the Case of Konya, Alaeddin Hill**

Abstract. Konya Province, one of the provinces with the largest surface area in Turkey, is located in the Central Anatolia Region, between 37°52' north latitude and 32°30' east longitude. Alaeddin Hill is located in the city center of Konya. The hill surrounding which is a mound has been exposed to intense construction and traffic. This structure, which is not a natural hill and has survived from ancient times, forms the historical core of Konya. Alaeddin Hill Mound; It is an archaeological settlement that yields finds dating back to the Bronze Age (4500–2000 BC). The mound is the inner castle settlement of the Anatolian Seljuk State and is one of the important natural and archaeological sites today. The mound contains all the settlement levels from the past to the present, from the Bronze Age to the end of the Ottoman Period. Important findings were unearthed during the archaeological excavations carried out in 1941 on the Alaeddin Hill Mound. Alaeddin Hill Natural and Archaeological Site, Alaeddin Mosque, Yarım Kümbet (Half Cupola), 2nd Kılıçarslan Tomb and Mansion constitute the inner castle of Medieval Konya. During the Seljuk conquest, the province of Konya was a small city within the walls surrounding the present Alaeddin Hill Mound.

The 2nd Kılıçarslan Mansion Rescue Excavation was carried out in 2010. As a result of the archaeological excavations, the wall surrounding the ruins of the Palace extending in the east-west direction was unearthed to the west of the mansion. During the archaeological excavations, it was determined that the 2nd Kılıçarslan Mansion was not an independent structure on its own. It forms a unity with the walls extending to the east and west of the Alaeddin Mansion and the walls that cut these walls vertically to the south. Therefore, it suggests that this building complex is the remains of the Seljuk Palace.

According to new findings and information found during archaeological excavations, Alaeddin Hill was built during the reign of Alaeddin II. Archaeological and geophysical studies have begun to fully uncover the wall surrounding the ruins of the palace located to the east of the Kilicharslan pavilion, the condition of the western facade of the pavilion, so that one can see the continuation of the remains of the inner fortress wall that runs east in front of the pavilion, to explain the integrity of the pavilion and the Seljuk Palace.

With the integrated interpretation of magnetic (M) and geoelectric (ERT) methods from archaeogeophysical studies, anomalies belonging to the inner city wall remains, giving regular geometric forms, were visualized in two and three dimensions.

Keywords: Alaeddin Hill, 2nd Kılıçarslan Mansion, Archeogeophysics, cesium gradiomagnetometry, multi-electrode resistivity, Remains of the inner city wall.

Фетхи Ахмет Юксел
доктор
Университет Стамбул
(Турция, г. Стамбул), e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

Археогеофизические исследования в археологическом наследии: на примере холма Алаэддин в Конии

Аннотация. Провинция Конья, одна из провинций с самой большой площадью в территории Турции, расположена в регионе Центральной Анатолии, между 37°52' северной широты и 32°30' восточной долготы. Холм Алаэддин расположен в центре города Конья. Холм, окруженный курганом, подвергался интенсивному строительству и движению транспорта. Эта структура, которая не является естественным холмом, и сохранившаяся с древних времен образует историческое ядро Коньи. Холм-курган Алаэддин; Это археологическое поселение, в котором обнаружены находки, относящиеся к бронзовому веку (4500-2000 гг. до н.э.). Курган является внутренним замковым поселением анатолийского государства сельджуков и сегодня является одним из важных природных и археологических

памятников. Курган содержит все уровни поселений от прошлого до настоящего, от бронзового века до конца османского периода. Важные находки были обнаружены во время археологических раскопок, проведенных в 1941 году на холме Алаэддин. Природный и археологический памятник Холм Алаэддин, мечеть Алаэддин, Ярым Кюмбет (Полукупол), особняк и гробница Кылычарслана II составляют внутренний замок средневековой Коньи. Во время сельджукского завоевания провинция Конья была небольшим городом в пределах стен, окружающих нынешний холм Алаэддин.

В 2010 году были проведены раскопки по спасению особняка Кылычарслан II. В результате археологических раскопок к западу от особняка была обнаружена стена, окружающая руины дворца, простирающаяся в направлении восток-запад. В ходе археологических раскопок было установлено, что особняк Кылычарслана II не был самостоятельным сооружением сам по себе. Он образует единство со стенами, простирающимися к востоку и западу от особняка Аладдина, и стенами, которые разрезают эти стены вертикально на юг. Таким образом, это наводит на мысль, что этот строительный комплекс является остатками сельджукского дворца.

Согласно новым находкам и информации, найденным во время археологических раскопок, холм Алаэддин был построен во время правления Алаэддина II. Археогеофизические исследования начались, чтобы полностью раскрыть стену, окружающую руины дворца, расположенного к востоку от павильона Кылычарслан, состояние западного фасада павильона, чтобы можно было увидеть продолжение остатков внутренней крепостной стены, которая проходит на восток перед павильоном, чтобы объяснить целостность павильона и Сельджукского дворца.

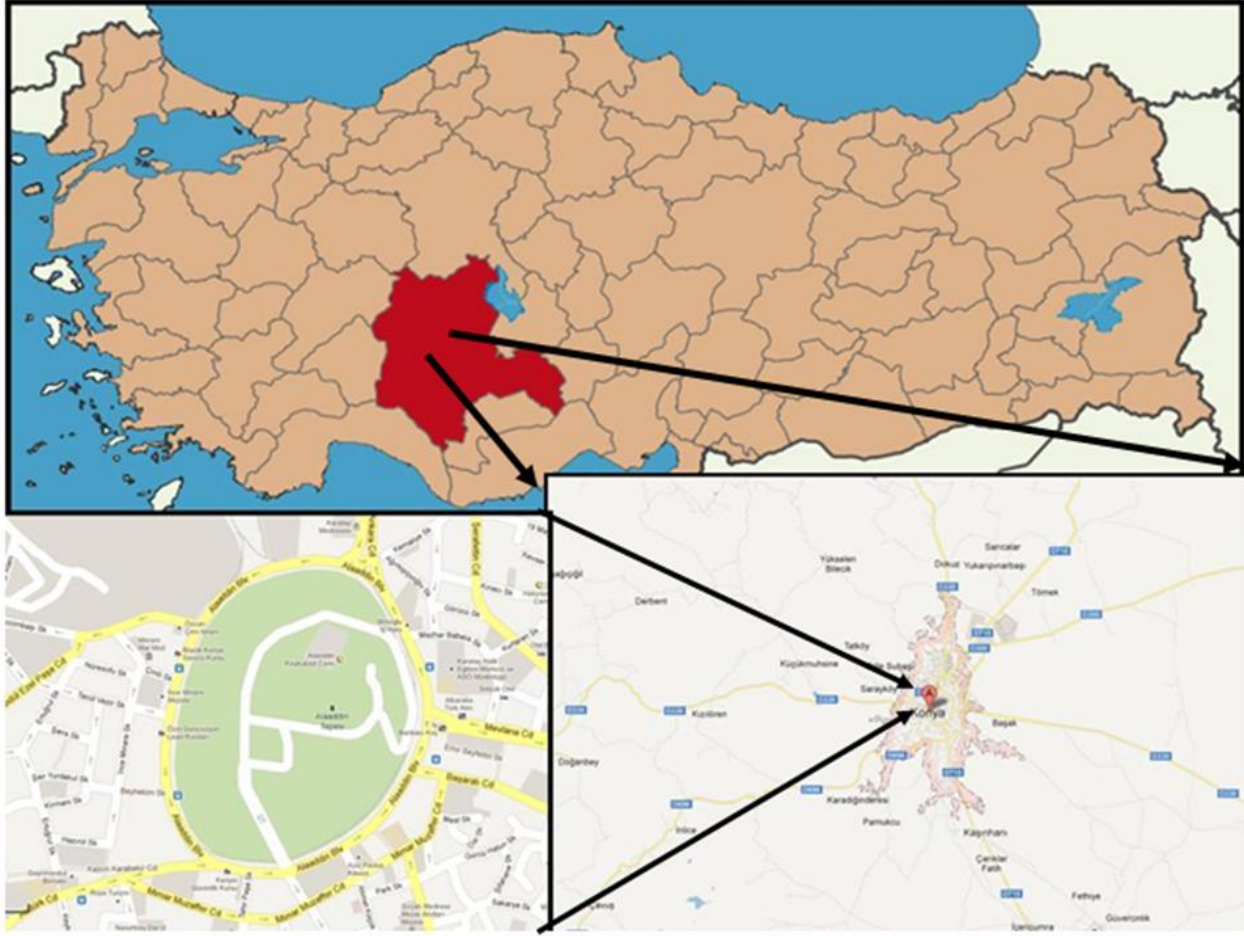
Благодаря комплексной интерпретации магнитных (M) и многоэлектродных геоэлектрических (ERT) методов археогеофизических исследований были визуализированы аномалии, двух- и трехмерные, придающие правильные геометрические формы остаткам внутренней крепостной стены.

Ключевые слова: Холм Алаэддин, Особняк Кылычарслана II, археогеофизика, градиентомагнитометрия цезия, многоэлектродное сопротивление, остатки внутренней городской стены.

Giriş

Konya İli, Türkiye'nin İç Anadolu Bölgesinde 37°52' kuzey enlemleri ile 32°30' doğu boylamları arasında yer alır (Şekil 1). Konya kent merkezinde yer alan çevresi yoğun yapılaşmaya ve trafiğe maruz kalmış Alaeddin Tepesi; Konya'nın tarihsel çekirdeğini oluşturur (Şekil 1). Alâeddin Tepesi Doğal ve Arkeolojik Sit Alanı, Alâeddin Camii, II. Kılıçarslan Türbesi, Yarım Kümbet ve II. Kılıçarslan Köşkü Ortaçağ Konya'sının iç kalesini simgelemektedir.

Alâeddin Tepesi; Tunç Çağı'na (M.Ö. 4500–2000) kadar uzanan buluntular veren bir höyük [1], Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç kale yerleşmesi ve günümüzde ise Konya Şehrinin merkezinde yer alan önemli doğal ve arkeolojik sit alanlarından biridir [2]. Höyük, Tunç Çağından Osmanlı Dönemi sonuna kadar uzanan tüm yerleşim katlarını içermektedir. 1941 yılında yapılan sondajlar neticesinde höyükte önemli bulgular ortaya çıkmıştır [3]. Çevrede yapılan raylı sistem, inşaat temel kazıları bu höyüğün en az 100–150 m. daha geniş olduğunu göstermiştir. Konya, Selçuklu fethi sırasında bugünkü Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen surlar içerisinde yer alan küçük bir şehirdi. Selçuklu sultanları camilerini, saraylarını ve diğer yapılarını bu tepenin kuzey bölümünde inşa ettiler. Günümüze ulaşamayan eserlerden Eflatun Mescidi, Metamorphosis Kilisesi, Selçuklu Sarayı, İç Kale surları höyüğün simgesi önemli yapılardandı [4].

Şekil 1 – Konya İli Merkez ilçesi Alaeddin Tepesi Yer Bulduru Haritası (Google Earth)

Köşk, Sultan İzzeddin Kılıçarslan II zamanında (1156–1192) inşa edilmiş, Alâeddin Keykubat tarafından tamir edilmiştir. Bu nedenle “Kılıçarslan Köşkü” veya “Alâeddin Köşkü” olarak adlandırılmıştır [5]. Köşk konum itibarıyla Selçuklu Sarayı yerleşkesinin İç Kale surlarıyla bulunduğu noktada yer almaktadır. Böylece tek başına bir yapı olmayıp, Alâeddin Tepesi üzerindeki Selçuklu Sarayının surların üzerine doğru olan bir uzantısıdır. Kanuni Sultan Süleyman’la 1533–36 yıllarında Irak Seferine katılan Matrakçı Nasuh’un minyatüründe bu saray belirgin olarak görülmektedir [6]. Sarayın Osmanlı döneminde kullanıldığını Kâtip Çelebi’nin, Evliya Çelebi’nin¹ [7] anlattıklarından öğreniyoruz. 19. yüzyılda şehre gelen seyyahlar saraydan söz ederler, gravürlerinde ve fotoğraflarında yer verirler. Bunlar arasında Ch. Texier², (Şekil 2) Leon de Laborde³, C. Huart, G. Berggren ve J. Strzygowski’yi⁴ [8] sayabiliriz. Selçuklu başkentindeki anıtlardan çok etkilenen F. Sarre bu konuda kitaplar yayınlamıştır. Bunlardan birisi bizzat Konya

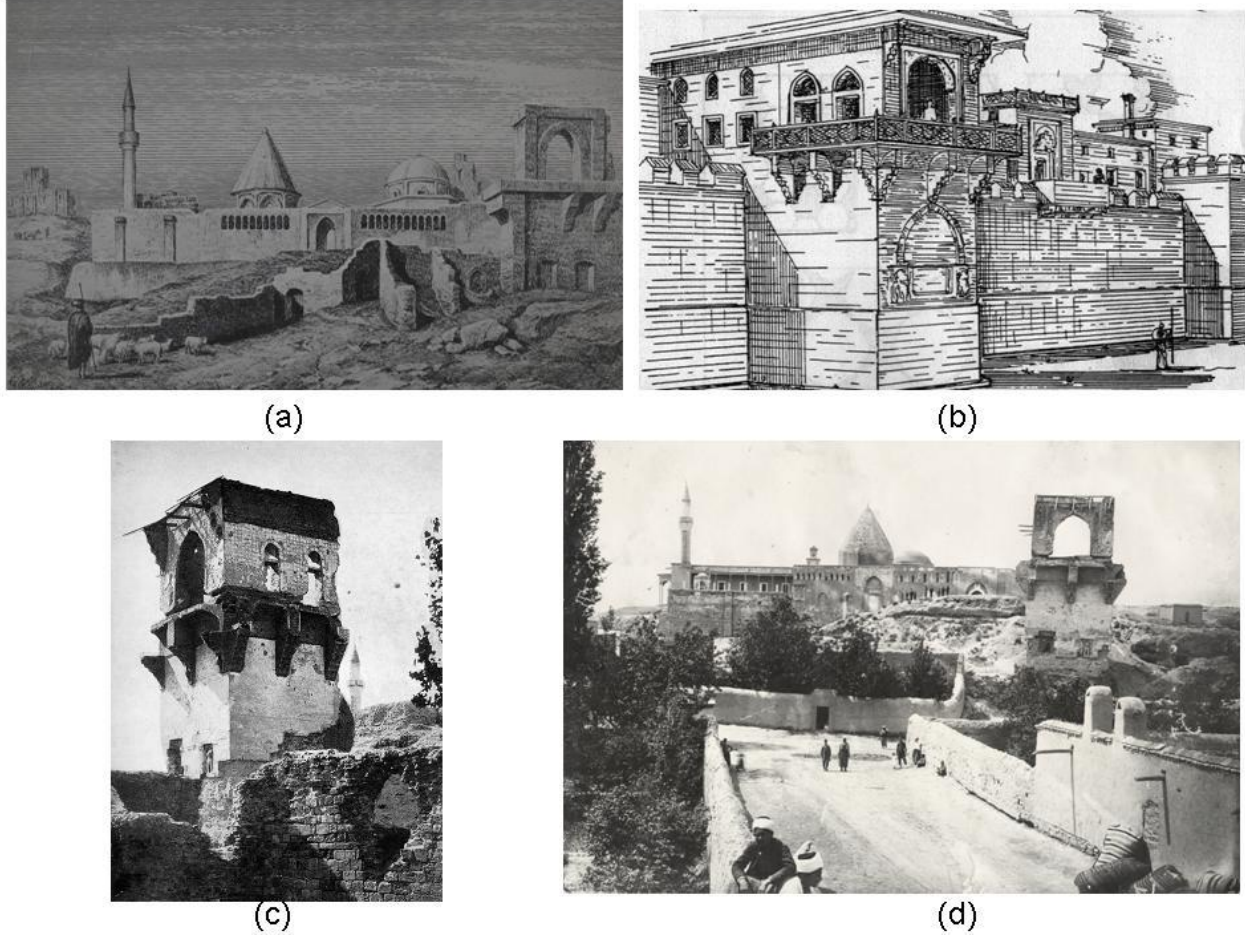
¹ Konya kalesi hakkında Evliya Çelebi «Seyahatname»sinde Mesud oğlu sultan Rükneddin Kılıç Arslan’ın bir eyvan ve divanhane yaptırdığına işaret eder.

² Charles Texier, Konya’da sultan saraylarının kalıntılarını gördüğünü, süslemelerinde altın yıldızlı nakışlı ahşap kaplamaların bulunduğunu, sarayın 16.–17. yüzyıl İstanbul saraylarına benzediğini kaydederek ayrı-ayrı binalarda bir kompleks oluşturduğunu anlatır, ve nakışlı ahşap parçalarının Osmanlı onarımlarıyla geliştirilen Alaeddin sarayına ait olabileceğine dikkat çeker.

³ 19. yüzyılda Anadolu’ya gelen batılılardan Leon de Laborde, Alâeddin Tepe’de yapıları görmüş, çeşitli yıllarda yayımlanan seyahatnamelerinde saraya ait bilgiler vermiş, çizdikleri resimleri basmışlardır.

⁴ Sahabettin Uzluk, Konya Köşkü’nün yıkılmasını J.Strzygovski’ye dayanarak şöyle anlatmaktadır: «M.Cevat Bey’in (1905–1908) yıllarında birçok kimse ve makamın Köşk’ün tahribinin önüne geçilmesini istemelerine karşın hiçbir sonuç alınamamış, bu konuda talepte bulunanlar 'Ben size 200 altın lira ile daha iyisini yaptırırım' denilmiştir».

Köşkü adını taşımakta ve dilimize çevrilmiş bulunmaktadır [9]. F. Sarre'nin 1895'de yaptığı tespitlere göre saray Osmanlı Döneminde 17–18. yüzyıllarda kullanılıyordu. Bunu çizimlerini yaptığı ve resimlerini çektiği süslemeli ahşap parçalardan öğreniyoruz. 20. yüzyılın başlarında çekilen fotoğraflar sarayın harap olduğunu göstermektedir (Şekil 2).

Şekil 2 – Konya İli Merkez ilçesi Alaeddin Tepesi

a) Konya Alaeddin Cami, Köşkü ve Çevresi Gravür (Texier, 1833), b) Konya II. Kılıçarslan Köşkü Restitüsyon (Akok, 1966), c) Konya II. Kılıçarslan Köşkü (Karpuz, 1897), d) Konya II. Kılıçarslan Köşkü, Alâeddin Cami ve Çevresi 19. Yüzyıl Sonları (Konya Büyükşehir Belediyesi Koyunoğlu Müzesi Arşivi).

II. Kılıçarslan Köşkü kalıntısı, Alâeddin Tepesi'nin kuzey cephesinde Karatay Medresesi'nin güneyinde bulunmaktadır. Günümüzde köşk, 10 metre yüksekliğinde duvarları ve çıkmasına ait mukarnaslı konsolları ile dış etkenlerden korunabilmesi için 1964 yılında inşa edilen dıştan beton bir şemsiyeden ibarettir. Yapı taş temeller üzerine, üst kısımda kaba yonu taş ve tuğladan, içi konsollar hizasına kadar kerpiç dolgulu inşa edilmiştir. Duvarların üstünde ahşap hatılların kullanıldığı izlenmektedir. Kalıntının doğu cephesinde konsolların altında duvar üzerinde renkli desenler ve sıva kalıntıları göze çarpmaktadır.

Köşkün 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarından kalan fotoğrafları ve F. Sarre'nin çalışmaları incelendiği zaman Köşkün üst katının dört köşe plana sahip olduğu ve üç yönden balkonla çevrildiği izlenmektedir. Çinilerle kaplanmış büyük bindirmelikler üzerine oturtulmuş olan bu köşkün cepheleri sırlı tuğla ve çinilerle kaplı idi. Binanın sivri kemerli büyük pencereleri vardı. En son kalan kısmında dışarı taşan konsollardan anlaşıldığına göre bu köşkün etrafında revaklı bir cumba bulunduğu tahmin edilmektedir. Sivri kemerli bir eyvan şeklindeki şahnişinin mükellef bir

saçağı olduğu da kalan inşaat izlerinden ve fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Yine eski fotoğraflarda ana cephenin alt kısmında simetrik iki tane niş içerisinde aslan heykelleri bulunmaktaydı.

İlk araştırmaları F. Sarre yapmıştır (1895–1905). Bulduğu bazı ahşap, çini ve alçı süsleme parçalarını Almanya'ya götürmüş ve yapı hakkındaki görüşlerinin “Konya Köşkü” adlı eserinde belirtmiştir.

1907 yılında İ.H. Konyalı Rum bir mühendisin onarım bahanesiyle köşkün alt kısmını kazdığını bundan etkilenen eyvan duvarının çöktüğünü, çini kitabenin bir kısmının Alman Konsolosu Dr. J.H. Löytved tarafından alınarak Almanya'ya götürüldüğünü bildirmektedir [10].

Köşkün birçok parçaları günümüzde Berlin İslam Eserleri, Paris Louvre, Londra Victoria and Albert, Stockholm müzeleri ve pek çok özel koleksiyonda yer almaktadır.

1941 yılında R.O. Arık TTK adına Alâeddin Tepesi'nde yaptığı kazı çalışmaları sırasında birçok dekoratif ve belge nitelikli malzeme bulmuştur. Kazıya katılan arkeolog, restoratör, mimar M. Akok kazıda ortaya çıkan kalıntılardan sarayın güneye uzandığını ve geniş alan kapladığını ortaya koymuştur [3, s. 218]. M. Akok; köşkü etrafı bir şekilde gözlemleyip, mevcut verilerden hareketle eserin asli durumu hakkında bir restitüsyon denemesinde bulunmuştur. M. Akok'a göre saray orijinalinde iki katlı, kısmen üç katlı, geniş saçaklı, düz toprak damlı olarak inşa edilmiştir [4, s. 56]. Daha sonra bu konuyla ilgili bir çalışma yapan Y. Önge eserin bugünkü hali dikkate alındığında günümüze ulaşmayan eyvan şeklindeki kısmının bir seyir köşkü olabileceği fikrini ileri sürmüştür [11].

1964 yılında köşkün mevcut kısmını koruyabilmek amacıyla projeler tasarlanmıştır. Bu doğrultuda bugünkü betonarme örtü inşa edilerek, köşkün üzeri kapatılmış ve böylece tahribata engel olunmaya veya tahribatın derecesi azaltılmaya çalışılmıştır.

F. Sarre'nin araştırmaları ve R.O. Arık'ın kazılarında çok önemli buluntular ele geçmiştir. Bunlar, kalem işi bezemeli ahşap parçalar (17–18. yy. Osmanlı dönemi), duvar çinileri, süslemeli alçı parçalar, Selçuklu seramikleridir. Rüçhan Arık bu duvar çinilerinin malzeme ve teknik olarak Büyük Selçuklu geleneklerini devam ettirdiğini belirtmektedir [8, s. 198].

F. Sarre bazı buluntuları Almanya'ya götürmüştür. R.O. Arık'ın buluntuları İstanbul Türk-İslam Eserleri ve Konya Müzesi'ndedir. Yıldızvari duvar çinileri, bitkisel ve figürlü bezemeye sahiptir. Alçı malzeme üzerinde de değişik hayvan figürleri, av sahneleri göze çarpmaktadır [9, ss. 55–66]. Bu buluntular Selçuklu Sarayı duvarlarının çok zengin süslemelere sahip olduğunu göstermektedir. Köşkün cephesindeki sathi kemerlerle belirtilmiş iki niş içerisinde koruyucu olarak aslan heykelleri bulunuyordu. Bu aslanlar Konya Müzesi'ne kaldırılmıştır [12].

2010 yılında II. Kılıçarslan Köşkü Kurtarma Kazısı yapılmıştır. Kazı sonucunda Köşkün üzerinde oturduğu, doğu-batı doğrultusunda uzanan saray kalıntısını çevreleyen duvar köşkün batısında ortaya çıkmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında II. Kılıçarslan Köşkünün tek başına bağımsız bir yapı olmadığı köşkün doğusunda ve batısında uzanan duvarları, güneyde dik kesen duvarlar ile bir bütünlük teşkil etmesinden dolayı Selçuklu Sarayına ait müstemilatın olduğu düşünülmektedir.

Kazıda ortaya çıkan yeni bilgiler doğrultusunda Alâeddin Tepesi II. Kılıçarslan Köşkü Arkeolojik Kazı alanındaki tespitler sonucu arkeojeofizik çalışmalar yapılması planlanmıştır. II. Kılıçarslan Köşkünün doğusunda bulunan saray kalıntısını çevreleyen duvarın tam olarak ortaya çıkarılması, Köşkün batı cephesinin durumu, Köşkün önünden geçen iç sur duvar kalıntısının doğuya doğru devamının görülebilmesi, Köşk ve Selçuklu sarayına ait bütünlüğe açıklık getirebilmek için jeofizik (jeomanyetik ve jeoelektrik) çalışmaları başlatılmıştır.

Araştırmanın yöntemi

Makalede Alâeddin Tepesi'nin batı yamacında yürütülen jeofizik araştırmaların sonucu incelenmiştir. Bunun yanın sıra makalede konuyla ilgili yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler de karşılaştırarak incelenmektedir.

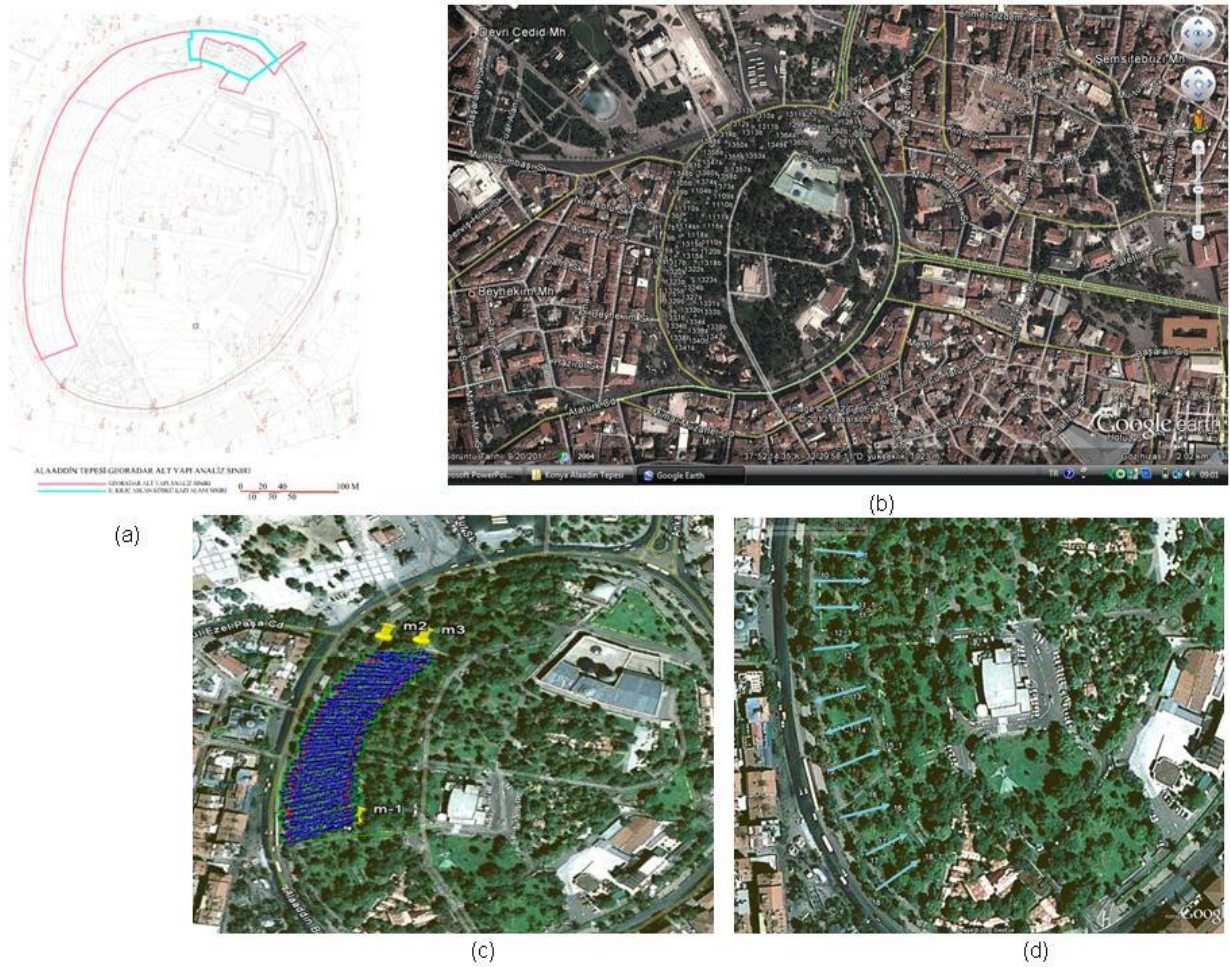
Yüzeye yakın araştırmalarda, özellikle, arkeolojik alanlarda yüzey araştırması ve/veya yapılacak kazılara yön vermek amacı ile jeofizik (Jeoradar, manyetik, çok elektrotlu jeoelektrik

v.b.) yöntemlerin kullanılması oldukça olumlu sonuçların elde edilmesini sağlamaktadır. Arkeolojik kazı öncesi Arkeojeofizik yöntemlerle yapılacak yüzey araştırmaları hem zaman, hem de ekonomik açıdan oldukça kazanç sağlamaktadır.

Arkeojeofizik çalışmalarda manyetik ve çok elektrotlu jeoelektrik yöntemleri kullanılarak elde edilen verilerin bütünlük yorumlanmasıyla toprak altında kalan iç sur duvarı temel kalıntılarının konumu, yayılımı ve yönelim doğrultuları araştırılmıştır.

Sonuçlar ve tartışmalar

Konya kent merkezinde, Alaeddin Tepesi olarak tanınan, yükseltinin (höyük) Tunç Çağına kadar giden yapı kalıntıları içermektedir. Çevresi yoğun yapılaşmaya ve trafiğe maruz kalmış höyükte, II. Kılıçarslan Köşkünün doğusunda bulunan saray kalıntısını çevreleyen duvarın tam olarak ortaya çıkarılması amacıyla II. Kılıçarslan Köşkü arkeolojik kazısı yapılmıştır (Şekil 3).

Şekil 3 – Konya İli Merkez ilçesi Alaeddin Tepesi

a) Alâeddin Tepesi jeofizik ölçüm Sınırı (Konya Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı), b) Alaeddin Tepesi GPR ölçüm profilleri konumları Haritası (Google Earth), c) Alaeddin Tepesi manyetik ölçüm profilleri konumları Haritası (Google Earth), d) Alaeddin Tepesi çok elektrotlu jeoelektrik ölçüm profilleri konumları Haritası (Google Earth).

Arkeolojik kazıda ortaya çıkan yeni bilgiler doğrultusunda Alâeddin Tepesi II. Kılıçarslan Köşkü Arkeolojik Kazılarında elde edilen bilgiler sonucu II. Kılıçarslan Köşkünün doğusunda bulunan saray kalıntısını çevreleyen duvarın tam olarak ortaya çıkarılması, Köşkün batı cephesinin durumu, Köşkün önünden geçen iç sur duvar kalıntısının doğuya doğru devamının görülebilmesi,

Köşk ve Selçuklu sarayına ait bütünlüğe açıklık getirebilmek için Arkeojeofizik çalışmaları başlatılmıştır.

Arkeojeofizik çalışmalarda manyetik ve çok elektrotlu jeoelektrik yöntemleri kullanılarak elde edilen verilerin bütünlük yorumlanmasıyla toprak altında kalan iç sur duvarı temel kalıntılarının konumu, yayılımı ve yönelim doğrultuları araştırılmıştır.

Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen KB-B yönünde sur duvarlarının belirlenmesi amacıyla jeofizik (Çok elektrotlu jeoelektrik ve jeomanyetik) etüt çalışması yapıldı. Jeomanyetik ölçmelerden amaç toprak altındaki olası arkeolojik yapı kalıntılarına ait ayrıntılı derinlik, uzanım ve konum bilgilerine ulaşılmaktır. Jeofizik çalışmalarına başlamadan önce, çalışma alanları karelajlandı. Karelajlar tepenin batı yamacında doğrusal bir dağılım gösteren devrilmiş ve saçık duvar kalıntılarının arasına gelecek şekilde belirlenen konumlarda yapıldı. Bu lokasyonlarda jeofizik (elektrik ve Manyetik yöntem) ölçüm planlandı. Jeofizik Ölçmede Manyetik ölçü için Sezyum gradiomanyetometresi kullanıldı⁵. Manyetik Yöntem cismin mıknatıslanmaya karşı göstermiş olduğu duyarlılığı esas alır. Manyetik duyarlılık (süseptibilite, k), manyetizasyon (mıknatıslanma) şiddetinin (j) cismi etkileyen manyetik alan şiddetine (T) orana olarak tanımlanır [13].

Bir cismin manyetik anomali verebilmesi için süseptibilitesinin kendisini saran kayaların süseptibilitesinden farklı olması gerekir. Aksi takdirde bir anomali elde edilemez dolayısıyla o sahada manyetik bir cismin varlığından bahsedilemez [14].

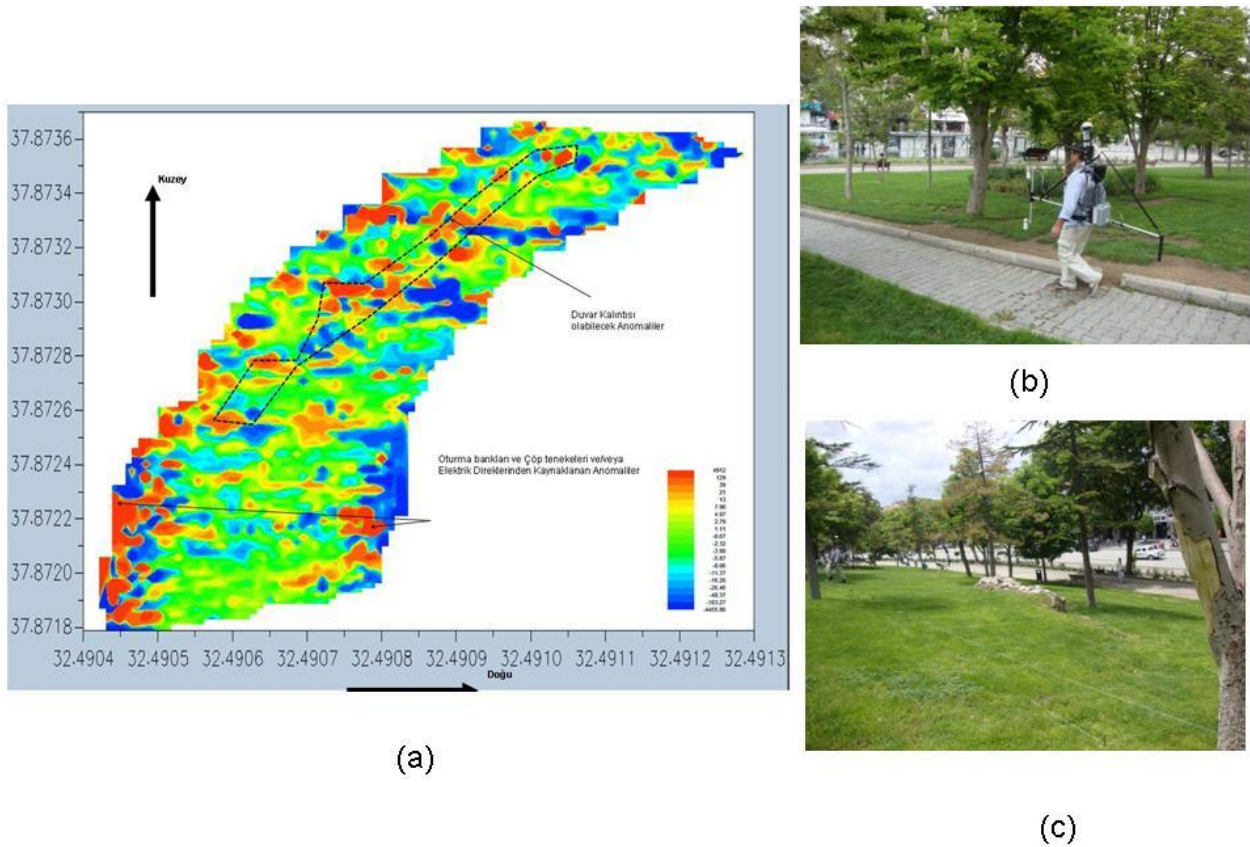
Sığ anomali kaynaklarını daha iyi çözümleyebilmek için Gradyent ölçüsü alınır. Gradyent ölçüsü sensörün yüksek ve alçak seviyelerinde okunan manyetik alan farkının iki sensör arasındaki sabit tutulan uzaklık farkına bölünmesiyle elde edilir.

Alâeddin Tepesi'nin batı yamacında jeofizik ölçüm çalışmalarında karelajlanan alanların karelaj köşelerinden Sezyum gradiomanyetometresi ile total alan (toplam manyetik alan) 89 profilde ölçülmüştür (Tablo 1). Manyetik ölçümlerle elde edilen Manyetik haritalar incelendiğinde doğrusal bir yönelimle kesikli dağılımlı düzenli ve düzensiz manyetik anomalilerin varlığı göze çarpmaktadır (Şekil 4). Düzenli anomaliler duvar temeli gibi mimari yapılara ve dağınık anomalilerin ise tahrip olmuş veya duvar kalıntısı olabilecek anomalilere ait olduğu düşünülmektedir. Bu anomalilerin düzenli gidişli geometrik formlu olanları bir mimari kalıntının temellerine işaret edebilir.

Tablo 1 – Alâeddin Tepesi Jeofizik Çalışma Bölgeleri ve Alınan Ölçü Sayıları

İşin Adı	Birim	Profil	Profil Uzunluğu	İncelenen Derinlik
Elektrik Tomografi	Profil	18	23 m	0-11 m arası
Jeomanyetik	Profil	89	30-35 m	

⁵ İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) proje No: 4138 çerçevesinde alınan sezyum gradiomanyetometresi kullanılmıştır. Cihazın teminini sağlayan BAP birimine teşekkür ederim.

Şekil 4 – Konya İli Merkez ilçesi Alaeddin Tepesi

a) Alaeddin Tepesi batı yamacı manyetik haritası, b) Sezyum gradyomagnetometresi ile manyetik ölçüm, c) Alaeddin Tepesi batı yamacı sur kalıntıları civarı manyetik ölçüm karelağı.

Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen KB-B yönünde sur duvarlarının kalıntılarının bulunduğu yamaçta ve tepenin diğer bölgelerinde yapılan bu jeofizik çalışmayla arkeolojik alanlarda Jeofiziksel Prospeksiyonun Önemi bir kez daha ortaya konmuştur [15].

Klasik bir yöntem olan elektrik özdirenç yöntemi, arkeolojik sorunların çözümünde arkeologlar tarafından başvurulan başlıca yöntemler arasında yer alır. Arkeolojik değerlerin, (mezar, lahit, duvar, pitos, sütun) ve çevresindeki jeolojik malzemenin yatay veya düşey yöndeki elektriksel iletkenlik farklarından yararlanarak jeolojik ortamın içinde bulunan arkeolojik değerlerin ortaya konması (görüntülenmesi) elektrik özdirenç yöntemlerin uygulamasındaki temel amaçtır.

Jeofizik yöntemlerden biri olan elektrik özdirenç (rezistivite) yöntemi ilk defa 1915 yılında Wenner tarafından uygulanmış daha sonra 1920 de Schlumberger tarafından geliştirilerek başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Bilgisayar ve jeofizik cihaz teknolojisinin gelişmesiyle elektrik özdirenç yöntemi, yeraltının özdirenç değişimlerinin bir (1D), iki (2D) ve üç (3D) boyutta (dimention) incelenmesine olanak vermiştir. Böylelikle izotrop ve homojen olmayan yeraltının gerçeğe daha yakın özdirenç değişimleri incelenebilmiştir. İlk önce tek boyutlu (1D) olarak düşey elektrik sondaj (DES) yöntemleri ile incelenen bu değişim, 1990'lı yıllardan itibaren iki boyutlu (2D) ve üç boyutlu (3D) araştırmalara doğru gelişmiştir [16: 17].

Son yıllarda, bilgisayar destekli rezistivite cihazlarının geliştirilmesiyle bir doğrultu boyunca, aynı anda farklı elektrot dizilimlerinde, sondaj-profil ölçüsü almayı sağlayacak elektrot dizilimlerini otomatik olarak değiştirilebilen çok-elektrotlu (multi elektrot) özdirenç ölçü yöntemi geliştirilmiştir. Bu teknikle ölçülen görünür özdirenç (GÖ) yapma-kesit (pseudo-section) verileri, bir ters çözüm

algoritması ile yorumlanarak profil boyunca olası belirti yerlerini gösteren özdirenç-derinlik kesitleri elde edilmektedir [18].

Çok-elektrotlu özdirenç (Electrical Resistivity Tomography; ERT) ölçü yöntemi 1988’de ilk defa Van Overmeeren ve Ritsema tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Griffiths ve diğ., 1990 ve Dahlin, 1996’nın çalışmaları izlemiştir. Son yıllarda, bu yöntem geniş kapsamlı olarak arkeolojide kullanılmaktadır.

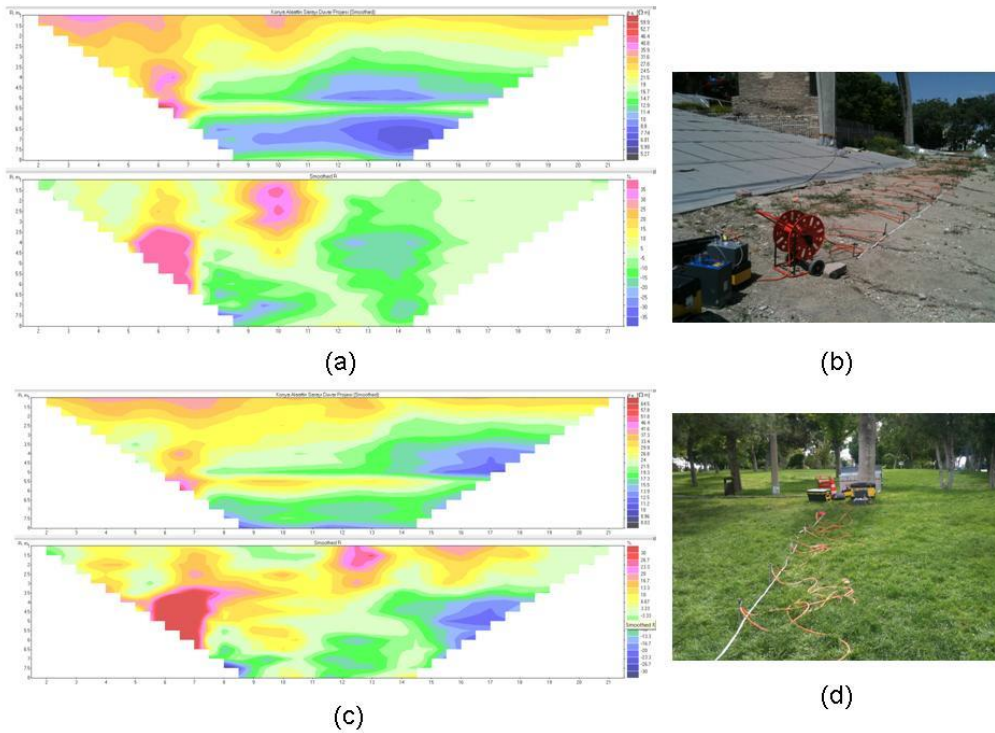
Çok-elektrotlu özdirenç yöntemi; arkeolojik alanlarda veya arkeolojik yapıların içinde eşit aralıklı olarak çakılmış elektrotlar ile bu elektrotların bağlantısını sağlayan çoklu bir kablodan oluşmaktadır. Bilgisayar destekli rezistivite cihazı (Özdirenç ölçü aleti) içinde, bu elektrotların önceden tanımlanan ölçü alım sıralamasına göre (akım ve gerilim elektrotlarının belirlenen bir sistemde numaralandırıldığı bir dosya) değiştiren ve saklayan bir hafızası vardır. Akım (A, B) ve gerilim (M, N) elektrotlarının çeşitli kombinasyonları ile karmaşık bir sondaj-profil kesiti, kablunun toplam boyuna bağlı olan en büyük araştırma derinliği ile elde edilmektedir [18; 19].

İki boyutlu elektrik özdirenç yönteminde, araziden ölçülen görünür özdirenç değerlerinden yeraltının gerçek özdirenç değerlerine ulaşmak hedeflenmektedir. Shima ve Sakayama, 1987’de iki boyutlu bir özdirenç kesitini oluşturmak için kullandıkları tekniği ilk olarak “Özdirenç Görüntüleme” diye adlandırmışlardır. Bu teriminolojinin kullanımı, özdirenç metodunun, X-ışını görüntülemesine benzer bir çözünürlükte sonuçların elde edilmesinden dolayı elde edilen çözünürlüğün geleneksel özdirenç yöntemine göre daha iyi ve kullanışlı olduğu görülmüş ve diğer jeofizik yöntemlere oranla kullanımı artmıştır [20].

Günümüzde çok-elektrotlu ölçü cihazları sayesinde, ölçü alımı hızlı ve kolay olmaktadır. Bu nedenle, sondaj-profil ölçüsü yaygın ölçü tekniği olmuştur. Bu yöntem ile ölçülen verilerden yeraltının hem düşey hem de yatay yöndeki özdirenç yapısı hakkında bilgi edinilebilir. Yöntem sondaj ve profil ölçü yöntemlerinin avantajlarını kapsamaktadır. Sondaj-profil ölçü tekniği ile edilen veriler, hem yanal yönde hem de düşey yönde yer içinin 2D özdirenç yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bu yöntem ile ölçülen GÖ (görünür özdirenç) değerleri ile yapma-kesit çizilebilir. Çizilen bu veriler üzerinden nitel yorum yapılabilir. Nicel yorum için ise, GÖ yapma kesit verilerinin 2D ters çözümünün yapılması gerekmektedir [21].

Alâeddin Tepesi’ni çevreleyen KB-B yönünde sur duvarlarının kalıntılarının bulunduğu yamaçta 18 profilde Çok-elektrotlu özdirenç yöntemi ile ölçümler yapılarak sur duvarlarına ait temeller aranmıştır (Tablo 1). Sondaj-profil ölçü tekniği ile elde edilen veriler, hem yanal yönde hem de düşey yönde sur duvarlarına ait temellerin 2D özdirenç görüntülemesi yapılmıştır. Bu yöntem ile ölçülen GÖ (görünür özdirenç) değerleri ile, 2D ters çözümü yapılarak, sur temellerinin yapma-kesitleri oluşturulmuştur (Şekil 5).

Çalışma alanının ilk kullanımıyla günümüze kadar geçen süre içinde gelişen süreçlerdeki Alâeddin Tepesi Höyüğü ve üzerindeki mimari yapıları, höyük altındaki kalıntıları ve kullanım değişiklikleri göz önünde bulundurulduğunda kazıya başlamadan önce jeofizik çalışmalarla elde edilen bilgiler son derece ekonomik ve arkeolojik kazıları yönlendiricidir. Arkeojeofizik yöntemlerle belirlenen yapılar ile bunun devamlılığının belirlenebilmesi ve rezistivite ve manyetik ölçüm sonuçlarının test edilmesi için, saha içinde ve çevresinde araştırma sondajları yapılmalıdır.

Şekil 5 – Konya İli Merkez ilçesi Alaeddin Tepesi

a) çok elektrotlu jeoelektrik kesit, b) Alaeddin Tepesi II. Kılıçarslan Köşkü önü çok elektrotlu jeoelektrik ölçü profili, rezistivite cihazı ve çoklu elektrotları, c) çok elektrotlu jeoelektrik kesit, d) Alaeddin Tepesi batı yamacı çok elektrotlu jeoelektrik ölçü profili, rezistivite cihazı ve çoklu elektrotları.

Sonuç

II. Kılıçarslan köşkünün tek başına bağımsız bir yapı olmadığı, etrafında saray ve saray müştemilatı, iç sur bulunduğu; seyyahların, bilim adamlarının, araştırmacıların, kazı raporlarının, gösterdiği aşikârdır. Mimari kalıntılar, köşkün güneyinde Selçuklu sarayının yer alması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu sarayın uzun süre kullanıldığını, değişik dönemlerde ekler ve ilavelerle Osmanlı Döneminde de önemini koruduğunu Matrakçı Nasuh'un minyatüründe, seyyahların yazılı ve görsel eserlerinde görmekteyiz.

Konya Sarayı, Selçuklular zamanında başkent olmuş Konya Şehrinin merkezinde, Alâeddin Tepesinin kuzeyinde Alâeddin Camii ve Selçuklu Sultanları türbesi ile birlikte Anadolu'daki Türk varlığının en eski mimari yapılarıdır. Saray geniş ölçüde tahrip olmasına rağmen, yapılan araştırmalar, kazılarla müzelere çok değerli çini, alçı, seramik buluntular vermiştir. Sarayın mevcut kalıntılarının güçlendirilmesi, toprak altında kalan bölümlerinin kazılarak gün ışığına çıkarılması Türk Tarihi ve Sanatı, Konya'nın tanıtımı bakımından büyük önem taşımaktadır.

II. Kılıçarslan Köşkü Kazı alanı içinde, muhtemel saray ve saray müştemilatı ile iç kale suruna ait mimari kalıntıların varlığının belirlenmesi amacıyla arkeojeofizik (manyetik ve çok elektrotlu jeoelektrik) çalışmalar yapılmıştır.

Manyetik, ve çok elektrotlu jeoelektrik ölçümlerden elde edilen iki ve üç boyutlu kesit ve blok diyagramlarda görülen anomaliler, belirgin olarak, iç kale suruna ait mimari kalıntıların varlığına işaret eden mimari temel geometrisi veren anomalilerdir.

KAYNAKLAR

1. Arık R.O. Alaeddin Tepesi. – Konya: Yıl: VII, Konya Halkevi, II. Teşrin 1942, 1942. – S. 15–18.
2. Önder M. Mevlana Şehri Konya Tarihi Kılavuzu. – Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1962. – 10 s.

3. Akok M. Konya Şehri İçindeki Alaeddin Tepesinde Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Arkeolojik Kazıların Mimari Buluntuları // Belleten. Cilt: XXXIX, Sayı: 154. – Ankara, 1975. – S. 217–224.
4. Akok M. Konya’da Alâeddin Köşkü, Selçuk Saray ve Köşkleri // Türk Etnografya Dergisi. – Sayı: XI. – Ankara, 1996. – S. 47–73.
5. Önder M. Tarih Boyunca Konya Sarayları // Konya. – 1949. – Sayı: 129-130. – S. 11–12.
6. Matrakçı Nasühüs Silahi. Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han / Çeviren. Hüseyin G. Yurdaydın. – Ankara: TTK, 1976.
7. Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi / Çeviren: Zuhuri Danışman. Cilt: 4. – İstanbul, 1970. – 214 s.
8. Arık R. Konya’daki Selçuklu Sarayları // Yeni İpekyolu Dergisi Konya Kitabı. – Sayı: IX, Özel Sayı. – Aralık 2006. Konya, 2006. – S. 196–199.
9. Sarre F. Der Kiosk von Konya. – Berlin, 1901. Konya Köşkü / Çeviren: Şahabettin Uzluk. – Ankara: TTK Yayınları, 1989. – 123 s.
10. Konyalı İ.H. Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi. – Konya, 1970. – 183 s.
11. Önge M. Cumhuriyet Döneminin Önemli Koruma Müdahalelerinden Konya Kılıçarslan Köşkü Onarımları ve Köşkün Koruyucu Örtüsü // Yeni İpekyolu Dergisi Konya Kitabı. – Sayı: XII, Özel Sayı. – Aralık 2009. – Konya, 2009. – S. 168–180.
12. Karpuz H. Türk Kültür Varlıkları Envanteri. Konya 42. – Cilt: 1. – Ankara: TTK, 2009. – 705 s.
13. Özdemir M. Manyetik Prospeksiyon. – İstanbul: İstanbul üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, 2003. – 32 s.
14. Keçeli A. Jeofizik, Jeoloji, Jeoteknik, Maden Mühendislerine Uygulamalı Jeofizik Zemin Etütleri // TMMOB Jeofizik Mühendisleri Odası Eğitim Yayınları. – 2009. – No:9. – Ankara: Ekim Ajans Matbaacılık Hizmetleri, 2009. – 479 s.
15. Drahor M.G. Arkeolojik Alanlarda Jeofiziksel Prospeksiyonun Önemi // T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX Araştırma sonuçları Toplantısı, Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991. – S. 235–250.
16. Berge M.A. Sığ aramacılıkta sonlu farklar yöntemi ile iki-boyutlu düz çözüm özdirenç modellemesi: Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, 2002. (yayımlanmamış).
17. Drahor M.G., Göktürkler G., Berge M.A. ve Kurtulmuş Ö.T. Dört farklı elektrot dizilimine göre bazı üç-boyutlu sığ yeraltı yapılarının görünür özdirenç modellemesi // Yerbilimleri. – 2004. – No30. – S. 115–128.
18. Bernard J., Orlando L., Vermeersch F. Multi-electrode resistivity imaging for environmental applications. – 2008. – 31 p. [Elektronik kaynak]. URL: www.iris-instruments.com
19. Özdemir A. Çok-Elektrotlu Özdirenç Ölçümlerinin Mühendislik Jeolojisi, Çevre Ve Yeraltısu Kirliliği Araştırmalarındaki Uygulamalarının Değerlendirilmesi. 2008. [Elektronik kaynak]. URL: www.adilozdemir.com
20. Sasaki Y. Resolution of resistivity tomography inferred from numerical simulation // Geophysical Prospecting. – 1992. – No40. – P. 453–464.
21. Candansayar M.E. Doğru akım özdirenç yöntemi ile yeraltısu aramaları // Mühendislik Jeofiziği ve Uygulamaları Semineri Notları, Jeofizik Mühendisleri Odası. – 2005. – S. 52-114.

REFERENCES

1. Arık R.O. Alaeddin Tepesi [Alaeddin Hill]. – Konya: Yıl: VII, Konya Halkevi, II. Teşrin 1942, 1942. – S. 15–18. [in Turkish]
2. Önder M. Mevlana Şehri Konya Tarihi Kılavuzu [Mevlana City Konya Historical Guide]. – Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1962. – 10 s. [in Turkish]
3. Akok M. Konya Şehri İçindeki Alaeddin Tepesinde Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Arkeolojik Kazıların Mimari Buluntuları [Architectural Finds of Archaeological Excavations Carried Out on Behalf of the Turkish Historical Society on Alaeddin Hill in the City of Konya] // Belleten. Cilt: XXXIX, Sayı: 154. – Ankara, 1975. – S. 217–224. [in Turkish]
4. Akok M. Konya’da Alâeddin Köşkü, Selçuk Saray ve Köşkleri [Alaeddin Mansion, Selcuk Palace and Mansions in Konya] // Türk Etnografya Dergisi. – Sayı: XI. – Ankara, 1996. – S. 47–73. [in Turkish]

5. Önder M. Tarih Boyunca Konya Sarayları [Konya Palaces throughout History] // Konya. – 1949. – Sayı: 129-130. – S. 11–12. [in Turkish]
6. Matrakçı Nasühüs Silahi. Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han [Declaration of Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Suleiman Khan] / Çeviren. Hüseyin G. Yurdaydın. – Ankara: TTK, 1976. [in Turkish]
7. Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi [Evliya Celebi Travelogue] / Çeviren: Zuhuri Danışman. Cilt: 4. – İstanbul, 1970. – 214 s. [in Turkish]
8. Arık R. Konya'daki Selçuklu Sarayları [Seljuk Palaces in Konya] // Yeni İpekyolu Dergisi Konya Kitabı. – Sayı: IX, Özel Sayı. – Aralık 2006. Konya, 2006. – S. 196–199. [in Turkish]
9. Sarre F. Der Kiosk von Konya. – Berlin, 1901. Konya Köşkü [Konya Mansion] / Çeviren: Şahabettin Uzlu. – Ankara: TTK Yayınları, 1989. – 123 s. [in Turkish]
10. Konyalı İ.H. Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi [The History of Konya with Its Monuments and Inscriptions]. – Konya, 1970. – 183 s. [in Turkish]
11. Önge M. Cumhuriyet Döneminin Önemli Koruma Müdahalelerinden Konya Kılıçarslan Köşkü Onarımları ve Köşkün Koruyucu Örtüsü [Repairs of Konya Kılıçarslan Mansion, One of the Important Protection Interventions of the Republican Period, and the Protective Cover of the Mansion] // Yeni İpekyolu Dergisi Konya Kitabı. – Sayı: XII, Özel Sayı. – Aralık 2009. – Konya, 2009. – S. 168–180. [in Turkish]
12. Karpuz H. Türk Kültür Varlıkları Envanteri. Konya 42 [Inventory of Turkish Cultural Assets. Konya 42]. – Cilt: 1. – Ankara: TTK, 2009. – 705 s. [in Turkish]
13. Özdemir M. Manyetik Prospeksiyon [Magnetic Prospecting]. – İstanbul: İstanbul üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, 2003. – 32 s. [in Turkish]
14. Keçeli A. Jeofizik, Jeoloji, Jeoteknik, Maden Mühendislerine Uygulamalı Jeofizik Zemin Etütleri [Applied Geophysical Soil Studies for Geophysical, Geological, Geotechnical, Mining Engineers] // TMMOB Jeofizik Mühendisleri Odası Eğitim Yayınları. – 2009. – No:9. – Ankara: Ekim Ajans Matbaacılık Hizmetleri, 2009. – 479 s. [in Turkish]
15. Drahor M.G. Arkeolojik Alanlarda Jeofiziksel Prospeksiyonun Önemi [The Importance of Geophysical Prospecting in Archaeological Sites] // T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX Araştırma sonuçları Toplantısı, Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991. – S. 235–250. [in Turkish]
16. Berge M.A. Sığ aramacılıkta sonlu farklar yöntemi ile iki-boyutlu düz çözüm öz direnç modellemesi: Lisans Tezi (yayımlanmamış) [Two-dimensional flat solution resistivity modeling with finite difference method in shallow search: Undergraduate Thesis (unpublished)]. Dokuz Eylül Üniversitesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, 2002. [in Turkish]
17. Drahor M.G., Göktürkler G., Berge M.A. ve Kurtulmuş Ö.T. Dört farklı elektrot dizilimine göre bazı üç-boyutlu sığ yeraltı yapılarının görünür öz direnç modellemesi [Visible resistivity modeling of some three-dimensional shallow underground structures according to four different electrode arrays] // Yerbilimleri. – 2004. – No30. – S. 115–128. [in Turkish]
18. Bernard J., Orlando L., Vermeersch F. Multi-electrode resistivity imaging for environmental applications. – 2008. – 31 p. [Electronic resource]. URL: www.iris-instruments.com
19. Özdemir A. Çok-Elektrotlu Öz direnç Ölçümlerinin Mühendislik Jeolojisi, Çevre Ve Yeraltısu Kirliliği Araştırmalarındaki Uygulamalarının Değerlendirilmesi [Evaluation of the Applications of Multi-Electrode Resistivity Measurements in Engineering Geology, Environmental And Groundwater Pollution Research]. 2008. [Electronic resource]. URL: www.adilozdemir.com [in Turkish]
20. Sasaki Y. Resolution of resistivity tomography inferred from numerical simulation // Geophysical Prospecting. – 1992. – No40. – P. 453–464.
21. Candansayar M.E. Doğru akım öz direnç yöntemi ile yeraltısu arama [Groundwater searches by direct current resistivity method] // Mühendislik Jeofiziği ve Uygulamaları Semineri Notları, Jeofizik Mühendisleri Odası. – 2005. – S. 52–114. [in Turkish]

М. ЖОЛСЕЙТОВА¹✉, АХМЕТ ТАШАҒЫЛ², Қ. БАЙМАҒАМБЕТОВ³¹*тарих ғылымдарының кандидаты,**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz*²*доктор, профессор**Едитепе университеті**(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: atasagil@hotmail.com*³*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru***РОКСОЛАН ЖӘНЕ АЛАН ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ**

Аңдатпа. Мақалада ерте темір дәуірінің халықтары саналатын роксолан және алан тайпаларының этникалық шығу тегі туралы сөз болады. Бұл тайпалар сармат-савромат тайпалық бірлестігіндегі ірі тайпалар болып саналады. Роксоландар мен аландардың Орал тауының оңтүстігі және де Қазақстанның батыс аймақтарынан Еуропаға қарай бет алуынан кейінгі олардың Еуропа тарихындағы рөлі өте ауқымды болып келеді. Бірі Еуропалық Скифияны бағындырып, Шығыс Еуропа тарихын одан әрі күрделендіре түскен алғашқы қоныс аударған тайпалардың қатарында болса, енді бірі бүтін Еуропаны жүріп өтіп, Солтүстік Африкаға дейін барып, жаңа тарихи процестердің орын алуына себепші болған тайпалардың бірі. Осындай елеулі тарихи оқиғаларға ықпал еткен олардың алғашқы деректерде кездесуі, олардың этникалық түп тамырларымен бүгінгі ұрпақтарының сабақтастықтары осы мақалада қамтылады. Сонымен қатар, осы мәселеге байланысты көне антикалық деректер және кезіндегі, бүгінгі түрлі зерттеушілер пікірлері де көрсетіледі. Этникалық шығу тарихы өте маңызды. Өйткені роксолан және аландардың этникалық шығу тарихы түркі халықтарының қалыптасу тарихының маңызды бөлігі болып есептеледі. Сол себепті де бүгінгі уақытта көп зерттелмеген роксолан және алан тайпаларының этникалық тарихы туралы осы мақалада біршама мәліметтер келтіріледі.

Кілт сөздер: сарматтар, роксолан, алан, этноним, этимология.**M. Zholseyitova¹, Akhmet Tashagil², K. Baimagambetov³**¹*Candidate of Historical Sciences,**Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mzholseyitova@ayu.edu.kz*²*Doctor, Professor**Yeditepe University**(Turkey, Istanbul), e-mail: atasagil@hotmail.com*³*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жолсейтова М., Ташағыл Ахмет, Баймағамбетов Қ. Роксолан және алан тайпаларының этникалық тарихы // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 417–426. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.35>

***Cite us correctly:**

Jolseyitova M., Tashagyl Akhmet, Baimagambetov Q. Roksolan jane alan taipalarynyn etnikalyq tarihy [Ethnic history of the roksolans and alans] // *Iasauii universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 417–426. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.35>

Ethnic History of the Roxolans and Alans

Abstract. The article deals with the issues of ethnic origin of the tribes of the Early Iron Age Roxolans and Alans. These tribes are considered the largest tribes in the Sarmatian-Sauromatian tribal association. The role of the Roxolans and Alans in the history of Europe after their advance from the southern Ural Mountains and western regions of Kazakhstan to Europe was very significant. Some were among the first migrating tribes that conquered European Scythia and further complicated the history of Eastern Europe, while others were one of the tribes that traveled through Europe and reached North Africa, which led to the emergence of new historical processes. This article highlights the early information in the sources about the tribes that contributed to such significant historical events, the continuity of their ethnic roots with today's generation. In addition, ancient data and opinions of various researchers of that time and modernity are presented in connection with this problem. The history of the ethnic origin is very important. Because the history of the ethnic origin of the Roxolans and Alans is considered an important part of the history of the formation of the Turkic peoples. That is why this article provides some information about the ethnic history of the Roxolan and Alan tribes, which are not studied much today.

Keywords: Sarmatians, Roxolans, Alans, ethnonym, etymology.

М. Жолсейтова¹, Ахмет Ташагыл², К. Баймагамбетов³

¹кандидат исторических наук,

доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

²доктор, профессор

Университет Едипене

(Туркия, г. Стамбул), e-mail: atasagil@hotmail.com

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

Этническая история роксоланов и аланов

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы этнического происхождения племен эпохи раннего железного века роксоланов и аланов. Эти племена считаются самыми крупными племенами в сарматско-савроматском племенном объединении. Роль роксоланов и аланов в истории Европы после их продвижения из южных Уральских гор и западных регионов Казахстана в Европу была весьма значительной. Одни были в числе первых мигрирующих племен, завоевавших европейскую Скифию и еще более осложнивших историю Восточной Европы, а другие были одним из племен, которые путешествовали по Европе и достигли Северной Африки, что привело к возникновению новых исторических процессов. В этой статье освещаются ранние сведения в источниках о племенах, которые способствовали столь значимым историческим событиям, преемственность их этнических корней с сегодняшним поколением. Кроме того, в связи с этой проблемой представлены древние античные данные и мнения различных исследователей того времени и современности. Этническое происхождение имеет очень большое значение в истории. История этнического происхождения роксоланов и алан считается важной частью истории формирования тюркских народов. По этой причине в данной статье приводятся некоторые сведения об этнической истории племен роксоланов и алан, которые на сегодняшний день мало изучены.

Ключевые слова: сарматы, роксоланы, аланы, этноним, этимология.

Кіріспе

Сармат тайпалары өз уақытында қуатты бірлестіктердің қатарында болған. Ал олардың құрамындағы язығ, роксолан, аорс, алан тайпалары Шығыс Еуропаға қарай жылжи отырып, сол аймақтың тарихына өзіндік ықпал жасаған болатын. Тіпті, аландар сонау Батыс Еуропаның саяси тарихында өзіндік із қалдырып, Солтүстік Африка аймақтарына дейін аяқ басқан. Роксолан, аландардың Еуропа тарихына, мәдениетіне, әскери өнеріне дала көшпелілерінің ерекшеліктерін апарып, өзгеріс енгізген халықтар ретінде олардың саяси тарихында үлкен маңызға ие болған.

Ал бұл тайпалардың этникалық шығу тегіне келер болсақ, үлкен даулы әрі сан пікірлі тұжырымдарға кезігеміз. Өйткені бұл мәселе әліге дейін нақты шешімін тапқан емес. Бұл тайпаларды сарматтардың қатарына жатқызғандар да, оларды сақ-массагеттермен байланыстырғандар да, тіпті славяндардың арғы тегі деп есептегендер де болды. Зерттеушілердің өзіндік тұжырымдарына қарап, нақты шешімге тоқталу да қиын. Олардың атауларының шығу тарихы, тілдері және бүгінгі осетиндермен байланысы үлкен зерттеулерді қажет ететін мәселелер болып табылады.

Роксолан және аландар географиялық орын ауыстыруына байланысты ғана Орта Азия жерінен алшақтай түскен болатын. Дегенмен олардың түпкі этникалық тамыры көшпелілерге тиесілі. Бұл тайпалардың этникалық жағынан зерттелуі болашақта баса назар аударылатын мәселенің бірі болатынына сенім мол. Өйткені роксолан және аландардың тарихы Қазақстан тарихында тұмшаланып қалған тарихтың бірі болып саналады. Сақтар мен ғұндардың мысы сарматтар тарихын әбден басып тастағаны сезіледі. Сондықтан, роксолан және алан тарихының кеңінен зерттелуіне екінші тыныс беру басты мақсат ретінде қойылып отыр.

Зерттеу әдістері

Сармат тайпаларының этникалық шығу тегін, этимологиясын зерттей отыра, бұл туралы түрлі ой-пікірлерге тоқталып, бүгінге дейін созылған бұл мәселенің түйіні сараланады.

Зерттеу барысында роксоландар атауының алғашқы деректерде кездесуіне байланысты тұжырымдарға тоқталып, аландардың этникалық шығу тегіне байланысты талдау жасалады. Аландар мәселесінің көкжиегі айқындалып, оған өзіндік қорытынды жасалады.

Талдау мен нәтижелер

Солтүстік Қара теңіз аймағындағы ең ірі сармат тайпаларының бірі роксоландар болды. Роксолан есімі алғаш рет Диофанттың құрметіне аталған Херсон декретінде аталады (б.з.д. II ғ.). Жалпы, «Роксоландар» есімі ежелгі авторлардың он еңбегінде, төрт эпиграфиялық дереккөздерде және екі рет картографиялық материалда кездеседі.

Грекше «Ροῖο αἰοί», латынша «Roxolani» немесе «Rhoxolani» атау жазуының ең көп таралған түрі. «Роксолан» этнонимін халықтың өзіндік атауы деп болжауға болады. Ең толық этимологияны В.И. Абаев ұсынды [1, 156-б.]. Оның нұсқасы келесі транскрипцияға дейін қысқартылды: («rox-alan») (Жарық ала алады). «Roxs ежелгі ирандық <rauxəna» (ашық түсті), ал «alan» - «aryana» (Ариан, Ариан) шыққан.

Кез келген халық тарихының ең маңызды бөлігі – хронология. Ал ол роксоландарға қатысты дереккөздерде аз көрініс тапты. Роксоландықтардың тарихи аренаға шығуы б.з.д. II ғасырдың аяғындағы Диофант соғысының оқиғаларымен байланысты. Роксоландықтардың соғысқа қатысуы туралы екі тәуелсіз дереккөз – Диофанттың құрметіне арналған жарлық және грек географы Страбонның еңбегінен үзінді хабарлаған. Осы деректерге сүйене отырып, б.з.д. II ғасырдың аяғында Орталық Еуропаның оңтүстігінде пайда болған сарматтардың роксолан тайпасы екендігін білеміз. Олар кейіннен скифтердің одақтасы ретінде әрекет етеді [2, 61–64-бб] (1-сурет).

Этноним «роксоланы» в античной традиции
The ethnonym «roxolani» in the ancient tradition

Источник	Этноним «роксоланы» в оригинальном тексте	Русская транскрипция этнонима
Декрет в честь Диофанта	Ῥοξινάλοϛ	Ревксиналы
Strabo. Geo.	Ῥοξόλανοι	Роксоланы
Plinius Maior. Naturalis Historiae	Roxolani	Роксоланы
Эпитафий в честь Плавтия Сильвана	Rhoxolanorum	Роксолан
Tacitus. Historiae	Rhoxolani	Роксоланы
Κλαύδιος Πτολεμαῖοϛ. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ὙΦΗΓΗΣΙϛ	Ῥοξόλανοι Ῥοκαλάνοι	Роксоланы Ревканалы/Раканалы
SHA. Spartian. Hadrianus	Roxolanorum	Роксолан
SHA. Capitolinus. M. Antoninus Philosophus	Roxolani	Роксоланы
SHA. Capitolinus. Triginta Tyranni	Roxolanis	Роксолан
SHA. Vopiscus. Divus Avrelianus	Roxolani	Роксоланы
Надгробие из г. Пола	Roxolanorum	Роксолан
Cassius Dio. Ρομαικη	Ῥοξολάνουϛ	Роксоланами
Tabula Peutingeriana	Roxulani. Sarmate	Роксоланы. Сарматы
Ammianus Marcellinus. Res Gestae	Roxolanique [roxoulanique]	Роксоланы и ...
Getica	Aroxolani	Ароксоланы
Cosmographia Anonymi Ravennatis	Roxolanorum	Роксоланы

1-сурет – Антикалық деректердегі «роксоландар» атауы

Басқа сармат халықтары сияқты, роксоландар готтар мен ғұндардың Еуропаға шабуылында болып, тіпті Африкаға дейін де кетіп жатты. Ғалымдар олардың іздерін ерте славяндардың протопрагиялық мәдениеттерінен іздейді. Д.И. Иловайский және кейбір басқа зерттеушілер роксоландарды славяндар деп есептеп, оларды Русьпен байланыстырады. Бірақ Тацит роксоландарды сармат халқы ретінде (Sarmatica gens) көрсетті, ал қазір көптеген ғалымдар сарматтарды және осы тайпаның негізгі өкілдері – аландарды үндіеуропалық тайпаның ирандық тармағы деп атайды [3].

Аландар – б.з. I ғасырының ортасында ежелгі авторлардың назарына түскен көшпелі шығыс сармат әрі иран тілдес тайпалар одағы. «Алан» термині скиф-сармат халқының этнонимиясында кең тараған ежелгі ирандық «Ариана» сөзінен шыққан.

Аландар, әсіресе, аорстар басқаратын шығыс сарматтық одақтар арасында өздерінің жаугершілігімен ерекшеленді. Сол кездегі дереккөздер «қажымас», «ержүрек», «мәңгілік жауынгер» сынды аландарға қатысты атауларға толы. Антикалық деректер оларды Дунайдың төменгі ағысында да, Солтүстік Қара теңіз аймағында да, Кавказ далаларында да болғандығын айтады.

Б.з. II ғасырында «Алания» аландар мекендеген аумақ ретінде айтылады. Бұл кезде Терек өзені «Алонта» деп аталды. Осымен бір уақытта б.з. III ғасырдың ортасынан кешіктірмей қытай жылнамаларында Арал-Каспий даласында жерсіндірілген аорстардың бұрынғы иеліктері «Алания» деп атала бастады. Ал басқа сармат тайпаларының аттары дерек беттерінен жоғалып кетті. Бұлардың барлығы үлкен процестің маңызды белестері, ал оның мәні, IV ғасыр авторы Аммиан Марцелиннің айтуы бойынша, аландар «тұрақты жеңістермен бірте-бірте көршілес халықтарды әлсіретіп, өздерінің атын оларға тарата берді».

Батыста аландар есімі туралы ең ерте дерек Сенеканың «Тиесттер» пьесасында кездеседі, ол б.з. I ғасырдың төртінші онжылдығында жазылған болуы мүмкін немесе одан сәл ертерек. Кейіпкерлердің бірі, хабаршы былай деген болатын: «Бұл қай аймақ? Аргос? Спарта?.. Коринф?.. Әлде ар жағында қаһарлы аландар жасырынған Дунай ма? Әлде мәңгі қардың сыртындағы Гиркания ма, әлде бұл көшпелі скифтердің жері ме?» Ал Аргос, Спарта, Коринф, Дунай, Гиркан жері, Скифтер римдік оқырманға белгілі болған, тек аландардың аты ғана бізге жеткен деректе алғаш рет аталған. Дегенмен, хабаршы ескертуінде Сенека оқырманның назарын осы тұрғыда аландарға аударғысы келгені айтылмайды. Жоғарыда келтірілген үзіндіде аландар оларды тайпалар мен халықтардың жалпы санағынан қандай да

бір түрде ажыратуға мүмкіндік беретін ерекше рөл атқармайды. Жалпы олар пьесада бір-ақ рет айтылады. Ал бұл Сенеканың замандастарының аландар туралы жеткілікті түсінігі болғанын көрсетеді, сондықтан аландардың аты ешқандай таңданыс тудырмаған [4, 20–21-бб].

Аландар тарихын зерттеу шамамен екі ғасыр бұрын басталған. Тұтас ғылыми әдебиеттер көбейді, олардың ішінде біз Ю.А. Кулаковский мен З.Н. Ванеевтің жалпылаушы еңбектерін, сондай-ақ Ю.С. Гаглоити мен В.В. Ковалевскаяның монографияларын ерекше атап өтеміз. Дегенмен, бұл еңбектер қанша жерден құнды болғанымен, олардың ешқайсысы аландардың тарихын жеткілікті толық көлемде, жүйелі түрде және барлық дерлік дереккөздердің негізінде жаңғырта алмайды [5].

Аландық проблема тұтастай алғанда үлкен қызығушылық тудырады және өте маңызға ие. Аландар Солтүстік Қара теңіз аймағының ерте ортағасырлық тарихында, Солтүстік Кавказ халықтарының тарихи тағдырларында ерекше маңызды рөл атқарды. Солтүстік Кавказдың қазіргі халықтарының барлығы дерлік белгілі бір дәрежеде алан мәдениетінің ықпалын бастан кешірді, ал осетиндер өздерінің шығу тегі бойынша аландармен тікелей байланысты деп әсірелеусіз айтуға болады.

Өткен ғасырдың басынан Ю. Клапрот аландар мен осетиндердің сәйкестігі туралы ұстанымды алға тартқан кезден бастап осетиндердің аландармен сәйкестігі туралы теория жан-жақты дәлелденіп, қазіргі уақытта зерттеушілер тарапынан бірауыздан қабылданған. Грузин, армян, орыс дереккөздерінің деректерін өзара салыстыру, дәл сол адамдардың осс (осетиндер), ас, яс, языгтар, аландар деген атпен жасырынып жүргенін жеткілікті сенімділікпен көрсетті. Аландар мен осетиндердің жеке басының тарихи дәлелдерін В. Миллер, Ю. Кулаковский және В.И. Абаев келтірген болатын. Осетиндердің аландармен сәйкестігі қазір ешқандай күмән тудырмайтыны рас, алайда, аландардың Солтүстік Қара теңіз аймағында және Кавказда пайда болу уақыты мен шығу тегі туралы мәселеге қатысты әр түрлі шешімдер келтірілуде. Бірқатар авторлар Солтүстік Қара теңіз аймағындағы жазба деректерде «алан» тайпалық атауының пайда болуы б.з. тек I ғасырына сәйкес деген факті мен антикалық авторлардың (Дион Кассий, Аммиан Марселлин) аландардың массагеттер тегі туралы мәліметтері, олардың Қара теңіз аймағында және Кавказда пайда болған уақытын біздің заманымызға жатқызып отыр. Алайда, Алан мәселесін зерттеушілердің көпшілігі - лингвистер, тарихшылар және археологтар – аландарды Солтүстік Қара теңіз аймағындағы скиф-сармат тайпаларымен байланыстырады және олардың мұнда пайда болған уақыты шамамен б.з.д. VII ғасырға жатады. Сонымен бірге аландардың шығыс иран тілдерінің қалыптасуы орын алған Орталық Азияның сақ-массагет (скиф) тайпаларымен байланысы да күмән тудырмайды. Бұл мәселе бойынша қарама-қарсы көзқарасты Е.И. Крупнов ұстанған болатын, ол «Шындығында осетиндер скифтер мен сарматтардың тікелей ұрпақтары да емес, олардың материалдық мәдениетінің жалғыз мұрагерлері де, тікелей мұрагерлері де емес» деп есептейді. Сонымен бірге, Крупнов генетикалық тұрғыдан «осстарды» және жалпы қазіргі осетиндерді біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында «Дағыстаннан бастап Кубаньға дейінгі аумақты алып жатқан жергілікті Солтүстік Кавказ халқы» болған аландармен тікелей түрде байланыстырады». Ал, тарихи, лингвистикалық, археологиялық деректер бізге аландарды скифтер мен сарматтардан бөліп тастауға ешқандай негіз бермейді, өйткені олардың арасындағы дәйекті байланыс айқындалған болатын. Аландардың шығу тегі туралы мәселені Солтүстік Қара теңіз аймағының скиф-сармат тайпалары мен Орталық Азиядағы сақ-массагет (скиф) тайпаларының тарихымен тығыз байланыстыра шешу керек [6].

Бірқатар ежелгі авторлардың (Иосиф Флавий, Лукиан Самосатский, Клавдий Птоломей, Аммиан Марцелин, және т.б.) хабарлары аландардың скифтерден шыққанын айғақтайды. Бұған осетин тілінің скиф тіліне жақындығы да дәлел. Біздің эрамызға дейінгі IV–III ғасырлардан бастап скифтерді сарматтар (савроматтар) алмастыра бастады, бұл күшті

саяси толқулармен байланысты болды. Солтүстік Қара теңіз аймағының далалық кеңістігінде скифтердің сарматтармен алмастырылуы бір ұлттың екінші ұлтты ығыстыруының салдары емес, негізінен номенклатураның өзгеруі болды, өйткені скифтер мен сарматтардың генетикалық байланысы ешқандай күмән тудырмайтынын атап өту керек. Бұл туралы, атап айтқанда, Геродот, Гиппократ, Курций Руф, Страбон және т.б. айтқан болатын. Сарматтар тек тайпалық жүйенің жағдайына байланысты әртүрлі атаулармен әрекет ететін этникалық жағынан бір текті тайпалар болған языгтар, роксоландар, сирактар, аорстар және аландар атауларымен жүріп, күшті тайпалық бірлестіктер қатарында қозғалады. Уақыт өте келе, Рим империясы дәуірінен бастап, аландар иран тілдес сармат тайпаларының қалған бөлігін өз атауларымен қамти бастайды, бұл сармат тайпалары аясында биліктің аландардың қолына өтуімен байланысты болды.

Ежелгі аландардың тарихы туралы біршама толық деректер Аммиан Марцелинде кездеседі. Бұл мәліметтер аландардың Еуропада да, Азияда да болғанын көрсетеді; олар тайпаларға бөлініп, аландардың жалпы атауымен де, басқа атаулармен де әрекет етті, бұл тайпалық жүйе жағдайында заңды құбылыс болып табылады. Аммиан Марцеллиннің деректері, Аммиан «Аландар» этнонимін ұжымдық, географиялық атау ретінде қолданған деп есептейтін зерттеушілердің пікіріне қайшы келеді.

Аландардың массагеттік шығу тегі туралы грек және латын авторларының мәліметтері аландар мен массагеттерді (маскуттер) анықтайтын көне армян деректерімен де расталады. Аландардың сақ-массагет (скиф) тайпаларымен байланысы б.з.д. II ғасырда тохарлардың Бактрияны жаулап алуы деп аталатын мысалда да жақсы байқалады. Массагет тайпалық одағының құрамында болған аландар туысқан тохар, пасийлер және сакараук тайпаларымен бірге эллиндік грек-Бактрия патшалығын талқандайды [7, 5–8-бб.].

Аландардың шығу тегі туралы екі негізгі нұсқа бар: сарматтық (автохтондық) және батыс азиялық (көші-қон). Алғаш рет аландар туралы, шамамен, хань дәуіріндегі қытай деректері атап өтеді [8, 231–232 б]. Онда Арал-Каспий аймағындағы Янцайдың иелігінің атауын, біздің дәуіріміздің бас кезінде Алань (яғни, Аландар) деп өзгерткен. Алғашқы аландар Арал өңірінен Еділ мен Дон өзендерінің сағасына қоныс аударып, олардың қол астына көптеген, сармат тайпаларын біріктіріп, оларға өз атауын таратты деп болжанады. Археологияда шартты түрде II–IV ғасырлардағы кейінгі сармат мәдениетін «аландық» деп белгілеу қалыптасқан. Сөздің кең мағынасында аландар термині әртүрлі, соның ішінде ирандық емес тайпалар мен алан мәдениетіне қосылған халықтарды білдіреді.

Аландар туралы еуропалық (латын) дереккөздердегі ең алғашқы сілтемелер Луканның «Фарсалия» поэмасында да кездеседі. Меотида (Азов теңізі) жағалауында өмір сүрген аландардың, «скифтердің» қатысуымен өткен алғашқы тарихи оқиғалар – олардың 35 жыл бойы Закавказьеге және 72 жыл Мидия мен Арменияға жасаған жорықтары белгілі. Ал ол оқиғаларды б.з. I ғасыр авторы Иосфи Флавийдің жазбаларынан біле аламыз («Еврейлер соғысы», «Еврейлердің ежелгі ескерткіштері»). Одан кейін де аландар туралы көптеген грек және латын тілді авторлар бірнеше рет атап өтті, аландар туралы этнографиялық очеркті Аммиан Марцеллин өзінің «Тарихының» 32-ші кітабында (IV ғасырдың аяғында) қалдырды [9, 235-б].

С. Яценко аландардың шығу тегі туралы жеті концепция бар деген қорытындыға келді. Бұлар – скиф, ориан, массагет, алан, юечжи-тохар, усун және жетінші – аландарды ұлтаралық отряд ұйымы деп есептейтіндер. Ғалым сегізінші тұжырымдаманы ұсынып, сармат ескерткіштерінде кездесетін қырық жаңашыл құбылысты көрсетеді. Зерттеушінің айтуынша, аландардың ата қонысы Алтай тауының оңтүстігінде болған, ал прото-аландар үйсіндер бірлестігімен байланысты. С. Яценконың айтуынша, аландар төрт кезеңде дамыған. Біріншісі, үйсіндердің Жетісуға қоныс аударуымен, екіншісі, Орта Азиядағы елеулі күшке айналуымен, үшіншісі, кангюйлердің ықпал аймағына енуімен, төртіншісі, батысқа қарай жылжуы мен аорстардың аландардың жеңілуі. Аландар қоныстанған негізгі аудандар

Дон мен Еділдің төменгі ағысы, сондай-ақ Орта Кубань болды. С. Яценко аландардың екі тобын ажыратады. Аландар-скифтер мен аландар-массагеттердің болғанын көрсетеді.

В. Абаев аландарды сақ-массагет ортасының шығыс тармағынан тараған деп есептеді. В. Минорский «аорс» пен «алан» этнонимдерінің бірдей болуын жақтады. Ол Яньцайдан «Аланияға» ауысуын биліктің басқа тайпаға немесе руға өтуімен байланыстырды. Аландар, ғалымның айтуы бойынша, Арал теңізінің оңтүстігінде Каспийдің ар жағында өмір сүрген.

Ф. Гутнов яньцай тек Арал маңындағы жерлер емес, сонымен қатар батыс аумақтар екенін атап өтеді. Қытайлықтарға Арал теңізі мен Каспий теңізіндегі аймақтар ғана жақсы таныс болды. Аорстар Еуропада шығыс тайпаларының қысымына байланысты пайда болды. Алайда аорстар алғаш рет Каспий жағалауынан батысқа б.з.д. III ғасырда көшті және классикалық деректерде күшті тайпа ретінде атап өтілген. Солтүстік Кавказдағы Зубов-Воздвиженская тобының ескерткіштері аландармен байланысты, ал ғұндардың қысымы батыста жаңа этникалық топтардың пайда болуына фактор болды. Еуропада б.з.д. III-II ғасырларда, кейбір зерттеушілер аландармен және массагет тайпаларының бір тобымен байланыстыратын роксоландар пайда болады. Ф. Гутновтың өзі яньцай аорстарын аландар деп санамаған, бірақ олардың бір бөлігі ерте аландардың этногенезіне қатысқанын атап көрсеткен. Аландардың құрылуына кангюй қатысты. Ертедегі Алан тайпалық одағы оңтүстік-шығыс Арал өңірінде дамып, Сырдарияның төменгі ағысы және орта ағысымен байланыста болды. Аймақтың барлық ірі этноэлеметтік организмдері көп ұлтты болды, бұл кангюй мен үйсіндерге қатысты. Тіпті Тәжікстан мен Түркіменстан территорияларында аландардың болуының ізі сақталған. Олардың бір бөлігі Орта Азияда (Ф. Гутновтың терминологиясы бойынша Орталық Азияда) қалса, екінші бөлігі батысқа қоныс аударды.

Т. Габуев юэчжи (тохар) тайпалық одағының құрамында болған асийлерді юечжилер Грек-Бактрияға айдап кеткен үйсіндердің бір бөлігі деп есептейді. Асийлер – Аландар. Аландар «агуана» этнонимінің иелері болды, сол арқылы басқа халықтарды өздерінен ерекшелендірді. Иран тілдерінде «агуана» «Alana» атауына айналды. Б.з. II ғ-нан бастап «Аландар» этнонимі сармат тайпаларының атауларын ығыстырды.

А. Цуциев ерте алан этносының тағдыры Кангиюй және Яньцаймен байланысты екенін көрсетеді. Алания атауын алғанға дейін Шығыс Арал өңіріндегі Яньцай иелігінде массагеттер мекендеген, олар қытай жазбаларында «сэ», яғни скифтер ретінде кездеседі. Ғалым Кангюй аландарының Яньцайды жаулап алуын б.з. 25–50 жылдарға жатқызады. Аландар яньцайға сақтар және басқа да иран тілдес көшпелі тайпалар мекендеген Кангюй территориясынан басып кірді. Яньцайдың аты Аланья болып өзгертіліп, кангюйлерге тәуелді болды, оның негізін кейінгі сақ пен туысқан тайпалар құрады. Кангюйлердің Яньцай мен Юэчжиге жақындығы атап өтіледі. Яньцаймен Жетіасар мәдениетін, ал Кангиюймен Отырар-Қаратау және Қуаншы мәдениеттерін салыстыруға болады.

Аландардың Орта Азиядан батысқа қарай жылжуы Кан князьдігінің күшеюімен байланысты болды. Аландардың белсенді көшпелілігінің аймақтарына Шығыс Каспий, Үстірт және оңтүстік-шығыс Арал жатады. Б.з. III ғасырында хуннулардың белсенді әрекеттері кангюй көшпенділерін қозғалысқа келтіреді. Орта Сырдария халқы Бұхара өңіріне ығысады. Хуннулар кангюйге шығыс пен солтүстіктен қысым жасады. Жетіасар елді мекендері б.з. 3–4 ғасырларда өртке ұшырады.

Еуропада аландар б.з. I ғасырдың аяғында пайда болады. Төменгі Донда аландар аорстарды, ал Орта Кубаньда сирактар мен меоттарды бағындырады. Аландардың екінші толқыны Солтүстік Кавказға б.з. I–III ғасырларда солтүстіктен келді және бұл катакомбалары бар жерлеулердің таралуымен байланысты болды. Бұхара және Ферғана аймақтарынан көшпелілердің бұл тобы Хорезм арқылы Жайық пен Төменгі Еділ бойына келген. Т. Габуев аландардың бірнеше тобы болған деп есептейді. Б. Керефов ерте аландардың қалыптасуы сақ-массагет төңірегіндегі тохарлардың, азиялықтардың және

тайпалардың өзара әрекеттесуінің нәтижесінде болғанын айтты. В. Гутшмид пен Ф. Хирт аорс-яньцайларды прото-аландық тайпалар деп есептеді. Я. Маркварт оларды қолдады, бірақ Яньцай да массагеттердің аты екенін жақтаған болатын. Аландардың массагеттермен генетикалық байланысы туралы Л. Нечаева мен Д. Мачинский, аландардың үйсіндермен байланысы туралы В. Сентмартин, Э. Шарпентье, Р. Фрай, Н. Лысенко жазған. Соңғылары аландарды үйсін және кангюй иелігіндегі халықтың ұрпақтары деп есептеді. Аландардың сақтармен байланысы туралы Р. Блейхтайнер жазды. Г. Вернадскийдің пікірінше, аландар ішінара юечжилермен байланысқан, ал олардың билеуші әулеті үйсіндерден болған. Аландар сармат тайпаларының ішіндегі ең күштісі болды және асиялықтардан ерекшеленді, бірақ кейін олармен қосылып кетті. Т. Сулимирский аландарды хунну қысымымен батысқа қарай жылжыған иран тілдес тайпалардың тірегі деп есептеді. И. Маркварт өздерін массагеттердің ұрпақтары санаған шығыс аландарды жоғарғы аорс ұрпақтары деп атап көрсетеді. В. Струве аландарды массагет-дахтармен бірдей деп есептеді, оларды Соғдының арғы жағындағы сақтармен және ежелгі парсы патша жазбаларындағы теңіздің ар жағындағы сақтармен салыстырды. В. Миллер мен В. Кулаковский аландарды скифтермен байланыстырды. Бұл көзқарасты Н. Берлизов та қабылдады. М. Абрамова осетиндер мен аландардың қалыптасуындағы скиф кезеңі туралы айтып өткен. А. Наглер мен Л. Чипирова «аландар» термині сарматтардың билеуші элитасын белгілеу үшін қолданылған деп есептеді. Осыған ұқсас пікірді М. Шукин де айтып, аландарды сармат тайпаларының ішіндегі мықты бірлестік деп есептеген.

Аландардың Солтүстік Кавказда пайда болу уақыты туралы ғалымдар арасында ортақ пікір болмады. В. Миллер бұл оқиғаны б.з. I ғасырға жатқызды. В. Виноградов аландардың бұл өлкеде б.з. 49 жылғы аорс-сирак соғысынан кейін бірден пайда болғанына сенді. Б. Раевтың айтуынша, аландар Кавказда біздің заманымыздың 49–65 жылдары аралығында пайда болған. Ю. Гаглоити аландардың б.з. 35-ші жылғы ибер-албан-парфиялық қақтығысқа қатысқанын дәлелдеді. В. Кузнецов аландардың б.з. 35-ші жылғы оқиғаларына қатысқанын айтты және олар дәуірлер тоғысында Кавказға қоныстанған массагеттерден шыққан деп есептеді. Б.з. 35 ж. аландардың Кавказда пайда болған уақыты ретіндегі көзқарасына С. Перевалов та келіседі. Дереккөздерде аталған сарматтар тек қана аландар болуы мүмкін, өйткені олар жаңадан атты әскердің найзамен және қылышпен шабуыл жасау тактикасын қолданған. М. Шукин римдіктер аландар туралы хабарды император Август тұсында алады деп есептеді. А. Туаллаговтың айтуынша, аландар Шығыс Еуропада б.з.д. 2 ғасырда пайда болған. Және ол роксоландарды аландардан бөлмейді [10].

«Алан», «Аландар» этнонимінің этимологиялық мәселесі өте маңызды. Бұған қатысты түрлі пікірлер айтылды. Г.Ф. Миллер «аландар атауы гректер арасында дүниеге келген және ол грек тіліндегі кезбе немесе кезу дегенді білдіретін етістігінен шыққан» деп есептеді. Алан атауын К. Мюуленгоф Алтайдағы тау сілемінің атауымен, Г.В. Вернадский – ежелгі ирандық «элен» – бұғы атауымен байланыстырады [11], ал Л.А.Мацулевич «Алан» термині мәселесі мүлде шешілген жоқ деп есептеді. Дегенмен, қазіргі уақытта ғылымда В.И. Абаев дәлелдеген нұсқасы танылған – «Алан» термині ежелгі арийлер мен ирандықтардың «ария» деген ортақ атауынан шыққан. Т.В. Гамкрелидзе мен В.В. Ивановтың айтуы бойынша, бұл сөздің бастапқы мағынасы «қонақ», «жолдас», жеке тарихи дәстүрлерде «тайпалық жолдас», одан кейін тайпаның (ария) және елдің өзіндік атауына айналады. Бұл нұсқа ең ғылыми негізделген және сенімді нұсқа ретінде қарастырылады. Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, аландар тарихы ежелгі ираншылдық мәселесінің бір бөлігі болып табылады, оның тарихы скифтер мен киммерийлерден әлдеқайда бұрын басталады. Бірақ ежелгі дәуірдегі солтүстік ирандықтардың барлығы дерлік ұмытылса, аландар бүгінгі күнге дейін біршама өзгерген алан тілінде сөйлейтін қазіргі осетиндер ретіндегі тірі этникалық және тілдік дәстүрді сақтап қала алды. Бұл жағдай және тарихи ретроспективаның мүмкіндігі бізді аландардың тарихын ерекше қызықты деп санауға итермелейді, бірақ өзеннің жоғарғы

ағысындағы Орталық Азиядағы Зеравшан тауларындағы осетиндер мен ягнобилердің өте шағын тобының тілі иран тілдерінің «скиф» деп аталатын тобының тірі фрагменттері болып табылады, бұл осы тілдерді және сол тілде сөйлейтіндерді ғылыми зерттеу үшін бірегей етеді.

Осетиндердің көне тарихы мен тілінің әлемдік ғылым үшін сарқылмас тартымдылығының себебі де осында. Аландар тарихы осетин халқының тарихының ерте кезеңімен және оның этногенезімен тікелей байланысты. Ең алдымен, бұл айтылғандар аландардың б.з. 1–2 мыңжылдықтарының басында Солтүстік Кавказдың орталық бөлігі мен Кубань және Теректің жоғарғы ағысының арасында орналасқан бөлігіне қатысты. Дәл осы алан-осстар келесі аумақта бұрынғы кавказ тілді халықпен араласып, қазіргі осетиндердің, олардың мәдениетінің, тілінің негізін қалады. Моңғолға дейінгі дәуірде Кубаньның жоғарғы ағысы мен Терек арасындағы жерлер осетиндердің қалыптасуына негіз болды. Сонымен бірге, құрамдас бөліктердің бірі ретінде аландардың қарашайлар, балқарлар және ингуштардың қалыптасуына қатысқаны айтылады, бұл тарихи тұрғыдан осы халықтарды осетиндерге жақындатып, олардың мәдениетіндегі кейбір ұқсастықтарды көрсетеді. Бұл айтылғандардың барлығы аландардың тарихын Солтүстік Кавказдың ұлттық ғана емес, халықаралық ғылыми мәселелерінің қатарына қосады.

Қорытынды

Негізгі мақсат бізде аландардың осетиндермен байланысының жан-жақты сипаттамасын көрсету ғана емес. Бастапқыда айтқанымыздай, бұл тайпалардың шығу тегін әр зерттеуші әр түрлі қылып көрсетеді. Оған роксоландарды протославяндарға теңестірген Д.И. Иловайскийдің тұжырымы мысал. Сарматтар амазонкалар мен скифтердің байланысынан шықты деген аңызды да айтпай кетуге болмайды. Ал, расына келгенде, сарматтар кезіндегі қола дәуіріндегі андроновтықтардың ізін жалғастырушылар ретінде аталады. Ал бұл дегеніміз олардың сақтарға да жақын екендігін білдіреді. Сақтар мен ғұндар секілді, сарматтарды да қазақ халқының арғы ата бабалары деп атауға толық негіз бар. Тек қана қазақ халқы емес, оларды сақтар, ғұндармен бірге алғашқы түркі тайпалары деп атауға да болатынын айтуымыз керек. Олардың саяси тарихы Еуропада болды дегенімізбен, этникалық тамыры осы Орта Азиямен байланысты. Мысалы, сақтар мен ғұндардың да тарихта қалған саяси оқиғалары Қазақстаннан тыс болған болса да, олардың жетістіктері мен этникасын айтатынымыз секілді, сармат тайпалары да дәл сондай назарға ие болуға лайықты. Сол себепті роксолан, алан мәселесі ғана емес, жалпы сармат халықтарының тарихы тек шет елдік деректерде айтылып қана қоймай, Отандық тарих беттерінде де кеңінен ашылып, бүгінгі ұрпаққа танытылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Том I. – М.-Л.: 1-я типография Издательства АН СССР 1949. – 608 с.
2. Деревянко А.В. Проблема роксоланов в археологических исследованиях второй половины XX – начала XXI века // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология. – 2015. – №1. – С. 61–64.
3. Золин П. Роксоланы, Статьи о Новгороде, разд. История и культура. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.novgorod.ru/read/information/history/clauses/roksolany/> (қаралған күні 05.05.2022)
4. Бернад С. Бахрах. Аланы на Западе / перев. с англ. И.Б. Санакоева, под ред. академика М.И. Исаева. – М.: «АРД», 1993. – 87 с.
5. Кузнецов В.А. Очерки истории алан. 2-е изд. допол. – Владикавказ: Ир, 1992. – 392 с.
6. Гаглойти Ю.С. Нарты и аланы. Сборник научных трудов. – Цхинвал, 2017. [Электронды ресурс]. URL: <http://sevosetia.ru/Article/Index/124650> (қаралған күні 18.08.2022)

7. Гаглоев Ю.С. К вопросу о происхождении алан // План работы и тезисы докладов научной сессии Юго-Осетинского научно-исследовательского института 29 декабря 1960 г. – Сталинир, 1960. – С. 5–8.
8. Перевалов С.М. Аланы. В кн.: Российская историческая энциклопедия. Т. 1. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2015. – С. 231–232.
9. Палиенко А.В. О появлении Аланов на юге Восточной Европы по данным письменных источников. [Электронды ресурс]. URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/L-UraloPovolzhskaya-arheologicheskaya-konferenciya-studentov-i-molodyh-uchenyh/O-poyavlenii-alanov-na-uge-Vostochnoi-Evropy-po-dannym-pismennyh-istochnikov-67460/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (қаралған күні 18.08.2022)
10. Пилипчук Я. Ранние аланы: вопрос политической и этнической истории. Часть 2. Реальное время, 2019. [Электронды ресурс]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2> (қаралған күні 18.08.2022)
11. История племя алан переплелась с историей многих народов, в первую очередь, юго-востока Европы. [Электронды ресурс]. URL: <https://lsvsx.livejournal.com/843886.html> (қаралған күні 18.08.2022)

REFERENCES

1. Abaev V.I. Osetinskii iazyk i folklore [Ossetian language and folklore]. Tom I. – М.-Л.: 1-ia tipografiia Izdatelstva AN SSSR, 1949. – 608 s. [in Russian]
2. Derevianko A.V. Problema roksolanov v arheologicheskikh issledovaniiah vtoroi poloviny XXI veka [The problem of Roxolans in archaeological research in the second half of the 20th – early 21st centuries] // Vestnik Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria: Istoriia. Politologiya. Sociologiya. – 2015. – №1. – S. 61–64. [in Russian]
3. Zolin P. Roksolany, Stati o Novgorode [Articles about Novgorod], razd. Istoriia i kultura [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.novgorod.ru/read/information/history/clauses/roksolany/> (qaralghan kuni 05.05.2022) [in Russian]
4. Bernard S. Bahrah. Alany na Zapade [Alans in the West] / perev. s angl. I.B. Sanakoeva, pod red. akademika M.I. Isaeva. – М.: «ARD», 1993. – 87 s. [in Russian]
5. Kuznecov V.A. Ocherki istorii alan [Essays on the history of the Alans]. 2-e izd. dopol. – Vladikavkaz: Ir, 1992. – 392 c. [in Russian]
6. Gagloiti Iu.S. Narty i alany. Sbornik nauchnyh trudov. – Chinval, 2017. [Elektrondy resurs]. URL: <http://sevosetia.ru/Article/Index/124650> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
7. Gagloev Iu.S. K voprosu o proishozhdenii alan [On the question of the origin of the Alans] // Plan raboty i tezisy dokladov nauchnoi sessii Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta 29 dekabria 1960 g. – Stalinir, 1960. – S. 5–8. [in Russian]
8. Perevalov S.M. Alany. V kn.: Rossiiskaia istoricheskaia enciklopediia [Alans. In: Russian Historical Encyclopedia]. T. 1. – М.: OLMA Media Grupp, 2015. – S. 231–232. [in Russian]
9. Palienko A.V. O poiavlenii Alanov na iuge Vostochnoi Evropy po dannym pismennyh istochnikov. [Elektrondy resurs]. URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/L-UraloPovolzhskaya-arheologicheskaya-konferenciya-studentov-i-molodyh-uchenyh/O-poyavlenii-alanov-na-uge-Vostochnoi-Evropy-po-dannym-pismennyh-istochnikov-67460/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
10. Pilipchuk Ia. Rannie alany: vopros politicheskoi i etnicheskoi istorii. Chast 2. Realnoe vremia, 2019. [Elektrondy resurs]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
11. Istoriia plemia alan pereplelas s istoriei mnogih narodov, v pervuiu ochered, iugo-vostoka Evropy. [Elektrondy resurs]. URL: <https://lsvsx.livejournal.com/843886.html> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]

UDK 902(4/9); IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.36>**B.S. SİZDIKOV¹✉, A.A. SERALİYEV²**¹*Yard. Doç. Dr. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*²*L.N. Gumilyov Avrasya üniversitesinin doktora öğrencisi
(Kazakistan, Astana), e-mail: ali.seraliev@mail.ru***KURGAN KAZILARINDAN ELE GEÇEN TASVİRLİ ESERLER ÜZERİNDE SİLAHLAR**

Özet. Mezar çukurunun üzerine toprak veya taş yığılarak yapılan tepeciklere Orta Asya’da “Kurgan”, Anadolu’da “Tümülüs” adı verilmektedir. Kökeni Orta Asya’da MÖ 3. bin yıla kadar dayanan kurganlar göçebe kavimlerin kutsal mezarları olarak bilinmektedir. Bu çalışmada Orta Asya kökenli göçebe kavimlerin inşa etmiş oldukları Kurgan/Tümülüs tipi mezarlarının ortaya çıkışı ve “Kurgan” kelimesinin anlamı incelenmiştir. Ayrıca, söz konusu mezarlardan ele geçen buluntuların bir kısmını oluşturmakta olan tasvirli eserler üzerindeki silahlar ele alınarak incelenerek karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin sonucunda söz konusu kavimlerin kullanmış oldukları silah türleri ve silahların biçimi belirtilmektedir. Kurgan kazılarında ele geçen tasvirli eserler somut verileri ortaya koymaktadır ve söz konusu tasvirli eserler üzerindeki silahlar, kurganların veya kurganlarda yer alan mezarların tarihini belirlemede, göçebe kavimlerin yayıldığı coğrafyanın izlenmesinde önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, söz konusu eserleri inceleyerek göçebe savaşçısının hangi silahı neresinde taşımış olduğu konusunda önemli bilgiler verilmektedir. Sonraki dönemlerde göçebe savaşçısının rekonstrüksiyonunu söz konusu sanat eserler üzerindeki tasvirleri göz önünde tutarak yapılması gerektiği önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, kurgan, tasvirli eser, konar göçer kavimler, silah, yay, kılıç, hançer.

Б.С. Сиздиков¹, А.А. Сералиев²¹*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ali.seraliev@mail.ru***Қазба жұмыстары барысында обаларда табылған жәдігерлерде
бейнеленген қару-жарақтар**

Аңдатпа. Қабір үстіне топырақ немесе тас үйі арқылы тұрғызылған жерлеу орындарға Орта Азияда «қурган немесе оба», Анадолы территориясында «Түмүлүс» деген атау берілген. Түп тамыры б.з.д. 3 мың жылдарға дейін ұласқан обалар көшпенді тайпалардың қасиетті жерлеу орындары ретінде танылған. Бұл мақалада Орта Азияда мекендеген көшпелі тайпалар тарапынан тұрғызылған оба типіндегі жерлеу орындардың пада болуы және «оба» сөзінің мағынасы зерттелген. Сондай-ақ, аталмыш тайпалардың жерлеу орындарынан

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. Kurgan Kazılarında Ele Geçen Tasvirli Eserler Üzerinde Silahlar // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 427–436. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.36>

***Cite us correctly:**

Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. Kurgan Kazylaryndan Ele Gechen Tasvirli Eserler Uzerinde Silahlar [Weapon Described on Findings from Mounds] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 427–436. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.36>

табылған жәдігерлерде бейнеленген қару-жарақтар түрлері зерттеліп, салыстырмалы талдау жасалынған. Талдау жұмыстарының нәтижесінде аталмыш тайпалардың қолданған қару-жарақтарының түрлері және қару-жарақтарының пішіндері анықталды. Обалардан табылған жәдігерлерде бейнеленген туындылар нақты мағлұматтар береді және аталмыш өнер туындыларында бейнеленген қару-жарақтар обалардың немесе оба үйіндісі астындағы жерлеу орындардың хронологиясын анықтауда, көшпелі тайпалардың таралу аймағын айқындау барысында маңызды мағлұматтар беруде. Сонымен қатар, мақалада аталмыш жәдігерлерде бейнеленген қаруларды зерттеу арқылы жауынгердің қару-жарақ түрлерін қалай алып жүргендігі жайында нақты мағлұматтар ұсынылған. Алдағы уақыттарда көшпелі жауынгерінің бейнесін қайта қалпына келтіру барысында жәдігерлер мен өнер туындыларында бейнеленген суреттерді негізге алу керектігі ұсынылған.

Кілт сөздер: Орта Азия, оба, өнер туындылар, көшпелі тайпалар, қару-жарақ, садақ, қылыш, қанжар.

B.S. Sizdikov¹, A.A. Seraliyev²

¹PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

²PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana), e-mail: ali.seraliev@mail.ru

Weapon Described on Findings from Mounds

Abstract. Burial in a grave pit or without it with an earthen or stone embankment built over it received the name «burial or barrow» in Central Asia and «Tyumyulus» in the Anatolian territory. Mounds dating back to 3 thousand BC. e., were considered sacred burial places among nomadic tribes. This article explores the emergence of burial mounds built by nomadic tribes that inhabited Central Asia, and the meaning of the word «mound». The types of weapons depicted on the artifacts found in the burials of these tribes were also studied, and a comparative analysis was carried out. As a result of the analytical work, the types of weapons and forms of weapons used by representatives of these tribes were identified. Types of weapons on artifacts from mounds provide accurate information for determining the chronology of mounds or burials under mounds, determining the range of nomadic tribes. In addition, the article provides specific information about how the warrior carried weapons. Later, during the reconstruction of the image of a nomadic warrior, it was proposed to take as a basis the images depicted on artifacts and works of art.

Keywords: Central Asia, barrow, works of art, nomadic tribes, weapons, bows, swords, daggers.

Б.С. Сиздиков¹, А.А. Сералиев²

¹PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

²PhD докторант Евразийского университета имени Л.Н. Гумилева (Қазақстан, г. Астана), e-mail: ali.seraliev@mail.ru

Оружия, изображенные на находках из курганов

Аннотация. Погребение в могильной яме или без нее с сооруженной над ней земляной или каменной насыпью получили в Средней Азии название «могильник или курган» и «Тюмюлюс» на Анатолийской территории. Курганы, уходящие корнями в 3 тыс. до н. э., считались у кочевых племен священными захоронениями. В этой статье исследуется возникновение захоронений курганного типа, сооружаемых кочевыми племенами, населявшими Среднюю Азию, и значение слова «курган». Также были изучены виды оружия, изображенные на артефактах, найденных в захоронениях этих племен, проведен

сравнительный анализ. В результате проведенной аналитической работы были выявлены виды оружия и формы оружия, которыми пользовались представители этих племен. Виды оружия на артефактах из курганов дают точные сведения для определения хронологии курганов или захоронений под курганами, определении ареала кочевых племен. Кроме того, в статье представлены конкретные сведения о том, как воин носил оружие. В дальнейшем, в ходе реконструкции образа кочевого воина, было предложено взять за основу изображения, изображенные на артефактах и произведениях искусства.

Ключевые слова: Средняя Азия, курган, произведения искусства, кочевые племена, оружие, луки, мечи, кинжалы.

Giriş

MÖ 1. binde doğuda Çin Seddi'nden batıda Karpat Dağları'na kadar yayılan geniş bir coğrafyada, atlı göçebe kavimleri olarak bilinen İskit ve Sauromat – Sarmat kavimlerinin yaşamış olduklarını hem arkeolojik veriler hem de yazılı kaynaklar doğrulamaktadır. Göçebe hayat tarzını benimsemiş olan söz konusu kavimler, atın bu hayat tarzındaki öneminden dolayı tarihte “Atlı Göçebe Kavimler” olarak tanınmışlardır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler incelendiğinde söz konusu kavimlerin doğuda Çin Seddi'nden batıda Karpat Dağları'na ve güneyde ise Önasya'ya kadar yayıldıkları konusunda bilgiler bulunmaktadır [21, s. 1–19].

Bir veya birden fazla mezar odasının üzerine toprak veya taş yığılarak yapılan tepeciklere Orta Asya'da “Kurgan”, Anadolu'da “Tümülüs” adı verilmektedir ve bunlar göçebe kavimlerin kutsal mezarları olarak bilinmektedir. Öz Türkçede kurgan kelimesi “korugan” fiilinden gelmekte ve ölülerini koruya manasını andırmaktadır [1, s. 927]. Kökeni Orta Asya'da MÖ 3. bin yıla kadar dayanan bu tür mezarlar Anadolu coğrafisinde MÖ 9. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar.

Bu tür mezarlara göçebe kavimler öbür dünya inancıyla ölülerinin yanına hayattayken kullanmış olduğu değerli eşyalarını, silahlarını bırakmışlar ve bazı ölülerini ise atıyla beraber öbür dünyaya uğurlamışlardır [2, s. 16]. İnanca göre silahıyla öbür dünyada kendisini korusun av avlasın, eşyalarını kullansın, atıyla öbür dünyaya yolculuk etsin diye ölünün yanına bu tür hediyeleri bırakmışlardır. Söz konusu buluntular kurganlarda yer alan gömülerin tarihini ve ölen kişinin statüsünü belirlemede önemli rol oynamaktadır. Ölen kişinin statüsüne göre kurganın boyutu değişmektedir. Kurgan bir krala veya toplum içerisindeki bir lidere aitse kurganın boyutu büyük olmaktadır, kurgan sıradan bir kişiye aitse kurganın boyutu küçük olmaktadır.

Kurgan kazılarında ele geçen buluntuların bir kısmını oluşturmakta olan silahlar, kurganların veya kurganlarda yer alan gömülerin tarihini belirlemede, göçebe kavimlerin yayıldığı coğrafisini izlemede, göçebe kavimlerin etnik kimliğini ve bölgesel farklılıklarının belirlemede önemli bilgiler vermektedir. Bu yüzden 1960 yılların başında A.İ. Melyukova ve K.F. Smirnov tarafından, İskit ve Sauromat dönemine ait silahlar araştırılmaya başlanmıştır. Fakat 1960 yıllarında Sarmat dönemine ait silahlar İskit ve Sauromat dönemine ait silahlara nazaran iyice incelenmemiştir. Bunların dışında, söz konusu kavimlerin silahlarıyla ilgili A.M. Hazanov, E.V. Çernenko, L.İ. Pagodin, V.N. Vasilev, A.V. Simonenko, v.d. bilim adamların yayınlamış oldukları eserleri bulunmaktadır. Paragrafta adı geçen bilim adamları Kuzey Karadeniz, Kuzey Kafkas ve Rusya topraklarında yer alan İskit ve Sarmat kurganlarından ele geçen silahlar üzerinde araştırmalarını yürütmüşlerdir. Ancak, tasvirli eserler üzerindeki silahlarının araştırılması ise henüz yeterince yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızda yukarıda adı geçen araştırmacıların tecrübelerine dayanarak, konu ile ilgili eski ve yeni veriler ele alarak, kurgan olarak tanımlanan mezarlardan ele geçen tasvirli eserler üzerindeki silahlar ele alınarak incelenmektedir.

Araştırma yöntemi

Makalede konar köçer kavimlerin kurganlarından ele geçen silahları incelerken tasvirli eserleri toplayarak, söz konusu verileri sistematik bir şekilde karşılaştırarak incelenmiştir. Dolayısıyla antik

yazarların eserinde ve arkeolojik verilerde karşımıza çıkan silahların söz konusu kavimlerin hayatındaki önemi ve yeri incelenerek ortaya konulmuştur.

Sonuçlar ve tartışma

Tasvirli eserler üzerinde yay ve ok. Kurgan kazılarında ele geçen tasvirli eserler incelendiğinde, söz konusu eserlerin bir kısmında yay ve ok tasvirleri bulunmaktadır. Yay ve ok savaşmak için ve av avlamak için ihtiyaç duyulan önemli bir silahtır. Bu yüzden zanaatkarların yapmış oldukları eserlerinde yay ve ok tasvirleri bulunmaktadır.

Kul – Oba mezarlığındaki 11 Nr.lı kurganından ele geçen altın vazonun üzerinde yer alan sahnelerde yay tasvir bulunmaktadır. Bu vazoda yer alan birinci sahnede diz oturan iki savaşçının sol yanlarında sadağıyla birlikte yayları betimlenmiştir. İkinci sahnede diz oturup yay girişini bağlamakta olan savaşçı tasvir edilmiştir. Üçüncü sahnede diz oturan iki savaşçı bulunmaktadır, savaşçının biri diğerinin dişini tedavi etmektedir ve bu iki savaşçının sol yanlarında sadağıyla birlikte yay tasvir edilmiştir. Dördüncü sahnede ise arkadaşının ayağın tedavi etmekte olan iki savaşçı betimlenmiştir ve söz konusu savaşçıların da sol yanlarında sadağıyla birlikte yay tasvirleri bulunmaktadır (1-resim) [3, s. 62-64]. Meçesai mezarlığındaki 6 Nr.lı kurgandan çıkartılan tunç ok ucunun kanadında yay tasviri yer almaktadır [4, s. 120]. Çasti kurganından ele geçen gümüş vazonun üzerinde de arkadaşına yayını uzatmakta olan savaşçı tasviri yer almaktadır [5, s. 79]. Kul–Oba mezarlığındaki 65 Nr.lı kurgandan ele geçen gümüş plakada iki tarafa yay ile ok atmakta olan iki savaşçı tasvir bulunmaktadır [4, s.s. 62–64]. Kerç bölgesindeki Mitridat dağında yer alan kurgandan MÖ IV. yüzyıla tarihlenen altın yüzüğün kaşı üzerindeki tasvirde eline denge tüylü ok alan savaşçı resmedilmiştir [6, 213]. Ayrıca Ternovka ve Sahnovka [7, s. 32] bölgelerindeki kayaların üzerinde yer alan resimde yay tasvirleri bulunmaktadır. Bu kayaların üzerindeki resimlerde yay sapının ucunda bir grifon başı yer almaktadır. Grifonun kulağı, gözü ve aşağıya bakan gagası açık bir şekilde görülmektedir. Söz konusu yay uçlarında yer alan grifonun kulağındaki deliğine yay girişinin bağlandığı anlaşılmaktadır. Solooha kurgan kazısında ele geçen altınla yapılmış bir tarağın yukarı kısmında savaş sahnesi tasvir edilmiştir. Bu eserde yer alan atlı ve yaya askerin sol tarafında sadak tasvir edilmiştir (2-resim) [8, s. 46]. Ermitaj Müzesinde sergilenmekte olan Çertomlık kurganından ele geçen amforanın omuz kısmında sol tarafında sadağı bulunan insan tasvir yer almaktadır [5, s.s. 10–11]. Tolsti kurganından ele geçen altın göğüslüğün üzerinde yanlarında sadaklarıyla beraber yayları bulunan iki savaşçı tasvir edilmiştir [5, s. 84–86]. Çasti kurganından ele geçen gümüşle yapılmış altınla kaplanan vazonun üzerinde elinde yayı bulunan savaşçı tasvir edilmektedir [5, s. 79]. Ayrıca, Kuban, Kalinovka ve Terenovka bölgesinden [8, Tablo 5] ve Üstyurt bölgesindeki Kanai, Teren ve Baite 3 tapınım alanından [9, s.s. 213–255] ele geçen mezar stellerinin üzerinde de okluklar yer almaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz tasvirli eserler incelenerek savaşçıların yaylarını hangi tarafına ve neresine taşımış olduğu ve yay formunu net bir şekilde görebilmekteyiz.

1-resim – Kul – Oba mezarlığındaki 11 Nr.lı kurganından ele geçen altın vazonun üzerinde yer alan yay tasvirleri [3, s. 228]

Tasvirli eserler üzerinde kılıç ve hançer. Kurgan kazılarında ele geçen tasvirli eserler üzerinde kılıç ve hançer tasvirleri bulunmaktadır. Kılıç ve hançer, kısa mesafeli savaş taktiğini benimsemiş önemli bir silahtır. Bu yüzden zanaatkârların üretmiş oldukları eserlerinde kılıç ve hançer tasvirleri sık sık rastlanmaktadır.

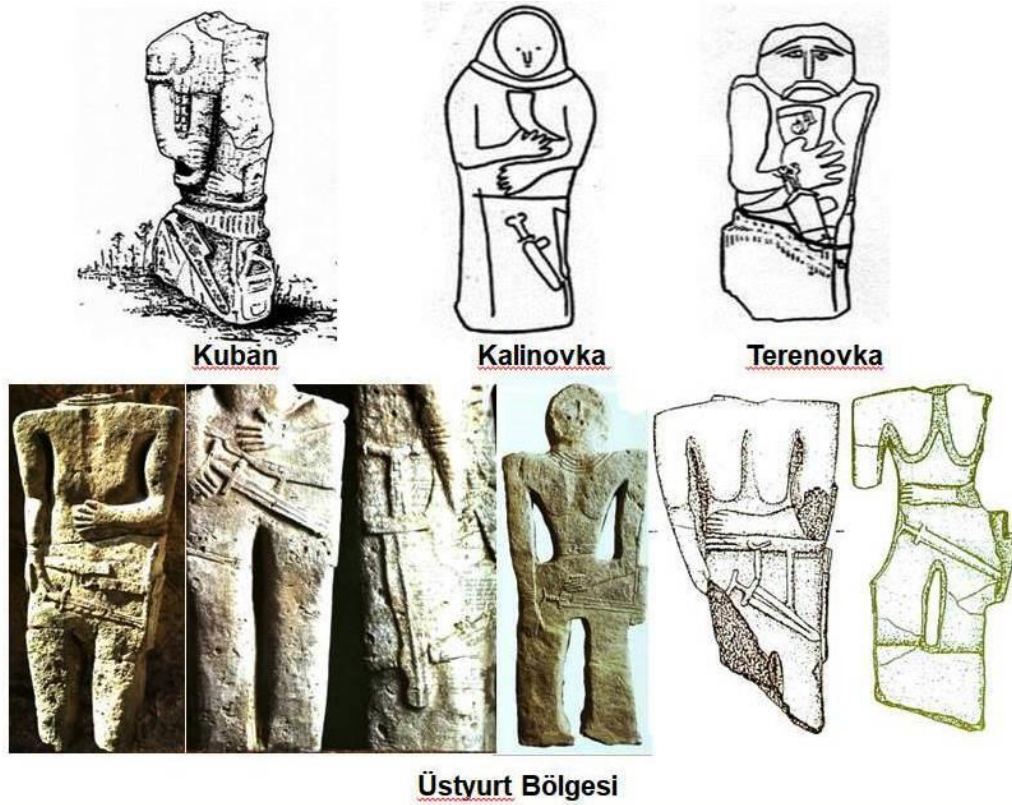
Kılıç ve hançer tasvirleri Soloha kurganından ele geçen altın tarağın [8, s. 46] ve kılıç kınının plakasının üzerinde [5, s. 13], Kuban, Kalinovka, Terenovka [8, Tablo 5] ve Üstyurt bölgelerinde ele geçen balbal taşların üzerinde görülmektedir. Soloha kurgan kazısında ele geçen altınla yapılmış bir tarağın yukarı kısmında savaş sahnesi tasvir edilmiştir. Bu eserde yer alan yaya askerlerin ellerinde birer tane hançer bulunmaktadır [8, s. 46] (2-resim). Ermitaj Müzesinde sergilenmekte olan Soloha kurganından ele geçen kılıç kınının gümüş plakasında yer alan savaş sahnesinde elinde kılıcı bulunan savaşçı tasvir edilmiştir [5, Tablo 13]. Ayrıca, Kuban, Kalinovka ve Terenovka bölgelerinden (Melyukova, 1964: Tablo 5) ve Üstyurt bölgesinde yer alan Kanai, Teren, Baite 3, Töbecik 2 [9, s.s. 213–264] ve Kızılıyük tapınım alanlarından [10, s. 95] ele geçen balbal taşların üzerinde de kılıç ve hançer tasvirleri net bir şekilde görülmektedir (3-resim). Söz konusu eserlerde görülmekte olan kılıç ve hançer tasvirlerini inceleyerek, göçebe kavimlerin kullanmış oldukları bu tür silahlarını birkaç tiplere ayıra bilmekteyiz.

2-resim – Soloha kurganından ele geçen altın tarağın üzerinde yer alan hancer tasviri
[26, s. 35].

Tasvirli eserler üzerinde mızrak. Saldırı silahları arasında yer almakta olan mızrak, savaş ve av sırasında kullanılan uzun, düzgün bir sap ve sivri bir uç ile oluşturulmuş silah tipidir. Kurgan kazılarında ele geçen tasvirli eserler bu tür silah konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Tasvirli eserler incelendiğinde, mızrak tasviri çoğunlukla atlı savaşçıların elinde görülmektedir. Bu tür bilgilerin sonucunda mızrakları atlı süvarilerin daha çok kullanmış olduğu düşünülmektedir. Sebebi Soloha kurganından ele geçen altın tarağın [8, s. 35] ve kasenin [3, s. 37] üzerinde, Kul – Oba mezarlığında yer alan 48 Nr.lı kurgandan ele geçen altın levhanın üzerinde [11, s. 39] ve Moskova'daki Merkezi Müzede sergilenmekte olan levhanın üzerinde [8, s. 35] atlı savaşçının elinde mızrak bulunmaktadır. Kul – Oba ve Voronec kurganlarından bulunan vazoların üzerinde ise diz oturan savaşçıların ellerinde mızrak bulunmaktadır (4-resim) [3, s.s. 62–64]. Germesov kurganından ele geçen levhada ise yaya savaşçının elinde mızrakla bulunmaktadır [8, s. 35].

Üstyurt Bölgesi
3-resim – Balbal taşların üzerinde yer alan kılıç ve hançer tasvirleri
[8, tablo 5; 10, 95]

Yukarıda bahsedilen eserler üzerinde detaylı bil şekilde duracak Soloha kurganından çıkartılan altın tarağın üzerinde savaş sahnesi tasvir edilmiştir, bu sahnede elinde mızrağı olan atlı savaşçının yaya savaşçıyla mücadele sahnesi betimlenmiştir [8, s. 35]. Kul-Oba mezarlığında yer alan 48 Nr.lı kurgandan çıkartılan altın levhadaki sahnede ise elinde kısa mızrağı olan atlı savaşçı tavşan avlamaktadır [11, s. 39]. Soloha kurganından ele geçen gümüşte yapılmış ve altınla kaplanmış kâsede elinde mızrağı olan atlı savaşçının aslan avlama sahnesi görülmektedir (5-resim) [3, s. 37]. Kul-Oba ve Voronec kurganlarından bulunan vazoların üzerinde diz oturan iki savaşçının ellerinde mızrak bulunmaktadır (3-resim). Rusya'nın Moskova kentindeki Merkezi Müzede sergilenmekte olan levhada iki atlı savaşçının mızrakla mücadele sahnesi betimlenmiştir. Germesov kurganından çıkartılan levhada ise yaya savaşçının mızrakla vahşi yaratığı öldürme sahnesi görülmektedir [8, s. 35].

4-resim – Kul – Oba mezarlığındaki 11 Nr.lı kurganından ele geçen altın vazo [3, s. 228].

5-resim – Soloha kurganından ele geçen altın kâse [3, s.s. 154-155].

Tasvirli eserler üzerinde zırh, kalkan ve miğfer. Konar göçer kavimlerin savunma silahları arasında yer alan zırh, savaş sırasında vücuda gelecek darbeleri önlemek amacıyla vücut üzerinde taşınan, koruyucu özelliğe sahip bir silah tipidir.

Yazılı kaynaklar, tasvirli eserler ve orijinal buluntular incelendiğinde, göçebe kavimlerde zırhların çeşitli malzeme ve tiplerde üretildiği görülmektedir. Bu kaynaklardan alınan bilgiler zırhların metalden, deriden, kemikten veya bu malzemelerin birlikte kullanılmaları ile üretilmiş olduklarını ortaya koymaktadır.

Zırhların ortaya çıkışını incelediğimizde, ilk zırhların Neolitik dönemde ortaya çıkmaya başladığı bilinmektedir [12, s. 53]. Söz konusu dönemde toplumlar arasındaki savaşlarda vücudu koruma amacıyla deri veya kemikten yapılan zırhların kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Metal zırhlar ise Önasya'da MÖ 3. binde ortaya çıkmaya başladığı bilinmektedir. Söz konusu bilgiye MÖ 3. binde ait Mari kentinde yer alan İştıra tapınağındaki kabartmada ve Uruk dönemine ait kabartmalarda tasvir edilen savaşçıların üzerindeki kolsuz zırhlar delil oluşturmaktadır. O dönemde ortaya çıkmaya başlayan bu zırhlar sadece yay oklarından korunmak amacıyla yapılmıştı, mızrak ve ciritlerden gelecek darbelerden korunması zayıftı. S.A. Esayan söz konusu zırhların Mezopotamya'da kısa dönem kullanımında olduğunu ve Güney Kafkas bölgesinde ise MÖ 5. yüzyıla kadar kullanıldığını belirtmektedir [13, s. 204].

MÖ 2. bine geldiğinde Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da çeşitli metal zırhların ortaya çıkması ve metal zırhların yaygın olarak kullanılmaya başlaması, söz konusu bölgelerde metal zırh endüstrisinin ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Nuzi (Yorgantepe) [12, s. 54], Alalakh, Ugarit, Kamid el-Loz [14, s. 380] v.d höyüklerden metal zırhların ele geçmesi, Mısır firavunu III. Tutmosis dönemindeki (MÖ 16. yüzyılın sonu) Mısır ordusunun zırhlarının kaliteli olması [12, s. 53], II. Amenofis (MÖ 15. yüzyıl) dönemindeki liderlerin biri olan Kenamon'un tabutu üzerindeki kabartmalarda metal zırhın tasvir edilmesi [15, s. 163], II. Amenofis'in (MÖ 15. yüzyıl) Five'deki sarayından metal zırh kalıntıları ele geçmesi ve Hitit ve Mısır Krallıkları arasında olan Kadeş savaşındaki askerlerin metal zırhlarla donanması [12, s. 53] Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da metal zırh endüstrisinin gelişmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

MÖ 2. binin ikinci yarısından itibaren metal zırhların Önasya'dan batıya yayılmaya başladığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde Yunanistan ve etrafındaki adalar metal zırh üretim merkezleri olarak bilinmeye başlarlar [12, s. 54]. Medinet Habu kabartmasından yer alan Filistin askerleri bel uzunluğunda zırh ve deri etek giydikleri anlaşılmaktadır [16, s. 191]. Homeros'un "İlyada" destanında, Troya'yı yağmalayan Akhaların da metal zırh kullandıkları bilinmektedir [17, s.s. 183–184]. Ayrıca, Dendra'da yer alan Mikenlilerin oda mezarından metal zırh kalıntıları ele geçmiştir [12, s. 54]. Söz konusu bilgiler metal zırhların Önasya'dan batıya yayılmaya başladığını göstermektedir.

Metal zırhların Orta Asya bozkırlarına yayılması batıyla kıyasladığımızda biraz geç yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Orta Asya kökenli İskit kavimlerinin Önasya'ya yönelik düzenlemiş oldukları seferlerinin sonucunda, MÖ 7. yüzyılın başında metal zırhlarla karşılaşacaklar ve bu döneme itibaren metal zırhları kullanmaya başlarlar [12, s. 56]. Göçebe kavimler de kendi ülkelerinde metal zırhları üreterek savaş sırasında yaygın olarak kullanmaya başlarlar. MÖ 7. – 3. yüzyıllara tarihlenen Kuzey Karadeniz bölgesinde yer alan Jurovka mezarlığındaki 398 Nr.lı kurgandan, Buti mezarlığındaki 2 Nr.lı kurgandan, Cabotina mezarlığındaki 524 Nr.lı kurgandan, Durovka mezarlığındaki 9 Nr.lı kurgandan, Soloha mezarlığındaki 9 Nr.lı kurgandan v.d kurganlardan ele geçen metal zırhlar atlı göçebe kavimlerin söz konusu silahları yaygın olarak kullanmış olduklarını göstermektedir [18, s. 27]. Orta Asya'da hayatını sürdüren göçebe kavimlerin kurganlarından zırh kalıntıları az sayıda rastlanmaktadır. Söz konusu coğrafyadan ele geçen metal zırhın en eskileri MÖ 6.–4. yüzyıllara tarihlenen Güney Ural bölgesinde yer alan İlekşar 1 mezarlığındaki 1 Nr.lı kurgandan [18, s. 5], Taipak mezarlığındaki 8 Nr.lı kurgandan [19, s.s. 20-

21] ve Aral Gölünün güneydoğusunda yer alan Çirikrabat kentinden ele geçmiştir [20, s.s. 148-150].

Konar göçer kavimlerin savunma silahları arasında yer alan zırh, kalkan ve miğfer savaş sırasında vücuda gelecek darbeleri önlemek amacıyla kullanılan bir silah tipidir [21, s.s. 1–19]. Bu yüzden zanaatkârların üretmiş oldukları eserlerinde kılıç ve hançer tasvirleri sık sık rastlanmaktadır.

L.A. Moiseev'in Çernomor bölgesindeki İskit kurganında yapan kazıları sırasında deri zırh giymiş İskit savaşçısının kaya üzerindeki resmi ele geçmiştir (6-resim) [22, s. 192]. Ele geçen kaya resmindeki İskit savaşçısı geniş omuzlu deri zırh giymiş, deri zırhın aşağı kısmında iki sıra metal kaplama yer almaktadır.

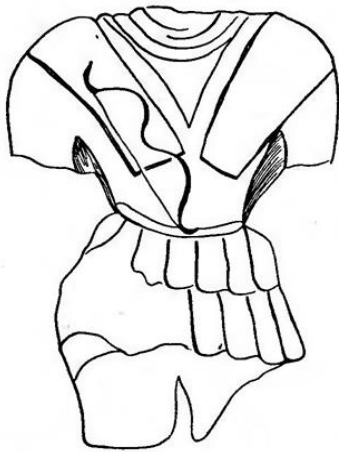
Soloha kurganından çıkartılan altın tarağın üzerindeki tasvirde omuzlu zırh giymiş savaşçılar betimlenmiştir (2-resim) [23, s. 219]. Krasnadar müzesinde omuzlu zırh giymiş savaşçı heykeli sergilenmektedir [8, s. 69].

Göçebe kavimlerin kullanmış oldukları kalkanları hakkında önemli bilgiler vermekte olan diğer bir kaynak ise tasvirli eserlerdir. Kul – Oba ve Voronej kurganlarından çıkartılan kapların üzerinde elinde ahşapla üretilip deri ile kaplanmış büyük kalkanı olan İskit savaşçısının tasviri yer almaktadır (4-resim) [24, s. 179]. Solochoa kurganından çıkartılan altın tarağın yukarı kısmında yer alan savaş sahnesinde atlı savaşçının sırtında ve yaya savaşçıların ellerinde oval, köşeleri yuvarlanmış dikdörtgen ve bir kenarı ay şeklinde olan yuvarlak kalkan betimlenmektedir (2-resim). Aynı kurganından çıkartılan sadağın gümüş levhasında oval, ortası biraz eğik küçük kalkan tasviri yer almaktadır [8, s. 78].

Soloho kurganından çıkartılan altın tarakta Korinthos tipindeki miğferler giymiş atlı İskit savaşçısı yer almaktadır (2-resim) [18, s. 83]. Kerch bölgesinden Korinthos tipindeki miğferler giymiş İskit savaşçısının baş heykeli ele geçirilmiştir (7-resim) [25, s. 48].

1967 yılı G.İ. Sokolov'un Fanagorii bölgesinde yapan kazıları sırasında Korinthos tipindeki miğferler giymiş İskitli savaşçının heykelini bulmuştur. Bu miğfer A.S. Puşkin müzesinde sergilenmektedir [18, s. 83].

Dones müzesinde Attika tipindeki miğferler giymiş İskit savaşçısının heykeli sergilenmektedir [21, s.s. 1–19].

6-resim – Çernomor bölgesinden bulunan kaya üzerindeki zırh tasviri [18, resim 2,5]

7-resim – Kerch bölgesinden bulunan heykel üzerindeki miğfer tasviri [18, resim 45,5]

Sonuç

Sonuç olarak yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında konar göçer kavimleri gerek besin elde etmek amacıyla hayvanları avlamak ve gerekse diğer kavimlere karşı kendilerini savunmak veya

saldırmak amacıyla çeşitli tip ve boyutlarda silahlar üretmiş oldukları belirtilmiştir. Bu kavimlerin en erken silahları kemikten, ahşaptan, deriden, bronzdan ve diğer malzeme çeşitlerinden üretildiği anlaşılmaktadır. Zaman geçince madencilik tekniklerinin geliştirilmesiyle birlikte silah üretiminde altın, gümüş ve çoğunlukla demir kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca, tasvirli eserler ayrıntılı olarak incelenerek konar göçer kavimlerinin silahlarını sadece savaş için kullanmadığı, dini törenlerinde, örf ve adetlerinde de kullanmış olduğu belirtilmektedir.

Atlı konar göçer kavimlerinin günlük hayatında silahların önemli bir yer tuttuğu gerek yazılı kaynaklar ve tasvirli sanat eserleri ve gerekse orijinal buluntular sayesinde anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Belli O. “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği”. Türkler III, (ed. H.C. Güzel-K.Çiçek-S.Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. S. 927-931.
2. Байпаков К.М., Самашев З.С., Толубаев А.Т. Археология Казахстана. Алматы: Өнер, 2006. С. 401.
3. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов және собрания Государственного Эрмитажа. Ленинград: Издательство Савецкий Художник, 1966. С. 120.
4. Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. Москва: Издательство Наука, 1975. С. 120.
5. Брашинский И.Б. В Поисках Скифских Сокровищ. Ленинград: Издательство Наука. 1979. С. 144.
6. Мозолевский Б.Н. Скифский курган в с. Ерковы // Скифский мир. Киев. 1975. С. 211-217.
7. Черненко Е.В. Скифские Лучники. Киев: Наукова думка, 1981. С. 167.
8. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. Москва, Наука, 1964. С. 91.
9. Samaşev Z., Ermolaeva A., Kuş G. The Ancient Treasures of The Kazah Altai. Almatı: Öner Baspası, 2007. S. 200.
10. Самашев З., Онгар А., Оралбай Э., Киясбек Г. Храм - Святилище - Кысилуик. Астана: Издательская группа ТОО Археология, 2011. С. 200..
11. Minns E. Scythians and Greeks. Cambridge: 1913. S. 720.
12. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. Москва, Издательство Наука, 1971. С. 123.
13. Есян С.А. Защитное Вооружение в Древней Армении // Историко-филологический журнал ССР, № 1. 1962. С. 192-208.
14. Pulak C. Uluburun (Kaş) Batağı Kazısı // XV. Kazı Sonu.ları Toplantısı I. Anlara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993. S. 375-398.
15. Winlock H.E. The Rise and Fall of the Middle Kingdom in thebes. New York: The Macmillan Company. 1947. S. 162.
16. Drews R. Tunç Çağı’nın Sonu Askeri Değişim ve Antik Akdeniz’de Çöküş. Çeviren: Ersoy T., Ergin G. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012. S. 316.
17. Homeros. İlyada Tanrıların savaşı. Çev. Derya Öztürk. İstanbul: Paraf Yayınları. 2012. S. 440.
18. Черненко Е.В. Скифский доспех. Киев: Наукова думка, 1968. С. 190.
19. Бисембаев А.А., Гусалов С.Ю., Ткачев В.В. Отчет об археологических раскопках у аула Улгули // Архивные материалы Института археологии им. Маргулана, дело №2614,, Уральск: 2004. С. 33.
20. Кушаев Г.А. Научный отчет об итогах археологических раскопок в Уральской области в 1977 году // Архивные материалы Института археологии им. Маргулана, дело №1598, Уральск: 1978. С. 30.
21. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, Издательство Восточной Литература. 1962. С. 324.
22. Sızdıov B., M.Ö. 1. Binde Avrasya BoskırlarındaYaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları // Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2019. 90. – s. 1-19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001>
23. Шульц П.Н. Скифские изваяния Причерноморья // Античное общество. Москва, Издательство Наука. 1967. С. 225-236.
24. Манцевич А.П. Гребень и фиала из кургана Солоха // Советская Археология XIII. С. 217-238.
25. Grakov B.N. İskitler. Rusçadan Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006. S. 185.
26. Ивановка А.П. Новая скульптурная находка в Керчи. Москва: 1948. С. 126.

27. Алексеев А.Ю. Кочевники Евразии: история и археология Скифы - Азиаты и Европейцы // Золотые олени Евразии. Санкт – Петербург: Славия,2003. С. 248

REFERENCES

1. Belli O. “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği”. *Türkler III*, (ed. H.C. Güzel-K.Çiçek-S.Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. S. 927-931. [in Turkish]
2. Байпаков К.М., Самашев З.С., Төлеубаев А.Т. Археология Казахстана. Алматы: Öner, 2006. S. 401. [in Russian]
3. Artamanov M.İ. Sakrovişa skifskih kurganov v sobranii Gasudarstvennogo Ermitaja. Leningrad: İzdatelstvo Savetskii Hudojnik, 1966. S. 120. [in Russian]
4. Smirnov K.F. Sarmati na İleke. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1975. 120. [in Russian]
5. Braşinskii İ.B. V Poiskah Skifskih Sokroviş. Leningrad: İzdatelstvo Nauka. 1979. S. 144. [in Russian]
6. Mozolevskii B.N. Skifskii kurgan u s. Erkovsı // Skifskii mir, Kiev. 1975. S. 211-217. [in Russian]
7. Çernenko E.V. Skifskiye Luçniki. Kiev: Naukova dumka, 1981. S. 167. [in Russian]
8. Melyukova A.İ. Voorucenie Skifov. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1964. S. 91. [in Russian]
9. Самашев З., Ермолаева А., Куş G. The Ancient Treasures of The Kazah Altai. Алматы: Öner Baspası, 2007. S. 200. [in Russian]
10. Самашев З., Оңгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Hрам – Svyatılışe – Kısılüyük. Astana: İzdatelskaya gruppa TOO Arheologiya, 2011. S. 200. [in Russian]
11. Minns E. Scythians and Greeks. Cambridge: 1913. S. 720. [in English]
12. Hazanov A. M. Oçerki vaennogo dela Sarmatov. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1971. S. 123. [in Russian]
13. Esyan S.A. Zaşitnoe Voorujenie v Drevnei Armenii // İstoriko-Fillologiöçeskii Jurnal AnN Arm. SSR, No 1. 1962. S. 192-208. [in Russian]
14. Pulak C. Uluburun (Kaş) Batağı Kazısı // XV. Kazı Sonu.ları Toplantısı I. Anlara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993. S. 375-398. [in Turkish]
15. Winlock H.E. The Rise and Fall of the Middle Kingdom in thebes. New York: The Macmillan Company. 1947. S. 162. [in English]
16. Drews R. Tunç Çağı’nın Sonu Askeri Değişim ve Antik Akdeniz’de Çöküş. Çeviren: Ersoy T., Ergin G. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012. S. 316. [in Turkish]
17. Homeros. İlyada Tanrıların savaşı. Çev. Derya Öztürk. İstanbul: Paraf Yayınları. 2012. S. 440. [in Turkish]
18. Çernenko E.V. Skifskii Dospheh. Kiev: İzdatelstvo Naukova Dumka. 1968. S. 190. [in Russian]
19. Bisembaev A.A., Gusalov S.Yu., Tkaçev V.V. Oçet ob arheologiçeskikh raskopkah u aula Ulguli // Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri, Dosya №2614, Uralsk: 2004. S. 33. [in Russian]
20. Kuşaev G.A. Nauçni oçet ob itogah arheologiçeskikh raskopkah v Uralskoi oblasti v 1977 godu // Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri, Dosya №1598, Uralsk: 1978. S. 30. [in Russian]
21. Tolstov S.P. Po drevnim del’tam Oksa ve Yaksarta. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoi Literaturi. 1962. S. 324. [in Russian]
22. Sizdiov B., M.Ö. 1. Binde Avrasya BoskırlarındaYaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları // Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2019. 90. – s. 1-19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001> [in Turkish]
23. Şuls P.N. Skifskie izvayaniya Priçernomorya. Antiçnoe Obşestvo. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1967. S. 236. [in Russian]
24. Manseviç A.P. Greben i fıala iz kurgana Soloha // Savetskaya Arheologiya. Vip. XIII. 1950. S. 217-238. [in Russian]
25. Grakov B.N. İskitler. Rusçadan Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006. S. 185. [in Turkish]
26. İvanovka A.P. Novaya skulpturnaya nahodka v Kerchi. Moskva: 1948. S. 126. [in Russian]
27. Alekseev A.Yu.Kochevniki Evrazii: istoriya i arheologiya Skifi – aziyati i evropeisi // Zolotie Oleni Evrazii. Sankt – Peterburg, Slaviya. 2003. P. 248.

Құттықтаймыз!

ҚҰЛБЕК ЕРГӨБЕК 70 ЖАСТА

Әдебиетші, сыншы, публицист, филология ғылымдарының докторы, профессор **Құлбек Сәрсенұлы Ерғөбек биыл 70 жасқа толып отыр.**

1952 жылы 26 желтоқсанда қазіргі Түркістан облысы Отырар ауданы Ақынтоғай елді мекеніндегі Көксарай ауылында дүниеге келген Құлбек Сәрсенұлы ҚазМУ-ды 1975 жылы «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша бітірген. ҚР ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында және Республикалық халық шығармашылығы үйінде зертханашы, аға ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі; «С.Мұқанов мемориальдық музей-үйінде» әдіскер, ғылым бөлімінің басшысы; «Лениншіл жас», «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» газеттерінде тілші, бөлім меңгерушісі, «Ақиқат», «Қазақ ССР Ғылым академиясы

Хабарлары», «Түркология» журналдарында бөлім меңгерушісі, редактор, бас редактор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде доцент, профессор, «Қазақ әдебиеті», «Түрік халықтары әдебиеті» кафедрасы меңгерушісі, декан, вице-президент, Президент кеңесшісі, «Түркология» ҒЗИ, «Б. Кенжебайұлының түріктану музейінің» директоры, Түркістан облысы әкімі Аппараты жетекшісінің орынбасары – бөлім меңгерушісі, облыс әкімі кеңесшісі қызметтерін атқарды.

Алматыда Өзбекәлі Жәнібек жетекшілігімен «Мұқановтың мемориальдық музей-үйінің» негізін қалады. Түркістанда «Б. Кенжебайұлының түріктану музейін», «Түрік тілдес халықтар кітапханасын», «Түрік халықтары өнер галереясын», «Сәбина», «Бөрте» балабақшасын, «Профессор Құлбек Ерғөбектің зияткерлік мектебін» ашты. Өз қаражатына құрылысын салып, жазушылықты, ғалымдықты кәсіпкерлікпен ұштастырды.

«Жан жылуы», «Мейірім шуағы», «Қазақ совет балалар жазушылары», «Сәбит Мұқанов», «Баянғұмыр», «Жақсыдан қалған сөз», «Өтебай Тұрманжанов», «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «Өлеңсөз», «Қарасөз», «Сарасөз», «Дарасөз», «Баянсөз», «Баласөз» әдеби сын, зерттеу, оқулық кітаптарының, «Адасқандар ақиқаты», «Сібір сабақтары» филологиялық повестердің авторы. Көптеген кітаптарды құрастырды. Екі мыңға тарта мақаласы ағымдағы баспасөзде жарық көріп келеді.

«Арыстар мен ағыстар» алты томдығының, «Түрікстан жинағы» жеті томдығының авторы. Сегіз кітабы шет ел тілдерінде жарық көрді.

Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының, «Парасат» орденінің, ҚР Президенті стипендиясының иегері Құлбек Сәрсенұлын мерейтойымен шын жүректен құттықтаймыз.

Жазушы-ғалымның отбасына амандық, шығармашылық қызметіне табыс тілейміз.

**Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің ұжымы**

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ	
ИСЛАМ Д.А. НАРМЕТОВА С.Ғ. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер	7-18
КӨПБОСЫНОВ Б.К. БОРАНБАЕВ С.Р Қазақ тіліндегі сингармонизмнің зерттелуі	19-28
ÇOBANOĞLU Ü. AŞIRHANOVA G. DİNAYEVA B. Kazak Paremlerindeki Ulusal Anlayış ve Onların Türk Dillerindeki Paremlerle Anlam Ortaklığı	29-42
BAESHOVA B.S. PERTAEVA E.K. Poetry in the Work of the Medieval Poet M.H. Dulaty «Tarikh-i Rashidi»	43-51
КОЛПЕНОВА А.К. ӨМІРБАЕВ Е.Ж. Қазақ және түрік тілдері фразеологизмдеріндегі сандар сыры: семантикалық трансформация	52-63
ӘБДІҒАППАРОВА Ж. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселелер	64-78
СҮЙЕРҚҰЛ Б.М. ҚЫДЫРБАЕВ Қ.А. «Тәржұмандағы» құс атаулары және олардың прагматикалық ерекшеліктері	79-91
АМАНБАЕВА А. ШАЙМЕРДЕНОВА Ж. Оқулық тілінің танымдық негізі: психолінгвистикалық талдау (Жаратылыстану пәндері негізінде)	92-101
ZHIYENBAYEV Y. ASANOVA Z. Fariza Ongarsinova'nın Şiirlerinde Akrabalık İlişkiler ve Kahramanlık Temasının İncelenmesi	102-117
TOLTAY F. Özbek Şair Muhammed Salih şiirindeki muhalif görüşler incelenmesi	118-132
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
ИСАБЕКОВА Г.Б. ДҮЙСЕНОВА Н.Т. Цифрлы білім беру жағдайындағы мектеп пен мұғалімнің құзыреттілігін арттыру мәселесі	133-143
MOLDABEK K. KURALBAYEVA A. ABDULLINA G. Quantitative Morphology Model of Children's Literature and Textbooks of Primary School	144-153

FILATOVA A. SHNAIDER J. ZHAPAROVA B. SHNAIDER F. Remote Model of Socialization	154-162
КАБЕНОВА Д.М. БИСАЛИЕВА Н.С. Развитие позитивной этноидентификации и культуры межэтнической коммуникации студентов на занятиях иностранного языка	163-174
ИСАЕВ Ф.И. АПТАРБЕК Д.Б. Студенттерге зертханалық жағдайда <i>syringa vulgaris</i> тұқымдасын көбейтудің тиімді әдістемесін меңгерту	175-188
УАЛИХАНОВА Б.С. ҚАРАТАЕВ Н.С. Бастауыш мектепте «робототехника» курсын оқыту әдістері	189-199
RAMANKULOV Sh. CHORUN A. POLATULY S. STEAM Technology as a Tool for Developing Creativity of Students: on the Example of a School Physics Course	200-211
АЛИБЕКОВА Ж.Д. МЕЙРБЕКОВА Г.П. ҚОШАНОВА Г.Д. Математикалық модельдеу әдісін қолдану арқылы оқушылардың математикалық ойлау қабілетін қалыптастыру	212-224
ПОПОВА Ю.И. АБДУАЛИЕВА М.А. Развитие математической интуиции и логики у учащихся через решение задач	225-234
КАЛЕЛОВА Г.Ж. АБДИМАНАПОВ Б.Ш. «Жаратылыстану» пәнін табиғаттағы себеп-салдармен байланыстыра оқытудың тиімділігі	235-246
KUBIEVA V.A. DOSZHANOVA S.E. MUKHAMEDZHANOVA B.B. The Impact of the World Interational Processes on Improving the Professional Competence of a University Teacher	247-257
САЛГАРАЕВА Г.И. МАХАНОВА А.С. Информатика пәнін оқытуда инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыру формалары	258-271
SAGDULLAEV I. BERIKKYZY K. Interval Repetition as an Effective Method of Learning New Vocabulary	272-280
KERIMBAYEVA B.T. KERIMBEKOV Y.R. SAPARGALIYEVA D.D. The Importance of Developing a Network Communicative Culture of the Future Teacher	281-293

КУДАЙБЕРГЕНОВА Қ.Б. АБДРАХМАНОВА Х.К. УМБЕТКУЛОВА А.К. Түркия мемлекетінің STEM-білім беру бойынша тәжірибесі	294-304
САЛЫБЕКОВА Н.Н. АБДУҚАХАР А.Ж. Жалпы білім беретін мектептерде биология сабақтарының педагогикалық үдерісіне валеологиялық элементтерді кіріктіру тиімділігін зерттеу	305-317
АЗАТБАҚЫТ А.А. КАРТАЕВА А.М. ТАМАЕВ А.Т. М. Әуезовтің алғашқы әңгімелерін жаңаша оқыту	318-327
АЙТБАЕВ С.Т. МАЙМАТАЕВА А.Д. Метапәндік нәтижелерді қалыптастырушы бағалау үдерісінде модельдеу	328-338
ҚҰМАРБЕКҰЛЫ С. ГАЙСИН И. Географияны оқытуда дидактикалық принциптерді қолдану мүмкіндіктері	339-350
БЕРДІҚҰЛОВА А. ҚАПАНТАЙҚЫЗЫ Ш. Тіл үйретуде оқылым дағдысын қалыптастыру мәселесі жайында	351-361
ЖОШИБЕКОВА Б.С. РАМАЗАНОВА А.А. САРТАЕВА А.А. ЖУМАГУЛОВА Қ.А. Генотоксикалық зерттеулерді қолдану негізінде генетиканы оқыту әдісі	362-374
СЕЙЛОВА З.Т. ТУЛЕНТАЕВА Г.С. STEAM білім беруде «Жоғары математика» пәнінің мүмкіндіктері	375-388
ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ	
ТҮРСҮН Х. ҚАБЫЛ А. Серікұл Алдабергеновтің алаштық идеядан басталып, ауакөшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері	389-402
ҒЕТНІ АНМЕТ YÜKSEL Arkeolojik Miras Çalışmalarında Arkeojeofizik Çalışmalar: Konya Alaeddin Tepesi Örneği	403-416
ЖОЛСЕЙТОВА М. АХМЕТ ТАШАҒЫЛ БАЙМАҒАМБЕТОВ Қ. Роксолан және алан тайпаларының этникалық тарихы	417-426
SIZDIKOV B.S. SERALIYEV A.A. Kurgan Kazılarında Ele Geçen Tasvirli Eserler Üzerinde Silahlar	427-436
ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ	
<i>Құлбек Ергөбек 70 жаста</i>	437

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.12.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 27,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 776. ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz